

Szerdahely György Alajos esztétikai írásai
I.

Aesthetica (1778)

CSOKONAI KÖNYVTÁR. FORRÁSOK
(Régi kortársaink)

15.

Sorozatszerkesztők:

Debreczeni Attila, Imre Mihály, S. Varga Pál

A borítón:

A TUDÁS FÁJA

(Címlapnyomatvány és könyvdísz XVII–XVIII. századi
debreceni nyomtatványokban)

SZERDAHELY GYÖRGY ALAJOS
ESZTÉTIKAI ÍRÁSAI

I.

Aesthetica (1778)

Fordította és a jegyzeteket írta:
BALOGH PIROSKA

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2012

A kötet az MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport
programja keretében jött létre.

A sajtó alá rendező a kötet munkálatai időszakában
MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesült.

A kötetet lektorálta:
FÓRIZS GERGELY

© Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

ISSN 1418–3242
ISBN 978 963 318 315 1

Kiadta a Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press
www.dupress.hu
Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta
Készült a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében, 2012-ben

Tartalom

Esz­tétika, avagy a jó­íz­lés tu­do­má­nya a tu­do­má­nyok és a szé­pmű­vés­zetek ren­dsze­ré­hez igazítva	15
Előszó.....	19
I. kötet.....	23
Első könyv. Az ízlésről, és annak tanáról.....	25
Első fejezet. Mi az ízlés?.....	25
I. Annak kifejtése, mi az ízlés	25
II. Valamiféle ízlés természetétől fogva meg van minden emberben	26
III. De különböző mértékben	27
IV. Elárulja magamagát.....	28
V. Esetenként elfojtódik.....	28
Második fejezet. A természetes ízlést oktatni és művelni kell.....	29
I. Megmutatja magamagát	29
II. Megfontoltan kell oktatni	30
III. Ama tudomány által, melyet esztétikának neveznek	31
Harmadik fejezet. Az ízlés tudományát, avagy az esztétikát a szép filozófiájából kell levezetni	32
I. Az ízlés tudománya a szépséget tarja szem előtt	32
II. Mi a szépművészetek természete?	33
III. Hogyan osszuk fel az esztétikát?.....	34
IV. Kétség támad.....	34
Negyedik fejezet. Milyen eme tudomány eredete, fejlődése és hanyatlása?	35
I. Az ízlés tudománya vajon antik diszciplína-e?.....	35
II. Eredete és fejlődése	36
A görögöknél	36
És a rómaiaknál.....	36
III. Hanyatlása, és hogy mik voltak ennek okai.....	37
IV. Mekkora volt az ízlés romlása egyetemesen nézve?	38
Különösen az ékesszólásban?	39
A színi előadásokban, színjátékokban?	40
Ötödik fejezet. Újjászületik az ízlés, és helyreállítatik.....	41
I. Az esztétika segítségével	41
II. Kik a Művelői?	41
III. Mi a különbség közöttük és közttem?.....	42

Hatodik fejezet. A szépművészetek eredetéről és céljáról	42
I. Mi a művészetek eredete és célja?	42
II. Hogy gyönyörködtessenek	43
III. Hogy a gyönyörködtetés révén használjanak.....	44
Hetedik fejezet. E művészetekhez mindenképp gényusz szükséges	46
I. Mi a gényusz?	46
II. Legyenek meg a megfelelő testi adottságok és jó érzékek	47
Legyen nagy a képzelőereje	47
És az értelem ereje	47
III. Gyakorlással, mozgásban tartva táplálni, gyarapítani kell	49
IV. Létezik eredeti, és létezik képzett gényusz	50
V. Vajon egyetemes-e?.....	51
VI. Kinek-kinek magának kell kikutatnia saját tehetségét	52
Második könyv. A szépről.....	53
Első fejezet. Mi a szép?.....	53
I. A szép fogalmi megragadása szükségszerű	53
II. Hogy mi szép, igen nehéz kérdés	53
Második fejezet. A szép kifejtését, magyarázatát mely dolgok akadályozzák?	54
I. A szó eltérő jelentései	54
II. A szépség sokfélesége.....	55
III. Az emberek szépérzéke és benyomásai nagymértékben különbözőek	55
IV. A filozófusok különböző vélekedései.....	56
A platonisták véleménye	57
Cicero és többek véleménye	58
Home véleménye	58
És mások véleménye	60
Harmadik fejezet. Hogy a szépség mi legyen, saját erejét és hatását kutatva kell vizsgálni	61
I. A szépség a saját nyomait követve keresendő.....	61
II. Igen nagy erőt tulajdonít neki Mendelssohn	61
Negyedik fejezet. Ami szép, az tetszik és gyönyörködtet	62
I. A szép ereje az, hogy tetszik	62
II. Miért tetszik, ami szép?.....	63
És milyen módon hat a szép az érzékekre?	64
III. Eme gyönyör teszi, hogy a szép dolgokat becsülik, szeretik, gondozzák	65
Ötödik fejezet. De nem minden, ami tetszik, szép is. Mi különbözteti meg a többitől a szép keltette tetszést.....	67
I. Nem minden, ami tetszik, szép is.....	67
II. A szépség a hasznosságra való tekintet nélkül tetszik és gyönyörködtet.....	68
Ennek bizonyítása.....	68
Hatodik fejezet. A mi véleményünk	70
I. A szépség nem az emberek vélekedésétől függ	70
II. Azt állítjuk, a szépség a részek változatosságában és ugyanezen részek egységében van, és az érzékletességben	71

Harmadik könyv. A változatosságról, mint a szépség alapeleméről.....	72
Első fejezet. A változatosság a szépség első alapeleme.....	72
I. Mi a változatosság?.....	72
II. Az egyformaság nem tetszik.....	72
III. A változatosság gyönyörködtet.....	72
IV. Miért?.....	73
V. Ezért magát a változatosságot is változatossá kell tenni.....	74
Második fejezet. A változatosság alapja a bőség.....	76
I. A bőség kétarcú.....	76
II. Mindkettő szükséges a mi művészeinkben.....	77
III. E célból elővezettetik néhány megfigyelés.....	78
Harmadik fejezet. A bőség a toposzokból gyűlik össze.....	80
A bőséget a toposzok adják.....	80
Ilyenek: I. felosztás.....	80
II. Világismeret.....	81
Különösen az antik világ ismerete.....	83
III. Körülmények.....	85
IV. A toposzok közötti különbség.....	86
Negyedik fejezet. A változatossággal kapcsolatos hibák.....	87
I. Luxus.....	87
Mérséklendő a takarékossgal.....	88
És a lekerékített tömörséggel.....	88
II. Szegényesség.....	89
Milyen módon előzhető meg?.....	89
Negyedik könyv. A változatosság egységéről és egybehangzásáról.....	91
Első fejezet. A változatosság illő módon egységesítő.....	91
I. A változatosság egysége szükségszerű.....	91
II. És tökéletes.....	91
III. Ennek abszolút mintáját a természet mutatja.....	92
Második fejezet. A változatosság illő egysége adja a harmóniát.....	93
Mi a harmónia?.....	93
Első szakasz. A harmónia bármely részt illő módon az egészhez alkalmaz.....	94
Második szakasz. A harmónia minden részt illően eggyé kovácsol egymással.....	94
Harmadik szakasz. Minden részt egészéé épít.....	95
I. A természet módszere szerint.....	95
II. A személyek és szokások módszere szerint.....	97
Minden egyes esetben az életkor szerint.....	97
Különböző vagyoni és társadalmi helyzet szerint.....	98
Nemzeti hovatartozás szerint.....	99
III. A történelem szerint.....	100
A szépségnek mely nemei keletkeznek közvetlenül a harmóniából?.....	103
Harmadik fejezet. A harmonikus egységből keletkezik az igazság és az esztétikai valószerűség.....	103
I. Mi az igazság?.....	103

II. Különbség a logikai és az esztétikai igazság között, azaz az elme és az érzékek igazsága között.....	103
III. Az esztétikai igazság lehet valós vagy imaginárius.....	105
IV. Mindkettő szükséges számunkra.....	106
V. Megvannak a maguk fokozatai és határai.....	106
VI. Ezek túllépése a hamisság vétségé.....	107
Negyedik fejezet. Méltóság.....	109
I. Mi a méltóság?.....	109
II. Valamennyi művészetet ezt kell, hogy uralja.....	110
III. Bizonyos művészetekben könnyebben feltűnik bármilyen méltatlan dolog	112
IV. Ebben az egy tárgyban eltérőek az ízlésítéletek.....	113
Ötödik fejezet. Egyszerűség és őszinteség.....	113
I. Mi a természetes, azaz született szépség?.....	114
II. Két formája van.....	114
III. Egyszerűség.....	114
IV. Őszinteség.....	115
V. Mindkettőt sérti az affektálás.....	116
Hatodik fejezet. Gyönyörűség. Báj. Tekintély.....	117
I. Mi a gyönyörűség? – Szavakkal és példákkal megmutattatik.....	117
Ezen erény.....	118
Alapja.....	118
II. A báj, és annak ereje.....	119
Mely dolgokhoz illik, stb.?.....	119
III. A tekintély.....	121
Hetedik fejezet. A nagy és a fenséges.....	122
Első rész.....	122
I. A nagyság és a fenségesség utáni vágyódás bele van vésvé az emberbe.....	123
II. A nagy és a fenséges közötti különbség.....	123
III. Mi az eredendően nagy?.....	123
A nagyság kettős természetű.....	124
IV. Mi a fenséges?.....	126
A fenségesség is kettős természetű.....	126
V. Miben áll a nagy és a fenséges hatóereje?.....	128
Második rész.....	129
I. A nagy és a fenséges a szépművészetek hatókörébe tartoznak.....	129
II. Amely dolgok a nagyot és a fenségest a nemessel elsősorban összekapcsolják.....	129
III. Másodsor: mikor a szép és a fenséges megformáltatik, részleteik kiválasztódnak.....	131
IV. Harmadszor: a nagy és a fenséges az érzékekre hatnak.....	132
V. Így válik a nagyság és a fenség az ember számára kedvessé.....	134
Harmadik rész. A naggyal és a fenségessel ellentétes vétkek.....	135
I. A kicsiny és az alacsonyrendű.....	135
Ami az anyagban mutatkozik meg.....	136
És ami a művészi kidolgozásban.....	136
II. És a Túlzás, azaz a Dagály.....	137

Mi az oka eme gögnek?.....	139
És miben áll az ereje?	139
II. kötet	141
Előszó	143
Első könyv. A fény és a szín érzékeléséről.....	144
Első fejezet. A mi szépségünk szükségképpen esztétikai, azaz érzékletes; honnan ered általában ezen érzékletesség?	144
I. A mi szépségünk szükségképpen érzékletes.....	144
II. A mi szépségünk nem kizárólag a szép tárgyban lakozik	144
III. És nem kizárólag az azt érzékelő emberben.....	145
IV. Hanem mindkettőben lakozik.....	146
És ítélet hirdettetik	146
V. Honnan ered általában véve az aiszthézisz, azaz az érzékletesség	147
Második fejezet. Az érzékletesség mindenekelőtt a fényből fakad. Fényt a színek adnak. Elsősorban melyek?	147
I. Az érzékletességhez mindenekelőtt fény szükségeltetik.....	147
II. Többnek kell lennie ennek a világosságnál	147
III. De nem túlságosan soknak.....	148
IV. Határt kell szabni számára az árnyék révén	148
V. A fény és árnyék eme kevercse a szín	149
Harmadik fejezet. Az újdonság, és annak csodálatos volta.....	149
Első rész.....	149
I. Mi az újdonság?	149
II. Az emberi természet vágyik az újdonságra.....	149
Miért?.....	150
III. Ezt a vágyat táplálni és korlátozni kell.....	150
IV. Ezt teszik az esztéták.....	151
V. Az újdonságnak megvannak a maga fokozatai.....	152
VI. Fokozatai szerint megvan a maga hatóereje	152
Második rész.	153
I. Mi a csodás, a csodálatos?	153
II. Mekkora a hatása?.....	153
III. Milyen tárgyakhoz illik a csodálatos?.....	154
Harmadik rész.	154
I. Az új és a csodás érzékelése kedves számunkra.....	154
II. Milyen szabályok mentén kell táplálni az újdonságot és a csodálatost?	155
Első	155
Második	156
Harmadik	156
III. Mikor kell alkalmazni deus ex machinát?	157
IV. Mi az, amitől eme szín egésze tekintetében óvakodnia kell a művészeknek?.....	158

Negyedik fejezet. Alakzatok és képek, mind a hasonlóak, mind a különbözőek	158
Első rész.	158
I. Világunk tele van képekkel	158
II. A műalkotásainkon kívül is létezik	159
III. A mi művészi munkánk leginkább abban áll, hogy ezeket feltaláljuk és bemutassuk	159
Milyen a használata és értéke e képeknek?	160
Második rész.	160
I. Nagyon hatásosak a gyönyörködtetés és tanítás terén.	160
II. Leginkább a megvilágításban hatásosak	161
Mikor a legerőteljesebb ez a szín?	162
III. Honnan ez a megvilágító erő?	163
Mivel a tárgyat vagy felnagyítják	163
... vagy lekicsinyítik	164
IV. Miközben ezt teszik, megindítanak minket	164
Harmadik rész.	165
I. A képek okozta gyönyörűségnek milyen törvényei vannak?	165
II. Legyenek mindenekelőtt világosak és átláthatóak	165
Ötödik fejezet. A tréfa	168
I. Mi a tréfa?	168
II. Miben áll a tréfa anyaga?	168
És hol van helye?	169
III. A tréfából fakad a nevetés	169
Milyen előnyei vannak?	170
IV. Mi köze a nevetésnek a megvetéshez?	170
V. A tréfa és a gúny minden szépművészetet érint	171
És miért?	171
Milyen módokon?	172
VI. Mitől kell óvakodni, és mire kell figyelni?	172
VII. Bár lenne a tréfának művészetelmélete!	173
Hatodik fejezet. Az egyéni kedély	174
I. Mi a kedély?	174
II. Az egyik fajta kedély vidám, a másik zsémbes	174
Melyek a zsémbesség ismertetőjegyei?	175
És példái?	176
III. Mindenfajta kedély, ami a művészetek által jelenítetik meg, vagy eredendő, vagy színlelt	176
IV. Mindkettő igen színes és érzékletes	177
V. Létezik-e valamiféle nemzeti zsémbesség?	178
Hetedik fejezet. Alakzatok	178
I. Mik az alakzatok?	178
II. Meddig terjed e színek hatóköre?	178
III. Az alakzatoknak két fajtája van	179
Első rész. Ikonikus megörökítés, avagy a képek	179
Ez a fajta szín	179
I. Fel- és bemutatja az embert	180

II. Vagy az állatokat.....	180
III. És mindenfajta tárgyat.....	181
IV. Ezen szín élénkítő ereje.....	181
V. A szabályok.....	182
Második rész. A megszemélyesítés.....	183
I. Kifejtjük, hogy mi is ez.....	183
II. A természet ereje hajt minket ezen alakzathoz.....	184
III. Mely dolgokra kell figyelniünk.....	185
Harmadik rész. A túlzás.....	185
I. E szín természete.....	185
II. Ragyogóbb az a túlzás, amely felnagyítja a tárgyat.....	186
III. Milyenfajta mértéket kell ebben tartani?.....	186
IV. Az alakzatok használatáról.....	188
Nyolcadik fejezet. Hogyan osszuk el a fényt és a színeket?.....	188
I. Első megjegyzés.....	189
II. A második.....	189
III. A harmadik.....	190
IV. A negyedik.....	190
V. Az ötödik.....	191
VI. Hatodik.....	191
A legutolsó.....	192
Második könyv. Az élénkség érzékeltességéről.....	193
Első fejezet. A tárgyak nagyobb érzékletessége rejlik az élénkségben. Az élénkség a lélek szenvedélyeinek egyike. Mi a szenvedélyek természete?.....	193
I. A művészeteknek nagyobb érzékletessége lakozik az élénkségben.....	193
II. Az élénkség a lelkek szenvedélyeiben lakozik.....	193
III. Mi a szenvedélyek természete?.....	193
IV. Szükséges, hogy ehelyütt a szenvedélyek tanát és elméletét kifejtsük.....	195
Második fejezet. A szenvedélyek keletkezése. Mely szabályok adódnak ebből felindításukra, és esztétikai szempontú tárgyalásukra vonatkozóan?.....	195
Hogyan keletkeznek a szenvedélyek?.....	195
Milyen szabályok következnek ebből a szenvedélyek felindítására és esztétikai tárgyalásuk módjára vonatkozóan?.....	196
I. Az első szabály.....	196
II. A második szabály.....	198
III. A harmadik szabály.....	200
Harmadik fejezet. A szenvedélyek változatossága.....	201
I. Milyen sok és sokféle szenvedély létezik?.....	201
II. A szerelem és a gyűlölet valamennyi szenvedély kútfeje.....	201
III. Mi erről a mi tanításunk?.....	202
Negyedik fejezet. Szerelem.....	202
I. Mi a szerelem?.....	202
II. A szerelem a jóból származik.....	203
III. A jó sokfélesége.....	203
IV. A tisztesség java.....	204

V. A gyönyörűség java	204
VI. A hasznosság java.....	205
VII. A szerelem ereje.....	205
Ötödik fejezet. Gyűlölet	206
I. Melyek a gyűlölet okai?	206
II. A tisztességtelenség ártalma	207
III. A kellemetlenség és hátrány ártalma.....	208
Hatodik fejezet. A vágyakozás.....	209
Első rész	209
I. A vágyakozás szellemisége előadatik	209
II. És megmagyaráztatik.....	210
II. rész. A reményről.....	211
I. Mi a remény?	211
II. Hogyan éled fel?.....	211
III. Bemutattatik, hogy mekkora erők munkálnak benne.....	211
IV. Hogyan lehet megerősíteni?	213
V. Még néhány dolog a remény megismeréséhez és vizsgálatához	213
Hetedik fejezet. A félelem	214
Első rész	214
I. Honnan ered a félelem?	214
II. Milyen módon kelthető fel?	215
III. Milyen érzések támadnak fel a félelem révén, és mik a félelem jelei?.....	215
IV. A vétkes embereket leginkább a félelem aggasztja.....	216
V. Mi a gyógyír a félelemre?.....	217
Második rész. A kétségbeesésről	218
I. Mi élteti a kétségbeesést?	218
II. A kétségbeesés nem törődik azzal, mi jön ezután?	219
Nyolcadik fejezet. Az öröm	220
I. Leíratik az öröm	220
Egy kép által is bemutatattatik.....	220
II. Melyek az öröm hatásai?	221
Kilencedik fejezet. Keserűség.....	222
I. Bemutattatik a keserűség természete	222
A keserűség hatása és sajátos természete.....	223
II. Mindez életszerűbben ábrázoltatik.....	224
III. Milyen módokon enyhítendő a keserűség?	226
IV. Melyek a fájdalom vagy a keserűség legerősebb hajtásai?	227
Első rész. A szánalom	227
I. Hogyan támad fel bennünk?.....	227
II. Ha a szánandó embert érő ártalmak távoliak, segítségül kell hívni a fantáziát sajátos jelek és képek által.....	228
III. Akkor tudjuk a legnagyobb szánakozást kelteni, mikor mások szenvedésének látványát megjelenítjük.....	229
IV. Mire kell a legjobban ügyelnie a művésznek?	230
Második rész. Az irigységről.....	230
I. Az irigység lakhelye és szerepe	230

II. Mik a sajátosságai?.....	231
III. Az emberekben gyakorta előforduló érzés ez.....	231
Az alkotók számára a leginkább veszélyes.....	232
Harmadik rész. A vetélkedésről.....	233
I. Milyen indulata a léleknek a vetélkedés?.....	233
II. Mekkora a jelentősége?	234
Negyedik rész. A haragról.....	234
I. A harag ikonikus megjelenítése	234
És változatai.....	235
II. Ugyanez életszerű képekkel bemutatattik	235
III. A lenézés és a megvetés a harag legnagyobb gyutacsa	236
Különösen, ha megvetés okozta szenvedéshez még gúny	
és gyalázás is járul	238
IV. A haragot megjeleníteni nagy munka.....	238
V. Milyen módon kell csillapítani a haragot?	239
Tizedik fejezet. Függelékül.	240
Az élenkség felkeltéséhez, alkalmazásához és bemutatásához.....	240
I. Hogy a jó és a rossz milyen, és mennyi, előadatik.....	240
II. Alkalmazkodni kell azokhoz, akiknek szívét fel kell tüzelnünk vagy	
le kell csillapítanunk.....	241
III. A művésznek legyen tekintélye; legyen olyan a lelkülete, mint amilyen	
lelkületet másokban fel akar kelteni, vagy művével meg akar jeleníteni	241
IV. Mindig tartsa szem előtt, saját vagy színlelt karakterét, személyiségét	
játssza.....	243
V. A szenvedélyek legyenek összhangban a szereplő helyzetével és	
a természettel.....	243
VI. Epilógus.....	244
Harmadik könyv.	245
Első fejezet. Hogy mi a szép és a szépség, a korábbi fejezetek alapján	
összefoglaltatik.....	245
I.	245
II.	245
III.	246
Második fejezet. A szépség mintája a természet.....	246
I. Mi a természet?	246
Más dolog a közönséges természet	247
És más a szép természet.....	247
Egymással összevetetnek	247
II. Mindkét természetben vannak szép dolgok	247
III. A szép sokfélesége a természetben.....	248
IV. Mindkét természet mintája a művészeteknek.....	249
Harmadik fejezet. Mindkét természetre ügyelnek a szépművészetek az imitáció	
révén.....	250
I. A természet imitációja alapja, egyszersmind segédeszköze	
a szépművészeteknek	250

II. A természet gyönyörködtető, szomorú és közömbös mintákat ad.....	252
III. Mindent illő módon kell imitálni	253
IV. Az illő imitáció révén tetszik minden.....	253
V. De milyen okból tetszenek?	254
Megjegyzés Batteux alapelveihez.....	257
VI. Az imitáció két alapvető törvénye	257
Negyedik fejezet. A természet helyes imitációja hozza létre a művészi szépséget.....	260
I. Honnan fakad a művészi szépség?	260
II. Időnként a hanyagság is szép.....	260
III. És beszédes, ékesen szóló a csend	261
Ötödik fejezet. A művészi szépség az egyes művészetekben egyedi és hasonlító.....	263
I. A szépművészetek aktívan érintkeznek egymással.....	263
II. Azonban nagymértékben különböznek is egymástól.....	263
III. Különösképpen a mintákban, amiket imitálnak; és a tárgyokban, amiket létrehoznak.....	264
IV. Másodjára a jelekben és karakterekben, melyekkel imitálnak, és műalkotásaikat létrehozzák.....	264
V. Az egyes művészeti ágakon belül is vannak különbségek.....	265
Hatodik fejezet. Vajon mégis hogyan tudnak ezek a művészetek összekapcsolódni?...	266
I. Ámbár a művészetek különbözőek, mégis jól egybe tudnak kapcsolódni.....	266
II. De nagy művészet ezek összhangzatát létrehozni	266
III. Mi itt az első és általános szabály?	267
Hetedik fejezet. Végül is mi a jóízlés?	268
I. A szép filozófiája és a szépművészetek tana alakítja ki a jóízlést.....	268
II. De sok idő, sok munka árán – és emellett még milyen segédeszközökkel?	269
III. A jóízlésnek sok fokozata van	269
Mindenekelőtt van a kifinomult ízlés.....	269
Azután a nemes ízlés.....	271
Végül a legtökéletesebb	271
IV. A jóízlés az erkölcsöknek, szokásoknak is javára van	272
V. Honnan ered az ízlések sokfélesége?	272
Nyolcadik fejezet. A jóízlés az embert széppé és emberibbé teszi.....	274
I. Hogy végső soron mi is a haszna a szépművészetek jóízlésének?	274
II. Mit, kit tartunk szép léleknek, szép elmének és szép embernek?.....	275
III. A szép, azaz esztétikus ember karakterjegyei	276
IV. Végkövetkeztetés	276
Függelék.....	277
De gustibus non est disputandum? Közelítések Szerdahely György Alajos Aestheticájához	279
A fordítás és kiadás elveiről és kérdéseiről	320
Szerdahely György Alajos életpályájának fontosabb kronológiai és bibliográfiai vonatkozásai	322
Szószedet Szerdahely György Alajos Aesztetica című művének terminológiájához.....	325
Személynévmutató	330

*Esztétika, avagy a jóízlés
tudománya a tudományok
és a szépművészetek
rendszeréhez igazítva.*

Szerzője Szerdahely György, Esztergom főegyházmegyei pap,
a filozófia doktora, a Budai Királyi Egyetem rendes esztétikaprofesszora,
a széptudományok és humaniorák helyettes igazgatója.

Buda, Királyi Egyetemi Nyomda, 1778.

Németújvári gróf Batthyányi József bíborosnak, az Esztergomi Főegyházmegye püspökének, az Apostoli Szentszék követének, a Tekintetes Magyar Királyság hercegprímásának, legfőbb és titkos kancellárjának, az Apostoli Szent István Király Jeles Rendje nagykeresztes lovagjának, Tekintetes Vas vármegye örökös, Esztergom fő- és örökös ispánjának.¹

Igen ragyogó és felette dicsteli, ahogyan RÁD és a TE NEMZETSÉGEDRE tekintünk, LEGKITŰNŐBB HERCEG! A TE nemzetséged az egyetlen, mely jelenleg országunk legfőbb egyházi és világi méltóságait betölti, és, melynél komolyabb tanújele érdemeknek nem is lehetséges, melyet a FELSÉGES ÚRNŐ ítéleteinél számításba vesz, jóakaratóban tart. Bárcsak élne Hazánk ama két ékessége, Atyád és Nagyatyád, akik TÉGED, amíg éltek, nem annyira felkészítettek a bíborosi hivatalra, mint inkább levele már érdemeidnél fogva bíborosnak lenni láttak: kardinális voltál már azelőtt, mielőtt azzá lettél volna, erényeidnél fogva, és minden jóra való ember véleménye és ítélete alapján. De élnek ők lelkeinkben, szemeinkben, saját műveinkben és jótetteinkben: mégpedig az egész Magyar Királyság számára halhatatlanként – úgy tűnik nékem, láttam magam előtt egyszerre s egyazon helyen az Atyát, a Magyar Királyság Nádorát; a Fiút, a Római Szentegyház Kardinálisát; és a Nagyatyót, a Szent Római Birodalom Herceget.²

Legfelsőbb méltóságodba való beiktatásodkor³ gratulációm nemcsak egyedül Téged illet, legkitűnőbb Kardinális! Köszöntöm a TE nemes nemzetségedet, melynek TE mindazon dicsőségéhez, amit békében és háborúban szerzett, a szent bíbort hozzátetted; köszöntöm hazánkat, a szent, művelt Magyarországot, melyet a világ színházában új fényel, ragyogással ékesítettél; köszöntöm a FELSÉGES ÚRNŐT, Apostoli Királynőnket, kinek birodalmát, országait és koronáit kedvedért Róma a legnagyobb kitüntetéssel, a szent hercegséggel ékesítette; köszöntöm az egyetemes Egyházat, amelynek általad ilyen és ily nagy bíborosa támadt; köszöntelek TÉGED magadat, aki bölcsességed és vallásosságod számára az azt megillető jutalmat megszerezted; aki az utódok számára ritka példaként a legmagasabb tisztségek viselését barátságossággal és közvetlenséggel egyesítetted; köszöntöm magamat,

¹ [Németújvári gróf Batthyány József Félix János Nepomuk Ádám (1727–1799) esztergomi érsek, bíboros, hercegprímás, a magyarországi barokk művészet egyik legjelentősebb mecénása. Vö. Beke Margit, *Batthyány József esztergomi érsek (1766–1799)*, *Miscellanae Ecclesiae Strigoniensis*, 2 (2004), 68–72.]

² [Az apa: gróf Batthyány Lajos (1696–1765) kancellár, az utolsó magyar származású nádor. A nagyatyá: gróf Batthyány Károly József (1698–1772) tábornagy, II. Lipót és II. József nevelője, 1764-ben római szent birodalmi hercegi rangot nyert (*Liber Regius LXXIII*, 254). Mindketten Batthyány (II.) Ádám országbíró és gróf Strattmann Eleonóra fiai.]

³ [Gróf Batthyány Józsefet 1778. június 1-jén szentelték bíborossá.]

és mindazon jó embereket, akik a bőséges örömmek, szokatlan boldogságnak és örök dicsőségnek új és új tanújeleit hozták létre a TE dicsőségedre!

Ebben az én, ha úgy tetszik, közösségi köszöntésemben olyan ajándékot kínálok NEKED, LEGKIVÁLÓBB HERCEG, mely MÉLTÓSÁGODHOZ semmiképp sem mérhető ugyan, de kedvességedhez és kegyességedhez valóban igen illik; és a tőlem telhető legnagyobb odaadással kérlek: törd el, hogy a jó ízlés általam összeállított tana a TE neved és tisztséged alatt keljen életre és jelenjék meg! Legyen ez a művelt világ körében a TE irányomban való, s a Múzsák és szépségek iránti jóakaratom tanúsága; részemről pedig örök emlékjele tiszteletemnek és hódolatomnak, melyet IRÁNYODBA csakis MAGAD miatt érzek. Hadd valljam meg nyilvánosan, LEGKITŰNŐBB KARDINÁLIS! hogy már réges rég égek az IRÁNTAD való tisztelet kimutatásának vágyától, részint mert a mi korunknak TE vagy szeretetreméltó példaképe és kedveltje; részint mert az én TE irántad és a TE nemzetséged iránt való, különös hálám gyújtotta e tüzet; részint mert maga a természet lobbantotta fel bennem a TE tiszteletedet. És hadd valljam meg nyíltan, hogy eleddig igen nehéz volt keblem szűkös terében visszafojtva tartani ezt a lelki lángolást. Végezetül pedig, LEGKITŰNŐBB KARDINÁLIS, aki semmit sem szoktál megtagadni, engedd e tüzet előtörni, és IRÁNYODBAN érzett tisztelem és szeretetem adóját e könyvben leróva fogadd el! Eme mű teljes egészében, bármilyen is legyen, a TIÉD; a TE megtisztelésedre volt szánva, még mielőtt elkezdtem volna; a TE kegyedből, a te emlékezeted megörökítésére gyarapodott; és Isten különös kegyelméből úgy készült, hogy éppen akkor fejeztessék be, mikor értesültünk róla, hogy TÉGED az Egyház bíboros hercegei közé választottak. Tennek hozzá jókívánásokot, ha jókívánásaink tárgyát el nem érte volna máris. Ha napjaid számát a Jóisten a TE erényeid számához és nagyságához igazítja, vagy a mi vágyainkhoz, akkor sosem fogsz bennünket elhagyni. Én a legnagyobb boldogságnak fogom megélni, ha engem, amint az az egyetlen kívánságom, a TE tisztelőid csapatában továbbra is méltóztatsz megtartani. Budán, július huszonegyedik napján, 1778. évben.

ELŐSZÓ

Korunknak mindig is igen nagy dicsőségére válik majd, hogy a tudományok és szabad művészetek teljes birodalmából a széptudományokat egyfajta különleges gonddal, odafigyeléssel ápolja és műveli. Ugyanis azon időtől fogva, mikor Görögország és Róma virágzása elmúlt, egészen mostanáig nem volt oly évszázad, mikor a humanitás tanulmányozása így felizzott volna. Azok közül, akik a Múzsákkal bármiféle kapcsolatban vannak, ki lenne, aki a mi korunk kiemelkedő termékenységét ne ismerné fel és el? Eljutottunk odáig, hogy a művelt világban a humán tudományok lekicsinylése a legnagyobb tudatlanság és faragatlanság jelévé vált. Igen jeles elméjű és lelkületű emberek úgy tartják, hogy fölöttebb kimagasló dolgot érnek el azzal, ha magukat teljes egészében saját és mások ízlésének művelésével kötik le, és valamely széptudomány tanát szabályokkal és példákkal fejlesztik. Kitűnő munkákat látunk, és ama antik aranykorhoz méltó műalkotásokat. Valóban, ha azon szorgalommal, mellyel hozzákezdtek, és azon gyorsasággal halad előre a legműveltebb és legbölcsebb nemzetek versengése, úgy tűnik nekem, már látom is, amint művészeink ezen emberhez legméltóbb vetélkedés által teljes érettségüket, és ókori kitűnőségüket elérik, vagy akár meg is haladják.

Én, midőn e tudományokkal nem azok kellemességétől vonzva, hanem egy sajátos szeretet kényszerétől hajtva foglalkoztam, megértettem, hogy igen nagymértékben hasznára lenne honfitársaimnak a jóízlés tudományának latin nyelvű összefoglalása. Ám mikor láttam, hogy ennek ragyogó tételei és alapjai bár világosak és számosak, ámde szétszórva, összefüggéstelenül hagyományozódnak, kezdtem keresni, mi lenne az a mód, ahogyan rendezhetőek lennének és egy biztos törvény mentén valamiféle korpuszt formálnának, hogy legyen egyfajta összefüggés, egymásra következés köztük, és úgy tűnjék, valamennyi részlet egymáshoz van alkalmazva és összerendezve. Erre jutottam: a széptudományok és szépművészetek tanát a természetből és a szépség filozófiájából kell levezetni. Úgy vélem most, így kell cselekednem. Mivel a széptudományok célja, példája és anyaga a szépség, ezért azok törvényeit sem máshonnan, mint a szépség természetéből lehet formába önteni. Tehát megkíséreltem az ízlés teljes tanát a szépség filozófiájából levezetni, és egy bizonyos rendszerbe, melyet maga a szépség tulajdonságai mutattak meg, összeszedni és összekötni. Nem fogok eltérni a legjelesebb művészek és mesterek szabályaitól, de azokat sajátos módszerrel fejtem ki; és hogy nyilvánvaló legyen, művészi példákkal és képekkel fogom megvilágítani. Egyedülálló dicséretre méltók mind, ahányan csak a széptudományok tanát saját szorgalmukból igyekeztek gyarapítani. Amiért is ha bárkit közülük elutasítóan vagy versengve kezelnék, nemcsak saját ostobaságomat, hanem erkölceimet és természetemet is elítélendőnek ismerném el. Tehát amennyire csak lehet, egy helyre gyűjtöttem ezen írókat, mindazt, amit a legalkalmasabb módon látszottak előadni, ezt megválogattam, és saját kútforrásból is adtam valamicskét a közöshöz: nem keveset pedig a filozófia közegeiből kellett merítenem.

Nem gondolom, hogy teljesen tökéletes, abszolút érvényes művet nyújtok. Sőt, valójában hihetetlen lelki fájdalom gyötör, mivel látom, mily sok hiányzik számomra a tökéletességhez. Sokat kellene mind hallanom, mind látnom, mind olvasnom, mind pedig tapasztalnom – ebből nem kevéstől, be kell vallanom, el vagyok zárva. E műhöz tehát nem annyira a tökéletes befejezés reményében kezdtem hozzá, mint inkább tapasztalni akarásból; nem annyira egységes koncepciót kialakítani, mint inkább irányvonalakat felvázolni akartam, amelyeket tovább kell gyarapítani, kitölteni. A széptudományok és szépművészetek univerzális elméletét egyetlen, teljes és biztos rendszerben levezetni nagy és felette nehéz munka – ki ne látná ezt? Merevebbek voltak Kanakhosz⁴ szobrai, semhogy visszaadhassák a valóságot. Kalamiszéi⁵ is durvák, mégis lágyabbak, mint Kanakhoszéi. Mígnem Mürónéi⁶ már eléggé megközelítették a valóságot, ezeket már kételkedés nélkül szépnek nevezheted. Még szebbek Polükleitosz⁷ szobrai, ezek már teljesen tökéletesek, legalábbis Cicerónak annak tűntek. Hasonló törvényszerűség van a festészetben, amennyiben Zeuxisznak,⁸ Polügnotosznak⁹ és Timanthésznek,¹⁰ valamint mindazoknak, akik nem használtak többet négy színnél, a formáit és vonalvezetését dicsérjük. De Aetionnál,¹¹ Nikomakhosznál,¹² Protogenésznél,¹³ Apellésznél¹⁴ már minden tökéletes; és nem tudom, vajon nem minden egyéb dologban ugyanez történik-e. Mert semmi sincs, amit amikor feltaláltak, már rögtön el is érte a tökéletességet. Ezért semmit sem azért mondok, hogy okítsak, hanem inkább úgy járok el, hogy mint gondolkodó, mérlegelő szónok, ne pedig mint tanító tűnjek fel.¹⁵

Egyébiránt ki az, aki igaz bíróként ítélvén, kárhoytatna azért, hogy írásomban mások tanításainak egyes elemei felfedezhetők? Munkámban át készülök adni szorgosan a széptudományok szabályait, és hogy az eleganciához, a jóízléshez miféle utak vezetnek. Nem kell, hogy ismeretlen legyen számomra mindaz, ami mások műveiben olvasható. Hiszen a jóízlés méltánylása odáig terjedt már Európa jobbik felén, hogy nem is akarnék élni, ha úgy tünnek, hogy eme ragyogó humán tudomány tekintetében teljes mértékben tudatlan vagyok, és an-

⁴ [Kanakhosz (Kr.e. 5. sz.) sziküioni származású görög szobrász. Főműve Apollón Philésziosz bronzszobra.]

⁵ [Kalamisz (Kr.e. 480 k. – 440.) boiótiai származású görög szobrász. Ő is megmintázta Apollónt, Athénban állt a szobra.]

⁶ [Mürón (Kr.e. 5. sz.) az attikai Eleutheraiból származó görög szobrász, Pheidiász mestere. Leghíresebb szobra a *Diszkoszvető*.]

⁷ [Polükleitosz (Kr.e. 460–420. k.) argoszi származású görög szobrász, számos művészetelméleti munka szerzője. Leghíresebb alkotása a *Lándzsavívó*.]

⁸ [Zeuxisz (Kr.e. 464–390.) a dél-itáliai Hérekleiából származó görög festő, számos alkotásának emlékét csak irodalmi említések őrzik.]

⁹ [Polügnotosz (Kr.e. 450–425. k.) görög vázafestő, a tér- és mozgásábrázolás bevezetével a vázafestészet korabeli megújítója.]

¹⁰ [Timanthész (Kr.e. 410–370. k.) küthnoszi származású görög festő, legismertebb műve *Iphigenia feláldozása*, nem maradt fenn.]

¹¹ [Aetion (Kr.e. 4.sz.) ión származású görög festő, leghíresebb festménye Nagy Sándor és Roxana esküvőjét ábrázolta.]

¹² [Nikomakhosz (Kr.e. 360–320.) thébai származású görög festő, legismertebb műve *Perszeophoné elrablása*.]

¹³ [Protogenész (Kr.e. 4. sz.) Rhodoszon alkotó görög festő, Apellész vetélytársa.]

¹⁴ [Apellész (Kr.e. 4. sz.) a kis-ázsiai Kolophónból származó festő, Nagy Sándor udvari festője. Művei csak leírásokból ismertek.]

¹⁵ [A szerénykedés klasszikus ciceroniánus toposza: CICERO, Marcus Tullius, *Orator*, XXXI. 112. „nihil nos praecipendi causa esse dicturos atque ita potius acturos ut existimatores videamur loqui, non magistri.” Vö. TARNAI Andor, *A toposz-kutatás kérdéseiből*, Literatura, 1975, 69.]

nál kevésbé leszek elégedetlen munkámmal, minél jobban észreveszem benne mások olvasásra és gondolkodásra ösztönző törekvéseit, gondolatait. Teljes bizonyossággal azon fáradoztam tehát, hogy ez legyen munkám lényege, és így törekvésem, fáradozásom által polgártársaim még ízlésesebbek, még tanultabbak legyenek – mivel úgy vélem, számukra ennél jobbat most nem is nyújthatnék.

Koncepcióm többi alapelvét a következő fejezetek ki fogják fejteni, illetve kinek-kinek józan esze is megsúgja azt. Hogy mennyire leszek mások hasznára e munkámmal, nem tudom megmondani. Nekem magamnak, megvallom, fáradozásom ára már megtérült, mivel a különféle, és engem mindenünnen elönteni akaró problémáktól, csömörtől és legnagyobb gondomtól, hogy holnap mi lesz majd?¹⁶ az írás révén megkönnyebbültem; ha ez kevésbé hajtott volna, a szükségesnél talán nagyobb jókedvvel átítatva jött volna világra a jóízlés tana. Budán, 1778. március 4-én.

¹⁶ [„Holnap mi lesz majd? azt ne kutasd!” Quintus HORATIUS Flaccus, *Carmina*, I. 9. 1. Bede Anna fordításában.]

I. KÖTET

ELSŐ KÖNYV

AZ ÍZLÉSRŐL, ÉS ANNAK TANÁRÓL

Első fejezet Mi az ízlés?

(I. *Annak kifejtése, mi az ízlés.*)

Az ízlés a szép és a csúf érzékelésének, megérzésének képessége; és a kettő határainak és fokozatainak az érzékek valósághoz kötődő segítségével történő megkülönböztetésének képessége. Vajon egy adott tárgy szép vagy csúf? Miért, mitől, és mennyire gyönyörű, vagy csúnya? Ezt ítéli meg az ízlés, természetéből fakadóan. Az ízlés a szépérvék; a művészetek és az irodalom respublikájában¹⁷ igen fontos, és a legnagyobb mértékben szükséges dolog.

Tudom, hogy az ízlés szót időnként másképp és szélesebb értelemben használták; nemcsak a szép, hanem az igaz és jó ítélőbírájaként; továbbá ezt az igaz és jó iránti érzéket a szellem harmóniájának is nevezték; mások művészi érzéknek hívták; egyesek pedig a genie és a tehetség termékeny jelenléte jelének akarták tekinteni.¹⁸ De valójában, amint ki fog majd tűnni, más az igaz és a jó ítélőképessége, és más a szépérvék. A kitérő spanyolok azok, akik az ember eme képességét elmés metaforával és sokatmondó lakonizmussal jó ízlésnek nevezték el.¹⁹ Bár majdnem hasonló értelemben beszéltek róla az ókori görögök és rómaiak. M. Tullius, miután a humanitás és a széptudományok ajánlásaként az általuk az emberekben fakasztott gyönyörűséget; és az élet, az erkölcsök általuk való hasznos gyarapodását ünnepelte, hozzátette: Habár mi magunk ezeket sem megérinteni, sem megízlelni nem tudjuk, mégis, csodálnunk kell őket, akkor is, mikor másokban látjuk.²⁰ Én azonban ettől az elne-

¹⁷ [A „*republica litterarum*”, azaz az „irodalom respublikája” az ókor óta használatos kulturális közösség-fogalom. Történetére I. MARINO, Adrian, *The Biography of 'The Idea of Literature' from Antiquity to the Baroque*, New York, State University of New York, 1996, 68–70. Kortárs magyar kontextusáról I. THIMÁR Attila, *Az írói respublika gondolatának kialakulása a XVIII–XIX. századi tudós társasági tervekben = Polgárosodás és irodalom*, szerk. ALEXA Károly, Bp., Kölcsey Intézet, 2003 (Kölcsey Füzetek, 3), 38–71.]

¹⁸ Lamindus Pritanius, vagy Lud. Ant. Muratorius *Sopra il Buon Gusto nelle Scienze, e nell' Arti* című könyvében. [PRITANIO, Lamindo, *Riflessioni sopra il buon gusto intorno le scienze e le arti*, Venezia, Per Luigi Pavino, 1708; MURATORI, Lodovico Antonio, *Riflessioni sopra il buon gusto nelle scienze, e nelle arti, divise in due parti*, Napoli, Panvinio, 1715] És Bernardus Trivisanus: *Introduzione all' opera del Pritanio*. [TRIVISANO, Bernardo, *Introduzione all' opera del Pritanio, cioè la teorica del buon gusto* = MURATORI, Lodovico Antonio, *Riflessioni sopra il buon gusto nelle scienze, e nelle arti*, Venezia, Niccolo Pezzana, 1717 63–103.]

¹⁹ [A „*buon gusto*” kifejezés elterjedését Balthasar GRACIAN munkásságához szokás kapcsolni. Vö. KISBALI László, *Ízlés és képzelet: az esztétikai beszédmód kialakulása a XVIII. században*, Janus, IV. (1987), 1. 1–3. és Hellmut JANSEN, *Die Grundbegriffe des Baltasar Gracian*, Geneve, Paris, 1958, 31, 65–72.]

²⁰ Pro Archia Poeta. [CICERO, Marcus Tullius, *Pro A. Licinio Archia poeta oratio*, 17] Ugyanilyen módon szól nem egyszer Seneca [Lucius Annaeus Seneca]. Vö. a görögök közül Platón az Állam fejezeteiben, Dionysius Longinost *Περὶ ὑψηλοῦς* című művében. [PSZEUUDO-LONGINOSZ, *Peri hüpszus* című műve a Kr.u. 1. századból, magyarul: *A fenségéről*, melyet többen Dionüsziosz Halikarnasszosznak tulajdonítottak.]

vezéstől akkor sem riadnék vissza, ha semmilyen ókori tekintélyt nem is látnék szólni az érdekében; és nem érezném ellentmondásosnak, mivel a mi korunkban – melynek ugyanolyan joga van a szavát hallatni, mint az ókoroknak –, úgy látom, hogy az ízlést ebben az értelemben kell meghatározni a polgárok körének részére; és hogy ama népek, amelyek a tudományok és művészetek terén kiemelkedőt nyújtanak, ambicionálják és minden egyéb tanulmánynál fontosabbnak tartják a jóízlésre való törekvést. Egyszóval: ezen igen nemes tudományt művelni és igen jeles emberek példája nyomán a jó ízlést követni – ezt nekünk is szépnek kell gondolnunk.²¹

(II. Valamiféle ízlés természetétől fogva meg van minden emberben.)

Valamiféle ízlés mindannyiunkba belénk van plántálva; ezért van az, hogy mihelyt valamely kiemelkedően szép dolgot érzékelünk, annak jelenlétét szellemünk szívbeli örömmel érzi meg; és elborzad, ha valami diszsonáns vagy csúf dolgot észlel, habár nem tudja, hogy emez miért nem tetszett, amaz pedig miért üdítette fel. Íme, a színházban zene szólal meg! Megrezdülnek a húrok, a sípokat és e művészet egyéb, igen kellemetes szerszámaait ügyesen megszólaltatják; társul hozzájuk az emberi hang intellektuális ereje, és boldogan telik meg minden a zenével. A szétáradó dallam, a versengő ütemek és hangok, hol lebegve, hol lélegzetvétellel és remegéssel váltva, az egész mű csodás széttartásának az egybecsengésének édességével csalogtatnak. Vajon hányan vannak, akik ismerik az ütemek és dallamok tudományát? Mégis, egy sincs a jelenlévők között, aki ne lenne a leggyengédebben lebilincselve. Ám ha véletlenül egy csekély hiba vagy idegenség megjelenik, és erőteljesebb hamissággal hangzik, azok füleit is sérti, akik az ütemekhez és ritmushoz nem is konyítanak: az egész színház visszhangzik a méltatlankodástól... Mutassunk fel most igen értő kéz festette tablókat; de legyenek ott más mázolmányok is, melyeken sem a természetet, sem a művészetet nem lehet fellelni; ki az, aki az előbbieik előtt nem csügg odaadón, amazoktól pedig nem lép gyorsan tovább? Vagy vegyünk szemügyre szobrokat, házakat: egyesek gyönyörűen kidolgozva, mások formátlanok; menjünk csodálatos kertekbe, és menjünk gondozatlanokba; és vizsgáljuk meg, miféle érzés támad bennünk e látványoktól. Amennyi arca van a dolgoknak, mind megannyi érv a rejtőző ízlés mellett: mert ez megszólal a szív rejtekéből, és helyeslést vagy visszautasítást sugall... Hallgassunk meg egy ékezebben szóló szónokot – mi történik? Valamiféle belül működő szellem hatására tapsolni fognak a hallgatók. Mert abban, hogy ki a jó vagy a rossz szónok, a műveltek és a köznép egyetért – írja Cicero a híres szónokokról szóló könyvében.²²

Mindenki valamely rejtett érzék segítségével minden tudomány vagy gondolkodás nélkül ítél szép és csúf fölött, és teszi ezt mindenki képek, szobrok és valamennyi olyan mű kapcsán is, melyeknek megértésével a természet kevésbé ruházta fel. Ezért számomra már

²¹ „Mint erdőn levelek változnak mindenik őszkor,
Múlnak régik aláhullván: úgy vesznek az ó szók,
S kedvesek, ifjakként, a most születettek előttünk.
Mindnyájan múlnak, múlik munkánk is.”

„Sok már elavult szó újra feléled;

És sokat, ámbátor jó most, ha akarja, kiveszthet

A nyelvbéli szokás, melynek fő jussa s hatalma

Van más s más regulát és törvényt szabni beszédre” – mondja Horatius az *Ars Poeticában*. [Quintus HORATIUS FLACCUS, *Epistula ad Pisonem de arte poetica*, *Epistulae* II. 3. / *Ars poetica*, 60–62, 70–72.

Virág Benedek fordításában]

²² [CICERO, Marcus Tullius, *Brutus*, *de claris oratoribus*, § 185]

nem nagyon meglepő, hogy miközben a tettekben igen nagy különbség van a művelt és a műveletlen ember között, éppoly kicsi ez a különbség annak megítélésében, megérezésében, mi szép, mi elhibázott: mind általában, mind önmagában véve igen nagy, hihetetlen ereje ez a természetnek. Az ízlés éppoly egyetemes emberi képesség, mint az értelem vagy az erkölcsi érzék: emezt, mikor lelkiismeretünk szól, mindannyian érezzük – mindanyian, akik egészségesek és értelmesek vagyunk; és vagy örület, vagy más betegség munkál abban, aki semmiféle hatását nem érzékeli. Én tudniillik úgy vélem, hogy e velünk született ízlés éppúgy nem hiányozhat egyetlen ép emberből sem, mint akár az értelem képessége, akár az erkölcsi érzék. Miként eme két erő, habár homályosan és gyengén, de még a barbárok között is megvan annyira, hogy az igaz és a jó alapelveit ismerik; éppúgy az ízlés is észrevehető e nyers lelkekben annyira, hogy arra, mi szép, gyakorta ráéreznek; és ámbár keveset tudnak a szépségről, mégis kimutatják iránta tetszésüket. Aki mindenfajta ízlésnek híján van, nem az emberi természethez áll közel, mint inkább rémekhez és szörnyetek tulajdonságaihoz; ilyenek azonban igen kevesen vannak. Fabius Quintilianus²³ szavait találoán vonatkoztatom rájuk.

(III. De különböző mértékben.)

De mily nagy már azokban is, akiket ismerünk, az ízlés mértékének különbsége! Ezt nem annyira érveléssel, mint mindennapi példákkal mutatjuk be. Látjuk, hogy egyesekben oly érzékeny ízlés lakozik, hogy az a szépséghez közeledvén, mint a puskapor a tűz közelében, rögvést fellángol; másoknál pedig a szépérzék oly csekély, hogy szinte úgy tűnik, eme égi adománytól egészen el vannak zárva. Mert nem mintha abból az emberfajtából származnának egyesek, akiket Szankhuniáton értelem nélkülieknek mond²⁴ Vagy akiket Zénón iskolája teremtett²⁵ Hiszen ahogyan a meséknek megvan a maga Deukalionja, aki kövekből teremtett embereket;²⁶ éppúgy a filozófusoknak is megvan a maga Zénónja, aki az embereket kövekké változtatta. Mások pedig olyanok, mint azon testek, melyek valamiféle erőt kapnak egy elektromos gépezettől, de rövid idővel ezután el is veszítik azt: oly rövid ideig tart az ő megérezésük, mint amilyen a rövid húr megfeszülése. Röviden: mértékét tekintve a született ízlés különbsége oly nagy, mint az értelemé vagy az emlékezőtehetségé; sőt nagyobb, és talán természettől fakadóan annyira különbözőek vagyunk ízlésben, ahányan csak vagyunk.

²³ Lib. I. Instit. Orat. Cap. I [QUINTILIANUS, Marcus Fabius, *Institutio oratoria*, Lib. I. 1. II)

²⁴ Sanchoniathon, bárki is volt, állítólag a Föníciaiak korai történetéről hagyományozott könyveket, melyek a világ 2760. évében íródtak. Vannak töredékek az ő nevéen, melyekben az emberek mintegy gépekhez hasonlókként írja le. [Sanchuniathon: föníciai történetíró, életrajzi adatai nem ismeretek, töredékei görög átíratban maradtak fenn. Szerdahely az alábbi kiadását forgathatta: *R. Cumberland's Doct. Theol. und Bischofs zu Peterborough Phoenicische Historie des Sanchoniathons, aus dem 1sten Buche des Eusebius de Praeparatione Evangelica übersetzt, nebst einer Forsetzung des Sanchoniathons durch des Eratosthenes von Cyrene Canon, mit Historischen und Chronologischen Anmerkungen erläutert, und einer Vorrede von dem Leben, Gemüthsbeschaffenheit, und Schriften des Bischofs, herausgegeben von S. Payne A. Mag. Rector...* / *Aus dem Engländischen übersetzt, und mit Anmerkungen vermehret von Johann Philip Cassel, Magdeburg, Seidel und Scheidhauer, 1755.*]

²⁵ [A kitioni Zénón (Kr.e. 336–264.) ciprusi származású görög filozófus, a szenvedélymentességet hirdető sztoikus filozófia iskola alapítója.]

²⁶ [Deukalion – mitikus személy, Prométheusz fia, aki egy bárkában vészelt át a vízözönt, majd párjával, Pürrhával együtt köveket dobáltak a hátuk mögé, amelyekből újra sarjadt az emberiség. Vö. Publius OVIDIUS Naso, *Metamorphoses*, I. 313–347.]

(IV. Elárulja magamagát.)

Egyébiránt bár ez az érzék nincs meg ugyanolyan mértékben és tökélyben minden egyes emberben, mégis az ember sajátja, természetétől fogva: a szépségre irányul, e célra adatott. Lehetséges, hogy az emberi kor kezdetén oly zavaros és homályos ideák és érzelmek fonták körül, hogy bár birtokolnánk, mégsem lennénk tudatában, hogy a miénk, ha egyrészt egyesek meg nem őrizték volna, másrészt mi magunk is kíváncsiságból fürkészve el nem jutnánk a bennünk lakó szépérzékig. Nem ritkán olyan emberben bukkan felszínre, akinek az effajta természetes tehetség nagyobb termékenységgel adatott meg. Úgy gondolom, ilyenek a jobban, szebben formált ifjak; róluk ugyanis, mivel az érzékek, érzékszervek elrendezése és az egész testalkatuk jobb rendszert alkot, azt kell gondolnunk, az ízlésnek is jobb székhelye akad bennük. Amit nem úgy kell érteni, hogy mintha a fejembe vettem volna, hogy egy ember arcából, testrészei szépségéből mindig és biztonsággal meg lehet tudni, mennyi ízlés, égi ihlet lakozik benne. Mert ahogyan időnként a szép test durvaságot és butaságot takar, éppúgy a szép lélek nem egyszer hitvány lakban időz; és amit Galbáról²⁷ mondanak: Galba nagy szelleme rossz lakban lakozik,²⁸ az többekre igaz. Inkább a lány szív és a gyorsan mozgó érzékenység a legbiztosabb jelei a belül lakozó ízlésnek. Mihelyt az ilyen emberek akár valamely műveltebb városba érkeznék, vagy nagyobb társaságba kerülnek, vagy akár másfajta, a szépség látására, hallására való alkalom adódik, nem tudják titkolni ezen érzéküket: akaratuk ellenére is előtör, és nyilvánvaló jelét adja jelenlétének. Mi történe, ha valaki közülük egy író lányabb vagy hevesebb érzeményének leírását olvasná? Megindul lelkében akkor is, mikor más, durvább érzékű fő rideg, moccsatlan maradna. Tegyük próbát, igaz-e ez; a tárgyat Homérosz, minden ízléses dolog atyja fogja adni, azon beszéd révén, melyet Glaukosz Diomédészhez intéz.²⁹ Itt, ebben az igen találó összehasonlításban az emberi élet sajátját a levelek képével mutatja meg: Mint levelek születése, olyan csak az emberek is. / Földre sodorja a lombot a szél, de helyébe az erdő / mást sarjaszt újból, mikor eljön a szép tavasz újra: / így van az emberi nemzet is, egy nő, más meg aláhull.³⁰ Valóban, ha mindent, ami ide tartozik, gondolkodva megforgatnánk lelkünkben, azok egyedülálló bájjal szökkennének szárba. De nem mindenki érzi ezt a lány szépséget; akiknek azonban finom ízlés adatott, szellemüket folyton arra irányítják, legeltetik, táplálják érzéküket e kép szemlélésével.

(V. Esetenként elfojtódik.)

Eme mennyei adományt egyesek kevésbé érzékelik, vagy vakul mások véleményének és rossz ízlésének vetik alá magukat; és ily módon tudatlanság és előítélet lesz úrrá legnemesebb érzékük felett; ezért történik meg, hogy az ízlés a szép helyett a csúfot, a jó helyett a rosszat fogadja kegyébe, és azt állítja, hogy ez vagy az az ember azt érzi, amit valójában nem is érez.

²⁷ [Servius Sulpicius Galba (Kr.e.3–Kr.u.69.) római császár.]

²⁸ [Marcus Lolliusnak tulajdonított mondás, forrása: MACROBIUS, Ambrosius Theodosius, *Saturnalia*, II,6.]

²⁹ [Glaukosz, lük harcos és Diomédész, a későbbi argoszi király – Homérosz *Iliásának* szereplői. Az eposzban leírt találkozásukat (VI, 119–236) Janus Pannonius latinra fordította.]

³⁰ Ὅδη περ φύλλων γενεῆ, τοιήδε και ἀνδρῶν.
φυλλὰ τὰ μὲν τ' ἄνεμος χαμάδις ἔχει, ἄλλα δε θ' ὕλη
Τηλεθόωσα φύει, ἕαρος δ' ἐπιγίγνεται ὥρη.
Ἵς ἀνδρῶν γενεῆ, ἡ μὲν φύει, ἡ δ' ἀπολήγει.

[HOMÉROSZ, *Iliász*, VI, 151–154, a szövegbe beékelve: Devecseri Gábor fordítása.]

Csodálom, hogy az ilyesfajta emberek mennyire közönségesek és hanyagok, holott látják, hogy e kor egyes igen kiváló férfúi inkább törekednek arra, hogy jó ízléssel legyenek felruházva, semmint hogy éles elmével, mindenféle műveltséggel, tudománnyal, dicsőséggel. Könnyebben hagynák, hogy elméjük fényét és élet kétségbe vonják, semmint kifinomult ízlés-érzékükben kételkedjenek; és inkább akarják, hogy úgy véljék róluk, más dolgokban kicsit kevésbé jártasak, semmint hogy a szépség megismerésére kevésbé érzékenyeknek és alkalmasaknak tartsák őket. Mert ma már a halandók legtöbbször úgy véli, hogy van érzéke és ítélőképessége a szépre: így tehát, hogy ha valaki szereti magát, arra vágyik, hogy a szépség tekintetében ne látsszék tudatlannak. Ezért, ha szabad mondanom, hasonlóak vagyunk az asszonyhoz, aki mivel magát szépnek véli, mintegy maga jogán megköveteli, hogy mások is gyönyörűnek tartsák és mondják; és örvend vagy méltatlankodik, aszerint, hogy mások ítéletével egyet tud érteni, avagy nem.

Második fejezet

A természetes ízlést oktatni és művelni kell.

(I. Megmutatja magamagát.)

Nem szükséges, hogy akár természettől adott érző-ítélő, akár értelmi képességünkkel megelégedjünk: a természet adományai megkövetelik, hogy tudós módon csiszoljuk, tökéletesítsük őket. Az az ízlés, melyet magunkban hordozunk, csekélyke szokott lenni, nyers, és sok tekintetben rosszabb, mint akár ismeretszerző, akár emlékező képességünk. Az, amit a természet mindannyiunk lelkének kertjébe ültetett, palánta, ámde sosem növekszik gondoskodás nélkül, különösen nem a tökéletességig: művészettel kell kiművelni, és a szükséges fáradozással gondozni és gyarapítani. Igaz, amit Lipsius mond: A természet a nemes szellem magvait elvetette belénk, taplót és szikrákat, melyek egyesekben jobban, másokban kevésbé ragyognak fel, attól függően, milyen lelkük hófoka.³¹ Mégis, a fonák vélekedések révén mindenkiben megromolhat ez a természettől helyesen, tisztán adott dolog; ezért okosan kell segíteni, megújítani és megtisztítani azt. Mert ez nem oszlatja szét az elébe tornyosuló felhőket a saját erejével, és nem olvasztja azokat széjjel, ahogyan a nap; az ízlésnek segítségére van szüksége, útmutatásra és példára.

Az ízlés minden művészet és tudomány közül elsősorban a költészet sajátja, mivel ez égi adomány és a természet ajándéka: így halljuk a legjelesebb, legműveltebb emberektől – a többi dolgok tudománya és tana részint szabályokból, részint mesterségbeli tudásból áll; de a költőt maga a természet teszi erőssé, szelleme erői serkentik és mintegy isteni sugallat ihleti meg.³² Ámde akad vagy akadt-e valaha jó költő szorgalom és munka nélkül?

A természet vagy mesterség szüljön-e Költőt,
Azt kérdik sokan: Én a jó s szorgalmatos elmét,
Minden mesterség nélkül, nem látom elégnek.
Egymásnak, mint hű társak, segedelmire vannak...³³

³¹ [LIPSIUS, Justus, *Manuductio ad stoicam philosophiam*, III, Dissertatio X = SENECA, Lucius Annaeus, *Opera omnia*, I, ed. M. N. BOUILLET, Párizs, 1827, CXVI.]

³² Cicero Pro Archia n. VIII. [CICERO, Marcus Tullius, *Pro A. Licinio Archia poeta oratio*, 18.]

³³ Horatius, *Ars Poetica* [QUINTUS HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, 12–15. Virág Benedek fordítása.]

A dialektikus filozófusok sok időn át dolgoztak azon, hogy biztos és bizonyos szabályokkal vezessék rá az értelmet a helyes gondolkodásra; tudósabb időkben az erkölcsfilozófusok azon elmélkedtek, hogy meghatározzák és behatárolják, mi igazságos és mi igaztalan. Nem kevesebb gonddal és mesterségbeli tudással kell tárgyalni az ízlést, mint akár az értelmet, akár a természetjogot, hogy megtudjuk, mi szép és mi csúf; hogy a jó ízlést megformálhassuk. Ezt sosem szabad abbahagyni, ebben a munkában meg kell öregedni. Nem tévednék, ha azt mondanám, az ízlés egy azon tehetségek közül, melyek az ember számára a leginkább szükségesek. Mert igen sok cselekedetet, és szinte minden megszólalást, akár a köz-, akár a köznapi életben az ízlés kell, hogy irányítson. Honnan az öltözék mértékletessége és tekintélye, vagy az étkezések rendje, tápláló öröme? Honnan az családi élet gyönyöre? Nem sorolom az egyéb életbeli cselekedeteket: ebből fakad érzékenységünk, innen jönnek szavaink, innen viselkedésünk, arckifejezésünk, magatartásunk. Akinek ízlése romlott, miben különbözik a dühöngő vadtól? A legkisebb dolgokban is megmutatja magát az ízlés, és ami még fontosabb, szokásainkba mindig beleleegyedik.

Miért hanyatlik bizonyos időszakokban az ékesszólás? – kérdezte Seneca. A görög közmondással válaszolt: Olyan az emberek beszéde, amilyen az élete – és a dolgot Maecenas példájával igazolta.³⁴ Maecenas³⁵ ugyanis nem kevésbé volt elpuhult, mint amennyire művelt és a szépművészetek patrónusa. Szelleme nagyszerű és termékeny volt, a római ékesszólás nagy ígérete lett volna, ha magamaga saját szerencsájától és az élvezetektől nem vált volna erőtlenné. Hogyan élt, hogyan járt, milyen túlfinomult volt, mennyire szeretett látszani – leírják, akik ismerték. Mindig rendezett, mindig oldott volt; ruházatában, társaságban, otthon, a törvényszéken – asszonyra hasonlított inkább, mint férfira. Így tehát e filozófus, a vétkek kiváló ostorozója az ékesszólást és az ízlést az ember életéből ítélte meg – én magam pedig az életet és a szokásokat az ízlésből ítélem meg. Ahogyan pedig az egyes ember cselekedetei beszédéhez igazodnak, úgy a beszédjüket követik az adott kor közérkölcseit. Ha a polgári közösség fegyelme ellankadt, és önmagát a gyönyöröknek adta át, az ékesszólás zabolátlansága a köz tobzódásának jele lesz. Nem lehet más a szellem, és más a lélek színezete. Tehát ahol azt látod, hogy az ékesszólás hanyatlik, ott kétségtelenül az erkölcsök is eltávolodtak a helyes úttól. Ahogyan a lakomák vagy a ruházat fényűzése a polgári közösség gyengülésének a jelei; éppígy az ékesszólás szabadossá válása, ha gyakorivá válik, mutatja a lelkek hanyatlását is, amelyekből a szavak származnak. Ha az ízlés egészséges és erőteli, az ékesszólás szilárd, erős és férfias; ha pedig ez hanyatlik, az összes többi dolog, mely az erkölcsökkel kapcsolatos, követik a romlásba. Az ízlés a legtöbb cselekedet ura: Ha az uralkodó ép, mindenki akarata egy, mondja Vergilius a méhekről – ha elveszítik őt, hitüket veszítik.³⁶

(II. Megfontoltan kell oktatni.)

Ámde megfontoltan kezdjük formálni az ízlést. Mivel együtt növekszik az életkorral, és együtt jár vele, bizonyos, hogy mindig ki vagyunk téve annak a veszélynek, hogy a szellem

³⁴ [SENECA, Lucius Annaeus, *Epistulae morales ad Lucilium*, XIX. CXIV. 1.]

³⁵ [Gaius Cilnius Maecenas (Kr.e.70 – Kr.e.8.) római lovag, Augustus legbefolyásosabb barátja, számos költő, művész pártfogója, ezért neve 'művészetpártoló' jelentésben később köznévvé vált. Seneca előbb idézett levelében valóban példaként említi, *uo.*, 4–11.]

³⁶ Lib. IV. Georgic. – Vö. Seneca, Epist. CXIV. [„Míg él, követik mind egy akarattal; / ám ha kidől, felbomlik a frigy” – Publius VERGILIUS Maro, *Georgicorum libri quator*, IV, 212, Lakatos István fordítása; idézi SENECA, Lucius Annaeus, *Epistulae morales ad Lucilium*, Lib. XIX. CXIV. 23.]

hamis ideákkal, az ítélőképesség igaztalan vélekedésekkel, a szív rosszra való érzékenységgel telik meg. Ha ez bekövetkezne, akkor vagy hiába, vagy valóban sokkal hosszabb ideig kell azon dolgozni, hogy ezen ízlés hibáitól megtisztulhasson, és jobb érzékkel itatódjék át. Ezen előítéletek és az ízlés megrontása oly károsak a szívre és a lélekre, mint a testre a tagok csúf tartása, melyhez ha valaki hozzászokik, vagy hiába fáradozna, vagy keményen megszenvedne, hogy tagjait rendes, ékes tartásba szorítsa. Előfordul, hogy az ízlés, bár még nem romlott meg, lassabban gyarapszik, mind a jó és rossz iránti érzék; egyrészt mivel az etika minden korábbi korszakban, minden nemzetnél tiszteletben állt, és szabályokba foglaltatott; másrészt mivel a természetjognak az alapelvei akár természetükből fakadóan, akár Teremtőnk gondoskodása révén világosabban rendezettek. És persze ha valóban akadna olyan ember, akinek semmiféle ízlésérzék nem adatott meg, annyi hasznát látná csak a mi tudományunknak, mint a süket a zenének.

Batteux, kinek neve a bájos Múzsáknak oly ismerős, hogy megelőzze az ízlés romlását, azt akarta, hogy életüknek első szakaszában csak olyan dolgokat mutassunk a fejlődő gyermekeknek, melyek nyugodt, lágy érzetet keltenek; és gondosan távolítsunk el előlük mindent, ami keserúséget és fájdalmat okoz.³⁷ Azt nem is említem, hogy ezt emberi életünk jelen, igen keserves feltételei között szinte lehetetlen betartani: bonyodalmak és fájdalmak közepette születünk. Ám legyen. Elhiszem, hogy így az ízlés élénk és könnyed lesz; de tartok tőle, hogy ez az élénkség könnyelműséggé válik, és a könnyedség lép az ízlés helyére. Olyan ember az én vágyam, aki a szépség valódi megismerésén és megérezésén keresztül minél könnyebben itatódik át a jó ízléssel.

(III. Ama tudomány által, melyet esztétikának neveznek.)

Az a tudomány, mely a szépség valódi megismertetéséről gondoskodik, az ízlés tudománya; ez elméleti tudomány, filozófiai diszciplína. Hiszen az általános filozófia, mely az emberre irányul, nemkülönben, mint az ember maga, három dologra kell, hogy tekintettel legyen: az igazra, a jóra és a szépre. Amiként ugyanis az ember vagy gondolkodik, vagy cselekszik, vagy érez; éppúgy a filozófia vagy az igaz, vagy a jó, vagy a szép körül kell forogjon. Az igaz a gondolkodás, a jó a cselekvés, a szép pedig az érzés alapanyaga. Tehát más az igaz filozófiája, más a jóé, s következésképp más a szépé is. Az igaz filozófiája a dialektika, a fizika és a metafizika; a többi matematikai tudomány. A jó filozófiája az etika, a politika, és ami csak az erkölcsök helyes megformálására szolgál. A szép filozófiája és ismerete ez a mi jó ízlés tudományunk, amelyet már sokan esztétikának neveztek vagy az érzékelésről, vagy az ízlésről, amiatt, hogy az elébe kerülő dolog szépségét vagy csúfságát az ember mintegy ízlésén át érzékeli: ἰσθαῖνομαι érzékelek, ἰσθησις érzék.

Fölsleges, hogy attól féljünk, e diszciplína alacsonyabb rendű adottságainkat ingerli és felerősíti. Az érzékekkel, mint egyfajta ruházattal, mindenünnen be vagyunk burkolva; nem zsarnokai, hanem urai vagyunk nekik. Erre a szelídebb művészetek mintegy kézen fogva vezetnek rá minket. Ama adottságok nálunk ugyanis sosem a rosszban nyerne megerősítést, hanem felemeltetnek; de nem emeltetnek fel, ha nem úgy irányítják őket, hogy nehogy

³⁷ [BATTEUX, Charles, *Einleitung in die schönen Wissenschaften, I*, übersetzt von RAMLER, Karl Wilhelm, Leipzig, 1762, 112–120. *Erster Teil. Vierte und letzte Folgerung. Von welcher Wichtigkeit ist, den Geschmack frühzeitig zu bilden, und wie man ihn bilden sollte.* Batteux kötetének ezen német fordítása igen népszerű volt a Szerdahely-kötet kiadását követő évek magyar kulturális közegeiben, vö. SOMKUTI Gabriella, *Egy XVIII. századi főúri könyvtár olvasóforgalma a múlt század első felében*, OSZK Évkönyve, 1961/1962, Budapest, 1963, 291–303.]

szerencsétlen gyakorlatokkal még inkább megromoljanak, vagy a rosszra való használat elkerülésében ellustulva ezen isteni tehetség megengedett használatát is eltiltsák.³⁸

Mivel azonban a helyes filozófiához mind értelem, mind akarat szükséges, az értelem, hogy gondolkodjék, az akarat, hogy cselekedjék: e két emberi tehetséget magában foglalja a szépművészetek filozófiája is; ámde az értelmi, gondolkodó erőt *szellemnek* mondja; a törekvés, akaras adottságát pedig *szívnek*: amazt elmének, ezt pedig érzelemnek is nevezzük, mivel az elme megfontolni szokta a dolgokat, a szív pedig a különféle benyomások révén megindíttatik. A szellem és szív elnevezései nem régi keletűek, állítják egyesek leghíresebb mestereim közül. Amit én úgy értelmezek, hogy azt gondolom, ezen elnevezések használatát bizonyos területeken és bizonyos időszakokban csökkent, máskor pedig teljesen el is felejtődött. Én ugyanis fellelem egyes kitűnő ókori írásos emlékekben, görögökben és rómaiakban egyaránt e dolgok teljesen ugyanilyen megnevezését. Úgy tűnik, hogy Voiture, a franciák nemes tehetsége³⁹ volt az első, aki ezen elnevezéseket nemcsak életre hívta, hanem gyakori használatukkal és tekintély erejével el is terjesztette azokat. Megjelentek könyvek, melyek a szellem és szív használatát széles körben elterjesztették; így aztán végül szeltemben hosszában mindenki szívről és szellemről deklamált. Mert senki sem használja sűrűbben e szavakat, mint a művelt emberek; és még egyházi szónokokat is látok, akik a szívnek és a szellemnek szentelnek beszédeket.

Harmadik fejezet

Az ízlés tudományát, avagy az esztétikát a szép filozófiájából kell levezetni

(I. Az ízlés tudománya a szépséget tarja szem előtt.)

Bár az esztétika az érzékek filozófiája, azaz hogy az kellene legyen, sajátos megnevezésként; a mi esetünkben azonban nem tartalmazza az érzéki megismerés teljes tanát, sem pedig a természet és a tárgyi világ összes adottságára és sajátosságára nem vonatkozik, hanem egyedül a dolgok tökéletességét és lényegi természetét, hogy úgy mondjam, a szépséget tünteti ki, vizsgálja meg, azt meghatározott művészeti ágakra terjeszti ki, alapokat ad, és általános szabályokat: ezért e művészeteket szép- vagy gyönyörködtető művészeteknek nevezzük; hatásai szerint pedig humán, nyájas és csiszolt művészeteknek. Következésképp pedig maga az esztétika az, mely e művészetek elméletét hagyományozza, és azt tanítja, hogy hogyan különböztessük meg, hogy mi a szép, a bájos, és hogyan hozzuk azt létre, a legszebb és legfinomabb diszciplína.⁴⁰

³⁸ Erről I. Alexander Gottlieb Baumgarten, Aestheticajának Bevezetőjében. [BAUMGARTEN, Alexander Gottlieb, *Aesthetica*, Traiecti Cis Viadrum, Kleyb, 1750, *Prolegomena*, § 12.]

³⁹ [Vincent Voiture (1598?–1648) a Rambouillet-palota ünnepelt költője, a könnyed, gondtalan szalonköltészet mestere. Az *esprit* és a *coeur* valóban igen gyakori kifejezések műveiben, leveleiben pedig már-már a szentimentális barátság jegyeit idéző kontextusba épülnek. Vö. VOITURE, Vincent, *Les Oeuvres*, I. *Lettres*, Lyon, 1691; Uő., *Les Entretiens de Monsieur Voiture et de Monsieur Costar*, Paris, 1655.]

⁴⁰ Akik latin szavakat alkottak és akik azokat jól használták, *Humanitas* alatt nem azt értették, amit a műveletlen tömeg vél, és amit a görögök φιλανθρωπία-nak neveznek, és egyfajta általános jó szándékot, jóindulatot jelent valamennyi ember iránt. *Humanitas*-nak azt nevezték, amit a görögök παιδεία-nak hívtak; mi műveltségnek, a szépművészetekben való jártasságnak mondjuk, melyet akik legösszefüggőbben vágnak és keresnek, azok az igazi humanisták. Ez a tudás utáni szomj és tudomány

A továbbiakban a széptudományok és szépművészetek elnevezést a poétika, ékesszólás, zene, festészet, szobrászat, építészet – amennyiben a szépséget célozza –, és a kertművészet művészi ágaira használom. Nem akarok belemélyedni azon ellentmondásos témába, amelybe mások, mikor felteszik a kérdést, vajon mindezen művészetek joggal sorolhatók-e a szabad és esztétikai művészetek közé. Hogy én mindegyiket közéjük helyezem, azért van, mert mindegyikük leginkább a szépség körül forog, és az ízlésre tartozik; és bár más anyaggal és más céllal működnek és művelnek, mégis mindenekelőtt a szépségre irányulnak, és azt, amint megízlelték, soha el nem hagyják. Egyeseknél felbukkan egy másik kérdés is: vajon ezen művészetek mellett vannak-e mások is, melyek érdemesek arra, hogy a szép titulussal, vagy ahogy mondtam, esztétikainak szólítsuk őket, sőt, szükségképpen azok? Mi legyen a grafikával, azaz a rajzművészettel? A véséssel és a kőmetszéssel? Mi legyen az ércmetszéssel, a domborművészettel és a plasztikával? Hová tartozik a táncművészet, a színművészet, a pantomim és más, nem éppen szépség nélküli művészetek, és rokonaik? – De úgy látom, ez azoknak okoz gondot, akik úgy vélik, hogy ahány elnevezése van a művészeteknek, azok mind teljesen különálló művészeti ágakat jelölnek. Én e művészeteket nem zárom ki az esztétikából, hanem azt mondom, méltán ide tartoznak; csak abban térek el, hogy én ezeket és az ezekhez hasonlókat inkább valamely általánosabb művészeti ágra vezetem vissza, és egy elnevezésben többet is egybefoglalok. Mert az egyes szépművészetek oly tágterűek, hogy sok irányban képesek terjeszkedni. Szinte mindegyiknek megvannak a maga leányai, melyeket, mikor kifejezetten az egyes művészetekről van szó, persze elő kell vezetni. Azt is figyelembe kell venni, hogy poétikának és ékesszólásnak nevezik a művészi irodalmat; illetve ezeket és a zenét is tudománynak nevezik, azok szokása szerint, akik a tudományok és a művészetek között különbséget tesznek, miszerint a tudomány az elméletet jelenti, azaz a szabályok ismeretét; a művészet pedig a gyakorlatot, a szabályok használatát. Habár ez igaz, nem jogtalanul nevezük valamennyi művészetet tudományoknak is: úgy tűnik, ezt a német és a francia szerzők megértették.⁴¹ A tudományt a szépművészetekre vonatkozó alapelvek és szabályok alkotják; a művészet pedig e törvények alapján szép művet hoz létre: ezért nevezik az esztétikát a szépművészetek elméletének, azaz tudományának.

(II. Mi a szépművészetek természete?)

A szépművészetek természete és köteleessége kifejezni és felmutatni a szépet. Nem tudnak magukkal betelni, szeretnek látszani és hallatszani; sőt, nem létezhetnek csupán külső jelek révén, hanem benne élnek ama dolgokban, melyek által csalogatnak minket, és ahány különféle művészeti ág van, annyi fajta jelen keresztül mutatják fel a szépséget; egyesek prózai szavak által, vagy versbe szedett szavakkal, mások hangokkal, azok egybecsengésével; megint mások színekkel vagy vésővel megformált testekkel; vagy pedig az emberi test tagjainak különféle elrendezéseivel, gesztusaival. A költészet tehát a szépet ütembe szedett szavak és versek által ragadja meg; az ékesszólás a szabadon folyó, kötetlen beszédet kedveli; a zene a nem artikulált hangokkal, vagy tónusokkal, és fülnek, léleknek kedves harmóniával gyönyörködtet; a festészet a természet szépségét színekkel mutatja fel; a szobrászat a testek

valamennyi élőlény közül egyedül az embernek adatott meg, ezért nevezik *Humanitas*-nak. A. Gellius L. XIII. Cap. XVI. [GELLIVS, Aulus, *Noctes Atticae*, XIII. XVII. I.]

⁴¹ Die Schönen Künsten, und Wissenschaften. – Beaux Arts, et Belles Lettres. – Maga Cicero (Lib. IV. Quaest. Acad. N. VII.) azt mondja: A művészeteknek/tudományoknak egyik neme, hogy csupán lélekben vegye a dolgot szemügyre, a másik, hogy megindítson valamit, cselekvésre késztesen. [CICERO, Marcus Tullius, *Academici libri quatuor, Academicorum priorum*, II. VII. 22.]

szépségét fémekbe és más kézműves művekbe öntve teszi láthatóvá; az építészet épületekkel, a táncművészet gesztusokkal, a kertművészet növényeivel keresi a tetszést. Különbéféle művészetek vannak, nem egy úton járnak, sokfajta segédeszközük van; de mindegyikük mintája egyes egyedül a szépség. Szerencsések, akik e művészetek nemes tanulmányozásával, elméletük megértésével foglalkoznak.

(III. *Hogyan osszuk fel az esztétikát?*)

A művészi esztétikát, mely a szépművészetek egyetemes elméletét a szép természetéből vezeti le és hagyományozza, *általánosnak* nevezzük; azt pedig, mely az általános szabályok mentén az egyes művészetek és széptudományok sajátos reguláit ugyanúgy a szépségből, mint alaptól kiindulva írja le, *részleges esztétikának*; amaz *elméleti*, emez pedig *gyakorlati*. Az esztétika egésze mind általános alapelvei, mind pedig a részleges alapelvek mentén azt célozza, hogy az ízlést valamennyi, minden egyes humán művészet tekintetében oktassa, hogy így a szépet felismerni és megalkotni is tudjuk. Ami más tudományokban a józan, helyes Ítélet, az a miénkben a művészi ízlés; és amint az ész az igaz és hamis ítélőbírája, éppúgy az ízlés a szép és csúf természetes megítélője: emez a szép ítélőköve, az esztétika sarokpontja; amaz pedig a szellemet irányítja, nehogy úgy járjon, mint Ikarosz és Phaeton. Aki emezt birtokolja, annak olyan ez, mint az orra, mondják a latinok a szaglás hasonlóságától vezetve, ahogyan mi az ízlelésétől; és éppúgy rögvest érzékeli ezzel a szépet, mint nyitott szeme a fényt.

(IV. *Kétség támad.*)

De úgy hallom, nem kevesen ellenzik az esztétika határán belül az ízlés tanának jogosultságát, mivel az igen bölcs Quintilianus, az *Institutiones Oratoriae* szerzője kifejti: az ízlést nem lehet mesterségesen átadni;⁴² illetve ahogyan a közmondás tartja: az ízlésekről nem lehet vitázni. Ezeknek azt kell mondanom, esetünkben nem azon ízlés tanát hagyományozzuk, amelyről akár Fabius, akár e közmondás beszél. A száj, az íny ízlése az, melyről mindkét esetben szó van; ami az italt és ételt ízleli. Quintilianus pedig így tartja: *Nem adható át mesterségesen az olyanfajta ítélőképesség, mint az íz(le)lés és a szaglás.*⁴³ Ugyanabban az értelemben beszél a szaglásról, mint az íz(le)lésről. Mivel pedig azt mondja, az ítélőképesség nem adható át mesterségesen, ezt úgy kell érteni, hogy a természetes ítélőképességről, amely kinek-kinek megadatott, szól; ezt az *érzékelésre kell vonatkoztatni, ami nem tanítható*; és amit mi is állítottunk a velünk született ízlés kapcsán. Illetve bizonyosan jelenti azt is, hogy a belátásban és az ítéletben nincsenek egyetemes okító szabályok. Ezután az egymással kapcsolatos dolgok logikája szerint különbséget tesz közöttük, azt mondja ugyanis: *De ezeket a szabályokat nem is szabad egyetemeseknek tekintenünk; ugyanis olyan dologról születik ítélet, melynek helye gyakorta a cselekvést is megelőzi.*⁴⁴ Egyébként amit ő mond az ítéletről, azt én az ízlés kapcsán elég jól tudom használni: semmi sincs nemcsak az ékesszólásban, de az egész életben sem előbbre való a jó ízlésnél, és e nélkül hiába próbáljuk az összes többi tudományt és művészetet átadni. Innen ered ama régi szentencia, miszerint a szájnak és az ínynek olyan biztos, általános szabályokat rendelni, meghatározni nem lehet, melyekkel minden ember

⁴² [QUINTILIANUS, Marcus Fabius, *Institutio oratoria*, XI. I. 167. „Est enim latens quaedam in hoc ratio et inenarrabilis, et ut vere hoc dictum est, caput esse artis decere quod facias, ita id neque sine arte esse neque totum arte tradi potest.”]

⁴³ [Uo., VI. V. I.]

⁴⁴ Lib. VI. Cap. V. [Uo., VI. V. 4.]

egy és ugyanazon ízlését ugyanazon ételből és italból le lehetne vezetni. Ami az ételek tekintetében megromlott íz(le)lést illeti, tudjuk, hogy ezt gyakran orvosi úton állítják helyre. Ha pedig Fabius szavait, vagy e mondást a mi ízlés fogalmunkra vonatkoztatnánk, hamis lenne annak tudományos vizsgálata és tapasztalata. Nem mindenki ugyanazon dolgokat csodálja és szereti; ez biztos. Gyakran más okokban keresendő az ízlés különbözősége. Apellész⁴⁵ megfestette Venust, úgy, hogy a legszebb legyen; akadt mégis olyan, akinek nem tetszett. A festő pedig azt mondta: nézd az én szememmel, és látni fogod, hogy ő az Isten-nő!

Negyedik fejezet Milyen eme tudomány eredete, fejlődése és hanyatlása?

(I. Az ízlés tudománya vajon antik diszciplína-e?)

Az ízlés tudománya nem egészen új tudomány; már igen régen létezik, több korszakot és nemzetséget megélt már; és sok művészre, az igen híresekre is alakító hatással volt. Ugyanis amióta vannak festők, szobrászok, építészek, költők és szónokok, létezett valamiféle gyakorlati esztétika is, és létezett művészi ízlés. Homérosz és Anakreón, Arisztotelész és Démoszthenész, Cicero és Longinosz, Pheidiasz és Praxitelész, Parrhasziosz⁴⁶ és Apellész, és más, nem kevés ókori művész a jó ízlés csodálatra méltó példáit alkotta meg. Ha kicsit kevéssé régi időkre tekintünk vissza, ott van Petrarca, Muret, Malherbe, Strada, Bacon, Bouhours, Boileau, Pope, Tiziano, Correggio, Hogarth⁴⁷ és velük egyenlők vagy még kiválóbbak nem kis számban. Nem használták ők ezt az elnevezést, melyet mi az érzékelésből [aisztheszisz] származtatunk; nem voltak annak szabályai olyan rendszerbe szedve, mint amit itt konstruálni fogunk; a tudománynak nem azt a formáját használták, amit mi itt hagyományozunk: mielőtt poétika vagy szónoklattan létezett volna, vagy más művészetek szabályokba lettek volna fektetve, már létezett az Iliász, voltak a szónokoknak meggyőző beszédei, léteztek gyönyörű festmények, szobrok, élőhöz hasonló portrék, léteztek épületek, melyeket a mai ízlés is követ ítéleteiben. Mielőtt az esztétika szabályait tudománnyá gyűjtötték, már létezett egyesekben oly tiszta és finom ízlés, hogy azt nekünk mintegy fény és szabály gyanánt kell őriznünk. A természet vezetésével, sok tapasztalattal és fáradsággal készítették ők maguknak e szépségeket. – De az ízlés eredetét, fejlődését, hanyatlását és romlását részletesebben kell elbeszelnünk, hogy ebből is tanuljunk, mit kell annak tudományában követnünk vagy kerülnünk.

⁴⁵ [Apellész *Aphrodité Anadiomene* című művéről van szó, az anekdotát I. Caius PLINIUS Secundus, *Historia naturalis*, XXXV. 79.]

⁴⁶ [Parrhasziosz (Kr.e. 460–390.) epheszosi görög festő, Zeuxisz riválisa, művei csak leírásokból ismertek.]

⁴⁷ [Francesco Petrarca (1304–1374) itáliai költő; Marc-Antoine Muret (1526–1585) francia humanista; Francois de Malherbe (1555–1628) francia költő; Jacopo Strada (1515–1588) itáliai polihisztor; Francis Bacon (1561–1626) brit filozófus és államférfi; Dominique Bouhours (1628–1702) francia jezsuita filozófus, műkritikus; Nicolas Boileau (1636–1711) francia költő, esztéta, műkritikus; Alexander Pope (1688–1744) angol költő, esszéíró; Tiziano Vecellio (1485–1576) velencei reneszánsz festő; Antonio da Correggio (1494–1534) itáliai festő; William Hogarth (1697–1764) brit festő, grafikus, rézmetsző, művészetelméleti író.]

(II. Eredete és fejlődése.)

A mi művészeink az ízlés és a béke leányai; a természet ösztönzésére jöttek felszínre azon emberekben, akik termékenyebb géniusszal voltak felruházva, és alaposabban megfigyelték, a dolgok eme egyetemességében mi is a szépség, és ezt saját és mások előnyére fordították. De miként magukat az embereket is, úgy a művészeteket és velük együtt az ízlést is már bölcsőjében táplálni kellett.

(A görögöknél.)

Eltekintve az egyiptomiaktól, a héberektől és az etruszkoktól, akiknél valamifajta irodalom és humán művészetek nem kis mértékben megvoltak: a görögök jobb esztéták voltak; akik-től habár Tullius megtagadja a vallás és a hit bizonyosságjeleit, irodalmi műveltséget tulajdonít nekik, sok művészeti ág tudományát nekik tulajdonítja, nem hagyja említés nélkül beszédek báját, szellemük élességét, szavaik bőségét; végül pedig amiben mások voltak is, nem utasítja el. Ez az ízlés olyan alkotásokat teremtett, hogy a szobrászat, a retorika és a költészet az elegancia legfelsőbb fokára emelkedett: a nemes szellem, a termékeny adottságok és a kölcsönös versengés az ízlésüket teljes mértékben megérlelte, így a szépség abszolút példáit hagyták hátra.

De nem minden művészet fejlődött ugyanolyan szerencsés mértékben a tökélyig. A plasztika és a szobrászat, mivel a természet egyszerűbb imitációja, előbb elérte e dicsőséget, mint a festészet; mely mihelyt a teljes érettséget elérte, magával a természettel is versenyre kelt. Ha az antik forrásoknak hitelt lehet adni, a festészet a természet minden csodáját csodálatosan kifejezte, és akkora tiszteletben állott, hogy a rabszolgákat eltiltották tőle, és a nemes ifjak első próbája lett a testek lerajzolása. Az építészet lassabban haladt amiatt, mert sajátos szépségét a részek rendjéből és szimmetriájából kell kapnia: ehhez azonban hosszabb idő, munka és megfigyelés szükséges. A kertművészetről be kell vallani, hogy utolsó helyen áll – Alkinoosz palotája nagyszerű és drága; hiszen kétfelől ércfalak állnak, a kapuk aranyozottak, az ajtófélfák ezüstözöttek, rengeteg díszítéssel; az egész királyi palota nap és hold módjára ragyogott. De Alkinoosz kertje valójában a legkevésbé sem szép; inkább hasznos, mint nagyszerű és gyönyörködtető.⁴⁸

(És a rómaiaknál.)

A görögöket Róma követte; és nem szégyellt tanítványa lenni annak, akinek ura volt: Görögország legyőzetvén saját legyőzőjét ejtette rabul. De sem a birodalom, sem a tudományok, sem a művészetek nem emelkedtek volna arra a dicsőségre, ha nem a görögök példás alkotásai és tanai által művelte volna ki Róma a saját ízlését, érzékeit és szokásait. Kezdte ugyanis végre ősei vaskosságát lassanként lecsiszolni; az olcsó lakhelyek helyett, melyeket korábban elsőrangú tiszteletben tartott, palotákra, a gyümölcsösök helyett kertekre, vallási kellékek helyett képekre, az istenek és ősei képmásaira vágott. Már nem volt elég a rómaiak ízlésének, amit őseik rájuk hagytak; megutálták egykori otrombaságukat: domborművekért, szobrokért, metszetekért, vázákért, festett képekért kellett törekedniük örült áron: ez koruk fényűzése miatt történhetett meg. És nem álltak meg ezen művészeti ágaknál. Midőn egyesek a birodalom határait harccal igyekeztek gyarapítani, mások az otthoni béke csöndjében és biztonságában a görögök írásaiból megtanulták érzéklni és csodálni a szépet. Ké-

⁴⁸ Lásd *Odyssea VII.*, mindkét tárgyban. [Alkinoosz a phaiákok királya az *Odüsszeiában*, kertjének és palotájának leírását I. HOMÉROSZ, *Odüsszeia*, VII.]

sőbb a csodálat megszűnt. A római nemzet ugyanis különösen dölyfös volt; amit korábban megcsodáltak, azt igyekeztek ők maguk vagy felülmúlni, vagy legalább utolérni. Ezért más az a báj és lángoló a tűz, melyet a római költészet mutat; ezért erőteljes náluk az ékesszólás, innen az a gyönyörűséges szépség, mely még most is gyönyörködtet minket, tanít, és versengésre serkent. A legnemesebb műalkotásokkal díszítették csarnokaikat, átriumaikat, fóru- maikat, utcáikat és villáikat, templomaikat és szent helyeiket.

(III. Hanyatlása, és hogy mik voltak ennek okai.)

De minden dicsőségnek megvannak a maga határai. A tudományok és művészetek ezen aranykora nem tarthatott örökké. Midőn Róma olyan nagy lett, amittől már magának is félnie kellett, a dicsőség mértéktelen hajhászása a művészetet és az újdonság iránti törekvés olyannyira túlfeszítette, hogy azok kezdték megrontani az ízlést, akik gyarapítani és megerősíteni törekedtek: és nem is vették észre hibájukat. Ez volt minden rossz gyökere. A bőség és a gazdagság ezt a hanyatlást a legnagyobb mértékben elősegítették, mivel olyanfajta gyönyört tápláltak, mely az érzéseket tévútra szokta vinni és megrontani. Mi ehhez képest aztán a parancsolási vágy, a belső zavarok és zarnokok? A többi, oly sok és seregnyi rossz:⁴⁹ Ama halhatatlanságra méltó szellem, ama humanitás, ama erény, ama jó érzék, mely a legszerencésebb módon kormányozzák a művészeteket, a rossz által lassanként eltorzított és száműzöttetett.

Nem tudom azonnal megmondani, hogy a szelíd művészetek közül melyik érezte meg elsőként és legjobban saját romlását. Ha az ékesszólásra tekintünk, fájdalommal kell látnom, Seneca⁵⁰ tekintélye és példája nyomán gyorsan a romlás útjára lépett. Senecában ugyan megvan sok és nagy erény, könnyed elme, bőséges, igen sokoldalú tanultság és sok dolog ismerete, nagyszámú és ragyogó szentenciák, és számos dolog, mely az erkölcsök, szokások miatt olvasandó. De ékesszólás tekintetében teljesen romlott, és annál veszedelmesebb, mivel édes hibákban dúslakodik. Mert ama újdonsághajhászás, mellyel tetszeni akar minden vesszőben; a szentenciák ama csiszoltsága és díszítettsége; beszéde, melyet sűrűn megszakítanak, tagolnak a szóvirágok, elméncségek, fénylő elmecsillogtatások, hibás, de édes. Hibái miatt tetszik tehát, és ehhez ki-ki hozzátehetette, amit lehet; és mihelyt az ifjak kezébe került, még azok is megszerették, akik nem utánozták. Hiába volt Quintilianus,⁵¹ a megrontott és mindenfajta hibák által megtöredezett beszédstílust a komolyabb ízléshez visszatéríteni nem tudta.⁵² És így tűnt tova a gögös és okos római dicsőség; Cicero szép és fenséggel teli egyszerűsége így silányult el. Mert ekkor már azt a dagályos, zavaros és ömlengő beszédstílust követték, melyet Seneca megrontott, ömlengővé, üressé, szentenciákkal teletömötté tett. Néha úgy tűnik, többet mond, és néha valóban többet mond; néha kiönti magát, és hosszan

⁴⁹ Vö. Saint Mardi leveleit, és amely okokat Longinosz a kitűnő írók hiányára felhoz; tudniillik a szabadság elnyomatását, a fényűzést, a kapzsiságot – tedd hozzá ezekhez. [Rémond de Saint-Mard, Toussaint (1682–1757) előbb álnéven jelentette meg hivatkozott leveleit, saját szerzőségét fel-tüntető kiadás: *Lettres Galantes Et Philosophiques De Monsieur Remond De Saint Mard, Jene Chez Felix FICKELSCHERR, Imprimeur De La Cour, 1772; PSZEUDO-LONGINOSZ, i.m., XLIV.*]

⁵⁰ [Lucius Annaeus Seneca, azaz Seneca Minor (Kr.e.4 – Kr.u.65) római sztoikus filozófus, dráma-író.]

⁵¹ [Marcus Fabius Quintilianus (Kr.u. 35– Kr.u. 100 k.) római szónok és elméletíró.]

⁵² L.X. Cap. I. Aki azonban ama köztisztelet közepette, melyben Seneca lenni látszott, úgy tűnik, többet elért a lehetőnél. [QUINTILIANUS, i.m., X. I. 125.]

el is ömlik, néha szinte több nála a szentencia, mint amennyi az ige: szinte szeretnéd, ha Seneca a saját géniuszával, de mások ítéletét és ízlését követve szólalt volna meg.⁵³

Hasonló ragályok révén kígyózott észrevétlen a rossz a többi művészetekbe is. Hadrianus⁵⁴ uralkodása alatt szép volt megvetni Homeroszt, és Antimakhoszt,⁵⁵ ezt az ízetlen poétát helyezni elébe, aki a thébai háború témáját választván írása tárgyául, 24 kötetet megtöltött, mire a thébai vezéreket felvonultatta.⁵⁶ A festészetet Plinius már a saját korában haldokló művészetnek nevezi.⁵⁷ Végül a barbár népek, akik a Római Birodalmat kifosztották, az ízlésre halálos veszedelmet hoztak; a szétszaggatott Itália maga is romba dőlt. Maradványai Konstantinápolyba, a szomszédos provinciába menekültek, de kevés idő múltán elfoszlottak, eltűntek. Milyen zavaros, gyászos idők voltak azok! Eljutottunk a barbárság korába; még azok a tudományok, művészetek is, melyek inkább hasznosak, mint finomak, romjaikban hevernek; és meddig?

(IV. Mekkora volt az ízlés romlása egyetemesen nézve?)

Tárgyunk a fenti kor egyetemes történelme, és minden emlék, ami ekkorról ránk maradt. Az építészet vastos, formátlan szilárdságba fordult; volt művészet, de az ízléstől, és az ókori szabályoktól elidegenült; az elegancia hosszú időn át a csúfság alá vetve hevert. Az kertművészetben az élelemtermelést tartották szem előtt; nem a kifinomult érzékek ízlése, hanem a száj és az íny törvénye uralta. Festészet, amennyiben volt, csak annyiban tért el a természettől, amennyiben azt hajdanán részint Parrhasziosz,⁵⁸ részint később Tiziano⁵⁹ megkísérelte. A zenében és a táncban az volt a művészi, ritmusos és csalogató, ami csupán az otromba szíveket, finomság nélküli érzékszerveket tudta megmozgatni. Voltak szobrászok, faragók, de olyanok, akik a természetnek és a művészetnek csúfságot, nem tiszteletet hoztak. Tudniillik miután a szépművészetek ízlése újra bárdolatlanná vált, elvesztették a művészek az ösztönző erőt, munkájuk értékét, és olyan szobrokat, melyek szinte életre keltek, elvértve, megbecsülés nélkül szétszórva lehetett látni. Mindezt egytől egyig sok és hite-

⁵³ Meg lehet keresni Dominicus Bouhours Párbeszédeiben. [BOUHOURS, Dominique, *Les entretiens d'Ariste et d'Eugene*, Paris, Sebastien Mabre-Cramoisy, 1671. – a 2. dialógus, *La Langue Francoise* szól az említett témáról.]

⁵⁴ [Publius Aelius Hadrianus (Kr.u. 76–138.) 117–138 között római császár.]

⁵⁵ [Antimakhosz (Kr.e. 5. sz.) a görög epikus és elégikus költészet megújítója, grammatikus.]

⁵⁶ Ezt mondja róla Plutarchus a Lysandrusban. [PLUTARKHOSZ, *Vitae parallelae – Párhuzamos életrajzok*, I, *Lüszandrosz–Sulla*, 18.: „A kolophóni Antimakhosz és valami héraikleiai Nikératosz versengve dicsőítették költeményeikben, s amikor Lüszandrosz Nikératosznak adta a győzelmi koszorút, Antimakhosz bosszúságában megsemmisítette a maga művét. Platón ekkor még fiatal ember volt, s csodálta Antimakhoszt költői tehetségéért, és amikor az veresége miatt bosszankodott, azzal bátorította és vigasztalta, hogy a tudatlanság a tudatlanoknak ugyanolyan nagy baj, mint a vakosság a vakoknak.” Máthé Elek fordítása.] --- Ugyanő volt, aki midőn hallgatóságot összehívván felolvasta eme hatalmas kötetét, mindenki otthagya, miközben olvasott, Platón kivéve. Olvasok, mondta, tovább; mert Platón nekem egymaga felér más ezerrel. – Tullius korában megvolt még e mű, ahogyan ő tanúsítja a Brutusban. [CICERO, Marcus Tullius, *Brutus*, 191.] Ezen ember homályossága már-már közmondásos volt. Meg lehet nézni Vosst Catullusnál. [Isaac Voss kommentált Catullus-kiadása: *C. Valerius Catullus et in eum Isaaci Vossii observationes*, Luguni Batavorum, 1684., Antimachusról I. Catullus XCV. költeménye és kommentárjai.]

⁵⁷ Hist. Natural. Libro XXXV. [Caius PLINIUS Secundus, *Naturalis Historia*, XXXV. X. 28.: „hactenus dictum sit de dignitate artis morientis”.]

⁵⁸ [Parrhasziosz I. 46. jegyzet.]

⁵⁹ [Tiziano I. 47. jegyzet.]

les forrásból ki lehet mutatni és látni. Nem is nagyon régen történt, amikor egy bíboros atya Caligula császár oszlop csúcán álló mellszobrát Spanyolországban eladományozta. Nem sokkal később kiderült, hogy ezen értékes antikvitást órasúlynak függesztették fel.

(Különösen az ékesszólásban?)

Hogy milyen ízlés volt irányadó a gondolkodásban, írásban és a beszédben, könnyebb meg-
látni, mint szavakkal kifejezni. Számtelen dolog van, ami azt mutatja, hogy az egészséges
ízlés sokaknál csaknem teljesen elfelejtődött. Nagyon szerencsétlen következménye az idő
múlásának, hogy a legrosszabb alkotások, melyeknek alkotójukkal együtt porrá kellett vol-
na omolniuk, hosszabb időt megélnek, mint a jók; és az idő múlását nézve a megromlott
ékesszólás tovább, ráadásul sértetlenül uralkodott, mint az egészséges. Olvasunk szónoko-
kat, akik a szeretetről akarván szólni, a Nílusról tartanak bevezetőt; vagy mikor a kereszt
misztériumáról szándékoznak beszélni, a babiloni sárkánnyal kezdik; avagy a böjtről ké-
szülvén értekezni, a 12 zodiákus jeggyel indítanak; vagy a hitről kívánván szólni, a kör
négyesítésével vezetnek be. Mikor is kommentálta a hasonló esetet eltévelyedésként ama
görög Démoszthenész, vagy a latin Cicero?⁶⁰ Ők hibásnak tartották az olyan bevezetést,
mely a tárgytól idegen volt; de e tudósok csakis úgy gondolták magukat kiváló szónokoknak,
ha az indításuk még csak köszönő viszonyban sincs sosem a későbbi témával, annak érdeké-
ben, hogy miközben csodálkozik ezen, magában ezt mormolja a hallgató: hová is akar ez
kilyukadni? És e módszer szerint készítették el saját szörnyszülöttjüket, amelyet Horatius
még elgondolni sem tudott, mikor ezt írta: Emberi fejhez...⁶¹ Hallottam más szónokocská-
kat a szószéken, akik ezen oly szent szolgálat méltóságát mondókáikkal beszennyezték.
Nem tudom őket méltatlankodás nélkül említeni.

Az ember fantáziája eltévelyedett, mintegy álomban, törvény nélkül bolyong; így történt,
hogy habár fölöttébb otromba és faragatlan a humanitás dolgait csodás és szörnyű dolgokkal
keverni, gigászok születtek, jósek és varázslók. A hadakozó nemzetek történelme időnként
olyan embereket szül, akik egymaguk győznek le hadseregeket, és a törpék sokasága sem
diadalmaskodik rajtuk. Tanú erre Ioannes Magnus,⁶² Torfaeus⁶³ és más szerzők, mégpedig
nemcsak skandinávok. Ugyanezen forrásból születtek a regények, ízetlen történetek, melyek
olvasóikat egész évszázadokon keresztül gyönyörködtették. Melyek minél kevésbé voltak
illők és helyesek, annál több volt a csodálójuk. Sokaknál az az igen ízetlen dolog volt szokás-
ban, hogy egymást kölcsönösen dicsérik és így egymás jelentőségét növeljék: ez amannak
véleménye szerint felülmúlta Livius,⁶⁴ amaz eszerint Kallimakhoszt,⁶⁵ emez aszerint Mar-
cus Tulliusnál is nagyobb, az eszerint Platónnál tudósabb. Nem szívesen foglalkozom ezzel
a stílussal; de jól illik a képbe, hogy egyszermind a költészet állapota is látnivalón szánal-

⁶⁰ [CICERO, Marcus Tullius, *De oratore*, II. LXXVII.]

⁶¹ Többet I. Erasmus Roterodamus, *Encomio Moriae* és másutt. [ERASMUS, Desiderius, *Erasmii Roterodami morias aukomion, id est Stultitiae laus*, Basiliae, 1676, 171.]

⁶² A Svédok és Gótok krónikáját írta meg XXIV könyvben. [Johan Månsson (1488–1544) svéd püs-
pök, említett krónikája: IOANNES MAGNUS, *Gothorum Sveconumque Historia, ex probatis antiquorum monumentis collecta, et XXIV libros redacta*, Basileae, 1558.]

⁶³ Megírta a Norvég történelmet, a Skótok viselt dolgait, a Dán királyok történetét, dinasztiaik egy-
másra következését és még sok mást. [Thormodus Torfaeus (1636–1719) izlandi történétíró, em-
lített művei: *Orcades seu rerum Orcadensium historiae*, Copenhagen, 1697; *Series dynastiarum et regum Daniae*, Copenhagen, 1702; *Historia rerum Norvegicarum*, Copenhagen, 1711.]

⁶⁴ [Titus Livius (Kr.e.59–Kr.u.17) római történétíró.]

⁶⁵ [Kallimakhosz (Kr.e.310–240) az alexandriai könyvtár vezetője, görög költő.]

mas volt. Vegyük szemügyre a latinokat és a szomszédos provinciabelieket. Egyedül ama portugál – ahogy maguk gondolják – Vergiliust, Ludovicus Camoenst hoznám fel, aki az ő Lusiadjában a valódi Istenséget a pogányok isteneivel nem egy helyen különbségtétel nélkül keveri össze.⁶⁶ Tengeri szélviharban hánykódván Gama⁶⁷ Krisztushoz fohászkodik: íme, erre Venus siet segítségére. Iuppiter összehívja az istenek tanácsát, és milyen hosszusat? Nem más okból pedig, mint hogy megmutassa, hogy gondja van a portugálokra. De Bacchus ellenállt, aki mivel egykor az indiaiakat meghódította, félt, nehogy dicsőségétől megfosztassék, ha most a portugálok által meghódíttatván mások hatalmába jutnak. Másutt egy indiai előkelő fogadja Gamát bár nyájas arccal, de rossz szándékkal; akinek megsegítésére Bacchus leszállt volna az égből, hogy megerősítse istenként az emberi kegyetlenséget; ha Venus mind őt, mind az istenséget meg nem lágyította volna. A hősök keresztények, a költő viszont a pogány babonák nyelvén szól. Az egész hajóút célja a mi vallásunk terjesztése; itt mégis Iuppiter, Bacchus és Venus a főalakok. Többet nem említek, nehogy saját ízlésünket is megromtsam.

(A színi előadásokban, színjátékokban?)

Az eltorzult ízlés a nyilvános színjátékokban, az erkölcsökben és a vallásban is károkat okozott: említhetem ugyanis, hogy igen sok misztériumnak, melyeket a szent könyvekből vettek, nyilvános színjátékokként kellett szolgánia. Ezek ugyan idővel megsemmisültek, de színre léptek a komédiák, melyekben a sátán bizonyos újfajta mesterkedéssel embereket, főként hősöket, és másfajta ízetlen dolgokat személyesített meg. – Még ennél is bárgyúbb volt az az ízlés, amely alakosokat, bohócokat és bolondokat állított a látványosság középpontjába, hogy örömet szerezzen. Mégis igen sokáig fennmaradt ez a humanitástól oly idegen szokás. – Azokra az esztelenségekre gondolok, hogy a pigmeusokat, azaz a törpéket nagy becsben tartották; ami Itáliában és Franciaországban volt elsősorban szokás. Mikor Rómában voltam, mondta egy francia író, hogy harmincnégy törpét számlált meg Vitelli kardinális⁶⁸ udvarában, kis emberkéket, alacsony testtel, akik alig emelkednek ki a földből.⁶⁹ Ugyanő említi, hogy Franciaországban I. Ferenc és II. Henrik uralkodása⁷⁰ alatt voltak törpék a legnagyobb tömegben, akik közül volt, akit nagynak neveztek – ő volt persze mind közül a legkisebb; talán még annál is kisebb volt, akit Milánóban egy madárketrecben láttam mutogatni.⁷¹ És ne is említssem továbbá a babonás ünnepeket. Mekkora örömmel ünnepelték a szamar születésének évfordulóját, aki Isten Anyját állítólag Egyiptomba vitte – leírja Voltaire az Egyetemes történelmében.⁷² Legyen elég azt mondani; ama művészetekről van szó, melyek Athénben és Rómában ragyogóbb dicsőségre tettek szert, mint a haditettek, halhatatlan babérok és területi hódítások. E művészetek, melyek a jó szokásokat, erkölcsöket szolgálva mutatták meg szépségüket, melyek nemcsak az ifjakat és tapasztalat-

⁶⁶ [CAMÕES/ CAMOENS, Luís Vaz de, *Os Lusíadas* című portugál eposza 1572-ből.]

⁶⁷ [Vasco da Gama (1460–1524) portugál felfedező, Camoens előző jegyzetben említett eposzának főhőse.]

⁶⁸ [Vitelozzo Vitelli (1531–1568) itáliai bíboros.]

⁶⁹ 1564-ben.

⁷⁰ [I. Ferenc 1515–1547 között, II. Henrik 1547–1559 között ült Franciaország trónján.]

⁷¹ Ez az ízlés Longinosz korában is megvolt, azaz a harmadik században. Szűk ládába zártak gyerekeket, és nehogy növekedjenek, testüket körülállcolták, hogy így neveljék törpékké őket. [PSZEUDELONGINOSZ, *i.m.*, XLIV.]

⁷² [VOLTAIRE / François-Marie AROUET, *Essai sur l'histoire générale / Tanulmány az egyetemes történelemről*, 1756 című művének első fejezetét Lázár János 1761-ben magyarra is lefordította.]

lanokat, hanem a művelteket és a humanitásban képzetteket is tanították, képezték, ahogy mondtam, megromlottak, és úgy eltorzultak, hogy nemcsak az emberi hiúságnak, hanem a butaság és a vétkek megszépítésére is szolgálniuk kellett, és hízelegniük azoknak.

Ötödik fejezet Újjászületik az ízlés, és helyreállítatik.

(I. Az esztétika segítségével.)

Midőn ízlésnek ezen és más – nem is megsebzéseit, hanem elföldeléseit magam elé képzelem, szükségszerűen minden érzékem egyfajta belső fájdalomtól rándul össze. De a művészetek és tudományok, sőt, az egész Humanitás nagy szerencséjére a mi korunkban olyan híres lelkű és lelkületű férfiak támadtak, akik azon dolgoznak, hogy a jó ízlést romjaiból felemeljék és életre keltsék. Az antikvitás a példájuk, ahogyan az antikvitásnak a természet. Újraéled az ízlés, megtisztul, gyarapszik, és sokféle remekmű révén felmagasztosul. A mi esztétikánknak mind az általános, mind pedig a részleges tana azt célozza, hogy az ízlést feltámassza, formálja, és mind jobban kiterjessze. E célból kifejti a szép természetét, és ebből veszi alapelveit, erre alapoz, felmutatja a természet és a művészet alkotásait, és valamennyi kor legjobb műveit példaként vezetni elő. Szeretném, ha ez a tudomány ugyanolyan biztos lenne, mint a dialektika; hogy aki ennek alapelveit és szabályait felrúgja, az nem kevésbé távolodjék el a széptől, mint az az igaztól, aki a logika és a filozófia törvényeit nem veszi figyelembe.

(II. Kik a Művelői?)

Az ízlés mostani tudománya eltér az ókoritól nevében, művelésében, hatókörében, módszerében és könnyedségében; e tudomány, ha meggondoljuk, úgy tűnhet, nem is sok évvel ez előtt született, így senki nem fog csodálkozni azon, hogy az elméleti esztétikát minden tudomány közül a legkevésbé művelik. Shaftesbury, Burke és Home Angliában;⁷³ Batteux és Du Bos Franciaországban⁷⁴ serényen dolgoztak a mi művészetelméletünk feltalálásán és megalapozásán. Batteux mindent egyetlen egyetemes alapelvre, nevezetesen az imitációra vezetett vissza; Du Bos azt a szükségszerűséget tette meg alapjául, miszerint mindig gyönyörködni akarunk: mindketten biztos szabályokat kíséreltek meg alkotni ezekből kiindulva. Németországban az igen bölcs Baumgarten⁷⁵ a szépművészetek Filozófiáját wolffianus alapelvek⁷⁶ szerint az érzékekből, az érzékelésből vezette le, és elsőként alkalmazta rá az esztétika elnevezést. Mi az, ami érzékileg tökéletes, azaz szép; milyen módjai és formái vannak a szépségnek? – igyekezett kifejteni, de sem minden művészetre vonatkozóan, sem nem egyetemes érvényűen nem fejtette ki tudományunkat, és azt a poétikán és az ekessző-

⁷³ [Lord Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper (1671–1713) brit filozófus, esztéta; Edmund Burke (1729–1797) ír államférfi, filozófus; Henry Home, Lord Kames (1696–1782) skót ügyvéd, filozófus.]

⁷⁴ [Charles Batteux (1713–1780) francia filozófus, esztéta, l. 37. jegyzet; Jean Baptiste Dubos / l'Abbé Du Bos (1670–1742) francia történész és esztéta.]

⁷⁵ [Alexander Gottlieb Baumgarten (1714–1762) német filozófus, az esztétika tudományának megalapozója.]

⁷⁶ [Christian Wolff (1679–1754) német filozófus.]

lason túl nem terjesztette ki. Meier kitűnően interpretálta őt.⁷⁷ Velük együtt sokan mások is igyekeztek e tudományban érdemeket szerezni. Legújabbán Sulzer⁷⁸ tette próbára, nevét a legnagyobb mértékben megdicsőítve, e művészetekben és a platonai filozofálásban szelleme erejét és serénységét. Igen sokan csupán az esztétika egy-egy részének művelésén dolgoztak hasonló eredményességgel; de az általános esztétikát sem én, sem ők nem tudtuk, tudjuk eljuttatni a tiszta érthetőségig.

(III. Mi a különbség közöttük és köztem?)

Közöttük és köztem hogy mi legyen a különbség, láthatja, aki csak engem össze kíván vetni másokkal. Hálátlan lennék, ha ama segítséget, melyet mások fejtegetésiből nyertem, nem említeném meg elismeréssel. Én, midőn a szépművészetek elméletét, hogy ismeretessé váljék számunkra, latinul kifejteti és magyarázni törekszem, az alapelveket és alapokat, melyek más műveltebb mestereknél is megvannak, a szép természetéből vezetem le, és azokat egyetlen koncepcióvá, melyet maga a szép adottsága és filozófiája mutat meg, vezetem le és kötöm össze. Az 'esztétika' elnevezést, melyet látom, hogy már elfogadtak, nem utasítom vissza; bár nem minden tekintetben tetszik. Az alapelvek is és az általános törvények ugyanazok kell, legyenek, amelyeket az ókoriaknál és a mai szerzőknél is fellelünk; ugyanazon alapokra vezetem vissza valamennyi művészetet és széptudományt. A felosztás, az elrendezés és a módszer az, ami nálam új, vagy legalábbis újnak vélem. Ha ez valakinek új és jó rendszernek tűnik, ám legyen. Aki pedig könnyebb és rövidebb, azaz jobb utat mutat az ízléshez, engem és a szépség többi tisztelőjét örök ajándékkal adományoz meg. Úgy vélem ugyanis, hogy a tudományok eme termékeny bőségében és fényében, melyet a halandók szorgalma létrehozott, sem nagyobb, sem jobb ajándékot nem adhat ember az emberi fajnak, mint ha az ízlés tudományát a teljes tökélyre és érettségre eljuttatja. De ez oly nehéz dolog, mind között a legnehezebb! Nem jóslatként mondom, hanem teljesen biztosan állítom, hogy vannak és lesznek mások, akik buzgóbb törekvéssel, mint amilyen a miénk most vagy korábban, és nagyobb nyugalommal, megismerő képességgel, felsőbbrendű érettséggel, munkával és szorgalommal rendelkezvén, mikor majd írásra szánják el magukat, tökéletesebbet fognak alkotni.

Hatodik fejezet

A szépművészetek eredetéről és céljáról.

(I. Mi a művészetek eredete és célja?)

A szépművészetek nem máshonnan veszik eredetüket, mint a természettől. Isten termékeny természetet adott nekünk, de egyszersmind nyersét, csiszolatlant is, hogy az emberi faj ne lustuljon el teljesen, hanem annak művelésében gyakorolja magát; és a különféle művészeteket és mesterségeket a szükségletekre és a hasznosságra bízta. Ha eddig csak a természetre magára hagyatkoztunk volna, milyen művészeink és tudományaink lennének? Hogy nem ugyanolyan természeti nyersességben és szükségben élünk, mint amiben egykor Európa volt, most pedig Amerika nem kevés népe, és más barbárok, azt a szükség és a szorgalom tette. A természet Alkotója ugyanis, midőn minden dolgok bőségével ellátta e világot, ma-

⁷⁷ [Georg Friedrich Meier (1718–1777) német filozófus, esztéta, Baumgarten tanítványa.]

⁷⁸ [Johann Georg Sulzer (1720–1779) svájci teológus, esztéta.]

gát az emberi fajt, amiatt, hogy mindent ő maga csináljon meg, a sok művészet és mesterség híján, szinte szerencsétlenül látszott magára hagyni. Őseink mintegy meztelenül lettek kivette a föld ölébe, és bár mindenük megvolt, mégis mindent nélkülöztek, éhség, szomjúság, meleg és hideg, az időjárás változásai és ezer más baj üldözte őket a dolgok eme termékeny bőségében, annál keményebben, mivel látták, hogy a vadállatok, melyek messze az emberi teremtmény alá voltak helyezve, boldogabbak.⁷⁹ Amde mindezen kellemetlenségekkel bölcsen előre számolt Isten, aki az embernek gondolkodásra képes elmét, és testi erőt adott azért, hogy azon dolgok bőségét, melyeket birtokol, előrelátóan a saját hasznára tudja fordítani. Így a szenvedések közé helyezett emberi faj kénytelen volt megkeresni a maga szükségleteihez a maga menedékeit. Kikutatta és feltalálta az állattenyésztést, a földművelést, az öltözéket és sorra a többi mesterséget, melyek élete óvásához, fenntartásához szükségesek voltak; és mikor már ezeket mindennapos használatlaltal és tapasztalattal művelte és gyarapította, azon dolgokról is gondolkodni kezdett, melyek az életet kényelmesebbé és boldogabbá teszik. Azt gondolom, így keletkezhetett az építészet. Ugyanis eredetileg barlangokban és lombsátrakban laktak; majd kezdtek gyepkunyhókat, nádházakat, szalmasátrakat és agyaggal kitapasztott sövényviskókat építeni, végül a mesterek elkezdtek építkezni. Ilyen módon rendre, és folytonos új gyarapodással növekedett minden egyes művészet és mesterség.

(II. Hogy gyönyörködtessenek.)

Mi más maradt hátra az embernek, mint hogy a természet és a mesterségek eme termékenysége közepette azon dolgokról is gondoskodjék, amelyek gyönyört és nemes emberhez méltó örömet okoznak? Ez az egyetlen lépcsőfok volt hátra az evilági élet boldogságának teljessé tételéhez: feltalálni ama művészeteket, melyek füleinket és szemeinket bájukkal magukhoz láncolják, érzékeinket gyönyörködtetik. E célból hozták tehát létre a művészeteket, másrészt a meglévőket még nagyobb gonddal és szeretettel művelték. A bőség és a nyugalom szülte a zenét, a költészetet, a festészetet, a szobrászatot, a pantomint, a táncművészetet; melengette és kiművelte az építészetet. – Az emberi szellem tehát előbb azon dolgok megszerzésével foglalkozott, melyek szükségesek voltak, majd azokról gondoskodott, melyek a tiszta gyönyörködtetést szolgálták; előbb jutottak el a mechanikus mesterségek és művészetek a gyakorlottságig és lettek érettek, mint a szépművészetek; amazokat az emberi szükség táplálta, emezek a pihentető nyugalom szülöttei; amazok az élet fenntartását, emezek pedig a gyönyörködtetést szolgálják.

De elhagyván azon művészeteket, melyeket a nélkülözés és a szükség hozott létre, itt csak azokról kell szólni, melyek szépművészetek, azaz feltalálók azért hozták létre őket, hogy tetsszenek, és gyönyörködtessenek. Ha valaki olyannyira vallásos, hogy már a báj vagy gyönyör szava is elrettenti, szeretnénk, ha észrevenné, hogy ez nem az a fajta gyönyör, melyet az isteni Platón a rossz csalétkének nevez, hogy azzal az emberekkel, mint horoggal a halakat, elkapja;⁸⁰ nem az, amely minden rossz szülőanyja, melyről Tullius úgy véli, hogy annál halálosabb ragályt nem hozott létre a természet.⁸¹ mert nem minden gyönyör ilyenfajta. Annak okáért ama gyönyört, melyre mi törekszünk, nem érik a villámok, melyekkel e sok filozófus súlyosan és joggal sújt le. Létezik egyfajta ártatlan gyönyör. A római szónok a

⁷⁹ Így gondolja Lucretius és az idősebb Plinius is. [Titus Lucretius Carus, a *De rerum natura* című művében, és Caius PLINIUS Secundus, *I.m. Lib. VII.*]

⁸⁰ [A Platón-idézet Cicerótól származik, CICERO, Marcus Tullius, *Cato Maior de Senectute*, XIII. 44.]

⁸¹ [Uo., XII. 39.]

gyönyört az érzékben bekövetkező kellemes változásnak nevezi;⁸² de mivel ez nagyon tágan értelmezhető, a gyönyörnek részletesebb meghatározását szükséges adni, nehogy valaki valamilyen okból azt hihesse, hogy nem jó fajta gyönyörnek vagyunk tanítói.

A gyönyör (voluptas) elnevezése nem sokat mondó; ἀδίαφοστον-nak nevezte a sztoikusok – jóllehet szigorú – atyja, és minden kellemes mozzanatot, mely az embert megörvendezteti, értett rajta, amennyire én látom az öregségről írt könyve alapján:⁸³ mindaz, aminek örülünk, gyönyör; ahogyan mindaz, ami sért bennünket, fájdalom. De más a lélek gyönyörösége, és más a testé: az ember mindkét részére hat a gyönyör. Az, ami az intellektuális megismerés avagy gondolkodás révén keletkezik, és magától, egyenesen a lélekre irányul, a lélek gyönyörösége. A másik, amely az anyagi érzékelés révén, a testben teljesen elmerülve, az ízlelést, az érintést és a többi érzéket ingerli, az a test gyönyörösége. Ez is, az is a test és a lélek szoros egysége miatt szinte ugyanazon törvényt követi, mivel egymással kölcsönösen kapcsolatban vannak. A lélek és test eme gyönyöröségei között azonban mégis van egy különbség: hogy tudniillik a lélek érzékek nélkül, az elvont dolgok sokasága segítségével, vagy éppen a távollevő dolgok felidézésének és a képzeletnek a segítségével képes gyönyörködni; az a fajta gyönyör pedig, melyet külső dolgok érzékszerveinkre gyakorolt benyomás révén idéznek elő, nem képes úgy létezni a testben, hogy egyszermind a lelket is ne símogatná; sőt ha nem előbb érezné meg az elme valamely kellemes dolog erejét, és azt a testtel valamely kecsesítő benyomás révén nem közölné, a test maga mintegy holttest kellene maradjon, gyönyör nélkül.

Mindkettő, mind a lelki, mind a testi gyönyör teljesen természetes, és időnként olyannyira szükségzerű, hogy nélkül nem zajlana az emberi élet. Ami gyönyört az étel, ital, öltözet melege által érzeli, szükségzerű: melyik ember halt volna meg anélkül, hogy effajta gyönyört, vagy valamiféle kellemetes érzést ezekből ne fogott volna fel? Másfajta gyönyörök, melyek akár megengedettek, akár vétkesek is lehetnek a dolog módja szerint, nem szükségzerűek. Legyen távol tőlünk mindama gyönyör, mely a józan ész és az isteni törvény ellenére van. Olyan gyönyörre törekedjünk, mely mind magában, mind tárgyában szabad és nemes, sem a józan ésszel, sem Istennel nem ellenkezik. Ilyenfajta gyönyörre vágyott az emberi faj, miután ama mesterségeket és művészeteket már feltalálta, melyek az élethez szükségesek. A Múzsák ellenségei csak azt a téves használatot szokták megfigyelni, amely a szépművészetek esetében lehetséges, és innen veszik előítéleteiket, melyek alapján veszedelmesnek és ártalmasnak mondják őket. Ez igen méltánytalan; a művészetek és a tudományok ugyanis csak akkor haszontalanok vagy veszélyesek, mikor valódi alapjaiktól és törvényeiktől eltávolodunk; vagy mikor nem véve figyelembe természetüket, tőlük idegen célokra használjuk őket.

(III. Hogy a gyönyörködtetés révén használjanak.)

Ámbár én ama lelki gyönyöröséget, melyre a szépművészetek akár születtek, akár formáltattak, nemesnek, és embermivoltunkhoz méltónak gondolom, mégis nem tartom helyesnek ebben a gyönyörösítésben mintegy vég nélkül elmerülni. Ellenkezőleg, a szépművészetek segítségével arra kell törekednünk, hogy ami csúfat mutatnak, attól elrettenjünk, és a valódi szépséghez, annak varázsához annál élénkebben vonzódjunk; én ezt tartom a mi tudományaink és művészeink végső céljának: mert csak segítség és támasz gyanánt szüksé-

⁸² [Uó., *De finibus bonorum et malorum*, II. 8.]

⁸³ [Uó., I. 37.]

ges az élethez a gyönyör. Ezért ebben eltérek egyes tanítóktól, mivel azok e művészetek közvetlen és végső céljául is, úgy tűnik, a gyönyörködtetést jelölik meg; én ezzel a közvetlen céllal nem érem be, és a szépművészeteket távolabbi és jobb célokra vonatkoztatom. A szépművészetek és széptudományok feladata a gyönyörködtetéssel tanítani, az erkölcsöket és szokásokat formálni és az erényre serkenteni. Ez azáltal történik meg, hogy azok az emberi értelembé fényt öntenek, élesítik az ítélőerőt, szellemünket gondolkodásra serkentve, élénk képzeteket keltenek és nemes érzéketeket, továbbá az emlékezetet fenséges és szükséges gondolatokkal táplálják. Ezek teszik széppé szívünket, szívünk révén pedig szokásainkat és erkölcsünket formálják: a szíveket és az erkölcsöket, szokásokat a társaséletre irányozzák, és fogékonyá teszik ahhoz. Tehát mind az értelem, mind a szív, mind a lélek művelése a mi művészeink elsődleges hasznai között van; melyeket annál könnyebben és biztosabban végeznek el, mivel a gyönyörködtetés által vezetnek és tanítanak. Legyen szabad nekem a szépművészeteket más szavakkal megközelíteni, ahogyan tudniillik Nero nevelője⁸⁴ mondja a szükséges dolgokról: a Gyönyört a természet összevegyítette a szükséges dolgokkal, nem hogy az előbbit keressük, hanem hogy azon dolgokhoz, melyek nélkül nem tudunk élni, kellemesebb hozzáférést biztosítson.⁸⁵ Ezen művészetekben, látni fogjuk, a legnagyobb mértékben megvan egyfajta kellemes és csalogató kapcsolata a kritikának az erkölccsal, a jó ízlésnek az erénnyel; s mindebből mintegy napként ragyog elő azon igazság: a szépművészetek művelése a lelkeket a helyes irányba tereli és széppé teszi.

E művészetek egyéb adományai között nekem nem kevésbé tetszik az is, hogy nyájasságukkal az emberek vaskos szokásait is csiszolják. Hiszen az esztétikáról mondták ezt:

Meglágyítja a szokásokat, erkölcsöket, nem hagyja, hogy azok elvaduljanak.

A Nemes művészetek által – –

A szívek meglágyulnak, a durvaság menekül.⁸⁶

A vadság fiait, mint Ég küldötte tanító,

Orfeus a gyilkosságtól elvonta s az undok

Élettől; ez okért mondják, hogy tigris, oroszlány,

S más efféle dühös vadak általa kegyre hozattak.⁸⁷

Amiért is a Költők, teljesen illő módon, e művészeteket a Múzsák nyájas képében ábrázolták. Mert ahogyan csábítóak a Múzsák, s az érteket és a szíveket leigázzák; úgy a szépművészetek is, ami durva, faragatlan és vad az emberben van, szépségükkel meglágyítják, kiművelik és megszelídítik. Ezen okból, amint mondtam már, nevezik őket humán tudományoknak. Hogy e dolog teljesen egyértelmű legyen, felemlítendő, hogy miután haddan a szépművészeteket elhanyagolták, nem kevés korszak süllyedt vissza következképp egyfajta vadságba. Művelték ugyan magukat a jogban, a filozófiát is sokra becsülték; a teológia, már amilyen azon korokban volt, a szent és profán birodalmakat is uralta: mégsem tagadná senki, hogy ezen időszakok durvák, szinte vadak voltak. Miután azonban e művészeteket újra életre hívták, ahogyan gyarapodtak, úgy tűnt el a durvaság; míg nem az emberek szokásaiba és erkölcsibe azt a humanitást vissza nem hozták, melyet egykor boldogan birtokoltak.

⁸⁴ [Lucius Annaeus Seneca (Kr.e.4–Kr.u.65) Agrippina kívánságára vállalta Nero nevelését.]

⁸⁵ Epist. CXVI. [SENECA, Lucius Annaeus, *i.m.*, Lib. XIX. CXVI. 3.]

⁸⁶ Ovidius [Publius OVIDIUS Naso, *Epistolae ex Ponto*, II. IX. 47–48. és I. VI. 7–8.]

⁸⁷ Horatius [Quintus HORATIUS Flaccus, *Ars poetica*, 391–393. Virág Benedek fordítása.]

E művészetek ezen erényének annál inkább el kell nyernie mindenki tetszését, minél gyűlöletesebb dolog az emberben a szokások és erkölcsök elvadultsága. Nincs szeretni valóbb dolog a művelt embernél, nincs gyűlöletesebb az otrombánál; semmilyen más dologtól nem inkább ember az ember, mint a lélek és a szokások, erkölcsök műveltségétől; és semmi más dolog által nem esik távolabb a humanitástól, mint az otrombaság révén. A barbár, még ha lelke képes is a gondolkodásra, a vadállatokkal egyenrangúnak tekintendő, akárki legyen az, akiben – különösen ebben a korban, amikor Európa nemzetei az erkölcsök és szokások lelegegánsabb társas műveltségében élnek – a lélek, a szokások és az erkölcsök ősi vadsága megjelenik. Az ilyenfajta embereknek van elsőik között és leginkább szükségük a humanitás tanulmányozására. Azoknak, akik humánus szívűek és nemeslelkűek, e legszebb tudomány elegendő arra, hogy jó ízlésüket ébren tartsák, szeretetüket és szorgalmukat erősítsék: az emberi nem ugyanis szépségre törekvő. Silánylelkűek és szemüket folyvást a földre szegeznek, akik a tudományokban csak a vagyont keresik, és a hírnevet hajhásszák. Az esztétika, bevalom, nem tesz gazdaggá téged, és nem is helyez rögvést a méltóságok legmagasabbikába. Ehelyett először érzékeidet, lelkedet műveli ki; egészséges, választékos ízlést és ítélőképességet ad; és amint élni fogsz érzékeiddel, ezek révén tanítani fog: sok dolog ismeretével, messze a legnagyobb kincsekkel ruház fel. Így egész valódat felékesíted, új dolgokat teremtesz, magadon és másokon is segítesz: sosem hagy tehát az esztétika ajándék nélkül. Az ilyen szépség, az érzések kiműveltsége, a szív és a lélek nemessége mindig hathatósabb, mivel általa önmagához méltóbb lesz az ember, mint a rosszra csalogató anyagi javak által. Valóban, ha a szépművészetek erényeit előszámlálnám, úgy tűnik, keveset mondott Cicero, amikor ezt mondta: Ezek tanulmányozása a serdülőket táplálja, az öregeket gyönyörködteti, a szerencsés dolgokat megszépíti, a rossz időkben menedéket és vigaszt nyújt, gyönyörködtet odahaza és nem terhel másutt, velünk hál, vándorol és kirándul.⁸⁸

Hetedik fejezet

E művészetekhez mindenekelőtt génusz szükséges.

(I. Mi a génusz?)

Az ókoriak sokat beszéltek a génuszról; s az ókor egyik leleményét a mi időnk is megőrizte, amennyiben mind az ő génuszait, mind a mi őrangyalainkat a festészetben, a szobrászatban és egyéb művészetekben szárnyas fiú képében, nyájás orcával ábrázoljuk. De nem ilyenfajta génuszt keresünk most: az e művészetekhez illő génusz magában az emberben lakozik, de nem maga az ember lelke, ahogyan egyesek vélik; sem nem ama gyönyör, amelyre Persius biztat: add magad át a génusznak, és édes dolgokat fogunk szakítani.⁸⁹ Talán természeti adottságnak nevezhetnénk. A génuszt már sokkal előbb birtokoljuk, érezzük és működtetjük, semmint hogy megnevezni tudnánk. Az ókoriak közül sokan a génuszukat elegáns műalkotások által mutatták ki; de sem sajátos elnevezést nem tudtak neki adni, sem pedig tényleges meghatározást.

⁸⁸ Az Archiasért mondott beszédében. [CICERO, Marcus Tullius, *Pro A. Licinio Archia poeta oratio*, 16.]

⁸⁹ [PERSIUS, Flaccus, *Satura V.* 151. Joseph Addison a teljes Persius-költeményt idézi, hozzátoldva Dryden fordítását, *Spectator*, No. 55. 1711. 05. 03.]

Az újabb korban a természet eme adományának természetét szorgosabban kutatták. Huarte, Du Bos, Baumgarten, Haller, Sulzer, Wieland⁹⁰ – mily szép nevek! – és még többek azt a génuszt, amelyet én a szépművészetekhez olyannyira elsődlegesen szükségesnek látok, hogy nélküle hiábavaló minden fáradozás, egyfajta nagyobb hévvel fűtött értelem erényében jelölik ki. Megint mások vagy a léleknek eme művészetek iránti odaadásában, mintegy erős vágyában; vagy a tagok és érzékszervek helyes elrendezésében vélik megragadni. Én ezzel is készségesen egyetértek, és a lélek ama hajlamát, mellyel a szembenálló nehézségeket legyőzi, s a tagok és érzékszervek alkalmas elrendezését ama művészet szempontjából, melyet tanulni és gyakorolni akarunk, fölötte szükségesnek tartom. De ha mindemellett e kettőhöz a gyors és élénk érzékelés készségét is hozzátenném bőkezűen, a génusz adottságait és fogalmát ezzel sem tudnám meghatározni. Sem nem egyedül a lélek hajlandósága, sem a test és az érzékszervek épsége; sem pedig a szellem egymagában nem elegendő e nemes adottság megragadásához: mindennek egyszerre meg kell lennie, és emellett egyfajta nagyobb hevület és lelkesedés kell, hogy szítsa őket. Mert mit ér a lélek hajlama, vonzódása egy bizonyos művészet iránt, ha nincs meg az érzékek megfelelő elrendezése? Ki az, akit egyedül az érzékek és érzékszervek alkalmassága kitűnő zenésszé vagy színésszé tett? Ki az, mondom, aki bármely szépművészetben csupán ezek egyikével kiemelkedő dicsőségre tett szert? Alkalmasként lehetnek a fülek az érzékelésre, a hangok különbségének megítélésére, a hangszál a beszédre, a szemek a látásra, a szellem az értelmezésre és gondolkodásra: de ha ezek mind nem egy és ugyanazon cél érdekében működnek kölcsönösen, nincs esztétikai értelemben vett génuszunk. A génusz a lélek és a test adottsága, szellemiség, mely a szépre, a könnyed gondolkodásra és cselekvésre ösztönöz: *εὐφροσύνη*-nek nevezték a görögök a lélek és a test e cselekvőképes kiválóságát. Röviden van mondva, de sokat lehet érteni belőle.

(II. Legyenek meg a megfelelő testi adottságok és jó érzékek.)

Mivel az esztétika az érzékeken alapuló tan, nemcsak az idegek és érzékek egészséges adottságainak kell meglennie abban, aki e tudomány szépségével magát gyönyörködtetni akarja és élvezni kívánja a művészeteket; hanem legyenek maguk az érzékei igen érzékenyek, kifinomultak, ingerlékenyek és megbízhatóak, hogy bármiféle szépség kerül elébe, teljes valójában és hitelesen juttassa azt el szívéig és lelkéig. Maga az érzéki megismerése is, akár a szemek, akár a fülek által történik, legyen messze élesebb és tisztább, mint másoké, és indítsa nagyobb, mintegy szükségszerű gyönyörre. Mit mondjak az értelem adottságairól?

(Legyen nagy a képzelőereje)

A jó is igaz génusz mind képzelőerővel, mind az értelem élességével és a feltalálás gyorsaságával rendelkezik. A léleknek ama képessége, mellyel érzéki dolgokat jelenítünk meg anélkül, hogy érzékeinkre hatást gyakorolnának, és azok képzeiteit többféleképp kapcsoljuk össze, nagyítjuk, kicsinyítjük; és amellyel érzékelhetetlen dolgokat, vagy olyanokat, melyek sosem léteztek, érzéki és testies képekkel festünk le elménkben – ezt képzelőerőnek nevezük. E képesség működése pedig, azaz az így előálló reprezentáció a fantázia, imagináció. Vízióknak nevezi Fabius,⁹¹ melyek révén dolgok képeit úgy jelenítjük meg lelkünkben, hogy

⁹⁰ [Juan Huarte de San Juan or Juan Huarte y Navarro (1529–1588) spanyol orvos és pszichológus, az *Examen de ingenios para las ciencias* (1575) szerzője; Du Bos I. 74. jegyzet; Baumgarten I. 75. jegyzet; Sulzer I. 78. jegyzet; Albrecht von Haller (1708–1777) svájci természettudós, orvos, költő, esztéta; Christoph Martin Wieland (1733–1813) német költő.]

⁹¹ Lib. VI. Cap. II. [QUINTILLIANUS, Marcus Fabius, *i.m.* VI. II. 19.]

úgy tűnik, szemekkel látjuk, jelenvalóak számunkra. Bár gyakran magát a képzelő tehetséget is imaginációnak nevezzük. Bárhogy is legyen, az elnevezéssel nem kell bajlódni: azt kell megérteni, hogy ez a lélek legkiválóbb adottságainak egyike; melynek ha híján lennénk, messze a vadállatok alatt állva hasonlóak lennénk a gépezetekhez, melyek mindig a létező impulzusra reagálnak. Ez a képesség a szépművészetek szülőanyja.

Egyetlen ember sincs valamilyes képzelő tehetség nélkül; csak fokozatai tekintetében vagyunk különbözőek. Ez a képzetalkotó tehetség a mi tudományunkhoz igen jól jön, hiszen az érzékelésben ügyes, a megjelenítésben élénk, a feltalálásban és alakításban termékeny. Az érzékelésbeli ügyesség teszi, hogy elménk a legkisebb unszólásra is távollévő dolgokat mintegy előttünk állókként jelenít meg; a termékenység e dolgok változatosságában és sokaságában áll; az élénkség a megjelenítés során valamennyi dolognak világos körvonalakat ad. Ezek által gyarapodnak leginkább a fantázia erői, és működnek leginkább a szabad művészetek. Ugyanis a képzelet könnyedsége révén maradnak meg bennünk a képek és megjelenési formák; annak élénksége révén telnek meg mintegy étellel és fénylenek fel; a termékenységet pedig a dolgok sokasága gazdagítja és gyarapítja.

(És az értelem ereje.)

Az elme másik erője, mellyel géniuszunknak rendelkeznie kell, az értelem ereje, mellyel a bármely módon érzékelt dolgokat egymás között felosztjuk, ítéletet alkotunk róluk, és felőlük gondolkodunk. Ezen értelmi képességet, mivel a dolgok hasonlóságainak, viszonyainak és kapcsolatainak megfigyeléséhez rendelkezik egyfajta készséggel, szellemnek nevezzük;⁹² s ez a mi szóhasználatunkban az értelmi képességtől és elmeéltől nagymértékben különböző dolog. Vannak ugyanis termékeny és nem termékeny szellemek, vannak alkalmas és alkalmatlan, gyors és lassú, éles és tompa, korán és későn érő szellemek – ennek nagyobb, amannak közepes szellem jutott osztályrészü, egyeseknek a természet nagyon szűkmarkúan mért. Vannak, akik egyik-másik tudományhoz megfelelő szellemmel rendelkeznek, mások azonban szellemük erőtlén és lassú; egyesek csak egyetlen tudományhoz, mások sokhoz. Hihetetlen a változatosság ebben, és a szellemek formái sincsenek kevesebben, mint a testekéi: az Istenek nem mindenkinek egyenlően osztottak sem erőt, sem tehetséget, sem okosságot, sem ékesszólást; mondja igen éleselméjűen Odüsszeusz.⁹³ Csodaszámba mennek, akik minden szépművészethez és széptudományhoz kiváló szellemmel születtek. Mindezeket az asztrológusok a csillagok befolyásának; az ateisták és a bolondok valamiféle szerencsének tulajdonították; mi az isteni gondviselés számlájára írjuk. Tudniillik ama természeti adományokat a legbölcsebb Teremtő osztotta el közöttünk, úgy, hogy senki ne legyen magával megelégedve, hanem amit egyesek nélkülöznek, abban mások bővelkedjenek; ezért szükségünk legyen egymás kölcsönös segítségére. Akiknek a tudományokhoz van erős szelleme, nem tudják titkolni, s kicsi az esélye, hogy nem válik nyilvánvalóvá, amiként a fény is áttör a sötétségen. Hisz könnyebben megcsinálnak mindent, mint mások, jobban rendezik

⁹² Cicero a *De Finibus* V. könyvében az *Ingenium* (szellem) névvel a lélek képességeit nevezi meg. Gyakran a belső, veleszületett természet értelmében használják. [CICERO, *Marcus Tullius, De finibus bonorum et malorum*, V. – például: cap. II. 5–6.]

⁹³ Ὅυτως ὀυ πάντεσσι θεὸς χαρίεντα δίδωσιν Ἄνδράσιν, ὄυτε φυὴν, ὄυτ' ἄρ φρένας, ὄυτ' ἄγορητήν. *Odyss.* L. VIII.

[HOMÉROSZ, *Odüsszeia*, VIII: „Hát csak nem kap meg mindent mindenki az égtől, / jó alakot, jó észet s jeleseszólás tudományát.” Devecseri Gábor fordítása.]

el és ékesítik fel a dolgaikat; bennük mintegy magát kínálja a szellem könnyedsége – miközben másoknak fáradtságos a tanulás, megerőltető a munka, és rögvest taszítóan hatnak olvasóikra, nézőikre. Iszokratész az Istenek fiainak szokta nevezni azokat, akiknek termékeny szellem jutott osztályrészül;⁹⁴ mivel az ember elméje mintegy isteni eredetű, és ha ebben valaki kitűnik, akkor úgy látszik, mintha az Istenek lennének közvetlenül a szülői.

(III. Gyakorlással, mozgásban tartva táplálni, gyarapítani kell.)

Úgy vélem, hogy a Múzsákhoz és a humán tudományokhoz illő adottságok közül a génusz a legalapvetőbb: akitől ezt a természet megtagadta – de sokat fáradsza hiába.⁹⁵ Ez az első és leginkább szükséges segédeszköz e tudományokhoz és művészetekhez; enélkül semmit, vagy csak keveset ér a rendszerezett oktatás és a szorgalom, ha mégannyira komoly is: nem kevesen akadtak, akik kevés tanulással, saját génuszuk segítségével tanítóikat maguk mögött hagyva lettek azoknál is kiválóbbakká. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy a tanulás és a szorgalom keveset számít az esztétikai tanulmányokban: hiszen ha így vélekednék, mind a józan ész, mind a tapasztalat megcáfolna engem. Midőn az igen kiemelkedő és ragyogó természethez hozzáadódik valamiféle racionális rendszer, tudományos megformáltság, akkor egy ragyogó és egyedülálló tudom-is-én-micsoda szokott létrejönni.⁹⁶ Mind az érzékek, mind a fantázia, mind az értelem s a természetes szellem adottságok; és amint az emlékezőképességet és az ember egyéb adottságait, ezeket is éppúgy művelni, gyakorolni, gyarapítani, tökéletesíteni kell. Az érzékelés kitűnősége kétségtelenül az érzékszervek és testi adottságok jó elrendezésén alapszik; mégis, ki ne látná, hogy azok a szorgalom, használat révén még jobbakká válnak? A gyakorlás révén tanulja meg a festő, hogy a dolgok egymáshoz viszonyított arányait, a színek finom különbségeit, a vonalvezetést és a legkisebb jelet is megfigyelje és átlassa; amely dolgokat mások, ámbár ugyanolyan élesek a szemek, nem látnak meg így. Akik füleiket a hangok, azok törvényei és harmóniája révén kiművelték, nemde élesebben hallanak, érzik a tónusokat, mint akik hallásukat a maga természetes nyersségében hagyták? Ha érzékeiket nem művelik és gyakorolják rendszeresen az esztétikát, fantáziájukkal is rosszul fognak élni; s gyakran épp annak a hiányát tapasztalják majd meg, amelynek a leginkább jelen kellene lennie és működni.

Mert nemde mennyire könnyed és kósza az a képzelőerő, melyet a természet adott? Nemde hány szörnyszülöttet hozott létre gyakorta, mikor az érzékek kontrollja nélkül lépett működésbe? Ha a saját álmainkra visszaemlékezünk, könnyen vissza fog térni azon szörnyek emlékezete és képe, melyeket fantáziánk alkotott, miután érzékeink elkábultak. Ilyeneket hoz létre a fantázia az ébren lévőekben is, ha nem a gyakorlás révén kicsiszolt és kiművelt érzékek támogatják, és az értelem, a tudomány és a józan ész irányítja. Egyesek értelmé élénk és sok lelkesedéssel felruházott; de ez is, ahogyan a szellem, a gyakorlással gyarapszik, nő; az elhanyagolás, lustaság által elzsibbad.⁹⁷ Ez a gyermeknevelés során nyilvánvaló: akik-

⁹⁴ [ISZOKRATÉSZ, *Panegürikosz*, 84.]

⁹⁵ Horatius [QUINTUS HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, 241. Virág Benedek fordítása.]

⁹⁶ Cicero, Pro Archia [CICERO, Marcus Tullius, *Pro A. Licinio Archia Poeta oratio*, 25. A tudom-is-én-micsoda fogalmához: *A tudom-is-én-micsoda fogalma*, szerk. BARTHA-KOVÁCS Katalin, SZÉCSÉNYI Endre, Budapest, L'Harmattan, 2011.]

⁹⁷ A termőföldet ha nem újítja fel az eke,

Semmi más, csak tövises fű lepi el.

Más hasonló dolgokat e tárgyban l. Ovidiusnál, a lóról és a sajkáról l. V. Trist.

[Publius OVIDIUS Naso, *Tristia*, V. XII. 23–24.; a lóról és a sajkáról l. uo. V. IX.]

nek lelkesedését ugyanis szülei és tanárai túlzott hanyagsága vagy szigora elnyomta, testük és lelkük erői is épp annyira elsorvadnak, hogy ezen emberekből érzéketlen, mintegy éretlen kölykök válnak; mások pedig saját alkotásaikat és szellemüket, érzékeiket kiművelik, és lelkesedésükkel nagyobb élenkséget, mozgékonyt és gyorsaságot érnek el. Sose különbözünk az irányított gondoskodást géniuszunk kiművelésében. Nézzük figyelmesen a legszébb és legtermékenyebb természetet; sok tanulsággal szolgálhat számunkra. Most imitáljuk azt, ahogy létrehoz valamit, szolgáltság nélkül, máskor pedig az auktorok példás alkotásait vitassuk meg; tanuljuk meg, mitől kell óvakodni és mi követendő. Alkotásainkat saját és mások szigorú ítéletének vessük alá: ki ne tudná, hogy Apellész saját hibáit mások véleménye alapján kiigazította, és így jutott magasra?⁹⁸ Végezetül, ami a legfontosabb: fantáziánkat sokféle dolog sokaságával töltjük el. Ez nem lehetséges, ha érzékeinknek, amennyire lehetséges, szabadságot nem adunk, és azokat a gyakorlat révén nem tökéletesítjük. A festőnek a szeme, a muzsikusnak a füle legyenek nyitottak; a költő és a szónok, mivel számára valamennyi érzeke dolgozik, minden érzeke tekintetében legyen éber, figyelmét és elméjét semmi el ne kerülje. Mekkora a költészetben Homerosz, az ékesszólásban Démoszthenész! Nemde ők különféle tájak, emberek, szokások, tudományok és valamennyi művészet révén tökéletesítették érzékeiket, növelték fantáziájukat, gyarapították intellektusukat, táplálták szellemüket; végül géniuszukat a gyakorlás és szorgalom révén csodálatossá csiszolták.

(IV. Létezik eredeti, és létezik képzett géniusz)

Azokból, amiket elmondtam, nyilvánvaló, hogy bár a géniusz eredendően természetből adott, de mesterséggel kell azt tökéletesíteni: a tehetség azonban előbbre valóbb. Hogy valakinek a géniusza eredeti-e, magamagától nyilvánvaló válik: mint ahogyan a nap is megnyilvánul tüze és sugarai révén; mint ahogyan nyilvánvaló volt járásából, hogy aki Aeneas előtt áll, Istennő.⁹⁹ A képzett géniusz ugyanis nehezkesebb és lassabb, nem emelkedik a messze magasba, nem is működik hosszú időn át; amaz azonban gyors, mint a Pegazus, villámgyorsan áthat mindent elragadtatással és tüsszel, saját átszellemültségében keresi azt, ami bár sosem jött e világra, és mégis megleli;¹⁰⁰ új dolgokat teremt, miközben keblében isteni erő lüktet.¹⁰¹ Isten, íme, Isten! – A költészetben ilyen géniusz volt Homérosz, az ékesszólásban M. Tullius, a zenében Pergolesi és Telemann;¹⁰² a festészetben – kit is említsek? – Raffaello; a metszésben Hogarth vagy Merian;¹⁰³ a szobrászatban Lüszipposz vagy Buonarroti;¹⁰⁴ az építészetben pedig mostanság sok és valódi a példakép. Inkább képzett géniusz a költészetben Lucanus és Statius;¹⁰⁵ az ékesszólásban Plinius és a régi

⁹⁸ [Az Apellész-anekdóták forrását l. 45. jegyzet.]

⁹⁹ Aeneis I. [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, I. 405.]

¹⁰⁰ Plautus a Pseudulusban. [PLAUTUS, Titus Maccius, *Pseudolus*, 401–405.]

¹⁰¹ Claudianus. [CLAUDIUS, Claudius, *De raptu Proserpinae*, I. 6.]

¹⁰² [Giovanni Battista Pergolesi (1710–1736) itáliai zeneszerző; Georg Philipp Telemann (1681–1767) német barokk zeneszerző.]

¹⁰³ [Hogarth l. 47. jegyzet; Matthäus Merian (1593–1650) svájci származású német rézmetsző, vagy lánya, Maria Sibylla Merian (1647–1717) természettudós és rézmetszőként elismert természetudományos illusztrátor.]

¹⁰⁴ [Lüszipposz (Kr.e. 390–310) sziküoni származású görög szobrász, Nagy Sándor udvari művésze; Michelangelo Buonarroti l. 108. jegyzet.]

¹⁰⁵ [Marcus Annaeus Lucanus (Kr.u.39–65) latin eposzköltő; Publius Papinius Statius (Kr.u.40–96) latin eposzköltő, *Silvae* című műve Szerdahely számára is költői mintául szolgált.]

Panegürikoszok;¹⁰⁶ más művészeket nem is említek. A kiváló természetes géniuszok a túlzott hevülettől elragadtatván időnként szintén követnek el hibákat. De nem tudom, vajon e hibák nem szükségesek-e. A nagy géniusz ugyanis hasonló a nemes és tüzes lóhoz, amely ha történetesen megsérti lábát, annál nagyobb tüzet ugrik át. Igaz az, amit Bacchus ünnepeiről mondott Szókratész: sokan vannak, akik szőlőlombot és repkényt viselnek, de kevesen, akiket az elragadtatás tüzel.¹⁰⁷

(V. Vajon egyetemes-e?)

Nem minden géniusz egyetemes is egyben, ha kiváló; mert legyen bár ellátva minden adottsággal, mégis, az esztétika minden területén, magában a gyakorlatban és a gyakorlásban nem egyaránt állja meg a helyét. Miután annak általános törvényszerűségeit felismerte, érzékeli és bátrabban figyeli meg az egyes dolgok szépségét, de nem tűnik ki egyaránt minden művészeti ágban. A szépművészeteknek egy a célja, de különféle módon kell őket művelni. Nem kevesen akadtak, akik egyes művészetekben csodákat alkottak, de más művészeti ágak művelésétől, igen okosan, óvakodtak: Antaeus is, amíg a földön állt, nagyon erős volt; de mihelyt Héraklész felemelte a földről, elvesztette erejét, és Héraklész megölte. Kevesen vannak nagyon, akik ugyanúgy elviszik a pálmát mind a költészetben, mind az ékesszólásban; és egyszerre kiváló festők és szobrászok; éppoly tehetséges építészek, mint muzsikuskok.¹⁰⁸ Eleddig még semmilyen föld nem szült olyant, aki egyenlő termékenységgel és szerencsével művelte valamennyi szépművészetet.¹⁰⁹

De a mi tudományunknak nem is áll szándékában, hogy egy és ugyanazon embert minden művészeti ágban tökéletessé formáljon. Elegendő az egyetemes alapelveket, magukat a művészeti ágakat megismerni, és mindegyik tekintetében jó ízlésre szert tenni. Legyen szabad nekem is tapasztalt műértővé válnom, habár művész nem vagyok: ő ugyanis létrehozta a műalkotást, megmutatja művészetét, én pedig megítélem azt. Költők, festők és más művé-

¹⁰⁶ [Caius Plinius Caecilius Secundus (Kr.u.61–112) latin költő, szónok és jogász; panegürikoszok – *Veteres panegyrici ókori rhétorok műveit kiadó sorozat létezett a 17. századtól, Szerdahely is forgothatta pl. a Veteres panegyrici notis illustrati ad usum collegiorum congregationis oratorii Dom. Jesu, szerk. LE JEUNE, Pline, H. Olivier, s.l., 1653.*]

¹⁰⁷ Ναρθηκοφόροι μὲν πολλοὶ, Βακχοὶ δὲ τε πᾶυροι; Platónnál a Phaedonban. Innen van a közmondás: Sokan viselik a szőlőlombot s a repkényt, de Bacchust csak kevesen látják. [PLATÓN, *Phaedon*, 19.]

¹⁰⁸ Hány Dürerünk és Buonarrotink akad ezidáig? Dürer festő, szobrász és metsző volt, Buonarrotti nála jobb: festő, szobrász, építész és költő, de termékenyebb és szerencsésebb volt a szobraiban, mint a többi műalkotásában. [Albrecht Dürer (1471–1528) német reneszánsz festő, szobrász, grafikus és művészetelmélet-író; Michelangelo di Lodovico Buonarroti Simoni (1475–1567) reneszánsz itáliai képzőművész és polihisztor.]

¹⁰⁹ Nem minden dolog illik mindenhez,
Ugyanazon igát vonván nem ugyanaz a díj.
Lysippus dicsősége, hogy szinte élő szobrokat faragott,
Calamis azzal dicsekszik, tökéletes a lovaglásban,
Apelles Venus képével alkotta a legnagyobbat,
Parrhasius a miniatúrában áll elől.
Mentor nagy témái a formákhoz szabottak,
Myosé pedig a hajló akanthusz.
Phidias Iuppiter elefántcsont szobrával tette magát híressé,
Praxitelest a Pároszi győzte le a kő művészetében –
Kiki saját természetének magjait követi.
Propertius *Elegiae*, III.9.
[PROPERTIUS, *Sextus, Elegiae, Lib. III. 9. 7–16, 20.*]

szek megalkotják a maguk műveit; az esztéták ízlésükkel próbára teszik azokat – ezek is, azok is dolgoznak, mégpedig a jó ízlés ugyanazon alapelvei szerint. Egyébként sem a költők, sem a festők, sem más művészek nem jutottak volna el a dicsőségre, ha nincsenek esztéták és jó ízléssel rendelkező műértők.

(VI. *Kinek-kinek magának kell kikutatnia saját tehetségét.*)

Mielőtt azonban valaki valamely szépművészetbe elmélyed, gyakorolni kezdi, hívéül szegődik, érett és szigorú vizsgálattal kutassa ki, milyen természetes adottságokkal bír, melyik művészeti ághoz rendelkezik alkalmasabb természettel, géniusszal. Lásd, mit bír, mit nem bír vállad el; aki, Mit tehet, úgy választ.¹¹⁰ Szép dolog hatalmas, termékeny szellemmel rendelkezni, és sok művészetben jeleskedni; de ez a dicsvágy a körültekintő, komoly lelket nem ragadja el: veszedelmes ugyanis mind az ember, mind a művészet számára, ha valaki nagy vállalkozásba fog, miközben Minerva nem akarja. Cicero költői kalandjai, Ovidius és Horatius szónoki dolgai nem jól sikerültek: semmi nagyság sincs ezen műveikben, mivel nem isteni ihlettel, átszellemültséggel készültek.¹¹¹

Elmondtam, milyen természetet, mely részekből összetevődő géniuszt követelnek a szabad művészetek és tudományok. Ámde ha az ízlés, kérdezhetné valaki, és annak tudománya, az esztétika oly kifinomult dolog, és annyi mindent megkövetel művelőitől és kedvelőitől; ha ennyire válogat az emberek közül, vajon hányan akadnak, akik eléggé tehetségesek hozzá, alkalmasak rá? Vajon tehát nehezebben és ritkábban esik meg, hogy alkalmas elmét, természetet és embert találjunk a humanitás művészeteihez, mint azon tudományokhoz és tanokhoz, melyeket nem annyira természetük szerint, mint inkább egyesek fennhéjázó ítélete alapján mondanak magas tudományoknak? Én, aki részletesen kifejtettem, mi szükséges az esztétikai ember számára – mit válaszoljak e felvetett kérdésre? Lásna maga az olvasó: távol legyen tőlem, hogy a jóravaló tudományok és művészetek között ezen a címen irigy versengést támasszak. Nekem a szépről kell beszélnem.

¹¹⁰ Horatius figyelmeztet. [A pontos idézet: „uersate diu quid ferre recusent, / quid ualeant umeri” Quintus HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, 39–40. Virág Benedek fordítása.]

¹¹¹ „Amire kedvet, erőt nem akar neked adni Minerva, / Nem fogsz ahhoz”
„szépen kifejezheti tárgyát, / Egyszersmind a rend jó lészen benne s világos.”
Mondja Horatius az *Ars poeticában*.

[A pontos idézet: „Tu nihil inuita dices faciesue Minerua” *uo.* 385.; „Cui lecta potenter erit res, / nec facundia deseret hunc, nec lucidus ordo.” *uo.* 40–41. Virág Benedek fordítása.]

MÁSODIK KÖNYV

A SZÉPRŐL

Első Fejezet

Mi a szép?

(I. A szép fogalmi megragadása szükségszerű.)

Mivel a szép a célja és megcélzottja a nemes művészeteknek, szükséges mindenekelőtt megvizsgálni a szép természetét, és amennyire lehetséges, valódi és hű ismeretre szert tenni róla. Milyen módon fogod fel, hogy mely beszéd szépen komponált, melyik nem? vagy bármilyen más cselekedet szép-e vagy csúf – miközben nem tudod, mi a szép? És mikor érzel úgy, hogy azt gondolod, inkább élned, semmint halnod jobb? E szavakkal fogadta valamelyik Bölcs – panaszkodott Szókratész.¹¹² Olvasok másokat, nem keveseket, akik azt gondolták, a szépség ideája velünk született. Én azt állítom, jelentette ki Cicero, semmiféle dolog nem lehet olyan szép, aminél szebb nem akad, ezért az, mintegy képzet, valamely forrásból előbukkan, és mivel sem szemekkel, sem fülekkel, sem más érzékkel felfogni nem lehet; csak a gondolkodás által, az elménkben forgatjuk. A dolgok ezen alakzatait nevezi ideáknak a nemcsak a megértésben, de az előadásmódban is igen komoly szerző és tanító, Platón, és tagadja, hogy ezek az ideák születnének, azt mondja, mindig is voltak, és az értelemben, az észben vannak: keletkeznek, eltűnnek, egymásba folynak, elsüllyednek, nem maradnak sokáig egy és ugyanazon állapotban.¹¹³ Ámde ha a szép képzete és ismerete lelkünkbe beleszületett, ugyanannak kellene lennie és állandónak, mindenkiben. De ki ne tudná, mily különböző a szépség érzete? Ugyanazon dolgok egyeseknek szépek, másoknak csúfnak tünnek; ugyanazon embernek, kora változván, és érzékszervei, egyszerre megszűnik szép lenni, ami korábban tetszett; és hasonlóképp, gyönyörködteti, ami korábban nem tetszett.

(II. Hogy mi szép, igen nehéz kérdés.)

Valójában mi szép, mit értünk ezen az elnevezésen, honnan, milyen adottságokból kell konstituálnunk a szépséget? – mindez benne foglaltatik a filozófiában. Sok dolog szépségét könnyen megérezzük; ugyanis rögvest amikor füleink vagy szemünk elé kerülnek, vagy értelmi képességünkkel megismerjük őket, megindulunk lelkünkben, és magunkban némán az alkotójukhoz kiáltunk; sőt, gyakorta magunkról megfelejtkezve fel is kiáltunk: szép! jó! helyes! Megjelenési formái egyfajta csábító gyönyört sugároznak, ami érzékeinket és szívünket simogatja, és az egész embert egyfajta mágikus erővel édesen vonza; de a szépség világos és érthető képzetét és ismeretét létrehozni igen sok bölcs kísérelte meg, sikertelenül. Gyakran úgy tűnik, az történik velünk, mint a műveletlen emberekkel, akik amikor jó beszédeket olvasnak, vagy jó verseket, méltányolják a szónokot és a költőt, ugyanakkor nem értik, mitől indítatva méltányolják; mivel nem képesek megismerni sem azt, hogy hol van, sem hogy mi is, sem pedig hogy hogyan keletkezett, ami őket oly igen nagyon gyönyörködteti.¹¹⁴

¹¹² Platónnál a Hippias Maiorban. [PLATÓN, *Hippias maior*, 286c–286d.]

¹¹³ Az Oratorban. [CICERO, *Marcus Tullius, Orator*, 8. 10.]

¹¹⁴ Így véli a Szónok az Ad Herenniumban, Lib. IV. [*Rhetorica ad C. Herennium*, IV. 3. – a kötet szerzőségét korábban Cicerónak tulajdonították, ma az ókortudomány más, anonim szerzőt sejt mőgötte.]

Platón, hogy a szofistáknak – akik azt gondolták, mindent tudnak, és arra törekedtek, hogy inkább bölcsnek látszának, semmint gazdagnak vagy köztiszteletben állónak – a tudományáról kimutassa, hogy üres és csalóka, és csúfot üzzön belőle, a Hippiasba¹¹⁵ egy Szofista és Szókratész beszélgetését foglalta bele a szépről: mégpedig hogy mi az, ami önmagában véve szép, melyből az összes többi szép dolog fakad? Vajon nem, mondja, az igazságosságtól igazságosak, akik igazságosak? – vajon nem maga ez a valami az igazságosság? – És a bölcsességtől bölcssek, akik bölcselkednek? És hasonlóképp, a jótól jók a jók? – A Bölcsesség azonban, és a Jó önmagában véve is kell, hogy létezzen. Mert ha nem léteznének, semmi más nem lenne soha ilyen. – Vajon a szép dolgok is mind magától a széptől szépek? – Létezik tehát maga a szépség. – Mi ez az önmagában vett szépség? Sok vita után végül kénytelen kelletlen megvallja Szókratész, akit mindenki bölcsőbbnek tartott a delfoi jósnál, hogy Hippias és más Szofisták szokása szerint haladva csak azt érte el, hogy a közmondást, miszerint a szép dolgok nehezek, úgy tűnik, már érti.¹¹⁶ – Sok filozófus akadt mostanáig, akik miközben a szépség természetét és eredetét fejtegették, és azt megvilágítani akarták, meghatározásaikkal és leírásaikkal inkább elhomályosították azt. Verneius¹¹⁷ mondja, hogy azok a dolgok, amiket a régi és mai filozófusok mondanak, számára e témát még zavarosabbá tette, mint maga a szép kifejezés csupaszon, kommentár nélkül. Annyira különböző az emberek érzete és véleménye a szépségről, mint arcaik és lelkeik.

Második fejezet

A szép kifejtését, magyarázatát mely dolgok akadályozzák?

(I. A szó eltérő jelentései)

A szép és szépség elnevezés mind a közbeszédben, mind pedig az íróknál olyannyira különféleképp értődik, hogy azt már a jónak és igaznak, már a bátornak és hasznosnak és nem is tudom, miféle abszurd dolgoknak, más szavaknak és dolgoknak tulajdonították; talán emiatt van, hogy azon dolgoknak is ezzel a szép titulussal kedveskedünk, amelyekhez maga a szépség egyáltalán nem illik. Az bizonyos, hogy így ez a szeretetreméltó kifejezés tőle idegen dolgoknak kell, hogy szolgáljon. Megvallom, ez nem minden érték nélkül történt Terentiusnál, Vergiliusnál, Gelliusnál¹¹⁸ és az aranykor más beszédművészeinél; de úgy látom, ma sokkal gyakoribb eme rossz használati mód az övékéénél mind a könyvekben, mind a beszélt nyelvben, olyannyira, hogy szinte fáj nekem, hogy maga a szépség elnevezése csúf módon közönségessé válik. Tartózkodni kell olyan szavak használatától, melyek azon dologgal, aminek tulajdonítjuk, kevés hasonlóságot mutatnak, vagy egyáltalán nem hasonlók ahhoz. Merész katakrézis azt mondani: szépen ízlik az étel; ez a fű szépen illatozik. Hiszen senki nincs, aki ne nevetne ki minket, ha azt mondanánk, nem édes az étel, hanem szép;

¹¹⁵ [L. 112. jegyzet.]

¹¹⁶ Χαλεπὰ τὰ καλὰ; a műveltek között igen rég elterjedt mondás. [A közmondás elterjedésének alapja a következő passzus Platón *Allamában* (435): „GLAUKÓN: Szerintem nem kis bökkenő ez, ó, Szókratész, ha igaz a közmondás, hogy 'ami szép, az nehéz.'” Magyar irodalomban való későbbi elterjedtségére jó példa Babits Mihály *Örökké ég a felbök mögött* írása, melynek ez az egyik kulcsmondata.]

¹¹⁷ [Verney, Louís António (1713–1792) portugál filozófus és teológus.]

¹¹⁸ [Aulus Gellius (Kr.u. 130–180) római történétíró és grammatikus.]

hasonlóképp hogy a kellemes illat nem kellemes, hanem szép.¹¹⁹ Jobban járnak el a mi valási íróink; ezek ugyanis mintha meggyőzték volna magukat, hogy semmi sem szép, ami egyszersmind nem jó is; e két elnevezést felváltva használják és cserélgetik: a szépséget mégis szinte sosem ragadják értelmezési határain túlra. Az egyik közülük, Dionüsziosz, azt mondja, a szép azonos a jóval; nincs olyan dolog, amely nem szép, de jó.¹²⁰ Eme tanítás miatt olvasom az isteni Augustinusnál: Jó a föld a hegyek magassága, és a völgyek lankája, és a mezők síksága által; a jó birtok szeretnivaló és termékeny; és a jó ház szimmetrikusan elrendezett, és tágas, és fényes: és a jó állatok, élő testek, és a jó emberi arc egyenletesen és bőven színezett; és a jó ég a nappal, a holddal és a csillagaival; jó beszéd, mely kellemesen tanít; és jó dal, mértékektől és szentenciáktól súlyos.¹²¹

(II. A szépség sokfélesége.)

A szépség teljesebb fogalmi meghatározásának másik akadályát a szépség sokfélesége jelenti. Meg kell ezügyben vizsgálnunk gondolatainkat és érzéseinket, s szívünket ki kell faggatnunk, hogy mely dologban érezzük a szépséget. A természetnek és a művészeteknek sokféle alkotása kerül elénk, melyek szépek: szép lehet a zene és a kép, és más dolgok, melyek vagy szemeinken, vagy füleinken keresztül gyönyörködtetnek. Egyes dolgok szépnek tűnnek mindenki számára, akinek érzékei épek; más dolgok csak azokat érintik meg, akik értik a művészetet. Vegyünk át többet egyesével: időnként van szépség testi és testetlen dolgokban, erkölcsi és közömbös dolgokban. De mivel a szép dolgok számtalanok, és egyesek a természet misztériuma, mások a művészetek segítségével jöttek létre; és ezeknek a dolgoknak a szépsége maga is annyira különféle, természetét és a tárgyat illetően is; és újfent: mivel más a szépség, mely először érinti meg érzéseinket, más, ami képzelőerőnket mozgatja meg, és más, mely elsősorban értelmünket indítja meg – mivel tehát annyira sokféle a szépség, nehéz annak ismeretére eljutni.

(III. Az emberek szépérzéke és benyomásai nagymértékben különbözőek.)

A szép dolgok nem minden emberre ugyanolyan benyomást gyakorolnak; így azok érzéklente bennünk szükségképp teljesen különböző. Vajon szép-e ez vagy az a dolog, vagy nem; és a szépség mely fokozatát bírja? Nem mindig egyeznek véleményeink, habár talán sokkal könnyebb lenne érzésből megítélni, vajon ez vagy az szép-e, mint meghatározni, mi a szépség. Hozhatnék okokat, melyek miatt az emberek érzéke a szépségre eltérő szokott lenni. Nekem úgy tűnik, e különbség egyik oka természetünk különféle alkata; a másik a különböző tapasztalatok, gyakorlat és megszokás; a harmadik az előítéletek, avagy az életkor; és végezetül a lélek érzelmei. Mert először is sem az emberi test felépítése, sem pedig annak lakója, a lélek nem ugyanolyan az egyes emberekben; érzékszerveik, képzelőerejük, értelmük, és erkölcsi érzékük időnként eltérnek egymástól. Ha tehát ezeknek különféle a használata, más lesz a gyakorlat, a tapasztalat és a megszokás: csoda-e hát, hogy nem ugyanolyan az emberek szépérzéke? Aki barbár, rideg régióban született és nevelkedett, nem szívesen

¹¹⁹ Szókratész mondja a Hippias Maiorban: ὅτι, φίσομεν, καταγελῶν ἂν ἡμῶνουδεις ὅστις οὐ, εἰ φαίμεν μὴ ἡδὺ εἶναι φαγεῖν, ἀλλάκαλόν, καὶ ὄζειν ἡδὺ μὴ ἡδὺ ἀλλὰ καλόν. [PLATÓN, *Hippias maior*, 299a.]

¹²⁰ De Diuin. Nom. Cap. IV. [PSZEUDO DIONÜSZIOSZ *Areopagitész*, *De Divino Nomine*, IV. VII. 41. **Dionüsziosz egyébiránt a „Jó” kifejezést 'Isten' értelemben használja.**]

¹²¹ Psal. CXXXIV. [Téves forrásmegjelölés, az idézet tényleges helye: AUGUSTINUS, Aurelius, *De Trinitate*, VIII. III. 4.]

időzik művelt, kifinomult városban: inkább akar saját fajtája között élni, mint nálunk számkivetett lenni – itt a szépség gyűlölete, amott a csúfság öröme tartja hatalmában. Gyakorta az előítéletek az okai, hogy bizonyos dolgoknak szépséget tulajdonítunk, másokat csúfnak tartunk. A görögök szerették a saját építményeiket, és megvetették a római épületeket; ámbátor az utóbbiak voltak a szép és nagyszerű építészet valódi törvényei és normái. Hogy milyen könnyen születnek ilyen előítéletek a nevelésből, megszokásból, vallásból és államformából, más dolgokban is látjuk. Az életkor maga is árnyalja, megváltoztatja az ízlést: amit ifjúkorunkban szeretünk, férfiként megvetjük; más dolgokat becsülünk; és hasonlóképp, amiket gyerekfejjel visszautasítottunk, nagyobbra nővén szépeknek ítéljük. – Az érzelmekről mit is mondhatnánk: ama Newtont gyűlölték az oxfordiak, mivel Cambridge-ben tanult, és támogattak minden írást, melyeket ellene irigyei terjesztettek.¹²² Lerombolták a törökök az elfoglalt városok palotáit, és hogy ellenségük méltóságát még nagyobb megvetéssel tiporják, az egykor fényes épületek romjaira saját dologházaikat építették. Nemcsak a lélek pillanatnyi érzelmei, hanem a korábbi érzelmek visszaidézése is nagy erővel bír ítéletünkre, hogy vajon az adott dolog szép-e vagy csúf-e. Emiatt a valódi és még inkább a fennkölt szépségről nem tud ítéletet hozni, aki felindulásban, lelki forrongásban van. Nyugodt, minden zavartól mentes, kiüresedett legyen a lélek, hogy a szépséget megérezhesse, és róla, amint van, úgy ítéljen.

(IV. A filozófusok különböző vélekedései.)

Annak okáért nem csoda, hogy a filozófusok eltérő véleményekre jutottak, mikor megpróbálták kikutatni, mi legyen a szépség, vagy hogy mely dolgokból fakad.

Hippiasz¹²³ saját véleményét a szépről olyan igaznak és biztosnak gondolta, hogy azzal dicsekedett, őt ebben sosem lehet megcáfolni. Hogy mi legyen ez a nagy igazság, minél előbb meg akartam tudni, miután a bevezetőben tett ígéretét elolvastam: milyen nagy jót tesz nekem ez a Hippiasz! – mondtam. Ám ő azt állítja, hogy a szép Szűz maga a szépség, mely által más szépségek születnek. Ó vak és bolond filozófia! Tehát a szép Szűz maga a szépség? A szép Szűzön kívül nincsen semmi más, ami önmagában véve szép? És minden, ami szép, egyetlen szép Szűz szépségétől szép? És a művészet, a természet innen veszi a szép mintáját? Az állatok is, amelyek szépek, általa váltak széppé? – Abszurd és eszement dolgokra jutunk így.

Nem kisebb problémákkal bajlódik e szofista, akár amikor azt kívánja állítani, hogy a szép nem más, mint az arany; akár amikor véleményt változtatva azt mondja, az a legszebb, hogyha valaki egészséges, gazdag és megbecsült egészen végső öregségéig, és ahogyan saját szüleit méltó temetéssel tisztelte meg, éppúgy az ő gyermekei ragyogóan és pompásan helyezik majd sírba. – A lélek érzelmeiből és a javak hasznosságából nyeri ki a szépséget: egész okfejtése annál oktanabb, amennyivel dicsekvőbben felhánytorgatja, és amennyivel bizto-

¹²² [Erről a jelenségről nem szól a legismertebb korabeli Newton-biográfia: FONTENELLE, Bernard de, *The Life of Sir Isaac Newton. With an Account of his Writings*, London, J. Roberts, 1728. Talán arra céloz Szerdahely, hogy John Hutchinont, aki cáfolni próbálta Newton gravitáció-elméletét, korai éveiben elkötelezetten támogatta George Horne, aki 1776–1780 között az Oxfordi Egyetem vice-chancellor-jaként működött, vö. HORNE, George, *A Fair, Candid, and Impartial Statement of the Case between Sir Isaac Newton and Mr. Hutchinson*, (s.n., s.l.), 1753.]

¹²³ [Éliszi Hippiasz (Kr.e. 5.sz.) görög arisztokrata polihisztor, művei nem maradtak fenn. Az utalás Plátón *Hippias maior* című dialógusára vonatkozik, ahol Hippiasz szereplőként kívánja kifejezni véleményét a szépről.]

sabban véli úgy, hogy a szép igen nehéz kérdéskörét könnyedén a lehető legvilágosabbá tette. Milyen szép lett volna, Hippiász, megvallani inkább, hogy nem tudod, amit nem tudsz, mint olyan képtelenséget fecsegned, amitől magad is elundorodsz! – Cotta szavaival szólván.¹²⁴

(A platonisták véleménye.)

A platonisták midőn látták, hogy a szépség különböző dolgok közös vonását jelenti, valamilyen testetlen létezőnek gondolták azt. Jó lesz bővebben kifejteni azt a gondolatmenetet, melyen keresztül erre a vélekedésre eljutottak. Ha a testek, mondták, saját anyaguktól lennének szépek, hogyan lenne lehetséges, hogy egy és ugyanazon test, mely ma szép, holnap – történjék bármi is – csúffá váljék? Külön dolog tehát a test, külön dolog a szépség. – Ha pedig súlyuknál fogva lennének szépek: mi az oka annak, hogy egyes nagy dolgok szépek, míg mások csúfak? És miért van, hogy azok, melyek kicsik, gyakrabban szépek, mint a nagyok? Sőt, miért van, hogy időnként a kicsik szépek, a nagyok pedig csúfak? Így arra jutottak, hogy a szépség és a kvantitás teljesen különböző dolgok. Sőt, ha egy adott dolog szépsége testi jellegű lenne, testének anyagában rejlene, miért van, hogy nézőjének mégsem a testi szépsége tetszik? Mi tehát? A dolog percepciója, és a néző lelkében támadó képzet. Egy bizonyos személy lelkének ugyanis tetszik egy kép, de nem úgy, amint az a maga eredendő anyagában létezik, hanem amint annak képzete a látás révén lelkében megképződött. Ez a képzet pedig, mivel sem a látás, sem a lélek nem testi dolog, nem test: mert hogyan ragadhatná meg a szem testetlen pupillája és a lélek a képzetet abban a nagyságban, amelyben az adott személy megjeleníti, ha a a képzet test lenne? A mi elménk minden test kiterjedését sajátos, de testetlen képessége révén képzetként fogja fel, amely bár a külső test mása, de annak testiségéből semmivel sem rendelkezik. Tehát mivel ez a testetlen kép kelt tetszést; az pedig, ami tetszik, szép, úgy gondolták, igen nagy bizonyossággal következik ebből, hogy a szépség testetlen.

Akik ilyen módon filozofálnak, valójában több ponton is tévednek. Ennek az okoskodásnak nem egy hibája első ránézésre feltűnik; mások inkább akkor válnak nyilvánvalóvá, mikor majd a szép jobban megalkotott fogalmát a mi véleményünk alapján kifejtjük. Hiszen milyen dolog is az, hogy abból bizonyítják a szépség nem testi mivoltát, hogy a szép testből csúf válik? A szépség mind testi, mind nem testi dolgokhoz kapcsolódik. Hogy az a szépség, amely egészen bizonyosan valaminek a testében van benne, nem test, úgy vélem, mindenki számára nyilvánvaló. De a testből támad, a testhez csatolódik; és ha a test, amely ma szép, holnap esetleg valami történvén elcsúful, nem azért van, mert a szépség nem test, hanem mert azok a dolgok, melyekből a szépség született, megzavarodtak, összekeveredtek.

A másik fonákul felépített érv, hogy nem a külső dolog tetszik, hanem annak a mi elménkben keletkező képzete. Hacsak meg nem csal belső érzésem, egész biztos, hogy azon tetszés, melyet bennem a szép, mégpedig a rajtam kívüli szép okoz, belőle magából fakad, nem annak elméleti képzetéből: annak valódi képe, avagy maga a dolog gyönyörködtet engem, nem egy üres képzet. Ezért ha az, amit mondanak, igaz, félek, hogy külső szépség nincs is: mind a szépség, mind annak ereje teljességgel a lelkünkben lakik; és minden külső szépséget megszüntetünk, midőn azt a külső dologtól elvonatkoztatjuk, és teljes mérték-

¹²⁴ [A mondat más szereplőre vonatkoztatva hangzik el Cotta szájából („*Quam bellum erat, Vellei, confiteri potius nescire, quod nescires, quam ista effutientem nauseare atque ipsum sibi displicere.*”) Cicero *De natura deorum*, I. 84. szöveghelyén.]

ben lelkünkbe helyezük át. De az ő vélekedésük alapján még természetes, veleszületett szépség sem létezhet. Miután ugyanis meggyőzték magukat arról, hogy a szépség valamiféle testetlen dolog, azt mondják, nem más, mint az Isteni Arc felragyogása: nevezetesen azért szép egy dolog, mert abban felfénylik az isteni hatalom és nagyság. – De ha szabad erre a következtetésre jutni, akkor minden dolognak, ami csak a világmindenségben létezik, szépségnek kell lennie; de csak azok a dolgok szépek, amelyek eme természetben részesülnek; és nem lehetnének mások számára szépek, mint akik Isten világosabb ismeretével rendelkeznek és gondolkodni tudnak. Ha ez az elgondolás érvényes, semmi sem lehet szép a szemeknek, semmi a többi érzéknek, mivel az Isteni Arc ragyogása érzékelhetetlen. Sőt, semmi nem lenne egészen szép Istenen kívül.

(*Cicero és többek véleménye.*)

Sokan mind az ókoriak, mind a maiak közül mikor a szépről vitáznak, nem egyetemesen értve keresik, mi a szépség, hanem egyedül az emberi arc és test ékességéről beszélnek. Hogy sokak közül egyet említsek, egészen biztos, hogy Tullius sem másként értette, mint hogy a szépség a tagok egyfajta illő elrendezettsége a színek bizonyos édességével átítatva.¹²⁵ Ez a tagok alkalmatos összerendezettségében álló szépség megfogja a szemeket, és gyönyörködtet önmagában véve azáltal, hogy egymás között minden részlet mintegy élvezettel simul egybe a másikkal.¹²⁶ Hogy mekkora az ereje e szépségnek, másutt kitérek majd rá. Titkolni nem lehet, és még ha a föld alá rejtetted is, fényre kerül: a tűz csak azt perzseli meg, aki hozzáér, de a szépség még távolról is lángra lobbant.¹²⁷ Ennek működése az oka a szerelem fellobbanásának. Lándzsánál élesebben sebez, és a szemem keresztül a lélekig hat: ezért a szépektől még a barbár kezek is visszarettennek, és tágra mered a szem, ha a gyönyörűre tekint. Sok dolog gyönyörű a világon; s ami jó, azt szeretjük. Micsoda lángoló szerelmeket szítana a bölcsesség, ha láthatnánk!¹²⁸ Ámde a szépség született egyedül erre a sorsra, hogy mindenki számára a legnagyobb mértékben látsszék és tetsszék.¹²⁹ Ezért sokan e kortól fogva a szépség megőrzésére és gyarapítására használták a művészeteket, amelyek bár nem mind rosszak, számosat mégis rosszul használunk, és gyakran megesik, hogy más célokra irányozva.

(*Home véleménye.*)

Egyesek a szépséget még jobban kiterjesztik, de nem mindegyikük adja meg neki azon határokat, amelyeket az megkövetel; mások csak azon dolgokhoz kapcsolják hozzá, melyeket szemmel látni lehet. Közülük a neves Riedel¹³⁰ számára Henry Home¹³¹ tűnik úgy, hogy

¹²⁵ Tuscul. Quaest. Lib. IV. [CICERO, Marcus Tullius, *Tusculanae disputationes*, IV. 31.]

¹²⁶ Ugyanó Lib. I. De Off. [Uő., *De Officiis*, I. 98.]

¹²⁷ Xenophon. [Joannes Stobaeus idézi, *Ioannis Stobaei Sententiae ex Thesauris Graecorum delectae, quarum auctores, circiter CCL citat: in sermones sive locos communes digestae. A Conrado GESNERO ... in Latinum sermonem traductae*, Lugduni, Gryphius, 1555, serm. 50.]

¹²⁸ Cic. Lib. II. de Fin. idézi Platón Phaedrusából. [CICERO, Marcus Tullius, *De finibus Bonorum et Malorum*, Lib. II. 52.]

¹²⁹ Νῦν δὲ κάλλος μόνον ταύτην ἔσχε μοῖραν, ὥστ' ἐκφανέστατον εἶναι, καὶ ἐρασμιώτατον. Platón a Phaedrosban. [PLATÓN, *Phaidrosz*, 250b.]

¹³⁰ [Friedrich Justus Riedel (1742–1785) német író, esztétikaprofesszor az erfurti egyetemen. Szerdahely által is használt kötete a *Theorie der schönen Künste und Wissenschaften. Ein Auszug aus den Werken verschiedener Schriftsteller*, Jena, 1767.]

¹³¹ [Home, Henry, Lord Kames – I. 73. és 132. jegyzet.]

mindig a legnagyobb dicső említésük: ő azt mondja, a szépség elnevezés, annak eredeti jelentése szerint csak a látott tárgyakat illeti. Más érzékek által felfogott tárgyak, mint a zeneszerszámok tónusai, bizonyos tárgyak lágy és sík felszíne kellemesek lehetnek; de az a kellem, amit szépségnek nevezünk, csak a látható tárgyakhoz kapcsolódik.¹³² Én azonban egyáltalán nem látom át, miből nyilvánvaló, és mely érvekkel lehet kimutatni, hogy a szépség elnevezés eredetét tekintve csak azon dolgoknak tulajdonítható, melyek láthatóak. – A látásnak a többi érzék elé való helyezését Arisztotelésszel¹³³ elismerem azért, mivel a színeket és a fényt fogja fel, így kiterjed az égi testekre, mintegy halhatatlan létezőkre. A legteljesebb mértékben világos, hogy ez a legnemesebb érzékelési módunk: mivel más érzékekben benne rejtezik a gyönyör, amit azonban a látással fogunk fel, semmiféle kellemetességet nem okoz a szemnek. Amit ízlelünk, szaglunk, hallunk, maguknak az érzékszerveknek, amelyekkel érezzük őket, részeivé válnak – a szemekben ellenben semmi sincs benne: a lélek fogja fel, amit látunk. Tehát mivel az érzékelésben az anyagtól szabadabban és gyorsabban működik,¹³⁴ biztos, hogy a többi érzék előtt előjogai vannak, Thálész tanúsága szerint annyival előttük jár, mint az igaz a hazúgnak.¹³⁵ Mégis, a szépség elnevezése nem bír azzal az erővel, hogy kijelölje, csak a látható dolgoknak lehessen tulajdonítani – sem pedig a látásra teremt dolgoknak nem kizárólagos sorsuk, hogy e név által akarjanak kitűnni.

De ha megengedjük is, hogy a szépség titulusa eredendően csak a látható dolgok sajátja – mivel azonban látjuk, hogy nemcsak a szemmel észlelhető dolgok rendelkeznek ama tulajdonsággal, hogy tetszést keltsenek és gyönyörködtessenek, hanem más tárgyak is kerülnek elénk, melyek a látható dolgokéval megegyező gyönyört keltenek lelkünkben; és hogy a szépség amint a látáshoz, éppúgy a halláshoz és az elméhez is tartozik, hiábavaló eltérni a szó általános jelentésétől, amely a szépség elnevezésnek mindazon dolgokra vonatkozóan jogot ad, amelyek tetszenek és a mondott módon gyönyörködtetnek. Sok olyan elnevezés van a népek nyelvében, melyeket ha eredeti értelmükben veszünk, szűkebb jelentést kapunk; de mivel vagy a közmegegyezés, vagy más okok miatt további jelentéskörökre is kiterjesztettek, ki tagadná, hogy így, kiterjesztve helyes használni őket, nem pedig korlátozni? Engedékenyebb, amit Augustinus mond: a látható alakokra a gyakorlatban gyakrabban hasz-

¹³² Element in Criticism. [HOME, Henry, *Elements of Criticism*, I, Edinburgh, 1817 177. Chapter III, *Beauty*: „The term of beauty, in its native signification, is appropriated to objects of sight: objects of the other senses may be agreeable, such as the sounds of musical instruments, the smoothness and softness of some surfaces; but the agreeableness denominated beauty belongs to objects of sight.”]

¹³³ Lib. II. De Anima Cap. VII. [ARISZTOTELESZ, *De Anima*, II. VII.]

¹³⁴ Valóban, ugyanis a látás, módját tekintve, függetlenebb az anyagtól, mint az íny ízlelése, az érintés és a szaglás. Mikor ezen érzékekhez valami kapcsolódik, akár márványt érintek, akár fűgét ízlelek, akár rózsát szagolok, érzem, hogy maguk az érzékszervek vannak felizgatva. Semmi sincs, ami hasonló a látáshoz. Mert miközben a szememmel tornyot vagy épületet érzékelek, nem érzem, hogy azokkal érintkezésbe lépnek. Ezért habár a tapintással, ízleléssel és szaglással is érzékel a lélek, ezen érzékekhez is szokott fordulni, de amit látás és hallás révén fog fel, megőrzi magamagában, akár kellemes az, akár kellemetlen.

¹³⁵ Ez a kérdésre: Mennyivel több az igaz a hazúgnál? – így felelt: Amennyivel előbbrevaló azt elhinni, ami a szemeink számára érzékelhető, semmint ami csak a füleinknek. [Az idézett Thalesnek tulajdonított mondást több florilegium is idézi, az általuk megadott forrásokban (Plutarkhosz, Diogenes Laertius) azonban nincs nyoma. Pl. DU BOIS, Peter Joseph, *Eruditionis tam sacrae quam prophanæ gazophylacium ...*, Augustae Vindelicorum, Matthaeus Rieger, 1754 545.]

náljuk a szépség elnevezést, mint azokra, amelyek a fülre tartoznak.¹³⁶ Mivel tudniillik gyakoribb és szükségesebb a szemek, mint a fülek használata.

És mások véleménye.

Ezek után azokról kell megemlékezni, akik a szépséget egyetemes érvénnyel csak a testi dolgoknak tulajdonítják, legyenek akár a látás, akár a hallás által felfoghatók. Közülük egyesek semmilyen más szépséget nem ismernek el, csak a testit. Ellenükben elég lesz a maga helyén figyelmeztetni, hogy van szépség, mely test nélküli, és minden külső érzék segítségével nélkül tisztán felfogható. Mások pedig úgy beszélnek a testi szépségről, hogy ugyanakkor más szépséget sem zárnak ki. Abban tévednek, hogy a maguk módszerével nem nyújtják kielégítő fogalmát a szépnek. A testi szép az, mondja a hippói püspök, ha valami dicsőre méltó méretekkkel, arányokkal és felépítéssel rendelkezik a maga rendjén belül.¹³⁷ Mások úgy vélik, hogy a részek elrendezésében az egymáshoz és az egészhez viszonyított megfelelő arányok elegendőek. Szent Tamás a szépséghez három dolgot követel meg: az első a sértetlenség, azaz teljesség – ami ugyanis megsérül, az magában csúf; azután a szükséges arányosság avagy összhang; és végül a világosság. Ezért ami világos színű, azt szépnek mondják.¹³⁸ Buffier pedig azt mondja, az a szépség, amikor a részek elrendezése rendelkezik azon arányokkal, melyek más elrendezésekben is közösek, és az adott dolog egész fájára jellemzőek.¹³⁹ Mindezeknek megvannak a maguk követői.

Más osztályba kell sorolni azokat, akik a szépség megformálódásához semmi mást nem követelnek, mint a változatosságot és az egységet: úgy ítélik, a szépség egész építménye e két alapon nyugszik. Antonius Genuensis így tartja: a szépség a dolog tartozékainak és részeinek megfelelő egybefüggése.¹⁴⁰ Ugyanilyen értelemben veendő Diderot szavai, és Giuliané; amaz tudniillik szépnek hívja azt, ami mindent magában foglal, ami csak az elmében képes az összeköttetés képzetét kelteni.¹⁴¹ Emez pedig azt mondja, nincs szépség, ha nincs meg az ideák egymás közötti megfelelő elosztása, helyes aránya és a szabályos egybefüggése, és az egybetartozó dolgok különállása.¹⁴² Mindkét szépségfogalom a viszonyrendszeren és a változatosság egybefüggésén alapul. Egyébként ha Diderot szavait alkalmazzuk, azokkal egy csúf embert is széppé tehetünk. Giuliani leírása bár túlcsoportul a sok szótól, mégis homályosabb, mint maga a szépség. Ha pedig az ideák elnevezést úgy értjük, ahogyan közönségesen használják, azaz a megismerés vonatkozásában; és azon jelentéssel nem rendelkező dolgok-

¹³⁶ Lib. IV. De Mus. Cap. XIII. [AUGUSTINUS, Aurelius, *De Musica*, VI. 12. 38. – az idézet pontosan: „Non enim hoc tantum in ea pulchritudine, quae ad aures pertinet atque in motu corporum est, invenitur, sed in ipsis etiam visibilibus formis, in quibus iam usitatus dicitur pulchritudo.”]

¹³⁷ De Gen. contra Manich. Lib. II. Cap. XXI. [Uő., *De Genesi contra Manicheos*, I. 21. 32. – az idézet pontosan: „Si enim singula opera Dei cum considerantur a prudentibus, inveniuntur habere laudabiles mensuras et ordines in quo quaeque genere constituta; quanto magis omnia simul, id est ipsa universitas, quae istis singulis in unum collectis impletur?”]

¹³⁸ P.I. Q. XXXIX. art. VIII. in O. [AQUINÓI SZENT TAMÁS, *Summa Theologiae*, II. II. q. 180 a. 2 ad 3.]

¹³⁹ Traité des prem. verit. [BUFFIER, Claude, *Traité des premières vérités et de la source de nos jugements*, Paris, Mauge, 1724 Ch. XIII. *Application de la règle du sens commun pour découvrir en quoi consiste la beauté* 79–91.]

¹⁴⁰ Elem. Metaph [ANTONIUS GENUENSIS, *Disciplinarum Metaphysicarum elementa, mathematicum in morem adornata*, I–IV, Bassani, 1744–1751.]

¹⁴¹ Encyclop. Art. Beau. [DIDEROT, Denis, *Beau = Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, 1752, II, 169–181.; Uő., *Art = Uo.* I, 713–717. Az előbbi *Traité du Beau* címen önállóan is megjelent 1772-ben.]

¹⁴² Ugyanott, a jegyzetekben.

nak tulajdonítjuk, amelyek szépek, az 'ideák szabályos egybefüggése' nem lesz értelmezhető. – Nem térek ki mások másféle véleményeire, egyrészt mert akkor e fejezetekhez még igen sokat kellene hozzátenni; másrészt nehogy még több tévedést ismertetve annál nehezebben jussunk el a végkövetkeztetésre.

Harmadik fejezet.

Hogy a szépség mi légyen, saját erejét és hatását kutatva kell vizsgálni.

(I. A szépség a saját nyomait követve keresendő.)

Miután nagy fáradsággal összegezve ismertettem a filozófusok különféle kísérleteit a szép kifejtésére, lássuk ezután, és ebből következőleg ama belső kitérőket, kételyeket és nehézségeket, melyekkel szembesülök töprengésem során, hogy merre vegyem inkább utamat a szépség rejtett misztériumai felé – és ezeket, ha lehet, közzé is tenném. Felmerült bennem azok példája, akik a dolgok természetének felkutatásában sok mindent megvizsgáltak, küzdöttek, gondolkodtak, míg végül bizonyos gyakorlás, alkotás és oly sok nyomozás által eljutottak magához a tárgyhoz. Így tesznek a Fizikusok; látják, hogy valami történik az égen vagy a földön, keresik az eredetét, hatását, okát, magát a dolgot, annak lényegét és adottságait. Hasonló módon fogom megvizsgálni, hogy mi is a szépség. Meg fogom nézni először, melyek a szépség hatásai, melyek az adottságai. Majd továbblépek. Félretolunk minden mást, ami ezen utunk során minket késleltetni vagy más irányba téríteni tudna, s érzékeinket és lelkeinket részrehajlás nélkülivé téve felkutatjuk a szépséget: annak ereje és hatása talán megmutatja az utat, mintegy fáklyát hordva előttünk.

(II. Igen nagy erőt tulajdonít neki Mendelssohn.)

A berlini filozófus, ahogyan kortársaink a héber Mendelssohnt nevezik, ahogy hallom, a szépségnek messze tágasabb határokat és hatást tulajdonított: nála ugyanis ez minden érzékünk leghatalmasabb úrnője, minden természetes ösztön alapja; ez ama lelkes lélek, mely az igazságot kutató gondolkodást az érzékek felé irányítja és cselekvésre tüzeli.¹⁴³ E ponton sok minden ellenkezőjére fordítható, ha valaki megvizsgálja, és teljes egészében megismeri, vajon van-e akkora ereje a szépségnek, hogy valamennyi érzékünket uralja? Vajon valóban ez a fundamentuma és alapja minden ösztönnek, mely természetesen keletkezik? Nem akarom én megítélni e férfiút, akinek mind a szépség, mind a szépművészetek igen sokkal tartoznak; csupán néhány dolgot mondana valaki csendben erről: a szépség ugyan uralja az érzékeket, de nem mindig, nem mindet és nem minden emberben vagy minden érzék tekintetében. Abban az érzékelési módban, mely az érintésben, ízlelésben és szaglásban megnyilvánul, semmilyen előjoga nincs a szépségnek. Ha ez bárkit oly mértékben uralma alá hajt, hogy mintegy igába kényszeríti, az már nem a szépség hatalmának, hanem ama ember gyengeségének, előregedett, gyakorta rossz lelki érzelmeinek tulajdonítható. – Ki lenne meggyőződ-

¹⁴³ Így mondja Philosophische Schriften című könyve II. részében. [„Die Schönheit ist die eigenmächtige Beherrscherin aller unserer Empfindungen, der Grund von allen unsern natürlichen Trieben, und der beseelende Geist, der die speculative Erkenntnis der Wahrheit in Empfindungen verwandelt, und zu thätiger Entschliessung anfeuert.” Moses MENDELSSOHN, *Über die Hauptgrundsätze der schönen Künste und Wissenschaften* = Uő., *Philosophische Schriften*, Zweyter Theil, Berlin, Christian Friedrich Voß, 1761, 67-120.]

ve lelkében arról, hogy ugyanezen szépség minden természetes ösztön alapja? Ingerel és ösztönöz az éhség minket az evésre, a szomjúság az ivásra: mindkét vágyakozás teljes mértékben természetes ösztön, ezt kijelenthetem. De hogy akár az éhség és szomjúság fundamentumának, akár alapjának lenne nevezhető a szépség, nem tudom meggyőzni magamat. Azt készséggel megengedem, hogy a szépség az egyetlen alapja és oka a tetszésnek és a gyönyörködésnek, ezt magamon is tapasztalom; de nem minden fajtájának: ugyanis a tetszés más kútfőkből is támadhat. – Nem megyek végig e vélekedés minden egyes részletén. Vajon a szépség minden egyes ember vágyait táplálja? Vajon mindenkinek a gondolkodását mindig az érzékek irányába fordítja és cselekvésre ösztönzi? Vizsgálják meg mások is. A szépnek mindössze egyetlen erénye, adottsága van: sem nem ilyen sok, sem nem ilyen tág körű.

Negyedik fejezet Ami szép, az tetszik és gyönyörködtet.

(I. A szép ereje az, hogy tetszik.)

Ami szép, az tetszik és gyönyörködtet, ha az ember érzékei épek és erősek, és a dolgot egy meghatározott módon ismeri meg; vagy ha a szép érzékekre gyakorolt hatása nem fordul nagyobb erővel az ellenkezőjére. Nemcsak az emberi arcról való beszéd tartozik ide, melyet kitűnősége és sajátos szépsége miatt sokan megfigyeltek, talán amiatt, mert közte és az ember között igen nagy az egybehangzás; az érzékeket és a halandók szívét egyfajta hevesebb, de kellemes és szerethető rohammal veszi be. Szépnek általában azt tartjuk, melynek abban áll egyetlen ereje, hogy tetszik. Mert mi az, amit szépnek tartanak, és nem gyönyörködtet? Nem hiszem, hogy lenne valaki, aki azt mondaná, hogy semmi sem akad a világegyetemben, amely minden emberben oly hasonló érzést kelt, hogy azt mindenki szépnek ismerje el.

Ide foglaljuk mindazon szépségeket, amelyeket ég és föld felmutat, vagy a természet létrehoz, vagy pedig művészzel hoztak létre. Ki az, aki oly érzéketlen, hogy ezek ékessége nem gyönyörködteti? Szép a nap, mikor első sugarait kibocsátja; szép az ég tájéka, mikor a csillagok felgyújtják éjjel fáklýáikat; ama égi ív, melyet szivárványnak mondunk, ránézésre is igen kellemetes kinézetű, a gondolkodás számára pedig csodálatos. Mekkora báj rejlik a lombos erdőkben vagy a félreeső, színes völgyekben! Milyen lágyság, csáberő, főleg a friss tavaszkor! Heléna, ama földi istennő mily gyönyörű; mily bájos! Vagy Adonisz! Nemde szép mindenki számára, aki értelmes, Tullius ékesszólása és Horatius bájoló lantja? Nemde gyönyörű Poussin ecsete,¹⁴⁴ csábító a Hesperidák kertje,¹⁴⁵ avagy ama gyönyörű hely, Paridisz, melyet Caussin és Pontanus alapított,¹⁴⁶ és nemde csodálatos a Medici Venus?¹⁴⁷ És sok

¹⁴⁴ Ismertebb nevén Francia Rafaello, az előző század neves festője. Sok műve látható Rómában, sok Franciaországban. A mai metszők az ő festményeit próbálják utánozni. Képein minden élni és szólni látszik. [Nicolas Poussin (1594–1665) francia festő.]

¹⁴⁵ Ahol csodás finomságokat és aranyalmát helyeztek el a költők.

¹⁴⁶ [Nicolas Caussin (1583–1651) francia jezsuita, közismert szenvedélyelmélet megalkotója. *La cour sainte ou institution chrestienne des grands*, Paris, 1628 című művéről lehet szó. Valószínűleg itt nem a jezsuita Jacobus Pontanusra utal a szöveg, hanem Giovanni Pontano *De hortis Hesperidum* című, 1501-es művére.]

¹⁴⁷ Görög és antik műalkotás, szobor Firenzében, a Medici palotában; a Szűzet a legnagyobb eleganciával jeleníti meg. Úgy látszik, mintha élete virágjában lenne, szemei bájt sugároznak, teste telt, úgy,

más zenei, építészeti és egyéb művészeti alkotás ugye szép? Akad nem kevés, mely az emberek közös ítélete szerint szép, és azért mondják szépnek őket, mivel általános értelemben szépnek ítélik. Mert ha annak, amit az általános vélekedés igaznak vagy hamisnak tart, igaznak és hamisnak kell lennie; és ha az, amit mindenki jónak ítélve kíván, vagy rossznak tartva elfordul tőle, jó és rossz kell legyen; akkor azt, amit szépnek vagy csúfnak tart mindenki, miért nem kell szépnek vagy csúfnak tartani? Az emberek közös ítéletének éppúgy igen biztos kritériumnak kell lennie a szép és csúf, mint az igaz és hamis vagy a jó és rossz tekintetében, hacsak nem utasítjuk vissza a természet e szavát és törvényét, és azt nem mondjuk, hogy általános hiba van az emberi fajban, s annak okát a Teremtő Istenre hárítjuk. Azonban ezzel együtt azt is gondolom, hogy valamennyi dolog, melyet mindenki szépnek tart, különféle szépségekkel bír, és ezek közül valamelyik ezt, valamelyik azt, valamelyik amazt hatja meg; és akadnak olyanok is, akik annak mindenfajta szépségét érzékelik.

Akár ha ezt vagy azt a természeti vagy művészeti remeket, melyet a közízlés bizonyosan szépnek tart, megvizsgáljuk, egy tekintetben biztosak lehetünk: minden, ami szép, az tetszik és gyönyörködtet – amint a tűz meleget, úgy a szépség tetszést kelt. Ezért ha valami mindenkinek és mindig tetszik, meg vagyok győződve róla, hogy megfelel a szépség legbiztosabb kritériumának. Longinosz eme szabálya igaz: teljes mértékben szépnek, illetve valóban fenségesnek tartsd azon dolgokat, melyek mindig és mindenkinek tetszenek! Mert mikor különféle állapotú, életű, műveltségű, korú és nyelvű embereknek egy és ugyanaz jut egy dolgról eszébe, akkor a különbözőek ily módon egybecsengő együttérzésében nyilvánulhat meg a legbiztosabban számunkra, hogy ama dolog csodálatra méltó.¹⁴⁸ Nem nagyon szigorú, de az őt megilletőnél nem is szűkebb határokat állítottunk a szépség hatásának: ugyanolyan szabály szerinti ítélet ez, mint ami azon dolgokra érvényes, melyek a filozófia egészét tekintve az igaz és hamis, jó és rossz körébe tartoznak. – Nem kell azt mondanom, hogy csak az a szép, ami mindenkinek teljes egészében, kivétel nélkül tetszik. Ha ugyanis az igaznak és a jónak a kritériumait is ilyen szigorúra vennénk, találnánk-e egyáltalán igazságot, jóságot? És szépséget? Talán néhány igazságot igen, és egy-két jóságot. Szépséget biztosan egyáltalán nem. Akadnak romlott ízléssel, hibás érzésekkel, sérült intellektussal, túltengő fantáziával rendelkezők: ezeknek és a hozzájuk hasonlóknak az ítéletére nem vagyok kíváncsi. Nekünk ép érzékkel és ízléssel bíró emberekre van szükségünk; ami ezeknek mind és mindig tetszik, annak bizonyosan szépnek kell lennie. Ami pedig ilyen, ahogy mondtam, az rendelkezik a gyönyörködtetés hatalmával.

(II. Miért tetszik, ami szép?)

Ha azt kérdezzük, miért tetszik, ami szép, gyakran nem hallunk egyéb választ: tetszik, mivel szép. Kiviláglik ebből az Isteni Fenség irányunkba való hatalmas jósága, mely lelkünket úgy ráhangolta a valóságra, hogy minden rajtunk kívül eső szépség egyfajta rá rezonáló, vele egybehangzó harmóniát kelt érzéseinkben, és ez egész testünkben a legkellemesebb módon szétárad. Úgy tűnik nekem, hogy a szép, az érzéseink és a szívünk között egyfajta természetes összhang van, és nagyobb egybehangzás, mint két szorosan egymás mellé helyezett húr között szokott lenni, melyeknek ha egyikét megpendítik, a másik is pendül és

hogy ha megérinted, azt hinnéd, a szikla hússá lágylt: Praxiteles méltó műve. [A *Medici Venus* valójában Praxitelész knidoszi Szemérmes *Aphrodité* szobrának római másolata, jelenleg az Uffizi Tribuna termében látható, Firenzében.]

¹⁴⁸ ὄλωσ δὲ καλὰ νόμιζε ὕψη καὶ ἀληθινὰ τὰ διὰ παντὸς ἀρέσκοντα καὶ πᾶσιν stb. Ugyancsak őnála olvasható, VII. fejezetben. [PSEUDO-LONGINOSZ, *i.m.*, VII. 4.]

hangzik. Azt tapasztaljuk, hogy bennünk ennél is több van. Midőn ugyanis érzékeink szép dolgokat éreznek meg, szükségszerűen megindul szívünk és maga a lelkünk is. Emiatt tettett egyeseknek úgy, hogy azt állítsák: a szépművészetek alapja a lélek érzékeiben, annak rezdüléseiben, és, amint mondtam, érzelmeiben van, és e művészetek ezek érdekében munkálkodnak. Ugyanezt jelenti ez is: a szépség eljut a szívig, és e kettő kölcsönös egybecsengéséből keletkezik a gyönyör. – Ha valakinek nem tetszik válaszuk, félek, nehogy az emberi szellem határain túl terjeszkedve keresse a kikutathatatlant, és túlfeszítettségével a végső okok filozófusainak szektájába jusson. Lehet persze, hogy egyes lelkek így vannak kialakítva. Hogy nem érzik összhangjukat a széppel, mely minket, embereket bőséggel eláraszt. És biztos, hogy ez minden ismert vadállatban is megfigyelhető. Ezért hozzá kell tennem: azon érzék, azaz az ízlés, melyet a szépség tekintetében birtokolunk, Alkotónk szándéka szerint önkényes és szabad. Mert mi az, ami ne engedné, hogy azt állítsuk, hogy azon gyönyör, mely ránk a szépből árad, a legközömbösebb vagy akár egymással ellentétes dolgokból özőnlik elő?

(És milyen módon hat a szép az érzékekre?)

Bizony, igen nagy öröm lenne végre megértenem azt, milyen módon hat a szép az érzékekre; és milyen módon indítja ezek rezdülése a lelket tetszésre. És hasonlóképp, az elme és a lélek a testetlen szépségből nyert gyönyörét hogyan árasztja ki más érzékekre? Hogy mi módon történik ez és az ehhez hasonló, a természet titka: csodálni lehet, hogy e rejtekekhez ezidáig egyetlen filozófia sem fért hozzá, és semmilyen biztos igazságot nem tudott meg róla. Sem Descartes¹⁴⁹ és Malebranche¹⁵⁰ alkalmi okokon alapuló rendszere; sem Leibniz¹⁵¹ és Wolf¹⁵² előre elrendezett összhangja; sem pedig a fizikai befolyás nem világítja meg ennek módját: mondunk ugyan valamit, csak hogy ne úgy tűnjék, nem mondunk semmit sem. Inkább szeretném én ezt a dolgot misztériumnak tekinteni, mint hogy vaktában összehordjak valamit arról, amit nem ismerek. Mert nem kell szégyellnie az embernek, hogy megvallja: nem ismeri, amit nem ismer; semmint hogy mivel azt mondja, ismeri, sose érdemelje ki, hogy megismerhesse.¹⁵³ Szókratész azáltal lett méltó rá, hogy Apollón mindenki közül a legbölcsebbnek mondja, mert abban állt teljes bölcsessége, hogy nem gondolta magáról, hogy tudja, amit nem tud. Arra a meggyőződésre jutottam, hogy a szép azért tetszik, mert a szép dolog és a mi érzékeink között összhang van, amit Teremtőnk törvénnyel szentesített.

¹⁴⁹ [René Descartes ide kapcsolható, az okkaszionalizmust kifejítő írásairól és elméletéről I. PINTÉR Tibor, *Descartes etikája és affektuselmélete*, Laokoón. Művészetelméleti folyóirat, 1 (2001) – <http://laokoön.c3.hu/szamok/1.html#pinter> 2012.05.30.]

¹⁵⁰ [Nicolas Malebranche (1638–1715) francia szónok és racionalista filozófus, az itt említett témával *Traité de la nature et de la grâce*, Amsterdam, Elsevier, 1680 című műve foglalkozik.]

¹⁵¹ [Gottfried Wilhelm Leibniz „praestabilita harmonia”-elmélete elutasítja Descartes okkaszionalizmusát. Konceptiójának összefoglalását és korabeli hatástörténetét I. WATKINS, Eric, *From Pre-established Harmony to Physical Influx: Leibniz's Reception in Eighteenth Century Germany*, *Perspectives on Science*, 6 (1998), 1–2, 136–203.]

¹⁵² [Christian Wolff, I. 76. jegyzet, Leibniz harmonia-konceptiójának egyik legjelesebb német terjesztője, I. WATKINS, i.m., 137–145. A fizikai befolyás (influxus Physicae) szakszava pedig, Mester Béla szerint, Suarez Leibniz által bírált elméletére utalhat.]

¹⁵³ August. Lib. X. de Trinit. [Az idézett szöveghely nem a *De Trinitate* megadott könyvből való, hanem: AUGUSTINUS, Aurelius, *Epistolae*, 190. 5. 16.]

(III. Eme gyönyör teszi, hogy a szép dolgokat becsülik, szeretik, gondolzzák.)

A szépség eme hatása, mely az érzelkekben és a lelkekben jóleső gyönyört kelt, az oka annak, hogy annyira becsülik, gondolzzák és szeretik.¹⁵⁴ Hiszen az arc szépségét mennyifajta meszterkedéssel ápolják! Idol, bálvány az, amit imádnak. Mi minden szolgálja e célt, mindenki gondolja végig maga: beszéljenek a költők e piperemódokról,¹⁵⁵ akik mondjanak erről igaz vagy hamis dolgokat, egyaránt biztos tanúsága az a valóságnak. Mert ami náluk az elbeszélés törvénye szerint költött dolog, mindaz a valószínűség, a közvélemény és a közérzék alapján költetett. Még meseíróknak sem tartanak őket, ha a valóságot teljesen elvetnék. Úgy tűnik, Görögországban voltak a legszerencsésebbek, s az istenek, emberek előtt a legnagyobb tiszteletben álltak, akik a szépség eme adományával rendelkeztek: emlékszem, csak a szépeket bocsátották oda annak idején a szent misztériumokhoz. Emiatt Éliszben szépségverseny is volt. Akit a bírák a legszebbnek jelentettek ki, arra bízták az Isten vázájának hordozását; a második legszebb áldozta fel az ökröt; a harmadik legszebb a kalácsot és a gyümölcsöket helyezte az áldozati állatra.¹⁵⁶ Abban a korban ki élvezhette valaha is az istenek társaságát, ha nem volt szép? Ganümedész¹⁵⁷ keverte a nektárt az Isteneknek, Pelopsz¹⁵⁸ hevert oda az égi asztalhoz: ez is, az is szép volt. Több olyan embert találunk, akiket feltűnő szépségük miatt fogadtak be maguk közé az örökkévalók, mint akiket az összes egyéb erény miatt együttvéve. És bizonyos, hogy a szépeket nemcsak felemelték az égiek sorába, hanem úgy hitték, hozzájuk maguk az istenek le is ereszkednek. Az Iliásban mekkora tiszteletet és megbecsülést mutat Iuppiter a szépség iránt! Mert milyen vad időnként az istenek gyűlésén, milyen durva és vad! Azzal fenyegetőzik, hogy az egész földet az emberekkel együtt eltörli; ám bármely szépség elbájolja, amikor a maga valójában megjelenik előtte, és oly lággyá, hízelgővé teszi, hogy azt kell mondani, levetkőzi vad lelkületét és fenségességét. Nemde mily nagy az Istenek között a vetélkedés a szépség körül? Átengedik Iunonak a hatalmat és a parancsnokságot, Minervának a harci kedvet, Dianának a vadászatot, Venusnak a szerelmet: de a szépséget mindegyik magáénak akarja, ebben egyik sem enged. Mi volt, ami egész Görögországot fegyverbe vitte Trója ellen? Úgy vélték, nem lehet szebb okot találni a háborúra, mint ha a szépségért hálnak meg. De mit is mondjunk róluk és a trójaiakról, amikor maguk az istenek is súlyosabb hadviselésre gyűltek össze Phrügiában, mint mikor a Gigászokkal vívtak. Mert ebben a Gigászokkal vívott csatában egymást kölcsönösen segítve küzdöttek; itt pedig egymás ellen fogtak fegyvert, hogy ők maguk is megerősítsék, amit már az emberek is tudtak szívükben: az egész természetben nincs fenségesebb, sem értékebb, sem istenibb dolog a szépségnél. A vitézséget is leginkább azért dicsőítik, mert minden

¹⁵⁴ τὸ καλὸν φιλὸν ἔστι; τὸ δ' οὐ καλὸν οὐ φιλὸν ἔστι. τοῦτ' ἔπος ἀθανατῶν ἦλθε διὰ στοματῶν.

[THEOGNISZ, *Elegeion*, 17–18. Devecseri Gábor fordítása (*Műzsák és Kháriszok*): „Mind, ami szép, kedves, de mi nem szép, az sose kedves. – Kélt soha-nem-múló szátokon im ez a szó.”]

¹⁵⁵ [Utalás Publius Ovidius Naso *De medicamine faciei feminae* című művére.]

¹⁵⁶ Athenaeus Lib. XIII. Δειπνοσοφιστῶν. Erről ír Cicero is: L.I. De Nat. Deorum. [Naukratiszi ATHENAEUS, *Deipnosophistae* [Szofisták lakomája], Lib. XIII. 20.; CICERO, Marcus Tullius, *De Natura Deorum*, Lib. I. 25. 46. 74.]

¹⁵⁷ [Ganümedész: mitikus alak, a trójai Trósz király fia, akibe Zeusz beleszeretett, felragadta az Olümposzra, az istenek pohárnokává tette és halhatatlanná.]

¹⁵⁸ [Pelopsz: mitikus alak, Tantalosz és Dióné fia, akit atyja feldarabolt, de az istenek újraélesztették, és Poszeidón kegyeltjeként az Olümposzra került egy időre, bár később visszatért a halandók közé.]

erőfeszítés és cselekedet közül a legszebb.¹⁵⁹ Ki ne csodálná a vitézség ragyogását és szépségét?¹⁶⁰

Valóban együgyű lennék, ha, mint ama ókoriak és más korunkbeli emberek, az emberi test szép formájáról hoznék ítéletet, és annak hasznát, szeretetét szorgalmaznám: bolond lennék biztosan, ha ezt ítélném és figyelném meg. Én ama művészeteket tárgyalom, melyeknek anyaga a szépség; ezt anélkül is megtehetem, hogy az emberi arcok között válogatnék, hogy véleményemnek, melyet e fejezetben kifejtek, igazsága e részlet tekintetében is nyilvánvalóvá váljék. Esztéta vagyok; nem azon vagyok, hogy akár én, akár mások a szépérzékkel visszaéljenek; hanem azon fáradozom, hogy az egészséges ízléshez másokat is elvezessek a szépművészetek segítségével. Mindenki keresi a szépséget; de mivel e szép utáni vágyukban az emberek sokféleképpen vétkeznek, úgy vélem, ha a szép jobb elgondolását kívánom nyújtani, figyelmet kell fordítanom a dolgok árnyait, nem igaz oldalát követőkre, és az igaz szépség helyet gyakran valamiféle szennyes képmásokat tisztelőkre, s e módon mind egyes embereknek, mind magának a szépségnek hasznára leszek. Tudom, hogy vannak, akiket már maga a szépség neve is taszít, és ezáltal akarnak vallásosnak tűnni: mások pedig oly érzékenyek, hogy a szép említésére is folyton extázisba esnek. Én sem nem oly túlbuzgó nem vagyok, hogy a szép nevéől vagy látásától visszarettenjek; sem pedig nem vagyok annyira az értekek gyönyörének foglya, hogy a szépség szót hallván rögtön gyönyörűséges dolgok képzelettel jelennének meg előttem, és azok bájának rabul essek. Hogy mi a szépség, Platón szókása szerint nyomai mentén keresem.¹⁶¹ A filozófia e legszebb részét senki sem gondolta paphoz méltatlannak. A szépséget megismerni részint kötelességből, részint önként igyekszem, erre vezetem vissza a szépművészeteket, innen veszem elnevezésüket, törvényeiket és díszeket, e körül forgolódok, ennek látványában, bájában gyönyörködöm: miféle bűn háramolhatna rám a szépségből? Különösen mivel az értekek és a lélek ama gyönyörűségével, melyet a szépség szokott támasztani, nem elégedvén meg, más célra törekszem: hogy tudniillik a rosszat, ami csúf, kerüljük; a jót, amit a szépség is támogat, szeressük és befogadjuk. A bűnös képzetek és cselekedetek saját hatásuk révén rettenetet keltenek; az erényeket pedig nemcsak szeretjük, de példájuk fel is tüzel, és – nem rossz értelemben véve – nyugtalaná válunk, mint mikor az éhségtől úzve jóllakni vágyunk. Az esztéta, a szép szeretője és tisztelője, középtűt áll a lélek és a teljesen testi, avagy az értekeinek minden tekintetben alávett ember között: a lélekhez emelkedik fel a gyönyörködés által, mely a fantáziában és a gondolatban lakozik; míg a testi emberrel az közös benne, hogy a szép erejét az értekein keresztül is felfogja.

Valóban, ha eloszlatva az előítéletek ködét a szépséget jó és tiszta szemmel a maga fényében látjuk, fel kell fognunk annak ártatlanságát az értekek és a szív gyönyörének tekintetében. Vagy amiatt vigyük ítélőszék elé, és mondjuk vétkesnek, mert őt látván sokan megerezztik vágyaik zabláit? Ám így nem akad az emberek körében egyetlen olyan, a Teremtőtől származó adomány sem, amelyet ezen az elven ne ítélnénk el. Az az ártatlan tetszés, melyet a szépség ölében lelünk, teszi, hogy majdnem minden olyan dolognak, ami az emberek között történik, mintegy közös céljává lett. Mert, ahogyan Kharidemosz jól mondja Lukianosznál, sem a vezérek nem mulasztják, hogy a szépség érdekében vezényeljék seregüket, sem a szónokok nem hagyják, hogy ne az komponálja beszédeiket, sem a festők nem

¹⁵⁹ Lukianosz mondja így. [LUKIÁNOSZ a *Virtus Dea* című dialógusban.]

¹⁶⁰ Cic. Lib. I. de Off. [CICERO, Marcus Tullius, *De Officiis*, II. 37.]

¹⁶¹ [Utalás Platón Szókratészének *Hippias maior*-ban követett módszerére.]

feledik, hogy őt követve fessék képeiket, festményeiket.¹⁶² Ugyan mit használna felsorolni azon dolgokat, melyeknek célja a szépség? Sőt, ama dolgokban, melyekkel szükségszerűen élünk, sem mellőzzük a szépséget egyáltalán, és nagy buzgalommal mindent a lehető legszebben rendezünk el. Mert Meneláosz sem kevésbé csak a hasznosságra és szükségletei kielégülésére ügyelt építkezéseiben, mint hogy olyanná tegye őket, hogy szépségüktől a belépők elragadtatásba essenek. Emiatt aztán igen drága és igen szép épületeket építtetett. És műtésztként sem tévedett; mert Odüsszeusz fia, midőn apját felkutató e helyre érkezett, oly nagyon csodálta az ércek ragyogását és az aranytól, borostyánöntvénytől és ezüsttől, elefántcsonttól visszhangos otthont, hogy így szólt Piszisztratosz Nesztorhoz: Iuppiter olümposzi palotája lehet ehhez hasonló belülről. – Szinte napként és holdként fénylett Meneláosz magasztos otthona.¹⁶³ És maga ezen ifjú édesapja sem más okból vezetett minimummal festett hajókat, midőn a görögökkel Trójához ment, mint hogy a ránézőket ámulatba ejtse.¹⁶⁴ Ha valaki minden művészeti ágat meg akar vizsgálni, úgy fogja találni, hogy érdemes mintegy az egyes dolgokból kiindulva eljutni a szépséghez, és azt követni legfőbb vezetőként, mégpedig azt az utat-módot felhasználva, melyen át a szépség tetszik és gyönyörködtet. Nyilvánvaló tehát: ami szép, az tetszik.

Ötödik fejezet.

De nem minden, ami tetszik, szép is.

Mi különbözteti meg a többtől a szép keltette tetszést?

(I. Nem minden, ami tetszik, szép is.)

Nem szeretném azonban, ha bárki is arra a vélekedésre jutna, hogy mindent, ami tetszik, szépnek tartson. Sokféle illat tetszik, mert az orrot izgatják; ízlenek ételek, mert gyönyörködtetik az ínyt: kellemes és csalogató egyes testek érintése. De ki venné azt fejébe, hogy minden test szép, amelynek érintése simogatja az érzékeket? Vagy szép és ékes minden, ami csak kellemes illatot áraszt? Ki akarna minden ételt, mely az ínyt felüdíti, felkelti étvágyunkat, szépnek nevezni? Gyakran a látás és a hallás is érzékel olyan dolgokat, melyek nem egészében szépek, de tetszenek: és Ámornak is, ó, Polüphemosz, nem szép és szép egyaránt tetszik;¹⁶⁵ mert nemcsak Pluto vak, hanem a gondok szerzője, Cupido is.¹⁶⁶

¹⁶² [Utalás Lukianosz Χαριδίημος ἢ Περι Κάλλους, azaz *Kharidémosz, avagy a szépségről című művére.*]

¹⁶³ Ζηνὸς που τοίηδε γ' Ὀλυμπίου ἔνδοθεν αὐλη.
 Ὅστε γὰρ ἠελίου ἄγλη πέλεν ἤε σελήνης
 Δῶμα καθ' ὑψέρες Μενελάου κυδαλίμοιο.
 Odys. L. IV.

[HOMÉROSZ, *Odüsszeia*, IV. 74–76. „Lám, az olümposzi Zeusz palotája ilyen bizonyára / bévül; e dús házat ha tekintem, az ámulat elfog. / Ámde szavát elkapta a szókehajú Meneláosz...” Uo. 44–45. „...látva a Zeusz-táplálta király palotáját; / mert fényt járt végig, valamint a napé vagy a holdé.” Devecseri Gábor fordításában.]

¹⁶⁴ Τῷ δ' ἄμα νῆες ἔποντο δωδέκα μιλοπάρησι, Iliad. Lib.II. [HOMÉROSZ, *Iliász*, II. 637. „véle tizenkét jó vörösarcu hajója vonult fel” Devecseri Gábor fordításában.]

¹⁶⁵ Ἐρωτι πολλακίς ὦ πολύφαμε τὰ μ', καλά, καλά πέφανται, mondja Daphnis Theocritusnál, *Idyllium* VI. [THEOKRITOSZ, *Idyllion*, VI. 19. Daphnis mondja Damoetasnak.]

¹⁶⁶ Τυφλὸς οὐκ αὐτος ὁ Πλοῦτος, ἀλλὰ κ' ὠφρόντιστος ἔρω; áll ugyancsak nála, *Idyllium* X. [Uó, *Idyllium*, X. 19–20.]

(II. A szépség a hasznosságra való tekintet nélkül tetszik és gyönyörködtet.)

Mit mondjunk tehát? Ha a tetszésünket nemcsak a szépség indíthatja fel, hanem más dolgok is így hatnak érzeinkre, milyen módon különböztessük meg a szépből fakadó gyönyört attól, amelynek más az eredete, alapja, oka? Én így vélem: minden tetszés vagy a szépből, vagy a jóból, vagy mindkettőből származik; ugyanis igen gyakran – sőt, egyesek véleménye szerint mindig – egyazon dologban egyaránt megvan mind a szépség, mind a jóság. De más a jó, és más a szép célja. A szép azért van, hogy gyönyörködtessen; a jó, hogy használjon. Mind a szép, mind a jó tetszik: de míg ez szépsége, amaz szükségessége vagy haszna miatt tetszik. Tetszik, ahogy mondtam, a szép, mert szép, a jó, mert jó: azaz tetszik a szép, mert gyönyörködtet, a jó, mert hasznunkra van. Ami szép, formája miatt; ami jó, anyaga, rendeltetése és haszna miatt tetszik. A jó tetszik, mert birtokoljuk, vagy tetszik, mert birtokolni akarjuk, vagy azért tetszik, mert megkívánjuk birtoklását; a szép pedig akkor is tetszik, mikor sem nem birtokoljuk, sem pedig nem vágyunk azt birtokolni. Végezetül a szép a gyönyörködtetésből áll; a jó, habár gyönyörködtet, valamely szükséglet kielégítésére, vagy hasznoszerzésre szolgál. A műveltek úgy vélik, ez alapján szólt Platón, mikor azt mondta, hogy a szerelem a szép utáni vágy.¹⁶⁷ Mivel a szépet sosem akarja megszerezni az azt szerető, sem nem akarja önmagáért birtokolni: a jót azonban önnön okán szereti, és önnön okán akarja megszerezni. Ezért a szép és a jó eme összevetése alapján, úgy tűnik, a szép legfőbb, és talán egyetlen biztos kritériumára találtunk: szép az, ami akkor is tetszik, ha sem nem birtokoljuk, sem nem vágyunk a birtoklására. Ez azt jelenti, ahogy egyesek mondják, hogy saját hasznára való tekintet nélkül tetszik. A szépség tehát nem azok óhaját szolgálja, akik legott a hasznot és a gyarapodást keresik.

(Ennek bizonyítása.)

Hogy ilyenfajta különbséget tegyék a szép és a jó által keltett tetszés között, az indított arra engem, hogy minden szépség, mely nekünk gyönyört okoz, magában a dologban is benne van, amely érzeink hatókörébe kerül; és mielőtt gyönyörködtethetne, valamilyen módon meg kell ismernünk. Tehát ha bennünk valamilyen gyönyört szül egy bizonyos dolog, amit még nem ismerünk, biztos, hogy az nem szép. Arra tanít a tapasztalat, hogy egyes dolgok akkor is tetszenek nekünk, ha semmilyen ismerettel nem rendelkezünk róluk. Az illat, amit érzek, tetszik, akkor is, ha sem magát az illatot, sem az illatot kibocsájtó testet nem ismerem; az illat maga pedig, amely bizonyos kiáramlásokból áll, nem foglal magában szépséget. Az étel, melyet bezárt szemekkel vagy sötét éjjel veszel magadhoz, tetszik, gyönyörködés ízében, akkor is, ha nem is tudod, hogy szép, vagy kinézetét tekintve hányingert keltő-e. Ugyanez elmondható az érintés érzékéről. Ebben és a hasonlóan keletkező tetszésben semmilyen része nincs a megismerésnek, mely a szép keltette gyönyörhöz nélkülözhetetlen. Ezért legyen szabad azt gondolni: mikor olyan dolgok keltenek tetszést, melyeket még nem ismerünk, a tetszés nem magukban a dolgokban van, melyek az érzekekre hatnak, hanem érzeink, érzékszerveink kellemes és csalogató felindulásában. Gyakran nem is tudjuk, mi az, vagy hol van, ami ránk hatást gyakorol, mégis érzékeljük, és szeretjük a ránk gyakorolt hatást, mint jó dolgot. Ami annál is biztosabban állítható, mivel közös vonás ez bennünk az

¹⁶⁷ [„Mert akik szépen szeretnének élni, azokat kell hogy vezesse valami az életben, s ezt nem pláncálja beléjük sem rokonság, sem tekintély, sem gazdagság, sem semmi más, csak a szerelem. Mi ez a valami? Ilyesmikre gondolok, mint a gyalázattól való irtózat és a szépség utáni vágy.” PLATÓN, *Lakoma*, 178d, Jánosy István fordításában.]

állatokkal, akik bizonyosan nem képesek a dolgok effajta megismerésére. De mivel sok ilyen dolog vagy közlőről, vagy legalábbis nem távolról összekapcsolódik szükségleteinkkel vagy gyarapodásunkkal, a létezők azon osztályát képezik, amelyeknek a *jó* elnevezés adatott. Ugyanakkor teljesen nyilvánvaló, hogy a jó és szép között nagy az átfedés, összetartozásuk köteleke igen erős. Ezért szokta az Isteni Könyv Józsefet, Sault, Dávidot, Absolont és másokat, akik kitűntek testi szépségben, jóknak nevezni. A görögök pedig a szépet és a jót egy elnevezésbe, a καλοκαγαθία-ba vonták össze. Ez a jósággal társult szépség a szeretet csábítója, a vágy szövétneke. Bár ha Theognisz véleménye igaz, kevés embernek jut mind az rrény, mind pedig a szépség osztályrészü: boldog az, aki mindkettőben részesül.¹⁶⁸

Vannak olyan dolgok is, amelyek nem tetszenek előbb, semmint hogy világos ismerettel rendelkezni róluk. Először az értelemhez jutnak el, és csak ezután, miután már az értelem bizonyos jelenségeket előzetesen felismert bennük, kezdenek tetszeni. E rendhez tartja magát minden, amit tökéletesnek vagy igaznak tartunk, és a *tökéletes* vagy *abszolút* névvel illetünk. Tetszenek nekünk a gépezetek, melyek olyan mesterséges ügyességgel vannak összeállítva, hogy rendeltetésük irányába hűen tartanak; tetszenek a biztos érvek, a bizonyítások, a nyílt gondolatmenetek; tetszenek az elrendezett, átlátott igazságok. Történt, hogy egyesek azt vették a fejükbe, hogy azt tanítsák: a szépség nem más, mint a tökéletesség – nem abban a formájában, amint részleteiben átlátjuk és megismerjük, hanem amint nyomban, a maga homályos mivoltában érzékeljük. Az igaz, ahogyan előttem már a kitűnő író, Sulzer megjegyezte,¹⁶⁹ nem rendelkezik ezzel, mint egyetemes tulajdonsággal. Van ugyan olyan szépség, melyben az effajta tulajdonság megfigyelhető; de nem mindenre, ami szép, áll ez. Egy dolog tökéletességét ugyanis sem világosan érzékelni, sem részleteiben megismerni nem lehet, ha előbb nem ismerjük meg teljesen, mi is légyen az a dolog. Ki tagadná azonban, hogy sok szép dolog van, amelyek szépként tetszenek, habár hogy mik is, hol vannak és miért vannak, nem tudjuk. A tökéletesség által keltett tetszés messze esik attól, amit a szép vagy a jó kelt: mert mi más is ez, mint a tökéletes vagy igaz ismerete? Ez a tetszés az értelemben keletkező nem árad szét az érzékekbe, hacsak nem az a dolog, melyet ilyenek ismerünk meg, egyszersmind a szépség adományával is rendelkezik. Emiatt az értelem tetszése a gyönyörködés, gyönyörűség elnevezést nem igazán érdemli meg. Az a gyönyörűség, ami a szépből támad, az érzékeké: és bár a szépség más az értelmi képesség, más a fantázia, más a lélek számára, de mégsem az ember eme képességeiben lakozik, hanem azok sajátos módon az érzékekből teszik magukévá gyönyörűsége erejét.

A szép középütt, médiumként látszik lenni a jó és a tökéletes között, mindkettővel van benne közös, nevezetesen az, hogy tetszik. De hogy az általuk keltett tetszés különbsége még nyilvánvalóbb legyen, még egyszer összefoglalom most. Ami jó, saját anyaga, vagy haszna miatt tetszik, az arra való törekvés számunkra előnyös. A szép formája miatt tetszik,

¹⁶⁸ Παῦροις δ' ἀνθρώπων ἀρετῆ, καὶ κάλλος ὀπηδεῖ;

Ἵολσιος, ὅς τούτων ἀμφοτέρων Ἔλαχε.

[Megarai THEOGNISZ, *Elegeion*, I. 933–934. „Az erény és a szépség ritkán esik egybe, / Boldog, kinek ez részéül jut.”]

¹⁶⁹ [SULZER, Johann Georg, *Allgemeine Theorie der Schönen Künste*, II, Leipzig, Weidmann, 1775, 617: „Schönheit” címszó, „Ich getraue mir die kühne Vermutung zu wagen, dass jede Art der Schönheit in dem Stoff darin sie hafet, etwas von Vollkommenheit oder Güte anzeige. Aber wir wollen ohne uns auf Hypothesen und Speculationen zu verlassen, den angeführten Zweifel, ob innere Vortrefflichkeit und Verderbnis, sich durch äußere Schönheit und Hässlichkeit ankündigen, aus unzweifelhaften Erfahrungen, aufzulösen suchen.”]

amellyel felruháztatott; teljes mértékben távol áll a hasznosságtól, mégis gyönyörködtet. A tökéletes is tetszik, nem anyaga vagy formája miatt; és nem valamiféle belső összetevője miatt, amely eszköz vagy segítség valamely cél eléréséhez: hanem a saját tökéletessége miatt tetszik. E három dolgot a gyémánt példáján teszem világossá. A gyémántkő értékes, ragyogó és kemény: az értékessége szempontjából a jó osztályába tartozik; ragyogása és színeinek élénk tüze miatt illik rá a szép elnevezés; keménysége és törhetetlen szilárdsága miatt a tökéletes dolgok közé sorolják. Hogy melyek e három osztály különbségei, milyen adottságokkal, rendeltetéssel bír a jó és a tökéletes, honnan erednek? – Ezeket és más hasonló kérdéseket nem az én feladatom megválaszolni: a mi tárgyunk a szép. Legyen elég a három tetszés-mód különbségének kifejtése, annak kinyilvánítása, milyen módon tetszik és gyönyörködtet a szépség.

Hatodik fejezet. A mi véleményünk.

(I. A szépség nem az emberek vélekedésétől függ.)

Honnan támad azonban maga a szépség, amely minket minden haszon ígérete nélkül gyönyörködtet? Mi az, ami akkora erőt, amekkoráról beszéltem, ad a szépségnek; és mi maga a szépség? Mielőtt erre, amivel még tartozom, rátérnék, nyilvánvalóvá kell tennem, hogy a szépség nem függ az emberek vélekedésétől, hanem lényege, természete és székhelye az emberek elméjén és véleményalkotó képességén kívül esik. Már más tárgy kapcsán is figyelmeztettem, hogy az emberek ítélete a szépség felől és annak rájuk gyakorolt hatása igen eltérő: ami az egyiknek tetszik, másoknak nem, és fantáziánk gyakran a valóságon túl sok mindent hozzáad a szeretett dolgokhoz. Régebben ilyenfajta gondolatmenettel jutottak arra már többen, hogy azt gondolják, e világon az atomok és a vákuum kivételével semmi sem létezik; és hogy minden más dolog az emberek vélekedésében létezik csak. Hippokratésről¹⁷⁰ Galénosz,¹⁷¹ Démokritoszról¹⁷² és Epikurosztól¹⁷³ Laertius,¹⁷⁴ másokról mások állítják ezt. Legújabbban úgy hírlik, Itáliában valaki erős érvekkel és világos ékesszólással bizonyította, hogy a négy elem, azok természete, melyeket először Hippokratész, aztán Platón és Arisztotelész tanított, önmagukban nem, csak a mi érzékeinkben léteznek.¹⁷⁵ Ilyenfajta vélekedésre támaszkodva törekszenek meggyőzni minket, akik azt állítják, hogy rajtunk kívül nincs szépség, és hogy minden: Isten, természet, műalkotások és az erény nagy és fenséges

¹⁷⁰ [Hippokratész (Kr.e.460–375) görög orvos, a kósi iskola vezetője.]

¹⁷¹ Lib. I. de Element. [Pergamoni GALÉNOSZ, *De elementis ex Hippocratis sententia libri II.*, I.]

¹⁷² [Démokritosz (Kr.e.460–370 k.) görög filozófus, atomelméletéről ismert.]

¹⁷³ [Epikurosztól (Kr.e. 341–270) görög filozófus, atomelmélet tekintetében Démokritosz követője, az epikureizmus megalapozója.]

¹⁷⁴ Δοκεῖ δὲ αὐτῷ (Δημοκρίτῳ) τὰδε: ἀρχαὶ εἶναι τῶν ὄλων ἀτόμους, καὶ κενόν; τὰ δ' ἄλλα πάντα νενόμισθαι, δοξάζεσθαι. – Epicurus Herodotuszhoz írt levelét idézi. [LAERTIUS, *Diogenes, i.m.*, IX. 44. „Az ő [Démokritosz] fő tanítása ez volt: az atomok és a vákuum voltak az univerzum kezdetei, minden más csak gondolatban létezett.”; Epikurosztól Hérodotoszhoz írt levelét I. *Uo.*, X, 35–83., az atomokról szóló részlet a 42. fejezetben olvasható.]

¹⁷⁵ Iospehus de Papa. – Conf. Discursus Academicos Antonii Mariae Saluini Tom. II [Giuseppe del Papa (1649–1735), a toszkánai nagyherceg orvosa és a pizai egyetem orvosprofesszora, említett elméletét *De praecipuis humoribus qui humano in corpore reperiuntur*, Venetiis, 1735 kötetében fejtí ki. SALVINI, Anton Maria, *Discorsi Academici*, II, Venezia, 1735.]

cselekedetei, a festők színei, a szobrászok kövei és a kertek szépségei csak a vélekedésünkben, elménkben vannak. S ami még több: hogy mindenfajta szépség is ott van.

Ha a mi vélekedésünk teremt minden szépséget, és azt saját körében visszatartja, milyen sok dolog, melyek önmagukban véve szépek, válik formátlanná, ormótlanná; és amelyek csúfak, széppé lesznek! Mert vak a mi vélekedésünk, és csalóka látszatokból él; így tesz a szép kapcsán, éppúgy, mint a igaz és a jó kapcsán: a jót rosszá formálja, és saját mágikus hatalmával az igazat hamissá, a szépet csúffá szokta változtatni, s véleményét változtatni szokta. Mit? Egy és ugyanazon dolog számára gyakran mind szép, mind formátlan: ezek véleményére helyesel, mások vélekedését visszautasítja. – Minden szépség azért születik, hogy érzékeinkre hasson, és azokba egyfajta kellemes érintéssel életet lehelljen; illik hozzá minden dolog, ami létezik vagy létezhet, ha nem látszik úgy, hogy általa valamilyen vele ellentétes kerülne természetébe. Olyan a szépség, mint az istenség kisugárzása, mely nélkül minden sötét és formátlan lenne: bárhonnan is jó, ragyog és felfénylik. Elmondom, min alapszik.

(II. Azt állítjuk, a szépség a részek változatosságában és ugyanezen részek egységében van, és az érzékletességben.)

Sorra véve ama dolgokat, melyeket a közízlés szépeknek ítél, és melyek egyfajta édes gyönyörűséggel öntik el az érzékeket és a lelket; továbbá sokak véleményét felidézvén és súlyukat mérlegelvén úgy vélem: szép az, amelyben akár valós, akár gondolatban felosztott részének változatossága összhangban egyesül, és esztétikusan, azaz az érzékek irányába, érzékenyen van elrendezve. E három dolgot, tudniillik a változatosságot, annak alkalmas összhangját és az esztétikai érzékletességet, azaz a szenzibilitást mindabban, amit mindenki, akinek érzékei egészségesek, kétségtelenül szépnek érez, világosan meg tudom ragadni. Ebből arra lehet következtetni: ezek szükségesek a szépség természetéhez és alapalkatához. Mégpedig teljesen ugyanazon érvelési módszerrel lehet erre következtetni, mellyel a természetfilozófusok a gravitációt, vagy magát a húzó és taszító erőt, a testek egyetemes sajátosságát tárgyalják. Ha nincs benne változatosság, a tárgy száraz, üres, unalmas; ha nem formálódik egygyé összhangban, a tárgy sokrétű, az érzékeket és az elmét sokfelé vonja szét, nem lesz benne meg a rend, mérték, a részek helyes rendszere, arány: sok dolog fog ezen elbukni. Végül ha az egységbe rendezett változatosság nem válik esztétikailag érzékletessé, azaz az érzékek számára foghatóvá, nem fog hatni, nem tud tetszeni és gyönyörködtetni. A változatosság a dolgok sokaságában, különbözőségében és váltakozásában áll; a harmónia és az egységesség egyetlen célra irányul: a sokféle dolog rendjét akarja és egybehangzását. A változatosság tökéletes egységéből születik a forma, avagy a szépség, amely hogy esztétikailag érzékletes legyen, rendelkeznie kell jelekkel, színekkel és étellel, és érzékeinkhez, gondolkodásunkhoz sértetlenül kell eljutnia. Ennek alapján számomra a szépség olyannak tűnik, mint maga a dicsőség. Miként ugyanis a dicsőség az emberek szeme előtt lévő, sokféle szép tett szép összhangzásából, láncolatából születik; és szükségszerűen homályban marad annak neve, aki habár minden erénnyel rendelkezvén igen nemes, de az emberek nem ismerik: így a szépség nemcsak a vonalvezetésből, hanem a vonalak alkalmas együttlátásából is áll. De ezeket részletesebben és rendszerezetten kell kifejtenem: először tehát a *változatosság*ot tárgyalom, majd a változatosság *egységességét*, harmadjára a tárgy *szenzibilitását*, amit engedjétek meg nekem, hogy időnként esztétikai érzékletességnek nevezzek.

HARMADIK KÖNYV

A VÁLTOZATOSSÁGRÓL, MINT A SZÉPSÉG ELSŐ ALAPELEMÉRŐL.

Első fejezet.

A változatosság a szépség első alapeleme.

(I. Mi a változatosság?)

A változatosság a részek sokaságából és azok különbözőségéből áll: ha nincsenek sokan, vagy nem különbözőek, akkor a változatosság nem jön létre, mindkettőnek meg kell lennie. Hogy a különbözőségen mit is értek, erről való véleményemet nem kívánom jobban kidolgozni: ahol ugyanis megvan a sokaság, ott a különbözőség is vagy jelen van, vagy könnyen kialakul. Ezt nem lehet nem tudni, hiszen látom, hogy az ugyanolyan fajtájú és természetű dolgok között: emberek, mint mondtam, lovak, hangyák, tölgyek, rózsák, levelek és kövek között oly nagy a különbözőség, hogy itt nem is mellőzhetem, hogy a legnagyobb Isten kieméríthetetlen hatalmát és bölcsességét, mellyel minden egyes példánynak egyéni karaktert és sajátos különbözőséget adott, ne csodáljam és hirdessem.

A változatosság a szépség első alapeleme. Ami egyszerű, még ha csak abban a formában egyszerű is, ahogyan értelmünk megragadja, szép bizonyosan nem lehet. Úgy vélem, nincs senki, aki a fejébe venné, hogy ama alapszabályokat, miszerint 'egy adott dolog nem tud egyszerre létezni és nem létezni'; illetve 'az egész nagyobb a résznél'; és más ehhez hasonlóakat szépek tartsa, és azokban mintegy igaz szépségekben gyönyörködjék. Régi a közmondás: az egyformaság nem tetszik, a változatosság gyönyörködtet.¹⁷⁶

(II. Az egyformaság nem tetszik.)

Engem sem a mindenünnen hóval borított mezők képe, sem az égbe olvadó mérhetetlen, minden változatosság nélküli puszták nem üdítene fel: ki az, aki az óceán közepén, amikor nincsenek nagy hullámok sem, csak az ég, hosszasabban legeltette szemeit, és abban az ég és vizek uralta egyforma vidékben gyönyörködött volna? Nem tetszik a szónoklat, amelyet az alakzatoknak mindig ugyanazon díszítési formája ékesít; unalmas a költemény, ami egyforma témák mentén és egyforma versmértékben halad előre; vagy a dráma, a szereplők változatos karakterei híján; a kartánc és a kert változatosság híján fárasztja a szemet; a zene is, ha ugyanazon húr körül rezeg; a festészet, ha a dolgoknak és színeknek semmiféle keveredését nem mutatja elő; a ház, ha mindenünnen ugyanúgy néz ki – kinek tetszene? Ahol minden és mindig ugyanolyan, ott szépség nem lakozhat: sőt, maga ez az egyformaság érezhetően ellankasztja a figyelmet, és minden örömet kiolt. Legyen szabad a következő mondást többször is felidézni:

(III. A változatosság gyönyörködtet.)

Azon dolgok azonban, melyek a változatosság révén sokoldalúak, mily nagy gyönyörűséget adnak szívünknek és érzékeinknek! Legyen bár akár a természet ölen, akár a művészet lak-

¹⁷⁶ [„Delectat varietas” formájában a mondás legkorábbi ismert verzőja Euripidész *Oresztész* című drámájához köthető (*Oresztész*, 234).]

helyein: az, ami minket szépségével megindít, mindig sokféle dolog változatosságából áll. Hogy ez kinek-kinek nyilvánvalóvá váljék, nincs szükség más érvre, mint hogy megfigyeljük ama dolgokat, melyeket szépségnek szoktunk érzékelni és ítélni. A csillagok ama tüzes kara, amely a nap távoztán remegő fényét szemünkbe hinti: szép. A táj, amely itt mezőkké terül, ott hegyekké emelkedik, majd megint völgygé húzódik vissza, erdőkkel, rétekkel felöltöztetve, vagy épp szikláktól ridegen, majd megművelt földek sorával és a természetanya jótéteményeitől bővelkedve – mindez tetszik. A jó illatú kertek, a viruló legelők, a ragyogó paloták, fúvó szél, festők jeles képei, édes hangok, zeneszerszámok taktusai és sok más dolog gyönyörködtet minket, s vagy hallgatag, vagy hangos gyönyörűséggel töltenek el. Mekkora az egyes hangokban, színekben, ütemekben és részekben lakó változatosság, mennyi bennük a különbözőség! Ezek közül egyik sincs híján a sokaságnak, és a részek, a rend, az arányok, a cél és a művészi mód különféleségének. Ha a matematikusok ama elméleteiből, feladataiból, melyeket szépségnek mondanak, elvesszük a több igazságból eredő összetettségüket; vagy ha Ciceró vagy Catullus mondatait, melyeket a beszédmód csodás változatossága tesz különlegessé, szigorúan csupaszon és egyszerűen fogalmazná át valami Cato,¹⁷⁷ ha bármi más dolgot, ami szép, részeinek – akár valódiak, akár a valódiaknak megfelelők – a különbségtől megfosztanánk: a szépség teljesen eltűnne belőlük. Mely létező az, kinek bája egyszerre természet és művészet is? Nemde az istenségre emlékeztető, annak formájára alkotott faj, az ember? Ez minden szépség példája és ítésze; aki egyből megérzi, hogy mekkora a szépség tehetsége és ereje. Ő maga is, mondom, a szépség mekkora változatosságával született? A test részei olyan sokfélék, annyi különböző viselkedésmód akad, annyi különböző dologra alkalmas lélek, hogy egy kép sem gyönyörködtetheti több színnel és vonással a ránézőt, mint amennyit az emberek között fellelünk.

(IV. Miért?)

E kettős igazság okát saját magunkból kell eredeztetnünk. Bennünk ugyanis élénk szellem lakozik, amelynek nagy és gyors cselekvőerőt és sajátos, kielégíthetetlen vágyat adott a Mindenható. Nem elég neki az érzékeket és az ember egész testét működtetni; más cselekvési teret is kíván és keres. Annyira ügyel, ahogy már említettem, minden részletre, hogy nem tud egyszerre egy dolgot csinálni: nemhogy egyazon napon, de ugyanazon másodpercben is több irányban feszíti meg erejét. Nézd meg a kitharásokat, a lantpengetőket: bennük a lélek figyelme egyszerre ügyel az emlékezetre, az énekre és a hangváltásokra, pendítésekre; miközben jobbjukkal egyes húrokat megpendítenek, másokat a baljukkal húznak, visszatartanak, lecsendesítenek. Még a lábuk sincs munka nélkül, egyszersmind azt is használják; és hasonlóképp minden testrészüket.¹⁷⁸ Mikor nyughatatlan, és valamely nagy vágy által felindított a lélek, az érzékeket majd erre, majd másra, újabb cselekvésekre ösztönzi, a változatosság vágya is lelkesíti – ezzel mindig elfoglalja magát, és gyönyörűségét leli a gondolat mozdulásánál is gyorsabb cselekvésben. Innen fakad az, hogy egyes bölcsek az emberi elme lételemét a cselekvésben jelölték meg.

És valóban, lelkünkben olyan erő van, szinte természeti erő, hogy általa a lélek éjjel, virrasztva is működik, minden külső készítés nélkül, saját indíttatásra hihetetlen sebességgel mozog. Lelkünk, ámbár nem használja tagjainkat, testünket és érzékeinket, mindent

¹⁷⁷ [Marcus Porcius Cato Maior (Kr.e.234–149) római államférfi és történész, prózáját nyers és lakonikus tömörség jellemzi.]

¹⁷⁸ Quintil. Lib. I. [QUINTILLIANUS, Marcus Fabius, *i.m.* I. 12.]

biztosabban lát, gondol, érez; és mikor a fenti dolgoktól meg van fosztva, s a test ellankadván, magára maradt a lélek, akkor is működik. Tehát mind formák, mind cselekedetek léteznek benne: és sok dolog úgy tűnik, mintha hallanánk, sok, mintha mondanánk őket. E dolgok tudniillik a gyenge, elfáradt lélekben nagy sokaságban, s minden módon összekeveredve és váltakozva mozognak: éspedig leginkább azon dolgok emlékei áramlanak és működnek a lélekben, melyeket ébren vagy átgondoltunk, vagy cselekedtünk.¹⁷⁹ Számomra bizonyos és feltárt dolog, hogy saját természetünk figyelmeztetése, hajlama, és ösztökélése révén vonzódunk a változatos dolgokhoz, és ezen ösztön miatt folytonosan vágyódunk a különféleségre. Minden emberben, mind a gyerekekben, mind a felnőttekben benne van ez az erő: már életünk kezdetén világos jelekkel nyilvánítja ki magát. Mégis, ennek a természetéből fakadóan cselekvésre alkotott adottságunknak az ereje messze nagyobb azon képességeinkénél, melyek teljes egészében értelmünket használják; és annál nagyobbra nő, minél több dolog ismeretétől hajtva tudja magáról elménk, hogy sokféle dolog között forgolódva örömet leli. Mivel a vademberek, akik az Amazonas mellett laknak, és Amerika más barbár őslakói ezt nem tudják, nem csoda, hogy egész napokon keresztül ugyanazon sípot fújdogálják csekély hangkülönbséggel, üldögélve.¹⁸⁰ Láttam olyan balgát, aki a síp mindig egyforma hangjára hosszú órákon keresztül folyamatosan pihent, és olyan kellemesen érezte magát, amilyen kellemetlenül esett volna ez másoknak.

Tehát mivel nem egyformán élünk és gyors minden ember szelleme, nem vágyunk mindannyian ugyanolyan mértékű változatosságára a dolgoknak. Akiket mozgékonyabb lelki tehetség hajt, a részek nagyobb egységére vágnak; akik lassabbak, azokat a dolgok gyakoribb váltakozása sem elégíti ki. És ha a költő vagy festő, vagy a szépség más mestere olyan művekkel szembesül, melyek jobban bővelkednek a sokféleségben, semmint követni lehesen, elbágyadnak, és unni kezdik azt, ami pedig sokkal változatosabb. Szellemünk effajta különbözősége az oka, hogy egyes műalkotásaink nagyobb, mások kisebb bőséggel, változatossággal rendelkeznek; ezt a költőknél, a zenészeknél, a szónokoknál és a festőknél is megfigyelhetjük. Ovidiusról nem könnyen mondanám meg, vajon Metamorphosésában a változatosság vagy az egység a fásasztóbb? Történetei mind ugyanolyan típusúak, mindegyik végkicsengése ugyanaz: ez egységes. De mivel sok a történet, és egyikből a másikba csöppenünk, ez valóban eltér a megszokottól, és változatos.

(V. Ezért magát a változatosságot is változatossá kell tenni.)

Ebből az egész eszmefuttatásból arra következtethetünk: magát a változatosságot is változatossá kell tenni. Egy dolog, bárha magában változatos is, nem elégíti ki természetes vágyunkat; hasonlóképp nemcsak magának az egy és ugyanazon dolognak kell változatosságnak lennie, hogy gyönyörködtessen, hanem magát a változatosságot is változtatni kell, hogy a felizgatott érzéseket és szellemet leköthessük. Az állandó cselekvésvágy ugyanis fásasztó, és azt a tettszést és gyönyört, amire annyira vágyunk, folyvást őrizni, gondozni, gyarapítani kell. Lát-tál-e valaha pávát virágzó tavasszal, mikor a nap legsűrűbben önti sugarait, a tarka mezőn farktollait gőgösen kiterjeszteni? Amint farktollait szétteríti, és mindent betölt maga körül,

¹⁷⁹ Cic. Lib. II. de Diuina. [CICERO, Marcus Tullius, *De Divinatione*, II. LXVII. 140.]

¹⁸⁰ [Az utalás háttérben nyilvánvalóan a dél-amerikai jezsuita misszionárius tevékenység áll, melyben magyarországi jezsuiták is részt vettek a 17-18. században, vö. ZRÍNYI József, *Egy magyar hírbírdető Brazíliában: Fáy Dávid (1721–1767)*, Jézusita Történeti Társ, <http://www.parbeszed.com/main.php?folderID=859&articleID=7571&ctag=articlelist&iid=12012.05.30.>]

és tollai gyöngyeit, szemeit, íriszeit a napra tárja, mintegy vetélkedésre és versenyre hívva azt a mezőről. Valósággal szembeáll azzal, és körbefordul, bemutatja szépsége pompáját. – Kérdezem, vajon nem tűnik-e csodálatraméltóbbnak a nap ragyogásához képest, mikor színei úgy váltakoznak, és folyton más és más árnyalatba váltanak át, új és új formát öltenek magukra? Ez egyébként főként a körök révén történik, melyek mézgas tollain vannak; mint aki korábban rézre nézett, és újra a napra pillantva azt kéknek látja, s ha az árnyékba visszafordul, azt ragyogónak gondolja. Sőt, a fény hatására a páva tollai szivárványszínben játszanak.

Mi történik, ha e pávát hosszasabban ugyanabban a testhelyzetben, mozdulatlanul szemléled? Vagy ha folyamatosan ugyanazt a hangot, a húroknak ugyanazt a dallamát hallod? Habár művészi, éles és bájoló, habár előbb elűzte a sötét gondokat kebledből, majd lelkedet felemelte, és a hangok kellemes sokféleségével töltötte el: mégis ha mindig ugyanazon húrok, ugyanazon dallam, ugyanazon mű zeng a füleidben, végül unalmat és nyűgöt nyújt gyönyör helyett. Tudniillik ugyanazon dolognak, még ha a legszebb, legbájlóbb is, hosszasabb használata, ha nem segít rajta a változatosság, csökkenti az érzekek ama örömet, melytől először felüdültünk; majd később egészen kimeríti, ridegség költözik a lélekbe, megkeményíti szívünket, és végül undort kelt. Nincs az emberi dolgokban olyan tökéletes szépség, amely nem kezd visszatetszést kelteni, ha a változatosság jótéteménye folyvást nem váltakoztatja másfajta gyönyörrel.

Ez a szabály a szobrokban és a festményekben is érvényesül: látjuk ugyanis, mennyire változatos rajtuk a viselet, az arc és a testtartás. Mert a szabályos testben igen kevés báj rejlik. Nem kell, hogy szembefordított legyen az arc, lebocsájtva legyenek a karok, és zárva a lábak, és tetőtől talpig merev legyen a szobor. Egyfajta ív, ahogy szoktuk mondani: mozdulat a cselekvés látszatát adja neki. Ezért ne egy és ugyanazon módra legyen formázva a kéz, az arcnak is ezer kinézete van. Egyfajta mozdulatot tesznek egyesek, lendülettel, mások ülnek vagy fekszenek; ez csupasz, az fel van öltöztetve; mások egyesesen, ez is, az is. Melyik szobor van olyan kifacsart helyzetben, mégis annyira kidolgozva, mint Mürón Diszkoszvetője? Ha pedig valaki elutasít egy művet, mert túl szabályos, nemde a művészet lényegét megértve teszi, melyben különösen dicséretre méltó maga az újdonság és a bonyolultság?¹⁸¹

Mivel tehát minden elegancia legfelsőbb csúcását e világ jelenti, a természet úgy alkotta meg saját kincseit, hogy ezt a mesterségbeli fogást teljes mértékben betartotta. Nem hívlak téged a csillagok birodalmának szemlélésére. Nézd meg csak ezt a Földet, melyen laksz, mely minden oldalról szabad és lebegő, mindenünnen felhőkbe burkolódzott, virágok, gyümölcsök, füvek, fák szinte végtelen sokaságába és kimeríthetetlen változatosságába öltözött. Itt messzi nyúló mezők síkja terül el; ott nagy és hófödte gerinceikkel magasra törő hegyek emelik homlokukat; amott folyók esése, egy forrásból keletre és nyugatra áramló folyamok, hajladozó lombú ligetek, állatokkal és különféle madárdallal teli hatalmas erdők. Különféle fekvésű városok, a nehéz megközelíthetőség miatt elzártan élő népek, akik közül egyeseket égbenyúló hegyek, másokat folyók, tó, völgyek vagy mocsár zár körül; műveléssel ápolat vetések, és gondozás nélkül is termékeny csalit, folyó lágy vonala a mezők között, édes öblök,

¹⁸¹ Myron ebben a szoborban csodálatos módon alkotta szoborrá a diszkoszt elvetni készülő, meghajlott és megfeszülő embert. E művét Fabius ismerteti, akinek megfigyeléseit l. Lib. II. és Plin. Lib. XXXIV. Cap. VII. A Diszkoszvetőt képen Tauriscus, az kiváló festő festette meg, melyben hátizmai, karjának ereje és egész testtartása csodálatosan jeleníti meg az egész erejével magasba hajítani akarót. [Mürón Diszkobolozáról: QUINTILIANUS, Marcus Fabius, *i.m.* II. 13., Caius PLINIUS Secundus, *i.m.* XXXIV. 6–10. Ugyancsak Plinius említi Tauriscust, aki megfestette ugyanezt a témát, *Uo.* XXXV. 11.]

a kikötőhöz ereszkedő partok, a tengerekben szétszórt rengeteg sziget, melyek azok síkját tagolják. Mit mondjak a kövek, ékkövek fényéről, és a gyors hegyi patakok fővenye közt áramló aranyról, a föld belsejében vagy a tenger mélyén ragyogó tüzekről, a földek láncolatát és az egymás mellett élő népek sorát öblök sorával szeldelő, és óriás szabadsággal forrongó óceánról? – De elég legyen: ha többet akarsz, a filozófus, Marcia vigasztalója majd megmutatja;¹⁸² én majd más alkalommal térek vissza a világ e színházához.

Ujjongott e játékaival elfoglalva a természet, és semmi más dologgal nem segítette olyan mértékben a szépség kialakulását saját alkotásaiban, mint a változatosság révén, amely valóban oly nagy, hogy ha valaki gondolatban követni akarná, nem tenne másképp, mint ha azt gondolná, hogy egy test valamennyi formáját és körvonalát fel tudná vinni festőként a vászonra, vagy ecsetvonásával visszaadni, vagy színárnyalatait felvinni. E ponton jut el lelkünk az emberi élet feltételeihez, és kezdjük végig gondolni, hogy a dolgoknak mily nagy változatosságát mily könnyeden alakuló világ veszi körül. – Ha éveket számlálsz, szűk idő; ha sorsok fordulását, az örökkévalóságot.¹⁸³ Úgy vélem, hitelt érdemlő leszek, ha felemlítem, hogy a nagy sorsfordulatok, melyeket nem valamifajta Fortuna, ez a semmitmondó elnevezés, hanem a halandók törekenysége, vagy még inkább a természet produkál, súlyosabban megviselnének minket, ha maguknak a szerencsétlen dolgoknak a változatossága, változandósága nem hozna egyfajta vigaszt, és elménket, szívünket új erővel újra nem éleszténé. – E fejezetet annak kijelentésével zárom: a változatosság lelkünk és szellemünk egyfajta természetes táplálója, és elménk hasonlóknak tűnik a tűzhöz, mely annál inkább feléled, minél több tápláléka van.

Második fejezet. A változatosság alapja a bőség.

(I. A bőség kétarcú.)

Azt állítottam feljebb, hogy a változatosság a részek sokféleségéből és azok eltérő mivoltából áll. És hogy így is van, nyilvánvaló annak, aki megvizsgálja. A változatosság alapja tehát, hogy rövidebben fejezzem ki, a *bőség*, amelyet más elnevezésekkel is illethetünk: termékenység, túlsordulás, sokaság, gazdagság. Miként pedig más a *dolgok*, avagy az anyag bősége, és más a *személyeké*, azaz a véna, a szellem áradása; melyek közül az előbbit az objektív, az utóbbit a szubjektív kifejezéssel jelölték meg egykor a filozófusok: éppígy a változatosság is mindig vagy az egyikre, vagy a másikra, vagy mindkettőre támaszkodik alapként. Plinius így dicsérte Eufrátész filozófust és Iszaiosz rétort. Az, mondta, finoman, súlyosan, ékesen disputál; gyakorta megjeleníti ama platonikus finomságot és tágasságot,¹⁸⁴ emebben a lehető legtöbb a lehetőség, bőség, termékenység.¹⁸⁵ Azt gondolom, a finomsággal ékesszólásának szellemét, a tágassággal a termékenységét jelölte; mely kettő oly nagy mértékben volt meg

¹⁸² [SENECA, Lucius Annaeus, *Ad Marciam de consolatione.*]

¹⁸³ Ami annak bizonyossága lehet, hogy semmi miatt ne essünk kétségbe, és semmiben ne higgyünk vakon. Plin. Lib. IV. Ep. XXIV. [Caius PLINIUS Caecilius Secundus, *Epistolarum libri decem, IV. 24. 6.*]

¹⁸⁴ Lib. I. Epist. X. [*Uo.*, I. 10. 5.]

¹⁸⁵ Lib. II. Epist. III. [*Uo.*, II. 3. 1.]

Platónban, hogy úgy hitték, a nevét is ebből lehet levezetni.¹⁸⁶ Fogadd tehát mindkét bőségnek, melyet az előbb felvezettem, mintegy röviden kifejeződő képét.

De nem akarok senkit elméleti eszme-futtatással untatni. E kétarcú bőséget kutatjuk abban a művészetben, melyet két csodálatraméltó mestere, ama Jób Hus földjéről és a Mantovai Bölcs hagyott ránk. Ugyanaz mindkettőjük tárgya: a nemes paripa. Valóban nem tudom, milyen nemesebb és jobban ide illő dolgot tudnék itt felhozni. Semmit sem adok hozzá, nem bontom meg a rendjét, nehogy élénkségét és eleganciáját megrontsam. Előbb halljuk tehát Jóbót! – Te adsz-é erőt a lónak, avagy a nyakát sörénnyel te ruházod-é fel? Felugraszthatod-é, mint a sáskát? Tüsszögése dicső, félelmetes! Lábai vermet ásnak, örvend erejének, a fegyver elé rohan. Neveti a félelmet; nem remeg, nem fordul meg a fegyver elől; Csörög rajta a tegez, ragyog a kopja és a dárda: Tombolva, nyihogva kapálja a földet, és nem áll veszteg, ha trombita zeng. A trombitaszóra nyerítéssel felel; messziről megneszeli az ütközetet, a vezérek lármáját és a csatazajt.¹⁸⁷ Mi lehetne bőségesebb és fenségesebb e szűkszavúságnál? – Most lássuk, milyen a ló Vergiliusnál.

Hetykén jár a csikó, ha nemes vérű, a mezőben,
És tüstént kecsesen szökdelve emelgeti térdét;
Később útnak ered, sőt bátran a csúnya folyóra
Tör, de a hídon is elsétál, noha még sose látta,
És nem ijeszti, amint üresen dübörög. Nyaka délceg,
És eleven feje van, horpasz hasa, domboru háta,
S büszke szügyén izom-öv duzzad. szép még a pirospej
S almáskék, az ezüstderes és szögsárga silányabb.
Hogyha pedig valahol messzebb fegyver zaja zörren,
Nincs maradása, fülét hegyezi s fölreszket a teste,
S orrlíka fú fojtott lángot horkanva-zihálva.
Sűrű sörénye lecsüng és elfödi jobb szügye halmát;
Két csípője közül kimered nagy háta, miközben
Lent a talajt a kemény pata már dübörögteti döngve.¹⁸⁸

Vajon a két művész közül ki a bőségesebb, bőkezűbb? Vajon eltérő bennük a bőség, a véna, és a kép? Vessük őket össze gondolatban. Úgy tűnik nekem, hogy minden vesszője és szava e képzetnek bővelkedik a legszebb kincsekben. Mintha megjelenének előttem a lovak, amint vágtatnak, tüzesen szökellnek, és érzem nemes lehetetüket.

(II. Mindkettő szükséges a mi művészeinkben.)

Mindkettő, a dolgok és a személyek bősége, szétszakíthatatlan láncsal van a fenti esetekben összekötve. Bármily bőséges tárgyat válasszon a száraz, üres, terméketlen szellem, semmi helyes és szép ebből nem születik; amiként a szép és termékeny föld sem terem gazdagon, ha alapja erőtlen és gyenge, hogy gyümölcsöt hozzon. Milyen talaj / tárgy termékenyebb, könnyebben művelhető és kedveltebb a (föld)művesek között? E problémával minden kor foglalkozott, de még mindig nem merítették ki mindent. Ha a tárgyi bőséghez termékeny elme és lángoló lélek járul hozzá; nem ismer határt; a terméketlen azonban, habár szíve

¹⁸⁶ Lást Laertiust a róla szóló életrajzban, Πλατὺς. [LAERTIUS, Diogenes, *i.m.*, III. 4.]

¹⁸⁷ Job. Cap. XXXIX. [Jób könyve 39, 22–28. Károli Gáspár fordításában]

¹⁸⁸ Lib. III. Georg. [Publius VERGILIUS Maro, *Georgicorum libri quator*, III. 75–81, 83–88. Lakatos István fordításában.]

lángra kap, elég egészen: ezt a bőség nyomorúságossá teszi. Aki sok műremeket látott és hallott, sok ilyen embert tud mutatni a különféle művészeti ágakban. – Ha pedig egy művész ilyen szerencsés, nagyra becsült az emberek között, a száraz és kidolgozatlan művekben is csodásan változatos tud lenni és nagyon tetszik. Említésre méltó, hogy Ariszteidész Irisze, Nikomakhosz Tindaridasza, Timomakhosz Médeája, Apellész Venusa¹⁸⁹ nagyobb csodálatot váltott ki, mint amennyire tökéletes műremekek.¹⁹⁰ Egyrészt mivel fantáziánk, mely magára hagyva mintegy joggal felnagyít mindent, és jelentősebbé tesz, ki tudja, milyen bájt és szépséget vetít elménk elébe, amikor úgy véljük, szinte olyannak látjuk e régi műveket a fennmaradtak alapján, melyeket soha művész még csak elgondolni sem tudott volna, nem-hogy művészien kivitelezni: ezekben tehát fennmaradt vázlataik és maguk az ötletek jelentik a művészetet. Másrészt mivel nincs remény rá, hogy a művet magát épségben, teljességében lássuk, magának a művésznek az öndicsérete többet tud hozzáadni, gyarapítani az értékén: vágyunk arra, hogy az elhamvadt kezeket újra élőnek lássuk.¹⁹¹

(III. E célból elővezettetik néhány megfigyelés.)

Annak, aki szépet alkot vagy teremt, nemcsak ama tehetséggel, amelyről szó esett, kell rendelkeznie, ami egyébként a szépről szóló egyetemes tan megalkotásához is szükségeltetik; hanem bőséges anyagot, mégpedig saját erőinek megfelelően bőségeset kell megragadnia, és a szükségesnél nem tovább munkálnia. Amiként az optikában, úgy itt, az esztétikában is mindenkinek megvan a maga horizontja. De ahogyan a geográfusoknál a megjelenő horizont nem egy és ugyanaz mindenki számára, így nálunk is előlé szélesebb, afölé szűkebb borul: amit elménk a maga belső terén és határain belül tartogat, az esik a mi horizontunkba. Rossz ízlésnek azt tartjuk, ha valaki e saját szférájában nem tud befogni semmit, vagy túlon túl önmaga felett vagy alatt eső dolgokat gyűjt be. Mert ha valaki a saját horizontja alá ereszkedik, vagy száraz, sovány, üres és hitvány, amit létrehoz; vagy idegen területre téved, vagy rossz tréfákba kap bele. Ez áll többek között azokra, akik meglepő dolgok különönc dicséretét hagyták ránk. Lukianosz a legyet, Scaliger a ludat, Polükratész a csigákat, Calcagnini a bolhát, Heinse a tetűt, Dousa az árnyékot, Maioragius a sárt, Erasmus a balgaságot, más a pestist, megint más a podagrát dicsőítette, és még más dolgokat is: Passerat magát a Semmit.¹⁹² Hogy mindezt milyen sikerrel, látjuk.

¹⁸⁹ [Szó szerinti átvétel Hume-tól: „There is a fine observation of the elder PLINY, which illustrates the principle here insisted on. It is very remarkable, says he, that the last works of celebrated artists, which they left imperfect, are always the most prized, such as the IRIS of ARISTIDES, the TYDARIDES of NICHOMACHUS, the MEDEA of TIMOMACHUS, and the VENUS of APPELLES. These are valued even above their finished productions: The broken lineaments of the piece, and the half-formed idea of the painter are carefully studied; and our very grief for that curious hand, which had been stopped by death, is an additional increase to our pleasure.” HUME, David, *Of Tragedy = Uő., Essay Moral, Political, and Literary*, I, London, 1742, XXII.18]

¹⁹⁰ Apelles hozzáfekedett egy mások Venushoz Coisban, hogy elkülönítse azt a korábbi művétől. Irigyelte a sors, csak részben készült el, és nem találtak senkit, aki a felvázolt körvonalak mentén befejezze. Plin. Lib. XXXV. Cap. X. [Caius PLINIUS Secundus, *i.m.*, XXXV. XXXVI. 92.]

¹⁹¹ E szavakkal végzi az általam taglált tárgyat Plinius, kevéssel előbb dicsért könyve XI. fejezetében. [Uő., XXXV. XI. 145.]

¹⁹² [LUKIANOSZ, *Alégy dicsérete*; SCALIGER, Julius Caesar, *Laudibus anseris declamatio = Dissertationum ludicarum et amoenitatum scriptores varii*, Lugduniae, 1628 233–236.; POLÜKRATÉSZ *A csigákról* című művét említi ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, 24,6.; CALCAGNINI, Celio, *Encomium pulicis = Dissertationum ludicarum...*, 41–56.; HEINSE, Daniel, *Laus pediculi = Uo.*, 351–368.; DOUSA, Jan, *Laus umbrae Uo.*, 248–279.; MAIORAGIUS, Marcus Antonius / MAGIUS, Vincent, *Encomium luti =*

És hogy mitől is féltelek, ha saját korlátaidon túllépve magasabb dolgokra törsz, mint erőid engedik? Poémát írsz a monászokról? Daidalosz mesterségével kiküzdött tollakra támaszkodsz, a tengerbe fognak veszni szavaid.¹⁹³ Mert vagy a fentebb említett hibába esel; vagy könnyeden mutatod be, amit pedig igen súlyos dolognak gondoltál; vagy vakon tévelyegsz majd a sötétben, képtelenül arra, hogy fényre hozd, ami természeténél fogva rejtett. Ezzel a módszerrel arra jutsz, amit Tullius csak a görög filozófusoknak vetett a szemére: Egyetlen szavát sem értem.¹⁹⁴ Mindazonáltal nem biztatlak sem henyélésre, sem félénkségre: sőt, erőinket meg kell feszítenünk, és törekvéseinket, egész keblünket egyfajta érett mérészséggel kell eltöltenünk. Gyakran azok a dolgok, melyek kevésbé termékenynek tűnnek első ránézésre, a leleményesség bőségével művészivé, elegánssá munkálhatók.

Az esztétikai horizont nagy, minden irányba messze kiterjedő és tágas: ilyennek is kell lennie. Amiért is méltatlankodással fogadták azokat, akik az ékesszólást a civil és törvényszéki ügyekhez akarták hozzákötni. Ki szabna egy költőnek, festőnek vagy más művésznek hasonlóan szűk határt? Majdnem minden dolog, ami csak létezik, vagy létezhet, vagy elgondolható, e tudomány határain belülre kerülhet. Amikor bizonyos tárgyak oly gazdagok és bőségesek, hogy kincseiket önként kínálják, és szinte erővel behatolnak az érzékekbe és az elmébe, rögvest megjelenik telt szarujával a termékeny bőség. Vannak más tárgyak, melyek rejtettebbek, el vannak fedve jobban az érzékeléstől; ezen oknál fogva elvontaknak nevezzük őket. Ezek is érzékelhetővé válhatnak az esztétikában. Mert mit hagyott rejtve ama Teremtő Szellem az emberi elme előtt? Mi az, amit az ne tudna átformálni, és valamely képzet vagy személy képében megjeleníteni? Hang, test és érzékletesség nélküli a hírnév, a véletlen, a halál, az erkölcsök és a vétkek, a művészetek és a tudományok, és ehhez hasonlók: mégis ezeket nálunk, esztétáknál megszemélyesítve megpillanthatod. Mintha a legfőbb Teremtő Isten mindezeket azért hagyta volna homályban, élet nélkül, hogy az esztéták tegyék élővé és érzékelhetővé. Semmilyen alak eleganciája soha nem volt akkora, sem öltözet oly csinos, hogy azon alakkal vagy azon öltözettel összemérhetnéd, mellyel a festő a költészetet széppé és gyönyörűvé formálta. Baljában a lant megfeszített íj, melyet a háborúk rémületéből a Múzsák gyönyörűségei közé vitt a művészet, hogy pengesse; jobbát felemeli; övtől arany emberalakot formáz, emberi szokás szerint egy emelvényből emelkedik ki, mintegy rajta áll a drága szövettel letakart emelvényen. Az ékesszólás keretes szónoki emelvényen áll; arcából, viseletéből, mint tiszta szűzre, könnyen ráismerhetsz. Nincs frizurával díszítve, arca festetlen, cifraság, cikornya és cicoma nélküli, természetes alak: épp amilyet a szemérem teremt, és a mértékletesség szeret. Úgy tűnik, mintha beszélne: sőt, hosszú jobbjá mozogni látszik, miközben alkarját visszahúzza; merész kebléről, felragyogó arcáról azt hinnéd, épp valami nagy dologról szól, szólásra nyitott szájából folyam csordul elő. Ezt én Bombinonál láttam.¹⁹⁵

Mivel tehát az esztétika tere egyetemesen oly tágas, hogy szinte végtelen sokaságú dolgot magában foglal, nem csoda, hogy a nagy szellemeknek szolgál gyönyörűségére, és kizárólag olyan embert követel meg és bocsát e gyönyörűséges vidékre be, akinek elméje kiterjedt,

Uo., 185–232.; ERASMUS, Desiderius, *Stultitiae laus*, Paris, 1511; PIRCKHEIMER, Bilibard, *Laus podagrae = Dissertationum ludicrarum...*, 1–40.; PASSERAT, Jean, *De nihilo* (Poema CI. N. Joannis Passerati Regii in Academia Parisiensis Professoris ad Ornatissimum Virum Erricvum Memmivm).]

¹⁹³ [Quintus HORATIUS FLACCUS, *Carmina*, IV. II. 2–4.]

¹⁹⁴ Lib. II. de Orat. N. XIV. [CICERO, Marcus Tullius, *De Oratore*, II. XIV. 61.]

¹⁹⁵ [Talán BOMBINO, Pietro Paolo, *Vitae et martyrium Edmundi Campiani martyris Angli e Societate Jesu, Antverpiae*, 1668.]

műveltsége nagy, lelke tágas; és aki lendületével képes e hatalmas tereket átröpülni. – De mégis, mivel nem minden elme, még az esztétikára született sem, rendelkezik az erőknél ugyanazon nagyságával és tüzével, az esztétikai horizont méltányos módon egyéni, ahogyan azt már az előbb szerettük volna kifejtetni: tekintettel van az ember adottságaira, és fenntartja az ezekkel való bensőséges, kölcsönös viszonyt.

Harmadik fejezet A bőség a toposzokból gyűlik össze.

(A bőséget a toposzok adják.)

A dialektikusok – nem világos, hogy alapítójuk vagy csupán mesterük: – Arisztotelész alapján a dolgokat bizonyos legfőbb forrásokra vezették vissza, hogy a filozófusok egy adott dolog természetét, lényegét, sajátosságait és hatását könnyebben kutathassák és megismerhessék. Látom, hogy nekem is ezt kell tennem. Bizonyos csomópontokat és helyeket jelölök ki, melyeket mesteremmel, Tulliussszal toposzoknak nevezhetek, és melyekből bőség kereshető a szépséghez, s változatosság teremthető. Mikor toposzokat említek, nem annyira a feltalálás művészetét értem alatta, mely az értelem számára érveket szolgáltat, hanem azt, ami az esztétikai, azaz érzéki megismerést előmozdítja, és annak a dolgok bőségét, mintegy erdőnyi sokaságát nyújtja. Közülük egyesek inkább bőséggel bírnak, semmint sokféleséggel; mások inkább a sokféleségre alkottattak, mint a termékeny bőségre. Egyébként mivel minden toposz úgy van előkészítve, hogy azokból nemcsak sok dolog, hanem egyszersemind különböző dolgok nyerhetők ki, ezért legfőbb forrásaikat biztos rendbe szedve, de gazdagságuk és sokféleségük okának megvilágítása nélkül fogom kifejtetni.

(Ilyenek: I. felosztás.)

A felosztás vagy elosztás toposza a legtermékenyebb, de jó ítélőképességgel kell tárgyalni, nehogy a szükséges dolgokat elhagyjuk, és hozzátegyünk fölösleges dolgokat, vagy belekeveredjenek oda nem illők. Mert ahogyan az érzékeknek és a léleknek kellemes érzékelni a részekre és fajokra történő, alkalmas és összhangot adó felosztást; éppúgy semmi sem keltet nagyobb utálatot és lehet riasztóbb, mint ha alkalmatlan, zavaros és bizonytalan valamely dolognak, illetve részeinek és formáinak bemutatása. Ezt makro- vagy mikrokozmoszunkban ügyesen előre elrendezte a Teremtő Isten bölcsessége, és ezekben az egyes részeknek oly sok, oly sokféle és oly okos felosztása nemcsak kinek-kinek a saját funkcióihoz ad feltűnő könnyedséget, hanem emellett ékességet és eleganciát is biztosít számára.¹⁹⁶ E toposzból komponálta azt a gyönyörű képet Plinius, melyen a római népet állítja szemeink elé, ahogyan a diadalt ülő Traianus bejövetelére összecsődült: semmilyen életkort, semmilyen egészségi állapotot nem hanyagolt el, hogy szemünket a szokatlan látvánnyal betölthesse. A kisgyermek is felismernek téged, ifjak mutatnak rád, az öregek csodálnak, és a betegek is, mintegy elhagyván gyógyítóik parancsnokságát, sietnek látásodra úgy, mintha üdvükre és egészségükre sietnének. Aztán egyesek azt hangoztatják, eleget éltek, hogy téged láthattak és fogadhattak; mások pedig, hogy most kell csak igazán élniük. A nőknél igen nagy gyönyör uralkodik el termékenységük miatt: hogy akit látnak, annak a Fejedelemnek polgárok, a

¹⁹⁶ Nicol. Caussin az Eloquentia-ban. [CAUSSIN, Nicolas, *De Eloquentia Sacra et Humana*, Lugduni, Valancot, 1643 213.]

Hadvezérnek pedig katonának szülnének. Láthatsz zsúfolt háztetőket és kapaszkodókat, hogy ha üres helyet nem is találnak, csak félig függeszkedve, legalább lábukat megvethessék. Mindenünnen tömött utcák, csupán egy keskeny ösvény szabad számodra: vidám nép innen és onnan is, mindenütt egyforma öröm, egyforma örömkialtások.¹⁹⁷ Gyakran, amikor ezen az ünnepségen járt az eszem, meglepett a vágy, hogy lássam képen vagy metszeten, amit itt szavakkal lefestve kapunk. És ha nem tévedek, Rómában, egy régi palotában ez volt megformálva plasztikában, és emlékszem, hogy ennek ötletét rézbe metszve is láttam.

E toposzra igen nagy szükség van, és ezért gyakori; mert semmi nem áll össze egészsé felosztás, és a tagok alkalmas szétválasztása nélkül. Mit tenne a mi tudományunk, mit a művészetek, ha nem folyadhatnának bármikor ennek eredményeihez? Egyetlen költemény, egyetlen beszéd, egyetlen kert, egyetlen kép, egyetlen épület sem lenne, ha nem lenne részekre osztva. A legjobb az a művész lesz, aki megtanul a maga célja érdekében ízlésesen élni a sokkal vagy kevéssel, ahogyan a dolog követeli. Ilyen ő, akit a zseniális és elegáns jellemfestő, Lukianosz ifjúként Athén legjelesebbjévé tett.¹⁹⁸ Itt a gyakorlat hirtelen csodálatra ragad téged, annyira látnivaló, mily kitűnő testileg, férfias vitézi virtussal is ékes, s szeretnivaló. Hogyha ajkát megoldva beszélni kezdett, teljesen meggyőzve füleidnél fogva vezetett téged: a beszédnek oly nagy báját és a szavak oly édességét bírta ezen ifjú a nyelven.¹⁹⁹ Nincs itt sok felosztás, mégis kiteljesedik a művészet, és csodálatos elegancia öltözteti fel azt, egészen a lelkemig hat. Általános az a szabály, melyet az ékesszólás kapcsán hagyományoztak ránk a rétorok: a szónoklatban bizonyos dolgokat el kell fedni; akár mert nem szabad megmutatni, akár mert nem méltóak a kifejtésre: Sallustius úgy gondolta, Karthagóról megfelelőbb hallgatni, mint keveset mondani.²⁰⁰ Ha ezt következetesen betartjuk, semmi sem fog hiányozni alkotásunk integritásához.

(II. Világismeret.)

A széptudományokban és szépművészetekben nem tudja munkáját nagy értékkel felruházni, aki nem tölti el keblét igen sok dolog ismeretével és megértésével. Azért azt kívánom, hogy amit az ékesszólásról mondott Romulus ivadékai közül a legékesebb beszédű: senki sem tekinthető szónoknak, aki mindazon művészetekben és tudományokban, melyek szabad emberhez méltók, nem bizonyul fölötte járatosnak;²⁰¹ – ez a mi többi művészetünk esetében is teljes mértékben javasolt legyen. A többi tudomány ugyanis a mi tanunk táplálásához, és mintegy biztos támasztékokkal való fenntartásához szükséges, és nem járt messze az igazságtól az, aki azokat a szépművészetek, különösen a poétika és az ékesszólás éléstárának nevezte. Valahányszor a költők vagy más művészek erőfeszítéseit emlegetik, könnyű megfigyelni, vajon bárdolatlanok-e a tudományokhoz, vagy tanulták azokat. Mint amikor labdajátékot játszottak a rómaiaknál: a játékosok nem használták fel magában a játékban a vívás sajátos fogásait, de maga a mozgásuk jelezte, hogy tanultak-e vívni, vagy nem tudtak. A mi esetünkben is, aki valamit fest vagy táncol, habár a festés vagy a táncolás mesterségbe-

¹⁹⁷ A Panegyricusban. [Caius PLINIUS Caecilius Secundus, *Panegyricus dictus Traiano imperatori*, 22.]

¹⁹⁸ [Anacharsis, a 199. jegyzetben említett Lukianosz-szöveg főhőse.]

¹⁹⁹ A Scythia, seu Hospes-ben [LUKIANOSZ, *Scythia seu Hospes* című írása, az erre való hivatkozás szó szerint olvasható az alábbi jezsuita retorikai kézikönyvben: RR. PP. [PELLETIER, Gérard], *Reginae Palatium Eloquentiae, Moguntiae*, 1652 61.]

²⁰⁰ [Caius SALLUSTIUS Crispus, *Bellum Iugurthinum*, 19. „Nam de Carthagine silere melius puto quam parum dicere, quoniam alio properare tempus monet.”]

²⁰¹ Lib. I. de Oratore n. XVI. [CICERO, Marcus Tullius, *De Oratore*, I. 16. 72.]

li tudást nem követel meg, mégsem marad homályban, vajon tanultak-e festeni vagy táncolni. Biztosan tudom: senki nem válhat eleganciával bíró és jóízű emberré a szépművészetekben, aki nem művelt és bölcs.

Halljuk, mely tudományok segédletét kívánja meg egyedül csupán az építészethez M. Vitruvius, e művészet szinte legjelesebb mestere és szakírója. Szükséges, hogy az Építész rendelkezzen mindenekelőtt valamiféle irodalmi műveltséggel, ahhoz, hogy mások írásait és találmányait elolvashassa és megértse. A rajzolásban is legyen jártas, hogy szavakba öntesse lelke zseniális szüleményeit, és megépítendő műveinek képét papírra vethesse. Aztán a Geometria szabályaival is fel legyen vértézve, melyek az Építésznek mind a vázlatkészítésben, mind az idomok elosztásakor igen szükségesek. Emellett értsen az Optikához, melyből a helyiségekbe jutó fény módját és mértékét megtudhatja; az Aritmetika meg fogja tanítani a szükséges költségek kiszámítására; a Történelem pedig, hogy stílust adjon a díszeknek, az épületrészeknek, különösen a támasztékoknak és véséseknek. Még a Filozófiában is, mely az erkölcsökkel foglalkozik, meg kell mártóznia, nehogy arrogáns legyen, vagy kapzsi, hanem nagy lélekkel bírjon, mely nagy dolgok építésére készíti, és könnyed, méltányos és jóakarató lehessen. Az Orvostan segíteni fog neki a vizek módját és a levegő egészségességét kikutatni; a Jogtudomány a közös falak, csatornák, szennyvízelvezetők, kerítések, vízvezetékek jogállását megismerni, nehogy az épületet építtető családfő perekbe keveredjék. Végül nem alkalmatlan az Asztronómia ismerete sem az Építész számára, mely az időjárás és a különféle éghajlatok ismeretét és természet tanítja, ami a helyiségek elrendezésében nem elhanyagolandó.²⁰²

Ha a szépművészetek közül egyetlenegy ilyen sok más tudomány segédletét követeli meg, mit gondoljunk, mennyi tudományt kell segítségül hívnunk a költészethez, az ékes-szólamhoz, a festészethez és más nyájás művészetekhez? Tudjuk, hogy sok tudomány van, amelyeknek nincs szüksége más tudományok segítségére, hanem elegendők maguknak és megállnak magukban; a mi tudományaink azonban, akár büszkeségükből, akár természetükből fakadóan, annyira társas jellegűek, hogy más tudományok társasága nélkül nem akarnak, és ha akarnának, sem tudnának létezni. Ezért mikor én azt állítom, hogy itt az egész világmindenség ismeretére, melyet a görögök Εἴγκυκλοπαιδεία-nak neveztek, szükség van, mely nélkül sem változatosságot felhalmozni, sem az ízlést formálni, sem az Ítéletet csiszolni nem lehet. Ez összefogja az Istenről, az emberről és az univerzumról szóló filozófiát, az ókori történelmet és az újat, igazat és mesészet, a görög és római írókat, a szabad művészetek doktorait és példáit, és mindazt, ami csak a mi ügyünkkel szorosabb összeköttetésben van.

Ezek között a tudományok között oly szoros és szükségszerű az összeköttetés, hogy néha egyikük a többi nélkül sem nem érzékelhető, sem nem tehető méltóképp publikussá. Azonban mégsem szükséges mindennek ugyanolyan mértékű és teljes ismerete. Vajon nem látjuk, majdnem minden korban két-két dicső szónok lép színre?²⁰³ De tágas elme és szép műveltség nélkül nem válhatsz azzá: kebledet be kell töltened, meg kell raknod igen nagy és igen sok dolog bájával, bőségével és sokféleségével; jól meg kell ismerned a szépművészeteknek és az Erényeknek baráti kötelékét, rokonságát. Mikor az eleusi Hippiász Olümpiába ért, az ötéves játékok ama igen nagy nyüzsgése közepette, őt hallgatva szinte egész Görögország dicsérte, hogy semmi nem akad egyetlen tudományban sem, amit ne tudna, amihez ne ér-

²⁰² Lib. I. Archit. Cap. V [Marcus VITRUVIUS Pollio, *De Architectura*, I. 1. 4–5.]

²⁰³ Cic. In Bruto. [CICERO, Marcus Tullius, *Brutus*, 333.]

tene. Mert nemcsak azon tudományokat ismerte, melyek a szabad művészeteket alkotják, a geometriát, a muzsikát, az írásos műveltséget, a költők ismeretét, és mindazt, amik a dolgok természetéről, az emberek szokásairól és a társadalomról elmondható: hanem saját kezeivel készítette gyűrűjét, amit hordott, köpenyét, amibe öltözött, saruit, amelyeket felöltött. Mert igen könnyen következtethetünk rá, mennyit nyerhettek maguknak legnemesebb tudományokból azok a szónokok, akik a hétköznapibbakat sem vetik meg.²⁰⁴ A kereskedőket kell követnünk, akik sok várost, államot bejárnak, és megismernek, de csak egyben telepednek le; így mondja Plutarkhosz, az igen komoly író.²⁰⁵ A nagy szellemek mikor mutatkoznak meg jobban, ha nem egyetlen műben?²⁰⁶

(Különösen az antik világ ismerete.)

Amikor a világismeretet én itt a dolgok bőségének és változatosságának feltalálásához kínálok, különösen azt a fajtáját ajánlom, mely az antikvitással foglalkozik, és ismertebb nevén archeológiának nevezik. Ezen elnevezés alatt értjük elsősorban a görögök és a rómaiak aranykorát, melyben a szabad és szépművészetek éretté váltak, és igen nagy dicsőségre jutottak. Itt bizonyosan visszaköszön ama igen híres, és nagy vitákban meghányt-vetett kérdés: Vajon a mi korunknál előbbre való-e az antikvitás? Mert ha a filozófiáról, a matematikáról, a földrajzról, az asztronómiáról, a fizikáról és hasonló, profán tudományok tanairól tesszük fel a kérdést, rögvést el kell ismerni: a mi korunk a termékenyebb. Ezek tekintetében napról napra egyre többet tudunk. Mivel azonban a mi művészeink az ítélőképességre és ítéletalkotásra irányulnak, nemde hogy fellángol a pártoskodás? Tizennegyedik Lajos igen művelt százada arra merészkedett, hogy Nagy Sándor és Augustus Caesar ama boldog éveit írott költészet terén felülmúlja. Íme azonban Boileau, Dacier a maga igen olvasott feleségével, Furetière és sok más, archeológiában igen jártas személy, akik a szerző kikényszerített beleegyezésével azon dolgoztak, hogy a pálmát a szépművészetek terén az antikvitásnak juttassák!²⁰⁷

Nem tartozom azok közé, akik az antikvitás vak szerelmétől vezérelve a mi korunkat megvetik; vagy akik e század túlzott felbecsülésétől elfogódva az ókoriakról gyalázóan, megvetéssel vélekednek. Azt hiszem ugyanis, az antikvitást megvetni tudatlanság, túlzottan ünnepelni viszont irigység.

Ez az irigység szokása, Regulus,

Mindig a régieket helyezni előre – mert csak azokat ismered.²⁰⁸

Az antikvitásnak megvan az az előnye, hogy annál nagyobbak látszik, minél távolabb esik tőlünk. Te pedig, mondja Szókratész a Holtak beszélgetéseiben, ha Phokiont, ha Arisztidész, vagy engem magamat ismertél volna, azokhoz hasonló embereket látnál, mint

²⁰⁴ Lib. III. de Orat. [Uő., *De Oratore*, III. 32. 128.]

²⁰⁵ [PLUTARKHOSZ, *Vitae parallelae*, I, *Solon*, 2.]

²⁰⁶ [SENECA, *Lucius Annaeus, Excerpta controversiarum*, III. 8.]

²⁰⁷ [Utalás a „régiek és modernek vitájára” – a résztvevők közül a „régiek” pártján állt: Nicolas Boileau (l. 47. jegyzet); Anne Le Fèvre Dacier / Madame Dacier (1654–1720) francia tudós, klasszikus szerzők fordítója; Antoine Furetière (1619–1688) francia író, jogász és lexikográfus.]

²⁰⁸ Martialis Lib. V. Epigr. X., aki már máshol is csúfolta Vacerrát játékosan:

Csak a régieket csodálad, Vacerra,

Nem dicséred, csak a halott költőket.

Átnézel rajtam – kérelek, Vacerra: annyit

Nem ér nekem meghalni, csak hogy tetsszem neked.

[MARTIALIS, *Marcus Valerius, Epigrammaton libri XIV, VIII, 69.*]

akiket a te korod szült. Méltatlankodunk saját korunkra, ezért vagyunk akkora véleménnyel az antikvitásról; kitüntetett helyre tesszük az ókoriakat, hogy lebecsülhessük kortársainkat. Mi, akik a méltányosnál többre becsültük az ókoriakat, utódaink számára nagyobbak tűnünk majd, mint vagyunk. Amiből végül arra jutsz, hogy a mi korunk ama régebbi századoktól semmiben sem fajzott el. És ha sok is, amit Verulami Bacon mondott: hogy valójában az antikokat a világ ifjúságának kell tartanunk;²⁰⁹ az bizonyosan elismerhető, hogy éppannyi jó érzék, tehetség és szellem maradt reánk, amennyi a rómaiaknak valaha is volt, vagy a görögöknek. Azonban mivel nem lenne igazán méltányos magunk előtt eltagadni, hogy bizonyos szépművészetek náluk virágoztak a legszebben, példának kell tekinteni és a saját tanunkba be kell fogadni azokat. Nem akarok semmit fejtegetni a festészet és a zene kapcsán: itt ugyanis ama kevés példányon kívül, ami Herculaneum üregeiből, és a többi város romjaiból előkerültek, valódi emlékek híján vagyunk. Eme művészetek nem tudják kiállni hosszabb idők megpróbáltatásait. Amit csak megerősíthetek: hogy a költészet, az ékesszólás, a szobrászat, és – hogy mást ne tegyek hozzá – az építészet igen nagy tökéletességben leledzett. Ami minket illet, az antik művek romjaikban is hasznunkra vannak, mivel a műveltség bőséget, a tehetség és az élet tisztelétét és egy jeles kort közvetítenek számunkra: melyek megismerésével az érzékek és az ízlés választékosan nemessé, és művelt emberhez méltóvá fog formálódni. Innen vette kezdetét valamennyi szépművészet megújulása.

Nagymértékben tévednek, akik mindent, ami antik, a legjobbnak tartanak. Mert az az időszak, mely a tudományok és művészetek virágkora, igen szűk időhatárok közé szorul; és a jó és rossz művészek között mindig vannak olyanok, akiknek ízlése romlott. Vajon minden szónok, aki Rómában beszélt, Ciceró volt? Vergiliusszal és Horatiusszal egy időben élt Bavius és Maevius is: ízetlen költők.²¹⁰ Arisztotelész saját korának nem kevés költőcskéjét szapulja; éppígy Longinos és Lukiánosz a szónokokat; Vitruvius szerint igen sok a műveletlen építész és a gyászos kinézetű építmény. Józan ítélettel, a művészetek szabálya és a művelt ízlés szerint kell megítélni mindent, akár régi, akár új: az antikvitas olyanfajta tekintélyt bír példái révén, mint az emberi életkorokban az öregség. Csodáljuk az antikokat; de ugyanakkor ne nézzük le, mint egyesek, saját korunk tehetségeit: mert nem fárad és merül ki a szülésben a természet, hogy már semmi dicséretre méltót ne hozhatna világra.²¹¹

²⁰⁹ [BACON, Francis, *Novum Organum*, I. LXXXIII. = Uő., *Opera omnia*, I, London, 1730, 293.]

²¹⁰ [Marcus Bavius (? – Kr.e.35.) és Maevius (?) két fűzfapoéta Vergilius és Horatius korában, az utóbbiak műbíráloiként léptek fel, így ezek számos csipkelődő megjegyzéssel örökítették meg őket műveikben.]

²¹¹ Plinius (Lib. VI. Epist. XXI.) úgy tűnik, rosszállóan jegyzi meg az epikureusokról és sztoikusokról, hogy azt állították, hogy amint a világnak van kezdete és vége, éppúgy az öregeknek is. [Caius PLINIUS CAECILIUS SECUNDUS, *i.m.* – a 10. könyv egyikében sem olvasható ilyen megállapítás.] Nekem azonban, mondja Cicero, úgy tűnik, hogy ama régiek közül egyesek nagyobb lélekkel sokkal többet láttak, mint amennyit a mi tehetségeink szeméi láthatnak. Lib. II. de Orat. N. V. [Cicero, Marcus Tullius, *De Oratore*, III. V.] Ha pedig igaz, amit a saját koráról írt Lucretius, Lib. II. [Titus LUCRETIUS CARUS, *De rerum natura*, II. 1150–1174., az idézet az 1150–1151. sorok töredéke.]

„Már akkor megtörtött az idő, kimerült a föld,
Alig teremtett egy kis életet”;

a mi korunk minden tekintetben hátrányban kell legyen, annyira különbözik e világ első éveitől, hogy azt kell hinnünk, teljesen más föld, más emberek – tehetségben, formában, erőben és természetben különbözőek – voltak akkor.

(III. Körülmények.)

A körülmények szélteben és hosszában kiterjednek, annyi anyagot kínálnak, hogy a változosság eme egyetlen toposza méltán lehetne egy szeminárium témája. Mert mennyire sok olyan dolog van, amelyek a témához úgy kapcsolódnak, hogy azt valószínűen vagy szükség-szerűen akár megelőzték, akár kísérik, akár követik! Mindet meg lehet keresni az ismert vers alapján: Ki? Mit? Hol? ... Emiatt Kallipposz a feltalálás egész tanát erre a forrásra vezet vissza.²¹² És kétségtelen, hogy a körülmények a többi toposzokat, úgymint az okokat és hatásokat, a meghatározást, az ellentétet és társaikat is átjárják. Balzac bevallja, és, úgy tűnik nekem, nem minden dicsvágy nélkül, hogy úgy írt, ahogyan a templomok és paloták szoktak épülni; és azzal dicsekszik, hogy akármilyen távol eső dolgokat is elővesz: merthogy ezerszer két mérföldet kellett bejárni, hogy az amerikai kincsek Spanyolországba kerüljenek.²¹³ Én egy dologtól félek, és ha bekövetkezik, rosszallom: ha egyesek túl messze elkanyarodnak a saját anyaguktól, és szinte a természet határain is túllépnek, hogy a saját témájukhoz gondolatokat és egyéb körülményeket keressenek és találjanak – ámbár azok előttük hevernek, és szinte kínálják magukat. Ezek azok, akik vagy azt gondolják, nagyon közönséges, ami közel esik a tárgyhoz, és maga a téma kínálja; vagy nem látják, amit a körülmények mutatnak: többnyire azonban a legjobbak közülük összefüggenek a tárggyal, és saját szemszögükből láttatják azt.

Azonban azt sem szabad elhallgatnom, hogy megesik időnként, szerencsés pillanatban, hogy tehetséges emberek, akik túl sok és a korlátaikon túleső dolgokat kutatnak, valami nagyot és kitűnőt találnak. Senecát, Balzacot²¹⁴ és mellettük sok egyéb íróművészt lehetne ehelyt felsorolni. Ezt pedig egy bizonyos újabbkori Lukiánosz tanítja a Halottak dialógusaiban.²¹⁵ Egyetlen tudomány sem nélkülözi a saját délibábjait, melyeket ámbár hiába üldö-zünk, e törekvésünk során elérjük, hogy a délibábok kutatása közben más, de szilárdabb dolgokra akadunk. Ott van a kémianak a bölcsek köve, a mechanikának az örökmozgó, a geometriának a kör négyszögesítése, az asztronómiának a távolságok nagysága – ezeket talán sosem találják meg, mégis hasznos dolog keresni. Az Erkölcshilozófiának is megvannak a maga kiméréi, mint a minden haszontól ment lélek és a tökéletes barátság. Úgy vélem, egyetlen ember sem fog sosem a tökély eme fokára eljutni; mindazonáltal dicséretes dolog kísérletet tenni, hogy arra eljussunk: az ilyenfajta törekvés során sok más erény birtokába jutunk. Mindenfajta ügyünkben szükségeltetik az, hogy az emberek olyan fokú tökéletességet tüzzenek célul maguk elé, amely erejük fölött áll. Mert ki indulna útnak, ha nem remélné, hogy tovább fog jutni annál, ahol már éppen áll? Mindenkinek saját lelkében kell megformálnia azt a célkitűzést, ami lelkesíti.

A feltalálásnak egy másik tanáról, és arról, hogy ez a szépművészeteknek is hasznára válik, ha élne, nagy fellengzéssel beszélne Raymundus Lullus.²¹⁶ Róla ha Brucker Kritikai

²¹² [Kallipposz – rétor, Arisztotelész *Rétorikája* említi, B 23, 1399b.]

²¹³ [Jean Louis Guez De Balzac (1597–1654) francia akadémikus, esszéisztikus levelek szerzője.]

²¹⁴ [Lucius Annaes Seneca; Jean Louis Guez De Balzac I. előző jegyzet.]

²¹⁵ [LUKIANOSZ, *Dialogus mortuorum XII* – Kr.u. 165 körül íródott dialogus-sorozat, mely a felvilágosodás korában műfajt teremtett, Fénelon és Fontenelle fedezi fel, majd David Fassman lipcei folyóirata, az 1718–1740 között megjelenő *Totengespäche* teszi elterjedtté.]

²¹⁶ [Raymundus Lullus / Ramón Lull (1232–1315) „ars inveniendi veritatem”-ként definiálta *Ars generalis ultima* / *Ars magna* című munkáját (Lugduni, 1517).]

filozófiatörténetét elolvasod,²¹⁷ vagy magát az ő mesterségét komolyan szemügyre veszed, aligha állod majd meg, hogy ne ismételd Martialis eme szavait:

Otrombaság bonyolultnak venni jelentéktelen dolgokat,
És ostobaság semmiségeken fáradozni.²¹⁸

(IV. A toposzok közötti különbség.)

A mi toposzaink minden másnál jobban gazdagítanak. Hogy egyesek egyetemesek, bőséget és túlcsoordulást hoznak minden tárgy számára; mások sajtáságosak, melyek csak bizonyos kútfőket szolgálnak; s hogy közülük egyesek inkább a szónokokéi, vagy a költőkéi, mások pedig inkább a festőknek kedveznek, vagy más művészeknek – ez bizonyos és helyénvaló. Hogy tehát a rejtett dolgok megmutatása és megismertetése locusok, azaz szöveghelyek által ügyes ötlet-e: ennek megvizsgálására ha valamilyen érvet keresünk, meg kell ismernünk magukat a locusokat.²¹⁹ Már ha nem lenne mindegyik nyilvánvalóan, és biztos kézzel bemutatva: Minden forrásuk bőséges. Ha nem fölmeredő és a tetőt bámuló, és gondolatainkat mormolva vitató hallgatóságot kívánunk magunknak, akkor azt: Mi illik, de mit is követel a tárgy? Mi illene a szereplőhöz? Mi legyen az idővel? – egyfajta átlagemberi módon megfontolva közelítsük meg, és a kezdeteket, s mindazt, ami követi, maga a természet állítsa elénk, és akkora bőséggel gazdagodjék a tárgy, hogy a munkához kelljen a mester, ne a mesternek a munka.²²⁰ De amint a vetés nemcsak gazdag gyümölcsöt hoz, hanem a termésre veszélyes gyomot is bőven terem; úgy tehát e locusokból ugyancsak származhatnak bizonyos könnyelmű, vagy idegen, vagy haszontalan dolgok is: a művész ízlésének tehát alapos válogatással kell élnie. Ama görög művész, aki mind tehetségéről, mind tárgyai újdonságáról híres, sosem volt szűkmarkúbb a részletekkel, mint Heléna alakjának leírásában. Szinte azt lehet mondani: eme isteni asszony testének alakját és viseletét mintegy könnyedén érinti csak, nem lefesti. Mégis meggyőz minden kort, hogy ő olyan szépséggel bírt, amekkora sosem tűnt még fel, és méltó volt arra, hogy érte nemes nemzetek magukat és mindent, ami kedves nekik, feláldozzanak. Ha ezt követte volna Tasso, Armida képét sokkal csábosabban véste volna szívünkbe.²²¹ Benne oly sok csínt és bájít összegyűjtött, hogy méltán kérded, hogyan lehet ez együtt egy emberben? És méltán mondod, hogy itt minden toposz kimerített, egyszerismind a toposzok mindent kimerítették.

²¹⁷ [BRUCKER, Johann Jacob, *Historia critica philosophiae a mundi incunabulis ad nostram usque aetatem deducta*, I-V, Leipzig 1742–1744, appendixszel bővítve: 1767. Az idézett hely Lullus kapcsán: IV. kötet, Lipcse, 1793 12. – period.III. pars I. lib.I. cap.I.]

²¹⁸ [MARTIALIS, Marcus Valerius, *Epigrammaton libri*, II. 86. 9–10.]

²¹⁹ Cic. In Topicis. [CICERO, Marcus Tullius, *Topica*, 7.]

²²⁰ Quintil. Lib. X. és Phaedrus. [Az idézet első fele: QUINTILIANUS, Marcus Fabius, *i.m.*, X. XV.; második fele: PHAEDRUS, Augustus Libertus, *Fabularum Aesopiarum Libri*, III. *Epilogus*, 7. E mondást Baumgarten is idézi, BAUMGARTEN, Alexander Gottlob, *Aesthetica*, XI. § 148.]

²²¹ [Armida: szép damaszkuszi hercegnő Torquato Tasso *Megszabadított Jeruzsálem* című eposzában, az egyik keresztény hőst, Rinaldot varázskertjébe csalja.]

Negyedik fejezet. A változatossággal kapcsolatos hibák.

(I. *Luxus.*)

Két olyan hiba van, mely a változatossággal kapcsolatos: a *luxus* és a *szegényesség*. Ritkán van bőség vétek nélkül; és több mint elégszer tapasztaljuk a szépművészetekben, amit a Költő az aranyágról mesélt: csupán egyet leszakítván nem hiányzik a másik aranyág, és hasonló érczel lombosul a vessző.²²² Ama luxus, mely megrontja az erkölcsöket, s a legkitűnőbb törekvéseket is megtépázza, a műalkotásokban nem kis hibákat eredményez. A szépművészetekben ez akkor jelenik meg, mikor bizony egyes művészek ég és föld minden táját bejárják, kimerítik a tengereket, hogy egyetlen műben minden ékes dolog ott legyen. Ami kő, ékkő, gyöngy, virág és nektár csak akad; akarom mondani, amit bőség csak a feltalálás termékenysége által teremni tud, azt mind összehalmozva feltornyozzák, egy ujra hat gyűrűt húznak, a női világot saját ízlésük szerint cicomázzák, perzsa pompát teremtenek, dúskálnak, és a szépség gazdagságát oly mértékben pazarolják, amelyet egykor Ázsia látott sokszor. Mire ezek a nagyratörő díszítmények, fárasztó bőség és az apróságok ostoba megmunkálása? Semmi nincs taszítóbb, mint a szorgalmas ostobaság. A jó festő nem viszi fel valamennyi színt, hanem szűkmarkúan csak azt, ami elegendő; nem a gótok ízlése szerint dolgozik a mi építészettünk; sem a költők, már akik azok, vagy az igazi szónokok nem szórják mondásaikat és tetteiket úgy, mint a számmagot vagy a mákot. Szemérmes a mi szépségünk, nem luxust, hanem egybehangzást kíván; arra törekszik, hogy díszítve, ne pedig agyonterhelve legyen: különösen azt a fajta halmozást kerüli, amely a kicsiny részletekben mutatkozik. Tapasztolt magának Pamphilus Terentiusnál: Ki szerencsésebb nálam, ki az, aki szépséggel inkább teljes?²²³ Ha termékeny és éles elme termékeny területre kerül, a dolgok elképesztő sokaságával képes bővelteni a saját tárgyát; de műve nem közvetlenül ettől lesz tökéletes és szép. Theopomposz megkísérelte Perzsa Királyának Egyiptomba vezető útját pompázatosan leírni, de a jelentéktelen dolgok halmozása egész elbeszélését elrontotta.²²⁴ Ázsia melyik városa vagy népe ne küldött volna követeket a királyhoz? Nem volt oly termése a földnek, oly alkotása a művészeteknek, drága és értékes, melyet neki ne küldtek volna ajándéknak. Nemde sok és drága ruhákat, szőnyeget – egyesek finomak, bíborral itatottak, festettek, fényesek, hasonlóképp sok arannyal festett sátort minden szükségességgel felszerelve, sok drága ágyat ágytakarókkal? Emellett ezüst és arany metszeteket, poharakat, edényeket, részint drágakövekkel díszítve, részint gondosan és nagy költséggel kidolgozva. Ehhez még görög és barbár fegyverek számtalan ezreit, megszámlálhatatlan, fogyasztásra tenyésztett marhát és nyáját, oly sok véka fűszert, tömlőt, zsákot, papiruszt könyveknek, és más szükséges dolgokat. Végül a különféle fajtájú sózott halak oly nagy sokasága halmozódott fel, hogy a távolról érkező számára épületeknek és domboknak tűntek... Így hanyatlak vissza a méltóbb tárgyaktól a jelentéktelenebbekig, miközben inkább a nagyobbak felé kellett volna előrehaladnia; és mivel az egész ragyogó készület leírásába belevegyíti a borostömlőket, fűszereket és zsákokat, mintegy a konyha képzetét kelti ezzel. Ki az a jóra való ember, aki szépségekkel teltnek

²²² Aeneid. VI. [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, VI. 143–144. „Bátran leszakíthatod ágát, / Új sarjad tüstént a helyébe, ugyancsak aranyból” – Lakatos István fordításában.]

²²³ [TERENTIUS, Publius Afer, *Hecyra*, 848.]

²²⁴ [Theopomposz (Kr.e. 378–320 k.) görög történetíró, az utalás *Philippika* című művére vonatkozik.]

mondaná magát, csak mert bőségben él? Ha valaki mindezen készületre összpontosítva az aranyak, gyöngyökkel díszített kupák, ezüst és arany sátrak közé fűszeres poharakat és borostömlőket helyezne, az ránézésre is igen éktelen dolog lenne: éppígy az e fajta szavak ugyanilyen mértékben csúfságára válnak a szónoklatnak, és a tárgyak egész bősége elhibázott, elrontott.

Bár Homérosz nagy költő, mégis mellőzi Tantaloszt, Ixiont, Titüoszt és a többieket is.²²⁵ És ha Partheniosz, Euphorion vagy más hasonlók egész építményt emelnek is arra, hogy sok verssoron át a vizet elvezessék Tantalosz ajkaihoz? És ha rengeteg soron át forgatnák Ixiont?²²⁶ A luxus kedvelőinek szól a mondás, melyet az igen tapasztalt festő a Helénát megaranyozó tanítványának mondott: Mivel szépet nem tudsz, gazdagot csináltál. Vagy amit Püladész mondott Hüla táncosnak: Te azt mutattad meg, hogy Agamemnon magas, én pedig hogy nagy.²²⁷

(Mérséklendő a takarékosággal.)

Nehogy a bőség túlzásba vitessék, mérsékelni kell a takarékosággal és a lekerekített tömörséggel. A takarékoság gyümölcsöző és józan erény, leginkább azt az egy dolgot követeli meg, hogy épp annyi bőség és gazdagság jusson a műnek, amennyit annak szépsége megenged. Hiszen minden tárgyat így kell a mi esetünkben megkomponálni annak érdekében, hogy mind az egész, mind a részek és a formája könnyedén felismerhető legyen. Mivelhogy az emberi elmének korlátai vannak, és ereje véges, ha sokat és egy helyre terhelnek rá, nem tudja megtartani, leroskad a képzetek és érzékletek súlya alatt: nem lesz elég ereje, hogy egyenként megszemlélje őket és elboldoguljon velük.

(És a lekerekített tömörséggel.)

A bőség másik korlátozója a tömörség, mégpedig a lekerekített tömörség, melyről egykor a görögök beszéltek, és a szavak áradását, a dolgok eltúlzott nagyságát tisztogatták vele. Olyan erény ez, mely a szépirodalmi kultúrában és a szépművészetekben éppoly szükséges, leginkább azért, hogy az unalmas részleteket lemetszhessük. Különben a fölös bőség nem kisebb deformitást eredményez esetünkben, mint a púp a testen, vagy a mindenhonnan szétbugygyanó ruházat. Vedd hozzá, hogy az ilyenfajta bőség szétzilálja az elmét, és labirintusba zárja, vagy a dolgok sokaságának terhével földig sújtja. Bármelyiket is említsem, oly nagy rossz származna belőle, hogy úgy gondolnád, jól mondták: azért nem lehet a teljes szépséget egyetlen személyben látni, sem erejét és vonzását egyszerre érezni; mert különben annak gyűlöletes túltengése szükségképp nem kis rémülettel töltene meg minket. A tömörség, bár kevés dologból áll, sok dolgot tartalmaz utalásszerűen. A takarékoság a nagy számok, a tömörség a nagy méretek körül foglalatoskodik: mindkettő azon dolgozik, hogy miközben a változatosságra és a bőségre törekszünk, nehogy a vele határos és szomszédos vétségbe essünk.

²²⁵ [Tantalosz, Ixion, Titüosz – mitológiai alakok, akikre az alvilágban kivételesen súlyos büntetéseket róttak ki az istenek vétkeikért. Homérosz az *Odüsszeia* XI. énekében említést tesz róluk, de csupán néhány sorban.]

²²⁶ [Nikaiai Partheniosz (?–Kr.u.14.) görög grammatikus, *Erotika panthemata* című munkájában mitologikus szerelmi történeteket dolgoz fel, Kalkhiszi Euphorion (Kr.e.275–?) görög költő, *Ithra* című mitológiai eposzára utal a szöveg.]

²²⁷ [MACROBIUS. Ambrosius Theodosius, *Saturnalia*, II. VII. Népszerű anekdota a kortársak között, idézi többek között Johann Jakob ENGEL, *Ideen zu einer Mimik*, Berlin, 1785, I. 366.]

(II. Szegényesség.)

A másik vétség ebben a szegényesség, a hibák száraz, sótlan és sovány fajtája. Azoknak a vétké, avagy gyönyörűsége ez, akiknek szűkmarkúbb természete van; vagy az adottságuk ugyan megvan hozzá, mégsem mernek feltörni, szellemüknek nem engednek szabadságot, valamiféle félelem köti gúzsba őket. Ők minden bőségesebb és termékenyebb tárgytól meghátrálnak, szárazak maradnak, és sótlanak. De mi van akkor, ha a téma természeténél fogva terméketlen? Minden tárgy vagy önmagában változatos, vagy mesterségesen lesz változatos. Ha valami önmagában változatos, szemünkre van csak szükség, hogy lássuk; ha pedig anyagában csekély és szegényes, az emberi fantázia és szellem révén nagyobbá és bőségesebbé válhat. A géniusz, melyről már írtam, mozgékonyásával minden bejár, kifürkészi az okokat, hasonlóképp a hatásokat és a részleteket, mindent, ami megelőzi és követi, ami segíti vagy akadályozza az adott tárgyat. Kikutatja tehát a tárgyak természetét és rejtett részleteit, számtalan ideát összegyűjt, melyek a véleményalkotáshoz mindig szükségesek. A távollévő dolgokat éppúgy, mint amelyek jelen vannak vagy lehetnének: képzelőtehetsége segítségével mintegy élő alakban élénk állítja, erőt és életet ad nekik. Ez nem fog kudarcot vallani abban, hogy a téma terméketlenségéből bőséget, szegényességéből gazdagságot, egyszerűségből változatosságot teremtsen, és hogy kapott hevével és szorgalmával minden tárgyat érzékeink elé emeljen.

Mi egyszerűbb, mi egyöntetűbb dolog Akhilleusz haragjánál? Egyedül foglyát, egy nőt, Brizéiszt ragadják el tőle; egyedül Agamemnon az, aki megsérti; egyedül ő méltatlankodik és dühöng. Aki száraz szemekkel néz Akhilleusz őrvjögésére, azt fogja gondolni, száraz és sótlan tárgy az az elbeszélésre. Ám ha Homérosz bőséges és éles szelleme tekint rá, semmi sem lesz termékenyebb tárgy e haragnál, sem nagyobb. Ő ugyanis mind a görögöket, mind a trójaiakat, mind az embereket, mind az eget és földet, s az egész tengert megmozgatja, tárgyat általánossá terjeszti, a legistenibb Iliász tárgyává teszi. Ma Apollón révén pestist bocsájt a görögök seregére, holnap Krüszéiszt visszaadja atyjának; most Akhilleusz foglyát ragadja el, most anyját, Thétiszt vezeti a tenger mélyéből Juppiterhez, hogy bosszút kérjen. Most az Istenek, vagy az emberek, mikor mi szükséges, tanácsát gyűjti egybe; itt ütközetet szít, ott Ménelaoszt állítja szembe Parisszal, Aiaszt Hektórral, Diomédészt Venusszal és Marsszal; magukat az Isteneket is megosztja egymás között. Most vereséget hall, most győzelmet jelent; már a táborban van, már a városban, sem a tenger, sem az ég nincs előle elzárva. Már az idős Hekuba, már Heléna, most Odüsszeusz, most Minerva; itt Nesztorral beszél, itt Juppiterrel villámlik, Patroklosszal haldoklik, Akhilleusszal dühöng, Hektórral meghurcoltatik, Priamossal gyászol: mindenütt változatos, mindenütt szép, és hősével együtt nagy és halhatatlan.

(Milyen módon előzhető meg?)

Nehogy bármely tárgyban is a szegényesség vétségébe essünk, abban gyakran segít, ha a tárgyat több érzékünkkel is felfedezzük. Hiszen sok testi és lelki adottságot kaptunk a természetől, melyeket nem annyira működési módjuk, mint feladatuk és működési területük változatossága különböztet meg egymástól: mindegyiküknek megvannak a maga területei és határai. Nem kevésbé gyakran segíti egyik a másikat, különösen ha ugyanazon tárgyat több érzékünkkel észleljük: ami által az történik, hogy többet ismerünk meg belőle, mint ha csak egy tulajdonsága válna előttünk ismeretessé. A természet művészi-mesterséges Képet látásunk, egybehangzását hallásunk közvetíti felénk; a fantázia az elmúlt vagy imaginárius dolgokat, s éppígy valódi és jelenlévő dolgokat mutat meg: ezeket így kell végiggondolni az elme más erői esetében is. Bármely adottság annál nagyobb változatosságot ragad meg egy

tárgyban, amennyivel ő maga is nagyobb és tökéletesebb, és amennyivel mi magunk jobban használjuk azt. Az éles szemeknek több minden feltárul, mint a gyengéknek; az élesebb hallás a csekélyke hangot is felfogja, a gyors szellem távolabbra hat, az éles elme többet és gyorsabban átlát: tehát a tárgy mintegy anyagában lesz annál gazdagabb, minél jobb és több érzék fürkészi.

Bármely újabb adottsága, amit esetleg felfedezünk, más és más fénybe állítja a tárgyat, és több oldaláról mutatja meg. Ha csak egy képességgel vizsgáltad a tárgyat, annak csak egy részét láthattad: ezért ha az szegényes kénytelen maradni, habár egyébként termékeny is, a te hibád. Nem más okból látott el bennünket a természet több érzékkel, mint hogy valamennyi adottságunkat az ő kincsestárára fordítsuk, és bőségét oly nagyinak és változatosnak találjuk vizsgálatunk során, amilyenben ő művei valóban dúskálnak. A toposzokat azért emlegettem, hogy a változatosság létrehozásában támaszaink legyen. Ámde semmilyen mesterkedés nem képes a géniuszt helyettesíteni. Akik lélekben gazdagok, amint egy tárgyra ránéznek, azt rögvest mintegy minden oldalról megvilágítja fényük, és minden kincse feltárul szemeiknek. Ezt jelenti az elme termékenysége, és ez az esztétikai ember feladata: hogy e tekintetben életteli és erőteli legyen, és ezen adottságát széltében-hosszában kiterjessze. Minden tárgy esetében meg kell vizsgálni, meddig. Mert bár mindennek megvan a maga mértéke, mégis: többet árt a túlzás, mint a szűkösség.

NEGYEDIK KÖNYV

A VÁLTOZATOSSÁG EGYSÉGÉRŐL ÉS EGYBEHANGZÁSÁRÓL

Első fejezet.

A változatosság illő módon egységesítendő.

(I. *A változatosság egysége szükségszerű.*)

A tárgyak változatossága kellemetlenné és terhessé válik, ha nem áll össze kölcsönös egybehangzássá és egységgé. Miként ugyanis az egységesség és a túlzott egyszerűség unalmat szül, úgy a szétszórt változatosság, mivel az érzékeket és az elmét, annak ideáit részekre szagatja rögvest, fáraszt és saját szétszórtságával csúfsághoz és undorhoz szokott vezetni.

Ha valamely Képiró emberi főhöz akarna

Lónyákat adni, s különb színű tollakkal az öszve

Hordott s tett tagokat megrakná, hogy mi felőlről

szép asszony, rútul feketült hal légyen alólról:

Ezt nevetés nélkül tudnátok-e nézni barátim?²²⁸

Sokakat látsz, akik ama rhodoszi kolosszus fejét valamely törpe testére helyezik; és hasonlóképp másokat, akik fej nélküli testeket kreálnak. Mások, nem kevesen, igen hasonlóknak látszanak nekem az ókori tragédiászínészekhez, akik tudniillik egyik lábukon magas saruban, fennhézajva járnak, másikon pedig fűzős sarut viselnek; akár mintha látnád Cupidót gyerekként Héraklész hatalmas alakját magára öltetni, vagy valamely titán szerepébe öltözni be. A test valamennyi tagjának együtt kell éreznie. Ne legyen arany a sprófk, miközben a mellvért teljesen nevetséges: mindenhonnan való régi rongyokból, vagy megrágott bőrből van összeállítva; a pajzs pedig fűzfából, tengeri bab szárával megerősítve.²²⁹ Nem tetszhet a változatosság, mely nem áll egységbe illő módon: formátlan és természetellenes. Joggal mondhatjuk hát, hogy a szépség formája az egység, azaz a sokaság eggyé válása. Egyetlen, mondja Augustinus, üdvös eggyé válás révén minden széppé válik; maga az eggyé válás pedig egyenlőséget és egységességet követel.²³⁰ Ennek mértéke tekintetében az új bölcsék is, Diderot és Carlo Giuliani, eltérő véleményt vallanak.²³¹

(II. *És tökéletes.*)

Jobb szeretek saját magamnak hinni. Amikor a síp megszólal, nemcsak bizonyos benyomásokat kelt, hanem a hallgatókat mintegy állapotukból kiragadva rajongó ihletettséggel tölti meg: benyomást idézve elő lelkükben az ütem ritmusával, arra kényszeríti őket, hogy maguk is taktusra lépjenek, és lépteikkel a dalt imitálják. Más pendülések is, ahány csak van, még magának a citerának a pendülése is, ha a dallamot felismerni nem is tudjuk, mégis, a hangok változatosságával, a húrok felváltott rezdülésével, a sokféleség összhangjával gyakran csuda-

²²⁸ Horat. [Quintus HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, 5. Virág Benedek fordítása.]

²²⁹ Ilyen képeket csepeül Lukiánosz a *Hogyan kell történelmet írni* című könyvében. [LUKIÁNOSZ, *Quomodo conscribenda Historia sit? – Luciani Samosatensis Quomodo Historia conscribenda sit*, ed. FRANCISCUS RIOLLAY, Oxonii, 1776, 50–51.]

²³⁰ De Verit. Rel. Cap. XXX. [AURELIUS, Augustinus, *De vera religione*, XXX. 55.]

²³¹ Encyclop. Art. Beau. [DIDEROT, Denis, *i.m.*]

mód gyönyörködtetnek. Ugyanilyen a szónoklat hatalma: a kompozíció ugyanis, azaz a szavaknak – melyek magát az elmét, nemcsak a füleket érintik meg – az összhangja, miközben szavak, mondatok és dolgok ideáit ébreszti, a jelenlévők lelkét a hangok olyan változatosságával és kevercsével vonja igen erősen hatása alá, szívüket olyannyira felkavarja, amint a szónok azt irányítja. Ezért aztán úgy tűnik, a változatos tárgyak ezen egybehangzása lelkeinket teljesen hatalmába keríti. Legyen tehát a változatosság egységes, és pedig nem akármi-lyen összeköttetés révén: hanem egybehangzó, akár természetesen, akár mesterségesen tökéletes kapcsolat által.

(III. Ennek abszolút mintáját a természet mutatja.)

Nem tévednek, akik azt gondolják, maga a természet szab a dolgoknak rendet. Ugyanis tökéletes és kiváló példát mutat a rendezett egységre maga a teljes univerzum. Akkor benne a bőség, hogy az ember értelem nem tudja befogni: mert amint az az isteni elmében fogant, és annak hatalma hozta létre – úgy csakis ugyanezen isteni elmének kell lennie annak, mely mindezt egyenként szemmel tudja tartani, és össze tudja fogni. Mit neki a földek, tengerek és az ég? Lelkével, mintegy szemekkel az egész földön és minden tengeren átpillanthat. Gondolj a források kiapadhatatlanságára, a felfénylő folyamokra, a partok növényzetére, a hegyek magasára, a mezők végeláthatatlanságára; vedd hozzá a rejtett arany és ezüst ereket, a márvány határtalan erejét. Tekintsd az állatok fajtáit, szelídekét és vadakét; milyen szárnyuk csapása, és énekük, milyen a legelőjük, milyen az erdei élet? És mit mondjak az emberi fajról? Mennyi a víz a tengerekben? Mily sok és változatos sziget és part? Hány faja van a részint alámerülve élő, részint úszó és lebegő állatoknak, részint melyek a sziklákhöz tapadnak vázukkal, és mily különbözőek e fajok? Mit mondjak a levegőről, mely hol lebeg, hol széllé tömörül; felhők, esők, szelek, fagyos és meleg évszakok változatosságáról? Nemde megszámlálhatatlan a csillagok tüze, hatalmas kiterjedésű, melyek fejedelme, a nap mindent megvilágít ragyogó fényével? – Megszámlálhatatlanok evilág dolgai: mégis milyen csodálatos, milyen szép művészettel, mily szerencsés láncolatban, kölcsönös kapcsolattal vannak egymáshoz kötve! Mily biztos a mozgásuk, és hány rendje van a csillagoknak, mi minden van bennük egymáshoz kapcsolva! Az ég, föld, tűz, levegő és a víz, és bennük oly sok, oly különböző és változatos, sőt, egymással ellenkező és küzdelemben álló dolog egy célra, egy testbe – amit, mint mondtam, világnak nevezünk – egyesülnek és összekapcsolódnak, úgy, hogy még elgondolni sem lehet egymáshoz jobban illeszkedő részeket. Amiért is helyesen mondták egyes filozófusok és költők, hogy a világot a széttartó dolgok összetartása tartja meg.

Mert ha a nedv meg a hő egymással jól keverülnek,
lesz foganás: hisz e kettőből lép minden a létre;
minthogy a tűz meg a víz harcol, kél minden a gőzből,
és ez a széthúzó egyetértés életet áraszt.²³²

Hogy létezne olyan valaki, akit a dolgok eme egyesülése, és a világ épségét és szépségét együttesen célzó összeilleszkedése a természetnek ne indítana meg, ilyet soha elgondolni sem lehetett, ezt biztosan tudom.²³³

²³² Ovid. *Metam.* [Publius OVIDIUS Naso, *Metamorphoses*, I. 430–433. Devecseri Gábor fordítása.]

²³³ Cic. *L. II. de Nat. Deor.*, többet *I. I. III. de Orat.* Nincs oly fajtája a dolgoknak, ami akár elszakítva a többtől magában megállhatna, akár mihelyt a többit nélkülözni kénytelen, erejét és örökkévalóságát megőrizhetné. [CICERO, Marcus Tullius, *De natura Deorum*, II. 119.; Uő., *De Oratore*, III. 20.]

Egy dolog van, amire e tan kapcsán fel kell hívnom a figyelmet: óvakodni kell, nehogy ama művészi mesterség, mely a változatosságot egyesíti, azaz az egység túlzottá váljék, és túlzottan megerősödjék. Bizonyos, hogy a tökéletességet a dolgok kölcsönös kapcsolata tartja össze; de ha olyan mű keletkezik, hogy abban feltűnőbb és erősebb az egység ideája a változatosságánál, a szépség erejét és érzetét ez szükségképpen kioltja. El kell fedni tehát e művészi mesterséget: éreztetni kell, nem mutogatni. Hogyan történik ez? – Nem egyszerű. Mivel nem mindig figyelnek erre, megeskik, hogy nehéz és fárasztó szónoklatokat, rideg költeményeket kell hallanunk; mesterkéltn és ezer módon összekovácsolt drámákat, erőszakolt szobrokat, mulékony képeket kell kerülgetnünk unalommal, és csak azáltal remélhetünk enyhülést utánuk, ha mielőbb elfeledkezünk róluk.

Második fejezet A változatosság illő egysége adja a harmóniát.

(Mi a harmónia?)

Miközben fontolgattam, és gyakran kérdezgettem magamban, végül is mi eredményezi az olyannyira különböző dolgok ama kölcsönös és gyönyörű egységét; honnan támad az az egyedülálló tökéletesség, melyet a szépség megkomponálásához megkövetelünk – eközben eszembe jutott, hogy eme adottságra és a harmónia művészetére nyitott szemekre van szükségünk. A harmónia az ἀρμόζω szóból származik, rendet és összefüggést jelent. Először a zene szakszava, mivel a görög művészek húrjaik feszülését és egybecsengését egész hangmértékekre állhatatosan és minden sérelem nélkül eszközölték. Azután a festők, majd az építésszek, végül a költők kezdték használni ezt az elnevezést a különböző dolgok egységének és a részletek egyesülésének kifejezésére. Számomra már a harmónia kifejezés általánosan elterjedt a szépművészetek elméletében, mely mind az egyidejű, mind az egymásra következő részletek illő sorát és összefüggését állítja elének.

Nem utasítom el, hogy a harmóniát, ha valakinek tetszik, más elnevezésekkel illessük: azonban azzal a kikötéssel, hogy a rend, egység, összefüggés, egybehangzás, együvé tartás és hasonló elnevezések alatt azt a kapcsolatot és egybefüggést értsük, melyet leírtam. Semmi módon nem helyeselhetem, ha az arányosságot és a szimmetriát e dologgal összekeverik: ezeket ugyanis az ókori mesterek másra használták, és a mi művészeink vonatkozásában is így kell tennünk. Az arányosság számunkra az, ami a görögöknek az ἀναλογία, és a dolgok egymás közötti, számbeli összehasonlítását jelenti Tullius szerint, aki ezt a kifejezést először merete megújítani.²³⁴ Nincs latin neve a szimmetriának – mondja Plinius.²³⁵ Vitruvius pedig így írja le:²³⁶ a szimmetria magának a mű részeinek illő összhangja, az elkülönített részletek-

²³⁴ A Fragmenta de Uniuerso n. IV., [Cicero, Marcus Tullius, *Timaecus*, 13. „*quae Graecae ἀναλογία, Latine – audendum est enim, quoniam haec primum a nobis novantur – comparatio pro portione dici potest.*”] Quintilianus pedig Lib. I. Cap. VI. azt mondja, az Analógia az, amit görögökből latinra fordítók Proportionak, Arányosságnak neveztek. [Quintilianus, Marcus Fabius, *i.m.*, I. 6. III.]

²³⁵ Hist. Nat. Lib. XXXIV. Cap. VIII. [Caius Plinius Secundus, *i.m.*, XXIX. 19. 58.]

²³⁶ [Marcus Vitruvius Pollio, *i.m.*, III. I. *De symmetria* 1–3. A szimmetria tana, így a fenti Vitruvius-részlet is fontos része volt a jezsuita építészettanításnak, a Szerdahely-szöveg sem szó szerint Vitruviust idézi, hanem a megjelölt locus Pontanus tankönyvének építészettörténeti fejezetében szereplő összefoglalását: PONTANUS, Jacobus, *Progymnasmatum Latinitatis, sive Dialogorum, de variis rerum generibus cum Annotationibus*, I, Ingolstadt, 1611, 8. Vö. TÓTH

ből az egyetemes alakzat képéhez tartozó rész egyöntetűsége; ahogy az emberi testben a könyökből, lábból, tenyérből, ujjból és egyéb részekből szimmetrikus, részarányos lesz, éppúgy van a műalkotások tökéletességével is. A szimmetria sajátlagosan ama részeknek, melyek egyazon műhöz szükségképpen hozzátartoznak, a hasonlóságát és részarányosságát exponálja.

Első szakasz.

(A harmónia bármely részt illő módon az egészhez alkalmaz.)

Az első dolog, melyet a harmónia tesz: bármely részt illő módon az egészhez alkalmaz. Jobb érzékű emberben kis meghasonlás is undort kelt. Ezért nem tetszett a jeles Riedelnek Boileau és Milton; amaz, mivel a szépséget a pulpitusról egy súlyos költeménnyel, egyszerűsmind Lamoignon királyi szenátor érzelmes panegürikoszával határozta meg; emez, mivel elkanyarodván fenséges tárgyától, a saját vakságára tér ki, amely valóban nem áll kapcsolatban a Paradicsom elvesztésével.²³⁷ Lucanus és más költők, hiszen költőkről kezdtünk beszélni, az én ízlésemnek nem igazán tetszenek, mikor idegen és elütő dolgokat szabadosan felvesznek tárgyukhoz. Valóban vét ugyanis az imént említett Lucanus, midőn a Pharsaliába párbeszédet sző bele messze eső, és ámbár válogatott, de a cselekménytől teljesen idegen témákról.²³⁸ Erről van szó:

Néha sokat s nagyot ígérő kezdethez adatnak
Bársony foltocskák ragyogó szépségnek okáért:
Berke Diánának s oltára leíratik, a szép
Kegyjelet, a szaladó Rhénus zöld réten. Ezeknek
Nem vala most helyek itt.²³⁹

Ezeket azonban időnként „epizódnak” nevezvén, mentegetik a szépirodalomban jártasak. Ám ha akár egy kertbe, melyet gyönyörködtetésre szántak, olyan részleteket építesz, amelyek sem a célnak, sem az egésznek nem felelnek meg; vagy ha egy épületbe, mely egyébként nagyszabású, a régiek szokása szerint alacsony ablakokat és ajtókat tesz be; vagy ha a szobrász az erős Héraklésznek lágy kacsót készít, sokkal inkább erőszakot szenved a harmónia ezen arányossága.

Második szakasz.

(A harmónia minden részt illően egyé kovácsol egymással.)

A harmónia másik feladata, hogy minden részletet illően egyé kovácsoljon egymással. És bizonyos, hogy a hasonló részeknek, vagy ha ugyanazon célra és feladatra vannak szánva, mind helyzetükben, mind nagyságukban egybeillőnek kell lenniük. Az emberi test az Isteni Művész alkotása: töprengj el, amikor tudsz, annak csodálatos kidolgozottságán és tökéle-

Áron, *Jezsuita építézetoktatás a nagyszombati egyetemen a 18. században*, *Ars Hungarica*, 35 (2007), 2, 255–315.]

²³⁷ [Riedel említett művét l. 135. jegyzet. Az említett részlet (*Theorie...*, Jena, 1767, 246.): „Jedem Leser mus es sehr unschicklich vorkommen, wenn der Pult des Boileau, ein scherzhaftes Gedicht, mit einer ernsthaften und feurigen Lobrede auf den Lamoignon, einen königlichen Richter, endigt. Um jeden Leser mus es sehr unschicklich vorkommen, wenn Milton in einem Gedichte, welches den erhabensten Gegenstand hat, eine Ausschweifung auf seine Blindheit macht; die gewis mit dem verlohrenen Paradise nicht sehr verknüpft ist.”

²³⁸ [LUCANUS, Marcus Annaeus, *Pharsalia*.]

²³⁹ Horat. Arte [Quintus HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, 14–17. Virág Benedek fordítása.]

tességén: hogy a fogak hogyan vannak a szájban elrendezve; hogy a nyelvet az annak gyökerénél függő gyomor bocsátja ki; hogy a tüdő és a szív kívülről levegőt pumpál be, hogy a lélegzet az artériákon, a vér a vénákon keresztül az egész testben szétáradjon. Nézd, milyen jó kötelékei vannak a csontoknak a stabilitás megteremtésére, mennyire alkalmasak az ízületek a behatárolásra s a mozgásra, és a test valamennyi mozdulatára. Mit mondjak az idegekről, amelyek az ízületeket összetartják, és azokat magukban foglalva az egész testben kiterjeszkednek? Mit mondjak arról, hogy ők az érzések tolmácsai, a dolgok hírülvivői? – Hosszú lenne e művészi építmény szerkezetét és kidolgozottságát részletesen taglalni. Jelen szempontból leginkább azt tekintsd, milyen harmonikusan állította össze ama legfőbb Mester a tagokat. Két fület, ugyanannyi szemet, kezet, lábat a lábhoz adott nekünk – ránézésre hasonlóak, nagyság, erő, funkció tekintetében. Nem cselekszenek másként a jó építészek sem, hogy az épületet e törvényszerűség segítségével tökéletessé tegyék. Ebben, és mondhatjuk, valamennyi művészetben szükséges a hasonló részeket kölcsönösen kiegyensúlyozni. Azon művészetek, melyeknek saját szépségüket sorrendben, egymásra következés útján kell kifejezniük, úgy tesznek ennek eleget, ha azonos részleteik egymáshoz közel állnak; ezekben ugyanis egy kicsiny eltérés is sérti az érzékeket, mely ellenkező esetben elkerülné a figyelmet. Ezért helyesen korholta Plutarkhosz ama művészeket, akik kis szobrokat helyeznek nagy talapzatra.²⁴⁰

Harmadik szakasz.

(Minden részt egészszé épít.)

Harmadjára a harmónia a részeket egészszé építi a természet, a személyek, a szokások és végül a történelem módszere szerint; mindez rendre kifejtendő.

(I. A természet módszere szerint.)

A természetnek megvannak a maga törvényei; illet ugyanis a Teremtő bölcsességéhez, hogy biztos törvényszerűségeket állítson fel számára, melyeken túl vagy innen nem mehet, hanem a aktivitásában egységes rendet, és ugyanazt az elvet tartsa meg. Ezen törvények által szilárdult meg a természet. Képzeljük el, hogy ha ezek a törvények és kötelékek feloldódnak: egybefolyó lesz, úgy vélem, a természet arca, vissza fog térni az ősi káosz, a durva, rendezetlen tömegek; és ugyanolyan viszály lesz a dolgok között, mint akkor volt, vagy lehetett, amikor

Nem ragyogott föl még, a világra világlani, Titan;
nem nőtt szüntelenül, szarvát újítani, Phoebe;
nem függött a körül-lebegő levegőben a föld sem,
egyensúlyban tartva magát; nem tárta ki karját
part-peremek köribe nagymesszire Amphitrite.²⁴¹

A természetet e törvényeit, melyek révén ő maga fennáll, ha egyszer látjuk, nem tudjuk nem ismerni: rendjükkal, fényükkel, egységességükkel felizgatják, magukhoz csalogatják és vonzzák az emberi elmét. Tehát midőn valamin munkálkodunk a szépművészetekben, mindenekelőtt a természet egyetemes törvényeit kell szem előtt tartanunk, s csak azután kell a

²⁴⁰ οἱ φαῦλοι τεχνῖται βάσεις μεγάλας μικροῖς ὑφιστάντες ἀναθήμασιν ἐλέγχουσιν αὐτῶν καὶ τὰς μικρότητας.

[PLUTARKHOSZ, Περὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης καὶ ἀρετῆς, II. IV.]

²⁴¹ Ovid. Metam. I. [Publius OVIDIUS Naso, *Metamorphoses*, I. 6–10. Devecseri Gábor fordítása.]

tárgy sajátos természetét mérlegelnünk, nehogy ellentmondásokba fussunk bele: mert bár akadhatnak más tárgyak, melyek jobbnak tűnnek, mégis mi a természet mértékével mérjük törekvéseinket. Ki utálná a nap fényét? Vagy szeretné a hideget? Ki természetene télen rózsát; vagy forróságban, kutya melegben havat és jeget ki hozna az égből? Ki tudná elvenni a lótól gyors futását, a kutyától szaglását, az embertől értelmét? Vagy ki adhatna hozzá olyan dolgokat, melyek a természettől kapott adottságaival nem illenek össze? Hiszen ami kinek-kinek veleszületett sajátja, azt nem lehet megtagadni vagy megváltoztatni, sem pedig egyetlen testben a hideget a forrósággal, a nedvességet a szárazsággal, a lágyat a keménnyel, a súlyosat a könnyűvel, a szentet a profánnal, a négyzetet a körrel egyesíteni.

Képiró, s Költő tehetett mindenkor akármit.

Tudjuk, s erre szabadságot kérünk is, adunk is.²⁴²

Ha akarják, a száguldó lóhoz szárnyat csatolhatnak, vizek és mezők fölött röptethetik; rakhatnak Juppiterre láncot, mellyel a földet és a tengert magához emeli a magasba; nem rontunk neki ezeknek a nyilvánvalóan mértékvesztett dolgoknak, és nem gúnyoljuk ki. Sok mindent tudnak a saját és egyben a mi világunkhoz is hozzátenni;

Mégse szabad vadon állatot özveigázni szelíddel,

 Sem juhval tigris, kígyót kapcsolni madárral...²⁴³

Ilyenfajta diszkrepanciát a természet nem tűr el.

Látsz mindeközben nem keveset a műalkotások között, melyek kapcsán senki sem kételkedik, hogy azok a természet felett állnak. Hallom, hogy Xanthosz, Akhilleusz lova nemcsak beszél, hanem jósol: a veszted napja közel van, s nem mi okozzuk, mert a nagy isten lesz oka és az erőskezü Moira. ... Mert sebesen száguldunk, mint Zephürosz szele száguld, melyet a leggyorsabbnak mondanak: ám neked is csak sorsod, hogy leigázzon egy isten s ember erővel.²⁴⁴ – mondja hősének. Mít mondjak lovása pajzsáról,²⁴⁵ vagy Héraklészéről,²⁴⁶ vagy Aeneaséről?²⁴⁷ Ha a legutóbbiról kellene szólni: minden, ami csak Romulustól egészen Augustusig békében és háborúban történt és emlékezetre méltó, jóslatszerű bizonyosságként, csodás mesterséggel fel volt erre vésve. Ha pedig Akhilleusz pajzsát figyelni meg, a dolgok oly sokasága volt rajta feltüntetve, hogy úgy érzem, elmém összergy e bőség és tömeg alatt, és döbbenet fog el engem. Egyetlen pajzsos oly sok és oly különböző kép hogy lehetett? Ámde ezek, és az ilyenek vagy ehhez hasonlóak az Istenek erejének tulajdonítandók. Akhilleusz lovát Juno tette beszélővé és prófétává;²⁴⁸ mindkét hős pajzsát Vulcanus, az emberek fölött álló

²⁴² [Quintus HORATIUS Flaccus, *Ars poetica*, 9–10. Virág Benedek fordításában.]

²⁴³ Horat. [*Uo.*, 12–13. Virág Benedek fordítása.]

²⁴⁴ Iliász XIX. [HOMÉROSZ, *Iliász*, XIX. 418., 423–425. Devecseri Gábor fordítása.]

²⁴⁵ Iliász XVIII. [*Uo.* XVIII. 460–589.]

²⁴⁶ Hesiodusnál. [HÉSZIODOSZ, *Scutum Herculis*, kritikai kiadása nem sokkal e kötet megjelenése után készült el: *Hesiodi Scutum Herculis*, ed. HEINRICH, Karl Friedrich, Vratislava, 1802, Ch. G. Heynének ajánlva.]

²⁴⁷ Aeneis VIII. [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, VIII. 625–731.] Az égi Pajzs legrégebb példája Homérosznál és Hesiodusnál olvasható [I. előző két jegyzet]: ezt imitálta Vergilius, Silius [SILIUS ITALICUS, *Tiberius Catus Asconius, Punica*, II. 395–431.] és sokan mások; azután képzőművészek is megkísérelték kidolgozni, amit náluk olvastak, igen régi példányokat is találtak. Mys, mondja Pausanias, kivéssette Minerva pajzsát elefántcsontból a Parrhasius által készített leírás szerint. [Parrhasiosz: Kr.e. 5. századbeli athéni festő; Pauszaniasz *Periégetész*: Kr.u. 2. században élő görög utazó és geográfus, Minerva pajzsáról a fenti információk a *Graeciae descriptio* XVIII. 2. §. szöveghelyén olvashatók; Műsz – athéni szobrász].

²⁴⁸ Iliász XX. [HOMÉROSZ, *Iliász*, XIX. 412–413.]

művész készítette, mondják; Aeneas hajóit Kübelé fáradozása változtatta nimfákká.²⁴⁹ Ami csak a természet törvényein kívül jön létre, mindenre úgy kell gondolni, hogy nem létezhetnének az isteni hatalom nélkül. Mégis, nem titkolom, a hasonló művekben is akadnak némely dolgok, melyeket nem tudok teljes mértékben helyeselni. Az ilyesfajta csodás dolgokról másutt esik majd szó: két dolog van azonban, amit nem szeretnék későbbre halasztani, és minden esetben érvényesek. Az első: nincs minden, mindig hiba nélkül, amit igen híres szerzők mondtak vagy tettek. A második: hogy ha egyszer előfordulnak náluk hibák, nem teszünk jól, ha imitáljuk azokat. Cicerónak nem volt mindig kielégítő Démoszthenész,²⁵⁰ Horatius szerint néha a jó Homérosz is elbőbiskol:²⁵¹ kiválóak, mégis emberek; és a legjobb is vét néhanapján. Emellett figyelni kell, nehogy mindent, ami a legjobbaknál fellelhető, törvényszerűnek gondoljunk: ha azok hibák, akkor a nagyoknál is hibák maradnak. Ámde mértékkel kell megítélni az ilyen férfiakat, nehogy, ami többekkel megesik, azt kárhoztassuk, amit nem értünk.

(II. A személyek és szokások módszere szerint.)

Nem kisebb figyelem szentelendő a személyeknek és szokásoknak; mert ha a nemzetséghez és hazához, a társadalmi helyzethez, a lelkülethez és a tettekhez, a művészethez és a habitushoz, és más ehhez hasonlókhöz nem illeszkedve formálódik a mű, nem fog elismerést és hírnevet szerezni. Visszás lenne különösen, ha gyerekek tulajdonítanék öregkori szokásokat; és nincs rendjén, ha paraszt fogja a jogart, vagy nemes az ekét. Mindent, ami itt figyelembe veendő, három osztályra különít el Arisztotelész:²⁵² tudniillik kor szerint, vagyon és tiszttség szerint és nemzeti hovatartozás szerint. Elsőként tehát

(Minden egyes esetben az életkor szerint.)

Minden korbéli erkölcsöt kell jegyzened, és az
Emberi természet más s más indúlatit, amint
Évenként szoktak változni, figyelmesen írnod.²⁵³

Nagy a vágy ereje Ifjúkorban, nagy a hév, különösen a gyönyörök irányában. De ezek változékonnyal dolgok és kimerítőek, szinte hasonlóképp, mint a hírnév és az ital betegek esetében, melyek amilyen gyorsan lángra lobbantanak, olyan könnyen telítenek el a csömörgig. E korban meghatározó a harag, mivel a tisztességre és becsületre megfeszítve törekedvén az ifjak semmilyen igazságtalanságot nem tudnak elviselni. Ezért van, hogy könnyen haragra gyúlnak, s haragjuk felizzik, vérük felpezseg, és bosszúállásra ragadja őket. A győzelmet csodamód szeretik, mivel hízeleg a léleknek, és úgy vélik, kitűnővé tesz; a pénzt pedig megvetik, mivel a szükségét, ahonnan a pénz megbecsülése fakad, még nem tapasztalták meg. Hiszékenyek, mivel még nem szedték rá őket; mindent jóra magyaráznak, mivel a rosszat többnyire nem ismerik. Nagy dolgok reményével és várakozással tekintenek magukra, és olyannyira alkalmasnak akarnak mutatkozni, hogy akik csalódnak, elcsábulván reményük nagyszerűségétől romlásba rohannak. Legtöbbször igen bátor lelkűek és férfiasak, sőt, bőkezűek és nagylelkűek, részint mivel nagy reményeik miatt erősek, részint mivel erősen hajlamosak a haragra: az utóbbi miatt megvetik a félelmet, az előbbi pedig bizalmat szül.

²⁴⁹ Aeneis IX. [Publius VERGILIUS MARO, *Aeneis*, X. 83–84.]

²⁵⁰ [CICERO, Marcus Tullius, *De Oratore*, I. XX.]

²⁵¹ [QUINTUS HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, 359.]

²⁵² Lib. II. Rhet. Cap. I. [ARISZTOTELÉSZ, *Rhetorica*, II. 12.]

²⁵³ Horat. A. P. [QUINTUS HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, 156–157. Virág Benedek fordításában.]

Mivel pedig másokat saját ártatlanságuk szerint Ítélnek meg, mások nehéz helyzetét érzelve könnyen hajlanak a szájalomra; csinosak, szeretik a tréfát és a csipkelődést, melyből könnyen születik sértődés; ha igazságtalanok, nem annyira rosszakaratból, mint inkább kaskodásból ragadtatják el magukat.

Ezen életkorhoz képest elsőbb hely illeti meg az öregséget; melynek szokásait tehát ama dolgok alapján, melyekről szóltunk, lehet értelmezni. Az idősökben, miután kihűlt a vérük, lelohadnak az ifjúság tüze által felgyúlt vágyak, ámde a halál felé menőkben, mintegy hamaikban is csodálatos, hogy a vágyak közül a haszonvágy mennyire csodamód erős. Nem teljesen alszanak ki bennük a harag lángjai, bár nem izzanak fel könnyen; de amilyen erőtlenelek, olyan gyengén ég bennük a tűz. Erejük életükkel együtt érezhetően múlik, melyet annak okáért igyekeznek megóvni, és nem találsz könnyebben az éltre inkább vágyakozót, mint az öregek között. Koruk hanyatlásával gyanakvók lesznek, mivel nem hiszékenyek, mivel tapasztaltak; hasonlóképp félősek is, mivel kihűlt bennük a tűz, és ráadásul rosszakaratúak, mivel félősek; kicsinyhitűek azonban, mivel gyengék; szeretnek panaszkodni és nevetni, de kevésbé bátrak; előrelátók, de nem nagylelkűek; mértékletesek, de lomhák; beszédeselek, mivel az elmúlt dolgok, melyeknek emléke előttük van, felidezésére többnyire igen vágyanak.

Kettejük közé esik a férfikor, ezért mindkettő tekintetében helyes mértéket tart; mérsékeltek ugyanis a vágyai, de nem fokozottak nagyon, nem is lankadtak el; e hibák közül az előbbi az ifjúságé, az utóbbi az öregségé. Nem rettent ekkor mértéktelen félelem, de nem ragad túlzásba a merészség heve sem; a haszonra törekvést a megbecsültségre való vágy mérsékli. Ha pedig az ifjú- és öregkor hibáit eltávolítod, dicső dolgait, érényeit összegyűjtöd, a férfikor összegzését kapod meg: többnyire azonban része van mind a hibákban, mind az érényekben.

Ezek persze nem annyira a saját, hanem Arisztotelész, Horatius és más bölcsek megfigyelései és ítélete által eléggé, sőt fölöttébb kipróbált és jóváhagyott megfigyelések. Tapasztaljuk azonban, hogy nem egyszer megesis, az emberi szellem a szokásrendszer, az életmód és az intézményes közeg hatására úgy megváltozik, hogy akadnak fiatal öregek, és öreg fiatalok. Mert nem egyszerű és egységes természetű az ember, hanem egyazon kedélyt a tehetségek és képességek vegyes és sokrétű kevercsével itatta át Isten, és ezért, úgy vélem, a hidránál is csodálatosabb, többfejű csodalények vagyunk.²⁵⁴ Én ezzel kapcsolatban el szoktam gondolkodni a természet gazdagságán, mely számtalan habitust, a legváltozatosabb szellemi hajlamokat a tagok egységes, hasonló felépítésével öltöztetett fel.

(Különböző vagyoni és társadalmi helyzet szerint.)

Eme életkor szerinti karakterjegyek mellett számításba kell venni a különböző *vagyoni és társadalmi helyzetet*: ez is különböző érzelmi beállítottságot és szokásokat szokott generálni az egyes személyekben. Bizonyos, hogy a nemesek tisztségre áhítoznak. Úgy van ugyanis megalkotva az emberi szellem, hogy azt a tisztséget és elismeréseket, amit birtokol, még törekvőbbben igyekszik tovább halmozni. Mivel úgy gondolják, e célra az alkalmas, hogy másokat megvessenek, őseik tetteit felnagyítják, mások nemességét lekicsinyeljék, a magu-

²⁵⁴ Szüenesziosz püspök mondja az Arcadius uralkodóhoz címzett levelében. [Kürénei Szüenesziosz (370/375–414) Ptolemaiszi püspöke, idézett műve az Arcadius királyhoz címzett *Liber de regno bene administrando*. Szövegkiadása: *Synesii Episcopi Cyrenes ad Arcadium Imperatorem Liber, De regni bene administrando*, ed. ILOV, Stanislav, Venetiis, 1663. 7.]

két azonban arcukra írva hordják: már az is sokat jelentene, ha magukat megtartóztatnák. Azok teszik a legjobban, akik nemzetségüket, őseiket, és mindazt, ami nem ők tettek, nem is tartják a magukénak, hanem szüleik tetteit sajátjaikkal igyekeznek gyarapítani; és nem a vérség alapján elfogadva, hanem saját verejtékükkel, hírnevükkel igyekeznek kitűnni. Miként ugyanis száználmas dolog más hírnevének ágyába belefeküdni, éppúgy igen dicső dolog a nemzetségbeli nemességet erényekkel és érdemekkel díszíteni. A gazdagok gyakran sértően viselkednek, az elkényeztetés miatt ínycencek, és szerencséjük állandósága miatt arrogánsak: náluk nehéz bármit is elérni, hacsak nem nyomja el fellángolva az erény a gazdagságot. A gazdagok sajátlagos jellemzőit, mondanám: típusait meg lehet nézni Theophrasztosznál, aki írásban és ékesszólásban édes, és oly erkölcsös, hogy jóságát és tehetségét szinte maga előtt hordja.²⁵⁵ A nem nemesek szokásait Platón, Xenophon, Seneca – kiváló művészek, és mások is lefestik.

(Nemzeti hovatartozás szerint.)

Végezetül az emberek valódi képének felvázolásához szükséges a *nemzetek*, azaz népek szokásait is rendre megismerni. Ama lelkelet ugyanis, amely az egyes területeken jellemző, sajátos szokott lenni, a szokások és törekvések változatossága szerint nagyon eltérő lehetőségeket ad a lelkeknek. Mert amint a növények és fémek, éppúgy az emberi szokások esetében is megtörténik, hogy a sokféle habitusra a hazai talaj utáni vágyakozás is hatással van. Ezért a hegylakókat keményeknek, a síkság lakóit lágyabbaknak és lomhábbaknak, a tengerpartiakat és a szigetlakókat zsákmányra éheseknek mondják. Ezért tartják az afrikaiakat zordaknak, ravaszaknak és nyughatatlanoknak; az etiópokat lelkeseknek, kitartóaknak, életet és halált megvetőeknek; az egyiptomiak lágyak, lomhák és félősek; ezért vadak a perzsák, médek, pártusok és a szkíták; az afrikaiaknál általános a hűtlenség, az ázsiaiaknál a luxus, az amerikaiaknál a vadság; és mit gondoljunk az európaiakról? Amilyen a Nemzetek szellemisége, azon változtatni, azt mérsékelni lehet; de kiszakítani, megsemmisíteni teljesen és gyökeresen lehetetlen. Mint ahogyan ugyanazon étkek a fűszerezés mesterisége révén változtatják ízüket, belső tápértéküket és erejüket azonban e csalogató fűszerek által nem veszítik el teljesen; éppígy akaszkodik belénk ama felülmúlhatatlan erő, melyet az embereknek szülőföldjük sajátosságai adnak, mintegy sorsot osztván, habár nem kis mértékben meg szokták változtatni a szokásokat és a lelkeket az egymásra következő századok is. Ezért ama hibákról és erényekről, melyek az ókortól fogva egész nemzeteket dicsértek vagy bélyegeztek meg, nem ritkán elismerik, hogy saját magukban figyelték meg. Íme ott a természetes könnyelműség hajszol népeket, mely zavaros tanácsai miatt megbízhatatlan; amott a dúsak és tekintélyesek a gyászos lélek dagályos göggyével, mintegy titkos bölcsesség színe alatt szilajkodnak; amazok nem bírják a szomjat, mások a folytonos változtatásra, a nem előrelátó megfontolásokra hajlanak, változékony lélekkel; megint másoknál nem lehet megfékezni a bosszúvágyat; végül egyeseknél bizonyos erények állandó megléte mintegy örökösödési jogként van szentesítve – van, akiknél ez az erény az egyszerű hűség, másoknál a lélek finomsága, sokaknál a bátorság. Nem az én feladatom a népek erkölceit hosszú beszédben lefesteni: valódi képüket a történelmükből, közmondásaikból és a köznép ajkán kell keresni. Éspedig különösen biztos tudás és tapasztalat alapján: amit ha nem óvatos és megfontolt ítéletnek vetnénk alá, az e dolgokban járatosakból jogos sértettséget váltanánk ki. Az európaiak szokásait nem kevesen kezdték el aprólékosan leírni: milyen sikerrel? Ha azokat a le-

²⁵⁵ [THEOPHRASZTOSZ, *Characteres*, XXIV, XXIX–XXX.]

írásokat, képeket és szobrokat, melyeket láttam, összevetem azon nemzetekkel, amelyeket jobban ismerek, és amelyeket ezek kifejezni hivatottak, meg kell vallani, nem mindegyik áll tökéletes összhangban a valósággal. Vagy tudatlanság, vagy előítélet, vagy gyűlölet, vagy szeretet vezette az ilyesfajta művek alkotóit a csalásra. Barclay sok nemzet képét bemutatja:²⁵⁶ hogy vajon azok szokásai minden vonásban egyeznek-e a műbéliekkel, könnyebb megtapasztalni, mint itt nekem elmondani. Összegzésképp: amint a testekben is nagyok az eltérések – egyeseket ugyanis gyorsnak látunk a futáshoz, másokat erősnek, birkózáshoz; s ugyancsak más formákban jelenik meg a méltóság, másokban a szépség –, épp így a lelkek között is akadnak nagyobbak.²⁵⁷ Számptalan különböző formája van a természetnek, szokásoknak az életkor, a vagyoni és társadalmi helyzet és a nemzeti hovatartozás szerint.

(III. A történelem szerint.)

A harmadik, melyből a részek és az egész megfelelően felépítendő, a történelem, hírnév, közvélekedés, régi vagy új keletű ítéletmondás sokak felett. Ettől eltérni hiábavaló. Bizonyos dolgokat szükségszerűen le kell szögezni; és bár az igazság kendőzhető sok dolog elfedésével, vagy hozzáadásával, vagy éppen kiszínezésével; mégis érvényes a szabály:

Vagy hírből írj, vagy hihetőleg költ

... A gyönyörítő vers az igaztól messze ne járjon.

Mind amit költész, hogy más azt higgye, ne kívánd.²⁵⁸

A történelem a maga résztudományaival, a genealógiával, földrajzzal, kronológiával és más hasonló diszciplínákkal az őszinte igazságot tartja szem előtt, és tiltottnak gondolja attól csak egy lépésre is eltávolodni. A hírnév, a közvélekedés, és a régiek beszédei mind hamis, mind igaz dolgokról szólnak: ámde akkor is, mikor nem igaz, amit kijelentenek, az igazság látszatát bírják: a sokéves tradíció a mitológiát bizonyossá és kétségtelenné tette. Koholmány mindaz, amit Szkülláról, a Medúzáról, Enkeladoszról, Niobéről, Téreaszról, Daphnéról, a Hárpiákról, a Párkákról, Apollónról, a Fúriákról, Proserpináról és ezer más dologról elmond: de sem rólunk, sem a festőkről és szobrászokról, midőn e mesékkel versenyre kelnek, nem halljuk és nem tartjuk úgy, hogy mintegy az igazság ellenségei és hazugságok építői lennének. A hosszú idő, és hogy sok ember használja, megerősítette e dolgokat is, melyek ugyan nem létezhetnek, mégis mintegy megtörténtként kerülnek bemutatásra.

Vannak művészek, akik fel merték dolgozni e tárgyat: Jupitert villámmal, Bacchust szarvakkal,²⁵⁹ Amort szárnyakkal, íjjal és nyilakkal; a Múzsákat szép külsejűnek, nyájasan mosolygónak próbálták ábrázolni. Valósan vagy hamisan? Nem számít. Ezek és az ehhez hasonló dolgok később szokássá, hiteles hagyománnyá váltak, mintegy az igaz dolgok helyzetébe kerültek, és lehetségesnek vehetjük őket. Az első művész, ha a nép érzékeire hatással van, szabályt ad a többieknek, mint Zeuxisz, aki úgy körbeírt mindent, hogy törvényhozónak is nevezik: mivel az istenek és hősök képmásait, melyek tőle hagyományozódtak, a

²⁵⁶ [BARCLAY, John, *Icon Animorum*, Frankfurt, Aubrios, 1625. – a számos nyelvre lefordított mű a különféle nemzetek karakterét mutatja be.]

²⁵⁷ Lib. I. Off. Cicerónál. [CICERO, Marcus Tullius, *De Officiis*, I. 107.]

²⁵⁸ Horat. [QUINTUS HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, 119, 338–339. Virág Benedek fordítása.]

²⁵⁹ Liber atya szarvai tükörként szolgálnak, azt mutatván, hogy az emberek a túl sok bortól megvadulnak; mondja Festus. Ezért a józlású emberek ugyanezen Bacchust szarvak nélkül ábrázolják. [FESTUS, Sextus Pompeius, *De verborum significatione*, III. 5.]

többi művész, mintha kötelező lenne, követi.²⁶⁰ Így aztán az istenek képmásait mindenki görög módra készítette. Hiszen ugyanolyan Juppiter feje a jón, dór, szicíliai érmeiken; Apollón, Mercurius, Bacchus, azaz Liber Atya, az ifjú Héraklész és a férfi Héraklész a leghatározottabban egyező formájúak a pénzezen, ékköveken éppúgy, mint a szobrokban. Juppitert mindig szakállasan, Apollónt mindig borotválva látjuk, Minerva szemei kékesszűrkek, Neptunusé tengerkékek. A babonaság, és az ebből könnyen születő hiszékenység tette, hogy az első alkotók szabályadóvá váltak. Parrhasziosz, úgy mondják, Bacchust abban a formában látta maga előtt, ahogyan lefestette – története hitelre talált; éppígy Pheidiasz Juppitere, éppígy Polükleitosz Junója, éppígy Alkmenész Venusa és utána Praxitelészé²⁶¹ is mintává váltak, Görögország idoljaivá. Már a gymnaszionokban, azaz a filozófiai iskolákban is festenek, mondja Sidonius Apollinaris: Zeuszipposzt görbe nyakkal, Aratoszt görbe háttal, Zenónt összevont szemöldökkel, Epikuroszot feszülő bőrrel, Diogenészt bokros szakállal, Szókratészt fehér hajjal, Arisztotelészt csupasz, kinyújtott karral, Xenokratészt összeszorított lábszárral, Héraklitoszt sírásra zárt szemekkel, Démokritoszt nevetésre nyitott ajakkal, Khrüszipposzt számokat mutató ujjakkal, Euklidészt két ujjá mellett a többit behúva.²⁶² Nemde nálunk is megvannak a magunk isteni lényeknek a sajátos formai ábrázolási szabályai? Ki tudhatná, milyen arca volt az apostolok legelsőbbikének? Mégis ugyanazon formában ábrázolják a művészek, még ha a kulcsot nem is látnád a kezében, már a körvonalakból felsimered, hogy ez Péter. Ez a többi églakóról is elmondható. A népek tanítójának, Pálnak a képmása, melyet számunkra valamennyi művészeti ág mindenütt egyformán mutat fel, éppígy nagymértékben eltér attól a képtől, melyet ő maga a leveleiben felvázolt. Vajon gondolhatnám azt, hogy ettől a már sajátossá vált és ismert képmástól a művész szentségtörés nélkül eltérhetne? Ha igaz, amiről Du Bos beszámol, egy szobrász, aki Pált Péternél kisebbnek, sokkal soványabbnak és rövidebb szakállúnak ábrázolta, ugyanolyan visszautasítást kapott, mint amit Bandinelli érdemelt ki, mivel Ádám szobra mellé egy sokkal magasabb Éva szobrot tett, mint amilyen a férfi.²⁶³ Kövessük még hibáinkban is a valóságot, melyet minden halandó oly nagyon szeret.

A költők ebben a tekintetben a többiekénél nagyobb szabadságot élveznek:

Mérhetetlenné vált a költőknek kedvező szabadság,

Nem köti szavaikat a történeti hitel.²⁶⁴

De ha egyesek vagy mások az igazi, romlatlan történelemmel, s az idő és hely szabályai-
val ellentétes dolgot koholnak, saját hibájuk fogja okozni, hogy a vágyott harmónia nem kap
helyet alkotásukban. Plautust gyomlálgassa, aki akarja: hiszen nemcsak Sosias, hanem
maga Mercurius is nem egyszer Héraklészre esküszik az Amphitruóban – Mercurius, aki

²⁶⁰ Quintil. Lib. XII. [QUINTILIANUS, Marcus Fabius, *i.m.*, XII. 10. V.]

²⁶¹ [Az említett, nagyrészt csupán leírásokból ismert művek: Parrhasziosz l. 46. jegyzet, Dionüsziosz-festménye; Pheidiasz olümpiai Zeusz-szobra; Polükleitosz l. 7. jegyzet, arany-elefantsont Héra-szobra; Alkmenész Athén falain kívül álló „Kerti Aphrodité”-szobra; Praxitelész Knidoszi Aphrodité-szobra – ez utóbbi a Vatikáni Múzeumban ma is látható.]

²⁶² [Sidonius APOLLINARIS, Caius Sollius Modestus, *Epistulae*, IX, IX. *Ad Dominem Episcopum Faustum*, Kr.u. 475, 14.]

²⁶³ [DUBOS, Jean-Baptiste, l. 74. jegyzet, említett művének korabeli angol verziójában fellelhető a szöveghely: *Critical Reflexions on Poetry, Painting and Music*, I, transl. NUGENT, Thomas, London, 1748, 218–219. Ugyanezen az oldalon a szerző említi Apollinaris előző jegyzetben idézett szöveghelyét is.]

²⁶⁴ Ouid. Lib. III. Eleg. XII. [Publius OVIDIUS Naso, *Amores*, III. XII. 41–42.]

majd Héraklész atyja lesz.²⁶⁵ Mit mondjunk Vergiliusról? Hiszen Didót, aki még meg sem született, és majd csak közel 300 év múlva jön világra, Aeneasnak adja feleségül, és a legbát-
rabb, legtisztább asszony számára mérgező, őrzőngő és átkokkal kísért szerelmet kohol.
Akik Marót e vétek alól fel akarják menteni, azt mondják, azért tette, hogy egészen a két
nemzet bölcsőjéig vezesse vissza a gyűlöletet, mely azután gyakorta kölcsönös hadakozást és
pusztulást hozott. De méltán szólítja őt Dido az alvilágban ítélet elé, és követel büntetést!
Könnyebben megbocsátjuk a költőnek a háromevezősorosokat és a rézorrú hajókat, melyek-
ről a régészek azt tartják, Aeneas korában még ismeretlenek voltak. Talán emiatt adja a
háromevezősöknek a Kiméra nevet: hogy megértsük, a hibából erényt akart magának csi-
nálni.²⁶⁶ Nagyobb Naso hibája, mint hogy védeni lehetne, Püthagorasz beszédében:

Sparta be híres volt! Ragyogott nagyhírű Mycenae,
Cecrops városa és Amphion vára ugyancsak!
Sparta ma csöpp falu lett, lehanyatlott ősi Mycenae,
Oedipus ős Thébája mi most? Neve van meg, egyéb sem.
Pandion nagy Athénja mi most? Neve van meg, egyéb sem²⁶⁷

E forrásra vissza lehet vezetni jó és rossz mesterfogásokat számtalanul: rosszakat, hogy
kivédjük, jókat, hogy vetélkedjünk velük. Az egyiket, a Fortunával kapcsolatosat, ami igen
gyakori, nem hagyom említés nélkül. A Fortuna elnevezés üres; azonban visszamenőleg
minden korszakban azt látjuk, hogy személynek és istenségnek tartották, aki vak és gyakran
ellensége az erénynek, kéjvágya érdekében rosszra is hajlandó, és mindent ő irányít. Képét
sokszor látjuk leírva, képzeletből megalkotva. Minek tulajdonítsuk eredetét, ha nem a vak
babonának? Mégis, még közöttünk is meggyökeresedett a szokás, hogy e Fortunát mind a
köznapi beszédben, mind a művészetekben személynek tekintjük: holott semmi köze a val-
láshoz. Én szeretném e szokást a szent dolgoktól teljesen távol tartani, a profán dolgokban
pedig megtisztítani úgy, hogy nem mást, mint Isten legfelsőbb gondviselését tekintsük For-
tunának. Mégpedig oly módon, hogy az sem nem vak, sem nem állhatatlan, sem pedig nem
ellenséges az erkölccsel. Mert e világot irányító legbölcsebb isteni kormányzás alatt semmi
nem történhet vakon, semmi véletlenül, semmi esetlegesen. Sok dolog ugyan számunkra
nem előreláthatóan történik meg, ez igaz; de semmi sem történik Isten tudta nélkül, vagy
ellenére: ki az a bölcs, aki a halandók vakságát és tudatlanságát Istenre merné vonatkoz-
tatni?²⁶⁸

²⁶⁵ [Kiméra: mitológiai szörny, oroszlán, kecske és sárkány kombinációja. Szerdahely célzása utal
arra, hogy e mitológiai kifejezés átkerült a zoológia szaknyelvébe is, ahol a kettőnél több ivar-
sejtből létrejött élőlényekre alkalmazzák.]

²⁶⁶ Lásd L.V. Aen. a Háromevezősorosokról, VIII. pedig a Rézorrú Hajókról, melyek Aeneas pajzsára
voltak vésvé. [Publius VERGIlius Maro, *Aeneis*, V. 114–120; *Uo.* VIII. 675.]

²⁶⁷ Lib. XV. *Metamorph.* [Publius OVIDIUS Naso, *Metamorphoses*, XV. 426–429. Devecseri Gábor
fordítása.]

²⁶⁸ Nagy – mondja Cicero – Fortuna ereje mindkét irányban, ki ne tudná? Kedvező lehelletét befogva
eljutunk a vágyott célig, de mikor ellenkezőleg fúj, összetörünk. Ki – mondja – ne tudná? Én viszont
nem tudom – válaszol Lactantius. Mutassa meg nekem azt, aki tudja, hogy mi az az erő, ami oda- és
vissza is fúj? Csúf dolog, ha egy tehetséges, okos ember olyat állít, amit, ha tagadsz, nem tudna bizo-
nyítani. – Ha mindenható a Fortuna, minden dolgot irányít, akkor a többi Istennek nem jut semmi
hely? Vagy miért nem mondják azt, hogy ő uralkodik rajtuk, ha egyszer többre képes? Vagy miért
nem egyedül őt tiszteljük, ha mindenre? Vagy ha csak a rosszat bocsátja ránk, valamiféle okot felhoz-
hatnának, miért. Ha istennő, miért gyűlöli az embereket, miért akarja őket elveszejteni, miközben őt
az emberek vallásosan tisztelik? – – – Vö. L. III. De falsa sapientia. [CICERO, Marcus Tullius, *De*

(A szépségnek mely nemei keletkeznek közvetlenül a harmóniából?)

Tehát a különbözőség és a sokféleség köteléke a harmónia művészetének segítségével fonódik egybe. Ennek illő elrendezésében annál is inkább ki kell tűnnünk, mivel a szépművészetek és a széptudományok legtöbb és legnagyobb adottsága ezen alapszik. Ha nem kapunk segítséget e forrásból, akkor bár törekszünk, de nem fogunk létrehozni szépséget. A harmónián alapszik az *igazság*, de nem akármilyen, hanem az esztétikai igazság, mely nélkül nem tudunk létezni: ebből keletkezik az a *szépség*, melyre bármely korú és műveltségű ember a leginkább felfigyel. Ebből kapják tárgyaink az *egyszerűséget*, *őszinteséget*, *gyönyörűséget és a báj*t, illetve a *méltóságot*; ebből vezetjük le és állapítjuk meg a *nagyot* és a *fenségest*: ez mindahány a szépség egy-egy neme. És minél nagyobb a részek közötti összetartás, annál nagyobb lesz valóságosságuk, s annál tökéletesebben fénylik fel a szépség ékköve.

Harmadik fejezet.

A harmonikus egységből keletkezik az igazság és az esztétikai valóságosság.

(I. Mi az igazság?)

Hogy mi az igazság, úgy vélem, értem ugyan; de szóban megmutatni másként nem tudom, csak ha annak különféle érzékleteit taglalom. A metafizikusok az igazság elnevezés alatt egy adott tárgy egy bizonyos természetét értették, mely a tulajdonságok összhangjából jön létre; vagy magát a tárgyat értették alatta, amennyiben az mintájával, ideájával vagy az isteni elmével tökéletes összhangban van. – Más dolog az úgynevezett erkölcsi igazság, mely szavaink és a tárgy, annak érzete közötti egyezést jelent: ezzel helyeztetik szembe a hazugság. Megint csak más az az igazság, ami akkor jön létre, mikor ideáink avagy gondolataink a tárgyakkal, melyek élénk kerülnek, megegyeznek. Gondolkodásunk ezen összhangja vagy egybeillő volta az érzékelt tárggyal az elme, vagyis az értelem igazságát jelenti, melyet az iskolákban logikának neveznek. Ebben az értelemben azt mondjuk igaznak, amit annak fogunk fel, vagy jelenítünk meg a lelkünkben, mint például: Isten a legfőbb jó. –Az esztétikai Igazság, avagy Érzéki Igazság eltér mindezeketől: mi ugyanis az érzékekre támaszkodunk, a tárgyak érzékiségét kutatjuk, amellyel midőn gondolataink összhangba kerülnek, megszületik ezen igazság. Tehát az esztétikai igazság gondolataink egybeesése a tárggyal úgy, amint azt érzékeljük, illetve amint azt érzékelve megképezzük. Ama fensőbb igazságok, mint a metafizikai és az erkölcsi, nem tárgya könyvünknek; de a logikai és az esztétikai igazságot röviden összevetem egymással, hogy ebből a mi igazságunk természete és karaktere annál világosabban kitűnjék.

(II. Különbség a logikai és az esztétikai igazság között, azaz az elme és az érzékek igazsága között.)

Az előbbi Igazság, amelyet az elme igazságának mondtunk, a tárgyra van tekintettel, amint az van, vagy az értelem szerint lennie kell, vagy lehet. Emez, az esztétikai igazság azonban úgy tekint a tárgyat, amint az érzékelhető, vagy érzékileg megismerhető. Hogy az angyalok magasabb rendű szellemi élőlények, mint a mi lelkünk, logikai igazság. Mivel pedig égi

Officiis, III. VI. 2–3.; LACTANTIUS, Lucius Caelus *Divinae Institutiones*, III. *De falsa sapientia Philosophorum*, 29. 6–10.]

szellemek, azt, hogy mozgékonyáguk kifejezésére csapkodó szárnyakkal lettek ellátva, esztétikai igazságnak tartom. Nemde magát az esztétikai igazságot látjuk megjelenítődni a szépművészetekben? Egy nőt látunk, aki fehér ruhába van öltöztetve, gyönyörű a haja, szémermesen bájos, a napot jobbájában tartja, vagy a keblén hordja; baljában pedig mérleget és pálmát. Bár

Nem tud művészettel illet, csak a Festő

Ekkora szépséget, mégis mennyi az Igazsága;

- mondja a komikus.²⁶⁹ Ez az igazság az érzékeken alapszik, amaz az értelmén; az egyik az érzékek ismeretén, a másik az elméén. Mikor tehát egy bizonyos tárgy kapcsán semmi olyan nem tűnik fel az érzékeknek, ami hozzájuk, vagy a tárgyhoz ne illene, vagy feszültséget, hamisságot szülne; továbbá az értelem sem talál benne semmilyen hibát, kivetnivalót: ekkor születik az esztétikai igazság. Ehhez kell viszonyítani az optikai képek esetében is, melyekről senki nem tagadja, hogy esztétikailag igazak. Ki mondaná, hogy nincs igazságuk azoknak, akik azért tisztelik az óceánt, mivel a nap reggel a vizekből kel fel, napközben áthaladva újra visszatér belé éjjelre? Ki-ki érti, hogy ez a képzet ellentétes az értelemmel – ha azonban érzékeink segítsége alapján kell megítélni a dolgot, nem hihetnénk, hogy bármi tévedés vagy hiba van benne: esztétikailag mind az elgondolás, mind a képzet igaz.

Fordítsuk figyelmünket egy kis ideig erre: először is, hogy az esztétikai Igazság nem mindig egyezik meg azzal, ami a valóságban van; továbbá egy és ugyanazon dolog lehet igaz esztétikailag és hamis az értelem szerint, és viszont. Mint mikor a kikötőből kihajózol, úgy tűnik, a földek és városok távolodnak; éppígy a nap látszik mozogni, holott valójában a föld mozdul. Másodszor, hogy ugyanazon tárgy a színhely eltérése szerint egyesek számára esztétikailag igaz, mások számára pedig hamis. Akik nem látták a tengert, sem elméjükben nem formálódott meg a képe, azok számára a tengerből felkelő nap képzete nem tűnik igaznak. Végezetül pedig: az értelem igazsága ugyanakkor gyakorta egybeesik az esztétikai igazsággal.

Hogy mekkora jelentőséget kell tulajdonítanunk az esztétikai igazságnak, kétségkívül belátjuk, ha felidézzük a szent könyveket, melyek kapcsán nem kételkedhetünk, hogy a Legszentebb Lélek szellemi vezetésével, csalhatatlan igazsággal íródtak. Sokan olyan kép van ezekben, szinte megszámlálhatatlan, melyekben az isteni erények és maga Isten, akit habár alig-alig lehet elgondolni, érzékileg, az elegancia és nagyszerűség törvényei szerint nyilvánul meg. Dávid, midőn ínségek és veszedelmek közepette forgolódott, megszólítja Istent, és segítségért könyörög. Hallja az Ő hangját a templomból, és ekkor *rengett és remegett a föld, az égnek fundamentumai inogtak, és megrendülének, mert haragudott Ő. Füst szállt fel orrából, s emésztő tűz szájából, izzószén gerjedt belőle. Lehajtá az eget és leszállt, és homály volt lábai alatt. A Khérubon ment és röpült, és a szelek szárnyain tünt fel,*²⁷⁰ és hogy erejét és fenségét elleplezze, *sötétségből maga körül sátrakat emelt, esőhullást, sűrű felbőket.*²⁷¹ De az Isteni Fenség fényét a felhők nem tudták elrejteni: *az előtte levő fényességből izzó szenek gerjedének. És dör-*

²⁶⁹ Anthol. Graec. [*Anthologia Graeca* – Kr.e. 60. táján keletkezett antológia, alapja Melaeger gadarai költő összeállítása híres görög költők és saját műveiből, amelyet többen kiegészítettek, végleges formáját Kr. u. 917-ben nyerte el Constantinus Cephalas révén. Az ezt tartalmazó kalandos sorúsú, XV. könyvre osztott kódexekből a 18. században készült az első kritikai jellegű kiadás: Richard François Philippe Brunck által, *Anthologia Graeca or Analecta veterum Poetarum Graecorum*, Strasbourg, 1772–1776. Az idézetet az elérhető kiadásokban nem találtam.]

²⁷⁰ [2 Sámuel 22, 8–11.]

²⁷¹ [2 Sámuel 22, 12.]

gött az égből az Úr, és a Magasságos hangot adott. Ellövé nyilait és szétszórta azokat, villámot, és összekeverte azokat.²⁷²

(III. Az esztétikai igazság lehet valós vagy imaginárius.)

Az esztétikai igazság anyaga vagy önmagában véve, vagy csak a művész elméjében létezik: ezért ez a mi igazságunk vagy *valós*, vagy *imaginárius*; amint azt az eddig felhozott példák-ból is ki lehet következtetni.

Ugyanis megalapozható úgy egy téma, hogy magát a tárgyat művészeink érintetlenül hagyják: semmit sem tesznek hozzá, semmit sem vesznek el belőle, semmit meg nem változtatnak, hanem ahogyan az anyagot találják, úgy jelenítik meg. Látjuk, hogy ez történik a tanköltészetben és a pásztorköltészetben; ez történik az ékesszólásban, különösen, amikor az ügyet a törvényszék előtt kell tárgyalni; ez történik a festőművészetben, szobrászművészetben, mikor valakit az élők avagy a holtak közül az utókor emlékezetére meg kell örökíteni, de megfigyelhetjük ezt gyakorta több, másfajta törekvésben is. Ilyenkor annál tökéletesebb a művészet, minél valóságghűbben adja vissza valós mintáját: itt ugyanis a valós igazságra törekszik. Hozzáfognak majd a művészek a mi akadémiánk palotájának megformálásához; leírják a szónokok ékesszólóan, költők festik meg különféle metrumokban, körvonalait építészek komponálják meg, ugyanezen tárgyat megformálják a festők: magát a palotát mondhatjuk majd a legvalóságosabb műnek, amely akkora fenséget és díszet fog kifejezni, amekkorát csak maga a Fenséges Úrnő nyújthatott. Ki készítette el Voltaire legjobb képmását, vagy fogja elkészíteni? Sok grafit, sok ecset, sok metszőkés, sok véső, sok hang és lant, sok művészet fáradozik ezen. Lemoine, Pigalle, Denon, Isabeau²⁷³ – és ki nem még? – próbált az ő képmásából (meg)élni és ezzel magát ajánlani. Mindegyikük a legjobbnak gondolja magát, aki e látnivalóan elegáns, és felette szép ember arcához és szelleméhez saját művészete révén közel férközött.

A másik fajta esztétikai igazság, melynek mintája az emberi elmében lakozik, teljes egészében fiktív. Tudom, mihelyt kifejtem, hogy hogyan kell azt érteni, nem ütközlök majd meg a fiktív igazság, imaginárius igazság elnevezésén. Bármilyen gondolatot vagy dolgot ötlünk ki, azt vagy a mi világunkra, vagy egy költői világra vonatkoztatjuk, és az egész műalkotást annak törvényei szerint rendezve alakítjuk. A költők ama mesés világa, melyet az új elnevezések feltalálói Heterokozmosznak neveznek, egyetlen valós tárgyat sem tartalmaz, kizárólag a fantázia alkotásait: az Utópia, a Parnasszus, Apollo, Pegazosz, Istenek, Istenők mind szépséges mesefigurák. Miután bizonyos rendszer alapján jöttek létre, e rendszer határain belül minden ehhez alkalmazva alkotatik meg, hogy ezen belül meglegyen a maga valószínűsége, és tartalmazza az elrejtett igazság csupasz magvát: ezért a bölcsek ezt nem tartják hamis vagy megtévesztő dolognak. Nem minden, amit költünk, hazugság – de ha időnként olyan dolgot költünk, ami semmit sem jelent, akkor az hazugság lesz.²⁷⁴ Mivel ha a fikció valamilyen jelentéssel bír, az igazság egy változata, nem pedig hazugság: különben minden, amit a bölcsek, szent férfiak vagy maga az Úr figurális nyelven mondott, vétségnek veendő. Azt szoktam mondani: a szépség az igazság leánya. Az igazságnak más ékessége is lehet, de úgy is, ahogyan van, elég ékes ahhoz, hogy az isteni szépség forrása legyen.

²⁷² Psal. XVII. [Ténylegesen: 2 Sámuel 22, 13–15]

²⁷³ [Jean Baptiste Lemoyne (1704–1778) *Voltaire büszkje* (1748); Jean-Baptiste Pigalle (1714–1785) *A mezítelen Voltaire* (szobor, 1776); Dominique Vivant, Baron de Denon (1747–1825) *Voltaire* (metszet, 1775)]

²⁷⁴ S. August. [AUGUSTINUS, Aurelius, *Quaestiones Evangeliorum*, II. 41.]

(IV. Mindkettő szükséges számunkra.)

Mindkét fajta, általam imént említett esztétikai igazság szükséges a mi művészeinkben, és nem önmagukban véve, hanem mint azok alapját és táplálóját kell tárgyalnunk őket. Bármit választunk ugyanis tárgyul, akár valós, akár imaginárius igazságon alapul: él és érzékelhető. Mégis, azon általános igazsággal való társulása, melyet a bölcsek az értelem és a cselekvés mércéjéül emelnek, nem zárható ki. Mi is magunkénak valljuk azt, amit egy spártai válaszolt egy bizonyos szofistának, aki azzal dicsekedett, hogy hallgatóit bármire rá tudja beszélni: Hiába, barátom; mert semmit sem ér az a művészet, és nem is fog soha semmit érni, mely alapjául nem az igazságot választja.²⁷⁵

A kifinomultabb művészetek kötelessége nem annyira az, hogy az igazságot, akár morális, akár fizikai igazság legyen az, kikutassák: ezt a filozófia másik ága cselekszi. Hanem hogy az igazságot, legyen az akár máshonnan vett, akár frissen felfedezett, esztétikailag, azaz az érzékek számára nyilvánvalóvá tegyék, alakot, öltözetet, formát adjanak neki, és olyan erőssé alakítsák, hogy erősebben, teljes mértékben a lélekebe vésődjék. A művészetek eme kötelessége és használata teljes mértékben hasznos. Vajon a kettő közül melyik szolgálja jobban az emberi fajt: a filozófus, aki a csupasz igazságot gondolja el; vagy az esztéta, aki az igazságot felékesítve, élénkítve, kifejezetten az érzékek hasznára és gyarapodására alkalmazza? Ámbár az igazság szava és formája egyszerű, mégiscsak hatásosabban szólal meg, erőteljesebben hat a szívekre akkor, ha valamely művészet által az érzékek számára alkalmasabbá tétetett. Ezért következik a Harmóniából az alábbi alapszabály: hogy az alak és a forma, mellyel a tárgyat felruházzuk, vagy természetétől fogva hozzá tartozzék; vagy ha nincs az érzékek számára hozzáférhető formája, amit alkotunk neki, legyen teljes mértékben hozzá illő. A szerencsés emberi társadalom számára, tudjuk, veleszületett dolog a politika, a közakarat; hiszen kezdetben ez csinált királyokat, és ennek jóváhagyásával működnek a királyok ott, ahol helyesen uralkodnak. Végül ezt egy szűz képébe öltöztettük, és a királyt illető fenség arculatát és tiszteletét adtuk neki: kezében jogart tart, melyre gólya és víziló – béke és háború jelei vannak rávésve, hogy mindkettőt mértékkel és a köz javára használják. Ezt a szüzet két város közé állítottuk, a körben elterülő földekből egyeseket békésnek, másokat hadviseltnek, katonasággal megrakottnak ábrázoltuk. Úgy vélem, mindez egybevág az igazsággal, és karakterük oly közeli rokonságban áll egymással, hogy egy tudatlan ember is fel kell, hogy ismerje, hogy ez a politika, azaz a közakarat.

(V. Megvannak a maguk fokozatai és határai.)

A filozófusok minden igazságot egyedinek mondanak. Ezt mások vitatják. Én a mi igazságunknak meghatározott arányokat szabtam. Ez mintegy magától adódott számomra. Ugyanis az alakok többé vagy kevésbé összetartoznak az anyagukkal, az öltözet a testtel, a kép a mintájával; ilyen értelemben lehet valóságosabb vagy hamisabb a megjelenítésük és az észlelésük: a teljes összhang szilárd és erős Igazságot szül, és ahogyan a testhez a legillőbben alkalmazott ruhát, úgy a kijelentést, vagy bármiféle képmást, mely a tárgyához minden tekintetben illeszkedik, ékesnek ítéljük, mint ami bármilyen szögből nézve igaznak tűnik. A *valószínűség* az igazság azon foka, mely habár nem vezet teljes bizonyossághoz, de nem tartalmaz hamisságot sem, mellyel vele ellentmondásban áll, és jól megfigyelhető: sőt, ellenkezőleg, a harmónia törvényeit követi. De ne várjunk el itt minden tekintetben egyenlő mértékű valószínűséget: ugyanis ahogyan az igazság esetében, úgy a valószínűség esetében

²⁷⁵ Plutarch. az Apopht.-ban. [PLUTARKHOSZ, *Moralia: Apophthegmata Laconica.*]

is kell, hogy legyenek különbségek és határok. Mert vajon minden egyenlő mértékben igaz vagy valószínű? Akhilleusz pajzsa?²⁷⁶ Mars rivallása, mely kilenc- vagy tízezer férfit terít le?²⁷⁷ A szkíták Nagy Sándorhoz intézett beszéde?²⁷⁸ Aeolus barlangja, vagy az Aranyág?²⁷⁹ Holberg sétáló fája?²⁸⁰ Swift értelmes lovai?²⁸¹ Klopstock Abbadonja, a bűnhődés helye – – –?²⁸²

(VI. Ezek túllépése a hamisság vétségé.)

Ha túllépünk az igazság eme határain, a *hamisság* vétségébe esünk, amely épp annyira bántó, amennyire az igazság gyönyörködtet. Ki mosolyodna el az olyan zenétől, amelyben a dallam sem a helyszínhez, sem az időponthoz, sem kölcsönös egybefüggéshez nincs alkalmazva? Vagy kinek ne lenne taszító az a képmás, amely mintájának nagyságával, a formájával, arányaival szembe fordulna? Ha prózában vagy mérték szerint kötött beszédben a példák, hasonlatok és képek nem mutatnak hasonlóságot tárgyaikkal, melyekre utalnak, az megannyi hamisság. Ilyen az, amit Gongóra mond: hogy egy ifjú életkorát tekintve kevés évet számlál, szépségét tekintve sok évszázadot.²⁸³ De hogy milyen formátlan és taszító kell legyen egy több évszázados arc, következtetni lehet rá abból, hogy nincs más, ami annyira lerontaná és elcsúfítaná a külső eleganciáját, mint az idő.

A szép forma törekeny, és amennyivel gyarapszik az évek száma,

Annyival kisebbedik, és darabonként foszlik szét.

Látjuk időnként azt is, hogy a virágzó fiatalság a legnagyobb mértékben összegegyeztethető a bölcsességgel és a megfontoltsággal; annak belátása és működése pedig szertefoszlik az öregkorral: Ascanius zsenge korában férfiúi lelket és gondoskodást mutatott.²⁸⁴ Ám az arc szépségét az öregkorral, mégpedig a szokottnál vénebb, évszázados öregkorral egybekapcsolódni sehol nem látjuk. A rossz intenció egészen biztos nyoma, ha szépnek látszik a hamisság, a hazugság kedvesnek és emellett tetszetősnek, mivel gondosan és elmésen van ki-gondolva. Mert látni az igazságot, mégpedig úgy, ahogyan van, elmondani vagy megmutatni – ezt kell mindig is a legszebb dolognak tartanunk. Amiként a szavak vagy képek a gondolatoknak, úgy a gondolatok tárgyaknak a képzetek. Akik gondolkodnak, beszélnek vagy más művészetet művelnek: akár testetlen, akár anyagtalan tárgynak is mintegy a képét

²⁷⁶ [Leírását I. HOMÉROSZ, *Iliász*, XVIII. 453–592.]

²⁷⁷ Iliad V. [Uo., V. 742–744. „...fölbódult a vas Árész, / mintha kilencezren vagy tízezren rivalognak / háboruban hősök.” Devecseri Gábor fordítása.]

²⁷⁸ Curtiusnál. [A szkíta követ beszéde: Quintus CURTIUS Rufus, *Historia Alexandri Magni*, VII. VIII. 18.]

²⁷⁹ Az Aeneisben. [Aeolus barlangja: Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, I. 52–63.; Aranyág: Uo. VI. 135–145.]

²⁸⁰ [HOLBERG, Ludwig, *Nicolai Klimii iter subterraneum*, Hafniae, Preussius, 1741, II. § 2. *Descensus in Planetam Nazar.*]

²⁸¹ [SWIFT, Jonathan, *Lemuel Gullivers's Travels into Several Remote Nations of the World*, London, 1726. Szerdahely utalása a Yehu-kra (Karinthy Frigyes fordításában: Nyihahákra) vonatkozik, az ő országukat a IV. *Utazás Houyhbnm országába* című rész írja-formálja meg.]

²⁸² [MILTON, John, *Paradise Regained* (1671), IV, 264. – Milton itt a pokol megjelölésére használja az Abbadon elnevezést. KLOPSTOCK, Friedrich Gottlieb, *Messias* (1748–1773) viszont a halál sötét angyalának nevéként használja, azaz nem a Szerdahely által megadott értelemben, ehhez a hagyományhoz nyúl vissza Mikhail BULGAKOV is a *Mester és Margaritában*.]

²⁸³ [Luis de Gongora y Argote (1561–1627) spanyol költő idézett verssorát nem sikerült azonosítani.]

²⁸⁴ [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, IX. 312.]

állítják eléink. Ha a gondolat, ha a szavak, ha a kép, ha más külső jelek illenek a tárgyhoz, és azt igaz módon adják vissza, lehetetlen, hogy ne kellemes érzést keltsenek. Mihelyt pedig valamilyen összeférhetetlenséget érzékelünk, nemtetszéssel fordulunk el, mivel félünk, hogy becsapnak minket; különösen miután egyszer már megcsalatra, észrevettük tévedésünket... esztétikai műalkotások szerzőiként többek között a lírai költők saját érzéseiket szokták velünk megosztani; és midőn ezt cselekszik, azon fáradoznak, hogy a fájdalom, öröm és másfajta felindulás az övékkel megegyező átérzését plántálják belénk. Akik ihletettek, egy mondat alapján felfogják a tárgyat. De mikor bármi fajta formátlanságot észreveszünk, nem tesszünk másként, mint hamisságától taszítva elrettenünk és megutáljuk azt. – Minden hamisság vagy magában a tárgyban lakozik: ekkor az egész mű rossz, használhatatlan; vagy a járulékos dolgokban: ekkor hiba, vétség kerül a műbe, mely az egész műalkotás értékét és erényét csökkenti.

Kétségtelenül nem mindenki képes mindig mindent helyesen érzékelni, és egy tárgyat esztétikai igazsággal ábrázolni. Ez csak azokra érvényes, akiknek elméje csiszoltabb, ítélete ép, érzékei jók, és bírnak valamennyit Homérosz szelleméből, melynek az a legnagyobb kiváltsága, hogy bármit gondoljon vagy írjon, a kijelentéseket a szavakhoz, a szavakat a kijelentésekhez minden szempontból csodás módon alkalmazza – így mondja Bouhours.²⁸⁵ De látod Diomédészt Marssal, embert az istennel küzdeni; és íme, mondd, a hadak istene a földre kerül, vagy ami még érdekesebb, a földön elnyúlva hét holdnyi helyet foglal el.²⁸⁶ Úgy tűnhet neked, hogy ez a kép esztétikailag hamis: már ha nem figyelsz oda sem a korabeli istenek sajátságaira, sem erejére, sem arra a segítőre, mely Diomédészt támogatta, sem pedig a holdra, hogy milyen hold is volt az. A szatírákban – akár írott szatírák, akár festők ecsetje festette, vagy bármely más művészeti ág formálta őket – mértéken túl felemeltetünk, de nem a szörnyű nagyság, a csoda vagy örület határáig. Milyen elnevezéssel illetnéd Voltaire Micromegas-át?²⁸⁷ A mi valószínűségünk határait átlépi Gulliver, midőn Liliputba, Brobdingnagba és ki tudja, mely vidékekre távozik.²⁸⁸ Orlandót a Holdra ragadja Ariosto, a hatalmas géniusz.²⁸⁹ Ugyanezen költő értelemmel ruházta fel a bort.²⁹⁰ Esztelen és bolond dolog, amit Mohamed mennybemeneteléről, a hetvenezer fejű angyalokról, több mint lehetetlen dolgokról a Talmud ír. A művész dolga, hogy a valót a meséssel úgy elegyítse, hogy egyiket a másiktól ne lehessen elválasztani; és megőrizze az igazság természetét, őszinteségét. Maga az Isten is azt akarta, hogy a természetben az egyszerű és csupaszig igazság legyen jelen nagyobb bőségben; mivel épp eléggé ékes önmagában, sőt, külső díszek hozzáadásával kendőzve megrontatik. A hazugság pedig mindig más képében tetszeleg, mivel önmagában felszívódna, eltűnne és szétolvadna, hacsak máshonnan vett dísszel nem veszi körbe és pipe-rezi fel magát.²⁹¹

²⁸⁵ [BOUHOURS, Dominique, *La manière de bien penser dans les ouvrages d'esprit. Dialogues*, Lyon, Besson, 1736, *Premier Dialogue*, 56.]

²⁸⁶ Iliász XXI. ἔπτα δ' ἔπεσχε πέλεθρα πεσών. [HOMÉROSZ, *Iliász*, V. 407.]

²⁸⁷ [VOLTAIRE, François-Marie Arouet de, *Micromégas, Histoire Philosophique*, Berlin, 1752]

²⁸⁸ [SWIFT, Jonathan, *i.m.*]

²⁸⁹ [ARIOSTO, Lodovico, *Orlando Furioso*, Ferrara, Francesco, Rosso, 1532, Orlando utazása a holdra: XXXIV. 68.]

²⁹⁰ [ARIOSTO, Lodovico, *Satire II. To Galasso Ariosto = The Satires of Lodovico Ariosto*, London, 1752, 39–54.]

²⁹¹ Vö. Lactantius L. III. De falsa Sapientia. [LACTANTIUS, Lucius Caelus, *i.m.*, III. I. 2.]

Negyedik fejezet. Méltóság

(I. Mi a méltóság?)

A *méltóság*, görögül *πρεπόν* a mi művészeink belső erénye, és a szépség egyik fajtája, mely, ahogyan fentebb elmondtam, a harmónia három törvényéből veszi eredetét. Ezen az elnevezésen nemcsak azt értjük, ami a tisztességhez, mintegy az élet díszéhez tartozik; hanem mindent így nevezünk, ami úgy van megkomponálva, ahogyan komponálni, alkalmazni kell a tárgy, a hely és az idő természetéből fakadóan, akár szavakban, akár tettekben nyilatkozik meg. Vitruvius az *Architecturában* 'arányos megjelenítés'-nek nevezi.²⁹²

Akik az erkölcsfilozófiát tárgyalják, úgy vélik, az ő kiváltságuk, hogy a tisztességet a méltóságtól sosem választják el, és mindkettővel mint törvénnyel szabnak határt testnek és léleknek. Éspedig igen jól teszik: mert ami méltó, az tisztességes; és ami tisztességes, az méltó. Az ezek kormányozta ízléshez igazodik Timomakhosz Iphigeniája²⁹³ és Zeuxisz Pénelopéja.²⁹⁴ Amaz épp midőn már az oltár előtt áll, és a Főpap kését várja gyászos, mégis szép arccal, s összerendezi ruháját, hogy majd méltón hulljon alá: a szemérmes szűz. Penelopé úgy van megfestve, hogy feltűnő szépsége mellett a hűségre, szemérmességre való törekvése, és mindama erény, mely egy igen tisztességes asszonyban megszokott, kifejeződik a színek által és nyilvánvalóan kitűnik. Nálunk, ahogyan mondtam, a méltóság lényegében szinte csak arra korlátozódik, hogy a tárgyakhoz, színhelyekhez, időhöz és a szereplőkhöz legyen alkalmazva minden szó és tett. Ezt mindig szem előtt kell tartanunk: akkor is, ha az, ami egy adott szereplőhöz és tárgyhoz méltó, akár cselekedet, akár szó, akár jó, akár rossz, ezen belül akár fizikai vagy erkölcsi. Nem mintha akár bennünk, akár másokban a hibákat egyetértésünkkel, dicsérettel jóvá kellene hagynunk; hanem mert adott esetben egy vétség, ha művészileg, jó célzattal ábrázoltatik, szép és Méltó lehet. Püladész, midőn az őrzőngő Héraklészt eltáncolta, sokaknak úgy tűnt, hogy a színészhez illő méltóságos magatartást igen kevéssé őrizte meg. Levetvén tehát szerepét, rádörrent a nevetőkre, így szólván: *Μωροί, μαινώμενον ὀρχοῦμαι* – ami azt jelenti: Az, ami méltatlannak tűnik, a leginkább Méltó.²⁹⁵ Nemde azt is látnunk kell, hogy a vétkesekhez mi illik és nekik mi tetszik. Sőt, ha Atreusz²⁹⁶ a színpadon azt mondja: Gyűlöljenek, csak közben féljenek is! – vagy – A gyer-

²⁹² [VITRUVIUS, Marcus Pollio, *i.m.*, I. II. 3. A „decorum” kifejezés nem szerepel Vitruviusnál, a Szerdahely által idézettek az „eurythmia” kifejezés kapcsán írja: „Eurythmia est venusta speciosa commodusque in compositionibus membrorum aspectus. Haec efficitur, cum membra operis convenientia sunt altitudinis ad latitudinem, latitudinis ad longitudinem, et ad summam omnia respondent suae symmetriae.”]

²⁹³ [Timomakhosz (Kr.e. I.sz.) *Orest és Iphigénia Tauriszban* festményéről Caius PLINIUS Caecilius Secundus *Historia naturalis*, XXV. 136. számol be, reflektálnak rá a pompeji freskók is.]

²⁹⁴ [Zeuxisz I. 8. jegyzet, *Pénélopé* egyike a Homérosz-figurákat ábrázoló festménysorozatának.]

²⁹⁵ [MACROBIUS. Ambrosius Theodosius, *i.m.*, II. VII.]

²⁹⁶ [Atreusz: görög mitológiai alak, Pelopsz fia, Mükéné királya, Agamemnón és Ménelaosz apja. Az „Oderint dum metuant” mondat: Lucius Accius Aiszkhülosz *Agamemnonját Atreus* címmel dolgozta át, melyet Kr.e. 140-ben nagy sikerrel mutattak be. A tragédia szövege elveszett, az említett mondatot részint Caligula császár gyakran idézte, részint Cicero (I. 298. jegyzet) így szállóigévé vált.]

mekeknek maga a szülő a veszte! – tapsot arat. De ha ezt Aiakosz vagy Minósz mondaná,²⁹⁷ méltatlannak tűnne, mivel róluk úgy tartjuk, hogy igazságosak.²⁹⁸

(II. Valamennyi művészetet ezt kell, hogy uralja.)

A méltóság minden szépművészetre, azok minden alkotására jogot formál; és méltán. Bármit alkossanak is a jó festők, költők, vagy más szépséget létrehozó művészek, mintegy szabályként legyenek rá tekintettel: ennek vezetésével áll össze a külső kép, a járás, ülés, fekvés, arckifejezés, a szemek és a kezek mozgása. E címszó alatt sok mindent tanítanak, igen kitűnően, és a tárgy felette méltó a megfontolásra: mert ennek semmibe vételével nemcsak az életben, de igen gyakran a művészetekben is vétünk. Nem ugyanolyan méltóság lakozik Pénelopéban, mint ami a csábos Phrüin sajátja volt; más illik Kharidiához, más Lucretiához. Emezen, ahányszor Ardeában harcoló férje eszébe jut, újra és újra eluralkodik a félelem, sír, szöttese fonalát lebecsátja, karjába temeti arcát:

Ez igen tetszett; szemérmes könnyei hullottak,
És arca, lelkéhez méltó, vele megegyező volt.²⁹⁹

Említettem az Omphalét szolgáló Héraklést ábrázoló festményt.³⁰⁰ Ott ez a szende nő oroszlánbőrbe öltözve buzogányt tart, tudniillik így kerekedik fölébe Héraklésznek; a férfi pedig sáfrány és bíbor színű gyapjúruhát visel, és Omphalé a sarujával eltaszítja. Hasonlóan méltatlanul cselekszenek ama művészek, akik az egyes személyekhez illő jellemvonásokat és méltóságot nem veszik figyelembe, elváltoztatják azt. Ismerek olyan embert, aki midőn Nimródrol drámát írt, a mutatóval működő órát és a kopernikuszi világméretet visszahelyezte ama kor Babylonjába;³⁰¹ és egy másikat, aki Isten iránti túlzott kegyességből úgy rendezte, hogy Káin fiai olyan vasárnapi prédikációt mondjanak, amilyen az manapság lenni szokott;³⁰² egy harmadik írónál a római szenátus M. Atilius Regulusnak a mi korunk szokása szerint íródott és összehajtott levelet küld.³⁰³ – Játszani lehet ugyan; de mindenkor be kell tartani a méltóság, illőség alapelvét. Láttam már vadászlakot – egyébiránt elegánsat –, melynek díszüil fegyvereket, hadi jelvényeket aggattak ki. Midőn a trallesieknek³⁰⁴ az alabandai Apaturius műértő kézzel színházat emelt, és abban oszlopok helyett szobrokat

²⁹⁷ [Minósz: görög mitológiai alak, Zeusz fia, Kréta királya. Aiakosz: görög mitológiai alak, Zeusz fia, a mürmidónok uralkodója.]

²⁹⁸ Cic. Lib. I. Off. [CICERO, Marcus Tullius, *De Officiis*, I. XVIII.1–2.] Ugyanide tartozik, amit Démoszthenészről és Hortensiusról tudunk. Az a hagyomány ugyanis, hogy Démoszthenész öltözetében, testi kinézetében ragyogó, szép és túlságosan is gondozott volt; de mivel a csúf, méltatlan kifejezések használatában nem mérsékelte magát, mosdatlan szájának tartották. Ugyanígy Hortensius, aki kora valamennyi szónokánál, kivéve M. Tullius, híresebb volt, miközben mindenfajta ékességet körültekintően és jól megkomponáltan magára vett, így öltözött fel, és kezei tárgyalás közben virgoncan és kifejezően mozgogtak; mégis csúf mondásokkal, gúnyos megszólításokkal szolt fennhangon, és igen sok más dolgot is mondanak ellene, hogy mintegy színész módjára viselkedett a tárgyalásokon, törvényszéken. [Démoszthenész (Kr. e. 384–322) athéni politikus, szónok. Quintus Hortensius Hortalus (Kr.e.114–Kr.e.50) római szónok.]

²⁹⁹ Ovid. *Fast.* Lib. II. [Publius OVIDIUS Naso, *Fasti*, II. 757–758.]

³⁰⁰ [Lucas Cranach, *Hercules és Omphalé* című festménye, 1537-ből.]

³⁰¹ Neumann. [esetleg: NAUMANN, Christian Nicolaus, *Nimrod*, Cölln, Hammer, 1752.]

³⁰² Sasche. [A Káin-téma a korban igen népszerű, ezt mutatják Klopstock, Gessner, majd Byron művei, az említett feldolgozásra nem találtam bibliográfiai adatot.]

³⁰³ [METASTASIO, Pietro Regolo, *L'Attilio Regolo* – az 1740-ben írt melodramát Johann Adolf Hasse zenéjére 1750-ben operává dolgozta át.]

³⁰⁴ Von der mahlerey von Alten [JUNIUS, Franciscus, *Von der Mablerey von Alten*, Breslau, 1770, 384.]

helyezett el, és kentaurokat, melyek az oszlopperendát tartották, és oroszlánfejekkel díszített párkányt; emellett fölé emeletet is emelt, ahol a kupolák, homlokzatok, csúcsok és az egész mennyezet képekkel volt díszítve. Tehát midőn e színház minden tekintetét magához édesgetett látványának zsúfoltságával, és már mindenki kész volt jóváhagyni a művet, akkor a matematikus Licinius előállt és a következőket mondta: az alabandaiak elég jó ízléssel bírnak valamennyi közügy tekintetében, de oktalanoknak tartja őket az illőség afféle kisebb mellőzése miatt, mint hogy a tornacsarnokukban álló szobrok mindegyike peres ügyet intéz; a fórumukon találhatóak pedig diszkoszot vetnek, vagy futnak, vagy labdázna. Éppígy a helyszín sajátosságaihoz nem illő dolog a szobrok ide helyezése – tette hozzá –, vétség a közgondolkodás ellen. Apaturius nem mert visszaválaszolni, hanem lebontatta a színház díszzeit, és a Valóság elvéhez alkalmazva, kijavítva bólintott csak rá.³⁰⁵ Amint a festészetben is megvannak a speciális, helyi árnyalatok, éppígy más művészetekben is vannak olyan szépségek, melyeket ha a saját környezetükből elmozdítunk, elenyésznek. Pheidiasz egy hatalmas Minerva-szobrot készített, nyitott szájjal, hatalmas szemekkel, keményen, durván vésett vonásokkal: nem tetszett. De miután azt egy magas templom előcsarnokában felállíttatta, arányai és szépsége érvényre jutottak a környezet révén.

Ugyanez a helyzet az időbeli környezettel. Ezért volt méltatlan, akár festők, akár mások alkotásaként: Ábrahám ábrázolása, amint éppen fel akarja áldozni a fiát, pisztollyal felfegyverezve;³⁰⁶ Trója ókori megvívásának bemutatása olyan hadieszközökkel, melyeket ma hajítógépeknek nevezünk; a Brennus által elfoglalt Róma ábrázolása pápával és kardinálisokkal; a galileai kánabéli menyegző bemutatása velencei patríciusokkal; a Megváltó keresztje mellett haldokló jobb lator ábrázolása főpapi jelvényekkel. Ugyanez a hibát követik el, akik elűtő korszakokat és tetteket helyeznek egy képre vagy egy beszédbe: gondolok itt Héraklészre, Omphaléra, a tengeren átkelő Xerxesre, Antoniusra, Cleopátrára, Hunyadi Jánosra, a barbár kezek által elragadott Budára, Péterre, az apostolok fejedelmére, valamely Kínai Császárra, a Romanovok által megrendszabályozott törökökre, Galícia és Lodóméria elfoglalására. Mit gondolsz, vajon illő módon helyezik el az Isteni Áldozat oltárán Szent Márton lovas szobrát? Gyakran láttam ezt, és csodálkozva szemléltem. Íme! Márton vasba van öltöztetve, és mint mikor az ellenség ellen indul, súlyos fegyverekkel megrakva ül lován. Úgy van ábrázolva lábaival topogó lova, hogy azt gondolnád, röpül;

Merthogy hánykolódik, a földet rúgja, tajtékozva feszül

A zablának, nyaka borzas a szerte meredő sörénytől.

És ha nem lennének lábai fogolyként e kőben,

Mint az Északi Szél, sebesen elvágatna e ló.³⁰⁷

Nagyszerű szobor, nálunk egyedülállóan ritka művészet. – De vajon jól van-e, hogy démonok, kinézetre is rettentők, amilyenre költők és festők szokták megformálni őket, a szentélyben, az áldozatot végző papok szemei előtt, Jézussal, a makulátlan Báránnyal egy asztalnál állnak? Vajon méltó és helyénvaló, hogy azt mondja Torquato Tasso: a két küzdő fél kardjai villámként fénylettek, mennydörgésként zengtek, mennykőként csaptak le.³⁰⁸

³⁰⁵ Vitruvius [Marcus VITRUVIUS Pollio, *i.m.*, VII. V. 5–7.]

³⁰⁶ [Sir Thomas BROWNE, *Pseudodoxia Epidemica, Or: Enquiries into Commonly Presumed Truths*, London, 1672, V. VIII. 286. 1. jegyzetében írja, hogy Burgoanne *Travels in Spain* című művében említ egy spanyolországi festményt, ahol Ábrahám pisztollyal akarja lelőni Izsákot.]

³⁰⁷ [Önidézet: Szerdahely saját, *Statua Equestris Divi Martini in Templo principe Posoniensi erecta* című verséből, *Silva Parnassi Pannonii*, Bécs, 1788, 12.]

³⁰⁸ [TASSO, Torquato, *Megszabadított Jeruzsálem* című művében gyakran visszatérő kifejezések.]

(III. Bizonyos művészetekben könnyebben feltűnik bármilyen méltatlan dolog.)

Amint az életben, úgy a művészetekben sincs nehezebb dolog annál, mint hogy lássuk, mi az, ami illik. Ami *méltatlan*, a festészetben, szobrászatban, építészetben és kertművészetben könnyebben feltűnik, mint a költészetben, ékesszólásban, zenében és táncművészetben elkövetett hibák. Ezek ugyanis a szavakkal, hanggal, hangzással, gesztussal és mozdulattal együtt gyorsan elmúlnak, elenyésznek; míg az előbbiek hosszabb életűek, jobban szem előtt vannak; folytonosan ki vannak téve az emberek érzékeinek, és azokban valamiképp jobban megragadnak. Ezért körültekintőbbeknek kell lenniük a festőknek, szobrászoknak és építészeknek, nehogy saját, ahogy mondják, jellegzetességeiket figyelmen kívül hagyják, és a méltóság ellen vétessenek. Hogyan lehet ezt kivédeni: erre minden tekintetben elegendő szabályt adtunk és körvonalaztuk. Ezek okosan meg fogják ítélni, hogy ha valaki élénk színeket akar felvinni egy életteli képre, valóban kiváló művet alkot-e, és e tekintetben egyenlő-e művésze legnagyobb mestereivel; vagy hogy mi az, ami hiányzik mások műveiből, vagy milyen módon tudnának e művek eljutni a szépséghez. De mégis, hozzá kell tennem azt, hogy a legnagyobb emberek ízlése és ítéletei időnként eltérnek egyazon dolog tekintetében: nevezetesen az egyik számára méltónak és teljesnek tűnik, míg a másik előtt elhibázottnak látszik.

(IV. Ebben az egy tárgyban eltérők az ízléstitételek.)

Timaiosz midőn a *Historiában*³⁰⁹ azt mondta, hogy amely éjszakán Nagy Sándor született, ugyanazon éjszakán leégett Diana ephezoszi temploma; hozzátette: a legkevésbé sem kell csodálkozni rajta, hiszen Diana, mivel ott akart lenni Olümpiasz szülésénél, nem volt ott-hon. Ezt Tullius, mint sok más, tetszetősnek, méltónak látja, és dicséri.³¹⁰ Plutarkhosz azonban íróként határozott ítélettel kimondja: annyira ridegnek érzi, hogy úgymond még egy tűzvész sem tudná kiolvasztani.³¹¹ Longinosz egyébként ugyanezen kifinomult érzékű Timaioszt, akit Cicero messze a legműveltebbnek, a témák bősége és a mondottak változatosága tekintetében a leginkább túlsordulónak, a szavak összeillesztésében is csiszoltnak nevez és ajánl,³¹² mondom, ugyanezt a Timaioszt Longinosz ridegséggel telinek nyilvánítja, és olyan írónak, akik amennyire szenvedélyesen vadássza mások hibáit, épp annyira vak a sajátjai iránt, oly mértékben, hogy az újszerű mondatok iránti törekvése már-már gyermekes makacssággá fajul.³¹³ Hogy mit gondoljak erről? Bouhours úgy hiszi, hogy a természettől ékesszóló szónok látta, mi kellemes Timaioszban, a többit pedig nem vizsgálta; a komoly Plutarkhosz pedig, és az ingyenc Longinosz kizárólag arra tértek ki, ami benne hamis és elhibázott volt.³¹⁴ A bölcseknek is megvannak a maguk rossz, amint a balgáknak is a jó időszakai.

Én, midőn a méltóság természetét kutatom, arra gondolok, mit is mondott Szókratész az egyes művészetekről. Míután ugyanis Lüsziasz előadta Szókratésznek a beszédet, melyet az ő védelmére komponált, az így szólt: Ragyogó és elegáns szerkezetű, de nem illik Szókra-

³⁰⁹ [Timaiosz (Kr.e.375–250) görög történetíró *Historia* című, 40 könyvből álló görög történelem-könyvéből csupán néhány töredék maradt fenn.]

³¹⁰ De Nat. Deor. Lib. II. [CICERO, Marcus Tullius, *De Natura Deorum*, II. 69.]

³¹¹ In Vita Alexand. [PLUTARKHOSZ, *Vitae parallelae, Vita Alexandri*, 3.]

³¹² De Oratore Lib. II. [CICERO, Marcus Tullius, *De Oratore*, II. XIV. 58.]

³¹³ Cap. IV. [PSEUDO-LONGINOSZ, *i.m.*, IV. 173.]

³¹⁴ [BOUHOURS, Dominique, *La manière de bien penser dans les ouvrages d'esprit. Dialogues*, Paris, Cramosy, 1688, *Premier Dialogue*, 67.; PLUTARKHOSZ, *i.m.*, I. *Nikiasz*, 1.]

tészhez. Gyakorlottabb volt ugyanis a bírósági ügyekben, mint a filozófus, még ily nagy filozófus is. Lüsziásznak, mikor újra kérdezősködött, hogy ha egyszer jónak ítéli a beszédet, miért gondolja, hogy nem illik hozzá? Vajon nem lehetséges – vágott vissza az –, hogy egy öltözet elegáns és szép, de van, akihez nem illik? Ezt mondván arra akarta tanítani, hogy nem tartotta szem előtt Szókratész karakterét, azaz a hozzá illő méltóságot.³¹⁵ Nekünk ezért itt arra kell törekednünk, hogy miután az ízlés alapelveit biztosan és elfogadhatóan meghatároztuk, mindenki, aki e tanban jártasságra tesz szert, ugyanazon dologról egészen ugyanúgy vélekedjék és ítéljen. Hogy ez lehetséges, egyrészt sok más, másrészt különösképpen e római példából, amennyiben ide tartozik, nyilvánvaló. Volt náluk egy Q. Roscius nevű művész,³¹⁶ olyasfajta, aki az illő Méltóságot teljes egészében, gesztusaiban, mozgásában, hangjával és egyes cselekedeteivel is a legalkalmasabb módon ki tudta fejezni a színházban. Kérdem én, vajon különböző ízlésűek voltak a nézők? Ugyanolyan alapelveknek, ugyanolyan szépérzéknek voltak birtokában; és ezért egyedül őt látták méltónak, hogy a színpadon szerepeljen, mindenki szerette, mindenki kedvence volt. Ki az közülünk – kérdi tanítványait Cicero –, aki oly parasztlelkű és faragatlan, hogy Roscius minapi halála nem indította meg? Aki bár öregen halt meg, mégis kitűnő művészete és annak szépsége miatt úgy tűnik, nem kell egészen elenyésznie.³¹⁷ Semmi mást nem kaptunk tőle, csak tökéletest, semmit, csak a legteljesebb szépséget; sehogy másként, csak ahogyan illő és méltó, és ahogyan mindenkit megindít és gyönyörködtet. Tehát ebből következik, hogy ki-ki amely művészetben kitűnik, a maga művészete Rosciusának mondják; azaz mintegy a szépség teljességeként és tökéletességként, egyszersmind a méltóság teljességeként és tökéletességként tekintenek rá.

Ötödik fejezet. Egyszerűség és őszinteség.

(Mi a természetes, azaz született szépség?)

A természet a maga műveiben, amint az nyilvánvaló, nem mutat fel művészi mesterséget és kiműveltséget: egyszerű és őszinte. Tehát *természetes szépségnek* nevezzük azt, ami egyrészt a kiválasztott tárgy természetével, másrészt az emberi karakterrel is összhangban van; és ami sem a tárgyak nagyfokú változatossága, sem pedig a szándékolt kidolgozottság által nem tűnik ki, hanem mintegy önkéntelenül született, mint az, amit Damoetas pásztor mond:

Csintalan egy almát dob rám Galatéa, e csitri,

Majd a füzesbe fut, ám hogy előbb vegyem észre, kívánja.³¹⁸

Itt nem a szavakra vagy az árnyalatokra kell figyelnünk, hanem magára a tárgyra, amiről szó van: hogy miként játszik, miként akar tetszeni Galathea. Egyszerre akar látszani és egyszerre rejtőzködni. – Az a példa, amit most fogok hozni, nem annyira a szereplők cseleke-

³¹⁵ Inkább akarta a legbölcsebb férfiú azt, ami az életéből még hátra volt, elveszíteni, semhogy az útjáról letérjen; és minthogy saját korának embere alig értette őt, megőrizte magát az utókor ítélete számára, késő öregkorának feláldozásával, csekély áldozattal elnyervén a minden évszázadra kiterjedő élet-időt. Quintil. L. XI. C. I. [QUINTILIANUS, Marcus Fabius, *i.m.*, XI. I. 10.]

³¹⁶ [Quintus Roscius (?–Kr.e.62) római színész, Cicero *Pro Roscio Comodeo Oratio* című védőbeszédéből tudunk róla a legtöbbet.]

³¹⁷ [CICERO, Marcus Tullius, *Pro Archia Poeta Oratio*, 17.]

³¹⁸ Vergilius, Ecl. III. [Publius VERGILIUS Maro, *Eclgae*, III. 64–65. Lakatos István fordítása.]

deteiben, mint inkább gondolatiságában és a szavak megformáltságában természetes. Volt két fivér, akik egymáshoz mindenben hasonlóak voltak, olyannyira, hogy kettejüket egynek hinnéd: még maguk a szülei sem tudták őket megkülönböztetni.

Különbséget a férfiak között egyedül a halál tett, egyiket hátrahagyván,
Megismerték immár, felszámolódván a tévesztés lehetősége, a szerencsétlen szülők,
Örökké könnyezve okát: amaz pedig mindig hordozza fájdalmát,
és elvesztett bátyját gyásszal ajándékozta meg.³¹⁹

(II. Két formája van.)

A szépség e fajtájának két formája van: *egyszerűség* és *őszinteség*. Az egyszerűségnek is megvan a maga változatossága, és az őszinteségnek is a maga szándékolttsága, megformáltsága; de oly mértéktartóan, olyan egységesen, hogy sem emez bőrsége, sem amaz kidolgozottsága nem mutatkozik nyilvánvalóan. Emez pompa és díszek nélkül való; amaz pedig híján van a tetszvágnak, erőszakoltságnak, fáradságos megmunkáltságnak. Az egyszerűség a tárgyak kis számában és rövidségében rejlik; az őszinteség egyfajta természetesen felfénylő nyíltságban. Mert bár a szépművészetek célja, vágya és törekvése, hogy tetszenek – ám ha én minden erőfeszítéssel erre törekszem, amennyiben a tetszvágyam nyilvánvalóvá lesz, úgy fog tűnni, hogy inkább külső eszközökre támaszkodva keresem a tetszést, mintsem hogy ügyelnék a természetes rendre, az egyes részek kölcsönös egybefüggésére, hogy ezáltal tetszzem. Ez esetben csak annyit érek, mint amit az érdemel, aki sem gondolataival nem tudja letörölni izzadságát, sem pedig művének nem tud természetes árnyalatot adni.

Mindebből már látni lehet, hogy a természetes szépség nem áll ellentétben azzal, ami művészi, és nem áll felette a mi természetünknek: azzal áll csak szemben, ami az egyszerűség és a természet ragyogó mértéke ellen van. Ha túl sok díszet halmozol fel gyönyörködtetés nélkül és természetellenesen, leromboltad ama nemes Egyszerűséget. Ha a természetet szolgálilag utánzod, vagy egy embert lelke súlyos válságának közepette okoskodónak és megfontoltnak állítasz be, a ragyogó őszinteséget sértetted meg. Nagy különbség van egy komor és egy könnyed ember gesztusai és mozgása között; és attól is eltérnek, aki sem nem nagyon mord, sem nem nagyon szeles. – De mivel igen hajlamosak vagyunk rá, és igen gyakori, hogy ama természetes szépségnek mind sajátos egyszerűségét, mind őszinteségét megsértjük, mindkettőről bővebben kell szólnunk.

(III. Egyszerűség.)

Az a szépség, melyet itt természetesnek nevezünk, ámbár mesterségesen születik, kevés és kicsiny előkészítést igényel, ellentétben áll minden fölösleges dologgal, s a maga fennkölt célját kevés csinosítással, szinte minden erőfeszítés nélkül éri el: ez ama nemes egyszerűség. Gyakorta fájlalom, hogy oly sok eleganciát veszítenek azon egyházi és világi szónokok, akik szeretnek több tárgyat grandiózusan, több tárgyat felnagyítva, több tárgyat feldíszítve előre felvezetni, még mielőtt saját beszédük célját megneveznék. Bőven elég annyi a pompából, hogy a tárgyhoz illő szavakat alkalmazunk: mintegy fokról fokra kell itt felemelkedni. Nemde milyen lassan halad fokról fokra a természet, és lassacskán a legragyogóbbá lesz, mivel napról napra magasabbra emeltetik: kevés pompát mutat a kezdeteknél, olyannyira, hogy kételkedsz, vajon végül a sötétbe vész, vagy a fénybe emelkedik majd. Ne halmozz nekem össze az illónél több dekorációt: a tárgy ugyanis, melynek vagy rendelegetésénél fog-

³¹⁹ Lucanus [LUCANUS, Marcus Annaeus, *Pharsalia*, III. 605–608.]

va, vagy más okból megvan a maga szépsége vagy magasztossága, a túlzott díszítés és pompa által mindkettőtől megfosztatik. Amennyit a díszítésből elveszel, annyit adsz hozzá, és amennyivel inkább díszíted, annál inkább elcsúfítod: elhomályosítod, miközben felragyogtatásán fáradozol. Így végül azt éred el, hogy egyrészt érzékeink összezavarodnak a dolgok sokaságától, és mesterkélttségükben erejüket, mellyel szíveinket magukhoz kellene édesgetniük, elveszítik. Ráadásul a tárgy túlzott bősége és az újdonságvágy kioltja mind elménk, mind érzékeink feszülő figyelmét. Semmi ilyesmit nem találsz a Szent Könyvben: telve van az a legelegánsabb egyszerűséggel – itt ezt elég csak megemlíteni. A németeknél leginkább eme erény révén vált kedveltté Gessner;³²⁰ de a világi szerzők művei között talán nincs egyszerűbb és természetesebb annál, amit most fogok bemutatni. Hektór a csata közepén Trója városába megy, és amint fegyverkezik az ellenség ellen, fiát, Asztüanaxot, akit dajkája a karjain hordozott, kinyújtott karjaiba kéri. Ez azonban atyja kinézetétől megijedvén elfordul, és dajkája ölébe bújik; kiabál és fél a csörömpölő karoktól, és a félelmetesen hajladozó sisaktarjától. Úgy tűnt nekem, mindezt magam előtt látom; és ez az egyszerűség minden másnál jobban gyönyörködtet. Mert felnevet az apa, és letéve a rettentő sisakot, magasba ragadja kicsiny fiát, s megcsókolja; aztán hintáztatta kezén, s valamennyi istenhez könyörögve anyja ölébe helyezte. Nevet az is, könnyei közepette; férje pedig kezével őt is megsimogatva, felvette a földről a sisakot, s visszatért a csatába.³²¹

(IV. Őszinteség.)

Mendelssohn szerint az *őszinteség* és a természetes nyílt ragyogás az, midőn egy önmagában vagy hatását tekintve nagy dolog valamely egyszerű jel által, véletlenül vagy szándékosan úgy jelenítetik meg, hogy többnek értjük.³²² Egy-egy férfi ítéletét mondja ki az a két, de egymástól nagyon eltérő Róma-kép, melyek közül az egyiket Propertius, a másikat Tityrus szerepében Maro a megfestője.

Minden föld minden csodája Rómába gyűlik,
Ide helyezte a természet, ami csak valahol volt –³²³

– mondja amaz nagyszerűen. A másik viszont milyen őszintén!

Ámde az ott minden város közül úgy kimagaslik,

Mint ahogyan ciprusfa kőkény-bokrok sűrűjéből.³²⁴ Minél kevesebb fáradozást és mesterkedést mutat a beszéd, annál közelebb kerül a valósághoz, és annál tisztább lesz; hasonlóan ama megműveletlen vidékekhez, melyeket a természet saját fekvésük által oly nemessé tett, hogy semmiféle mesterséges szorgoskodás nem képes hozzátenni semmit az ezek keltezte szép borzongáshoz.

Így van: mikor a szép gondolat – különösen, ha természetes, azaz egyfajta odavetettséggel és nemes egyszerűséggel bír – akár beszéd, akár más műalkotás által megnyilatkozik, ha csak esztétikailag tekintjük, őszinte, természetes és fénylően nyílt lesz. Nekem ennek kapcsán legelőször az Anthologia Graecorum jutott eszembe.³²⁵ Ahogyan ugyanis a görögök

³²⁰ [Salomon Gessner (1730–1788) német idillköltő.]

³²¹ Iliad. VI. [HOMÉROSZ, *Iliász*, VI. 453–491.]

³²² [MENDELSSOHN, Moses, *157ter Brief* = Uő., *Gesammelte Schriften*, V/2, Leipzig, Brockhaus, 1844, 254. Szövegbe ékelte Curtius-idézet: „...eine äusserliche Klarheit entstehet, wenn die Kennzeichen einer Sache auf einmal undeutlich vorgestellt werden.”]

³²³ [PROPERTIUS, Sextus, *Elegiae*, XII, 16–17.]

³²⁴ [Publius VERGILIUS Maro, *Eclogae*, I. 24–25. Lakatos István fordításában.]

³²⁵ [L. 269. jegyzet.]

természettől fogva elmések, úgy, ha akarják, a beszédben igen finomak: ezt mintegy előjogként kiérdemelték. Nem tagadom, hogy akadnak e kötetben olyan darabok, melyek méltán látszhatnak rosszul megszerkesztettnek és ízetlennek – olyannyira, hogy Honorat de Racan a barátjához, azt hiszem, Malherbe-hez írván szinte az egész kötetet vizes levesnek és görög gombócnak nevezte.³²⁶ Tévednék, és tényleg nem jól komponálták meg azt a verset, ami Juppiter szobrára volt írva? Vagy az égből leszállván Juppiter megmutatta magát Pheidiasznak, vagy Pheidiasz felemelkedett az égbe, hogy lássa Juppitert. – Vagy amit Pallasz és Juno mond, mikor Venus képmását nézik? Rosszul tettük, szólnak, hogy Paris ítéletét elítéltük. Egyszerű és természetes. – Cupidót egy oszlopra kötözve ábrázolta valaki; mire a költő megkérdezte: Ki az a lány, ki kezeidet meg-, s szemeidet bekötözte? Ne merjen könnyezni az, aki az ifjaknak oly sok könnyét fakasztotta örömmel. – Ezen epigrammák szerzői a festők zsenialitásával együttesen olyan dologgal bírnak, ami sajátos természetes őszintesége által tűnik fel.³²⁷

(V. Mindkettőt sérti az affektálás.)

De mi sem könnyebb, mint ezt a ragyogó tiszta és őszinte szépséget beszennyezni a mesterkéltég által: gyakorta történik ugyanis, hogy midőn azon erőlködünk, hogy művészetünkkel valamit kifejezzünk, mesterkedésünkkel épp azt vétjük el. Mivel Protogenész³²⁸ azon munkálkodott, hogy ezt elkerülje, a véletlennek és művészetének köszönhetően egyfajta csodálatos őszinteségre tett szert azon képén, melyről azt mondják, művei közül az első. Egy kutyát festett meg; de nem tetszett képének mesterkéltség mivolta, és nem tudta azt csökkenteni. Úgy tűnt, nagyon, még jobban eltávolodott a valóságtól, és a hab nem a kutya szájából jön, hanem festve van. Gyötörte magát; mivel azt akarta, a képen a valóság legyen, ne csak a valóhoz hasonló. Egyre gyakrabban törölt, váltogatta az ecsetet, semmi módon nem volt elégedett magával. Végül, feldühödven művészi mesterségére, ami mindig észrevételi magát, spongyáját a kép gyűlölt helyére vágta; az pedig visszahozta a letörölt színeket, úgy, amilyenek a gondos művész akarta, és a képet szerencse folytán természetessé tette.³²⁹

A szépművészet mestereinek ismerniük kell saját művészetük mesterségét, és annak szabályai szerint kell dolgozniuk: ez szükségszerű. De a mesterkéltéget erőltetetten keresni, azt mímelni messze a legrosszabb: a túlzott mesterkéltég, affektálás, erőltetett gondosság, színezés, túldíszítettség, szükségtelen elemek burjánzása megrontják a művészetet, elnyomják az őszinteséget, és az egész szépségét elpusztítják. Egyazon alapú mű, mikor tisztán, szemérmesen ékesítik, ragyogó lesz; mikor kifestik, kimázzolják, undorító.³³⁰ E kórság nagy-

³²⁶ [Honorat de Bueil, Siegneur de Racan (1589–1670) és François de Malherbe (1555–1628) francia költők.]

³²⁷ Dominicus Bouhours a Methodus recte cogitandi-ban. [BOUHOURS, Dominique, *Methodus recte cogitandi in scriptis eruditus et ingeniosis, Gallico in Latinum translata per Franciscum Wagner Soc. Jesu, Augustae Vindelicorum, Schlüter-Happach, 1716 100.*]

³²⁸ [Protogenész (Kr.e. 4.sz.) görög festő, Apellész riválisa. Az itt idézett anekdotát I. Caius PLINIUS Secundus, *i.m.*, XXXV. 102.]

³²⁹ Ehhez a példához hasonló Nealces sikere a ló habzó verejtekével, melyet, azt mondják, hasonlóan szivacs rádobásával ért el, midőn nyelvével csettintő, visszahőköltetett lovat festett. Plin. H.N. [Caius PLINIUS Secundus, *i.m.*, XXXV. XXXVI. 104.]

³³⁰ Ezért mondja a grammatikus Diomedes, hogy az affektált díszítés megrontja az ítéletet; a szerző éppen azzal ékteleníti el művét, amivel díszíteni akarja. [DIOMEDES, Grammaticus, *De Oratione at Partibus Orationis et Vario Genere Metrorum Libri III / Ars Grammatica, I. 451. a Cacozelia nevű stílushiba definíciója.*]

számú eredményeit itt is, ott is láthatjuk: alkotóik azt gondolják magukról, szörnyű nagy csodát vittek véghez. Ezekben az a csodálatra méltó, hogy minden egyéb hibától mentesek, az affektáltságuk viszont kifejezetten keresett: igen rossz ez az ízlés, méltatlankodást és gúnyt érdemel. E tarka, feltűnést keltő műalkotások sajátja, hogy első szempillantásra csalogatóak; de mihelyt közelebb lépünk hozzájuk és eltöprengünk rajtuk, lekopván róluk a máz, és nyilvánvalóvá válván a csalás, megvetést váltanak ki. Úgy, ahogyan a hamis érmek is jobban csillognak a valódiaknál. Ebből már helyesen következtethetsz arra, mennyire eltávolodott saját magától a természetes elegancia ama korabeli nagymestere, mikor a haragos Juno szájába a következő szavakat adta:

Vagy leigázva igába zuhantak? Elégtek a felgyúlt
Trója tüzén fiaik?³³¹

Bizonyos, hogy más szavakat használt volna az istennő, ha Maro újra átnézhetné volna az Aeneist.

Valaki a művészetekben megjelenő természetes szépséget élő forráshoz hasonlította, amely egy kertben felfakadva nem is jut el messzire. Én ennek képzetét a rózsában lelem fel, mely még nem bontotta ki kelyhét: minél kevésbé mutatja meg magát, annál szebb. Vagy ha egy természetes arcszínű fiatalra nézünk, aki arcát sem vörös, sem fehér festékekkel nem erőszakolta: ilyen a természetes szépség – egyszerű és affektálás nélkül való, mégis van egyfajta tiszta ékesség benne, mintegy csírájában. Bizonyos ártatlanság, könnyed érzékletesség, lágyszívűség és szép lélek lakozik a szépség eme nemében; semmi gyerekest nem enged magához, semmi puhányt, nőiest, nyerset vagy faragatlant, hanem egyfajta veleszületett, természetes életerőt vonzz magába. Akkor tökéletes a művészet, amikor úgy tűnik, mintha maga a természet lenne; a természet ugyanis sosem téved, midőn a művészetet titkon magához kapcsolja.³³² ekkor, mint mondtam, gyönyörködtet. Mikor nyilvánvalóvá válik, hogy fülünket fáradtságosan kidolgozott összhangzat és keresett gyönyörködtetés ejti rabul, azt nehezen viseljük.

Hatodik fejezet. Gyönyörűség. Báj. Tekintély.

(Mi a gyönyörűség? – Szavakkal és példákkal megmutattatik.)

A *gyönyörűség* a szép ama sajátja, amely mindent lágý, nyugodalmas gyönyörködtetéssel ejt rabul. Éffajta édes érzést élek meg én a tavasz gyönyörűségében. Az imént még a fagy dühöngött, majd hirtelen megváltozván természetében, mindent meglágyít az időjárás: előbújnak a virágok, zsendülnek a mezők, lombosodnak a fák, lágý szellő fuvall, illatok suhannak, patakok szökdécselnek, és testnek, léleknek kedves mormolással csalogatnak. Amit korábban dér fagyasztott, most harmatos; és a mezők, melyeket a minap még jég dermesztett, illatokat lehelnek: ahol hó terült, most fű virul, boroszlák illatoznak, rózsák virágoznak. Ahol a hideg északi szél borzolt mindent, most lágý szellők játszanak, ágak susognak, források mormolnak; és míg versengő szólamokkal vetélkednek a madarak, mindenünnen hangzik az erdő: bájoló a szemnek, csín a fülnek. Verőfényes dombok és háborítatlan erdők,

³³¹ [Publius VERGILIUS MARO, *Aeneis*, VII, 295–296. Lakatos István fordítása.]

³³² Mondja Longinosz, XXII. [PSZEUDO-LONGINOSZ, *i.m.*, XXII. 1.]

árnyas ligetek és hús tölgy, s a gyönyörűség ezernyi színpada tárul fel immár a szemünk előtt: hogy azt hinnéd, az egész vidék nem más, mint az örvendező természet képe.³³³

(Ezen erény.)

Ámde nem minden, ami szép, rendelkezik ezen erénnyel. Sok olyan műalkotást ismerünk, amelyek közészerűnél nagyobb szépségük miatt kitűnnek, de híján vannak a gyönyörűségnek. Bármi, ami a sajátosságai révén bennünk életerős gyönyört kelt, és akár lelkünket csodálatra, akár szívünket vágyra vagy bármely más, kevésbé nyugodalmas indulatra gerjeszti, az biztosan nem gyönyörű és bájoló. A gyönyörűség az egész lelket elfogja, de bájolón, édesdeden tartja hatalmában, és a lehető leglágyabban fordítja a lelket a gyönyörűség tárgya felé. A gyönyörűség egy bizonyos fajta szépség egyedi karakterjegye, és karakterében különbözik a széptől, fenségestől, nagyszerűtől – – –

A szép eme sajátos fajtájához kell sorolnunk az anakreóni dalokat, és mások rövidke költeményeit, melyek finom, mégpedig ártatlan gyönyört keltenek. A festészet területéről ide kell vennünk a virágcsendéleteket és a kertek képeit, bájoló tájképeket, a falusi s a magánélet örömeinek ábrázolásait. Ami csak a zenében, táncban nyugalmas és lágy; ami csak az építészetben nyugodt, kedveltető, azok erénye nem más, mint hogy minket finomságukban feloldanak, és lágyan hatalmukba kerítenek. A teljes gyönyörűség akkor igen hasznos, midőn erőinket és szellemünket bágyadtság keríti hatalmába: mint édes álm révén, úgy újulunk meg a gyönyörűség által.

(Alapja.)

Ha azt keresed, honnan ered a gyönyörűség? – azt fogom mondani Sulzerrel és Wielanddal,³³⁴ hogy annak alapja a részleteiben van, melyek nem különböznek lényegesen egymástól, hanem hasonlóak, és egységesen, barátilag illeszkednek egymáshoz, hogy egy harmonikus és bájoló műalkotássá egyesüljenek. Egy festményen a színek arányait akkor mondjuk gyönyörűnek, ha nem sok benne túlzottan a fény, sem nem túl sötét az árnyék; hanem az élénk és bájos színek, festékek kölcsönös, nyugodt közeget alkotnak. Correggio³³⁵ igen szerencsés a gyönyörűségben, ahogyan Raphaello a kifejezőképességben: amaz Homéroszhoz, a másik Vergiliushoz hasonló.

A gyönyörűség, ha nyugodt a lelkünk, nem tudja lekötni az embert. Azonkívül nem minden művész képes elérni és művében megvalósítani: nem akik a legnagyobbak, hanem akik a legfinomabbak, azok képesek összehangzóan formába önteni a gyönyörűséget. Finom, nyugodt lélek volt Maro és Addison³³⁶ a költészet terén; Corregio, akit említettem, és Lorrain³³⁷ a festészetben, mások más művészeti ágakban. A zenében Graun³³⁸ finomsága még haragján is átüt. A gyengédséghez és gyönyörűséghez különleges tehetség és szívbeli érzékenység szükséges.

³³³ Majdnem így szól Iac. Biderm. [Jacob Bidermann (1578–1627) jezsuita professzor, latin nyelvű színdarabjairól ismert.]

³³⁴ [Sulzer, Johann Georg, *i.m.*, II. 1774, Leipzig, 973–975. *Reiz* címszó, ebben idéz is Wieland, Christoph Martin, *Die Grazien*, Carlsruhe, Schmieder, 1777 című művéből.]

³³⁵ [Antonia da Correggio (1494–1534) itáliai reneszánsz festő.]

³³⁶ [Publius Vergilius Maro; Joseph Addison (1672–1729) a *The Spectator* alapítójaként ismert angol szerző.]

³³⁷ [Claude Lorrain (1600–1682) barokk itáliai tájképfestő.]

³³⁸ [Carl Heinrich Graun (1704–1759) német barokk zeneszerző, számos opera szerzője.]

(II. A báj, és annak ereje.)

A gyönyörűség legfelsőbb fokát és tökéletességét bájnak nevezzük; ez kizárólag ama szépségnek az éke és díszje, amely gyönyörűségével szokott elbájolni. Ha valahol megjelenik a báj, annak az a hatása, hogy az emberek szívét előbb hatalmába keríti, majd a bájoló dologra irányítja, végül ahhoz kapcsolja sajátos gyengédséggel. A szív eme érzelme egyfajta szűkebb értelemben vett szerelem; az erő pedig, mely ezt felidézi, a báj sajátja, és nagymértékben különbözik a szép és tökéletes másfajta adottságaitól. Nem csekély és nem is közepszerű az ilyenfajta szépség, mely mikor az érzékeinket eléri, gyönyörködtet ugyan, de a lélek hajlandóságait nem keríti hatalmába, és nem hagy benne vágyat maga iránt. Egész hatásuk abban áll, hogy érzékeinket és fantáziánkat gyönyörködtetik; de szívünk eközben, mely vágyaink lakhelye, érintetlen marad. Ez mi magunk is tanúsíthatjuk.

(Mely dolgokhoz illik, stb.?)

Úgy látom, az ókor kezdetén a bájot kizárólag a női szépséghez tartották illőnek. Valóban, Homérosz idejében a Gráciák egyedül Venust kísérik: a szerelmek anyját fürdetik Paphoszon, és kenegetik a halhatatlanság olajával, hogy a halhatatlan istenek tetszését elnyerje; ők öltöztetik vágykeltő, sejtelmes ruhákba, és ambróziás köpenybe.³³⁹ Platón korában három dologban láttak bájot: nevezetesen a lélek jóságában, az alakban és a hangban. Bájosak ugyanis számunkra a lélek igaz és jó szokásai, bájos a csinos test alakja, bájos a hangok összecsengése: mivel e hármat legnagyobb részt a lélek teszi, következik, hogy mohóbban akarja megismerni, hevesebben fogadja magába, szenvedélyesebben csodálja. Ezt tehát, akár a jóság, akár az alak, akár a hangzás bája, mely a lelket akár a gondolkodás, akár a hallás, akár a látás által magához vonzza és elragadja, igen helyesen nevezik bájoló szépségnek. Ez ama három Grácia, akikről Orpheus mondja: Ἄγλαίτε, Θαλία, κ' Ἐυφροσύνη πολύολβε.³⁴⁰ Ragyogásnak nevezi azt a Gráciát, a lélek ama szépségét, mely az igazság és az erény világosságán alapul; Virulásnak pedig az alak, a színek bájoló voltát: ezek ugyanis leginkább a viruló ifjúságban virágnak; végül Örömmek azt az őszinte, egészséges és örök gyönyört, melyet a zenében érzünk meg.³⁴¹

Később megnőtt és végül a tetőfokára hágott a Gráciák hatalma, nem saját érdemük okán, hanem az emberek kedvteléséből: ugyanúgy, ahogyan istennőt csináltak a kemencéből és a szerencséből.³⁴² Ekkor pedig a költők, filozófusok, politikusok és mindenki, akik a báj sajátos cselekvés- és beszédmódját követték, ezen új istennőknek oltárokot helyeztek el a templomokban és szívükben, gyakori áldozatokkal könyörögve, hogy a szerencsét és sikert, melyet a Gráciák tőlük nyertek, patrónusaikra kiárásszák és kedvezésüket viszonyozzák. Vajon jól tette-e Xenokratész, akiről azt írják, olyan mord volt, hogy sosem akart a Gráciáknak áldozni? Magától értetődően kapcsolódik össze a báj a testtel, gondolatokkal és

³³⁹ Így Odyss. VIII. Ἔνθα δε χάριτες λούσαν stb. és a Venus himnuszban. [HOMÉROSZ, *Odüsszeia*, VIII. 364.; *Venusz-himnusz*: Titus LUCRETIVUS Carus, *i.m.*, I. 1–20.]

³⁴⁰ Ragyogás, Virulás és a legtermékenyebb Öröm.

³⁴¹ Marsupinus Agathon szónoki szerepében, mely platoni Symposionban hangzik el. [Carlo MARSUPPINI (1359–1453) firenzei humanista. Fiai, Carlo és Cristoforo szerepelnek FICINO, Marsiglio, *Commentarium in Convivium Platónnis de Amore* című művében, Carlo mint Agathon. Az ő szólámára vonatkozik a szövegbeli utalás. A szöveg kiadását I. többek között: *Prooemium Marsiglii Ficini Florentini in libros Platónnis ad Laurentium Medicem Virum Magnanimum, Firenze, Alopa, 1484–1485.*]

³⁴² Ovidiusnál a Fastiban olvasható a Kemence apoteózisa. [Publius OVIDIVUS Naso, *Fasti*, II. 525–598.]

a cselekedetekkel. A test bája leginkább az arkifejezésben, a gesztusokban és a mozgásban trónol. A szellem megjelenése, a kifinomult érzékenységű gondolkodás is elbájoló. A cselekedetek bája sokféle lehet. Szapphó úgy vélte, alakja szépségének hiányosságát pótolja a költészettel, azaz a gondolkodással és cselekvéssel:

Ha tőlem a szép alakot a csökönyös természet megtagadta,

Alakom hiányosságát szellememmel pótolom.³⁴³

Ennek tanulságaként az is figyelemre méltatandó: a Kháriszok gyenge, karcsú testben jelennek meg, ahogyan gyakorta a legnagyobb gyönyörűség a legkisebb dolgokban, önkéntelen szempillantásban, finom nevetésben vagy gesztusban jelenik meg.

A szépművészetek elsősorban ama bájakra vannak tekintettel, melyek a testben és a cselekedetekben válnak láthatóvá: legszebb mestereik ebben versengenek. Quintilianus azt mondja, a szónoklat báját az attikaiak bírják. A festészetben kihozza, hogy Apellésznel pillantható meg ez elsőként: az ő művészetében különleges gyönyörűség lakozott, miközben az ő korában a legnagyobb festők olyanok voltak, akiknek műveit ugyan egyetemlegesen csodálták, ám épp egyedül az a gyönyörűség hiányzott belőlük, mondta, amit a görögök χαριτὰ-nak neveznek: minden egyébben beérték őt, de ebben senki sem ért fel vele.³⁴⁴ Lessing ítélete szerint a festőhöz inkább a szépség illik, a költőhöz inkább a báj.³⁴⁵ Akinek tetszik, szemügyre veheti Sulpiciát, akit Tibullus kísérelt meg bájosnak ábrázolni. Festő nem tudná őt oly bájosnak ábrázolni, úgy hiszem, azon okból, mivel ő csak egy adott pillanatban tudná Sulpiciát megjeleníteni, a költő azonban a mozgásában, cselekedeteinek változatosságában jelenítette meg báját.³⁴⁶ – Ez általában is érvényes szabály, és ezért van oly sokféle Grácia és Venus, báj és gyönyörűség a költőknél. Mennyifajta gyönyörűség és kecsesség van, különösen a pásztori költeményekben és az ókoriak s maiak anakreóni daliban!³⁴⁷ – ezek vigaszában tobzódik a jó érzék. De bárcsak ne mutogatnák egyesek mezítelenül a Gráciákat! Már saját korában is csodálkozott Pausanias, hogy a jobb művészek is mezítelennek ábrázolják a Gráciákat, akikre a korábbi ókoriak ragyogó, oldott ruhákat adtak.³⁴⁸ Nekünk is méltatlankodnunk kell mind akKöltők, mind más művészek szabadosságán; nem ritkán pedig el is kell utasítanunk: a szemérmes füleket súlyosan sértik, és a tiszta szellemeket az olvasás, látvány révén megrontják.

³⁴³ Ovidius, in Epist. Heroid. [Uő., *Heroides*, XV. *Epistula Sapphus ad Phaonem*, 31–32.]

³⁴⁴ Plin. Lib. XXXV. [Caius PLINIUS Secundus, *i.m.*, XXXV. XXXVI. 79.]

³⁴⁵ [LESSING, Gotthold Ephraim, *Laokoon: Oder über die Grenzen der Malerei und Poesie*, Stuttgart, Berlin, 1766, 155. „Ein anderer Weg, auf welchem die Poesie die Kunst in Schilderung körperlicher Schönheit wiederum einholet, ist dieser, daß sie Schönheit in Reiz verwandelt. Reiz ist Schönheit in Bewegung, und eben darum dem Maler weniger bequem als dem Dichter.”]

³⁴⁶ Lib. IV. Eleg. II. [A szöveg szerzősége bizonytalan: *De Sulpici incerti auctoris elegiae* – TIBULLUS, *Albius, Tibulli aliorumque carmina libri tres*, III. VIII.]

³⁴⁷ Sok ilyen van a német költőknél: Gleim, Uz, Lessing, Ramler, Weisse, Gessner --- [GLEIM, Johann Wilhelm Ludwig, *Lieder nach dem Anakreon*, Berlin, Waysenhaus, 1766; *Die Oden Anakreons in reimlosen Versen: nebst einigen andern Gedichten*, übers. GÖTZ, Johann Nikolaus, Uz, Johann Peter, Frankfurt, Leipzig, 1746; LESSING, Gotthold Ephraim, *Kleinigkeiten*, Frankfurt, Leipzig, Metzler, 1751; RAMLER, Karl Wilhelm, *Oden aus dem Horaz nebst einem Anhang zweier Gedichte aus dem Katull und achtzehn Liedern aus dem Anakreon*, [S.I.], 1787; WEISSE, Christian Felix, *Scherzbüfte Lieder*, Leipzig, Weidmann, 1758; GESSNER, Salomon, *Idyllen*, Zürich, 1750.]

³⁴⁸ Lib. IX. Cap. XXX. [PAUSANIAS, *Graeciae Descriptio*, IX. XXX. 1. – itt szó esik ugyan a Gráciák ábrázolásáról általában, de a ruházat említése nélkül. A IX. XXXV. 6. szöveghely tartalmazza a fenti információkat.]

Mivel a báj nyugodalmas szépség, nem enged meg másfajta gesztust, mozdulatot vagy változást, mint amelyet a lélek mindenfajta indulattól mentnek, és teljesen nyugodtnak tekint. Nem illik a bájhoz a heves fájdalom, a harag vagy más indulat; hacsak nem esetleg a művész jól tudja ezt az indulatot a lélek nagyságával és csendjével lecsillapítani: amit Winkelmann akart megmutatni Laokoón és Niobé híres szobrain. Vajon helyesen?³⁴⁹ – Az vitán felül áll, hogy egyrészt a szerző, aki művét bájossá kívánta tenni, éppoly nyugalmas szellemű volt, mind Apellész; másrészt az is, hogy aki bájos, az békés is: annyi hal ki a bájból az emberben, amennyi indulat a lelkébe férkőzik. A nyugalom még inkább sajátja a bájnak, mind a tengernek: a tapasztalat is azt tanítja, hogy a legbájosabb emberek a leggyengédebbek.

Az olyan báj még határozottabban kifejezésre juttatja saját erejét, és még inkább gyönyörködtet, amely több tényezéből van összehangolva. Hogy egy szép alakú, ékes szavú, művelt és szépen öltözött személy mekkora báj birtokosa, nem kell kifejtenem. Végezetül pedig aki egyfajta szeretetreméltó eleganciától tündököl, s méltó, hogy égi eredetűnek tekintsék, aki báját erényébe oltja, és azt műveiben élénk mutatja: ez a gyönyörűség a legjobb, az ilyenfajta báj mintegy istenivé teszi a művet. Hogy az ókoriak nyelvén szóljak: azt hihetjük, hogy valóban maga Juppiter bocsájtotta le az égből, és az istenek körében is a legmagasztosabb dolog.

(III. A tekintély.)

Megesis időnként, hogy a szépség *tekintéllyel* párosul. Ha észreveszünk ilyet Junóban és Minervában, mit gondoljunk róla? Ó, mennyire fenséges kinézetű az istennők királynője! Milyen fenség lakozik ezen istennőben, mily gyönyörű az arca, és minden tagja mily tekin-

³⁴⁹ A *Laocoont*, ókori művész kőszobrát 1506-ban találták meg Rómában, és X. Leo pápa parancsára a Vatikán kertjében helyezték el, mint olyan művet, mely minden Festő és Szobrász mintájával teendő. Ez ugyanaz a Laocoon, akiről Vergilius az *Aeneis* II. énekében [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, II. 199–233.] mondja, hogy két fiával együtt két kígyó fojtó ölelése és mérge ölte meg, de más az ábrázolásuk. Sok író bemutatja a szobrot, úgymint Boissard, Balinuille, Comes Caylus, Keysler, Volkman, Lessing, Köremon, és e tárgy ürügyén a legkülönfélébb kérdéseket vetik fel. [A **Laocoon-szobrot leíró, illetve e tárgyban egymással vitázó művek:** BOISSARD, Jean Jacques, *Topographia Urbis Romae*, Frankfurt, Merian, 1681; BLAINVILLE, J. de, *Travels trough Holland, Schwitserlandand other part of Europe, but especially Italy*, I–III, London, 1743–1745; COMTE DE CAYLUS, Anne Claude Philippe de Tubières, *Recueil d' antiquités*, Paris, 1752–1767; Uő., *Tableaux tirés de l'Illiade*, Paris, 1757; KEYSLER, John George, *Travels through Germany, Bohemia, Hungary, Switserland, Italy and Lorrain*, I–II, London, Keith, 1760; VOLKMANN, Johann Jakob, *Historisch-kritische Nachrichten von Italien*, I–III, Leipzig, Fritsch, 1770–1771; LESSING, Gotthold Ephraim, *Laocoon: oder über die Grenzen der Malerey und Poesie*, Berlin, Voss, 1766; KÖREMON = SCHEYB, Franz Christoph von, *Natur und Kunst in Gemälden, Bildhauereyen, Gebäuden, und Kupferstichen*, Leipzig und Wien, Jacobaer, 1770.] – A gyermekeivel haldokló *Niobe* Scopos vagy Praxiteles műve – merthogy ezen máig vitáznak –, ugyanaz, amit Plinius leír, és amelyet, úgy hiszem, egy gyász csendjének megörökítésére formáltak meg kőben. Rómából, a Villa Mediciből Firenzébe vitték át 1770-ben. A legtisztább Egyszerűségű szobor, csodás szépségű, melyet már a görögök és a rómaiak is zseniálisként és gyönyörűként ünnepeltek. Lásd mindenekelőtt a Görög és Ausoniai Anthológiát. [Niobé említett szobra, mely egy Niobida-szoborcsoport része, ma is a firenzei Uffizi galériában látható, készítője ismeretlen, Praxitelész (Kr.e. 4. sz.) attikai szobrász és Szkopasz pároszi szobrász iskolájához is kötik egyesek. Plinius valóban említ egy ilyen szoborcsoportot, melyett Apollo Sosianos templomában látott (Caius PLINIUS Secundus, *i.m.*, XXXVI. V. 4.). L. még: *Anthologia Graeca*, XVI. 130. és AUSONIUS, Decimus Magnus, *Epitaphia heroum qui bello Troico interfuerunt*, XXXVII. *Epitaphium de Niobe in Sipylo Monte iuxta fontem sepulta*.]

télyt sugárzó! Keze mennyire jogarra termett! Feje mily gyönyörűen illik a koronához! Egész testtartása mily nemes és elegáns, mily fenséggel telt az istennő! – – – Ha Minervát akarod megismerni, egy kékszemű, szépséges, de nem nőiesen érett szüzet láss magad előtt. Mi célt szolgálnak fegyverei? – kérded. Mire az arany sisak s a veres sisaktollak? Vért fedi mellét, jobbában lándzsát csóvál; baljával kígyók lepte pajzsot emel. – – – Úgy tűnik nekem, ezek látványa nem gyengédséget, hanem csodálatot és tiszteletet kelt. szépek, de nem bájosak; nem Khárisz, hanem a tekintély ékesíti szépségüket: isteni az arcuk, tiszteletet parancsol.

Vannak emberek, akik mind cselekedeteikben, mind cselekvési módjukban egyfajta tökéletességre törekednek: tetszenek ők bizonyos értelemben, de távol esnek szívünk ama hajlandóságától, amely a gyengéd vágyat táplálni szokta. Vannak mások, akik komolyságot, nagyságot mutatnak felénk; méltóak a megbecsülésre és tiszteletre: de nem lakozik bennük ama gyönyörűség, mely maga a báj. Ők tekintélyt sugároznak. Egyes csábos tárgyak olyan bájjal bírnak, melyet inkább érezni, semmint megfogalmazni tudunk. Tévednék vajon, hogy tekintélyből és bájból szőtték az érettebb Heléna képét, amelyet az Odüsszeiában találunk leírva.³⁵⁰ Valóban, ha mindazt, amit e csodáról a legjobb művészek ránk hagyományoztak, felidézem magamban, szellemem olyanfajta képet teremt magának, amilyen csak, el kell ismernem, a szépség e két formájának egybehangeléséből keletkezhet.

Hetedik fejezet. A nagy és a fenséges.

Első rész.

(I. A nagyság és a fenségesség utáni vágyódás bele van vésvé az emberbe.)

Isten minden más műve elé az embert helyezzük, mivel *elmével és szellemmel* vagyunk felruházva: elmével, hogy a nagyot egyszerre magunkba fogadjuk; szellemmel, hogy magasra törekedjünk. A természet, midőn minket az életbe és eme egyetemes világba, mintegy nagy vendégségbe bevezetett, és saját szemlélőjének rendelt, egyszerismind minden nagyság legyőzhetetlen szeretetét és az arra való törekvést is belevéste elménkbe. – Így a természet vezetésével nem kisebb, mégis áttetsző és hasznot hozó folyamatokat csodálhatunk, mint a Nílus és a Duna, vagy a Rajna, és még sokkal inkább az óceán. A fény, melyre kilépünk, bár tiszta ragyogással lángol, sokkal kevésbé hat reánk, mint ama égi tüzek, melyeket hol elhomályosodni, hol újra kigyúlni látunk. Vagy ki tudna ragyogóbbat alkotni az Etna kráteréből kitoró tiszta fénynél, melynek kövei és nagy tömegei a mélyből hajítottak fel, miközben folyékony lángok és saját tüze is előtör?³⁵¹ Nem kevésbé vonzza érzékeinket mindaz, ami magas és fenséges. Hatalmas fákat, épületeket, szobrokat és égbe emelt tornyokat inkább észreveszünk, mint az alacsonyakat. Van bennünk valami, ami a magas és fenséges dolgok felé hajt:

³⁵⁰ Ἐκ δ' Ἑλένης θαλάμοιο θυώδερως ὑψορόφοιο

ἤλυθεν, Ἀρτέμιδι χρυσηπλακάτω εἰκῆα

stb. stb. Lib. IV. [„ἐκ δ' Ἑλένης θαλάμοιο θυώδερως ὑψορόφοιο ἤλυθεν Ἀρτέμιδι χρυσηπλακάτω εἰκῆα” HOMÉROSZ, *Odüsszeia*, IV. 122–123. „jött Helené magas, illatozó hálótereméből, / s mint az aranyrokkájú Artemisz, éppenolyan volt.” Devecseri Gábor fordítása.]

³⁵¹ Longinosz. [PSZUDO-LONGINOSZ, *i.m.*, XXXV. 5.]

Isten³⁵²

embernek fölemelt orcát és adta parancsát,
hogy föl a csillagokig pillantson, az égre tekintsen.

(II. A nagy és a fenséges közötti különbség.)

A nagy és a fenséges különböző terminusok. A nagyság próbálkozásra, egyfajta erőfeszítésre ösztökél minket, fantáziánkat és szellemünket, s érzékeinket megfeszíti és kitágítja, hogy a nagy dolgot teljes egészében, egyben képesek legyünk befogadni. A fenségesség pedig saját csodálatos erejénél fogva megemeli az ember lelkét és szellemét, és rövid idő leforgása alatt olyan magasságba ragadja, melyhez csak a fenséges ér fel. Ezeket leginkább külső jelekből és jegyekből ismerhetjük fel. A nagyság, mikor megpillantjuk, nemde szétfeszíti keblünket, annyira, hogy közben az ékességről, mely a gesztusban, mozgásban lakik, megfeledekezünk? Más az, ahogyan a fenségesség hat: ez ugyanis megemeli az embert, és gyakorta szinte lábujjhegyre állítja. – A nagyság tehát inkább tágasságot, kiterjedést; a fenségesség pedig magasságot jelöl: amaz kitágítja a szellemet és az érzékeket, emez felemeli a szellemet. Megesik azonban nem ritkán, hogy egy és ugyanazon dologban mind a nagyság, mind a fenségesség találkozik: a Kárpátok hegyeit vagy az Alpokat hozom példának. Ámde ekkor is megőrzi saját természetüket és erejüket működésük során. Mindezt részletesebben kell elmondanom és megvilágítanom.

(III. Mi az eredendően nagy?)

Ami nagy, vagy természete szerint, vagy mesterségesen felosztva sok résszel bír, melyek úgy vannak elrendezve, hogy egy és ugyanazon észlelési pillanatban képesek legyünk az egészet egyszerre felfogni. Nézz körül itt a királyi Budán, fordítsd szemed és lelked minden egyes részletére. Látod tágasságát, kimunkáltságát, a ragyogást, fenséget: ott egy felmagasodó hegy, ott sok hegygerinc fut szerte, amott szélesen nyúlik a víz felé; egyik oldalát lezárja, gazdagítja a Duna, a másikat dombok, szőlővel futtatott hegyek védik és díszítik. – Mily jó és szép mindez a tekintetnek! S mi több? Tekintsd együtt a város minden részét, és megkapod a legnagyobb, legtágasabb várost az egész királyságban. De ha tárgyunk szélében és hosszában annyira kiterjed, hogy legfeljebb csak részenként, egymás után lehet elgondolni és felfogni, inkább megzavarja az elmét, semmint kielégíti, nem felgyújtja, hanem lerontja és kioltja a lelkesedést. Ezt allegorikus képeken talán el lehet fogadni, mint amilyen a viszály vagy a hírnév ábrázolása. A viszály ugyanis először kicsinynek tűnik, majd később égneqk veri a fejét, és a föld fölé nehezedik.³⁵³ Ezek, mondom, valamilyen módon fenntarthatók, mivel már gyökeret vert lelkünkben a vélekedés, hogy ezen az alakon és annak csodás nagyságán keresztül nem az ember, hanem a tulajdonság gyarapodását és tágasságát jelöl-

³⁵² Ovid. L. I. Metam. [Publius OVIDIUS Naso, *Metamorphoses*, I. 85–86. Devecseri Gábor fordítása.]

³⁵³ Iliad. IV. És milyen a Henriasban? [HOMÉROSZ, *Iliász*, IV. 424–426.; Voltaire *Henriade*-jának Eris, azaz a Viszály az egyik szereplője – a címalak itt Péczeli József fordítására utal: *Henriás az az negyedik Henrik francia királynak életének némely része...*, Győr, Streibig József, 1786.]

„A hírnév is – – –

Alig félelmetes először, majd az egekbe emelkedik,
fölelhág a talajnak, és fejét a felhőkbe burkolja.

Aeneid. IV. [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, IV. 175–177.]

A Hírnév sosem tiszta és áttetsző: minden, amit hagyományoz, nagyobb a valónál; így a mi dicsőségünk, mondja Sándor, bár van alapja, mégis inkább szó, mint valódi cselekvés. Curt. L. IX. [Quintus CURTIUS Rufus, *i. m.*, VIII. II. 14.]

jük. De mi lenne, ha akár Milton ördögét,³⁵⁴ akár Arisztotelész tízezer stadionnyi szörnyetegét megpillantanád?³⁵⁵ Vagy Mohamed Angyalát?³⁵⁶ Honnan fogod nézni, melyik részéről kezded, hogy az egész csodalényt felfogd és belásd? Mekkora az a mérhetetlenség, melyet a régi héberek Isten fülcimpájának tulajdonítottak?³⁵⁷ Vagy az idők végtelen Örökkévalósága, mely bár mindig is van, és újra van, saját magába fordul vissza, hiszen sem nem áll, s előre sem halad? Ezt szemlélve az emberi elme elveszti magát. Jól gondolja azon angol, Addison, mikor Nagy Sándor szobrát megszemlélte, hogy Lüszipposz a férfiú nagyságával azt fejezte ki, hogy fenségesebb volt, mintha – ahogyan másvalaki mondta – az egész Athosz hegyet e király szobrává formáznánk, úgy, hogy egyik kezéből folyó ömlene ki, a másikban pedig egy várost tartana.³⁵⁸

(*A nagyság kettős természetű.*)

A nagy vagy testi alkata miatt, vagy erényének érdeme miatt nagy; vagy egyszerre mindkét értelemben véve. Legyen szabad az előbbit *testi* nagyságnak, az utóbbit *erkölcsi* nagyságnak neveznem.

Az előbbi nagyságot mutatják a gyönyörű hegláncok, melyeket nap mint nap látunk; vagy ellenkezőleg, a vidéken teljes szélességben szertenyülő mezők. Nagy ez a mi királysá-

³⁵⁴ Az Elveszett Paradicsomban. [MILTON, John, *Paradise Lost*, London, 1667.]

³⁵⁵ Poetic. Cap. VII. [ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, VII. 1451a „a szépség a nagyságban és a rendben áll, ezért sem valami egészen parányi nem lehet szép élőlény, mert a szemlélet, mivel már-már érzékelhetetlenül rövid ideig tart, összefolyik, sem valami egészen nagy nem, mert [1451a] a szemlélet nem egyszerre történik, és az, ami az egységet és az egészet alkotja, túlhalad a szemlélet látkörén, mint például ha az élőlény tízezer stadionnyi lenne” Ritoók Zsigmond fordítása.]

³⁵⁶ Közülük egyesek 70000 fejjel, és fejenként 70000 nyelvvel rendelkeznek: és ezek minden percben hetvenezeryszer dicsőítik Istent. Van egy Angyal, akinek a szemei között háromnapi járóföld a távolság. [„A harmadik égbe hasonló szertartások után jutván, ez drága kövekből állt s ragyogását halandó szem nem bírta meg. Itt ült egy angyal, megmérhetetlen magas, kinek két szeme egymástól hetvenezer napi járásra volt. Parancsa alatt százezer osztály fegyveres nép állt. Előtte egy nagy könyv feküdt, melybe szakadatlanul írt s belőle kitorült ... Innen a hetedik égbe menvén, ott Ábrahámtól fogadtatott. Ez áldott lak isteni fényvilágból van alkotva, oly földfölöttileg dicsőségesből, hogy azt emberi nyelv nem képes leírni. Egy lakosának leírása fogalmat fog a többitől is adni. Nagysága az egész földünket haladta, s hetvenezer fejjel bírt; mindenik fejnek hetvenezer szája volt, mindenik száznak hetvenezer nyelve, mindenik nyelv hetvenezer különféle nyelvet beszélt, s mindez csupán a magas Isten dicséretének éneklésével foglalkozott.” SZEMERE Bertalan, *Utazás Keleten*, Budapest, Terebess E-Tár, 1999, XVII. 7.]

³⁵⁷ Azt állították, Isten akkora, hogy két szeme között 300800 isteni mérföld a távolság; a mérföld pedig ez esetben millió könyöknyi, a könyököt négy arasz teszi, az arasz pedig egyenlő a föld átmérőjével. Isten talpa 30000 ezer mérföld. – Hasonlóan örült számok olvasható az Alkoránban, mikor Mohamed égbe vezető útjáról esik szó. [Az Alkoránról I. előző jegyzetben.]

³⁵⁸ Nem tűrte e hízog merészségét Sándor, soha semmiben sem vette hasznát ennek az embernek. [Az szövegrészlet angol eredetije a Joseph Addison és Richard Steele kiadásában megjelenő *The Spectator* VI. kötet, No. 415. 89. oldalán található: „Thus, perhaps, a Man would have been more astonished with the Majestick Air that appeared in one of *Lysippus's* Statues of *Alexander*, tho' no bigger than the Life, than he might have been with mounth *Athos*, had it been cut into the Figure of the Heroe, according to the Proposal of *Phidias*, with a River in one Hand, and a City in the other.” Lüszipposz sziküioni görög szobrász, Nagy Sándor udvari szobrásza, akiről csak ő készíthetett portrét. Művei többnyire másolatban maradtak fenn, említett Nagy Sándor mellszobra az athéni Akropolisz Múzeumban található. Az említett felajánlást, hogy Nagy Sándor szobrát az Athosz hegyből faragja ki, Sztaszikratész/Deinokratész/Kheirokratész tette, Vitruvius és Strabo mellett az eset legismertebb megörökítője: Caius PLINIUS Secundus, *i.m.*, XXXIV. V. 46–47, 52; XXXV. V. 28, 51.]

gunk, melyben a szépművészetek és széptudományok lakhelyet, sőt, trónt nyernek. És hogy az emberek közül is hozzak szemléltető példát, mily nagy

Mézentius is, forgatja a kinteli dárdát

És őrzöngve a térre kiáll. Valamint nagy Oríon,

Hogyha gyalog Néreus borzasztó árjain átkel

S színe fölé a haboknak, amíg szeli, válla kinyúlik,

Vagy mikor épp vén gyertyánt hoz le a hegy tetejéről

S úgy, hogy jóllehet itt lenn jár, felhőkben az arca:

Így lépdelt Mézentius is roppant gerelyével.

Kit mikor észrevesz Aeneás közelegni az elnyúlt

Hadsor előtt, nekiront. Nem retten azonban a bajnok,

Várja vitéz ellenségét, mint szikla, szilárdan.³⁵⁹

Mikor e példákat felemlítem, olyanfajta nagyságról beszélek, ami a testben ölt alakot. Amit ugyanis a test mutat, akár valódi az, akár kitalált, az esztétikában nekem azt testi jellegűnek kell vennem – sőt, a kor, az idő és sok más dolog is a test és az anyag révén válhat naggyá.

Másfajta nagyságot szemlélhetünk az erkölcsben, a hatalomban, a szellem és szabadság indítékaiban és cselekedeteiben. Ebben az értelemben kell nagynak és minden tekintetben tökéletesnek tekintenünk Akhilleusz fegyverzetét, melynek kidolgozására Thétisz kérése szerint az isteni mester, Vulcanus minden erejét fordította.³⁶⁰ Hogy mekkora volt e Hős haragja, csak Homérosz volt képes leírni: szinte az egész Iliász erről szól. Nagy Sándor, mikor győzelmei sorozata közepette újra és újra visszatartotta a betegsége, akár halni is készen, azt mondta orvosának: Minél lassabban erősödöm meg, annál jobb: tudják, hogy a halálnak még annyira sem keresem az ellenszerét, mint a háborúnak.³⁶¹ Az idősebb Horatius, amint ez Corneille tragédiájában is áll, mikor meghallotta, hogy harmadik fia futásnak eredt, miután a másik kettőt a Curiatiusok megölték, haragtól lángolva így szólt Iulia Romana matrónához: „Sirassátok családunk gyalázatát!” Amaz: „De hát egy menjen három ellen?” „Haljon meg!” – válaszolt Horatius.³⁶² Milyen élénk kifejezése ez a római erőlelkűségnek, mely elég hatásos, hogy szellemünkre benyomást tegyen, és lelkünket megmozgassa. De mennyivel nemesebb az a nagyság, mely a művekben reánk maradt! Emlékezzünk nemcsak haditetteire, hanem arra, hogy a fent említett a győzelmes hadvezér Dáriusz királynak feleségét, leányait rájuk sem nézve visszaadta, így szólván: Nem szoktam hadifoglyokkal szemben hadat viselni; felfegyverezve legyen az, akire ellenségként tekintek!³⁶³ Semmivel sem kevesebb, sőt, talán nagyobb, amit Scipio tett a hagyomány szerint. Nézd, mekkora nagylelkűséggel adta vissza az ifjú Alluciusnak, a celtiberek fiatal hercegének feltűnő szépségű jegyését, akit rabszolganőjéül rendeltek, a díjul adott nagy halom arannyal együtt.³⁶⁴

³⁵⁹ Aeneis X. [Publius VERGLIUS Maro, *Aeneis*, X. 762–771, Lakatos István fordításában.]

³⁶⁰ Iliad. XVIII. [HOMÉROSZ, *Iliász*, XVIII. 374–592.]

³⁶¹ Curt. Lib. III. [QUINTUS CURTIUS Rufus, *i.m.*, III. V., a pontos szöveg helye: „Lenta remedia et segnes medicos non exspectant tempora mea: vel mori strenue quam tarde convallescere mihi melius est. Proinde, si quid opis, si quid artis in medicis est, sciant me non tam mortis quam belli remedium quaerere.”]

³⁶² [CORNEILLE, Pierre, *Horace*, 1640.]

³⁶³ Ugyanitt L. VI. A szkíták, mikor látták, hogy Nagy Sándor milyen kistermetű, meghökkentek. [Uo., IV. XI. pontosan: „Bellum cum captivis et feminis gerere non soleo: armatus sit oportet, quem oderim.”]

³⁶⁴ Liviusnál, Lib. XXVI. [LIVIUS, Titus, *Ab Urbe condita Libri*, XXVI. 50.]

Ez a kétfajta nagyság, melyet most előmutattam, ha egy emberben társulva jelenik meg, nem is tudom, van-e annál kedvesebb látvány. Ezért egykor én gyakran röpítettem magamat Szicília füves mezejére, melyet a hajló dombokon mindenünnen erdők szegélyeznek, és képzeltem szemeim elé a híres bajnok, a már öreg Entellus tagjainak hatalmas ízületeit, nagy csontjait, izmait, a hatalmas, mint mondtam, óriás súlyú és tömegű embert – és hasonlóan nagy mértéktartását, nemes lelkét és Erüxszel szembeni kegyességét.³⁶⁵

(IV. Mi a fenséges?)

A *fenséges* vagy magasabbra emelkedik, mint a nagy, vagy a nagyság szélső határvidékein leledzik. Az ilyen dolog a cselekvés rendes, köznapi gyakorlatát, a mértékletes gondolkodást, az általános eszméket és tárgyakat nagymértékben túlhaladja, s a művet magasabb tökéletességre emeli és állítja: ezért aztán gyakran magasnak, nagyszerűnek, fenséggel teltekné és isteninek mondják. A római obeliszk, a rhodoszi kolosszus, Artemisz mauzóleuma, az egyiptomi piramisok, a vatikáni bazilika az effajta fenségesség és művészet csodajelei. – De hogy ebben a témában is rendszerezetten haladjunk előre, a fenségességet előbb a testekben, utána pedig a lelkekben vesszük szemügyre.

(A fenségesség is kettős természetű.)

Most legelőször is az istenek atyja és az emberek királya, Juppiter jelenik meg szemeim előtt: látom őt komoly fenséggel ülve az istenek tanácsában, s amikor megszólal, elhallgat a fentiek magasságos háza, elhallgat az égi éter, elcsendesül a szellő, megnyugszanak a tengerek. Miután pedig beszédét befejezte és rábólított: gyökeréig megrendült az egész Olümposz.³⁶⁶ De engem sokkal erőteljesebben megráz a mi Istenünk valódi nagysága: egyetlen pillantására előpenderült a föld.³⁶⁷ Szelleme fenségét és hatalmát Izrael védelmében látta a Vörös tenger, és mintegy kettészakadva *elfutamoda* kétfelé; a *Jordán hátrafordula*. Amikor törvénye kihirdettetett, a *hegyek szöknek vala, mint a kosok, s a halmok, mint a juboknak bárányai*. Ha kérjük: *Mi a bajod, te tenger, hogy megfutamodál, és te Jordán, hogy hátrafordulál? Hegyek, hogy szöktök vala, mint a kosok? Ti halmok, mint a juboknak bárányai?* Mert: *indulj meg te föld az Úr*

³⁶⁵ Aen. V. [Publius VERGIUS MARO, *Aeneis*, V. 461–484.]

³⁶⁶ Aen. X. [*Uo.* X. 101–103. pontosan: „eo dicente deum domus alta silescit / et tremefacta solo tellus, silet arduus aether, / tum Zephyri posuere, premit placida aequora pontus”.] Ez az invenció Homerosé. Ő ugyanis az Ilias első énekében, miután megformálta a Thetisnek válaszoló Iuppitert, hozzátette: Szólt Kronión, és bölintott rá barna szemölddel: / ambrosziás hajafürtje előreomolt a hatalmas / nemmúló főről, s megrendült a nagy Olümposz.” [HOMÉROSZ, *Iliász*, I. 505–507. **Devecseri Gábor fordításában.**] Phidias is, ahogy Valerius Maximus mondja (Lib. III. Cap. VII.) [MAXIMUS, Valerius, *Factorum et dictionum memorabilium libri novem*, III. 7. ext. 4.] alkalmazkodott a Homérosz verseiben kiválóan elmondottakhoz. Mikor az Olympusi Iuppiter szobrát befejezte, melynél előbbre valót vagy csodálatra méltóbbat nem formált emberi kéz, megkérdezte egy barátja, vajon mi vezette szellemét, amikor Iuppiter arcát mintegy az égből aláragadva formálta elefántcsontba? E homéroszi versek voltak mesterei, válaszolta. – Macrobius is, *Saturnaliae* Lib. III. Cap. XIII. megerősíti ezt. [MACROBIUS, Ambrosius Theodosius, *Saturnalia*, V. XIII. 23. – Scaliger kommentárja szerint itt vagy Pheidiással játszottak, vagy Pheidiász játszik velünk, hiszen aligha Homérosz alapján sejtene egyedül, hogy Zeusznak van szemöldöke, I. SCALIGER, Julius Caesar, *Poetices*, Lion, 1561, V. 233.] Innen születtek Horatius ezen szavai: Te, Augustus, súlyos szekereddal megrázod az Olympust L. I. Od. XII. és: A királyok ellenében is hatalma van a dicső Iuppiternek, aki híres gigászi diadaláról és szemöldökével mindent megmozgat L. III. Od. I. [QUINTUS HORATIUS FLACCUS, *Carmina*, I. XII. 58. és III. I. 7–8.]

³⁶⁷ Ter I.

orcája előtt, a Jákób Istene előtt.³⁶⁸ Ki mérte meg markával a vizeket, és ki mértéklé az egeket araszszal, a föld porát ki foglalá mércébe, és a hegycsúcsokat ki tette körtefontra, és a halmokat a mérlegserpenyőbe? Kicsoda igazgatta az Úr lelkét, és ki oktatta Őt, mint tanácsosa? --- Ím a népek, mint egy csöpp a vederben, és mint egy porszem a mérlegserpenyőben, olyanoknak tekintetnek; ímé a szigeteket mint kis port emeli föl! És a Libánon nem elég a tűzre, és vada sem elég az áldozatra, ha Istennek az Ő méltósága és fensége szerint kellene áldozni: akkora az Ő fensége. Minden népek semmik Ő előtt, a semmiségnél és ürességnél alábbvalóknak tartja.³⁶⁹ Azt gondolom, nagyobb dolgok ezek, mint amiket akár Maro, akár Homérosz mesél az ő Juppiterükről.

Hogy a lélek fenségessége mi is legyen, azokban válik nyilvánvalóvá, akik mintegy emberi adottságaik fölé emelkedve, emberi gyengeségükben mégis szinte isteni bátorságot és állhatatosságot mutattak. A trójaiak saját ügyükért serényen vívtak: hiszen Hektór megölte Patrokloszt, és mennykő módjára ragadott meg és terített le mindenkit. A görögök a nagy veszteségtől igen megszeppenvén már kezdtek felhagyni a reménnyel; a végső kavardáshoz pedig hozzájárult a sűrű köd, amelyben még saját magukat sem látták: nem osztották, hanem kapták a halált. Akkor a nagyszívű Aiax: Zeusz atya, mentsd meg a ködtől hát az akháj daliákat: / adj tündöklő fényt, hadd lássunk már a szemünkkel: / napfényben pedig ölj meg akár, ha a kedved akarja!³⁷⁰ Nem segítséget, nem életet, hanem fényt követelt, hogy fényben, nyílt harcban legyőzve, nem pedig bosszulatlan haljanak meg. Nagy Sándor jobban akarta volna a pénzt, mint a dicsőséget, ha Parmenio lett volna. De mivel nem ő volt, mindig emlékezett rá, hogy ő nem kereskedő, hanem király: semmi eladnivalója nincs. A foglyokat – mondta –, ha úgy tetszik, hogy visszaadjuk, nemesebb módon, ajándékként adjuk vissza, semmint hogy váltságdíjért bocsássuk el.³⁷¹ Ez még sokkal fenségesebb:

A' nagyra termett férjfit, igaz 's erős
Feltételétől, el nem ijesztheti
Sem a' reá morgó tiránnus,
'S ellene kelt sokaság haragja,
Sem Adriának fergeteges dühe,
Sem Juppiternek rettenetes nyila;
Égnek szakadtával ledőlhet,
Dől is ugyan, de ijedni nem tud.³⁷²

Az ilyen nyugodt és merész ember karaktere igen jeles: ha az egész világmindenség szerkezete összeomlik és reáúdul is ezen ember fejére, rettenthetetlenként zúzzák szét a romok. Ekkora nyugalom ekkora veszedelemben valóban kivételes lélekre vall. Úgy tetszik, érdemes

³⁶⁸ Zsolt CXIII.

³⁶⁹ Iz XL. Vö. Bölcs V. a XVIII. verstől a XXIV-ig és Jób XXXVIII. verstől a XI-ig. Vagy Miltonnál VI. könyv, az Elveszett Paradicsomban: mekkora és mily magas fenséget mutat Isten Fia, mikor a győztes lelkeknek megparancsolja, hogy vessenek véget a háborúnak. [MILTON, John, *i.m.*, VII. 183.]

³⁷⁰ Iliad. XVII. [HOMÉROSZ, *Iliász*, XVII. 536–538. Devecseri Gábor fordításában.]

³⁷¹ Curt. Lib. V. [Quintus CURTIUS RUFUS, *i.m.*, IV. XI. 14.]

³⁷² Horat. Lib. III. Od. III. [Quintus HORATIUS FLACCUS, *Carmina*, III., III. 1–8. Virág Benedek fordításában.] Itt néhányan, úgy tűnik, hibát látnak. Ha ugyanis, mondják, leszakad az ég, ama igaz és céljában állhatatos férfi nem marad sértetlen, hanem a földkerekséggel együtt szerteomlik – de hogyan lehet rettenthetetlen, ijedelem nélküli az, aki már nincs is? De ezt nem mindenki látja hibának; mert nem azt mondta a Költő, hogy mikor megsemmisül a földkerekség, az igaz férfiú megmenekül; hanem hogy bár látja, hogy meg kell halnia, ijedelem nélkül fog a halálba menni, éppúgy, mint akikről tudjuk, hogy bátran, rettenthetetlen lélekkel néztek szembe a halállal.

összevetni ezt az embert azzal, akit a királyi próféta a szemünk elé állít:³⁷³ melyik előbbre való a másiknál? Horatiusnál egyetlen lendülettel szerte török a világmindenség, és összeomlik: de ama igaz férfiú nem retten. – Íme, Dávidnál pedig megremeg a föld belülről és megnyílik; elborzadnak a hegyek és a tengerek szívébe zúdulnak át; zúgnak és kavarnak a tengerek vizei; megriadnak a népek, meginognak a birodalmak: fölötte nagy szorongás tölt el minket. Milyen itt az igazak lelki bátorsága? Mindezek nem egy csapásra és nem is egyszerre, hanem egymás után történnek: az egyik rosszból születik a másik, és egyre nő, míg nem a romlás elönti a földeket és a tengereket. Az igazak mindezeket látják; sőt még a hegyek és birodalmak összeomlásánál is jelen vannak: mégsem remegnek, nem félnek, nem rettennek, hanem mintegy az öröm és vigasztalás előjeleként értelmezvén e dolgokat, örvendenek.

(V. Miben áll a nagy és a fenséges hatóereje?)

Miben áll és mekkora a nagy és a fenséges hatóereje? – már elkezdtem taglalni. Mind a nagy, mind a fenséges általam bemutatott példáira az emberi szellem megfeszül, hogy saját helyzetéből kiszakítsa magát, és ha tud, ama nagy és magasságos régióba emelkedjék, vagy legalábbis közel kerüljön ahhoz. Úgy mondanám inkább, hogy maga a tárgy fenségessége ragad ki minket saját magunkból, és felemel afölé, amik vagyunk. A magasság és emelkedettség olyan szintjére helyez minket, ahol ő maga is van. Itt pedig megérezzük, milyen édesdeden nyugszik, mennyire élvez a nyugalmat és mekkora gyönyörűségben leledzik. Ez az, amit a fenség legkiválóbb ismerője, Longinosz tanít: Lelkünk ugyanis a valódi Fenség révén természetéből fakadóan felemelkedik, örömmel és dicsőséggel telik el, mintha saját magából hangzott volna elő, amit hallott. – És: Az az igazán nagy, amit minél tovább fontolgatsz, annál nehezebben és annál egyértelműbben képtelen vagy elbocsájtani lelkedből; melynek emléke kitorölhetetlen és állandó marad benned.³⁷⁴

Megesik, hogy a tárgy fenségessége az ember lelkét nem emeli meg egészen; vagy a lélek, annak magasságát kis híján elérve, aláhanyatlik. Tapasztalatunk szerint az előbbi akkor szokott megtörténni, mikor a tárgy nagysága oly súlyos, hogy szükségképp szálnalmat, keserűséget, félelmet vagy valami hasonló érzést kelt: ekkor ugyanis nem megemelkedik, hanem lesújtat a lélek. – Az utóbbit pedig az emberi természet fölé eső dolgok kapcsán tapasztaljuk meg: itt is megfeszül a lélek, és felemelkedik. De midőn magasabbra emelkedik annál, mint amit a legfelső pontjáig követni tud, s ott erejét megfeszítve megmaradni képes, sokkal mélyebbre zuhan vissza, mint amennyire felemelkedett. Merész dolog, bár fenséges, amit Mózes mond, és semmi ennél nem illik jobban az Isteni hatalom világos képzetéhez: És monda Isten: Legyen világosság: és lőn világosság.³⁷⁵ Itt is felemelkedik a lélek; de az isteni fenséghez fel nem ér, és annak mérhetetlen nagyságától megrázkódtatva a mélységbe zuhan: ezért ezen oly nagy fenséget alázatosan kell dicsőítenie. Ezt azért említettem meg, hogy kitűnjék: a fenségest hatásáról lehet legjobban felismerni. Dionüszioszommal együtt³⁷⁶ inkább kívánom e tárgyat hatásának megjelölésével definiálni, mint fogalmát a maga teljes-

³⁷³ Zsolt. XLV. [Az említett királyi próféta a Zsoltárok könyve hagyomány szerinti szerzőjeként számon tartott Dávid király.]

³⁷⁴ Cap. VII. [PSZEUDO-LONGINOSZ, *i.m.*, VII. 2.]

³⁷⁵ Ter. I.

³⁷⁶ [PSZEUDO-LONGINOSZ, *i.m.* A Fenségesről szóló értekezés szerzőjének a 18. században Dionüsziosz Kassziosz Longinoszt vélték, így fordította franciára Nicolas Boileau is 1674-ben. Szerdahely tehát erre az értekezésre utal, a korabeli szerzőség alapján..]

ségében kifejtteni, ami csak szóbeli vitában és érvelésben hatásos, írásban szinte teljesen hasztalan.

Második rész.

(I. A nagy és a fenséges a szépművészetek hatókörébe tartoznak.)

Nem akad a szépművészetek között olyan, mely ne lenne elégséges tárgya nagyságának kifejezésére: akármilyen jellegű is a fenségesség, akár az elme gondolatait vagy a lélek érzéseit hivatott kifejezni, a szépművészetek hatókörébe tartozik. Hogy a költészetről és az ékesszólásról ne is szóljak, melyek segítségével minden, ami rejtve van, felszínre hozatik, és eljut az értelemig, a fenséges egyetlen válfaját sem tudnád említeni, melyet Raphaello a maga mindentudó ecsetjével ne festett volna meg. Ha az antik szobrokról kialakult ítéletünk érvényes – aminthogy érvényes is, nevezetesen amit azok maradványai alapján megformáltunk –, nincs oly nagyság, nincs a szívben oly érzés, melyet azok a maguk művészi voltával láthatóvá ne tudnának tenni. Juppiter fensége, Minerva bölcsessége, Venus csábereje, Héraklész bátorsága és sok minden más termékeny kifejeződést nyert általuk: és az istenek tulajdonságai sem emeltettek magasabbra, hogy azt ők követni ne tudták volna. Az igen termékeny Sulzer a mi korunk festményeiben és szobraiban csupán ezt az egy művészi tudást követelte: hogy, amint más fenséges tárgyakat, képesek legyenek az istenség élő, lélegző mását visszaadni.³⁷⁷ – Megvan az építészetnek is a maga fenségessége, melyet nem annyira a mi korunk, mint inkább a régiek épületeiben kell meglátnunk. A népek ama ókori úrnője, Róma semmit sem ragad meg inkább építészetében, mint a fenségest. Tanúsítja ezt az ókor óta fennmaradt oly sok hatalmas műalkotás, melyeket mindig királyok, esetleg nagyurak kincse, s a művészek lelkének ereje emelt tökéletessé. Tanúsítják a templomok óriási területre kiterjedő, hatalmas szerkezetei, melyek városok módjára törnek a magasba, és nem is egy népet szolgáltak ki – ezekben a lelkeket megrémíti a mérhetetlen nagyság. De miért lenne szükséges ilyen messzire visszatekintenünk vagy visszamennünk? Maga a mi városunk is sok részletében árasztja azt a fenséget, melyet a szépművészetek dicső támogatója, Corvin Mátyás fejedelem alatt nyert el. Vagy mit mondjak a zenéről? Ebben ugyanis érzékelni lehet mind az érzelmek nagyságát, mind a lélek nyugodt fenségességét. Händelnél Sándor ünnepe,³⁷⁸ Graunnál az Iphigenia³⁷⁹ mindkettőt jól mutatják.

(II. Amely dolgok a nagyot és a fenségest a nemessel elsősorban összekapcsolják.)

Midőn a szépművészetek a nagyságot és fenséget kifejező tárgyat akarnak megformálni, mind a nagyot, mind a fenségest egybekapcsolják a nemessel. Mindenekelőtt mert ép és valódi nem lehet semmi olyan nagyság, mely bármiféle gyalázatossággal, vétekekkel közösséget vállal. Mit mondjak az elpuhult költőkről? a szabados írókról? a festőkről és szobrászokról, akiknek művei a nemessel, az erénnyel, a jó erkölccsel szemben állnak? Igen nagyot tévednek egyesek, midőn azon műveket is, melyek ellenkeznek a méltósággal és a nemes ékességgel, mintegy szépségesen nagy dolgokat csodálják. Félek, nehogy Catullusszal értsenek egyet, aki ezt mondta:

³⁷⁷ [SULZER, Johann Georg, *i.m.*, I, Leipzig, 1771, 344. *Erhabene* címszó: „In einem einzigen Stück scheint den neueren Künstlern der Ausdruck des Erhabenen zu fehlen; wo sie nämlich die Gottheit abbilden wollen.”]

³⁷⁸ [HÄNDEL, Georg Friedrich, *Sándor ünnepe*, 1737 (oratórium).]

³⁷⁹ [GRAUN, Carl Heinrich (I. 338. jegyzet), *Iphigenia Auliszban*, 1768 (daljáték).]

Mert a kegyes poéta légyen
tisztá és ne a költeménye, arra
nincs szükség: sava-borsa éppen akkor
van, ha csintalan és nem oly szemérmes³⁸⁰

Minden vétek szűkös, száználmas és alacsonyrendű – nem számít, mennyire fejlik és terjed ki.³⁸¹ Röviden: a következőképp kell tehát vélekednünk. Nem lehet számunkra nagy semmiféle gondolat és semmiféle műalkotás, ami bűnben fogantatott, és a jóság vesztét beszéli el, vagy okozza. Én ugyanis nem látom, hogy a vétkek, különösen az elrettentőek, bármi módon elégséggé legyenek a szépművészetekben arra, hogy naggyá és széppé váljanak. Ezek természetükből fakadóan kapcsolódnak a gúnyos malíciához és a rút gyalázatosághoz: megvonatván, megfosztatván a Méltóságtól, tárgyuk deformálódik.³⁸² Ezért úgy látom, hogy okkal szabták a törvényt, miszerint az esztétikai Nagyság teljes példatára az erényben gyökeredzik. Észre kell vennünk: Mi tetszik, mi nem? Mi az erény, honnan fakad a vétség?³⁸³ És valahányszor súlyosabb bűnöket mutat be valaki, azzal a céllal és módon tegye, hogy minél nyilvánvalóbb legyen gyalázatos és veszélyes voltuk: ez még inkább sarkallni fog a tőlük való távolságtartásra, és elrettent.

Vajon a fenséghez hozzátartozik a méltóság és a nemesség? Sok dolgot találtam az esztétikáknál, melyeket ők igen fenségeseknek neveztek. És valóban, azon lelkület és beszéd, melyet a Sátán birodalmának, árnyainak és saját szerencsétlenségének átgondolásakor tart, megragadja szívemet.³⁸⁴ – Az Etheoklészt Théba városának ostromára feltűzelő hatalmas szellemektől összeborzadok.³⁸⁵ – Mit? Portius Cato, az erényhez legközelebb álló ember, az istenek neveltje, akinek szelleme minden tekintetben az istenekhez, semmint az emberekhez állt közel, mivel inkább akart saját keze által meghalni, mint rabszolgává válni – nem volt nagy?³⁸⁶ Vagy Catilina nem volt erős mind lelkében, mind testében, hiszen mindig magasabbra tört, és az egész Római Birodalmon túlemelkedvén, elméjében még annál is nagyobb dolgokat forgatott? Tagadhatalan, hogy nem volt kicsiny lelkű, hisz a veszedelmek

³⁸⁰ Carm. XVII. [CATULLUS, Caius Valerius, *Carmina*, XVI. 5–8., Devcseri Gábor fordításában.]

³⁸¹ Seneca L. I. De Ira I. XVI. [SENECA, Lucius Annaeus, *De Ira*, I. XXI. 4.]

³⁸² Cicero pro Coelio. [CICERO, Marcus Tullius, *Pro Coelio*, 3. pontosan: „*quae accusatores deformandi huius causa, detrahendae spoliandaeque dignitatis gratia dixerunt*”.]

³⁸³ Horat. in Arte [QUINTUS HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, 307–308.]

³⁸⁴ Milton Paradisi Perditi Lib. I. [MILTON, John, *i.m.*, I. 12–14.]

³⁸⁵ Aischylus ama Tragédiában, melynek címe Heten Théba ellen. [AISZKHÜLOSZ, *Heten Théba ellen*, I. – az I. felvonás karéneke hangot ad e borzadásnak.]

³⁸⁶ Bezárva a Caesar-pártiak által Uticába, nem tudott semerre távozni. „Miért ne meséljem, hogyan olvasta azon az utolsó éjszakán, karddal a párnáján, Platón könyvét? E végletes állapotban két segéd-eszköztől gondoskodott – az egyikről azért, hogy *akarjon* meghalni, a másikról azért, hogy *tudjon*. Miután tehát a helyzet elrendeződött – amennyire megrendült a végletes helyzet rendeződhet –, arra törekedett Cato, hogy senki se ölhesse meg őt kénye-kedve szerint, és senkinek se jusson osztályrészülni, hogy megmentsse. S kirántva kardját – melyet egészen addig a napig minden öldökléstől tisztán megőrzött – így szólt: „Semmit se nyertél, szerencse, azzal, hogy ellenálltál minden törekvésemnek. Nem magamért, hanem hazámért harcoltam eddig, és nem azért nyakaskodtam annyira, hogy szabadon éljek, hanem azért, hogy szabad emberek között. Minthogy most az emberiség ügyét elsíratjuk, juttassuk Catót biztonságra.” Azután halált hozó sebet ütött testén. Az orvosok bekötötték, de bár fogyott a vére, fogyott az ereje, lelki nagysága ugyanakkora maradt, s már nemcsak Caesarra haragudott, hanem önmagára: pusztá kézzel feltépte sebé, s minden hatalmat megvető, nemes lelkét – nem kibocsátotta, hanem – kilökte magából.” Seneca Ep. XXIV. és I. Lib. de Proud. [SENECA, Lucius Annaeus, *Epistulae Morales ad Lucilium*, III. XXIV. 6–9., Kurcz Ágnes fordításában. Cato haláláról Seneca a *De Providentia*, II. 9–12. szöveghelyen is ír.]

nem rettentették vissza; bátorsága nem volt csekély, hisz a bonyodalmak okozta akadályok nem győzték le. Volt benne spiritus, amely még a rossz tettek közül is kitűnik, mert azokban állhatatosan hű volt magához. Megvallom, bennük, akiket említettem, van bizonyos fenség. De annak a fenségnek, amit én tisztellek, és amit a szépművészetek valamennyi tisztelőjének és művelőjének tisztelnie kell, annak a fenségnek bírnia kell az igazságosságot, a méltóságot, a becsületet és az erényt. Ki mérhetné ehhez a Sátán vakmerőségét, vagy Etheoklész merészségét?³⁸⁷ Catilinában erős lélek lakott, de meggondolatlan, esztelen és gonosz: ifjúkorától kedvesek voltak neki a belső háborúk, gyilkosságok, rablások, polgárháborúk. Amikor csata után a holttestek között megtalálták, kissé még lélegezett, s lelke vad-sága, melyet élőként bírt, kiült az arcára. – Vajon Catoban nem volt nagyobb a gyengeség, hiszen sem Caesar kegyét, sem szolgálatát nem bírta elviselni; vajon a bátorság volt az, hogy kardot rántván keblét újra és újra átdöfte, és haldokló kezeivel sebébe tépett? – Hihető, ha ezt állítjuk. A valódi nagyság ugyanis, és a magas méltóság a lélek vezéréül és társául az elmét választja, mely erény nélkül nem lehet jóra hajló. Hogy Lucanus Catot az istennel veti egybe; elmegy. De hogy őt, egymagát valamennyi isten elé helyezi, az szentségtörés: Az isteneknek a győzelmek tetszettek, Catonak a vesztes.³⁸⁸ – Horatius fennhéjázón mondja, hogy Caesar mindent az uralma alá hajtott a földön, kivéve Cato tüzes lelkét.³⁸⁹

(III. Másodszor: mikor a szép és a fenséges megformáltatik, részleteik kiválasztódnak.)

A nagyság vagy a fenségesség megköveteli, hogy részleteiket okosan megrostálják. Nem mindennek, ami a toposzokhoz tartozik, kell bemutatásra kerülnie: az erőteljesebb részletek legyenek szem előtt, a kisebbek pedig rejtve, nehogy az egyik a másik karakterét szétzúzza. A lelket ugyanis, mikor nagy dolgokra szomjazik, és fenséges dolgokra vágyik, a kicsiny és szerény dolgok taszítják. E szabály miatt látjuk, hogy a legjobb képeken a fő alakot erősebb fényben és nagyobb méretben ábrázolva, előre helyezik. E törvény szabja meg testének helyzetét és teljes elhelyezkedését; e törvény, mint mondtam, a nemesebb részeket helyezi szem elé, a jelentéktelenebbeket eltávolítja; ez rendezi el a ruhák ráncait és öbleit, s oda nem illő részeit; ez gazdagítja még további motívumokkal a festők képeit. Az építő- és kertművészetéről nem fogok szólni. Ha ezt a törvényt nem követjük valamennyien valamennyi művészeti alkotásban, akkor abba a hibába esünk, amit azon komédiákban figyelhetünk meg, melyek midőn valakinek a nagyságát a beszéd és a cselekvés által meg akarják mutatni, a

³⁸⁷ Vö. a korábban idézett szöveghelyekkel. Még inkább Tassónál Lucifer, aki a szaracénoknak szóno-
kolva így emlékszik vissza az angyalok ellen vívott csatájára: „Legyőzötven ebben a küzdelemben,
nem vet rám ez gyalázatot; mert ekkora dolgot merészelve sem csüggedtünk el. Győzzön a szeren-
cséesebb; de nekünk is, akik megkíséreltük a legnagyobbat, marad dicsőség.” [TASSO, Torquato,
Megszabadított Jeruzsálem, IV. 15. Pluto beszéde.]

³⁸⁸ [LUCANUS, Marcus Annaeus, *i.m.*, I. 28.]

³⁸⁹ Lib. II. Od. I. [Quintus HORATIUS Flaccus, *Carmina*, II. I. 21–24.] – Ide sorolható Arria tette,
melyről Plinius L. III. Epist. XVI. és Martialis L. I. Epigr. XIV. [Caius PLINIUS Caecilius Secundus,
Epistulae, III. XVI. 1–6.; MARTALIS, Marcus Valerius, *i.m.*, I. XIV. XIII. „Casta suo gladium cum
traderet Arria Paeto...”. Arria, a Plinius nyomán híressé vált matrona Caecina Paetus felesége
volt, Caludianus császár korában élt.]

Nem dicsérem Lucretiát, aki az erőszakot elszenvedvén saját vérével akar bosszút állni: Eme oly
tisza és tökéletes erkölcsű nőnek / Épp szemérmét legyőzvé meg kellett halnia. [Az eredeti szö-
veghely: „Femina tam teneri, consummatique pudoris / Debuerat solo victa dolore mori”, azaz
„Ezen oly gyengéd és tökéletes erkölcsű nőnek / a fájdalomtól legyőzötven meg kellett halnia”.
MENAGIUS, Aegidius, *Poemata, Epigrammata*, IV. V. – Párizs, Le Petit, 1680, 61.]

mozdulatok túlzott változatossága, a gesztusok bősége és a felfokozott hangerő révén túllépi az illőség határait. Ovidius gyakran esik e vétségbe, talán mert olvasóiról nem volt nagy véleménnyel: félt, nehogy a tárgyat egyenesen félreértelmezzük. Mikor Niobé azt követeli, hogy Latona fölé helyezték őt, hisz attól korábban a föld nagyobb része megtagadta a helyet, ahol szülni lehetne;

Ezt a ti istennőtöket ég, föld, víz kivetette
Számkivetett volt.³⁹⁰

De talán senkit sem találunk a költők között, aki Lucanusnál szabadosabb. A tengeri csata a rómaiak és a masszíliaiak között a harmadik könyvben nemde mily sok kitérőt tartalmaz? Mennyire szertefolyó a negyedik könyv? Az Erichto varázslónőről szóló epizód pedig teljesen elviselhetetlen.³⁹¹

(IV. Harmadszor: a nagy és a fenséges az érzékekre hatnak.)

A szépművészetek egyik legjelentékenyebb tette, hogy a nagyot és a fenségest az érzékeinkhez eljuttatják, és ezáltal vagy a szemeket és füleket célozzák, vagy a fantáziát mozgatják, vagy az értelmet szólítják meg és tágítják ki, végezetül szívünket és lelkünket rohanják le: így aztán az egész ember az ő hatalmukba kerül.

A tárgyak, melyek a szemünk előtt és a képzeletünkben születtek, jöttek létre, nem lehetnek nagyok és fenségesek, hacsak nem egyszerre és teljes terjedelmükben, teljes súlyukkal tűnnek fel előttünk. Mert ami csak lassacskán, részletenként jelenik meg előttünk, azt könnyen felfogjuk, érzékeinket és képzelőerőnként nem ösztönzi erőfeszítésre: nekem még a földkerekség sem tűnik nagynak, mikor részletről részletre, lassacskán végigforgatom gondolataimban. De mikor Haller a maga Alpesét,³⁹² Milton vagy Klopstock a maga Mennyét és Poklát,³⁹³ vagy a festő és szobrász mesterek saját nagyságukat, vagy az építészek égbe nyúló, hatalmas műveiket elém mutatják, vagy Tullius azt mondja: Ó, e látvány, mely nemcsak az embereknek, de még maguknak a hullámoknak és a partoknak is gyászos: távozott a hazából annak megmentője, s maradtak a hazában annak elvesztői!³⁹⁴ – Ezeket ha látom, akkor érzem, hogy érzékeim és képzeletem egész birodalma kitágul, hogy egyszerre a fenséges magasságába ragadtatok, és eltölt e tárgyak mérhetetlen nagysága.

Hiszen ha a tárgy első megpillantásakor a sokaság oly nagy bősége tárul elénk, hogy annak egyszerre való befogadásához az értelemnek ki kell terjesztenie, meg kell növelni erőit, akkor az nagy vagy fenséges. Ezt a karaktert jelenítik meg az ókori művészek jobb alkotásai mind a néma, mind a hangzó művészeti ágakban: nem mondanak sokat, de nagyot; nagyot bírnak és nagyot mutatnak; szellemünk határait szélesebbre húzzák, és sokféle tárggyal nagy bőségben gazdagítják. Nézd meg ehhez Démoszthenész beszédeit,³⁹⁵ vagy azokat, melyeket Livius a maguk helyére betoldva alkotott. Hadat üzentek a labiciaiaknak; senatusi határozatot hoztak, hogy két tribunus vonuljon hadba; egy pedig Róma ügyeit tartsa kézben. Hanem erre kitört a viszály a tribunusok között: mindegyik inkább hadvezérnek

³⁹⁰ Ovidius Metam. VI. [Publius OVIDIUS Maro, *Metamorphoses*, VI. 187–189., Devecseri Gábor fordításában.]

³⁹¹ [LUCANUS, Marcus Annaeus, *Pharsalia*, VI. 507–568.]

³⁹² [HALLER, Albrecht von, *Die Alpen*, 1729.]

³⁹³ [MILTON, John, *i.m.*, KLOPSTOCK, Fridrich Gottlieb, *i.m.*]

³⁹⁴ Philip. X. Brutusról [CICERO, Marcus Tullius, *Philippicae*, X. IV. 8.]

³⁹⁵ [Kedvelt korabeli latin nyelvű kiadásuk: *Selectae Demosthenis orationes latine redditae*, London, Hughs, 1746.]

tekintette magát, s a város igazgatását – mint hálátlan és kevésbé dicső feladatot – nem akarta elvállalni. A tisztársak között keletkezett dicstelen viszály láttán a patríciusok csak álmélkodtak, Q. Servilius azonban így szól: – Mivel sem ezt a testületet, sem a közjót nem becsületek, majd az atyai méltóság dönti el ezt a pörlekedést. Az én fiam kormányozza Rómát, mégpedig anélkül, hogy sorsot húznátok. Akik pedig a háborút választják, bárcsak megfontoltabban és egyetértésben irányítanak a hadműveleteket, mint amennyire vágyódnak utána.³⁹⁶ – Ha valaki jobban ismeri Homéroszt, Aiszhüloszt és Szophoklészt; az angolok közül Shakespeare-t, a franciák közül Corneille-t és társait, az effajta nagyságnak és ékesszólásnak sokfajta képét látta már maga előtt. Nem kevésbé képesek fenségesnek látszani azon igazságok, melyeket a jobb filozófusok e világ csodálatos megalkotójáról, az isteni szellem nagyságáról és magasabbnál magasabb rendű tárgyakról hagytak emlékezetül.

A nagyságnak, mely a szív és a lélek megdöbbenésére irányul, a jóra vagy a rosszra kell támaszkodnia: bármelyik lehet az alapja, melyet vagy önmagában, vagy hatásában szokott megmutatni. Ha a jó vagy a rossz nincs jelen benne, bizonytalan, vajon hatni fog-e. Ha pedig a jó vagy rossz jelen van benne, de alig-alig, kicsiny mértékben és veszendő módon, akkor nem elég nagy ereje, s megtorpan a lélek. De ha ez a jó vagy rossz biztos, eltéveszthetetlen, jelenvaló és nagy, ha minden vélekedés ellenére is hat, és makacsul jelen van, megváltoztatni nem lehet; végül ha olyan, hogy szerencsét és sorsot meghatároz, boldogságot ront vagy keservet feloldoz, akkor a tárgy valóban nagy, illetve fenséges, s a szívet és a lelket erősen, alapjaiban megindítja. Tudna-e nem fájdalmasan búsulni Héraklész, akit a méreg tüze megrontott? Vagy tudna-e nem keseregni Philoktésész, aki gyógyíthatatlan sebet kapott? Vagy tudna-e nem kétségbeesni Abbadon, akit örök időkre tartó bűnhődésre ítélték? Vagy nem gyászolni Jeremiás Jeruzsálem vesztén? Nem átkozódni Jób, a maga oly nagy szerencsétlenségében? Sőt, ki az közülünk – habár nem minket ér a baj, s nem is most történik –, aki a haldokló Héraklész fájdalmait,³⁹⁷ vagy Philoctetes panaszait,³⁹⁸ vagy Szapphó kegyetlen szerelmi kínját,³⁹⁹ Abbadon kétségbeesését,⁴⁰⁰ Jeremiás panaszait, Jób átkait ne csodálná, s ne döbbenne meg rajtuk? Jaj! de árván ül a nagy népű város! Olyanná lőn, mint az özvegyasszony! Nagy volt a nemzetek között, a tartományok közt fejedelemsasszony: robotossá lőn! Sírván sír éjjelente, s könny borítja az orcáját! Senki sincs, ki vigasztalna, azok közül, kik szerették; mind megcsalták barátai, ellenségeivé lőnek. -- Sionnak útai gyászolnak; nincsen, a ki ünnepnapra járjon; kapuja mind elpusztult; papjai sóhajtoznak, szüzei nyögnek, csak keserűsége van néki. Elnyomói főkké lettek; ellenségei boldogok! -- gyermekei rabságra mentek az elnyomó előtt. -- Látták őt az ellenségek; nevettek megsemmisülésén. – minden tisztelője megvetette, mert látták az ő mezítelenségét, ő maga pedig sóhajtoz és elfordul.⁴⁰¹ Nem tudok nem gyászolni, mikor hallom ezt az embert oly nagyszerűen, oly fenségesen panaszkodni. És kinek szíve van vasból, kinek lelkét nem rázta meg a legmélyéig Jób? Az ezelőtt oly szerencsés ember, vidékének ura nagy hirtelenséggel megfosztatott

³⁹⁶ Liviusnál Lib. XXVI. [LIVIUS, Titus, *i.m.*, IV. 45. Kis Ferencné fordításában.]

³⁹⁷ Sophoclesnél a Thrákokban– [SZOPHOKLÉSZ, *Trakbiszi nők*, 983–987. „Ó, Zeusz, / hol vagyok hát? Miféle halandók földjén / fekszem kibírhatalan kínok közt / kiterítve? Jaj nekem, én, szerencsétlen! / És már újra eláraszt a fájdalom! Jaj!” – Katona József fordításában.]

³⁹⁸ Ugyancsak nála a Philoctetesben. [SZOPHOKLÉSZ, *Philoktésész*, 255–280.]

³⁹⁹ Longinosznál. [PSZEUDO-LONGINOSZ, *i.m.*, X. 3–4.]

⁴⁰⁰ Klopstocknál a Messiásban. [KLOPSTOCK, Friedrich Gottlieb, *Der Messias*, II. 750–896. *Abbadonnak, a halál sötét angyalának hosszas lamentációja.*]

⁴⁰¹ [Jer 1,1–8. – Részlet Jeremiás panaszából.]

kedveseitől és vagyonától. Kigúnyolva és elhagyatva ül a hamuban, gennyes sebét cseréppel vakarván, és így szól: Vesszen el az a nap, a melyen születtem, és az az éjszaka, a melyen azt mondták: fiú fogantatott. Az a nap legyen sötétség, ne törődjék azzal az Isten onnét felül, és világosság ne fényljk azon. Tartsa azt fogva sötétség és a halál árnyéka; a felhő lakozzék rajta, nappali borulatok tegyék rettenetessé. Az az éjszaka! Sűrű sötétség fogja be azt; ne soroztassék az az esztendőnek napjaihoz, ne számláltassék a hónapokhoz. -- Átkozzák meg azt, a kik a nappalt – Sötétüljenek el az ő estvéjének csillagai; várja a világosságot, de az ne legyen, és ne lássa a hajnalnak pirját!⁴⁰² – – Sőt, még mesteri esztéta is volt e két szent férfiú, olyannyira, hogy mind a szerencsétlenség, mind a fájdalom nagyságát egyszerre látatják velem: úgy érzem, ugyanolyan sorsszerű keserv uralkodik el rajtam, és a fájdalom heveségétől elnyomva, mintegy érzéketlenül, bénultan állok.

Ha majd ezekhez vagy ehhez hasonló hasonló témákhoz nyúlnak a tapasztalt művészek, nem is tudom, mekkora mintapéldáit fogják létrehozni a nagyságnak és a fenségnek, és tudják majd, hogyan kell azokat a mi érzéseinkhez alkalmazni. Akárki is az, aki Niobét és Laokoónt szoborba faragta,⁴⁰³ nem annyira testüket, inkább lelküket akarta megmutatni. Nem kiabálnak, nem sikoltanak; de fájdalomtól aggasztott lelkük ott ül szemeikben, szájukon, arcukon – egész testükből sugárzik: csak látásra van itt szükség, nem fülekre. Így amit Naso⁴⁰⁴ és Vergilius a szavak sokféleségével, rendezettségével és árnyalataival nem tudott megformálni, a szobrászok sziklába öntötték. szépművészeteinknek a feladata az, hogy tárgyuk nagyságát és fenségét megteremtsek. Ha valaki a halált úgy ábrázolja, mint nyugodt álmot, vagy eme élet végét és átmenetet egy másik életbe, nem lesz abban semmi nagyság. De mondjam azt, hogy a halál az emberi természet erőszakos szétzúzása; fessek élénken a lélek kínjait és heves fájdalmait; mutassam be azt, mint örökké tartó álmot, mely jaj! sötét képekkel, oly rémítő árnyakkal, oly gyászos csontvázakkal és aggasztó félelmekkel rettent! – Felnagyítódik a rossz, súlya lesz, és az egész embert hatalmába keríti.

A nagyság és a fenség valamennyi formája között az a legelőrébbvaló jellegű, és ha nem rontják el, messze a legkedvesebb, mely fokozatosan növi ki magát, míg el nem jut a tetőpontjára. Gondoljuk erre a mi városunkra; – aztán terjesszük ki gondolatainkat Pilis vármeiyére, melynek az része; – legyen szabad ezután a hatalmas Magyar Királyságra gondolni, – majd Európára, – az egész földkerekségre, – az égi tájakra, – végül a világmindenség teljes szerkezetére térjünk rá lelkünkben – – – Így az én elmém minden egyes fokkal egyre tágul, szívem felkavarodik, gyarapszik, és lelkem a legédesebb nyugalommal felemelkedik, naggyá és felmagasztosulttá lesz az oly sok képzet által, és megállapodik e magasságokban.

(V. Így válik a nagyság és a fenség az ember számára kedvessé.)

Amikor tehát a nagy a saját szélességét, a fenséges a saját magasságát eléri, és eljut a mi érzéseinkhez, az emberi szellem a nagyság által kitágul, a fenség által pedig felemeltetik: ezek közül egyik érzés sem kellemetlen az ember számára. Mégis, nem kis különbség van közöttük: mert az a tetszés, amely a nagyságból fakad, inkább komoly, semmint örömteli; a másik azonban, melyet a fenséges szül, több édes érzést és örömet tartalmaz. Sőt, e két dolog ab-

⁴⁰² Jób III. [Jób 3, 3–9. – Részlet Jób átkaiból.]

⁴⁰³ [A Laokoón szoborcsoportot 1506-ban találták meg Rómában, a Vatikáni Múzeumba került. Alkotóit azóta azonosították: a Kr.e. 2. században Rhodoszon működő Hagészandrosz, Athénodórosz és Polüdórosz. Niobé márvány szobra, melyet 1583-ban találtak Rómában, az Uffizi Galériába került. Alkotója máig ismeretlen.]

⁴⁰⁴ [Publius OVIDIUS Naso.]

ban is különbözik egymástól, hogy a nagyságból származhat fájdalom is, a fenségből semmiképp. A nagyság ugyanis annak jó és rossz oldalát is magában foglalja, a fenség ellenben egyedül a jón alapulhat: ezért a fenség mindig felemeli és megújítja a lelket; a nagyság azonban képes a lelket összenyomni és kitágítani is. Ugyanis ha jó a nagy, akkor a szellemet és a lelket kitágítja; a rossz nagyság pedig, mivel ilyen, vagy letaszítja a lelket, vagy lerontja, vagy felszippantja. De akármilyen is a nagyság, akár jó, akár rossz, amíg másokban van és a szépművészetek révén fejeződik ki, van benne valami kedvesség: mégpedig azért, mert a nagyság és a fenség iránti törekvés szívünkbe van vésvé. Emiatt szívesen szemléljük, hallgatjuk, olvassuk a hősök és győztesek tetteit, akár mesés történeteiket is, ha van bennük valamennyi nagyság. Mi az vajon, ami miatt a legrosszabb emberek is, ha a nagyság vagy fenség valamely látszata cselekedeteikben megmutatkozik, magukhoz vonzanak bennünket; és műveik, ha nagyobbak tűnnek, úgy hatalmukba kerítenek, hogy őket rossz és bűnös dolgokon keresztül követni, cselekedeteiknél jelen lenni, méltatlan vágyaiknak sikeres kimenetelét kívánni, kérni, és miután sikerrel járnak, örvendeni – mindezt kedves, kellemes dolognak gondoljuk? Mi miatt van, hogy csodáljuk őket, és szeretjük; s ha veszedelembé kerülnek, aggódunk és nyugtalanodunk értük? Van a nagyságnak egyfajta villámfénye, mely megvakítja a szemeket; van benne valami tűz, mely szíveinket lángra gyújtja; van benne valami lelkesítő, mely lelkünket messze a méltányos és jó határai fölé emeli, és olyan módon keríti hatalmába, hogy bárha igaztalan is a hős, képtelenek vagyunk rossz oldalait észrevenni.

Harmadik rész.

(A naggyal és a fenségessel ellentétes vétkek.)

Két olyan vétség van, mely a naggyal és a fenségessel ellentétes: az egyik ezek hiányossága, a másik túlzásba vitelük. Az előbbit mondják *kicsinységnek*, alacsonyrendűségnek, alacsony-ságnak, görögül: βραθος; a másodikat pedig *túlzásnak*, dagálynak, phoebusnak:

Van mérték a dolgokban, biztos határok,

Melyeken túl s innen nincs Helyes.⁴⁰⁵

De nehezen maradunk meg korlátaink között; gyakorta

Megcsalatunk a Jó képétől; némelly fellengős hanghoz kezd, s feldagad. A föld színén mász, ki nagyon vigyáz, s fél mélyre hajózni.⁴⁰⁶

(I. A kicsiny és az alacsonyrendű.)

Midőn a kicsinységet és az alacsonyrendűséget a vétségek közé sorolom, nem minden fajtájukra értem: nem azon dolgokra, melyek természetesen ilyenek, kicsinységük mintegy velük született és egyszerű; és azokra sem, melyen nem növekedhetnek, hacsak nem vétségek árán. Tetszenek nekünk a nagy és fenséges dolgok, de nincs tetszésünk ellen minden, ami kicsiny: a nagy dolgok közepette ugyanis eluralkodik a szerencsétlenség érzése rajtunk, akik kicsinységektől, teljesen apró dolgoktól körülveve élünk. Téved Arisztotelész, amikor úgy véli, a kicsiny dolgokban nincs semmi szépség: valamiféle – ki tudja, milyen – báj a kicsiny dolgokban is lakozik. A kellemetesség és ártatlanság, úgy tűnik, testvére a kicsinynek: legyen bizonyosság erre az emberi élet virágja, az ifjúság.

⁴⁰⁵ Horat. Lib. I. Serm. I. [Quintus HORATIUS FLACCUS, *Sermones*, I. I. 106–107.]

⁴⁰⁶ Ugyanó, *Ars poetica*. [Uő., *Ars poetica*, 25. 27–28. Virág Benedek fordításában.]

(*Ami az anyagban mutatkozik meg.*)

Szerintem az a fajta kicsinység nevezhető vétkesnek, amely természeténél fogva annyira alacsonyrendű, plebejus, olcsó és silány, hogy nem képes sem felemelkedni, sem pedig a bájt birtokolni. Ez a vétség megmutatkozhat mind az *anyagban*, mind pedig a *művészi kivitelezésben*. Mikor anyagról beszélek, nem akarok a komikusok és a szatirikusok ellen beszélni, mintha bűnnek venném, hogy időnként alacsonyabb rendű tárgyat dolgoznak fel. Ők ugyanis, amint ismeretes, Iróniával élnek, és a jelentéktelen témaválasztás örve alatt nagy súlyú, tekintélyes művet alkotnak. Rabelais Pantagruelje,⁴⁰⁷ Butler Hudibras-ja,⁴⁰⁸ Tristan,⁴⁰⁹ Rabener:⁴¹⁰ nem könnyed játékszerek. Anakreón tréfái,⁴¹¹ Catullus Passer-e,⁴¹² Vida Bombyx-e⁴¹³ túlmutatnak a tárgyválasztás könnyedségén. Én azt keresem: mi által kerül ellentétbe egyes művek anyaga, tárgya az illővel és a méltóval? Vétséget követ el Horatius, mikor lantját hitvány és kéjvágyó vénasszony kedvéért veri.⁴¹⁴ – Ismert a német író, Günther,⁴¹⁵ Swift Angliából,⁴¹⁶ festők, nyomdászok – ki ne talált volna már náluk igen csúf obszcenitást is? Ezek az ízlés elleni vétségek inkább a lélek káros diszponáltságából származnak.

(*És ami a művészi kidolgozásban.*)

A művészi kidolgozás azoknál válik silánnyá, akik az értelem vagy az érzékek fogyatékoságában, torzulásában szenvednek. Akadnak olyan szűk szelleműek, akik bár művük tárgyául nagy dolgot választanak, mégsem tudják azt naggyá tenni: náluk szükségképp csorbát szenved a nagyság. Mi mást várhatunk tőlük, mint olcsó gondolatfutamokat, hatástalan élceket, tárgyak és szavak játékát, szorongató képeket, túlbonyolított apróságokat, pongyola alkotást? Újra és újra balgaságokat hajtogat híres áldozata során hajdan Ábrahám: – Ó Fiú, félek, hogy életben maradsz.⁴¹⁷ – Mennyire sokat számít, mi honnan fakad! Mert ugyanazon tettek a cselekvő világos vagy homályos elméje révén vagy igen magasra emeltetnek, vagy igen mélyre lealacsonyíttatnak.⁴¹⁸ A legrosszabbak azok, akik előtt sem az erkölcsök, szokások méltósága, sem a vallás szentsége nem maradhat tiszteletben és érintetlenül. A lélek borzad ezeket felidézni, gyászolva visszavonul: a rossz és istentelen társalgás ugyanis az istenek ellen való, akár lélekből fakad, akár tettetett.⁴¹⁹ A helyes érzékelés hiányosságaiából, kicsiny-

⁴⁰⁷ [RABELAIS, François, *Pantagruel (Les horribles et épouvantables faits et prouesses du très renommé Pantagruel Roi des Dipsodes, fils du Grand Géant Gargantua)*, Lyon, 1532.]

⁴⁰⁸ [BUTLER, Samuel, *Hudibras*, London, 1674–1678.]

⁴⁰⁹ [A Trisztán és Izolda történetét feldolgozó számtalan írói alkotás leghíresebb, egyben ihlető forrása: BÉROUL, *Le Roman de Tristan*, 1150–1170.]

⁴¹⁰ [RABENER, Gottlieb, *Sammlung satirischer Schriften*, I–III, Leipzig, Dick, 1751–1755.]

⁴¹¹ [ANAKREÓN – verseinek korban sokat forgatott kiadása: *Anacreontis operae graecae: cum latina versione, notis et indice*, BOWYER, Gulielmus, London, 1725.]

⁴¹² [CATULLUS, Caius Valerius, *Carmina*, II. *Fletus passeris Lesbiae*.]

⁴¹³ [VIDA, Marco Girolamo, *De Bombyce libri duo* című költeménye (1495, 1527) a 18. században is számos kiadást és fordítást megért, pl. angol–latin kiadás: Dublin, 1705.]

⁴¹⁴ [QUINTUS HORATIUS FLACCUS, *Carmina*, I. 25. *Ad Lydiam*.]

⁴¹⁵ [Johann Christian GÜNTHER, *Gedichte* – első teljes kiadása poszthumusz: Breslau, Leipzig, 1764. Günther életmódja miatt is züllöttnek tartották, például amikor II. Ágost lengyel királynak udvari költőül ajánlották, kábult részegen jelent meg a meghallgatáson, ahol a király elutasította.]

⁴¹⁶ [SWIFT, Jonathan I. 281. jegyzet.]

⁴¹⁷ [Az Ábrahám szájába adott mondat forrása: Quintus HORATIUS FLACCUS, *Sermones*, II. I. 60–61.]

⁴¹⁸ Plin. Lib. VI. Epist. XXIV. [Caius PLINIUS CAECILIUS SECUNDUS, *i.m.*, VI. XXIV. 1.]

⁴¹⁹ Cic. de Nat. Deor. L. II. [CICERO, Marcus Tullius, *De natura Deorum*, II. 168.]

szívüségből fakad a silány dolgok csodálata, az alázatoskodó tányérnyalás, a sem a szerzőhöz, sem a tárgyhoz nem illő érzelmeskedés; és más haszontalan silányságok. Mégis dicsérik, és fitogtatják ezeket a gigászok öcsikéi, a méltatlanul hírnevessé lett emberek: azt akarják, hogy nagyságuk bizonyossága legyen a gyalázkodásokban és mocskolódásokban bővelkedő gonosz beszéd.

Az effajta silányság két hibája révén tűnik fel; hogy melyik hogyan keletkezik, az elvontabb esztéták tanítják. A szépművészetekben a nagyság és fenség alapja a lélekben kell legyen; ezért jól mondta, bárki is volt, aki azt állította: A fenség a lélek visszhangja.⁴²⁰ A lelket tehát, amennyire lehetséges, a nagyságra kell nevelni, és mintegy mindig legyen telve nemes érzellemmel. Nyíljék meg a szív, az elme, és minden emberi tehetség szokjék hozzá a nagyszerű dolgokhoz: erre mindenképp szükség van. Mindenki belehelyezte ennek alapjait a természet; a továbbiakban pedig a szorgalom és a tapasztalat tökéletesíti azt. Mert ha valaki gyenge és szolgálai lelkű, hacsak egész életét nem nagyszerű érzések mentén rendezi be, semmiképp sem lehetséges, hogy valamiféle csodás, minden időben megmaradó dolgot teremtsen: a Fenséges azoké, akik lélekben a leghatalmasabbak.⁴²¹ Eltávolodunk azon emberkéktől, akiken a méltatlankodás, balítélet, kicsinylelkűség és más gyengeség uralkodik: az alacsonyrendű dolgok gúzsba kötik a lelket, és kicsinyes dolgokhoz láncolják. Fölötte szeretjük a magasabb rendű dolgokat: akik igen jó feltételek között születtek, neveltettek, semmi alacsonyságra, semmi silányra, semmi alávalóra nem gondolnak. Azokkal kell ápolni, erősíteni a kapcsolatot, eszmecserét, akik az emberi mivolt alacsonyrendű alávetettségéből kiemelkedve fennköltebben gondolkodnak, tisztábban éreznek, és mintegy égi levegőt szívnak.

(II. És a Túlzás, azaz a Dagály.)

A Nagy és a Fenséges, ha igaz, ritkán nő akkorára, hogy mértéktelen és Túlzott legyen. Valójában a hamis Nagyság és Fenség az a szirt, melyen a szerzők gyakorta hajótörést szenvednek. Ezt a hamisságot *Dagálynak* nevezzük azért, mert miként a daganatok külseje nagyoknak tűnik ugyan, de alig van bennük szilárdság; úgy a művészetekben is megjelennek bizonyos nagy és fenséges műalkotások, melyek igen keveset tartalmaznak a valódi, szilárd Fenségéből: üresen duzzadnak, fuvalkodnak. Vajon egészséges a kéz, ha fel van dagadva? Vagy bármely más testrész, ha feldagadt, megduzzadt, nemde sérült, hibás?⁴²²

E szirtnek azok szoktak leggyakrabban nekiütközni, akik a természettől csekély Tehetséget és kicsiny lelket kaptak örökül: minél kisebb a tehetsége valakinek, próbál annál magasabbra emelkedni és annál jobban kiterjedni. Ezek ugyanis vagy valóságos, nagy tárgyat választanak művükhöz; vagy olyant, mint a termékenyebb alkotóknál szokás, melyet magamaguknak a semmiből hoztak létre. Ha a kidolgozandó tárgy valóban nagy, felemelkednek a földről, nehogy csúszni-mászni látszanak, erejük felett törekednek feljebb emelkedni, és magukat a kijelölt, vágyott fenségességgel felérőnek mutatni. De mert súlyuk lehúzza őket,

⁴²⁰ [PSEUDO-LONGINOSZ, *i.m.*, IX. 42. Pontosan: „Sublimitas est echo magnitudinis animi.”]

⁴²¹ Longinosz [PSEUDO-LONGINOSZ, *i.m.*, IX. 41–43. „dico autem id quod ex animi magnitudine venit”.]

⁴²² Cic. Tusc. Quaest. L. III. [CICERO, Marcus Tullius, *Tusculanae Disputationes*, III. IX. 19. A „hamis nagyság és fenség az a szirt, melyen a szerzők gyakorta hajótörést szenvednek” kijelentést l. „But false sublime is a rock, which writers of more fire than judgement generally split on.” HOME, Henry, Lord Kames, *Elements of Criticism*, I, Edinburgh, 1762, Chapter IV. *Grandeur and Sublimity*, 303.]

és nem képesek követni azt, miközben felhőkbe s az üres légből kapkodva kapaszkodnak, lezuhanak a nevetségességbe. Tehát

Ez, midőn fenséges verseket böfög, és bolyong,
Mint mikor a madarakra figyelvén a madarász beesik
A verembe, gödörbe; bár hosszan kiabál, Segítsetek,
Jaj, Polgártársak! nem lesz, aki kiemelné.⁴²³

Ha pedig egy teljesen új dolgot akarnak bemutatni, csodamód építik azt fel, és minden alkalmatlan dolgot összehordanak, méltót a méltatlannal, elmondandót a mondhatatlannal vaktában kevernek, csak hogy végre meglássák azt a magasságot, melyen dicsőségük trófeáját elhelyezni vágnak. Mintha a festőknek joguk lenne új témákban az ostobaságot annak ellenkezőjével vegyíteni. Minden dagály tehát vagy valódi tárgy imitációjában, vagy új tárgy létrehozásában gyökeredzik.

Lám, egy napjainkig igen tekintélyes író Richelieu kardinálist, Fejedelmének szolgáját emberi érzelmeitől megfosztja, és mintegy Istenné avatja, midőn azt mondja: Ő az erényért versengve oly távol került az indulatoktól, amennyire távol esnek vétkeink az összülvők bűnétől; minden érzelmét erénnyé alakította, az ész törvényeinek, és teljes parancsnokságának vetette alá. A szerencsétlenségek nem hatották meg mélyebben, mint az Angyalokat, ha a halandók életét élék. Hálát kell adnunk Istennek, hogy emberré teremtette őt, nem Angyalá, hogy példája legyen annak, mily magasra emelkedhet az emberi gyengesség; --- a Királyság titkos Védőangyalával érintkezésben állván, ismerte az emberek szándékait és a lelkek titkos indulatait; --- végül Franciaország kormányzását mintegy földi istenséggént végezte.⁴²⁴ Mértéktelen, a legkevésbé sem vallásos nagyság! E kitűnő férfit a szerző és mások így mintegy idolként, versengve tisztelték. Rémületes csodalény volt Spanyolországban V. Károly császár temetésének rendezője, aki ennek a nagy fejedelemnek és hősnek olyan sír-emléket épített, mely minden nagyságot meghaladt;⁴²⁵ és olyan temetési menetet is szervezett számára, amilyent még a világ nem látott.

Sírdombként a földkerekséget, síremlékként az Eget,
A csillagokat fáklyául, könnyek helyett a tengereket.

Nagyszerű dolog sírdombként az egész földkerekséget bírni, és márvány helyett az éggel boríthatni be; s valóban nagyszerű dolog csillagfáklyákat vinni a temetésre, és könnyekként tengereket ontani. De ha csak a dolgot nézzük, amint az magában van, rögvest elenyész az oly hatalmas nagyság, és semmit sem találunk a helyén. Vajon tudnak-e a művészek ily hatalmas alkotmányt – ne mondjam: kőből vagy ércből készíteni, hanem akár csak színekkel és vonalakkal a szemek elé állítani? A síremlékek feladata az, hogy a holttestet elrejtésük, megóvják az erőszak és vadak okozta sérülésektől, végül hogy megörökítsék az eltemetett emléket. Midőn erre gondolok, szájalommal tölt el engem, hogy ezen oly nagy császárnak ugyanazon sír jutott, ami a szegényeknek és a vadállatoknak: eltakarja, de nem védelmezi. És bizony ez az oly hatalmas emlékmű nem emlékeztet soha senkit V. Károlyra.

⁴²³ Hor. in Art. [Quintus Horatius Flaccus, *Ars poetica*, 457–460.]

⁴²⁴ [Remigio du Ferron, *Vita Illustrissimi Domini Cardinalis Richelieu, Aureliae, 1626.*]

⁴²⁵ [A temetésről és az „abolsutio ad tumulum” szertartásáról, kulturtörténeti jelentőségéről I. AUERNHAMMER, Achim, DÄUBLE, Friedrich, *Die Exequien für Kaiser Karl V. in Augsбург, Brüssel und Bologna, Archiv für Kulturgeschichte*, 62/63 (1980/81), 101–157.]

(*Mi az oka eme gögnek?*)

Az ilyen csodaművek minden korban vagy a szenzációkeltés vagy a magamutogatás okán születnek. Az ilyenfajta hízelgés már egykor Martialist, a felfuvalkodott ambíció Lucanust mely vétkekre nem ragadta? Mindkettő ragyogó tehetségű, de ha csak magukra hagyatkoznak, szellemük fékezhetetlen. A Pharsaliában mikor Cato az istenekkel pörlekedik; ugyancsak őket sértegeti Pompeius:

Én, Ó Égiek, szerencsés és boldog vagyok, és egyetlen Istennek sincs
Hatalma elvenni ezt.⁴²⁶

Ama dolgok tekintetében azonban mentegtetnem kell a művészeket, melyeknek nem ők maguk a szerzői, hanem a történészek. Ezért nem rovom fel, amit itt ír:

Minden jövődő veszedelemmel szemben magában bízva Caesar,
Így szól: Vesd meg a tenger fenyegetéseit, hagyd az öblöt
a dühöngő szélnek; ha égi jelre Itáliát visszautasítod,
Engem keress, egyedül én vagyok neked ok a jogos félelemre,
Ismerem legyőződ; ezt Caesar legyőzte,
A tengertől megóvta a tömeg – –.⁴²⁷

Ismerjük ugyanis Caesar ama híres mondását: Mit félsz? Caesar sorsa van a kezekben; – mondta, mikor látta, hogy a hajóskapitány a veszedelmes navigációtól nyugtalan és fél.⁴²⁸ A Bilbilisi⁴²⁹ mind szentségsértő,⁴³⁰ mind pedig szégyentelen volt.⁴³¹ Lope de Vega elviselhetőbb, de mégis egy tányérnyaló, hízelgő, midőn azzal dicsekszik, hogy az ő nemzete az, amely ha valami nagyot akar véghezvinni, akkor az Óceán mélységeit, és még magát a halált is rémülettel tölti el.⁴³² Bár többnyire úgy tapasztaljuk, hogy saját hazája kapcsán ki-ki inkább jobbra hajlón, mint igazságosabban ítél. Mit is mondott az tudom is én melyik görög? Égi váraidat, Ó Jupiter, védj örök gonddal; mert a földön és vízen nálad már hatalmasabb rómaiak végül az eget is meghódítják! Amint kicsinyiségekben, úgy nagy dolgokban is helytelen túlzásba esni. A hízelgő emberek megannyi művelt és csaló szemfényvesztőnek tűnnek nekem, és a legkevesbé sem természetüktől szabadoknak. Nagyszerű és maradandó Nagy Sándor egyik társának beszéde, melyben rábizonyította azokra, akik fejedelmüknek isteni dicsőséget akartak tulajdonítani, hogy hízelgők.⁴³³

(*És miben áll az ereje?*)

Az ilyenfajta gög, és fennhéjázó művek, akárkinek is legyenek az alkotásai, mégis milyenfajta erővel bírnak? Nem indítják meg, nem ösztönzik, nem emelik fel nézőiket, mint a valódi nagyság és fenség; hanem egyfajta kellemetlen *fagyossággal* megdermesztik. Joggal

⁴²⁶ Lib. VIII. [LUCANUS, Marcus Annaeus, *i.m.*, VIII. 630–631.]

⁴²⁷ [Uo., 575–510.]

⁴²⁸ [A mondás elterjedtebb alakja: „Caesarem vehis, eiusque fortunam.” Az eredeti görög változat: „Καίσαρα φέρεις καὶ τὴν Καίσαρος Τύχην συμπλέουσιν.” Plutarkhosznál olvasható, PLUTARKHOSZ, *i.m.*, I, *Julius Caesar*, 38.]

⁴²⁹ [Bilbilis, város Hispania Terraconensis római tartományban a Salo mellett, Martialis születőhelye.]

⁴³⁰ Példának okáért l. Lib. VIII. Epigr. XXXIX. és Lib. IX. Epigr. IV. [MARTIALIS, Marcus Valerius, *i.m.*, VIII. XXXIX.; IX. IV.]

⁴³¹ Vesd össze: Lib. VIII. Epigr. XXXVI. és másokat, Domitianus császárhoz. [Uo., VIII. XXXVI.]

⁴³² [Félix Arturo Lope de Vega y Carpio (1562–1635), valószínűleg *El Peregrino en su Patria*, Brussel, 1608 kötetében.]

⁴³³ Curtius Lib. VIII. [Quintus CURTIUS Rufus, *i.m.*, VIII. V.]

mondjuk tehát azon művészt fagyosnak, aki szóval vagy tettel átlépve a mértéket, Thrasót⁴³⁴ játszik, és szörnyeteget alkot. Ami valóban nagy, megköveteli a szabályt és a mértéket. Annál inkább érvényes ez a nagyról és a fenségesről szóló tanra, minél inkább össze vannak azok kötve a hasznossággal: semmi sem kapcsolódik össze illőbb módon az emberi tevékenységgel, mint a nagyság. A mi témánkra vonatkozik, amit Arisztotelész tanít:⁴³⁵ Ami csak az emberek és a többi létező között szép, ha meg van komponálva, annak nemcsak egyfajta rendszert, hanem vele összhangzó nagyságot is birtokolnia kell: a szépség ugyanis a renden és a nagyságon alapszik. Ezen okból nincsen olyan dolog, mely bár nagyon kicsiny és jelentéktelen, mégis szép lehet, mert látásunkat megzavarja és elveszi. Hasonlóképp a nagyon nagy dolog sem bírhatja a szépséget, mivel egyetlen gyors pillantással nem lehet felfogni. Mivel pedig a néző a részleteket sorban egymás után kell, hogy szemügyre vegye, a dolog egészének és nagyságának lényege elvész, mintha tízezer mérföldnyi bestiát állítanál elébe.⁴³⁶ Érvényes ez a következő témában is:

Bóldogabbúl élsz, ha magasra nem vágysz,
Sem midőn a' vést okosan kerülöd,
Nem nyomod mindég közelebb az álnok
Partra hajódat.⁴³⁷

⁴³⁴ hencegő katona [Thraso: a hencegő katona karaktere Publius Terentius Afer *Eunuchus* című komédiájában.]

⁴³⁵ [Az itt parafrázelt Arisztotelész-szöveghely: ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, VII. „Továbbá, mivel annak, ami szép, akár élőlény, akár bármiféle, [35] részekből álló dolog, nemcsak hogy rendezetten kell e részeket magában foglalnia, hanem meg kell lennie benne a nem akármilyen nagyságnak is – hiszen a szépség a nagyságban és a rendben áll, ezért sem valami egészen parányi nem lehet szép élőlény, mert a szemlélet, mivel már-már érzékelhetetlenül rövid ideig tart, összefolyik, sem valami egészen nagy nem, mert [1451a] a szemlélés nem egyszerre történik, és az, ami az egységet és az egészet alkotja, túlhalad a szemlélet látkörén, mint például ha az élőlény tízezer stadionnyi lenne –, amint tehát a testek és élőlények esetében is meg kell hogy legyen a nagyság, ennek pedig egy tekintettel jól befoghatónak kell lennie, úgy [5] a mesék esetében is kell bizonyos hosszúságnak lennie, ennek pedig jól megjegyezhetőnek kell lennie.” Ritoók Zsigmond fordításában.]

⁴³⁶ Poet. Cap. VII. [L. előző és 355. jegyzet.]

⁴³⁷ Horatius Odae Lib. II. Od. X. [Quintus HORATIUS FLACCUS, *Carmina*, II. X. 1–4. Virág Benedek fordításában.]

II. KÖTET

ELŐSZÓ

A szépművészetek általános elméletét, ámbár az én rendszerem a lehető legegyszerűbb, kizárólag azért osztottam ketté, hogy a köteteket kényelmesebben lehessen olvasni. Munkám első fejezetében a szép két alapelvét és forrását fejtettem ki: a *változatosságot*, és annak *összhangját*. Igen sok vonatkozást részletesen kifejtettem; ha valamit szűkebben, kevesebb szóval tárgyalok, ott úgy látom, hogy szükséges azt egybefoglalni és rövidre fogva előadni. Sok dolog van, amit rövidebben mondtam el, mint ahogyan el tudtam volna mondani, mivel azon vonatkozásokhoz, amelyeket most tárgyalunk, nem kell róla többet elmondani. Akinek jó füle, éles szeme és intelligens ítélőképessége van, ezekből is sokat meghallott és meglátott. Tetszenek nekem ama festő képei, akiről Plinius azt mondja: Minden művéből többet értünk meg, mint amennyit megfestett; és bár a művészete is élenjáró, szellemi tehetsége még a művészetét is meghaladja.⁴³⁸

Most pedig, hogy a művet, melybe belefogtam, kiépítsem, taglalnom kell a szép harmadik elemét, az *aiszthéziszt*, azaz az érzékletességet. Ezt a *fény* és az *életteliség* kapcsán újra elő fogom hozni: az érzékek eme két alapjának témája igen bőséges, szükséges, hogy részletezzem azt. Az első könyvben tehát azon *aiszthéziszt* veszem át, melyre a fény és a színek hatnak; a másodikban, amelyre az *életteliség*. Végül ama dolgokat említem meg, melyek a szépség kiegészítésében, tökéletesítésében segítenek. Céлом, hogy az egész témát úgy fejtsem ki, hogy az általam választott tudományt gondolataimmal teljesen átfogjam.

Azon dolgok sem hiányozhatnak, melyek valamiféle dorgálást, vagy egyfajta csodálkozást fognak kiváltani. Tudniillik, csodálják majd, mi minden tartozik a tárgyhoz, amelyet kutatunk; vagy felróják, ha hasznavehetetlen utakat fürkésznünk. A csodálkozásra elegendő válasz maga a tárgy átgondolása, úgy, hogy ne tűnjék ok nélkül valónak, amit csak hosszasan ismételtetnek. A kritikákat pedig kiigazítják majd, akik tudják, hogy igen régi dolgokról beszélek, amelyekről azonban sokak nem hallottak. Így beszélt már réges rég helyettem Tullius.⁴³⁹ Egyébiránt nem méltatlan számomra Pheidiaszt és Apellészt imitálni, akik habár ők maguk tudták, hogy az embereknek tökéletes alkotásokat nyújtottak, mindeközben ők maguk hallgattak és láthatatlanok maradtak, és ami megjegyzést kaptak, meghallgatták: mert mások mindig buzgóbb ítések, mint maguk a szerzők; és szükségképpen többet meglát több, mint egy.

Kiadtam Budán, július 7-én, 1778. évben.

⁴³⁸ [Caius PLINIUS Secundus, *i.m.*, XXXV. 10. Timanthészre vonatkozik, l. 10. jegyzet.]

⁴³⁹ [CICERO, Marcus Tullius, *Orator*, III. 12.]

ELSŐ KÖNYV. A FÉNY ÉS A SZÍN ÉRZÉKELÉSÉRŐL.

Első fejezet.

A mi szépségünk szükségképpen esztétikai, azaz érzékletes;
honnan ered általában ezen érzékletesség?

(I. A mi szépségünk szükségképpen érzékletes.)

A harmadik dolog, melyet a szép létrehozásához szükségesnek találtunk, az érzékletesség; azaz hogy a tárgyak harmonikusan egybefogott változatossága rendelkezzen annyi és olyan jellel, melyek érzékeinkhez eljutnak, azokra benyomást tesznek, elménkre hatást gyakorolnak, és így a tárgyról való gondolati ismeretet eredményeznek. Nincs mit cáfolnom azon, hogy nem létezik abszolút szépség, azaz olyan szépség, mely független az emberi érzékeléstől és gondolkodástól. Mert miként ha nem veszünk róluk tudomást, attól még semmilyen meglévő adottsága, ereje nem veszik el a tárgyaknak; éppúgy semmi sem járul hozzájuk pusztán elgondolásuk által: akár tudunk róluk, akár nem, a dolgok úgy léteznek, ahogyan léteznek. De mikor arról a szépségről kell szólnom, mely az ízlés anyaga, és melynek megkülönböztetésére és létrehozására törekszünk, teljes egészében meg vagyok győződve arról, hogy ennek a szépségnek olyannyira sajátja, mintegy testvére az érzékletesség, hogy enélkül semmilyen szépség nem létezhet, és elgondolni sem lehet azt. A bor az étvágyra, a szép pedig a megismerő erőre tartozik; mondja az Angyali Doktor;⁴⁴⁰ tehát amikor azt mondom, hogy valami szép, akkor azt értem alatta, hogy érzékelttem valamit, amit értelmekkel is elfogadok. Ezt a tant részletesebben is kifejtem, és megvilágítom.

(II. A mi szépségünk nem kizárólag a szép tárgyban lakozik.)

A szépség vagy kizárólag magában a tárgyban van, melyet szépnek mondunk; vagy kizárólag az emberben, aki érzékeli; vagy pedig részint a tárgyban, részint az emberben – lehetetlen, hogy e három lehetőség közül az egyik igaz ne legyen. Először azt bizonyítom, hogy a szépség, mely a szépművészetek célja és mintája, nem kizárólag a tárgyban van, ahogy én hiszem. Ha ugyanis a szépség teljes mértékben ebben lenne, és ahhoz semmiféle érzék, semmiféle fantázia, semmiféle értelem nem lenne szükséges, akkor miért van, hogy a cseccsemőkre és az örültekre igen sok olyan dolog szépsége nem hat, melyeket mi szépnek tartunk és bennük gyönyörködünk? Ugyanarra néznek ők is, amit mi látunk; de mivel mi megismerjük a tárgyat, ők azonban, mivel teljesen meg vannak fosztva az értelem használatától, nem képesek azt megismerni, szükségképp ez szüli a különbséget. A dolgokra azonban, melyek jók, és nem az értelmet, hanem a(z ét)vágyat érintik, akárcsak mi, ők is érzékenyek. Akik az érzékek tanulmányozása és gyakorlatoztatása révén, használatuk és tapasztalataik révén formálják meg a jó ízét magukban, amikor egy elegáns beszédet vagy édes hangzatot összhangzónak hallanak, vagy egy tapasztalt esetvonást vagy képet élette-

⁴⁴⁰ [AQUINOI SZENT TAMÁS, *Summa theologiae*, I. V. 4. 3. A szöveghely pontosan: „Nam bonum proprie respicit appetitum: est enim bonum quod omnia appetunt. Et ideo habet rationem finis: nam appetitus est quasi quidam motus ad rem. Pulchrum autem respicit vim cognoscitivam: pulchra enim dicuntur quae visa placent.”]

lien megformálnak látnak: érzik a művészetet, a valódi szépség ragadja meg őket, azt dicsérik, csodálják. Ugyanezeket látják, hallják a bárdolatlan és tudatlan emberek is, de nem indítja meg őket; ami nekünk szép, nekik néha formátlannak tűnik, mert nem értik, nem ismerik fel, nem érzik. Végül, amely dolgokat mi szépeknek mondunk, gyakran látják és hallják azokat a vadállatok is. Hogyan is? Minket embereket oly csodásan gyönyörködtetnek a képek, szobrok, kárpitok, díszkertek, tűz- és vízforrások, fenséges építmények és mindenféle műalkotások, hogy ezért született a festészet, szobrászat, hidraulika, pirotechnika, építészet és más, nem kevés művészeti ág. Vajon hányszor tapasztaltuk, hogy ezek a vadállatokra hatással lennének? Nem tűnnek boldogabbnak, mikor piramisokat, palotákat, képeket látnak, vagy mikor ütemet és dallamot hallanak, mint egyébként. Az emberek sietnek a színházakba, megfeszülve figyelik a szerencsés összhangzatokat, vágynak és tapsolnak a jól megkomponált szimfóniákra. Egyeseket oly mértéktelenül ragad meg az ének gyönyöre, ahogy Szókratész igen ötletesen beszéli el Platónnál: hogy a kabócák emberekből lettek, olyanokból, akiket a dallamra a Múzsák oktattak, és mivel teljesen átadták magukat annak, nem foglalkoztak ivással, evéssel, így oktalanul elsorvadnak. Mi az, ami a vadállatok esetében ehhez hasonlítható? A madarakat kivéve, melyek sajátos éneküket dallammá tudják alakítani, más állatok vagy némák, mint valamennyi hal – egy tengeri hal kivételével, melyet tengeri borjúnak neveznek, aki ha a vízből kikerül, kiáltó hangokat ad -,⁴⁴¹ vagy csak artikulátlan hangokat bocsájtanak ki, és semmilyen más dallamnak vagy hangzásnak nem örülnek. És ha időnként bizonyos hangokra a boldogság jeleit mutatják is, mint a kutya az érkező gazda kiáltására, vagy az oroszlán az ökor hangjára, nem a szépség, hanem a vele járó haszon mozgatja őket. Teljesen rendjén való, hogy csak a mesékben hallunk olyanról, hogy a vadállatok Orpheus és Arion dalára összeszaladnak, és a sziklák Amphion hangjára, zenéjére megindulva épületté állnak össze.⁴⁴² Mi másért lenne tehát, hogy minket a szép dolgok látása és hallása gyönyörködtet, ellenben a vadállatokat egyik érzékszervük sem kényezteti gyönyörűséggel; ha nem azért, mert ők nem ismerik fel a szépséget? Úgy tűnik, igazam van abban, hogy ama gyönyörűségek, melyeket az ember a látás és a hallása útján merít magának, csak és kizárólag az embert illetik, és semmi sem tetszik, amit valamilyen módon nem ismerünk meg egyszersmind.⁴⁴³ Miért van, hogy a gyerekeket, mikor értelmüket már valamennyire használják, a színi jelenetek annyira elfoglalják, hogy még az éhséget is elviselik – ha nem azért, mert már bizonyos dolgok ismeretére felkészült lélek lakozik bennük?

(III. És nem kizárólag az azt érzékelő emberben.)

A második lehetőség, hogy kizárólag abban lakozik a szépség, aki érzékeli, úgy vélem, senki nem fogadhatja el igen nagy hiba vagy tévedés nélkül. A szépséghez szükséges az anyag, melyen alapul: mert a szépséget alap nélkül elgondolni nem lehetséges. Hogy a szépségben a változatosságnak, és a kölcsönös egybehangzásnak jelen kell lennie, úgy gondolom, az előző könyvekben eléggé érthetően kifejtettem. Márpedig úgy tűnik, mind az érzékek, mind az értelem evidenciaként tartja, hogy ezek külső dolgok. Olyannyira, hogy nem találnék olyan embert, aki épeszű létére valóban a fejébe venné, sőt, el is hinné, hogy a zene édessége, a színek eleganciája, a szobrok élettelsége, a szónoklat ereje, a gesztusok és moz-

⁴⁴¹ Erről az állatról I. Pliniusnál, Lib. IX. Hist. Nat. Cap. XIII. [CAIUS PLINIUS SECUNDUS, *i.m.*, IX. XV. **A kabócák történetét I. PLATÓN, *Phaidrosz*, 259bc.]**

⁴⁴² Andrea Spagni, De Bono, et Malo. [SPAGNI, Andrea, *De bono, malo et pulchro dissertationes tres, Róma, Bizzarini, 1766.*]

⁴⁴³ Vö. A. Gellius Noct. Attic. Lib. XIX. Cap. II. [GELLIUS, Aulus, *i.m.*, XIX. II. 1–2.]

gások üteme, a kertek díszei és más művészetek legszebb alkotásai egyedül őbenne léteznek, aki ezeket érzékeli. Ha valaki ezt állítaná, nemcsak hogy kételkednie kellene, hanem meg kell, hogy győzze magát, hogy semmi valós dolog nincsen rajta kívül: rajta kívül minden mintegy árny, fantázia szüleménye és álom.

(IV. Hanem mindkettőben lakozik.)

Maradt, hogy azt mondjuk: a szépség épp annyira a tárgyban és témában, mint bennünk, annak érzékelésével felruházott emberekben lakozik. Oly módon, hogy a dolgokban megvan a jól és szerencsésen egybefogott változatosság; bennünk pedig az erre való érzék, az ennek felfogására és elgondolására való képesség. Így a szépség nem a dolgok olyanfajta sajátossága, mint a testek nagysága, alakja, mozgása, súlya; vagy mint a lélekben az érzékelés és az értelem ereje; melyek akkor is működnek, ha nem gondolkodunk. A szépség olyan természetű, melyet relatívnak, vagy inkább komparatívnak, viszonylagosnak szoktak nevezni, és olyanfajta érzékelésmód jellemzi, mint amilyen az édest, a keserűt, a jót. Továbbá a viszony, melyet a szépség megkövetel, részint imaginárius, részint valós; azaz részben az elmében alakul ki, részben a tárgyban rejlik – de különböző módon. Ha ugyanis arról a hatásról kell szólnom, melyet a szép tárgy az érzékszervekre gyakorol, akkor valós viszonyról van szó. Ha az érzékek reflexiójára kell figyelni, mely a szépről ítéletet hoz, úgy tűnik, ez éppúgy zajlik az elmében is, mint ami a tárgyi változatosság és az én értelmem között helyezkedik el. A fény sugarai a képről kiindulva hatást gyakorolnak a szemekre; ez bizonyosan valós dolog, tényleg megtörténik. De hogy az ezek összhatásából támadó képzetet én megismerem, és széppé válik számomra, az az én gondolataimban zajlik.

(És ítélet hirdettetik.)

De mégis minek folytatom ezt a vitát, mondhatná valaki, mintha a legfőbb szükséglet lenne állást foglalni e kérdésekben: Vajon a szépség azon tárgyak belső sajátja-e, melyeket szépnek mondunk? És vajon ezekhez önmagukban elgondolva, az érzékelő emberre való tekintet nélkül kapcsolódik? Vagy, ami ugyanide vezet vissza, a szépség természete relatív vagy abszolút? Erről, mint más dolgokról is, a vetélkedésre vágyó emberek, az igazság ama forrásától és fejtől, Arisztotelészről fogva folyvást vitáztak: tudniillik filozófusok, mégpedig éles elméjük és tapasztaltak. Talán félnem kellene, nehogy, ha az ingyenc ízlés valamely előljárója, és a szépművészetek egyik feje ide jönne, a mi bőbeszédű locsogásunkat csupán arckifejezésével és tekintetével elhallgattassa. De tudom, hogy nem nekik írok; nem megbízatás és haszonvágy nélkül fogtam ebbe. A tárgy jobb megértése és a szócsata kivédése érdekében úgy tetszett, hogy ezt a tételt röviden összefoglaljam. Mi most itt azt a szépséget vizsgáljuk, kutatjuk, írjuk le, tárgyaljuk, mely az esztétika tárgya és anyaga. Azt törekszünk meghatározni és megalkotni, amire az írott kultúra és a csiszoltabb művészetek tekintettel vannak. És végül: azt, ami minket a saját természetéből kifolyólag, tisztaságával, bájával, gráciájával gyönyörködtet. Az ilyenfajta szépséget fel kell fogni, érzékelnit kell. Hiszen hogyan képzeljük el és imitáljuk a szépséget, amit nem is ismerünk? Vagy miként fogja gyönyörködtetni lelkünket az a szépség, melyet nem érzékelünk? Tehát az érzékletesség és a tárgy felfogása a mi kitűzött célunkhoz nélkülözhetetlen. Nem számít, hogy az érzékelés és a felfogás megosztva alkotja-e meg a szép természetét, vagy mintegy szükséges előfeltételei annak, melyek nélkül hatástalan lenne a szépség. Azt szeretném, ha az lenne biztos és bizonyos, hogy nálunk, esztétikánál, ahogy mondtam, a szépség nem létezhet másként, mint érzékletes szép-

ségeként. Ez a mi esztétikánk célpontja; amelyet pedig ha valaki skolasztikus módra relatív szépségnek nevez, nem tiltakozom.

(V. Honnan ered általában véve az aiszthézisz, azaz az érzéketlenség?)

Most azt vizsgáljuk: honnan fakad a szép eme érzéketlensége, érzékelése és gondolati felfogása? És, ami voltaképp ugyanaz: mi teszi a tárgyat érzéketlenségre széppé? Azt állítom, hogy ezek a fényből és az *életteliségből* fakadnak. Először tehát azt fogom taglalni, mi is a fény, és honnan ered; azután az életről és az életteliségről fogok értekezni, és azt fejtem ki. Mindkét fejezet hosszabb terjedelmet kíván.

Második fejezet.

Az érzéketlenség mindenekelőtt a fényből fakad. Fényt a színek adnak.

Elsősorban melyek?

(I. Az érzéketlenséghez mindenekelőtt fény szükségeltetik.)

Mindig is igen elhibázott volt az a vélekedés, hogy végsősoron az a beszéd vagy tett elegáns és kifinomult, amit magyarázni kell. A szépművészetekben semmiféle szépség nincsen, ha nincs bennük *érzékeltető fény*. A spanyol költőknél több szép műalkotás akadt volna, melyeket ha összeszednek, kiadnak, nagyobb tisztasággal és fénnel sugároznának; ők maguk is megvallják, hogy az ő körükben népszerű Gongórájukat⁴⁴⁴ nem is értik. Ez azonban mégsem vehető a szemükre, mert az ő homályosságuk velük született. Higgy nekünk: mind a Költőknek, még ha az istenek nyelvén beszélnek is, mind a szépművészetek valamennyi alkotójának érthetőnek és érzékeltetőnek kell lenniük műveikben! Miért várnék én a szépművészetektől misztériumokat, mely az isteni kinyilatkoztatások sajátja? A szépművészetek menekülnek a káosztól, és kívánják a fényt: enélkül olyanok valamennyien, mintha nem is lennének. Amíg ugyanis a szépség a sötétben rejtezik, nem érzékeltető, nem fogható fel, nem gyönyörködtet. De mihelyt valamelyes fény jelenik meg, menekülnek az árnyak, felcsillannak a kincsek, a szépség feltárja saját arcát, kiárasztja bájait, és olyanná lesz, amilyenek született. Úgy vagyunk mi mindezzel, mint ama dolgokkal, melyeket a természetben látunk: ezekben ugyanis nincs semmi szépség, ha nem kapnak fényt, melynek révén harmonikus mivoltukban jutnak el szemeinkig.

(II. Többnek kell lennie ennek a világosságnál.)

Az érzékeltető fénynek többnek kell lennie, mint a közönséges világosságnak. Sok dolog volt ugyanis előttünk a kultúra és a művészetek világában, sok a hétköznapi társalgásban, tettekben, melyekben megvan a világosság, ami miatt jól átláthatók és jól érthetőek. Még sincsen meg ezekben az a fény, melynek révén érzékeinkre egyfajta nagyobb és sokkal kedvesebb impulzust gyakorolhatnának. Ha ez a fajta fény erőteljesebben koncentrálódik és magasabb fokra vált, érzékeltető *fényesség* és *ragyogás* keletkezik; amiből következik, hogy nem minden ragyog, ami fénylik. A legragyogóbb fényesség öntötte körül ama égi követet, Raphaelt, akit Isten az első emberhez küldött, mikor azt alvilági ellensége arra biztatta, hogy a paradicsomi szabályokat szegje meg. Mégpedig azért küldte, hogy a vívódó lelket

⁴⁴⁴ [Gongóra I. 283. jegyzet.]

ama boldogságra emlékeztetve, melyet birtokol, és megfélemlítve, hogy olyan veszedelembé kerül, mely bizonyosan igen nagy és állandó lesz, a parancsok betartására rávegye.⁴⁴⁵

(III. De nem túlságosan soknak.)

Az általunk tárgyalt fény a közönséges fény elvén működik, mely ha túlságosan sok, sérti a szemet, és nemhogy nem világítja meg a tárgyat, inkább elhomályosítja azt. Ha ugyanis művének minden egyes részletét a fény ugyanakkora ragyogásával árasztja el a szerző, az első részletek, melyek szemünkbe tűnnek, érzékeinket olyan erővel rohanják le és foglalják el, hogy azok nem is tudnak a többire figyelni. Az történik, mely pompás lakomák során szokott meggesni ama vendégekkel, akik már az előételeknél jól belakmározva a későbbi fogásoknál nemhogy étvágytalanok, sőt, már émelyegnek, még ha a későbbi fogások jobbak is az elsőknél. – Másfelől hogyha minden részlet egyaránt és egyenlő mértékben meg van világítva, akkor valamennyi érzékünket hol ide, hol oda ragadják, fárasztják, és annyira megosztják, hogy azok sem az egyes részleteket, sem pedig az egész alkotást nem tudják befogadni. Végezetül: lehetséges egyáltalán, hogy a sok fény ne akadályozza, és ne homályosítsa el saját hatását, s ne fosszon meg a gyönyörűségtől? A festészetben van egy általános szabály, miszerint a képen egyetlen szín legyen csak a többinél ragyogóbb; nehogy, ha több szín is élénk, azok ragyogása magához vonzza a szemet, egyik se emelkedjék ki, és ily módon gyönyörűség helyett undort szüljön. Jól mondja témám szempontjából Maximus Tyrius: Kedves a szemeknek a színek ragyogása; de ha nem adsz hozzájuk árnyékot, keservvé változtatod örömeiket.⁴⁴⁶

(IV. Határt kell szabni számára az árnyék révén.)

Tehát határt kell a fénynek szabni, és kiemelni az árnyék által. Látjuk, hogy a természet is e törvény szerint működik. Vajon mit ruházott fel, festett ki élénkebb színekkel, mint a mezőket? Ámde saját művészetét a festészet eme legkiválóbb mestere jól kimutatja, midőn eme mindenkinek szóló látványosságban szereti a fényt és az árnyékot oly alkalmas módon párosítani, amint látszik is. E kettő egymással korlátozásával olyan viruló táj keletkezik, melyet a természet legszebb öltözetének szánt. A természet eme színezete igen kedves számunkra, ha nem tévedek, azon okból, mivel benne a fény és az árnyék a legmegfelelőbb módon keveredik. A fény eme keveredése nélkül semmi sem lehet ragyogó;⁴⁴⁷ és miként a természetben, a művészetben is társulni kell a fénynek az árnyékkal. Senki sem vegyítette jobban fényt az árnyal, mint Zeuxisz, Parrhasziosz, és mások, akik művészi dicsőségért versengtek. Apellész azonban senki sem tudta utánozni, mivel kész festményeit sötét folyadékkal oly vékonyan bekente, hogy az a fényt visszaverve a színek fényességét fokozta, és megőrizte azokat a portól, szennyeződéstől, és nézője számára mintegy kézzelfoghatónak tetszett. Másrészt ama komoly megfontolásból is tette ezt, nehogy a színek ragyogása a szemek fényét sértse, mint a csillámkő már messziről is a ránézők szemét: ugyanezen folyadék a túlzottan ragyogó színeket rejtve leárnyékolta.⁴⁴⁸

⁴⁴⁵ L. Milton, V. könyv. [MILTON, John, *i.m.*, V. 220–330.]

⁴⁴⁶ XXXV. értekezés, ὄφθαλμοῖς φίλον stb. [TYRIUS, Maximus, *Dialexeisz*, XXXV. értekezés: *Lehetséges a kedvezőtlen körülményeket is hasznunkra fordítani!*]

⁴⁴⁷ Seneca mondja, Ep. XXXI. [SENECA, Lucius Annaeus, *Epistulae morales ad Lucilium*, IV. XXXI. 5.]

⁴⁴⁸ Plin. Hist. Nat. Lib. XXXV. Cap. X. [CAIUS PLINIUS Secundus, *i.m.*, XXXV. XXVI. 97.]

(V. A fény és árnyék eme kevercse a szín.)

A fény és árnyék eme kevercse, mérséklése és változatossága a *szín*. Számomra a színek a tárgyak sajátos, egyedi formái, melyek révén azok a fénynek, illetve az érzékletességnek bizonyos fokát bírják, és érzékeinket megmozgatják. Fénynek és árnyaknak, színeknek és hasonló sajátosságoknak a megnevezéseit legyen szabad a festészetből kölcsönöznöm: egyrészt mivel a szépművészetek közös jegyei kölcsönösek, másrészt mert a legkiválóbb görögök és latinok is e módon szóltak róluk. Ezt a beszédmódot elfeledte a középkor, de a művelt nemzetek már újra felélesztették, és saját nyelvükre átültették. Kutassuk most, melyek azok a színek, amelyek érzékletes fényvel árasztják el a szépművészeteket, és hogyan nyerjük őket? Mivel a fény és árny kölcsönös mérséklése igen sokféle lehet, szükségképpen nem kevés szín létezik. A legfontosabbak: az *újdonság*, és ennek *csodálatos* volta; a *formák* és *képek*, mind a hasonlóak, mind a különbözőek; a *nevetséges*, a sajátos *humor*, és az úgynevezett *alakzatok*, *figurák*.

Harmadik fejezet.

Az újdonság, és annak csodálatos volta.

Első Rész.

(I. Mi az újdonság?)

Az újdonságot a szépség egyik legfontosabb színének tartják. Számomra pedig az az újdonság, melyről ezidáig semmilyen képzetrel és ismerettel nem rendelkezttem; vagy ha igen, akkor az homályos, elfeledett volt. – – – Minden újdonság elsősorban a tárgyban rejtezik, vagy mert az számodra új dolog, vagy mert ugyan nem új, de új, számodra eddig ismeretlen oldaláról mutatkozik. – – – A tárgy eme újdonsága azután új képzetet támaszt benned.

(II. Az emberi természet vágyik az újdonságra.)

Az emberi természet újdonságkívánó. Ezt mondja számomra egyfajta belső érzék, és valamennyi kor törekvései és példái. Új helyszín, új ember, új ruhadivat, új könyv, új látványosságok és minden más újdonság – nemde vágyunk rájuk? Türelmetlen és nyugtalan a lelkünk, melyet az újdonság szerelme lángra gyújtott. Új művészeteket, új tudományokat, új földeket, új világot kutatunk, és meg sem érezzük a kényelmetlenségeket, mely erőinket, életünket apasztja; a bonyodalmak, a legnagyobb veszedelmek mind csak tüzelik vágyunkat: annyira izzik bennünk ez a vágy... Hiszen minden dologi sajátosság közül, melyek minket ösztönöznek, az újdonság ereje messze a legnagyobb, még ha sokszor az új dolgoknak sem a szépségét, sem egyéb adottságait nem is ismerjük. E jelenséget láthatjuk Zeuxisz egyik képén is. Ő időnként hősokeket, vagy Isteneket, vagy szép dolgokat, vagy bármilyen közönséges, népszerű tárgyat is megfestett; de majdnem mindig új szempontból kommentálta őket. Merészsége eme merényei között lefestett egy kentaur asszonyt, aki ikreit emlőjéből táplálja; az egyiket az anya maga előtt tarja karjaiban átölelve, és ember módra szoptatja; a másikat pedig lóemlőjéből eteti. A kép felső részén mintegy barlangból kitekintve kentaur férje nevetve nézi, jobbjával pedig egy oroszlánkölyköt emel fel, hogy a gyerekeket játékból megijessze. A kép minden részlete komoly művészettel és igen szerencsésen van kidolgozva; a színek, árnyékolás, arányok, nagyság, az egész alkotás kiegyensúlyozottsága, harmóniája, minden vonatkozása a legfelsőbbrendű. De legnagyobb erénye és művészi teljesítménye, hogy egy és ugyanazon tárgynál maradván a különbözőséget, másságot művészi módon kitű-

nően megjeleníti. Látod, hogy mindkét alak erősen durva, borzas hajú, dárdatekintetű, minden tekintetben rémisztő, mégis nevető, ámbátor vad, hegyi, szokatlan arcúak. Különösen az asszony kidolgozását mondhatnád tökéletesnek: mindkét része jól megformált, érkeinket felserkenti, de egyszersmind rögvest lágyan meg is nyugtatja, mintha a nézőknek csalna a szeme, és nem tudnák, hogyan lehetséges ez így együtt. A gyerekek nemkülönben, és apjuk is durvák, és már abban a korban is vadnak számítottak: az oroszláncölökre néznek, mégis mindkettő csüng az emlőn... Mindezt tehát a festő egyedülálló művészettel fejezte ki, és maga is arra a gondolatra jutott, hogy úgy vélte, e mű kiválósága mindenkit csodálkozásra és elragadtatásra fog indítani. És azok, akik látták, rögvest felkiáltottak, és a különös ötletet, az újszerű tárgyat dicséretekkel illették. Akkor azonban észrevette Zeuxisz, hogy a tárgy újdonsága fogja meg lelküket, és elvonja őket a művészet élvezetétől, olyannyira, hogy nem figyelnek az ábrázolt tárgyak kidolgozottságára és szépségére. Gyerünk – szólta a tanítványához –, tekerd össze ezt a képet, és vidd haza; mert ezek csak a művészet szokatlan tárgyát dicsérik benne, ama vonásainak azonban, melyek eleganciával kidolgozottak, melyek mesterien tökéletesek lettek, nem tulajdonítanak jelentőséget: a művészi kidolgozottságon felülkerekedett a téma újdonsága.⁴⁴⁹ Majdnem minden ügyünkre jellemző sajátosság, hogy ama dolgokat, melyek értékesek voltak, habár jók is, mégis, miután megszoktuk, nem csodáljuk, és időnként meg is utáljuk őket; ama dolgokat pedig, amelyeknek semmi becsé nincs, nemcsak nem utasítjuk vissza vagy nem vetjük meg, inkább mintegy újdonságként keressük őket.

(*Miért?*)

Honnan fakad az újdonság iránti eme természetes vágy? – kérded. Nem kell nagy erőfeszítés az ok kikutatásához: mivel nem minden, ami új, jobb a réginél, amiként nem is rosszabb azoknál minden új. Találó azt mondani: az emberek, akiknek kivétel nélkül meg kell halniuk, nem akarnak azon dolgokra tekinteni, melyek régi mivolta a romlás eme szükségszerű voltát hirdeti. Ellenben örömmel ölelik magukhoz ama dolgokat, melyekről látják, hogy épp most születnek, amiatt, mert úgy tűnik nekik, hogy ezekben az ifjúság, életerős és élet képét látják. Lakozik bennünk ugyanis, amint már mondtam, egy élénk szellem, örökké égő tűz, mely minket a dolgok legvégső ismeretére és a változatosság felé űz, hajt, ragad. És az újdonságnak is sajátja, hogy nem tudja leplezni önmagát, természetéből fakadóan érzékletes, színes, vágyat keltő. Tehát amint egy adott új tárgy jelenlétére figyelmesek leszünk, egész természetünk rögvest felbolydul, lelkünk mintegy kiugrik a helyéről, erősen vágyik szembekeverülni az újdonsággal, és érzékelni azt. – Mindeközben háttérbe szorul minden más képzet, melyekkel azelőtt az elme foglalatoskodott, a lélek korábbi indulatai elcsendesednek.

(*III. Ezt a vágyat táplálni és korlátozni kell.*)

Jó az újdonság iránti vágy, ha megőrizzük benne a mértéket. De milyen gyakran válik mértéktelenné! Mi más lenne az oka, hogy e művészetekben olyan dolgok is tetszenek, melyek kevésbé tökéletesek? Mi vezethette Senecát ama töredezett és szentenciózus írásmódra? Mi itatta át Lucanust, vagy még inkább Statiust ama göggel és kevélységgel?⁴⁵⁰ A megtévelye-

⁴⁴⁹ Lukiánosznál. [LUKIÁNOSZ, *Mortuorum dialogi, Zeuxis vel Antiochus – Luciani Samosatensis opera omnia, per Iacobum Mycillum translata, Lugduni, Frellonium, 1659, 266.*]

⁴⁵⁰ [Esetükben egy-egy konkrét műre vonatkozik az utalás: LUCANUS, Marcus Annaeus, *Pharsalia*; STATIUS, Publius Papinius, *Thebais*.]

dett ízlés eseteit miért számláljuk az erősebb jogán a különlegességek közé? Mit sugallt Pliniusnak az ifjú cicoma? Minden dolog között a legkedvesebb számunkra az Újdonság.⁴⁵¹ Ez néha annyira magával ragad bennünket, hogy nemcsak a tévedéseket, melyek az igaz és a jó valamiféle látszatával bírnak, hanem magukat a meztelen vétkeket is helyeseljük, mindössze egyetlen érv alapján: hogy újak.

Ócskaság számunkra minden, amit korábbi éveinkben
Láttunk, és megvetjük, amit egykor megszemléltünk.⁴⁵²

(IV. Ezt teszik az esztéták.)

A szépművészetek különösen érdemesek rá, hogy az újdonság iránti vágyunkat korlátozzák, és a tárgyak szépségével oly módon elégtételt adják ki, hogy vágyunk céljai ne tévedések és vétkes dolgok legyenek. Ezért a szépművészetekben és tudományokban megengedett az újdonság formája; mert közülük több művészeti és tudományág folyvást eltérő jellegűvé válik régi arcától, és a mi korunkban is nap mint nap más arculatot, új tárgyakat, új elmeszüleményeket mutatnak fel. Ezek újdonságát megfigyelhetjük a *gondolatokban* és a *cselekedetekben*; és pedig e kettő tekintetében külön-külön és együtt is.

Semmi sem termékenyítőbb a szellemnek, különösen azon szellemeknek, melyek a tudományokban jártasak. Ezt abban láthatjuk át legvilágosabban, hogy nincs olyan kor, mikor ne találtak volna fel új dolgokat. Hogy mennyit is, mióta van ember? – Mindig keressük az újdonságokat, mindig feltalálunk, itt és ott, ezek és azok: mégsem fogyunk ki sosem az anyagból, sosem hiányoznak az új gondolatok. Továbbá, mert erről is szólnunk kell, új gondolatok akkor születnek, ha vagy a tárgyuk és a témájuk új; vagy ezek ugyan már léteztek korábban, de vannak bennük új részletek, és új elv, új szerkezet kerül bennük felfedezésre; vagy pedig mivel maguk a gondolatok alakultak újjá újabb változtatások, átalakítások, összevetések, képzettársítások révén. Régi dolognak mondják: a nagy fejedelmek időnként elvegyülnek a nép között. Új lesz, ha így mondom: a király akkor nagy, amikor saját méltóságából valamelyest visszavesz, és látványosan örömmel ereszkedik alább, s némelykor levette a királyi méltóságot, egyeseket bizalmasan kezel. – Felesleges lenne itt a dolgok és műveletek újdonságait bemutatni, mivel ezeket mindenünnen, minden nap és minden érzékünkkel magunkba szívjuk. – Egyetlen megfigyelést rögzíttek csak. Juppiter, a dolgok kíváncsi kutatója újfajta csáberőt fedezett fel Junójában, ahogy Wielandnál áll, melyre korábbról sem nem emlékezett, sem nem érezte azt eddig.⁴⁵³ Azt akarom ezzel mondani, hogy azon dolgokban is, melyekkel mindennap találkozunk érzékeink, lehet találni olyan valamit, mely korábban, amikor talán nem figyeltünk rá, elkerülte elménk és szemeink figyelmét. A véletlen sok mindent feltár. És, úgy gondolom, nem más ez, mint a szeretők számára a harag után szerelmük újraszületése.⁴⁵⁴

⁴⁵¹ Ovid. Lib. III. de Ponto. [Publius OVIDIUS Naso, *Ex Ponto*, III. IV. *Rufino* 51. Az eredeti szöveg-hely: „Est quoque cunctarum nouitas carissima rerum.”]

⁴⁵² Calpurnius Ecloga VII. [CALPURNIUS, Titus Iulius, *Bucolicae*, VII. ecloga, 45–46. – a vers szerepel majd Johann Joachim Eschenburg példagyűjteményében is, *Beispielsammlung zur Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften*, I, Berlin und Stettin, Nicolai, 1788, 333.]

⁴⁵³ [WIELAND, Christoph Martin, *Juno und Ganymed* = UÖ, *Comische Erzählungen*, s.1., 1765. 118–140.]

⁴⁵⁴ Terentius, Andria. [Publius TERENTIUS Afer, *Andria*, 554–555.]

(V. Az újdonságnak megvannak a maga fokozatai.)

Az újdonság fokozatonként különböző; bármely dolog is számít újnak, biztosan egy adott fokozaton áll, azaz újabb vagy kevésbé új. Az újdonság legalacsonyabb fokának az látszik, mikor ama tárgyak, melyek emléke bennünk elhomályosult vagy kialudt, újraelednek és régi fényükben állnak előttünk. Magasabb fokozatnak tűnik az, amikor egy dolog először igen szokatlanul és ritka módon zajlik le. Azután amikor valamiről csak hallunk, másoktól értesülve tudunk róla, ám most először mi magunk is látjuk. És végül következnek azok a dolgok, melyek csak igen kicsiny hasonlóságot mutatnak ama dolgokkal, melyek azonos fajtájúak és már ismertek számunkra. Ritka dolog, hogy valaki gyermekéveit taposva megöszül, mint ama szerencsétlen sorsú királyunk,⁴⁵⁵ aki élete virágjában, királysága szerencséjével együtt Mohácsnál elveszett. Az üstökösökről nem keveset olvastam és hallottam; az azonban, amit évszázadunk hatvankilencedik évében láttam, új volt számomra.⁴⁵⁶ Mindezeknél újabb mindaz, amit sem nem láttam, sem nem hallottam, csak az elnevezését ismerem, nincsen róla semmilyen képzetem. És mit mondjak ama dolgokról, melyeket korábban egyáltalán nem is ismertem? Az újdonság komoly bizonyítéka számomra, ha egy adott dolog izléses embereknek, valódi esztétáknak mindig, vagy igen sokáig tetszik. De nem érthetek egyet Voltaire-rel, amikor Tasso Jeruzsáleméhez onnan meríti ajánlását, hogy a velencei hajósok még a legutóbbi időben is sok részletét szokták énekelni e műnek.⁴⁵⁷ Ugyanis Skócia északi népei, Home tanúsága szerint, bár őket nem tarthatjuk esztétáknak, az Ossziánból hosszabb strófákat el tudtak mondani.⁴⁵⁸ Az újdonság legmagasabb fokát ama dolgok birtokolják, melyekről el sem tudjuk képzelni, hogy léteznek. Ha valaki a holdra hajózna vagy repülne, vagy a kör négyszögesítését, vagy az örökmozgót feltalálná, nos, az igazán nagyon új dolgot adna nekünk.

(VI. Fokozatai szerint megvan a maga hatóereje.)

Az újdonság ereje nem mindig ugyanakkora, hanem újságának fokozatai, rendje szerint birtokolja azt. Az újdonság első, rendes ereje az, hogy az érzékek és az elme figyelmét felkelti. A gyakrabban előforduló, ismert dolgokat gyakran nem méltatjuk rögtön pillantásra; vagy bizonyos, hogy szemeink könnyedén siklottak el felettük – hacsak nem olyanok, melyek érzékszerveinket, szívünket már korábban áthatották: ezek emléke ugyanis, rajtuk gondolkodni, róluk hallani mindig gyönyört szül. Ami azonban új, rögtön, első pillantásra szemünkbe ötlük, és nem elég egyszer, rögvest rá pillantani; felélénkíti minden érzékünket és magához vonzza őket. Oly sokáig időzünk nála, míg minden egyes részét egyenként és összességében szemügyre nem vettük, és szilárdabban emlékezetünkbe nem vettük, mint azon dolgokat, amelyek gyakoriak, és a szokottnál semmi többet nem nyújtanak. A napkelte, mondja az író Herenniusnak, a nap pályája, lenyugvása sosem csodálat tárgya, mivel mindennapi; de a napfogyatkozást csodálják, mert ritka; és a nap fogyatkozását inkább cso-

⁴⁵⁵ [II. Lajos magyar király.]

⁴⁵⁶ [Az 1769-es, Messierről elnevezett üstökös nagy érdeklődést keltett a magyar tudós és amatőr csillagászok körében. Hatvani István és Johann Friedrich Zach megpróbálta kiszámítani a röppályáját, Biancovich János is felvette később az üstökösökről írt összefoglalójába (*Az üstökös csillagokról*, Tudományos Gyűjtemény, 17 (1833), 72.)]

⁴⁵⁷ [VOLTAIRE, François-Marie AROUET, *ESSAY SUR LE POESIE EPIQUE*, PARIS, CHAUBERT, 1728.]

⁴⁵⁸ [HOME, Henry, LORD KAMES, *Sketches of the History of Man*, I. Edinburgh, 1807, 179–180. Ebben a művében Kames az Ossziánról hosszan értekezik, ősköltészeti alapműként állítva azt be (bár nem zárja ki teljesen a fikció lehetőségét sem).]

dálják, mint a holdét, mert az utóbbi gyakoribb.⁴⁵⁹ Megmutatja tehát a természet, hogyan lehet megszokottá válni, és hogy a megszokottá vált dolgok nem izgatnak fel senkit. Az újdonság azonban, a kiemelt dolgok felindítanak minket. Ímítálja tehát a művészet a természetet, és amit az kíván, kitalálja; amit az megmutat, követi.

Második rész.

(I. Mi a csodás, a csodálatos?)

csodás vagy csodálatos alatt azt értjük, ami ritka, szokatlan, hirtelen és váratlan. A csodálatos az újdonság legmagasabb fokát, osztályát birtokolja, kis dolgokban épp oly elterjedt, mint nagyokban. Ha egy mű akár emberi erő, akár isteni hatalom révén lesz ritka és szokatlan, csodásnak mondjuk: kiérdemli és ki is követeli a csodálkozást.⁴⁶⁰ Ebben a felindulásban nem kis segítségre lehetünk, hogy a jócselekedetre ösztönözzünk, és a rossz elkerülésére.

Egyesek azt akarják, hogy csak azon alkotások számítsanak csodálatosnak, melyeket a világi dolgok megszokott rendje mellett, vagy ennek ellenében Isten sajátos beavatkozása révén nyernek erőt, jönnek létre. Túlságosan csodálnánk tehát, ami nem csodálatos? Bármi, ami oly nagy és fenséges, annyira szokatlan, hogy a közönséges mértéket, a megszokott magasságot, elképzeléseinket és várankozásainkat meghaladja, akár e testi világban van, akár az erkölcsi világban, a valós vagy a képzelet világában, légyen akár jó, akár rossz, szép vagy csúf, valóban csodálatraméltó. Kettős természetű tehát a csodálatos; egyfelől az ember erejéből, másfelől az isteni világból fakad, melyet *machinának* nevezünk a tragédiától kölcsönzött elnevezéssel, ahol midőn az isteneket az égből leszállóban mutatták be, machinát, azaz gépezetet alkalmaztak erre.

(II. Mekkora a hatása?)

A szépművészetek legkiválóbb adottságai és a szép színei közé tartozik a csodálatos; ugyanis nagymértékben esztétikai jellegű, érzékletes, nagy ereje van, és általa bizonyos igen élénk érzés, melyet akár csodálkozásnak, akár csodálatnak is nevezhatsz, keletkezik. Vizsgálj meg Te magad is, mekkora erőt fejt ki a lélek, hogy megragadja azon új dolog okát, szerkezetét és természetét, mely téged csodálkozásra serkentett. És minél váratlanabb ez a dolog, minél inkább rejtve van e mű alapja, oka és módja, annál nagyobb a csodálkozás, intenzívebb a törekvés és az igyekezet a megismerésére. És ha ez a te elveiddel, ideáiddal, ítéleteddel ellenkezik? Hiszen ahogyan a csodálatos, a csodálkozás is kettős természetű; és ámulattá válik, amikor a tárgya oly erős, nagy és váratlan, hogy érzékeinket mintegy lerohanja, elnyomja. Mérhetetlen örvényt és meredek mélységet pillantok meg hirtelen; vagy ama halhatatlan örökléttel szembesülök elmém mélyebb gondolatai közepette: ekkor megmeredve döbbenek, és elveszítem magamat. — — Elmémbe nincs más kép, alig van érzés a testem-

⁴⁵⁹ [*Rhetorica ad Herennium* – Szerdahely korában Cicerónak tulajdonított, valójában ismeretlen szerzőjű, Kr.e. 90 táján keletkezett mű. Idézett részlete: III. 22. 36.]

⁴⁶⁰ Home és mások megkülönböztetik a csodálkozást a csodálattól; az előbbiről azt mondják, a dolog hirtelensége váltja ki; az utóbbit pedig a dolog erejének megismerése, mely olyan nagy, hogy nem lehet felmérni. Hogy ez érzelem-e? Descartes szerint igen, Wolf szerint nem. [HOME, Henry, Lord Kames, *Elements of Criticism*, I, Dublin, Ingham, 1772, 259–260. Chapter VI. *Novelty and the Unexpected Appearance of Objects* – a 'wonder', az 'admiration' és a 'surprise' közötti különbség kifejtése. DESCARTES, René, *Les Passions de l'Ame*, Paris, Le Gras, 1649, 54. § 'admiratio' címszó. WOLFF, Christian, *Philosophia practica universalis, methodo scientifica pertractata*, Frankfurt és Lipcse, 1739, 294. §. 'admiratio' címszó.]

ben, megtorpannak tagjaim - Ha az ámulat olyan erős, hogy nem lehet elviselni, a hirtelen erőtlenségtől összeomlik a lélek. Ez a csodálkozás végső foka. Láthatsz embereket a dolog feletti hirtelen csodálkozástól elerőtlenedve szoborarccal, fakón és hang nélkül. Kiszalad belőlük a vér, hideggé válik a test, a lelket körülfogja a csoda: azt hinnéd, kimenekült belőlük a lélek. Az ámulatból magához tér az ember, de a lélek összeomlásából nehezebb felépülni. Az ámulat mindig hirtelen támad, és lassan múlik. – Ezek a csodálatos hatásai.

Vajon bölcs dolog-e csodálkozni valamin? – kérdem én, mégpedig ama közmondás miatt, mely egyesek elméjébe ötlött: A bölcs sosem csodálkozik.⁴⁶¹ Mindenben csodálkozni a tudatlanok szoktak; akit viszont semmi sem indít csodálkozásra, az nem ember. Egyedül az isteni elme az, amely nem csodálkozik semmin sem. Nemde hány és hány dolog akad, ami számunkra csodálatraméltó kell legyen? Hiszen sem minden dolgot előre látni, sem minden eljövendő dolog okát első látásra felismerni nem tudjuk: ezért támad csodálkozás. Ha ez a csodálkozót mindig úgy felkavarná, hogy sem lelke nem tudná túlélni, sem józan esze nem tudna megmaradni, csak akkor lenne igaz a venusiai költő mondása:

Semmin sem csodálkozni: ez talán az egyetlen dolog, Numicus,
Ami önmagában is képes boldoggá tenni és boldognak megőrizni!⁴⁶²

(III. Milyen tárgyakhoz illik a csodálatos?)

A csodálatos illik a széphez és a csúfhoz, a jóhoz és a rosszhoz. Kítűnő példa a Sátán malíciája az angolok és németek homéroszánál,⁴⁶³ vagy egyes szereplők gaztettei Shakespeare-nél;⁴⁶⁴ Verres és Sassia, Cluens anyja Tulliusnál,⁴⁶⁵ akik nem kisebb csodálkozásra indítanak, mint a hősök fennkölt karakterei Plutarkhosznál⁴⁶⁶ és más művészeknél. A szépség és a jószág egyedülálló módon eme csodálkozás és ámulat elmúltával szeretetet, csodálatot és vágyat hagy maga után; a gyalázat és a gonoszság pedig semmi mást, mint utálatot, gyűlöletet és rémületet kelt; különösen mikor az számunkra kárt okoz vagy azzal fenyeget. Mégsem vágyok olyan csodálkozásra, mely engem akár erősen vágyakozóvá, akár megfélemlítetté, vagy a kettő közül bármelyik szempontból nyugtalanná, felkavarttá tesz.

E napot és a csillagokat, és bizonyos pillanatokban
A múltó időt vannak, akik minden félelem nélkül
szemlélik. ...⁴⁶⁷

Harmadik rész

(I. Az új és a csodás érzékelése kedves számunkra.)

Az új és a csodás, ha akár ez, akár az nem jár együtt a magunk vagy másvalaki veszedelmével, kedves számunkra és gyönyörködtet, akár csodálkozásról, akár ámulatról van szó. Az oka a következő: természetes kíváncsiságunkat kielégíti, fantáziánkat új képekkel, elménket nagyobb gondolatokkal gazdagítja, és az egész embert gyönyörre keltve felindítja. Megesik a dolgok hétköznapi zajlása során, hogy az embert saját köznapisága miatt utálat fogja el.

⁴⁶¹ [Ezt a sztoikus mondást idézi és parodizálja PASSERAT, Jean, *i.m.*, 29. „Zenonis sapiens, nihil admiratur et opat.”]

⁴⁶² Lib. I. Epist. VI. [Quintus HORATIUS Flaccus, *Epistulae*, I. VI. 1–2.]

⁴⁶³ [Klopstock és Milton idézett műveiben.]

⁴⁶⁴ [Elsősorban William Shakespeare *III. Richárd* című drámájára vonatkozó utalás.]

⁴⁶⁵ [CICERO, Marcus Tullius, *In Verrem* és *Pro Cluentio* című beszédeinek negatív hősei.]

⁴⁶⁶ [Utalás Plutarkhosz idézett művére.]

⁴⁶⁷ Uo. [Quintus HORATIUS Flaccus, *Epistulae*, I. VI. 3–10.]

Amennyiben ennek távoztatására buzgón keresi a csodás dolgokat, nem csoda, ha azok érzékelése új erőt ad számára, és nagyobb dolgokra sarkallja. Az újdonság legerősebb bizonyítéka, ahogyan mondtam, ha egyazon tárgy egy jó ízlésű embernek hosszú időn keresztül tetszik.

(II. Milyen szabályok mentén kell táplálni az újdonságot és a csodálatot?)

Mivel tehát az új és a csodás fölöttébb jeles hatóerők, a művész nem szalaszthatja el az alkalmat az újdonság és a csodálatos ábrázolására, akár fennkölt karakterek és nagyszerű tettek, akár gondolatok vagy képek, akár ecset vagy véső által, akár más egyéb módon. — — — Az Iliászban minden csatajelenetet csodálatos változatossággal árnyalnak ezek a színek. Már ekkor ismert, hogy egyedül a fantázia nem elegendő az új és csodás befogadásához; a világ ismerete, mind a láthatóé, mind a szemünk előtt elrejtetté, szükséges ehhez: így könnyebb megtalálni, ami csodás, és el fogjuk kerülni a túlzást és a hibákat. — De hogy ez milyen szabályok mentén történik, elmondom.

(Első.)

Először: az anyag legyen alkalmas az újdonságra és a csodálatosra. Akkor ilyen, ha nem jelentéktelen, és ha mind a szerzőhöz, mind az általa megcélzott közönséghez illik. Mindaz ugyanis, ami az esztétikai horizont alatt van, jelentéktelen, apróság, csekélység vagy bolondság, melyek talán gyermeki tréfákhoz illenek, de sem a figyelmet és a csodálkozást nem keltik fel, sem az újdonság iránti vágyat nem elégítik ki. Az anyag legyen mindenekelőtt a szerzőhöz illő; vagy ha nem így lenne, nem tűnjék kimerítettnek, száraznak, amely semmi újat nem ad és nem kap. Émelygést keltenek bennünk egyes művészetek írói, midőn század-szor is ugyanazt a káposztát főzik újra. Az ilyenek közé a bevett tudományok képviselői közül is nem keveseket méltán sorolhatunk. — Végül: lássa azt a művész, vajon a téma, és mindaz a csodás dolog, ami ebből születik, illik-e azokhoz, akiknek előadja. Aiszoposz meséit, ahol állatok beszélnek, nemde milyen csodálattal fogadják a gyerekek, és mindazok, akiknek elméje gyermeki? Nem kevés dolog van Homérosznál, a mitológiában pedig igen sok, amelyekre a maguk idejében csodálkozással telve néztek fel, és most, a mi körünkben sincsenek hatás nélkül. Csodálkozom számos dolgon a Messiásban is,⁴⁶⁸ melyek azonban céljukat tévesztik, mivel nem fognak meg engem.

De mit tegyék, ha a tárgy, amelyet kidolgozok, nem Új? A költők különösen, és a szónokok mutatják ebben ki a maguk művészi mesteriségét; nekik ugyanis gyakorta kell forgolódniuk igen régi, és szinte változatlan témákban. Breitinger a maga Kritikai költészettanában⁴⁶⁹ ezekre az esetekre módszereket és különféle példákat mutat nekünk. Régi dolgok, ha már emlékezetük kihalt, újra feltalálásuk által újjászületnek; vagy ha még nem veszett ki emléküik teljesen, erősebb fénybe kerülhetnek: ez pedig többfajta alakzat révén történik. Ha részeit variáljuk, másként kapcsoljuk; vagy ha az egészet másik oldaláról mutatjuk be. Ha új hatáselemek, és a már ismert mű egymást segítve vannak jelen; ha a dolgok egyfajta átfordítása, váratlan indulatok, esetek jelennek meg, az újdonság más és más fajtája keletkezik. Nemde milyen sokan vannak már, akik a különféle művészetekben a szerelmet vették tárggyul? Hány szónok beszélt tisztelettel ugyanazon tanokról a vallást és az erkölcsöket illető-

⁴⁶⁸ [KLOPSTOCK, Fridrich Gottlieb, *i.m.*]

⁴⁶⁹ [BREITINGER, Johann Jakob, *Critische Dichtung*, Zürich, Leipzig, Orell, 1740.]

en? De bárcsak többen lennének, akik erőfeszítéseket tettek e régi dolgok újdonsággá változtatására.

(*Második.*)

Másodszer: Miután kiválasztotta a mű tárgyát, a művész haladjon a saját véleménye és ítélete szerint; gondoljon végig elméjében mindent, keresse, hogy mi lehet új és csodás; mégpedig nem félénken, aggályosan, aggodalmaskodva. Ama szabályokat, melyekről tudja, hogy megkerülhetetlenek, tartsa meg, nehogy ismeretlen, téves utakra kerüljön; egyébként pedig tegye félre minden félelmét, és ne annyira másokat állítson maga elé utánzandókként, hanem ügyeljen arra, hogy magamagát tegye követendő példának. Merésznek kell lennie. Mindenkinek megvan a maga erőssége; és saját tehetségéhez kell igazodnia. Sem szolgálk nem vagyunk, sem nem láthatunk mások szemein át: az ízlésteli ember, az esztéta azon dolgozzék, hogy ő maga eredeti legyen. Akinek jó szelleme van, és – amint gyakran emlékszem is ilyenre – hatalommal rendelkezik, szerencsés módon fogja a köz elé tárni, amit még nem ismernek a népek. A költői mesterségről versben értekezett Horatius, Vida és Boileau;⁴⁷⁰ azt gondolnád, ugyanolyan mindegyikük műve, ha már maga az eredeti tárgy nem mutatná, hogy mindegyikük eredeti. Oidiposzt megírta Szophoklész, Seneca, Corneille, Voltaire és La Motte;⁴⁷¹ de mekkora különbségekkel!

(*Harmadik.*)

Harmadszer: az újnak és csodásnak is van egy sajátos valószínűsége. Miféle hitele lenne, milyen érzéket mozgatna meg ugyanis olyan dolog, mely nemcsak hogy nem valós, de nem is valószínű? Amikor Lukianosz Igaz történetét⁴⁷² vagy Klimius, pontosabban Holberg földalatti útját⁴⁷³ megvizsgálom, ki nem tudom találni, hogy mifajta csodálkozás származhat ezekből. Ha a valószínűsége mint a phároszi toronyra nem tekintünk, és utunkat nem ahhoz igazítjuk, sziklákba, szirtekbe, rémítő szörnyekbe ütközünk. Úgy hiszem, eme szabály elhanyagolása miatt születtek ama mágikus történetek, amelyeket csak a faragatlan népség hallgat vágyakozva, és hisz el: paradoxon és utópia mindaz, ami eltér ettől a szabálytól. Sok regényt és történetet is láthatsz, melyeket e vétséget elkövetve dolgoztak ki. Még Ovidiust sem mondhatjuk minden tekintetben mentesnek tőle a maga Metamorphoseseben. Szavamnak megbocsássanak: a szépművészetek öléből ne szülessenek szörnyek; és nem művészet olyan csodákat bemutatni, melyek az értelem és a valószínűség törvényeivel ellentétesek. Amint semmi sem édesebb az elme számára az Igazság fényénél, úgy semmi sem csodálatot keltő, ami azzal ellentétben áll: vagy a valós, vagy a valószínű az, ami engem megindít. Csodálkozol az ég mérhetetlen tájain, s a csillagok ama palotáin, melyeket a csillagászok a maguk távcsövével szünet nélkül kémlelnek; megrémülsz a vizek ama tömege láttán, melyek a földkerekséget körülveszik: mindkettő valós és csodálatos. Szívednek nem kisebb érzésével fogadod a fiktív tárgyat, ha valami nagyot és fenségeset jelenít meg a valószínűség

⁴⁷⁰ [QUINTUS HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*; VIDA, Marco Girolamo, *Ars poetica*, 1527; BOILEAU, Nicolas, *L'Art Poétique*, 1674.]

⁴⁷¹ [SZOPHOKLÉSZ, *Oidipusz király*, *Oidiposz Kolónoszban*; SENECA, Lucius Annaeus, *Oedipus*, CORNEILLE, Pierre, *Oedipe* (1659); VOLTAIRE, *Oedipe* (1718); DE LA MOTTE, Antoine Houdart, *Oedipe, tragédie en cinq actes* (1726).]

⁴⁷² [LUKIANOSZ, Ἀληθῶν Διαγρημάτων, I–II.]

⁴⁷³ [HOLBERG, LUDWIG, *i.m.*]

hittelével. Mert bár mese, mégis érzed, hogy megértésére készítet egyrészt a valóság tükröződése benne, másrészt a lélek ama erőteljes vágya, mely a csodálatos dolgokhoz vonz.

Mivel pedig a dolog egészében véve annál kevésbé szokott valószerű lenni, minél inkább csodásnak tűnik, a művésznek idejében kell szembenéznie e problémával: azaz mesteri tudással olyannak formálni alkotását, hogy az minél inkább látsszék valószerűnek, mert annál nagyobbak tűnik a csodálkozás is. A költők és szónokok könnyedén képesek ezt megtenni; nekik hatalmukban áll Hallgatóikat saját céljukra hangolni. Ilyen művészi mesterséggel kezdi Maro a szinte hihetetlen hadakozás elbeszélését:

Most pedig, istennők, társátok fel Helicontok,
S zengjen a dal: kik gyúltak hadfők harcra, s a térre
Kit ki kísért, mily nép, és hány élt hős a virágzó
Ítáliában már akkor, s mi viszály viharában!
Mert avatottan, csak ti, szüzek, szólhattok ezekről:
Míg hozzánk ama hír bágyadt szellője ha eljut.⁴⁷⁴

(III. Mikor kell alkalmazni deus ex machinát?)

A deus ex machinát, úgy látjuk, a szépművészetekben arra használják, hogy a bonyodalmat szerencsésebben és szebben oldják meg. Homérosznál gyakran sietnek segítségül az Istenek; Vergiliusnál helyenként rejtve jelenik meg az isteni erő: Juno Turnust, Venus Aeneast leplezett módokon segítik, hogy megértsd: az istenek megmutatkozhatnak a machina révén nyilvánosan, látható módon, és megmutathatják csupán erejüket is, anélkül, hogy személyükben megjelenének. Azon bonyodalomnak, melynek feloldására machinát alkalmaznak, meg kell haladnia az emberi erőt. Mert hisz akkor miért kell háborgatni bármelyik Istenséget is, ha a mi hatalmunk és erőnk is elegendő?

Ne hozz fel
Istent színre, hanemha nehéz baj kérne segédet
Tőle.⁴⁷⁵

Ha ez a szabály érvényes, amint érvényes is, hogyan mentegessük Homéroszt,⁴⁷⁶ hogy isteneit gyakorta lecitálja az égből csatázni és erősítésül? Megsebzik Glaukoszt, segítségül hívja Apollont, az meggyógyítja, és visszatér a csatatérre. Hektórt eltalálja egy nagy szikla; és íme, hirtelen visszatérő ereje felindítja lelkét, hogy megtartsa Mars kockáját. Megharagudván Akhillész katonáit visszavonulásra készíti; mégis ott kellett maradnia. Minerva Iuno ösztönzésére a földre leszállva meghíúsítja a visszavonulás elhatározását, az arra irányuló akaratot. Egyik hadvezér sincs szinte isteni erő híján: mindenütt egy-egy isten a társuk bajban és veszedelemben; Akhillész maga is égi erővel áll ki mindent. Azt hinnéd, hogy a Moeonisi,⁴⁷⁷ a legkitűnőbb művész olyanfajta ember volt, aki azt gondolja, az emberben nincsen semmilyen tetterő, hanem benne és általa isten cselekszik mindent.

Ezek a dolgok teljesen megfeleltek az ő korának: barbár és babonás idők járták akkor; a tudatlanság pedig, és a babonás hit semmi mást nem vár, csak csodákat. Ama csodálatos génius, akihez hasonlót máig nem láttunk, jól ismerte, meggondolva és ízléssel táplálta kortársai kívánságait, és kielégítette azokat. Ha valakik Cicero és Augustus aranykorában,

⁴⁷⁴ Vergilius, Aeneis, VII, [Publius VERGILIUS MARO, *Aeneis*, VII. 641–646.]

⁴⁷⁵ Horat. [Quintus HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, 191–192. Virág Benedek fordításában.]

⁴⁷⁶ [Utalások HOMÉROSZ, *Iliász* című eposzára, Glaukosz esete: VII. 11–20; Hektór esete: XIV. 371–400.]

⁴⁷⁷ [Homerus Moeonius – Homérosz mellékeve.]

vagy a mi korunkban ilyenfajta machinákkal díszítenék, látnák el műveiket, melyeknek nincsen szüksége az isteni erő sajátos segédletére, azok valóban méltán hallanak, hogy szemükre lobbantják, amit Velleius Balbusnak jobban megfogalmazva mondott egy, az istenről mint e világ alkotójáról és építőjéről szónoklónak: Ti és a tragikus költők, mivel témátokat kifejtteni nem tudjátok, Istenhez menekültök.⁴⁷⁸ Nekünk ez legyen a szabály: ha olyan valamit kell vagy megismernünk, vagy megcselekednünk, mely emberi erőket meghaladja, és az Istenek azonnali segítsége nélkül sem megismerni, sem véghezvinni nem lehet, szabadjon a machina által istent felléptetni.

(IV. Mi az, amitől eme szín egésze tekintetében óvakodnia kell a művészeknek?)

Az újdonság és a csodálatos utáni vágyunk, ha nem vagyunk mértéktartók, könnyen tévútra sodorhat; és úgy fogjuk gondolni, hogy talán semmi sem tesz hajlamosabbá a vétkekre, mint ha meséket, történeteket, költeményeket, színdarabokat és költők más ízetlen koholmányait, melyeket nem kevés művész szobrokba és képekbe is foglalt, szemléljük. Úgy hisszük, a jó és csodás iránti törekvés fontos számunkra; vigyázni kell azonban, ne legyen túlságos. Az ambíciónak és az állhatatlanságnak nem csekély indítóoka, ha mindig újat és csodásat akarunk csinálni. Az újdonság és a csodálatos színét fel kell venni a színek közé, mert a régiség formakészlete ezt a hatást, melynek megnevezésére ezt szánjuk, ebben az értelemben nem ismerte. Nem arra törekszünk ugyanis, hogy minél újabb és csodásabb legyen a mű, hanem azon munkálkodunk, hogy minél hatásosabb, minél erőteljesebb, minél érzékletesebb legyen. Az újdonság nem cél, hanem szín, a szépművészetek segítőtje. Gyakrabban alkalmazható azonban, mint a csodálatos, mert kevésbé intenzíven indít meg, míg a csodálatos hirtelen és erőteljesen rohan le minket. Végül nem szabad elfelejtkezni róla, hogy ama művészek és írók aztán valóban szegyéntelenek, akik semmi mást, mint régi dolgokat szednek elő, mégis a régi elméleti tanokat minden szegyenérzetet levetkezve kigúnyolják, elegendőnek gondolván a dicsőséghez, ha saját bölcselkedésük újdonságát fennszóval hirdetik. Megvetnek mindent, ami akár csak néhány évvel ezelőtti, mintha minden rossz lenne, ami a korábbi időkből hagyományozódott ránk: ma már tiszta szemekkel látunk, mi, akik tegnap őseinkkel és atyáinkkal még a sötétben tévelyegtünk. Ez az emberfajzat egyébként más tekintetben is megvetendő váz, és igen csúf szegyéntelenségétől, bolondságától megtisztítandó.

Negyedik fejezet.

Alakzatok és képek, mind a hasonlóak, mind a különbözőek.

Első rész.

(I. Világunk tele van képekkel.)

Világunk számtalan képpel teli teátrum: mindet összegyűjteni nem is tudjuk. De ha azokat, melyeket ismerünk, egymással összevetjük, bennük csodálatos egyezést és hasonlóságot kell észrevennünk. A viharos tenger a tajtékzó lélek képe; a cserje és a fa, melyet a nehéz zivatar megtört, a gyászt jelöli; a mák vagy virág, melyet a kasza lemetszett, ifjú ember halálát jelzi.

⁴⁷⁸ Cic. Lib. I. De Nat. Deor. [CICERO, Marcus Tullius, *De Natura Deorum*, I. 53. Cicero művében Gaius Velleius képviseli az epikureus irányzatot, Quintius Lucilius Balbus pedig a sztoikusokat.]

Nemde a fát körülfonó borostyánban a hízelgőt; a sarkcsillag felé forduló mágnesben a hű szeretőt; a lángtengerben, mely elpusztította az erdőt, a dühöngő háborút – – értjük, veszszük észre? Szinte minden egyes dolog egy másik dolog képe, egyik megvilágítja és képviseli a másikat, és gyakorta megesik, hogy egy dolgot jobban megfigyelhetünk egy másik által, mint önmagában. Egyébként az embernek magának is megvannak a maga képei, és maga is más dolgok képe, és mint kép, lesz ember. Van bennünk egyfajta szellemi lelkesedés, mely minket arra késztet, hogy megfigyeljük ezeket a képeket. Én úgy vélem, nincs a tárgyak alkotta természetben olyan, amiben ne lehetne valamilyen hasonlóságot, egyezést találni. Ebből kiviláglik, mennyire változatos, mennyire gazdag az a fény, mennyire hasznosak a színek, melyek szerte az egész világegyetemet elöntik.⁴⁷⁹

(II. A műalkotásainkon kívül is létezik.)

Ne gondolja azt senki, hogy az alakzatok eme hasonlósága és különbözősége csak a mi művészi tevékenységünkben, melyet a tudományos és szépművészetek törvényei szerint formálunk, létezik, és csak akkor létezik, amikor ábrázolják őket. Ugyanis ezek olyan tükörképek, melyek egymástól különböző dolgokhoz kapcsolódnak, és akár egyeznek egymással, akár különböznek egymástól, mindenképpen a tárgyakról kialakult egyfajta természetes érzetek, melyek a mi összehasonlító tevékenységünket megelőzően is már magukban rejtik a hasonlóság vagy különbség egymást váltó típusait. Akár nagyobbak, akár kisebbek, akár egy, akár több attribútum tekintetében érintkeznek, egymást kölcsönösen kisebb vagy nagyobb mértékben megvilágítják és érzékletessé teszik: mivel egyáltalán nem szükségeltetik, hogy ezek összevetve minden tekintetben egyezzenek vagy különbözzenek. Ha így lenne, akkor inkább egyezőek és egyenlőek lennének, mint hasonlóak; illetve idegenek inkább, mint különbözőek. Ezt az egész jelenséget jól bemutatja Maro abban a kifejező ikonikus képben, midőn azt mondja, hogy Mezentius úgy megőrült, amikor Acront meglátta, mint ahogyan az éhes oroszlán, mely a magas aklok környékén ólalkodva szökkenő kecskét vagy szarvas magas szarvát meglátja, megőrül, hatalmasra tátva száját.⁴⁸⁰

(III. A mi művészi munkánk leginkább abban áll, hogy ezeket feltaláljuk és bemutassuk.)

Mivel tehát a tárgyak képzeti, képei a természet révén magukba a tárgyakba plántálva, rábélyegezve többnyire vagy hasonlóak, vagy különbözőek, a mi művészi munkánk inkább abban áll, hogy ezeket felleljük, és úgy mutassuk be, hogy színükkel és fényükkel áthassák egész művünket. Azt azonban észben kell tartani, hogy én nem annyira a képzetek, képek ama hasonlóságáról beszélek, mely az ugyanolyan fajtájú dolgok között mutatkozik; és nem arról a különbségről ejtek szót, mely a nem egyező, egymástól nagyon távol eső dolgok között van: ezek ugyanis rögvest szembetűnnek, és nem hatnak a jobb ízlésűekre. E tekintetben arra törekszik az esztéta-alkotó, hogy az igen hasonló dolgokról különböző képet, a különböző dolgokról pedig hasonló képet mutasson be: e szín tekintetében ez általános szabály.

⁴⁷⁹ Arisztotelész a különbözőséget mellőzi, mivel a hasonlóságra alapoz. Cicero a különbözőséget eltérésnek, különféleségnek nevezi, és voltaképp azt mondja, hogy az igen hasonló képek végtelen sorai megszámlálhatatlan egyedből állnak. [CICERO, Marcus Tullius, *Topica*, 31–32.]

⁴⁸⁰ Aeneid. X. Már az Iliász III. és XII-ben is előfordul. [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, X. 724–725.; HOMÉROSZ, *Iliász*, XII. 39–43.]

(Milyen a használata és értéke e képeknek?)

Sokat használt és értékes szín ez a maga helyén; és nem is tudom, vajon melyik másik lenne ennyire általános, ennyire érzékletes, esztétikai és ennyire szükséges. Erre fel is kell hívnom a figyelmet, mert nem mindenki becsüli meg úgy, ahogyan megérdemelné; mégpedig tudatlanságuk okán. Szinte ez volt az egyetlen szín egykor egyiptom bölcseinél, akik a filozófia, teológia titkait és bölcsességük rejtett dogmáit hasonló tárgyak képeibe vésvé fejezték ki. Vajon hányan akadnak, még a műveletlenek között is, akik ennek megvilágító fényével nem élnek? Merthogy valóban használjuk, és gyakran használjuk, ezért annyira megszoktuk, hogy így teszünk, hogy nem is mindig vesszük észre.

Voltaképp a szépművészetek a tárgyak ezen érzékletessége nélkül nem is létezhetnek. Mit tehetne a festő, és más, képekkel dolgozó művész, ha olyan tárgyakat kellene megformálniuk, melyek testetlenek, mint a lélek? láthatatlanok, mint a levegő? ha testetlenek és láthatatlanok, mint a hírnév? hogyan mutatnák be a bűnt és az erényt? hogyan a félelmet, békét, háborút? hogyan a művészeteket és tudományokat? az évet és az időt? a győzelmet, szerelmet, halált – ugyan hogyan tennék számomra érzékletessé? Nem is megyek tovább. Vajon mindezt az ő kezeikből, hatalmukból ki kellene ragadni? Hogy röviden szóljak: e szín által, azaz ahogy mondtam, a hasonló és különböző képek által jönnek létre: *a metafora, allegória, elbeszélés, parabola, embléma, enigma, szimbólum, hieroglifa*; és más, velük határos formák. Mindezek, ahogy a figyelmesnek nyilvánvaló, ugyanennyi képet jelentenek, és mind tárgyakkal, mind szavakkal kifejezhetők. Helyük van minden egyes művészetben, a néma és hangzó művészetekben egyaránt, hatnak a szemre, fülre, és más, belső érzékekre. Magam is meg tudom erősíteni, hogy érzékelttem a képeknek ezt a fajta fényét és színét szavakban, festményekben, kidolgozott kőben és ércben, karcolatban, plasztikában és ahol csak megjelent.

Második rész.

(I. Nagyon hatásosak a gyönyörködtetés és tanítás terén.)

Hogy mindkét tekintetben, mind a tanítás, mind a gyönyörködtetés tekintetében nagy erő rejlik ezekben a színekben, számomra teljesen nyilvánvaló. Úgy vélem, amiatt van így, mert az Örök Szellem saját istensége nyomait az általa teremtett dolgokban mindenütt elhintette, de leginkább az emberben, akire magát a fenség egyfajta nyilvánvalóbb jegye által belülről reáfestette, és mintegy kinyilatkoztatta. És ahogyan Pheidiaszról tartják, hogy a Minerva szoborba,⁴⁸¹ melyet minden egyéb alkotásánál jelesebb és kiemelkedőbb dicsőséggel, művésze minden kecsével dolgozott ki, saját képmását véste bele: így Isten, minden dolgok kormányzója, az emberbe saját fenségének sugárzását, mint a legkitűnőbb képmásba, belevéste. És nem elégedvén meg csupán ezzel, az elemi világot, melyet látunk, a maga felsőbbrendű intellektuális formája szerint, annak hasonlóságára komponálta meg. Ezután mikor a barbár, csiszolatlan izraelitákat magához vonzotta, és a legszentebb törvényekkel magához kezdte kötözni, előbb alakzatokat tárt elénk, mintegy az igazság árnyképeit, melyeket aztán később fényével megvilágított. Nemde a testben is a szellem jelei lelhetők fel, nemde a lélek képmása az elme, az elméé a beszéd? Nemde a makrokozmosz körvonalai megvannak a mikrokozmoszban is? Nemde az égi hierarchiát tükrözi az egyház rendje? A tehetségek, művészetek, és minden, ha helyesen szemléljük, nemde a hasonlóság szellemét lehelik, és

⁴⁸¹ [PHEIDIASZ *Athéné Parthenosz* szobra az Akropoliszon állt, a Parthenonban.]

minket kiművelnek ebben?⁴⁸² A minden tudományban igen jártas Augustinus megvallja, hogy saját lelkének működése, mikor pusztán földi dolgok foglalják le, lanyhán pislákol. Am ha a testi világ hasonlóságaira, és ezek által a spirituális világra figyel, melyet ezek hasonlóságai révén megformálni látszanak, lelke egyfajta hirtelen átmenettel feléled, és mintegy fáklagyújtásra, lángra lobban, és hevesebb vonzódás ragadja a nyugalom felé.⁴⁸³ Csakugyan, a képek, érzékletek sokasága az emberi elmét mintegy álomba ringatja. Ami a szemünk előtt van, arra nem is figyelünk, mint az ajtóban a vizeskancsóra, ahogyan a görög közmondás tartja. A rejtett, távoli dolgokra vágyunk inkább, és amint inkább gyönyörködtetnek ama dolgok, melyeket drága áron vettünk, éppúgy kedvesebbek nekünk, amiket fáradságot nem kímélve elérünk, mint amik továbbra is rejtve maradnak előttünk. Ezért aztán amint sok borostyánkő az üvegen keresztül fényesebben ragyog, éppúgy jobban gyönyörködtet az allegórián átfénylő igazság.⁴⁸⁴ Végül amint jobban melegít a tükröződő fény sugar, vagy a réz, ha a medencéből kiveszik; éppúgy erőteljesebben hat lelkünkre, amit idegen kép közvetít számára.⁴⁸⁵

(II. Leginkább a megvilágításban hatásosak.)

Nem időzők ennél tovább, ha egyszer bizonyos, hogy az alakzatok és képek az értelemnek és a szívnek hasznára vannak: az előbbi kiművelik, az utóbbit gyönyörködtetik. Azt azonban a tárgy megjelenítése szempontjából nem érdektelen látni, mennyi fényt és színt adnak ahhoz hozzá; és nem érdektelen ama következtetésre jutni így, hogy a képek legnagyobb hatása a megvilágítás. Minden kép, ami eléink kerül, hatással van valamely érzékünkre, és arra ösztönöz, sürget és hajt, hogy őt magát felfogjuk. Nem is tudjuk nem követni ebben könnyedén, hiszen minket magunkat is hajt a természetes vágy a tárgyak e képeihez és hasonlóságaihoz. Mindemellett egyes képek a szemünknek kínálkoznak fel, mások pedig a füleinknek; egyesek a fantáziánkra hatnak, mások más érzékeinkre: egy sincs közöttük, ami valamely hozzá hasonló, vagy tőle különböző képtől színt és érzékletességet ne nyerne. Ha egy férfiú lelkét hasonlítani bátoroság tekintetében az oroslánhoz; ékesszólását a folyóhoz, mely medréből kilépve minden szilárd dolgot elsodor, akkor mindkét erényét attól eltérő és hasonló képzetek, képek által világítottam meg jobban. – A megvilágítás ugyanilyen hatalmával bír a megkülönböztetés: mert maga a különbség, ha megmutatkozik, nagyobb fényel világítja meg a műalkotást, és érzékelhetőbbé teszi, mintha saját alakjában állna eléink.

⁴⁸² Nicolaus Caussin in Eloqu. [CAUSSIN, Nicolas, *De eloquentia sacra et humana libri XVI*, Lugduni, Valancot, 1643, IV. LII. 248.]

⁴⁸³ [AURELIUS AUGUSTINUS, *Ad inquisitones Ianuarii / Epistulae 54–55*, II. 11. 21.]

⁴⁸⁴ Gyönyörködtet, ha valamit másban látunk meg, mondja Arisztotelész, gyönyörködtet álarcszerű, szerepjátszó jellegével az, amit önmagában, leplezetlen, saját arcával sosem becsülnénk. [ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, 1848b „Az emberekkel ugyanis gyermekesüktől fogva velük született az utánzás (éppen abban különböznek a többi élőlénytől, hogy igen utánozó természetűek és első ismereteiket is utánzás révén szerzik) és az, hogy mindnyájan örömeiket lelik az utánozmányokban. Jele ennek az, ami [10] a gyakorlatban történik. Dolgoknak, melyeket a maguk valóságában vizsgálva látunk, a lehető legpontosabban kidolgozott képmását örömet szemléljük, mint például a legocsmányabb állatok és hullák alakjait. Ennek is az az oka, hogy a tanulás nemcsak a bölcselők számára gyönyörűsége, hanem másoknak is szintazonképpen, de az utóbbiak csak kevésbé [15] veszik ki belőle a részüket. Azért örülnek ugyanis, mikor látják a képmásokat, mert miközben szemlélik azokat, az történik, hogy tanulnak, tudniillik következtetnek, hogy mi micsoda, hogy például ez ez meg ez.” Ritoók Zsigmond fordításában.]

⁴⁸⁵ [az „Ami a szemünk előtt van...” mondatról az alfejezet végéig tartó szöveg idézet: CAUSSIN, Nicolas, *De eloquentia sacra et humana*, Paris, 1630, IV. II. 249.]

Nemde egy gazdag és vagyonos ember is jobban látja saját szerencsését, ha magát olyan valakivel méri egybe, aki mindent nélkülöz és mindenben szerencsétlen? – Ebből már az is világossá válik: a hasonlóságnak a különböző tárgyak között; a megkülönböztetésnek pedig a hasonló dolgok között van a helye, hogy megfelelő, jó fényt eredményezzenek.

Ezen az alapon mérlegelve nincs meg a megfelelő szín a görögökkel harcoló trójaiak ama képén, amit az Iliász alkotója alkotott meg. A görögök falat emelnek, hogy hajóikat védjék; mire a hatalmas Szarpedón serényen arra biztatja a trójaiakat, hogy törjék át azokat. Ezek a király biztatásától feltűzelve összegyűlnek, és egyetlen irammal merészen rohamoznak. A görögök a falakon belül falanxokat alkotnak, bátran ellenállnak, és a leghevesebb ostromot is merészen állják. De sem a vakmerő trójaiak nem elég erősek, hogy áttörjék a falat, sem a hadban jártas görögök, hogy őket visszaverjék. Mintha két földműves férfiú vetekedne birtokuk határa fölött, mindketten felfegyverkezve állnak a mezőn, és ugyanolyan erőfeszítéssel küzdenek, de egyikük sem kerekedik felül; sem ez, sem az nem mond le a keskeny földdarabról: épp ilyen kitartóak az ellenséges hadsorok; ugyanazon falért küzdenek, mégsem tudják sem amazok bevenni, sem emezek megtartani.⁴⁸⁶

Sokkal világosabb képet kapunk a görögök sokaságáról akár akkor, amikor csiszolt költőnk a méhekhez hasonlítja őket, melyek már tavasszal csoportosan törnek elő a sziklaüregből, és röpülnek virágról virágra;⁴⁸⁷ akár midőn azt mondja, akkora azoknak a sokasága, akik a táborhelyekről a szkamadroszi mezőre harcra készen kiáradnak, mint amilyen sűrűk tavaszidőben a levelek és virágok.⁴⁸⁸ De milyen ártatlan, milyen alkalmas ama szín, amelyet a csata egyenlő állásának bemutatására alkalmaz! Miként egy szegény, de igaz asszony, aki fonással keresi a kenyerét, kezében mérleget tart, és az egyik serpenyőben a súlyt, a másikon a gyapjút figyeli, ebből elvesz, ahhoz hozzáad, mígnem kiegyenlítik egymást, hogy gyermekeinek vihesse a soványka bért: így állt a két csatázó fél közepette középütt a harci szerencse, és egyenlő harci erővel vívták a csatát, mígnem Iuppiter a dicsőséget a kiválóbb Hektórnak nem adta, aki elsőként szökött fel a Görögök falára.⁴⁸⁹

Nem kisebb fénnel világít a megkülönböztetés is, mint például Catullusé:

A nap lenyugszik és újra felkél,
De számunkra a fény ha egyszer kihúny,
Örökké tart az éji álom.⁴⁹⁰

Ha valakinek kedve van részletesebb megkülönböztetések alapján összevetett képet megsejteni, ne késlekedjék a rómaiak legnagyobb szónokához folyamodni. Ő a saját konzulátusát veti össze Piso konzulátusával; saját visszatértét a száműzetésből Piso visszatéréssel a provinciájából: semmi sem lehet ennél világosabb, semmi tökéletesebb.⁴⁹¹

(Mikor a legerőteljesebb ez a szín?)

Ezek közül azon színek a legfeltűnőbbek, melyek a hasonló és a különböző képek egygyé komponálásából születnek. Ezt a típust dicsóítja Tertullianus, mikor kimondja, hogy mindenfajta büntetést, melyet a keresztényekre mérnek, ők maguk alkalmazzák a saját bálvá-

⁴⁸⁶ Lib. XII. [HOMÉROSZ, *Iliász*, XII. 413–420.]

⁴⁸⁷ Uo. [Uo. II. 61–68.]

⁴⁸⁸ Ugyanott. [Uo. II. 407–413.]

⁴⁸⁹ Ugyanott. [Uo. XII. 424–437.]

⁴⁹⁰ [CATULLUS, Caius Valerius, *Carmina*, V. *Ad Lesbiam*, 4–6.]

⁴⁹¹ Az Orat. contra Pisonem-ben. [CICERO, Marcus Tullius, *In Pisonem* – a teljes szónoklatot átszövi az említett összevetés.]

nyukon. Keresztekre és karókra húzzátok a keresztényeket; nemde korábban az agyag bálványszobor is keresztben vagy karón emeltetett magasba? A keresztgerendát előbb a ti isteneitek teste szentelte fel. Vaskörmökkel marcangoljátok a keresztények oldalát; de a ti isteneitek minden tagjára erősebben sújtott a fejsze, véső, ráspoly. Nyakunkat szegitek – az ólom, enyv és szegek előtt fejnélküliek voltak a ti isteneitek is. Vadállatok elé vettetünk – éppúgy, mint akiket Libernek, Kübelének és Ceresnek áldoztok. Máglyán perzseltetünk – mint ezek agyag-anyaga kezdetben. Bányamunkára ítélték minket – innen származnak isteneitek. Szigetekre száműztök – a ti isteneitek szoktak szigeteken születni vagy meghalni. – Végül a következőre jut: ha ezek által lesz valaki istenné, akkor tehát mikor valakit így büntetnek, megszentelik, és istenné avató erőnek kell neveznünk a büntetéseket.⁴⁹² Az ilyenfajta színek a tárgyat még a mással foglalkozókra is valamilyen módon rátukmálják, és minket érezhetően kecsgetve saját átláthatóságuk által csalogatnak.

(III. Honnan ez a megvilágító erő?)

De mi az, ami ekkora fényt ad a hasonlításoknak és megkülönböztetéseknek? Miért, hogy ezek a színek ilyen élénket rohanják meg érzékeinket? És miért történik, hogy mihelyt más tárgyak Képei jelennek meg, még szemléletesebbek lesznek általuk? Mikor e dolgokat kutatom, azt látom, hogy egyes tárgyakat a hasonlítás és megkülönböztetés kiemel és gyarapít, másokat viszont kisebbé tesz, és ebből fakad, hogy minél inkább felnagyítja vagy lekicsinyíti őket, annál világosabban, részletesebben és határozottabban jelennek meg előttünk.

(Mivel a tárgyat vagy felnagyítják...)

Valóban, ha a különböző dolgok hasonló képei nem nagyítják fel Akhillész bátorságát és katonai hevületét, sosem emelkedhetett volna az arra a nagyságra, melyet csodálunk. De ő Istenhez hasonlóan, nem másként rontott lándzsájával minden irányba, s követte, kaszabolta az ellenséget, mint ahogyan a hatalmas tűz dühöng a száraz bérc árnyas völgyeiben, midőn a szelek tűzgolyókat röpítenek szerte, és lángol az erdő mélye a tűzvészről.⁴⁹³ Vértől csepegett már a fekete föld; ő mégis tovább dühöngött, és szerte az egész seregben a trójaiakat lovastul kaszabolta. Hogy mennyi gyászt, keservet és fájdalmat osztott, midőn halottakkal borította a földet? Nem kevesebbet bizonyosan, mint amennyi egy hatalmas városban támad, melyre az Istenek haragja tűzvészt bocsájtott, s gyors széllel segítve azt, felgyújtotta.⁴⁹⁴

Hogy az eltérő dolgok egybejárása mennyire felnagyítja a tárgyat, elegendő lesz Lucanus híres képével megmutatni. A győztes ügy az isteneknek tetszett, a vesztes azonban Catónak.⁴⁹⁵ Mi lehet ennél ütősebb, mi nagyszerűbb, mi szebb? – kérdik a Pharsalia csodálói, és nem győzik csodálni, hogy Catót a halhatatlan istenekkel egy szintre, sőt, még följebb helyezi. Rántsuk le a leplet, és közelebről is nézzük meg e képet, melyért a római polgár annyira lelkesedett. – Hogy Caesarban milyen féktelen volt az ambíció, és Catóban az ére nyek mekkora szentsége lakozott, tudjuk. Amaz kész volt saját nagyravágyásának a római nép szerencsését, szabadságát, saját hazáját, emberi és isteni jogot feláldozni; emez az egyenlőséget tisztelni, hazáját megőrizni, az isteneket tisztelni törekedett hasonló eréllyel. Mégis

⁴⁹² Apologet.-ben. [TERTULLIANUS, Quintus Septimius Florens, *Apologeticum*, XII. 3–5.]

⁴⁹³ Iliad. XX. [HOMÉROSZ, *Iliász*, XX. 423–428.]

⁴⁹⁴ Iliad. XXI. [*Uo.*, XXI.10–16.]

⁴⁹⁵ [LUCANUS, Marcus Annaeus, *Pharsalia*, I. 128.]

a művész teljesen egyértelműen az isteneket amaz vétkének kedvelőivé, emez erényétől elfordulóvá teszi, amazt az istenek barátjaként, és az ő segítségükkel győzőként; emezt ellenben ellenségüként, és méltatlanul legyőzöttként ábrázolja. Sőt, amit szentségsértés nélkül nem is tehetett meg, Catót, még legyőzöttként is, elébe helyezi a saját isteneiknek. Valójában szentségsértés ez, hamis és kegyeletsértő, ámde a mi témánkhoz nagymértékben illeszkedik.

(... vagy lekicsinyítik.)

Immár könnyű azt is megérteni, hogy ugyanolyan módon, ahogy felnagyítottatott, le is kicsinyíttethetik a tárgy, ha megfelelő képzetrel illusztráljuk. Az erényt vagy valamely jeles tettet dicsőíteni kell? Nagyszerű képzetekre van szükség. Kárhozhatni és porrá zúzni kell valamit? Az előbbi ellentéte révén kisebbíttetik: nincs semmi olyan, amit képek által ne lehetne felnagyítani vagy lekicsinyíteni.

(IV. Miközben ezt teszik, megindítanak minket.)

Úgy vélem, ezért van az, hogy a képek hasonlósága és különbözősége nagy hatással, határozott befolyással van vélekedéseinkre, ítéleteinkre. Miért van, hogy a különféle időszakok, a változó szerencse, mely még ha számunkra, amikor megtapasztaltuk, nem is volt kívánatos, amikor felidézünk őket, kedvesek? Az elmúlt fájdalom felidézése, ha már azon túl vagyunk, egyfajta gyönyört okoz. Miért van, hogy egyébként egyetlen elviselt saját bajuk nem, viszont a mások balsorsát fájdalom nélkül nézünk a szánakozás is kedves? Ki az, akit közülünk ama Mantineánál haldokló Epameinondasz⁴⁹⁶ nem gyönyörködtet, szánalma közepette? Aki végül akkor parancsolja meg, hogy tépjék ki inkább a nyílhegyet, miután tudakozódván, elmondták neki, hogy a pajzs sértetlen; hogy sebe fájdalomába nyugodt lélekkel, dicsőséggel halhasson meg.⁴⁹⁷

Jóleső dolog a nagy tenger felszínét kavarázó szélvész közepette

A földről nézni más nagy kínlódását:

nem azért, mert kedves gyönyör mást szenvedni látni,

Hanem mert nem téged érnek a bajok, azért jóleső (csak) látni.⁴⁹⁸

Nemde keményebb, és messze keserveesebb a szegénység, mikor mások nagy vagyonával, bővelkedésével vetjük össze? Nemde sokkal inkább kínozza az embert a saját szerencsétlensége, ha másokat, különösen, ha nem is érdemlik, ügyeik szerencsés forgásában lát? A nagyon nagy fájdalom mások örömei és vidámsága által nemhogy nem enyhül, hanem még inkább súlyosbodik. Hallgasd meg, hogyan sóhajtozik a Sátán a Paradicsom láttán.⁴⁹⁹ Ehelyt kívánom felhívni a figyelmet: a tárgyak összehasonlításának színei nemcsak a témát világítják meg jobban számunkra, hanem nem kis mértékben képesek érzelmeket, lelki indulatokat kelteni bennünk. Julius Caesar, midőn praetori parancsra igazságszolgáltatási körútra menvén Gadészbe ért, meglátta Héraklész templománál Nagy Sándor képmását, és felsóhajtott. Mintegy ráunván saját bátortalanságára, hogy még semmi emlékezetes tettet nem hajtott végre, holott abban a korban van, amikor Sándor már leigázta a földkerekséget, a

⁴⁹⁶ [Epameinondasz (Kr.e. 418–362) thébai hadvezér, a Mantineai csatában halt meg.]

⁴⁹⁷ Cicerónál Lib. V. Epist. et Lib. II. de Fin. [CICERO, Marcus Tullius, *Epistulae ad Familiares*, V. XII.; Uő., *De finibus bonorum et malorum*, II. 97.]

⁴⁹⁸ Lucret. Lib. II. [Titus LUCRETIVUS Carus, *i.m.*, II. 1–4. Ugyanezen idézet szerepel: HOME, Henry, *Lord Kames, Elements of Criticism*, I., Edinburgh, 1762, *Resemblance and Dissimilitude*, 355.]

⁴⁹⁹ Miltonnál, Lib. IX. [MILTON, John, *i.m.*, IX. 1–33.]

Quaesturától folyvást kiküldetést követelt, hogy minél hamarabb alkalma legyen nagy dolgokat végbevinni.⁵⁰⁰

Harmadik rész.

(I. A képek okozta gyönyörűségnek milyen törvényei vannak?)

Mivel tehát a képek mind a színekhez, mind a hatásokozókhöz tartoznak, és használatukra igen nagy lelki hajlandóságunk van, szükséges bizonyos szabályokat megállapítani, melyek megtanítanak arra: melyek, mikor vagy mely helyen alkalmasak vagy alkalmatlanok. De meg kell vallanunk, ez nem könnyű feladat: a hasonlóságok ugyanis nem mindenütt és nem bármikor alkalmazhatók; ezért a tragédiaíró Seneca nem egy beszéde elkedvetlenül bennünket. Mint midőn valaki akár nagy lelki viharban hánykódik, akár ridegen, szinte vértelenül megdermed, és nem tűnik képesnek tárgyak képeinek megformálására és összevetésére: éppígy az ember fantáziája, mely a formai hasonlításhoz mindenekelőtt szükséges, sem viharos örvényben, sem pedig életmeleg híján nem képes működni. Az ember azon állapota alkalmas a színek és képek befogadására, amikor sem nem dermedt a lélek, sem nem elragadtatott, hanem egyfajta élénk lelkesedés hevíti. Ekkor ugyanis szabad a képzelet, de nem elragadtatott, az összeszedett elme révén a tárgyak ismerete is segíti, és a különféle példák révén kiterjed. Aki biztonságban, a kikötőben látja a tengert szelektől borzolva és ostromolva; és látja a hatalmas hullámokat majd hegymagásra, majd völgy mélységébe váltva emelkedni és süllyedni, hajókat összetörni, hánykolódni – az képes szellemének, fantáziájának átadni magát, és e veszedelemhez hasonló képeket felidézni. De akinek a veszély közepette a szelekkel, hullámokkal, a halállal kell felvennie a harcot, annak csak arra futja, hogy élete megmentésén gondolkodjék, és ennek érdekében cselekedjék.

(II. Legyenek mindenekelőtt világosak és átláthatóak.)

A mi képeink elsődleges jellemzőinek egyike az legyen, hogy legyenek átláthatóak és világosak. Mert hogyan fognak megvilágítani valamit, ha bennük magukban nincsen fény? Szükséges tehát, hogy amit más tárgy megvilágítására alkalmazunk, az maga világosabb legyen annál, amit megvilágít: rejtélyekkel semmit sem teszünk nyílttá. Mi lehetne világosabb e képeknél?

Míg a csikó nyaka hajlik még, betörésre igen jó,
úgy viszi majd lovasát, kezesen. S a vadászkutya otthon
szarvasbőrre ugat, mi kitömvé az udvaron ott ál,
aztán űz élő vadat. Ifjan, tiszta szivedbe
még ma fogadd be a bölcs tanítást, ma keresd föl a mestert.
Őrzi az új korsó annak zamatát, mit először
tettél abba. Ha hátramaradsz, nem várakozom rád,
és ha előre rohansz, nem törtetek én biz utánad.⁵⁰¹

Nem világos képek azok, amelyek vagy nagyon *távolesők*, vagy teljességgel *ismeretlenek*: az ilyenek kifárasztják a lelket és az elmét vagy sötétbe vezetik, vagy magára hagyják, ezért

⁵⁰⁰ Suetoniusnál. [SUETONIUS, *Tranquillus, Vita Divi Iulii*, 7.]

⁵⁰¹ Horat. L. I. Epist. II. [QUINTUS HORATIUS FLACCUS, *Epistulae*, I. II. 64–71. Bede Anna fordításában.] Vagy nézd meg Catullus Nászdalát: Amint virág sarjad a kert rejtekén stb. [CATULLUS, Caius Valerius, *Carmina*, LXII. *exametrum carmen nuptiale*.]

olyan bosszantóak lesznek, hogy magát a művészt is türelmetlenül említjük. Ismeretlen lehet az, ha valaki egy illetlen tréfa felidézését Caelian pyxisével⁵⁰² mutatja be, melyről csak annyit tudok, hogy annak láttán a rómaiak majd meghaltak a nevetéstől. Távolesőek a hasonlítottak, mikor, hogy úgy mondjam, teljesen eltérő fajtájúak; és egybeesésük, hasonlóságuk teljességgel belső. Minél inkább távol esnek a tárgyak egymástól, annál nagyobb a hatása, ha valamilyen hajlam révén mégis szorosabban egybekapcsolódnak. Az állatok nagyon távol esnek az emberektől; mégis az Aiszoposzi mesék, melyekben mi emberek nem emberekkel, hanem állatokkal szembesítettünk, vitetünk színre, messze kitűnőbb képet adnak rólunk a maguk sajátágaival és cselekedeteivel.

A mi képeink inkább ismert, de nem mindennapi tárgyak legyenek. – Homérosz, mivel fentebb, közepes és alantabb stílushoz egyaránt szabta költeményét, majdnem minden hasonlatát és példáját ismert tárgyakból választotta. Horatius pedig a maga képeit és allegóriáit, úgy tűnik, nem annyira a piacról, inkább a görög és római történelemből, mesékből, ősi szokásokból vette, hogy inkább azok értsék meg, akikről azt gondolta, hogy magát a tárgyat is érteni fogják. Hogyan is fest ez? Turnus vezér a had közepén

S fegyvereit fogván, fejfel fölnyúl a tömegből.

Mint halkán habzó hét ágával ha a Gangés

Duzzad zajtalan, úgy mennek, vagy mint ha a rétről

Megtér és medrébe magát elrejtí a Nílus.⁵⁰³

Mivel a világosság többnyire a fő tárgy felnagyításából vagy lekicsinyítéséből fakad, olyan képeket kell alkalmazni, melyek azt vagy nagyítják, vagy kicsinyítik: és ezek, mondom, erőteljesek legyenek, ne erőtlenek. A nagy és fenséges dolgok megvilágításához és kiemeléséhez sosem helyes silány, alacsonyrendű tárgyakat alkalmazni: nagyobbak kell lennie az alkalmazott képnek, hogy általa a mi tárgyunk és lelkünk magasabbra emelkedjék. Az emberi lélek bizonyosan nem könnyed gyönyör kedvéért keresi a fenséges dolgokat; az ugyanis az ő természete, hogy az alacsonyagtól menekül és fél. Emiatt nem tetszik nekem, hogy a műrmidónokat, akik Patroklosz felhívására vadul az ellenségre rontanak, a darazsakhoz hasonlítjuk, akiket a gyerekek felingereltek;⁵⁰⁴ vagy mikor Minerva azt mondja, hogy Menelaosznak akkora bátorságot adott, amekkora a szűnyognak van, mely bár gyakran elcsapják az ember testéről, szúrni vágy, és édes neki az emberi vér.⁵⁰⁵ Hasonló ehhez Vergiliusnál, mikor a Karthagót emelő türosziakat a méhek képével mutatja be.⁵⁰⁶ Jobb lenne a kép, ha a méhek szorgalmának bemutatásához kerülne elő a várost szorgosan építő emberek képe. Vagy mit mondjak arról, amikor a Karthagót elhagyó trójaiakat hangyákhoz hasonlítja?⁵⁰⁷ Az a kép pedig egyáltalán nem illik a tárgyhoz, melyet ugyanezen művész alkalmaz. Amikor pedig a latin király szerencsétlen felesége, Amata, hatalmas szörnyek ösztönzésére

⁵⁰² [QUINTILIANUS, Marcus Fabius, *i.m.*, VI. III. 25. Feltételezések szerint a pyxis valamiféle afrodisziákumot tartalmazhatott.]

⁵⁰³ Aen. IX. [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, IX. 29–32. Lakatos István fordításában.]

⁵⁰⁴ Iliad. XVI. [HOMÉROSZ, *Iliász*, XVI. 255–267.]

⁵⁰⁵ Il. XVII. [*Uo.*, XVII. 470–475.]

⁵⁰⁶ Aen. I. Állnak a dühös türosziak, egy részük emelni falat stb. [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, I. 423.]

⁵⁰⁷ IV. Mint hatalmas hangyák stb. [*Uo.*, IV. 402.]

És esze-vesztve, szemérmetlen berohanja a várost.
 Mint csiga ostorütések alatt olykor nekiperdül,
 Hogyha gyerekhad a tág udvar közepére nagy ívben
 Játszva kihajtja; s az elkanyarog, forgatva a szíjtól
 Görbe vonalban; a pöttön nép pedig érteni balga
 És bámulva csudálja csupán, mint pattan a puszpáng;
 S attól él, ha verik: neki sem lassúbb a futása
 Végig a városokon meg a vad tömegek közepette.⁵⁰⁸

A példákban legyen nagyság és méltóság; félek ugyanis, nehogy a művészi téma nemcsak hogy ne emelkedjek és gyarapodjék, hanem bosszantóvá és nevetségessé váljék. Ami biztosan bekövetkezik, ha annyira fenséges képet használ, hogy a fő témával együtt nem képes megállni. A nagyon eltérő dolgok között akkora lesz a különbség, hogy a nagyobb a kisebbet teljesen elnyomja, és az ember egész lelkét, érzékeit magához vonzza, semmi tiszteletet, szint nem hagy annak, amit meg kellett volna világítania – vagy pedig az egész tárgy nevetségessé válik. Nemde ormótlan dolog a dolgozó méheket a küklopszokkal összehasonlítani?⁵⁰⁹ Vagy Bitiasz elestét súlyosbította a nagy kövekből emelt, és a tengerbe zuhanó töltés képe?⁵¹⁰ Mi lesz, ha egy törpét egy gigászi kolosszussal vetsz egybe? Vagy ha a békát, melynek pajzsa levél, dárdája káka, a zeuszi pajzs rettenetével, és a dárda helyett villámot rázó Pallaszhoz hasonlítod?⁵¹¹ A filozófus Seneca, ámbár el van telve saját tehetségével, és nem igazán pontos szerző, mégis a természet festésében, és az innen vett képek hasonlításaiban és megkülönböztetésében igen szerencsésen termékeny.

Hosszabban időztem ennél a tárgynál, mint azt kezdetben szándékoztam. Megvallom, az történt velem, ami a dolgok kíváncsi vizslatóival történni szokott, akiket tapasztalt vezető visz körül palotákban Képek hosszú során, és a képek sokaságának változatosságától lenyűgözve vissza-visszamaradnak, és legeltetik rajtuk szemeiket. Engem is, midőn a tárgyak sokféle ké-

⁵⁰⁸ Aen. VII. Ugyanezen hasonlatot Tibullus is használja. [*Uo.*, VII. 376–384.; TIBULLUS, Aulus, *Elegiae*, I. V. 3–4. „*Namque agor ut per plana citus sola verbere turben, / Quem celer adsueta versat ab arte puer.*”]

⁵⁰⁹ „S lángol a munka, a méz balsamfüves illatot áraszt.

Mint amidőn cyclópsok gyors keze mennykövet olvaszt

Lágy vasból, mialatt ez hol teleszívja a fűvót,

Hol kiereszti, amaz sziszegő vasat enged a vízbe,

És a felállított üllőktől bűg-nyög az Aetna;

Ők meg csapkodják karjuk roppant erejével

S forgatják felváltva fogókkal az ércet ütemre:

Cécróps méheiben, ha ugyan nagyhoz kicsi dolgot

Hozzámérni szabad, szintén így lángol a tettvágy”

L.IV. Georg. [Publius VERGILIUS Maro, *Georgica*, IV. 169–176. Lakatos István fordításában.]

⁵¹⁰ „a temérdek test lomhán lebecsálik.

Felnyög a föld, a hatalmas pajzs beborítja dörögve.

Mint euboeai partjainál Báiaienak időnként

Kő-töltés leszakad, melyet ott szörnyű tömegével

Vetnek a vízbe alá s az omol, megdőlvé, romokba

S mélyen a forगतagok fenekére csapódva lesüpped:

S tombol tőle a hab, feketén földobja fővényét,

Reng a magas Prochyta, s hova hullni ítélte Typhoeust

Juppiter isten, im Ínarimén is az isszonyu kőágy.”

Aen. IX. [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, IX. 708–716. Lakatos István fordításában.]

⁵¹¹ A Batrachomyomachiában. [HOMÉROSZ, *Békaegérharc.*]

pei kapcsán hol itt, hol ott Home-t követem,⁵¹² mind a tárgyak sokalakú hasonlósága, mind különbözősége megragadott. Midőn eme látványosság közepette szellemem feszülten figyelt annak megértésére a legnagyobb gyönyörűség közepette, nem tudtam nem megtorpanni, és igen nehéz volt ily jelentős, ennyire ragyogóan bevezetett tárgytól tovább lépnem.

Ötödik fejezet. A tréfa.

(I. *Mi a tréfa?*)

A tréfa helye, tere a rútsággal és az idomtalansággal szomszédos, sosem komoly és nagyszerű, de új és különleges; semmiféle fájdalmat vagy veszteséget nem okoz, csak esetleg imaginárius módon annak, akiből űzik. Állításom igazolására nem kívánok mást, mint hogy ezt a rövid beszédet a saját tapasztalatunkkal vessük össze. Ugyanis azon dolgok nevetetnek egyedül, vagy leginkább, melyek az általam megnevezett rútságot jelölik vagy jelentik, de nem rút módon. Mert sem komoly, sem nagy, sem kiemelkedő galádság, főként ha bűnös célzatú; sem hasonlóképp kiemelkedő szerencsétlenség nem nevetet. A galádokat a nevétnél nagyobb erő által akarjuk megsebezni; a szerencsétlenekkel, hacsak nem önhibájukból azok, együttérzünk. De csínján bánjunk vele, emberszeretetből, nehogy azokból is tréfát űzzünk, akik szeretetreméltók. Tehát ama dolgokból legkönnyebb tréfát űzni, melyek sem nagy gyűlöletre, sem különösebben nagy részvétre nem méltók. Amiért is a tréfák anyaga olyan hibákban lelhető fel, melyek sem nem nekünk drága, sem nem bosszantó embereknek az életében jelennek meg, sem nem olyanokéban, akik gazzattuk miatt büntetésre méltónak látszanak. Ha az ilyen hibákat szépen adjuk elő, akkor nevetést keltenek. Ez Cicero filozófiája;⁵¹³ amivel egybehangzanak majdnem minden író ilyesfajta megnyilatkozásai, amire Riedel utal.⁵¹⁴ Hogy honnan fakad a tréfa, innen lehet megérteni.

(II. *Miben áll a tréfa anyaga?*)

A tréfa elsődleges anyaga az ember, aki mivel egyedülálló módon van felruházva a nevetés képességével, egyedülálló módon képes a legtökéletesebb módon nevetetni. A Tréfa vagy az ember testére, vagy a lelkére, vagy a rajta kívülálló dolgaira vonatkozik. A test idomtalansága szolgál leginkább célpontul a tréfának. Azt mondják, Vulcanus bicegése gyakran az isteneket is nevetésre ingerelte; kit nem ingerelt arra akár Aiszoposz, akár Therszitész alakja?⁵¹⁵ – A lélek hibái a szavakban és a tettekben, valamint azok hatásában és erejében mutatkoznak meg. Az emberen kívülálló dolgok azok, amelyek véletlenül esnek meg. A szegénységet

⁵¹² [HOME, Henry, Lord Kames, *Elements of Criticism*, II, Edinburgh, 1762, Chapter XVI. *Sentiments fejezetben*, 149–151.]

⁵¹³ L. II. De Oratore. [CICERO, Marcus Tullius, *De Oratore*, II. LIX. 238.]

⁵¹⁴ [RIEDEL, Friedrich Justus, *i.m.*, Wien, Jena, 1774, VIII. *Von Lächerlichen und Belachens werden*, 97–131.]

⁵¹⁵ [Aiszoposz külsejéről és rabszolgasorsáról szóló leírások egy utólagos fiktív hagyományon alapulnak, melyet az Aiszoposz-regény ötvöz, ennek legismertebb kiadása Maximosz Planudesz 14. századi Aiszoposz-kiadásának bevezetőjeként ismert. Therszitész akháj közkatona az *Iliász* univerzumában, csúf külsejű, főként a II. énekben tűnik fel. Később (már William Shakespeare *Troilus és Cressida* című művében) a köznép felől érkező, ám a hatalmasok által megvetett, de jogos „szociális kritika” megtettesítőjévé vált.]

Juvenalis így jellemzi: a szerencsétlen szegénységben nincs durvább, mint hogy az embereket neveltségessé teszi, nem a saját, hanem mások szemében.⁵¹⁶ A tréfához újabb táptalajt adnak az élő és élettelen dolgok. Az élőlények a hasonlóság és az analógia révén keltenek nevetést, mikor kétségtelenül a mi szavainkat, tetteinket, gesztusainkat rajzolják ki: ahogyan a papagáj a mi szószátyárságunknak, vagy a majom a mi szokásainknak, gesztusainknak vetélytársa. Az élettelen dolgoknak is megvan a tréfás oldala. Az, amit a képeken, festményeken és szobrokon látunk, igen alkalmas erre, ha a test valamely idomtalanására vagy hibájára utalnak egy csúfabb hasonlatosság révén. Mint mikor Julius Caesar Helmius Manciancia csúfságán nevet egy Marius pajzsán lefestett, nyomorék, lógó nyelvű, lötyögő pofájú gall hasonlatossága révén.⁵¹⁷ Mindent, ami tréfás, vagy eljátszanak, vagy elbeszélnek, vagy leírnak.⁵¹⁸

(*És hol van helye?*)

Akik világosabban akarnak szólni, azok valamiféle különbséget tesznek trufa és tréfa között. Valójában ugyanis akkor beszélünk *trufáról*, ha olyan hiba lesz neveltség tárgya, mely idomtalanáságból, csúfságból fakad. Így ugyanazon dolgok, amelyeket ha ostobák mondanak, bolondságok; ha azonban utánozzuk ezeket, tetszetősek lesznek.⁵¹⁹ Ha pedig vagy az értelem, vagy az akarat, vagy más dolog hiányosságáról van szó, akkor már valóban a maga jogán értett *tréfáról* van szó, mely lakozhat tárgyakban és személyekben, gondolatokban és szavakban, gesztusban és indulatban és más cselekedetekben. Az, ami a cselekedetekben jelenik meg, hatásosabb szokott lenni, mint amelyek a testtel kapcsolatosak. Mivel a cselekedetek mulékonyak, és szünet nélkül követik egymást, változatosabbak; a test azonban amit egyszer magára öltött, azt hüen őrzi és folyamatosan ugyanazt mutatja: ezért a tréfa, ha testben jelenik meg, elenyészik, ha cselekedetekben, akkor egyre fokozódik. Mikor ezt másokban mutatják meg, akkor *elmésségnek*, mikor magára a beszélőre vagy bemutató személyre vonatkozik, akkor *bolondosságnak* nevezzük. Anakharsisz egy ál-attikainak, aki azt hányt a szemére, hogy Szkítiában született; azt válaszolta: Nekem, a gyalázatosnak legalább van hazám, te hazátlan.⁵²⁰

Hogy hol keressük a tréfát, és milyen módon leljük fel, nem céloim előírni. Akik tehetséget kaptak a tréfához, nagyon szemfülesek mások bármely fogyatékoságának észrevételére, és azt gyorsan és szabadosan meg is ragadják, hogy vágyukat betöltsék. Akiket kinevetnek, nem védhetik magukat annál okosabban, mint ha nem mentik ki saját vétkük rútságát súlyosabb dologgal, hanem megjobbítják magukat.

(III. A tréfából fakad a nevetés.)

A trufát és a tréfát könnyebb észrevenni, semmint kifejtetni, hogy mi légyen az. Ha ugyanis a lélek minden más, különösen minden ellentétes jellegű hatástól mentnek találja magát, akkor valamiféle, semmilyen további vággyal nem terhelt, kellemes érzés keletkezik, melyet nevetésnek nevezünk. A nevetés lehet időnként az öröm jele is, ha azt a dolgot, amire vágytunk, elérjük, túljutva a nehézségeken. De nem erről van most szó: a minket érdeklő nevetés ugyanis a

⁵¹⁶ [JUVENALIS, Decimus Junius, *Saturae*, III. 152–153.]

⁵¹⁷ I.m. [CICERO, Marcus Tullius, *De Oratore*, II. LXVI. 266.]

⁵¹⁸ Quintil. [QUINTILIANUS, Marcus Fabius, *i.m.*, VI. XXXVII.]

⁵¹⁹ Quintil. [*Uo.*, VI. XXIII.]

⁵²⁰ [ERASMUS, Desiderius, *Apophthegmata, Coloniae Agrippinae, 1561, VII. Anacharsis, 16. 605.*]

tréfából fakad. Ok nélkül nevetni ugyanis bolondság, a tirünsziek büntetése.⁵²¹ Hogy a nevetés mi is; hogyan fakasztják; hol lelhető fel; hogyan jön létre; és miért tör ki oly hirtelen, hogy azt mi, akik vágyunk rá, nem tudjuk visszatartani; és hogyan vonja uralma alá oldalunkat, szánkat, ereinket, arcunkat, szemünket; és még más dolgokat, melyek a nevetés természetéhez tartoznak: sokan megkísérelték már kifejteni. Hogy ez mennyire nehéz dolog, többek között két igen nagy szónok, az ékeesszólás egy görög és egy latin fejedelme is tanítja.⁵²²

Am lássa Démokritosz; csakhogy ennek kifejtése nem tartozik ezen előadáshoz, és ha oda is tartozna, akkor sem szégyellném bevallani, hogy nem tudom: mivel még azok maguk sem tudják, akik azt mondják magukról, hogy igen.⁵²³

(Milyen előnyei vannak?)

Az is tudott dolog, hogy a nevetésnek nem kevés előnye van; melyek közül egyesek ránk vonatkoznak, mások másoknak kedveznek. Saját épülésünkre szolgálónak kell tartanunk, amennyiben feloldja a szomorúságot, lelkünket gyakorta elvonja attól, hogy bizonyos tárgyakon csüggjön, mintegy újjáteremti, megújítja az unalomból és a bosszankodásból. Az pedig nemde még ennél is nagyobb dolog, és igen nagy dolgokban is jelentőséggel bír, hogy a gyűlöletet és a haragot is gyakorta megtöri? Ritka dolog az, amit Zeuxiszról hallunk. Ez egy öregasszonyt festett meg képén, fogatlanul, ráncosan, korától erejében megfáradtan. Mikor a dolgot befejezvé, amint lenni szokott, művét felülvizsgálni visszatért, első pillantásra nevetve gyönyörködött. De midőn elidőzött szeme az öregem, hogy milyen töpörödött, száraz, ráncos, vértelen, mélyen ülő szemekkel, csüggő orcákkal, felmeredő, kiálló állal, becsupadt ajkakkal, felálló orral, mely már sem nem ép, sem nem száraz: bár kezdetben bőven fakadt belőle a nevetés, most elszállt a vidám szellem, a tréfa, komolyra válva, kioltódott.⁵²⁴

(IV. Mi köze a nevetésnek a megvetéshez?)

Világosan jeleztem, hogy a nevetés nem fér meg másfajta indulattal: figyeld csak magadat! Aki telve van haraggal, bosszúvágygal, dühvel, gyűlölettel, irigységgel, vagy más hasonló tűz hajtja, nem figyel a tréfára; ehhez nyugalomban kell lennie a szívnek. A megvetést kivéve, amit a tárgyak és személyek bizonyos idomtalansága vált ki. Ugyanis minden cselekedet, mely idomtalansággal, rútsággal kapcsolódik össze, a cselekvőre valamiféle megvetést von; és egyszersmind neveltséges is. Így történik, hogy erkölcsi dolgokban ez a két indu-

⁵²¹ A tirünsziek mivel φιλογέλωτες [gyönyörkedvelők] lettek, emiatt a szomszédaiknál rossz hírbe kerültek. Megkérdezték a delfoi jóst. Püthia azt válaszolta: Akkor szabadulnak meg a rossz híriktől, ha Neptunnak ökröt áldoznak, és ἀγέλαστοι [nevetés nélkül], azaz komolyan a tengerbe hajtják. Ezek, meggondolva a dolgot, minden gyereket elzártak ettől az áldozati szertartástól, nehogy alkalmuk legyen nevetni. De midőn történetesen egy gyerek közéjük elegendő látta, hogy mindent komolyan, nevetés nélkül végeznek, a dolog újdonságától felettébb megrémülve a maga arckifejezését is rettentő komolyra vonta. E színjátékot a körötte állók megcsodálván hatalmas nevetésben törtek ki, és magától megmutatkozott: ὡς ἄρα πολυχρόνιον ἦθος ἀμύχανον ἔστι θεραπευθῆναι [a meggyökeresedett szokások gyógyíthatatlanok]. [E részletet Eusztáthiosz thesszaloniki püspök, egyháza-
tá Odüsszeia-kommentárjaiból idézi a korabeli természetrajzi szakirodalom, pl. *Medicina Septemtrionalis Collatia, opera Ibeophilii Boneti*, Genevae, 1686 142–143. Forrása: ATHENAEUS Naukratis, *Deiphnosophistae*, VI. 79. 261d–e.]

⁵²² Quintil. [QUINTILIANUS, Marcus Fabius, *i.m.*, VI. III.]

⁵²³ Cicero *i.m.* [CICERO, Marcus Tullius, *De Oratore*, II. LVIII. 235.]

⁵²⁴ Favianus Strada, a Prolus.-ban. [STRADA, Favianus, *Prolusiones Academiae*, Lugduni, 1627 – ebben a kiadásban nem szerepel a Zeuxiszról mondott történet.]

lat, a megvetés és a nevetségesség keveredik a lélekben, és olyan gúnyos fintort vált ki, melyet *kinevetésnek* és gúnyolásnak nevezünk. Ebből, úgy vélem, nemde világos, hogy nevetés és kinevetés, tréfa és gúny miben különböznek egymástól? Ami minket csak nevetésre sarkall, az kellemes; ami azonban egyszersmind gúnyra is ösztönöz, egyszerre kellemes és megvetendő. Amaz nevetet, s így gyönyörködtet; emez megvetésre indít, ami nem tetszik. Scarron Vergiliusa,⁵²⁵ Tassoni Elrabolt vödre⁵²⁶ nevetést kelt; Boileau Pulpitusa⁵²⁷ gúnyos kacajt csikar ki.

(*V. A tréfa és a gúny minden szépművészetet érint.*)

A tréfa gyakran nagyon hasznos; ezért tárgyalják minden szépművészet kapcsán. A szónoknak kifejezetten célja, hogy nevetést keltsen: részint mivel maga az így keletkező vidámság jóindulatot kelt kiváltója irányában; részint mivel csodálni szoktak mindenféle elmésséget, mely gyakorta egyetlen szóba van belesűrítve, különösen válaszként, s időnként kérdésként; részint mivel megtöri az ellentétes vélemény erejét, illetve az ellenvetéseket lekicsinyíti, visszarettenti, megcáfolja; részint mivel magát a szónokot művelt embernek mutatja. Továbbá mert szellemdús, és leginkább mert a szomorúságot és a komorságot enyhíti, megnyugtatja, és a gyűlöletet, melyet észérvekkel nem lehet megszüntetni, gyakran feloldja csattanóval, nevetéssel.⁵²⁸ Ha a szónok saját ellenfelét nevetségessé tudja tenni, győzelmet aratott. A költők, boldog nemzedék, időben egymást követő módon, és nemcsak egyféleképp alkalmazták a tréfát; de sehol sem ontják nagyobb bőséggben, mint a komédiákban: ez ugyanis a tréfa terepe. A zene és a tánc a színművekben gyakran szokott tréfás lenni. A többi művészeti ág a tréfás tárgyat különféle módon és mesterséggel adja elő. Ezek egyetlen nézőpontból jelenítik meg az egészet; leginkább történeti és komikus alakok segítségével. Említhetjük itt Hogarth műveit,⁵²⁹ melyek, tekintettel Butler Hudibrására, igen szerencsés kézzel készültek. Mindenfajta tréfa akkor a legerőteljesebb, legbájosabb, midőn a beszéd tettekkel és a tárggyal összhangban van. Mégis, nem mindannyiunkra hat egyforma erővel a tréfa; és az is változó, hogy ugyanazon ember mennyire van ráhangolva: egyszer könnyebben érti a tréfát, másszor nehezebben, megint másszor szinte egyáltalán nem.

(*És miért?*)

A szépművészetek e tekintetben is hűek feladatukhoz; ezért mikor nevetést keltenek, azzal elsősorban arra törekednek, hogy gyönyörködtessenek.⁵³⁰ Továbbá ügyelnek arra, hogy akiket gúny tárgyává tettek, megengeszteljék; mert nem úgy vagyunk alkotva természetünkben fakadóan, mintha játékra és tréfára születünk volna; hanem inkább a komolyságra, és súlyosabb, nagyobb célokra.⁵³¹ Aki egyszer már érzett tiszteletet, semmitől sem fél inkább, mint hogy megvetik, és ami ennél is súlyosabb, kigúnyolják, játékszernek tekintik. Mi más-

⁵²⁵ [SCARRON, Paul, *Le Virgile Travesti En Vers Burlesques*, Paris, Quinet, 1648–1653 – *Aeneis-travesztia.*]

⁵²⁶ [TASSONI, Alessandro, *La Secchia rapita, Poema Eroicomico*, Paris, 1622.]

⁵²⁷ [BOILEAU, Nicolas, *Le Lutrin, poeme héroï-comique*, London, 1672, 1683 – *A' pulpitus : egygy mulatságos vitézi költemény...magyar versekbe foglalta, ki-adta Kováts Ferentz*, Győr, Streibig József, 1789.]

⁵²⁸ Cicero i.m. [CICERO, Marcus Tullius, *De Oratore*, II. LVIII. 236.]

⁵²⁹ [William Hogarth illusztrációi BUTLER, Samuel, *Hudibras*, London, Motte, 1726 kiadásához.]

⁵³⁰ Ὁ γέλωσ παθος ἐν ἡδονῇ. Long. [PSEUDO-LONGINOSZ, i.m., XXXVIII.]

⁵³¹ Cic. Lib. I. Offic. [CICERO, Marcus Tullius, *De Officiis*, I. 103.]

ra érzékenyebb egy becsületes ember, mivel lehet nála többet elérni? Inkább odaadjuk javainkat, életünket, semmint hogy kigúnyolva, megvetve kinevessenek---. Ha tehát a tréfát helyesen tudnák tárgyalni az esztéták, az attól való félelemmel mintegy gyeplővel vissza tudnának tartani másokat becsvágyukban, rossz szokásaikban, ártó szándékaikban, ostobaságukban. A neveltségétől, gúnytól való félelem elmondani nem is tudom, mekkora parancsoló erővel bír, melynek ellenállni alig lehet.⁵³²

(Milyen módokon?)

Hogy ezen üdvös célt elérjük, két segédeszközünk van; merthogy vagy *tréfásan* adjuk elő a tréfát, vagy tiszteletteljesen és *komolyan*. Ha az előbbi módon történik, az nem művészet: ez ugyanis az élc és a csíny sajátja. Ezért gondolta azt Caesar, hogy egy elmés, csiszolt fő mindenről tud élccel értekezni, kivéve magáról az élcről.⁵³³ Mikor látta, hogy akadnak bizonyos görög könyvek a tréfáról, reménykedni kezdett, hogy valamit tanulhat belőlük; felleli bennük a görögök tréfáit és sok hamisságát. Mert ebben a műfajban kitűnnek mind a szicíliaiak, mind a rhodosziak, mind a bizánciak, de mindenekelőtt az attikaiak. Ám akik ennek valamiféle módszertanát megkísérelték művészetként leírni, az olyan ízetlenül sikerült, hogy olvasóik ha máson nem is, de az ő ízetlenségükön nevettek. A természete teszi az embert jó utánzóvá, ízes mesélővé, arca, hangja, beszédmódja által. A második módszer már inkább művészi: a görögök *iróniának* nevezték. Teljes mértékben elmés az az utánzás, mikor mást tettetünk, és mást érzünk, és egész művészi ügyességünkkel komolyan eljártsszuk. Úgy tűnik, dicsérünk valakit, valójában leplezve gúny tárgyává tesszük, és a szépséggel szurkáljuk. Igen elegáns módszer, és tiszteletteljesen hamiskás, s nemcsak a szónoki beszédhez, hanem más művészi ágak gyakorlatahoz, sőt, még a művelt társalgáshoz is alkalmas. E művészi fortélynak sok alfaja van; időnként a célbavett személy vagy dolog természete alapján, vagy a hangsúlyból, vagy más sajátságából értjük meg.⁵³⁴

(VI. Mitől kell óvakodni, és mire kell figyelni?)

Hogy egyébiránt nehogy mi magunk is neveltség és gúny tárgyává váljunk, mikor a tréfa révén gyönyörködtetni és használni igyekszünk, attól nagymértékben óvakodnunk kell. Cicero természetéből fakadóan elmés és kedélyes volt: olykor azonban, amikor borsosabban akar tréfálni, féktelenül villogtatja élceit. Először is semmit sem szabad hirtelen, esetlegesen, semmit sem meggondolatlanul, figyelmetlenül tenni. Azután: nem szabad nagyon gyakran élni a tréfával, sem nem bohóc módra,⁵³⁵ sem obszcénul, nehogy mímus módjára történjék;⁵³⁶ sem pajzánul, nehogy vétkes legyen. Ne alkalmazzuk bűnös, embertelen dologra, gaztetre, nehogy a gyűlölet helyét a nevetés foglalja el.⁵³⁷ Nem véletlenül pirongatta Rousseau Molière-t.⁵³⁸ mi rajta kívül másokat is bűnhődésre ítélünk. Hasonlóan nagy értéke

⁵³² Quintil. Lib. VI. Cap. III. [QUINTILIANUS, Marcus Fabius, *i.m.*, VI. III. 8.]

⁵³³ [CICERO, Marcus Tullius, *De oratore*, II. LIV. 216–217.]

⁵³⁴ Ex Lib. II. Cicer. de Orat. [CICERO, Marcus Tullius, *De Oratore*, II. LXVII. 269.]

⁵³⁵ Azok a *Bohócok*, akik túlélik a mértéket a Tréfában, vagy pedig a személyes méltóságra való tekintet nélkül nevetetnek. Műveltnek tűnzs, Caecilius, magadnak. Nem vagy az, higgy nekem. Mi tehát? Bohóc. – Mondja Martialis. A római Nemeselek egykor bolondokat tartottak, akiknek bohóckodásai gyönyörködtették őket. [MARTIALIS, Caius Valerius, *i.m.*, I. 41. 1–2.]

⁵³⁶ Mímus módra: a szavak és tettek oktalan utánzásával.

⁵³⁷ Cicero az Oratorban, n. XXVI. [CICERO, Marcus Tullius, *Orator*, XXVI. 88.]

⁵³⁸ [ROUSSEAU, Jean Jacques, *Lettre a M. d'Alembert sur les Spectacles*, 1758 című provokatív esszéjében.]

van a tréfának, ha nyilvánvalóan jó. Mit is mondhatnánk ama vakmerő bohócokról, akik szent és tiszteletreméltó dolgokat is nevetetésre használnak szarkazmusukkal, keserű humorukkal? Tréfánk legyen nemes, tisztességes, elegáns, elmés, szellemes és ízes. Szent dolgoktól, nehogy széntségsértést kövessünk el, teljes mértékben távol kell tartanunk a keserűség gúnyt. Utánozzuk az orvosokat:

- Midőn keserű ürmöt kell az orvosoknak
a gyermeknek beadni, előbb az arany poharacskát
körbe kenik édes mézzel, aranyló folyadékkal.⁵³⁹

Emiatt szentelte Lükurgosz szobrát a Nevetésnek,⁵⁴⁰ mintegy istenségnek, nyilvánosan, és azt akarta, hogy az ifjak ne maró élceket mondjanak előtte, és a mások által rájuk mondott tréfákat megtanulják önmérséklettel elviselni.⁵⁴¹

(VII. Bár lenne a tréfának művészetelmélete!)

Én úgy vélem, ezekben és az ezekhez hasonló szabályokban, melyek a tréfáról szólnak, nem olyanfajta erő és olyanfajta haszon van, ami arra vezetne rá művészi módon, hogy kitaláljuk, mit mondjunk és tegyünk; hanem hogy azon dolgokat, melyeket a természetünk, törekvéseink, gyakorlatunk révén megtapasztalunk – akár úgy higgyük, hogy helyesek, akár rossznak ismerjük meg – megtanuljuk, mivel adjuk elő. Ennek kell elsősorban a szemünk előtt lebegnie: be kell tartanunk a személyek, a tárgy és az idő viszonzyszabályait. Az időt okosan és tisztelettel kezeljük; aminek bárcsak lenne művészetelmélete! De ebben a természet az úr. Nem mindenkinek adatott éles elme. Emiatt lett Szókratész a sztoikus Zenón számára bohóc.⁵⁴² „Attikai sóval”, azaz finom elmésséggel adott elnevezés. De mit?! Magát Cicerót, aki ezeket Szókratészről megemlíti, bohóc-konzulnak nevezték, ha hiszünk Cato példájának, aki egyszer csak felnevet: Micsoda bohóc – mondta – a konzulunk!⁵⁴³ Aki a tréfáról bővebb tanítást kíván meríteni, példákkal segít annak természetét megismerni Horatius, Juvenalis, Lukiánosz, Lactantius, Swift, Butler, Cervantes, Sterne, Fielding, Pope, Fontaine, Boileau, Voltaire, Liscow, Rabener, Klotz, Wieland⁵⁴⁴ és más vidám és csipkelődő írók, akik e mesterségbeli tudással tudatosan éltek, és különféle embereket zaklattak tréfásan. Így formálódik ízlésünk a tréfához. Egyébként minél műveltebb egy nemzet, annál kevésbé enged, és indul meg a tréfától. Cicero és mások is öelotte hevesen dicsérik Plautus élceinek sajátosságát, hogy elegáns, csipős és ötletes – ugyanőt Horatius és vele együtt barátai és csodálói is

⁵³⁹ Lucanus [LUCANUS, Marcus Annaeus, *i.m.*, IV. 11–13.]

⁵⁴⁰ [PLUTARKHOSZ, *i.m.*, I. *Lükurgosz*, 25. „Lükurgosz maga sem volt rideg és szigorú természetű ember, annyira nem, hogy Szószibiosz feljegyzése szerint kisebb szobrot is emelt a Nevetés istennőjének, és helyeselte, hogy a sok fáradtság és szigorú életmód enyhítésére a lakomákat és a társas összejöveteleket tréfás beszéddel tegyék vidámabbá.” Máthé Elek fordításában.]

⁵⁴¹ Az *Élc* leplezetten csipős, szépen maró gúny. Lásd Macrobiust az *Élc*ek különféle fajtáiról, és hogy milyen óvatosan kell őket használni. L. VII. Cap. III. [MACROBIUS, *Ambrosius Theodosius*, *i.m.*, VII. III. 1–3.]

⁵⁴² [HOME, Henry, *Lord Kames, Sketches of the History of Man*, I, Edinburgh, 1807, 158. „Rabelais in France, and Butler in England, are illustrious examples. Dr Swift is our latest burlesque writer, and probably is the last.”]

⁵⁴³ Sokat mond erről a tárgyról Cicero Lib. II. de Oratore. [CICERO, Marcus Tullius, *De Oratore*, II. LX. 247.] Tréfáit, amint Augustuséit és másokét is, Macrobius sorolja elő Lib. II. Saturnalia. [MACROBIUS, *Ambrosius Theodosius*, *i.m.*, II. IV.]

⁵⁴⁴ [CICERO, Marcus Tullius, *De Natura Deorum*, I. XXXIV. 93.]

keményen szapulják.⁵⁴⁵ Az okot a korok és szokások változásában kell megjelölnünk. Ama korábbi időszak sem volt híján az ízlésítéletnek és a szokások szépségének; de mikor elérkezett a horatiusi kor ízlésbeli finomsága, nem csoda, hogy a plautusi élcek sóját lenézték. Úgy tűnik, a nevetés ízlésének sem a népek barbár korában, sem pedig kultúrájuk csúcspontján nincs helye, hanem a köztes időben létezik, amikor az adott nép már nem műveletlen, de ízlése még nem igazán csiszolt. Az igen tekintélyes Home eme megfigyelés bizonyosságául Franciaországban Rabelais-t, Angliában Butlert hozta fel; és azt remélte, saját hazájában Swift lesz a tréfák utolsó szerzője.⁵⁴⁶ Kimondom, amit gondolok: semmi nem történik olyan ritkán az emberi életben, mint ha a maga helyén sírunk vagy nevetünk. Hogy maga a tárgy megköveteli a nevetést, az szükségszerű; a nevetés módjának azonban meg kell felelnie mind az időnek, mind a tartalomnak. Az alkalmatlan nevetésnél nincs alkalmatlanabb dolog.⁵⁴⁷

Hatodik fejezet. Az egyéni kedély.

(I. *Mi a kedély?*)

Mindenekelőtt meg akarom említeni, hogy minden emberben van bizonyos kedély, lelki alkat, mely a többitől abban különbözik, hogy egy adott dolog keltette tetszés vagy nem tetszés hat reá, és az majdnem minden cselekvésébe, külsőbe és belsőbe egyaránt belévegyül. Ez *egyéni* és sajátos, hiszen emberenként ítéljük meg; de mivel a szorgalomban és tudományban jeleskedő népeknél így van szokásban, latinul *humornak* nevezzük: régi dolgot új keletű névvel. Ezt a szót tesszük értekezésünkben használatossá, megszokottá. – Ha a *sensus communis* alapján értjük, a humor, azaz kedély az ember szenvedélye, aminek azonban nincs egy biztos és meghatározott tárgya, amely felkelti, mint más szenvedélyeknek; és nem is annyira erős és mély, mint akár a szerelem, akár a harag, vagy hasonló indulatok. Arra veszi rá ugyanis az elmét, hogy ne a dolgot magát lássa, úgy ahogy van; semmi más szabályszerű nincs benne, csak az, hogy tetszést vagy nemtetszést mutat ki.

(II. *Az egyik fajta kedély vidám, a másik zsémbes.*)

A kedélyt elsősorban és leggyakrabban *vidám* és *zsémbes* fajtára osztják. Mindkettő megvan minden emberben, de fokozatait tekintve egyedi eltérésekkel: ezért neveznek egyeseket jó, másokat keserű, vagy vidámabb kedélyűnek. Aki vidám kedélyű a tréfát és a vidámságot tartja többre, természetes kedvességet és szeretetreméltó örömteliséget mutat.⁵⁴⁸ A zsémbes

⁵⁴⁵ [Uő., *De oratore*, III. XII. 44–45.; Quintus HORATIUS FLACCUS, *Epistulae*, II. I. 58.]

⁵⁴⁶ Versuch über die Geschichte des Menschen. [HOME, Henry, *Versuch über die Geschichte des Menschen, aus dem Englischen übersetzt Franz. A. SCHRÄMBL, Leipzig, Alberti, 1774.*]

⁵⁴⁷ Catullus [CATULLUS, Caius Valerius, *i.m.*, I. XXXIX. 16.]

⁵⁴⁸ Az effajta humornak, nak akadémiai emeltek Rómában tanult, művelt és ízlésteli emberek, akiknek eredeti és vidám gondolataik voltak, melyet a Humoristák Akadémiájának neveztek: hogy a szép természet műveit megismertessék, és a dolgok sokszínű kellemettségével eláraszták a lelkeket. Ezen igen tehetséges és gondtalan emberek eme törekvésében az egész korszak jelképét látom. Jelképük a tengerből emelkedő felleg, mely csendes esőt hoz, verssel ellátva: *Visszatér édes sereggel*. Valamely mennyegzői ünnepség adott alkalmat ezen Akadémia létrehozására. Az akadémikusokat széphumorúnak nevezték, mint a franciáknál a széplelkeket. [Az 1635-ben létrehozott *Academia Humoristarum, azaz Accademia degli Umoreisti* kapcsán I. DUFFIN, Jacalyn, *Questioning Medicine*

embert nehezkesebb, keményebb természet vezérli, türelmetlen és gyűlölködő. Ítéletei, ér-
zései és cselekedetei valamifajta hamisságot és keserűséget tartalmaznak: innen karakteré-
nek zsémbessége, és e kemény, komor, fanyar, keserű ábrázatú és szavú ember tulajdonságai.

A görögök *attikai sója* és a rómaiak *urbanitása, elméssége*, úgy tűnik, egyfajta kifinomult
humor, kedély, amellyel szerettek bizalmas viszonyt ápolni. Elmés egy beszéd, amely szava-
iban, hangzásában és gyakorlatában egyfajta városias, finom ízlést részesít előnyben, és a
tudomány figyelemmel követéséből merített hallgatóg műveltséget; végül amelynek ellen-
tétje a ruszticitás, a póriasság.⁵⁴⁹ Az effajta társalgás fűszerei közül van, amelyik ünnepélyes,
és van, amelyik játékos környezetben szült vidámságot. Mindkettőt kordában tartotta a *hu-
manitás*,⁵⁵⁰ ami olyan erény, melyet azért neveztek így el, mivel az emberek a között a köl-
csönös társiasság vágya valóban általános. Ennek két ellentéte lehet: az egyik a túlzásba vi-
tele, amit *hízélgésnek* neveznek, és amely saját becsvágyuknál ragadja meg a hízélgőket,
talpnyalókat és hasonlóan mesterkedőket; a másik pedig ennek hiánya, ami a *zsémbesség*, és
akikre ez jellemző, azok keserű emberek. Ezért ahogyan a kedvesség barátságot, úgy a
zsémbesség gyűlöletet szül. Arisztotelész *πᾶσι δυσχεραίνοντας*-nak nevezte.

(Melyek a zsémbesség ismertetőjegyei?)

Zsémbes az, aki amikor valahol van, és kéri, hogy ne siessen tovább, mégis nyugtalanko-
dik, hogy nincs-e a terhükre. Ha valaki üdvözli, nem méltatja arra, hogy visszaköszönjön.
Amikor valamijét el akarja adni, a vásárlóknak sosem mondja meg, mennyiért adja, hanem
megkérdezi, hogy mit adnak érte. Azoknak, akik a tiszteletére sokakat összehívnak, azt
mondja, aligha fog majd előttük mutatkozni. Senkit, aki akár akaratlanul is meglöki, vagy
sürgeti, vagy lábával megböki, nem tart bocsánatra méltónak. Miközben elhatározza, hogy
barátjának ajándékot ad, panaszkodik, mennyi ezüstjébe kerül is ez neki. Ha az úton megüti
a lábát, átkozza az út követét. Nem tudja elviselni, hogy bárkit hosszabb ideig várjon. Az ilyen
ember sem az énekben, sem a beszédekben, sem a köszöntésekben nem leli gyönyörét; és
nem könnyen vehető rá, hogy az Isteneknek fogadalmat tegyen, ajándékot adjon.⁵⁵¹ A zse-
mbes embernek sokféle szokása van, mégpedig egymással ellentétesek is: kerüli mások tekin-
tetét, vonakodik meghallgatni az őt megszólítókat, kevés szóval fog ki rajtuk, mégpedig
homályos, enigmatikus szavakkal. Még saját maga sem tetszik mindig magának, hogy visel-
ne el másokat? Megveti őket; gyakran magamagával szemben is kemény; élcelődő, gunyo-
ros, türelmetlenül várja, hogy feddhesen, mindennel ellenséges. Amit csak lát, rossz szem-
mel nézi, és a sötétebb oldaláról értelmezi, mint aki sárgaságban szenved, és mindent sárgá-
nak lát. – A történelem nem kevés ilyen karaktert ismert; néhányat Zwinger összegyűjtött.⁵⁵²
A zsembes embert az ókoriak a sün hieroglifájával jelölték: ezt ugyanis bárhonna akarod
megközelíteni, azt tapasztalod, hogy visszahúzódik és rémisztően szúr. Ugyanezen hason-
laltal ítéli el Horatius az effajta kiállhatatlanságot.⁵⁵³

*in Seventeenth Century Rome: the Consultations of Paolo Zacchia, Canadian Bulletin of Medical
History, 2011/1, 154.]*

⁵⁴⁹ Quint. L. VI. Cap. III. [QUINTILIANUS, Marcus Fabius, *i.m.*, VI. 3. XVII.]

⁵⁵⁰ φιλανθρωπία

⁵⁵¹ Theophrastus ἐν τῷ κεφ. περὶ ἀνθαδείας. [TEOPHRASZOSZ, *Characteres, Morositas*]

⁵⁵² [ZWINGER, Theodor, *Morum Philosophia Poetica, ex veterum utriusque linguae poetarum thesauris, Basileae, 1575, I. VII. 169. Morosus, difficilis* címszó.]

⁵⁵³ [QUINTUS HORATIUS FLACCUS, *Epodos, V. 28.*]

(És példái?)

Röviden már elmondtam, mi legyen a zsémbesség: akinek semmi sem tetszik, senki emberfia nem elég jó, és aki mindig mindent gúnyosan elvet. Ennyire azért nem gondoljuk zsémbesnek a szónokok közül Tulliuszt, akinek nem felelt meg maga Démoszthenész sem: ámbár ez az egy szónok tűnt ki mind közül, mindenfajta beszédnemben, mégsem mindig elégtette ki e római fülét; annyira sóvár, fogékony, mindig valami mérhetetlenre és végtelenre vágyó volt az a fül.⁵⁵⁴ Az igazán zsémbesek és nehéz természetűek gyakorta öregek: vajon az öregség, vagy a megszokás hibája ez?⁵⁵⁵ M. Piso haragosabban utasította el az emberek balgaságait, azaz vagy zsémbelt, ahogy sokan gondolták, vagy nemes kevélység vezette.⁵⁵⁶ Nagyobb vihar dült az itálieiak kiváló költőjében, Alexandro Tassóban, hogy Homérosznál és Petrar chánál messze nagyobb legyen, s a többieknél is nem kevésbé.⁵⁵⁷ És Rousseau felől mit tartunk? – De minek is említek itt másokat, mikor a leghíresebb zsémbes Lukiánosz mizantróp Timonja?⁵⁵⁸

(III. Mindenfajta kedély, ami a művészetek által jelenítették meg, vagy eredendő, vagy színlelt.)

Mindenfajta kedély, a vidám éppúgy, mint a zsémbes nagy jelentőséggel bír a széptudományokban, és mindkettőt *eredendőre* és *színleltre*, avagy szimuláltra osztom. Az eredendő zsémbességet, ámbár hibákkal teli, mégis néha jónak mondják. Nem mintha magának a dolognak a jósága miatt érdemelne dicséretet, hanem mert itt vagy ott, ebben vagy abban az ügyben időnként uralkodnak rajta, megtörik, elnyomják. Amikor a zsémbes enged saját nemeslelkűségének, a szépművészetekben gyakorta az enthusiasmus szerepét tölti be, és a művésznek olyanfajta erőt és karaktert ad, amely műve megfogadásához szükséges: megfelelő gondolatokat éleszt, képeket mutat – a bosszúság verset terem. Gyakorta megesik, hogy az ember a saját ilyenfajta zsémbességén kívül semmi másfajta Múzsát nem tudhat segítőjének. Milyen izgatott, milyen aggódó Horatius zsémbessége, mikor barátja, Vergilius Athénba hajózik!⁵⁵⁹ Neki minden veszedelmesebbnek tűnik, mint valójában; és e zsémbesség miatt átkozza annak merészségét, aki először bocsájtott fát a tengerre, hogy hajózzék, és nem félt a mélységtől, az északi széllel küzdő afrikai széltől, sem a gyászos esőhöz Hyasoktól, sem a déli szél dühétől. – A zsémbes ember, ha saját keserűségét kisebb dolgokon kitölti, végül magamagát is megmutatja néha, és tud gyönyörködni is, habár semmit sem tart becsesnek, akár tetszik, akár nem tetszik neki. A zsémbes ember és a zsémbesség szebbnek mutatkozik, amikor ezt a kellemetlen karaktert csak utánozzák. Ennek helye van minden művészetben, a festészetben, a rézmetszésben és a szobrászatban is; történhet hanggal, írásban, gesztusok-

⁵⁵⁴ Az Oratorban magamagáról mondja. [CICERO, Marcus Tullius, *Orator*, 104.]

⁵⁵⁵ Vannak még hercegi férfiak között is a legnagyobb tiszteletben állt, és szabad bejárása volt hozzájuk, valami férfias, szép dolog volna. Tasso hőseinek állhatatosságát és erejét dicséri e szavakkal: Még öregen sem csökkent semmit az erejük. Az effajta emberre illik, amit Anakreón a tücsökről mond: τὸ δὲ γῆρας οὐ σὲ τείρει. [ANAKREÓN, *Anakreonteia*, 32. *A tücsök.*] És bizonyosan az aranyalma felirata is erre a szép öregségre illik: *Semmit sem vesz el belőlem a tél.* [TASSO, Torquato, *i.m.*, például: XVII. LXXXVI. ANAKREON, *Anakreonteia*, 32.]

⁵⁵⁶ Cic. a Híres szónokokról. [CICERO, Marcus Tullius, *Brutus, sive de claris oratoribus*, 236.]

⁵⁵⁷ Ámbár még hercegi férfiak között is a legnagyobb tiszteletben állt, és szabad bejárása volt hozzájuk, amikor csak neki tetszett, mégis megfestette és bemutattatta magát egy festményen, egy fügefá felé mutató kézzel, mellyel azt jelezte, hogy annyi hasznot sem látott, amennyit egy fügefá is kiérdemelhet.

⁵⁵⁸ [LUKANUSZ, *Timon* – később *Timon, avagy a mizantróp* címen is idézik.]

⁵⁵⁹ [Horatius említett proemptonja: *Carmina*, I. 3.]

kal, cselekvéssel. Hudibras, Ralph, Sidrophel és mások ugyanolyan zsémbesnek formáltattak meg Hogarth által, amilyenek Butler leírta őket.⁵⁶⁰ De sehol máshol nem mutatkozik a zsémbesség kellemetesebben, mint a komikus színházban, ha a különféle kedélyek színe, és tóvoç, azaz tónusa az egyes szereplők ítéleteiben, beszédében és cselekedeteiben jelenik meg.⁵⁶¹ Ekkor ugyanis az ellentétek ezen összeütközéséből szükségszerűen igen látványos cselekmény keletkezik. Igen tetszetős ez a színlelt zsémbesség, egyrészt mivel magát az eredetit világosabban mutatja meg, mint amennyire mi képesek vagyunk megfigyelni; másrészt mivel magában az imitációban is van valami, ami által jobban szívleljük.

(IV. Mindkettő igen színes és érzékeltes.)

Általában a kedélyről elmondható az, hogy mind az eredeti, mind a színlelt hatással van érzékeinkre. Mivel a közönséges és mindennapi dolgok nem tetszenek, az olyan egyediség, mely a kedélyben jelenik meg, megérinti érzékeinket és megszólítja lelkünket. Sosem vizsgáljuk figyelmesebben az embert, mint amikor a sajátjában, vagy más kedélyét felöltve jelenik meg előttünk; és majdnem minden, amit ő, hogy minket gyönyörködtessen és kiműveljen, előad, a zsémbességben vagy a vidámságban gyökeredzik. A zsémbes ember jobb fajta karakterjegyeit Longinosz Hüperiszben,⁵⁶² a nemes szónokban mutatja be. Hihetetlen éleselméjűség lakik benne, derűs élcek, emelkedett nemeslelkűség, jókor alkalmazott ironia, nem kellemetlen csípősség, nem olyan zabolátlan, mint az ókori attikaiaké, hanem szelídebb. Lekicsinyíteni egy dolgot leginkább szavakkal lehet; nagy ereje van a komikus sójának, játékaik szinte versengenek egymással, és hogy az igazat megvalljam, nem lehet báját imitálva követni. Úgy tűnik, együttérzésre született, termékeny mesélő, és fordulataiban is annyira következetes, hogy kifulladás nélkül képes a pályáját befejezni.⁵⁶³

Az írók és más művészek zsémbessége nem mindig eredeti. Aki valóban, természetétől fogva zsémbes, az ugyanolyan marad minden erőfeszítés nélkül minden egyes művében: lehetetlen, hogy mélyen át ne hassa azokat e komor karakter. Ha pedig valaki, aki eltérő kedélyű, hitelesen akarja más zsémbességét bemutatni, igencsak kell fáradoznia, hogy színlelt szerepét jól ragadja meg, és semmilyen téren ne térjen el az arra jellemző szokásoktól. Swift és La Fontaine,⁵⁶⁴ azt mondják, valóban zsémbesek voltak; e természetükről árulkodnak könyveik is. Addison⁵⁶⁵ vidámabb kedélyű volt; mégis hitelesen tudta mások zsémbességét visszaadni. Arbuthnot,⁵⁶⁶ úgy hírlík, semmiféle komolysággal nem rendelkezett szo-

⁵⁶⁰ [L. 529. jegyzet.]

⁵⁶¹ tóvoç: a Festők szakszava. Ezek ugyanis miután a fényt és árnyékot feltalálták, a színek különbözőségét egymással kölcsönösen élenkítvén, ebből egy másfajta ragyogás keletkezett, mint a fény; melyet, mivel a fény és az árnyék közé esik, tónusnak neveztek el. Innen terjedt el ez az elnevezés más művészetekben is.

⁵⁶² [PSZEUDO-LONGINOSZ, *i.m.*, 34.]

⁵⁶³ Longinosz és Caussin. [PSZEUDO-Longinosz, *i.m.*, XXXIV. 3.; CAUSSIN, Nicolas, *i.m.*] Cicero véleménye szerint az édes báj Izokratész, a fenségességet Lüsziász, az elmeelt Hüperidész, a hangzást Eszkhinész, az erőt Démoszthenész tudhatja magáénak. Ki az, aki közülük ne lenne kitűnő? [CICERO, Marcus Tullius, *De oratore*, III. VII. 28.] Quintilianus pedig azt mondja: Mindekelőtt édes és éles Hüperidész, de kisebb ügyekben, hogy ne mondjam, hasznosabb, és kiegyenlítettebb. [QUINTILIANUS, Marcus Fabius, *i.m.*, X. LXXVII.] – Szónoklatait, melyekből 62-t mondanak eredetinek a kritikusok, szerte igen nagy dicséretekkel emelik ki; Longinosz azt állítja, ha nem is kiválóbb, de több erénnyel bír, mint Démoszthenész. [PSZEUDO-Longinosz, *i.m.*, XXXIV. 2.]

⁵⁶⁴ [Jean de La Fontaine (1621–1695) állatmeséiről ismert francia író.]

⁵⁶⁵ [L. 336. jegyzet.]

⁵⁶⁶ [John Arbuthnot (1667–1735) londoni orvos és satíráíró.]

kásaiban, művében mégis zsémbesebb másoknál. Mit mondjunk a németek Rabeneréről?⁵⁶⁷ – Az egyik fajtája ennek, amely akár a legnagyobb mértékben is képes megnevettetni, a zsémbelés. Rám azonban, Tulliussal együtt mondhatom, azon zsémbes, mintegy morcos tréfák vannak igen nagy hatással, melyeket egyrészt nem zsémbes ember mond; másrészt melyekben nem a zsémbes csípősségén, hanem magán a természetén nevetünk. E tekintetben, úgy tűnik nekem, igen hamis az a dolog Noviusnál: Mit jajongsz, apa? – Az lenne a csoda, ha énekelnék. Elítéltek. –⁵⁶⁸ De másoknak a szavait vagy tetteit utánozzuk; amint ez ezeknél, és még sokkal több irónál van.

(V. Létezik-e valamiféle nemzeti zsémbesség?)

Létezik valamiféle *nemzeti*, azaz egész nemzetre jellemző zsémbesség; s hogy ez leginkább Európában jellemző, nem az én dolgom kifejtteni. Az angolok az elsők, akik a zsémbesség karakterét figyelmesebben megvizsgálták, és új névvel látták el. A zsémbességben van valami az epéből és a lépből: egyesek tehát zsémbesek, mások epések („lépkórosak”). A zsémbesség nem ritkán öröklődik a vérvonallal, és amit a nemzetről mondtam, az bizonyos családokban is megfigyelhető.

Hetedik fejezet. Alakzatok.

(I. Mik az alakzatok?)

Az alakzatok is a szépművészetek színei közé tartoznak; a latinok figurának nevezték őket. Élni fogok én is ezzel az elnevezéssel, de sokkal tágasabb értelemben, mint a költők vagy a szónokok. Náluk ugyanis az alakzatok, azaz figurák a szöveg ama formai elrendezését jelentik, mely az általános és elsőre kínálózó módtól távol esik; számomra azonban az alakzat nemcsak a beszédnek, hanem a gesztusoknak és mozdulatoknak és az egész testnek a színe, díszje és fénye. Mit is állítunk tehát? Általában valamely dolognak a formáját és tartását jelenti, és ebben az értelemben semmi sincs alak(zat) nélkül. Mikor beszélünk, mikor ülünk, mikor belépünk, mikor visszatekintünk, mikor valamit alkotunk vagy bemutatunk, nem létezhetünk alak(zat) nélkül. De ezt nemcsak valamifajta formának tartjuk. A költők és rétorok előírják, hogy variálni kell az alakzatokat, a hasonlóság elkerülésének érdekében; nehogy valaki ugyanarra az esetre, időre, számra vagy verslábra folyvást, vagy legalábbis nagyon gyakran ráfusson. Ezt kell tenni általában véve a zenében, a táncban és minden érzékletes művészetben, hogy a tárgyak köznapi és egyszerű képe módszeresen megváltozhassék. Tehát az alakzat, avagy figura egy mesterségesen kialakított forma.⁵⁶⁹

(II. Meddig terjed e színek hatóköre?)

Ha valaki az újdonságot, a csodálatost és más eddig tárgyalt színeket az alakzatok nevével akarná összefoglalni, nem lenne akaratom ellen. De én ezzel az elnevezéssel csak azon színeket illetem, amelyek a részletek külső elrendezéséből, alakjából nyernek nem kis fényt, és még idáig nem kerültek említésre. Sok ilyenfajta fényt, hogy úgy mondjam, alakzatot látunk

⁵⁶⁷ [Gottlieb Rabener (1714–1771) német satíráíró.]

⁵⁶⁸ [CICERO, Marcus Tullius, *De oratore*, II. LXIX, 279.]

⁵⁶⁹ Quint. L. IX. [QUINTILIANUS, Marcus Fabius, *i.m.*, IX. 1. XIV.]

a költészetben és az ékesszólásban. Mivel azonban ezek csupán szavakban és mondatokban jelennek meg, és nem léphetik túl a beszéd művészeinek határait, nem akarom ezeket felsorolni; hanem azokat említem, melyekkel más mesterek és művészek is élhetnek.

Minden alakzat, mely a művészeti ágakban megjelenik, eredetét az érzéletes gondolatokból nyeri, emiatt pedig e gondolatok érzékelhető jelein és kifejeződéseiben alapszanak: ugyanis természettől fogva előbb fogja fel a lélek a tárgyat, semmint hogy kijelentse, vagy bármiféle módon kifejezze azt.⁵⁷⁰ A gondolatok képével és megjelenítésével minden csiszoltabb művészet foglalkozik. Egyesek áttételesen, közvetett módon; úgymint a szavak által a költészet és az ékesszólás; artikulálatlan hangok által a zene; mozgás és gesztusok által a tánc; mások következetesen, dolgok és szilárd testek vagy felületek által, mint a festészet, szobrászat, építészet és a kertművészet.

(III. Az alakzatoknak két fajtája van.)

Mіндеzen művészetek valamennyi művében és alkotásában két fajtája jelenhet meg az alakzatoknak. Vagy tagadhatatlanul olyanok, melyeket maga a tárgy hívott életre és saját természetéből következnek, s a művésznek csak szemre volt szüksége, hogy meglássa; és ügyesen, leleményesen, versenyt utánozva kifejezze; vagy pedig bizonyosan olyasfajta, melyeket a művész szelleme teremtett, és fantáziájának ama termékeny teréből hozott létre. Az előbbieket nevezhetjük természetes alakzatoknak, az utóbbiakat művészi, avagy mesterséges alakzatoknak. Minden alakzat, különösen a művésziek, egyszersmind ugyanannyi szín, mely a szépművészetek alkotásait beragyogja. Sőt, mint virágok a mezőknek; képek, szobrok és címerek a színpadnak vagy térnek; mint a ruha a testnek, gyöngyök a királyi koronáknak; mint csillagok az égnek, olyanok az alakzatok a mi tárgyaink számára. Mennyi fény sugárzik Dido ama szavaiból, melyeket Aeneas távozása után mond: Hozzatok gyorsan fáklyákat, fel a vitorlákat, csapjatok az evezőkkel!⁵⁷¹ – a különféle érzékletek, a töredezett mondatok a királynő dühét szemünknek és minden érzékeinknek igen világosan és erőteljesen mutatják elő. – – – De hogy mely alakzatok, mely figurák, alakok a legragyogóbbak és legismertebbek, mégpedig minden művészeti ág számára, még tartozom elmondani.

Első rész. Ikonikus megörökítés, avagy a képek⁵⁷²

(Ez a fajta szín)

A kép személyeket, valós és fiktív dolgokat szavakkal és a többi művészet eszközeit felhasználva mutat fel, és amit csak megragad, azt annak sajátos jegyeivel és tulajdonságaival együtt úgy állítja (reflektor)fénybe, szemünk és füleink elé, mintha az embert mintegy színházba invitálná, és ott a dolgot bemutatná neki. Az ilyen jellegű alakzatot az anyag sokfélesége miatt más és más névvel illetetik; ugyanis természetéből fakadóan

⁵⁷⁰ Mondja Quint. [Uő., IX. 1. XIX.]

⁵⁷¹ [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, IV. 594.]

⁵⁷² ΕΙΚΟΝΙΣΜΟΣ a rómaiaknál a közhasznóbérlők szakkifejezése volt; ezek ugyanis, hogy bizonyos legyen, hogy ezek vagy amazok már kiegyenlítették a részüket, arcukat és alakjukat is leírták, és ezt nevezték iconismusnak, képi megörökítésnek. I. Seneca Epist. XCV. és Lipsiust. Ezután általánossá vált az elnevezés, mint amilyen korábban is volt a görögöknél. [SENECA, Lucius Annaeus, *Epistulae morales ad Lucilium*, XV. XCV. 65.; LIPSIUS, Justus, *De militia Romana, Antverpiae, Plantiniana, 1596, IV. Declaratio Iconismi.*]

(I. Fel- és bemutatja az embert.)

Először is fel- és bemutatja az embert, akár igazi, akár képzeletbeli légyen, saját testének, lelkének és társadalmi helyzetének alakjában; így aztán képmásnak vagy szerepeltetésnek is nevezik. Úgy tűnik, hogy látom őt, vagyis láttam. Hatalmas test feküdt a sziklán, emberi tagokból álló alak, egyedül nagysága miatt nem lehetett holttestnek vélni. Lassan közeledtünk, sokáig: vagy valami monstrum ez, vagy az istenek egyike. Kezünket sem moccanítottuk. Fejét ép haj fedte, arcát eltakarta, vad szakáll terült el keblén, és orcáiról két irányban omlott alá a szőrzet. Micsoda lábszárak, micsoda kar, micsoda oszlopszerű lábak! – Faragott szobornak gondoltam, ha művész alkotta ugyan – vagy tán a természet műve, melynek nagyságához képest milyen gyengék, kicsiny homunculusok vagyunk? Majd mikor a döbbenet szertefoszlott, kezemet ráhelyezve próbáltam megtapasztalni, mi is ez. De ahogy megérintettem, láttam, hogy porrá omlik. Ebből a kételkedők is tudhatják, hogy valóban emberi test.⁵⁷³ Valószínűbb ez a képmás, mint amit egy festő, még ha szinte nem is emberi művész, alkothatott volna. Van egy festmény a Csecsemőről, aki emberi formát öltött magára, és jászolban feküdt. A vonalak, színek és minden olyan életszerű, olyan elegáns, olyan bájos, hogy amikor ránéztem, érzéseimet és vonzalmamat egyből megragadta. Úgy tűnt nekem, égi fénytől ragyog, és éreztem, hogy édesség árad a szájából, szemeiből, homlokából és az egész fiúból, és az emberinél nagyobb szeretetlenség, született báj lakozik egész testében.

A phoebusi arcnál ragyogóbb volt a Gyermek,
Minden csillagnál fénylőbb volt a Gyermek,
Minden alaknál, finom műnél,
Minden szép dolognál, ami csak van,
volt vagy lesz valaha,
egymaga szebb volt mindnél ez a Gyermek.

(II. Vagy az állatokat.)

Az állatok is, szörnyek és minden csodálény ugyanezen szín által képesek érzéseink számára megjeleníteni. Látjuk az oroszlánt, akit a természet az élőlények megfélemlítésére szült. Látod, hogy lángoló színe fellobban? Hogy gögösen lépdel, hogy teste hatalmas tömegével kiemelkedve felülről tekint mindenre? Mekkora és milyen szilaj e hatalmas súly ereje? Erejében mekkora gyorsaság van, tagjait mennyire uralja bátor szellemének energiája? Hatalmas feje, mely vadállati méltóságát hirdeti; nagy és fénylő szemei bozontos szemöldjei között villognak, nyakát és mellső lábait előnti sörénye; mellkasa hatalmas erőt lehel, szívének szilárdsága nyilvánvaló, a legnagyobb rémület csap ki szájából, melynek hatalmas nyílása teljesen körül van kerítve fogaival. Mit mondjak a térdeiről? Mit lábainak kötéséről? Mit sűrűn szőtt idegeiről? Mit karmairól, melyekről csak magukban látva őket is felismered, hogy oroszláné? Ordításán kívül, melyre a vadak és az erdők megremegnek, mindent képesek belőle a legtudományosabb módon visszaadni művészeink. Mi történik, ha megadván a jelt, harcra készül? Előbb kifeszíti hosszú, hatalmas farkát, saját magát megsuhintja vele, szemeiből tüzet szór, kitérít száj mélységes mélyét, egyik zsákmányát farkával teríti le, azokat lábaival tapossa szét, másoknak remegő, vérző tagjait szájával marcangolva emészti

⁵⁷³ Barclaius az Argenisben. [BARCLAY, John, *Argenis*, Amsterdam, Johansson, 1644, Cap.22. Lib.2. 17–28.]

fel.⁵⁷⁴ További példákat a szónokoknál, költőknél, festőknél és rézmetszőknél, s más jeles alkotóknál kell keresni.

(III. És mindenfajta tárgyat.)

Végezetül az idő és helyszín, a városok, egyetemes tárgyak ezen alakzat színei révén lesznek érzékelhetők számunkra. A ragyogóan serkenő hajnalt többször is láttuk, mégis, magában a képében is valami tudom-is-én-micsoda gyönyörűség rejlik. Amint eloszlik, felszívódik a sötétség, enged a felkelő fénynek az éji homály, s egyszerre megjelenik a hajnal, sokkal szebben és csinosabban, mint amilyenre általában a költők szépítik, vagy ahogyan festők szokták ecsetjükkel megjeleníteni. A légben megszámlálhatatlan szín csodálatos sokféleségét önti szét, és napsugaraival úgy rendezi őket, hogy a gyászos árnyakra színes ragyogás következzék, és ezek arany fényét amazok bíborával tüzesíti, és más sugarak narancssárga lángját emezek kékjével oldva a legédesebben megtisztítja; és így tovább, egyik a másikba vált át, előáradnak, eltűnnek, úgy, hogy sem bájtelibb dolgot látni, sem nagyszerűbbet festeni nem lehet.⁵⁷⁵ Szkülülát és Kharüdiszt sosem láttam; de ha ikonikus megörökítésükön elmélázok, nem kis mértékben megborzadok. Ezen Itáliához igen közeli szirtfokot Rhegiusnak⁵⁷⁶ nevezik, azért, mivel görögül így mondják azt, hogy 'széttört, szétszaggatott'. Nem csoda, ha meséket mondtak e helyről az ókoriak, hisz itt oly sok csodás dolog van együtt. Először is, sehol máshol nincs olyan heves tengerár, nem csupán gyors sodrású, hanem valósággal kegyetlen, nemcsak azok számára rémisztő, akik benne vannak, hanem még a távolról szemlélőnek is. Továbbá az egymásnak rohanó hullámok úgy ütköznek össze, hogy egyszer mintegy hátukat magasba vetve a mélységbe zuhanni, máskor győzelmesen a magasba emelkedni látod őket. És mert ilyen szűk helyen oly nagy tűz oly sok évszázadon át nem képes fennmaradni másként, mint ha élő táplálék táplálja, ezért születtek tehát a mesék Szkülülát és Kharüdiszt: innen ugatást hallottak, ott szörny képét hitték látszani, mivel a hajósok a tenger hatalmas örvényeiben elakadva ugatni vélték a hullámokat, melyeket a szívo ár torka összezsapott.⁵⁷⁷

(IV. Ezen szín élénkítő ereje.)

Hogy az effajta ikonikus megörökítés, ha helyesen rendszerezett, igen nagy hatással bír az emberi érzékekre – ezt nemcsak véleményemként kívánom meggyőzően bemutatni, hanem mint valóságot. Itt ugyanis nem elbeszéltek a tárgy, nem a fülünkbe jut el, hanem valamilyen módon élénk festetik, és mint látható dolog, mint evidencia kerül élénk.⁵⁷⁸ Ki ne tudná, hogy mélyebben hatolnak belénk és hatnak át minket azon dolgok, melyeket szemünkkel észlelünk, mint amit más érzékszerveink segítségével ismerünk meg?⁵⁷⁹ A szirének meséjét fogjuk a Gorgókról szólóval összevetni. Amazok a hajósokat csalogatták dalaikkal, és édesen hízelegve valameddig vissza tudták tartani őket. Maga a dolog mégis mindössze egyfaj-

⁵⁷⁴ Még színesebb az, amit Caussin az egyszerűről ír. [CAUSSIN, Nicolas, *i.m.*, XI., *descriptio LXXXIV.*]

⁵⁷⁵ Franciscus Pomey. [POMEY, Francois Antoine (1618–1673) francia jezsuita, retorikaprofesszor. A tudom-is-én-micsoda fogalmáról I. 96. jegyzet.]

⁵⁷⁶ [Messinai-szoros, Olaszország és Szicília között.]

⁵⁷⁷ Iustinus Lib. IV. [JUSTINUS, Marcus Junianus, *Historiarum Philipicarum Pompei Trogi*, IV. I.] – Hogyan is festi ezeket le Maro az Aeneis harmadik könyvében? [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, III. 418–425.]

⁵⁷⁸ L. Quint. Lib. VIII. Cap. III. n. V. [QUINTILIANUS, Marcus Fabius, *i.m.*, VIII. 3. V.]

⁵⁷⁹ „Erőtlenb / A fül mint a szem szívet mozdítani.” [Quintus HORATIUS Flaccus, *Ars poetica*, 180–181. Virág Benedek fordításában.]

ta késedelmet jelentett, el lehetett hajózni mellette, vagy a füleket az édes veszedelem megjelenésekor eldugaszolni. De a Gorgók nevezetes szépsége, mivel annyira erőteljes, erőszakos volt, és a lélek különösen sebezhető részeinek figyelmét vonta magára, így a reá nézőket rögtön elkábította, megnémította, és, ahogyan a történetek mondják, nyomban kővé változtatta őket. Ezen utóbbi oka, azt mondom, nem más, mint hogy a szavak szárnyalnak, elrepülnek és eltűnnek azzal, hogy célba érnek; azon dolgok csodálata azonban, melyeket látunk, mindig megmarad, és nézőjét egyenesen magához vonja.⁵⁸⁰ A legjobb út az emberek lelkéhez és szívéhez a szemükön keresztül vezet. Emiatt a szépirodalom a társművészetek módszerét imitálja, és saját tárgyát úgy adja elének, mintha előttünk, szemünk előtt játszódna; és nem olvasóivá, hanem nézőivé tesz minket, és amint lehet, mint egy drámában, más és más szerepekben szólal meg. Plutarkhosz megfigyelése szerint az athéniak dicsőségéről mondott beszédében így cselekedett Thuküdidész; ő ugyanis nem leírt, hanem lefestett, és arra ösztönözte hallgatóit, hogy mint szemtanúk és jelenlévők érezzék azt át.⁵⁸¹ – Hogy bármifajta képet hogyan lehet helyesen megalkotni, meg fogom adni a szabályait.

(V. A szabályok.)

Először is a valós tárgy valóságossága; ha pedig képzeletbeli tárgyról van szó, akkor a valószínűsége a szabály. Ezt másutt már részletesebben kifejtettem, itt elegendő csak emlékeztetni.

Másodszor: legyen következetes a karaktere. E mesterfogásban szerencsés kezű Tacitus; nincs nála egyetlen részlet sem, ami hivalkodó vagy hiányos. Élethűbb az angoloknál Shakespeare; Ossziánt a karakterek kivételessége ajánlja leginkább. Ha ezek után fordulunk más költőkhöz, látni fogjuk, hogy a fantázia heve egyeseket ellentmondásokra ragad;⁵⁸² másokat nem tesz alkalmas módon elővigyázatossá;⁵⁸³ megint másokat pedig módszeres őrjöngésre és dühöngésre visz.⁵⁸⁴

Harmadszor: a jelek és a színek illeszkedjenek a szellem és az anyag képzeletéhez; ezért ezek ne legyenek a témánál alacsonyabb rendűek, sem pedig ahhoz képes túlzottan fellengzősek. Jupiter méltóságán alulinak tűnik nekem, ha úgy ábrázolják haragjában, hogy

⁵⁸⁰ Lukiánosz, De Domo és Herodotus, Lib. I. [LUKIÁNOSZ, Περὶ τοῦ Οἴκου / *De Domo*; HÉRODOTOSZ, *Hisztoría / Történelem*, I.]

⁵⁸¹ [PLUTARKHOSZ, *De gloria Atheniensium*, III. 12. / 347a.]

⁵⁸² „Zaj, zúgás, zivatar, riadalmas tengeri örvény
S vad viharok – mindez Neptúnusnak sok azonban,
Bántja a forgatag is, mely a mélybe hasít: dűhre gyullad
S fenséges feje megjelenik szétnézni a vízen.”

Aeneis I [Publius VERGILIUS MARO, *Aeneis*, I. 124–127. Lakatos István fordításában.]

⁵⁸³ „Az sebet kapván elmenekül; de futás közben maga mögött hagyta életét.” II. XI. [HOMÉROSZ, *Iliász*, XI. 327.]

⁵⁸⁴ Meg lehet nézni Dryden Cleopatráját, hogy a keblébe rejtendő viperához mily szavakkal szól az V. felvonásban. [John Dryden (1631–1700) angol író, 1678-ban mutatták be *All for Love, or the World Well Lost* című, Antonius és Kleopátra történetét feldolgozó drámáját. Az V. felvonásban a következőket mondja Kleopátra a kígyónak: „Welcome, thou kind deceiver! Thou best of thieves: who, with an easy key, Dost open life, and, unperceived by us, Even steal us from ourselves; discharging so Death’s dreadful office, better than himself; Touching our limbs so gently into slumber, That Death stands by, deceived by his own image, And thinks himself but sleep. ... He comes too late to invade the rights of death! Haste, bare my arm, and rouse the serpent’s fury. Coward flesh, Wouldst thou conspire with Caesar to betray me, As thou wert none of mine? I’ll force thee to it, And not be sent by him, But bring, myself, my soul to Antony.”]

mindkét orcáját felfújja, és azt mondja, nem megy olyan könnyen ezentúl, hogy a kérésekre fordítsa figyelmét.⁵⁸⁵ Az ellenkező hibába is könnyen esnek az élénkebb természetű írók és művészek, és a tárgyat sokkal nagyszerűbbnek ábrázolják, mint amilyen.

Negyedszer: a fő tárgy állítások a legnagyobb fénybe. A lovas szobrot a tér közepén állítják fel, hogy körben mindenünnen lehessen látni. Venus ama igen nevezetes szobra, melynek látására sokan egész Görögországból Knidoszra hajóztak, a templom közepén állt. Maga a templom is úgy volt építve, hogy az egészet fel lehetett nyitni, így az Istenő szobra mindenünnen látható volt.⁵⁸⁶ A festők azt a személyt, akiről a történet szól, olyan helyre helyezik el, úgy megkülönböztetik, hogy a leginkább lehessen látni. De senki sem használja gyakrabban ezt a szabályt, mint az írók. Mi más az, amit az Úr mond Ezekiel által a júdeaiaknak: Mi dolog az, hogy köztetek már közmondásossá vált a parabola, mondván: az atyák ették meg a keserű szőlőt, és a fiak foga vásik belé? Nézd milyen fényben, és milyen színek által terjedhetett el ez a szólás?⁵⁸⁷

Végezetül az egész dolog úgy állítások be, hogy a nézők világos és élénk képet foghassanak fel róla, és láthassanak. Amiért is a haszontalan részleteket és apróságokat le kell metélni; a szükséges részletek kidolgozásában azonban, még ha talán csekélyek is, nem mélyedhetünk el annyira, hogy túlzásba essünk. Sűrűbben megesik ugyanis, hogy valamely részlet és csekély alkotórész sokkal nagyobb erőt tesz hozzá az egészéhez, mint a sok, de haszontalan részletből kidolgozott kép.

Második rész. A megszemélyesítés.

(I. Kifejtjük, hogy mi is ez.)

Általános dolog a szépművészetekben, és nem kevésbé gyakori segédeszköz a megjelenítéshez meghalt emberek jelenlévőként és élőként szerepeltetni, állatokat beszéltetni, sokfajta dolgot, melyek érzéketlenek, étellel és személyiséggel felruházni: ez saját nevén a prosopoeia, megszemélyesítés. Bizonyos, hogy merész alakzat, különösen az a típusa, amikor élettelen dolgokat élő érzéklettel élesztünk meg, és nekik személyiséget tulajdonítunk. Milo leírta P. Clodiust, a gazfickót: nem emberi okosság, nem is a halhatatlan istenek gondviselése miatt fejeződött ily tökéletesen be az ügy, mondja Cicero; maguk a szentségek, melyek eme otromba állat áldozatául látszottak esni, megmozdultak, és jogos bosszút vettek rajta. Titeket, albai dombok és ligetek, titeket kérlek, mondom, és hívlak tanúul; és titeket, albaiak lerombolt oltárai, a római nép szentségeinek szövetséges társai és vele egyenrangúak, melyeket ez örületétől elragadva, miután a legszentebb berkeket kivágatta és letarolta, épületek hatalmas tömegével nyomott agyon: a ti szentségetek, akkori oltárok, éledt újra, a ti erőtok újult fel, melyet ő mindenfajta gátsággal beszennyezett; és te, a te égbenyúló hegyedről, latiumi szent Iuppiter, kinek ő a tavait, ligeteit és egész határát gátságaival beszennyezte, végre felnyitottad szemeidet, hogy megbüntesd őt! ezek a szemeitekben vad, de igazságos, megszolgált büntetések nektek, igen, nektek szolgáltattak igazságot.⁵⁸⁸

⁵⁸⁵ Ilyet Horatiusnál látunk, Lib. I. Serm. I. [Quintus HORATIUS FLACCUS, *Sermones*, I. I. 20–25.]

⁵⁸⁶ L. Plin. Lib. XXXVI. Cap. V. és Lukiánosz Amores-e. [Caius PLINIUS SECUNDUS, *i.m.*, XXXVI. IV. 20.; LUKIÁNOSZ, *Erótész/Amores*, 11.]

⁵⁸⁷ Ezech. Cap. XVIII. [Ez. 18. 19–20.]

⁵⁸⁸ A Milóért mondott védőbeszédében. [CICERO, Marcus Aurelius, *Pro T. Annio Milone oratio*, XXXV. 85.]

(II. *A természet ereje hajt minket ezen alakzathoz.*)

Ezt az alakzatot nem alkalmazzuk a természet sajátos késztetése, ösztönzése nélkül; teljesen bizonyosnak tartom, hogy ennek működése révén jön létre, hogy élettelen dolgoknak érzéketet tulajdonítunk, miközben eme csodás segítség által művünk alkalmas lesz a lélek kielégítendő étvágyának csillapítására. Ha van a lélekben fájdalom, az igyekszik kitörni, és magát a vetekedő emberek párbeszédében kiönteni: ezért a tragédiákban a jelenetek, ha lehet mondani, monologikus megszemélyesítések. És minél erőteljesebb a felindulás, annél kevésbé tud magányos beszéd és panaszkodás révén csillapodni, s aggódva háborog külső segítségért. Ha nincs ember, aki segítséget nyújtana, az érzéketlen tárgyakhoz fordulunk, mintegy élettelen ruházzuk fel azt, és sorsunk keserűségéről panaszkodva kérjük, segítségért és szájalomért könyörögve. Euripidésznél ama kegyes Alkesztisz, aki férjéért kész volt meghalni, mikor bajba került: Ó nap – mondta –, mindennapi fényünk, és a gyors szélből hajtott égi felhők! Ó föld! Ó termek! Ó Iolcus családi nászágya! – –⁵⁸⁹ mintha mindezek rendelkeznenek a szájalom képességével. Hasonlóképp Philoktétész a szirteknek és szikláknak nyögi, panasolja el sebe fájdalmát.⁵⁹⁰ – Bion halálakor felnyögtek a berkek és ligetek, virágok, folyók, madarak és nyájak;⁵⁹¹ és semmi nincs, melyről ne hitte volna, hogy a legsúlyosabb fájdalommal van iránta. –

Hulltod – amint búgják, Daphnis, bércek, vadonerdők –

Még az oroslán is gyászolta a pun sivatagban...⁵⁹²

És a babérfa s a hanga-bokor, mialatt a magányos

Szikla tövén elalélt, őt gyászolták, de a fenyves

Maenalus és a jeges szirt is vele sírt, a Lycaeus.⁵⁹³

Még a barbárabb korszakokban is olyan biztosnak látjuk a művészek körében eme alakzat erejét, hogy nem lehet kételkedni benne, erre minket a természet ereje űz. Mi más az oka, hogy az ókoriak saját hazájuk földjét, akár amikor távoztak belőle, akár amikor visszatértek, köszönteni és megcsókolni szokták? Látom, hogy Agamemnon Aiszkhülosznál,⁵⁹⁴ Philoktétész Szophoklésznel,⁵⁹⁵ Odüsszeusz Homérosznál eme kötelességet, vagy inkább kegyes, szent cselekedetet gyakorolja. Mi az oka, hogy Timonnak érzéketlenséget tulajdonítunk?⁵⁹⁶ Polüphemosz, ama rettentő óriás, amikor észrevette, hogy Aeneas megszökött, hatalmas kiáltást hallatott, melytől a tenger és minden

cseppje remeg, de mezői is Itáliának,

És nyög tőle kanyargós kürtőjével az Aetna.⁵⁹⁷

Ugyanígy az örömet is, s lelkünk egyéb érzeményeit, érzéseit tárgyakra ruházzuk, melyekben semmi élet nincs. Nem akarom ontani a példákat, nehogy úgy tűnjék, tételeimet túlvilágítom, vagy fölösleges szint viszek rájuk.

⁵⁸⁹ [EURIPIDÉSZ, *Alkesztisz*, 181–188.]

⁵⁹⁰ [SZOPHOKLÉSZ, *Philoktétész*, már a bevezető helymegjelölés is jelzi, hogy Philoktétész egy tengerparti szikla üregében lakik, és panaszkodik magányosan.]

⁵⁹¹ Olvasd el epítáfiumát, melyet Moschus, a pásztorköltő írt. [MOSZKHUSZ, *Bion epítáfiuma*]

⁵⁹² Virgil. Ecl. V. [Publius VERGILIUS Maro, *Eclogae*, V. 27–28. Lakatos István fordításában.]

⁵⁹³ Virgil. Ecl. X. [*Uo.*, X. 14–15. Lakatos István fordításában.]

⁵⁹⁴ [AISZKHÜLOSZ, *Agamemnon*, 503–518. – a szülőföld üdvözlete egy követ szájából hangzik el.]

⁵⁹⁵ [L. 590. jegyzet. Az V. felvonás 3. jelenetének utolsó megszólalója, Neoptolemosz szólítja fel a hőst szülőföldje üdvözlésére.]

⁵⁹⁶ [Az embergyűlölő Timonról l. 684. jegyzet.]

⁵⁹⁷ Aen. III. [ÜÖ., *Aeneis*, III. 673–674. Lakatos István fordításában.]

A természet ezen erejéből, nekünk átadott hatalmából ered, hogy annak érdekében, hogy a tárgyakról élénkebb érzékletet adjunk, az élettelen dolgokat életre keltjük, és nekik személyiséget tulajdonítunk. Ilyen, mint tudjuk, a nyár, a vallás, a hírnév, a hajnal, a szegénység, ázsia, europea, hegyek, építészet, becsület, harag, ifjúság, hit. Ezek mind a költészetben, festészetben, rézmetszésben és szobrászatban úgy vannak megszemélyesítve, hogy az ötletek sokféleségét is a gyakorlott ízlés által fel tudjuk ismerni. Gondold el, mi lenne, ha ez az alakzat, eme oly ragyogó, gyakori és oly természetes fény hiányozna a szépművészetekből: tapasztalhatnánk, hogy azok mely nagy fénytől, díszől fosztattak meg, és sokkal kisebb lett a hatóerük. Gyakran kényszerít minket a szükség arra, hogy tárgyaknak életet és személyiséget tulajdonítsunk.

(III. Mely dolgokra kell figyelnünk?)

A példák, melyeket hoztam, minden szempontból tökéleteseknek tűnnek; de nem minden, ami mesterséges művészet útján keletkezik vagy keletkezhethet, állja ki a próbát, ha a jóízlés ítélőszéke elé szólítják. Ennek finomabb megítélése alapján tudjuk, hogy a megszemélyesítés nem mindenfajta lelki megrendülésben alkalmazható. Azon érzések ugyanis, melyek nagyon nyugtalanok és hevesek, az embert elragadják vagy szorongatva megdermesztik, kevésbé látszanak alkalmasnak arra, hogy a Holdat vagy más érzéketlen tárgyakat élettel ruházzuk fel. Mert a jó vagy rossz dolog nagysága és ereje vagy annyira felkavarja a lelket, hogy nincs eszénél; vagy teljesen lerohanja, hogy nem is tud segítségért folyamodni. Ugyanezen ízlés alapján azt is tudjuk, hogy minden megszemélyesítésnek a maga korlátain belül kell maradnia; hogy más miatt nem szabad alkalmazni, csak ha szükséges; vagy hogy a szív érzelmeinek kielégítésére alkalmazzuk. – Összefoglalok röviden más törvényszerűségeket is, melyeket eme gondolatmenet fényénél, példák nélkül nem lehet megfigyelni. Szűkmarkúak legyünk ezzel az alakzattal: és alacsonyrendű, hitvány dolgokat ne személyesítsünk meg, hogy ne, vagy csak igen ritkán jelenjen meg a szépművészetek színpadán. Látom Thomsonnál, hogy a négy évszak egymással egyeztetett módon jelenik meg; hogy a szeleket, az esőt, a harmatot és az acélt is megszemélyesíti.⁵⁹⁸ De gondold el, ha mindenütt és minden pillanatban – itt a pohár és a szorgalom!; ott a lomb és az ablakok!; újra emitt a kapuk és a jobb kéz! – más és más dolgok szökkennek elénk, öntudatra kelnének és tőlük független lényként felélednének! Nem hiszem, hogy szín és elegancia születik ebből.

Harmadik rész. A túlzás

(I. E szín természete.)

A túlzást a valósághoz képest történő felnagyításra vagy lekicsinyítésre alkalmazzuk. Használatban van a köznapi beszédben, a műveletlenek és a parasztok között is: mivel látnivalóan a természet oltotta valamennyiünkbe a dolgok felnagyításának vagy lekicsinyítésének vágyát, és mert senki sem elégedett a valósággal.⁵⁹⁹ Amikor ez az alakzat feltűnik, csodálkozásra és bámulatra ragad minket, egyszersmind saját fényével figyelmeztet is, hogy nagyobb vagy kisebb az a tárgy, mint ahogyan élénk tárja. Tetszenek nekünk az olyanfajta művészi mesterfogások, melyek e csábító színnel úgy tudnak élni, hogy nem lépik át a mértéket: ezek ugyanis a természet, és elsősorban a tüzes fantázia művei.

⁵⁹⁸ [THOMSON, James, *The Seasons*, London, 1730.]

⁵⁹⁹ Quintil. Lib. VII. [QUINTILIANUS, Marcus Fabius, *i.m.*, VIII. LXV.1.]

(II. Ragyogóbb az a túlzás, amely felnagyítja a tárgyát.)

Egyébiránt is ragyogóbb és bájolóbb az az alakzat, mely a tárgyát megemeli, nagyítja, mint az, amely lekicsinyíti: mert a kicsiny dolgok a lelket és a képzeletet megkötik; a nagy dolgok azonban ugyanezt az érzőerőt kitágítják, és dolgok képeinek megalkotására serkentik. Milyen szűkös az, amit egy bizonyos komikus birtokolt: egy lakonikus levélnél is kisebb földdarab!⁶⁰⁰ Ez már szinte nem is hihető; ám mivel a nevetetés kedvéért kerül említésre, van egyfajta hitele: akkor ugyanis, amikor vidámak vagyunk, a nevetésünk érzelmet fejez ki. Helyesen ítéli meg e dolgokat Fabiusom: ez a fajta dolog gyakorta nevetésbe torkollik; amit ha szándékosan idéztek elő, akkor a kifinomultság jele, ha nem, akkor az otrombaságé.⁶⁰¹

Bátrabb a feltűnő túlzással élő alakzat, mely a tárgyát igen erőteljesen megnöveli. Mint ama Isteni Szónok: Mert mind az egész földet, a melyet látsz, néked adom, és a te magodnak örökre. És olyanná tészem a te magodat, mint a földnek pora, hogyha valaki megszámlálhatja a földnek porát, a te magod is megszámlálható lesz. Kelj fel, járd be ez országot hoszszában és széltében: mert néked adom azt.⁶⁰²

Jobbra a Scylla fülel, míg balra a szörnyü Charybdis,
Ez háromszor szürcsöli fel napjában a tengert
S forgatag örvénnyel háromszor okádja ki ismét,
Hogy mély gyomrából a habok felszöknek az égig.⁶⁰³
A hatalmas Polüphemosz is a csillagokat verdesi. Rettentő robajlásokkal zúg az Aetna,
Az látszik, s halljuk roppant moraját a haboknak
Visszacsapódni a szirtekről: nyög a tenger a partnál,
Míg a fövény kavarog, s a vizet kizudítja az Örvény.⁶⁰⁴

(III. Milyen fajta mértéket kell ebben tartani?)

Ámde ennél a művészi mesterfogásokban is meg kell őrizni a mértéket. Ugyan minden túlzás túlesik a hitelesen, mégsem szabad, hogy mértéktelenné legyen: különben az út κακοξηλία-ba vezet.⁶⁰⁵ Helytelen a gyakori és megszokott tárgyat Túlzással illusztrálni, és szomorú vagy ahhoz hasonló érzelmet sem mindig fejez ki illón a túlzás. De úgy vélem, általános érvényű szabályokat ehelyütt nem tudok előírni. Senki sem kétli, hogy meg kell őrizni egyfajta mértéket – de melyek e mérték határai? Longinosz ragyogó hasonlattal mutatja be, hogy a túlzásba vitt túlzás olyan, mint a túl erősen meghúzott íj húrjai, melyek ha kilövik a nyílat, túllövik a célon.⁶⁰⁶ Kinek tetszik, hogy Camilla,⁶⁰⁷ a szűz olyan gyorslábú volt, olyan hihetetlenül könnyed, hogy megelőzte a szeleket, a nyíl hegye nem tudott neki ártani, és még a vízfelszint sem érintette?

Érintés nélkül tovaszáll tetején a vetésnek,
S úgy repül át rajtuk, hogy a zsenge kalász le se hajlik

⁶⁰⁰ [PSZEUDO-LONGINOSZ, *i.m.*, XXXVIII. 5.]

⁶⁰¹ [QUINTILIANUS, Marcus Fabius, *i.m.*, VIII. VI. LXXIV.]

⁶⁰² Gen. XIII. [1Móz. 13, 15–17. Károli Gáspár fordítása.]

⁶⁰³ Aen. III. [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, III. 420–423. Lakatos István fordításában.]

⁶⁰⁴ Uo. [Uo., III. 572–574. Lakatos István fordításában.]

⁶⁰⁵ Quintil. [QUINTILIANUS, Marcus Fabius, *i.m.*, VIII. VI. 73.]

⁶⁰⁶ [A Szerdahely által idézett részlet ebben a formában a Pszeudo-Longinosz-szöveg jegyzeteiben bukkan fel, a főszövegben csak utalás történik az íj-hasonlatra. L. PSZEUDO-LONGINOSZ, *i.m.*, kiadta és jegyzetelte SPURDENS, William Turney, London, Nowich, 1836, 255–256. – a 128. oldalhoz fűzött 3. jegyzet.]

⁶⁰⁷ [Camilla – római mitológiai alak, harcias volszk királylány Vergilius *Aeneis*ében.]

Hogyha pedig tenger tükörén iramodna lebegve,
Vagy dagadó habokon, nedves sem lenne a talpa.⁶⁰⁸

Naso bizonyosan mértékletesebben állítja, hogy Atalanta úgy tűnt Hippomenész számára, mint a szkíta nyílvesző, suhant; úgy szaladt, hogy gyors lábával épp csak a homok legtejtét érintette.⁶⁰⁹ Ha Cipruson Tamasus réjtjére jössz, látni fogod két ifjú ember gyorsaságát, száraz talppal ezek, vélnéd, szöknének az áron, búzakalász sem hajlana meg talpuknak alatta.⁶¹⁰

Innen ered a túlzásnak egy másik, még e fölött álló változata, amint a most bemutatandó példában, vagy az Antoniusról szólóban, tapasztalhatjuk: Mely Kharübdisz ily falánk? Kharübdisz mondok? hisz az, ha létezett, csak egy élőlény volt. Az óceán, istenemre, úgy tűnik, aligha tudott volna ily sok dolgot, annyira szerteszórtakat, oly távoli helyeken találhatóakat oly gyorsan felszippantani.⁶¹¹ Ezt az igen válogatott alakzatot látszik Fabius felfedezni a lírikusok fejedelménél, Pindarosznál.⁶¹² Az ugyanis Héraklész rohamát a Meropiak ellen, akik Cii szigetét lakták, mint mondják, nem a tűzhöz, nem a szélhez, nem a tengerhez, sem a villámhoz nem hasonlította; mondván, ezek fel sem érnek hozzá. Ezt imitálva alkotta meg a következőket Cicero Verres ellen. Hosszú ideje tartózkodik Sziciliában nem ama Dionüsziosz, sem nem Phalarisz (e sziget ugyanis sok és kegyetlen zsarnokot elviselt már), hanem egy újabb szörny az ősi nyers időkben, amely, mondják, e helyütt lakozott. Mert, úgy vélem, Kharübdisz sem volt ilyen kegyetlen a hajókhoz, sem az ugyanabban a szorosban lakozó Szküllá.⁶¹³ Ha bizonyos szavak által mérsékeltébbnek tűnne, és a valóság összefüggéseibe ágyaztatna az, amit Balzac egy bizonyos dologról nem színlelve, hanem őszintén és komolyan mond, biztos, hogy semmiképp sem kerülné el a figyelmet: A krétai borból annyi folyt hozzá, amennyivel Anglia közepe lerészegülhetett volna; annyi volt elrejtve pincéiben, amennyi az egész vidék leitatásához elég lett volna; az egész termékeny Arábiában kevesebb illatszer volt, mint amennyi lakosztályában szaglott; a jázmin és citromfű virágaitól illatosított vizek, azt mondja, úgy elöntöttek mindent, hogy ebből az áradatból sem a háziúr, sem a családja nem menekülhetett másként, mint úszva...⁶¹⁴ Restellném felsorolni az így keletkező oly sok hibát, mivel a legkevésbé sem homályosak és felismerhetetlenek. Egyesek a gyakori használat miatt veszítenek élükben, mint amikor Homérosz Nireuszt magának a szépségnek nevezi,⁶¹⁵ és Martialis Zoilust nem vétkes embernek, hanem véteknek.⁶¹⁶ A görögökkel és a latinokkal együtt mi is mondjuk: fehérebb a hónál, gyorsabb a szélnél. Elegendő, ha figyelmeztetünk, hogy túlzásokban beszélünk, de nem úgy, hogy hazugság vétkébe eshetnénk; és a hazugságot is hatalmunk alá vonni úgy, hogy a koholmány révén az igazsághoz jussunk el.

Az írók egyfajta előzetes körvonalazással készíthetik fel olvasóikat, hogy ne ütközzenek meg, hanem felismerjék a valószerű aspektust és azt, ami a valóságtól igen távol áll. Így hi-

⁶⁰⁸ Aen. VII. [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, VII. 808–811. Lakatos István fordításában.]

⁶⁰⁹ [Publius OVIDIUS Naso, *Metamorphoses*, X. 652–653.]

⁶¹⁰ Lib. X. Metam. [*Uo.*, X. 654–655. Devecseri Gábor fordításában. A két ifjú ember, akikről szó van, az egymással versengő Hippomenes és Atalanta.]

⁶¹¹ Philip. II. [CICERO, Marcus Tullius, *Philippicae*, II. 67.]

⁶¹² [QUINTILIANUS, Marcus Fabius, *i.m.*, VIII. LXXI.]

⁶¹³ Orat. V. [Uő., *In Verrem*. II. V. 146. Az előző jegyzetbeli szöveghelyen is szerepel folytatásként ugyanezen Cicero-idézet, QUINTILIANUS, Marcus Fabius, *i.m.*, VIII. LXXII.]

⁶¹⁴ [Jean Louis Guez De Balzac, *Socrate Chrestien*, Paris, Courbe, 1652, 250.]

⁶¹⁵ [HOMÉROSZ, *Ilíasz*, II. 615–617.]

⁶¹⁶ [„Mentitur qui te vitiosum, Zoile, dicit: / non vitiosus homo es, Zoile, sed vitium!” MARTIALIS, Marcus Valerius, *i.m.*, XI. XCII.]

teti el Homérosz, hogy a nagy hegy csúcsát Polüphémosz leszakította. Ugyanis már előtte elmesélte, hogy e szörnyű óriás apja Neptunus; nem emberi lényhez, hanem erdős hegy-csúcshoz hasonló, aki hatalmas fatörzseket használ pálcaként, és olyan erős, hogy egy hatalmas sziklával torlaszolta el barlangját. Még más, ennél nagyobb dolgokat is előrebocsájtott, ezért nem igazán kelt csodálkozást, hogy Polüphémosz egy hegy tetejét le tudja szakítani.⁶¹⁷ Nem így Horatius, midőn költeményét ekképp kezdi: Már alig hagytak meg földet az ekének a királyi paloták; akkora volt a fényűzés az építkezésben.⁶¹⁸

(IV. Az alakzatok használatáról)

Elég sokat szoltunk már az alakzatokról; most elérkeztünk ahhoz, hogy használatukról is megjegyezzünk néhány dolgot. Majdnem minden szépművészeti ág anyaga jól viseli a színeket és alakzatokat, de nem minden alakzat alkalmazható minden helyen. Sok szabályt már imitt-amott, a maguk helyén említettem; általánosságban véve arra kell figyelmeztetnem: amiként az alkalmas módon elhelyezett alakzatok ékesítik a műalkotást, úgy a mérték nélkül keresett, vagy nem a maguk helyén alkalmazott alakzatok elégtelenítik. E hiba leginkább azon művészeknél figyelhető meg, akik a legmagasabbra törnek, és mérték nélkül hajhásszák a tetszést. Vegyük szemügyre Adonisz epitáfiumát, melyet Bion, az egyébként eredeti költő alkotott.⁶¹⁹ Ah, ah Venus! siránkoznak a Szerelmek. Elveszítette ama szép férfiút, egyszersmind elveszítette szent alakját. Mert míg élt Adonisz, Venus alakja ragyogó volt; Adonisszal együtt pedig Venus alakja is elhervadt. Jaj, jaj! – Mindez igen helyénvalón. De ami most következik: – Minden hegy és tölgy így szól: Ah, Adonisz! – Ez már sok. A hegyeknek ugyanis, és a fáknak, s más érzéketlen dolognak könnyedén tulajdonítunk életet; de hogy szavakat is adjunk a szájukba, az már nagyobb merészség. – Annyi könnyet ontott Venus, amennyi csepp vére Adonisnak volt. – Ez, és a fájdalom jeleinek egyéb felnagyításai, mikor külön-külön hallom, szükségképp tetszenek. De milyen az, ha oly sok érzéketlen dolognak, amennyi itt siránkozik, a gyászdalát mintegy egyszerre hallod, és az egész témát ilyen szokatlan gyászba burkolva látod? Az oly nagy túlzások eme halmozása, sűrítése az én ízlésem szerint túllépi a határt. – Mindig tudni kell, hogy a helyszín, a szereplők, az idő és a tárgy mit és mennyit kíván.

Nyolcadik fejezet.

Hogyan osszuk el a fényt és a színeket?

Bemutattam az erőteljesebb színeket, melyek a szépművészetekre ragyogó, ékes fényt szoktak sugározni, és azok érzékletességét erősebben kiterjesztik. Ahogyan a jobb származású emberek, úgy a humanitás művészei is távol tartják magukat a sötétségtől, mivel természetük kívánja a fényt és a színeket, hogy műalkotásaikat még inkább érzékeink elé tárják. Ami sötétben van, még ha mellettünk is áll, vagy nem is érzékeljük, hogy ott van, vagy távolabbinak véljük, mint azt, amit valamely színnel átítatva, megvilágítva látunk. Emiatt a festészet azt, amiről azt szeretné, hogy szemünkől távolabb esőnek tűnjék, rendszerint körülveszi árnyékokkal; más dolgokat azonban, melyeknek közvetlenebbül kell hatnia érzé-

⁶¹⁷ Lásd a többi Odys. X. [HOMÉROSZ, *Odüsszeia*, IX. 461–479.]

⁶¹⁸ Lib. II. Od. XV. [QUINTUS HORATIUS FLACCUS, *Carmina*, II. XV. 1–2.]

⁶¹⁹ [SZMŰRNAI BION, *Adonisz siratása*.]

keinkre, élénk színekkel különböztet meg. Ennek alapján lehet érvelni amellet, hogy a szépművészeteknek a maguk érzékenységét a fénytől és a színektől kell nyerniük.

amikor mondandóm e pontjára értem, szólnom kell a következőkről: hogyan kell a fényt és az árnyat mértékkel alkalmazni, és miként kell elosztani a színeket a műalkotásokban? Szükséges-e jó érzék, komoly ítélőképesség és kifinomult ízlés ahhoz, hol, milyen tárgyhoz illik a nagyobb vagy kisebb fény és árny? Mikor és mely színek, s mennyire erőteljesen vagy gyengén alkalmazandók? Vannak, akik az akarják, hogy minden ragyogjon, és azt tartják jónak és ékesnek, ami csillog. Mások elrejtik érzékeink elől művüket, és abból remélik fakadni báját, ha a műalkotás homályosabb, ha véleményeket eredményez, és a hallgatóban, nézőben saját, egyéni sejtést szül. A szépségnek igen jelentős hányadáról van itt szó; erről már sokat szoltam imitt- amott, a maga helyén. Most bizonyos általános megjegyzéseket fogok közölni, hogy ezek mintegy fény gyanánt szolgáljanak mind a művészeknek, mind a műértőknek. Amazoknak, hogy ezeket követve dolgozzanak; emezeknek, hogy ezek vezetésével ítéljenek.

(I. Első megjegyzés.)

A fény és színek legfőbb nemei a következők: sötétek és világosak; és mindkettő vagy alaptermészetében vagy keveredve fordul elő. A művészek számtalan fáradozásából csak egyiket- másikat fogom megemlíteni. Valóban sötét színekkel festette meg Ovidius Notust, az északi szelet, vagy Maro Atlaszt. – Notus

nedves szárnyal előront:

rémületes képét szurok-éj feketéje borítja;
ősz fürtjén fut a víz, zápor nehezíti szakállát.⁶²⁰

És milyen Atlasz?

Íme, indul az égből Mercurius!

És már látja is Atlasnak meredélyét,

Sziklás bérceit Atlasnak, ki fejével a mennyet

Mintegy alátámasztja, kinek szél és jeges esső

Csapdos csúcsain, és viharok zúgják be fenyőit;

Hóból hord vállán takarót, busa bajsza, szakállá

Jégcsaptól meredez, patakok csordulnak az ajkán.⁶²¹

Aeneasban világos színeket és valóban fényeseket vélek megtestesülni; mert ennek jáspis csillag sárgállik a kardján,

Míg vállán a palást tüzfényű tyrusi bíbor;

Ezt adományul a dúsgazdag Dídó maga szötte,

És szövetét kihimezte finom szinarany fonalakkal.⁶²²

(II. A második.)

Az érzékletes fényt és színt az egész tárgy nagyságához és méltóságához kell alkalmazni. Nem minden művészi tárgy egyforma; itt ugyanis kicsinyt és nagyot, gyakorit és ritkát, erőset és gyengét, nemest, hősiest, fennköltet, és minden mást, ami csak előfordulhat, meg lehet munkálni és műalkotássá tenni. Mondta azt valaki is, hogy mindent egyforma és

⁶²⁰ [Publius OVIDIUS Naso, *Metamorphoses*, I. 264–271. Devecseri Gábor fordításában.]

⁶²¹ Aeneis IV. [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, IV. 246–251. Lakatos István fordításában.]

⁶²² Uo. [Uo., IV. 261–264. Lakatos István fordításában.]

egyenlő színbe és fénybe kell öltöztetni? Teljességgel szükségszerű minden egyes példányt egyedi módon megvilágítani vagy árnyalni; és nyugodt vagy izgató, gyenge vagy erős, finom vagy durva, élénk vagy halvány, bájos vagy komor színt használni, ahogyan az anyag megköveteli. Látjuk, hogy Vergilius Aeneise érzékletesebb színektől ragyog, mint a bukolikája vagy a Georgica; a kiséposzok mindig élénkebbek, mint a nyugalmas anakreoni képek.

(III. A harmadik.)

A legfontosabb, középponti tárgy legyen a leginkább színes; a többi maradjon kevésbé élénk fényben. Akár ragyogó, akár rideg, akár szokványos a színe: amit az anyag megkövetelt, az a legjobb és a legékesebb. Ezért a fényt és a színeket a mű különböző részein meghatározott arányban kell elosztani. Példákkal fogom a mondottakat világosabbá tenni. Két, az egész antikvitásban igen ismert és ünnevelt hőst, Héraklést és Akhillészt kell a saját színeikkel ábrázolni, amaz festményen, emezt költeményben. A kitűnően festő művész Héraklést hatalmas tagokkal, erőteljesebb testűnek, keménynek, vadnak és bozontosnak ábrázolja, oroszlánbőrbe öltöztetett, csupasz testtel, jobbában buzogánnyal. Mindez nem vidám, sem nem bájos, sem nem ragyogó színeket kíván. Nyers vonalakkal és színekkel kell megfesteni. Átlagon felüli hibát ejtene az alkotó, ha akár e férfiú félelmetes képét világos, vidám színekkel színezné, akár a kép többi részét olyan jellegű színekkel festené meg, mint magát Héraklést. A hős színezése, bár nem ragyogó, de erőteljesebb kell legyen a többi ábrázolt tárgyénál, hogy amint maga Héraklész, úgy az ő színei is túlragyogják és uralják a többit. --- Térjünk rá Akhillészre. Mily nagyszerű, mily ragyogó! Egmaga bírja Ajax bátorságát, Diomédész állhatatosságát, Odüsszeusz elmésségét; a többi karakter, ámbar nemesek és kitűnőek, ha ő jelen van, elhomályosulnak. Hektórt magát is azért ábrázolják hihetetlen harcosként, hogy Akhillész dicsőségét még inkább felragyogtassa. Agamemnon, Ménelaosz, Nesztór, Ajax, Diomédész – nagyok, de mindöjküknél kiválóbb Akhillész. Ahány oldaláról csak bemutatja az Iliász, mind élethűbbé válik tőle, ég és föld megmozdul miatta: a legnagyobb költő megfeszítette erejét és isteni szellemét, hogy az őt megillető színt és ragyogást megadja neki.

(IV. A negyedik.)

Emez szereti a homályt, amaz fényben akar állni – tanítja Horatius.⁶²³ Azaz a mű másodlagos részletei, amennyivel inkább vagy kevésbé közel esnek a fő tárgyhoz, annál élénkebben vagy halványabban kapjanak színt, vagy árnyékot. E szabályt egészében jól szemlélteti az az egyedülálló kidolgozottságú gemma, amelyről Stosch számol be.⁶²⁴ Akhillész látható ezen, Pamphilus által bevésve: az ő alakja az elsődleges, ezért a legfényesebb is. Lábainál kiterítve látod a pajzson a Medúza fejét, kevesebb fényvel megvilágítva. Sisakja távolabb hever, és sötétebb; a szikla, melynek a hős támaszkodik, ködbe vész; és így tovább, részletről részletre csökkennek a színek. – Mi az, amiért Homérosz olyan nagyra alkotta meg Hektórt, oly bátornak, oly híresnek? Mivel ő Akhillész vetélytársa: ha ez nem lenne ott, Hektór látszana a legnagyobbknak. – Thersztész,⁶²⁵ aki a görögök között a legmakacsabb, de egyszersmind fecsegő és gyalázkodó, ugyanazon hadseregben, háborúban vesz részt, amelyben az egész

⁶²³ [Quintus HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, 363.]

⁶²⁴ [Utalás Philipp von Stosch (1691–1757) báró, híres porosz régiséggyűjtő könyvére: *Gemmae Antiquae Celatae, Sculptorum nominibus insignitae*, Amszterdam, 1724, 67. – az XLVII. számú ametiszttkő leírása. Vö. továbbá: WINCKELMANN, Johann Joachim, *Description des pierres gravées du feu Baron de Stosch*, Firenze, 1760.]

⁶²⁵ [L. 515. jegyzet.]

görög haza vezérei, királyai és hősei; de alig tűnik fel az Iliász színpadán, Illüsziosz jogarával megüti, és eltűnik: homályt érdemel a hitvány ember gyalázatossága és vakmerősége. Helyes dolog elfedni a tárgyak, szavak, vonalak, beállítások, mozdulatok és gesztusok közül azokat, melyek lerontanák a mű ékességét és méltóságát: a festők így is sokat meglátnak az árnyékban. Midőn Apellész az egyik szeme világától megfosztott Antigonusz király képét festette meg, előbb kigondolta a hiba elrejtésének módját: oldalról festette meg, úgy, hogy ami a testéből hiányzott, az inkább a képről is hiányozzék, és csak azt a részét mutatta meg az arcának, amelyet egészként lehetett megmutatni.⁶²⁶ Már senki sem kérdi meg, miért hallgat Homérosz Odüsszeusz tettetett, mesterkéltlen megjátszott örületéről, mely által a közös háború kötelezettsége alól akarta magát kivonni, hogy a legedesebb feleség karjai között maradjon. Ezt, mivel alakjának nagyságával, ragyogásával szemben állhatott volna, teljesen feledésbe kellett temetni. Alkalmatos dolog, ha ez történik azon részletekkel, melyek az elsődleges tárgy fényét kisebbítik: fedessenek el az éj leplevel.

(V. Az ötödik.)

Ha a fényt növelni kell, alkalmazzunk ellentétes színeket! Igen elterjedt mondás: az egymás mellett elhelyezett ellentétes dolgok jobban kitűnnek.⁶²⁷ Az aransárga és a sötétkék; a vörös és a zöld színek – egymást kölcsönösen felragyogtatják. A példákat elhagyom, részint mert úgy vélem, igen ismertek, részint mert található, aki keres.

(VI. Hatodik.)

Gyakran mérsékelni szükséges a színeket; ami azáltal következik be, ha a sötét színeket a világosakkal keverjük. Merthogy kemény dolgokról is lehet lágyan, a retentőkről nyugodtan szólni; és időnként úgy kell tennünk, mint Datames, az igen bátor férfiú, aki minden barbár között a legbölcsebb volt.⁶²⁸ Elegánsan ötvözi Ovidius ama kétfajta színt, a nagyon keményeket és a lágyakat, mikor az aranykort és az ezüstkort festi. Közülük az egyiket, az aranykort, melyet csiszolt művészettel alkotott tökéletesre, vesszük szemügyre, mivel itt láthatjuk a színek ellentétezését, keverését és átmenetét, s fény és árny tökéletes elosztását.

S lett legelőbb az aranykorszak, mely nem fenytéstől s törvénytől, hanem önként folyt becsületben, érényben.

Félelem és megtorlás nem volt, felszegezett érc bős szót nem mutatott, a tömeg nem nézte riadtan esdve a bíróját, bírátlan volt kiki biztos.

Bérceiről a fenyő, bebolyongani távoli tájat,
nem szállt még le a hömpölygő habos árra, kivágva;
senkisé ismert még más partot, mint a magáét.

⁶²⁶ Plin. Lib. XXXV. [Caius PLINEIUS Secundus, *i.m.*, XXXV. XXXV. 90.]

⁶²⁷ [Forrása: AQUINÓI SZENT TAMÁS, *Quaestiones disputatae de malo*, I. I. 14.]

⁶²⁸ Ez Királya, Artaxerxes kedvéért párbajra vállalkozott Thuyszal, Paphlagonia uralkodójával, s megbontott egy bort. Másnap Thuyst, aki nagytestű, retentő arcú, fekete és hosszú hajú, lecsüngő szakállú volt, a legszebb ruha fedte, amit a királyi satrapák csak viselni szoktak; nyaklánc és arany karkötők ékesítették, egész öltözete királyi volt. Emez azonban dupla parasztköpenybe burkolózva, durva tunikában jött, vadászsissakkal a fején, jobb kezében buzogány, bal kezében ostor, mellyel maga előtt hajtotta a legyőzött Thuyst, mintha befogott vadállatot hajtana. A király nagy gyönyörűségét lelte mind az eseményben, mind az öltözetben. Cornelius Neposnál. [NEPOS, Cornelius, *Liber de excellentibus ducibus exterarum gentium, Datames, 2–3.*]

Városokat meredek mély árkok még nem öveztek;
görbe, rezes hadikürt s hosszú haditrombita nem szólt,
nem volt harci-sisak, sem kard: katonák hada nélkül
élt biztonságban minden nép, lágy nyugalomban.
Ember nem kötelezte, kapák s eke föl se sebezte,
és mégis megadott a mező mindent maga önként;
mind megelégedvén a magától-lett eledellel,
vackort gyűjtöttek, hegyi epret szedtek az erdőn,
és somot és szedret, mely tuskés cserje között csüng,
s mit hullat Jupiter terebélyes tölgye, a makkot.
Elnemenyésző volt a tavasz, langy lengedezéssel
mag nélkül született szirmot simogattak a szellők.
Majd meg a fölszántatlan föld meghozta gyümölcsét,
szűzi mező sárgult sok súlyos búzagalással;
egy folyamár tejjel, nektárral folyt le a másik,
zöld viruló tölgyből csepegett az aranyszínű színméz.⁶²⁹

Nem lehetett volna enélkül megalkotni azt a képet, melyet Seneca a 91. levelében eme boldogság láttán kidolgozott.⁶³⁰

(*A legutolsó.*)

A legutolsó megjegyzést, mely ide tartozik, más szavaival fogom előadni: A díszítés férfias, erős és tiszteleltre méltó legyen, ne kultiválja a nőies könnyedséget, sem a bíbortól vöröslő színt, duzzadjék vértől és erőtől. Ez pedig annyira nagyon igaz, hogy amennyire a vétkek szomszédosak az erényekkel: így akik vétkeznek, vétkeiket mégis erényeknek nevezik.⁶³¹ Nagy vétség, sőt, több mint nagy vétség, ha valaki minden színt ráerőszakol művére, és tárgyát kicicomázza, túlzott díszítést, sok bíbort és cikornyát alkalmaz, úgy, mintha valaki egy erős és robosztus atlétát bíborruhába öltöztetne, és mindenféle kacér csecsebecsékkel díszítene fel, emellett kifestené arcát bíborral és ólmos fehér festékekkel. Jóságos Istenek, mi-csoda neveltségnek tenné ki, eltorzítván őt magát a díszítéssel!

Gyorsabban elenyésznek, mik így ki vannak cicomázva;
mert ahol több a dísz, nagyobb rom marad utána.⁶³²

⁶²⁹ [Publius OVIDIUS Naso, *Metamorphoses*, I. 89–112. Devecseri Gábor fordításában.]

⁶³⁰ [SENECA, Lucius Annaeus, *Epistulae morales ad Lucilium*, X. LXXXI.19–21.]

⁶³¹ Quintil. Lib. VII. [QUINTILIANUS, Marcus Fabius, *i.m.*, VIII. III. 15. – az idézet első mondata. A második mondatot l. BAUMGARTEN, Alexander Gottlieb, *Aesthetica*, § 625.]

⁶³² Ausonius [AUSONIUS, Decimus Magnus, *Epitaphia Herium*, XX. *Euphemo*, 5–6.]

MÁSODIK KÖNYV

AZ ÉLÉNKSÉG ÉRZÉKLETESSÉGÉRŐL

Első fejezet

A tárgyak nagyobb érzékletessége rejlik az élénkségben.

Az élénkség a lélek szenvedélyeinek egyike. Mi a szenvedélyek természete?

(I. A művészeteknek nagyobb érzékletessége lakozik az élénkségben.)

Azt állítottam, hogy a szépművészetek érzékletessége a fényből és az élénkségből ered. Hogy mi is ez a fény, és leginkább mely színekből fakad, már kifejtettem. Most az élénkségről kell szólnom. A költészet, ékesszólás, festészet, szobrászat és a többi művészet alkotásában életnek és élénkségnek kell lennie, hogy esztétikusak, érzékletesek és szépek legyenek. minden művész emberek számára alkot; elsősorban arra kell tehát ügyelniük, hogy művükbe érzékletességet, élénkséget vigyenek, mely bennünk ugyanazon érzékenységet és életet éleszt fel: miként a mi életünk a mozgásban rejlik, éppúgy eme művészetek ereje és élete is a Lelkek mozgatózásában és nyugtatásában áll. Mert ki ne tudná, milyen nagy ereje van a szónoknak, hogy az emberi szellemet akár haragra, akár gyűlöletre, akár fájdalomra indítsa, vagy eme felindulásokból nyugalomra és együttérzésre csillapítsa:⁶³³ Ezzel az erővel indít meg a költészet és ezzel élnek a többi művészeti ágak is: így válnak érzékletessé, így gyönyörködtetnek. Ez felizgatja az embereket, vagy épp lecsillapítja bennük a viharokat, és kedve szerint uralkodik lelkükön, mely az ember legelőbbre valóbb, nemes része, amely az istenség hasonlatosságára alkottatott. A lelkek e mozgásait, felindulásait nevezzük *szenvedélyeknek*, és ezek alig viselkednek másként, mint a tenger változásai, midőn a szelekkel harcol.

(II. Az élénkség a lelkek szenvedélyeiben lakozik.)

A humán művészetek élete és lelke, élénksége a szenvedélyekben rejlik. A szenvedélyek székhelye és forrása pedig a szív és a lélek. Emiatt mondom, hogy semmi sem szükséges annyira a művészek számára és számunkra, mint a szenvedélyek tana. A művészek számára azért, hogy a szenvedélyeket bemutassák, és műveikben életre tudják őket kelteni; nekünk, akik ezen művészetek tisztelői és tanulmányozói vagyunk, azért, hogy érzékelésük módját meg tudjuk figyelni, és a témák ebbéli változatosságát, szépségét vagy csúfságát jól tudjuk érzékelni, jó ízléssel tudjunk ítélni róluk. Aki az emberek természetét, az emberség teljes életerejét, azon okokat, melyektől az emberi szellem felindul, vagy melyektől megnyugszik, nem látja át teljes egészében, nem fogja helyesen érzékelni a dolgokat és nem lesz képes egy tárgyat esztétikai módon szemlélni.

(III. Mi a szenvedélyek természete?)

Lelkünk felindul továbbá a szép és a jó felfogásától, vagy a csúf és a rossz megjelenítésétől: vonzódunk a széphez és a jóhoz, a csúf és a rossz pedig taszít minket; amazt kívánjuk, emettől elfordulunk. Innen fakad a *vágy* és az *ellenszenv*; melyeket időnként önmagukban, kü-

⁶³³ Kérdi Cicero, De Oratore, Lib. I. [CICERO, Marcus Tullius, *De Oratore*, I. XII. 53.]

lön-külön érzékelünk, és melyek az állatokban is megvannak; néha pedig összekapcsolódnak a gondolkodással és a megértéssel. Keletkezhetnek akarattalosan vagy szabadon, akár ellenünk, akár egyetértésünkkel. Bármely dolognak az egyszerre élénk vetülő képe az, ami jónak vagy rossznak látszik, és maga a természet hajt minket, hogy amarra törekedjünk, emettől meneküljünk.

Nem hadakozom az együgyű filozófusok ellen, akiknél a vétkek az érzelmekkel azonosulnak, és az emberből egy érzékenység és életerő nélküli fajankó válik. A morálfilozófusok dolga, hogy meggyőzzenek arról – ami nem is nehéz –, hogy a szenvedélyek természetüknél fogva nem vétkesek, nemtelenek, rosszak. Nem lehet őket gyökerestől kigyomlálni, hacsak nem valaki magát az emberi természetet is felszámolja velük együtt, mivel azzal igen szoros és elválaszthatatlan kötelékkel kapcsolódnak össze. És ha lehetne, sem kellene ezt tenni, mivel az ember megóvására, az emberi faj társas voltának védelmére, végezetül pedig az erények számára mintegy eszközökként adattak nekünk. Azt azonban hozzá kívánom tenni, hogy minden szenvedélyt nemes célra kell irányítani, és nem ragadhatnak el minket vakon, a szabad és illő dolgok ellenében: világítsa meg őket az értelem fénye, és annak törvényei szabják meg a határaikat. De ezt, amint említettem, mások is tanítják.

Fontosnak tartom felhívni a figyelmet arra, hogy egyes felindulások a lélekben fogannak, és innen terjednek ki az egész testre; másoknak a testben van az eredője, és innen jutnak be a lélekbe: mindkettő megesik. Ezért a szenvedélyek az egész emberre hatással vannak. Nemde látod, hogy a lelkükben felkavart emberek saját felindulásukat testükben is megtapasztalják, akár egészségessé tévők, akár ártalmasak legyenek azok? Nem akarod megtudni, hogy ez mitől van? Lehetetlen, hogy mikor a lelket erős hatás éri, a test bizonyos részei, gyakorta az egész szervezet viselkedése ne zökkenjen, ne mozduljon, ne remegjen meg, ne merevedjék le egészen addig, míg legutolsó tagjainkig is eljutnak a megrázkódtatások, és a test belső állapotát vagy javítják, vagy sértik. – Mégis, könnyebben indul meg a lélek a test érzékei révén.

Mivel pedig nagy a különbség a szép és csúf, jó és rossz dolgok között, az általuk keltett szenvedélyek között is nagy különbségnek kell lennie: végeláthatatlan eltérések vannak itt. Amennyivel nagyobb a szépség, amire vágyunk; a jóság, amit látunk; vagy a csúfság, amitől elfordulunk; és a rossz, amitől visszarettenünk; amint mondtam, annyival nagyobb ezek megjelenésének ereje, és annál nagyobb vagy kisebb lesz lelkünk felindulása. Ezért általában a szenvedélyek *gyengédek* vagy *hevések*, lágyak vagy izgatottak. Az utóbbiak egyfajta erőszakos törekvéstől vibrálnak, az előbbieket lágyan folynak; amazok parancsolnak, emezek csalogatnak; amazok a felkavarásra, emezek a jóindulat keltésére igen alkalmasak. És hogy még közelebbről megjelöljem különbségüket: emezek a komédiához, amazok a tragédiához hasonlatosak; emezeket a görögök a ἥδικοί, amazokat a παθήτικοί névvel illették. Mindkettőben csodálatraméltó mester volt Tullius; Démoszthenész majdnem mindig vehemens. A Szendvények, ha a helyes mértéket túllépik, felkavarják a lélek egész ökonómiáját, nem közepes mértékben. Hogy ez milyen gyakran megesik, nem egy példa tanítja, ha szemünket magunkra és az emberi faj e színpadára rányitjuk. Mennyire nem ok nélkül panaszolja Philo, hogy miként Noé bárkájában a vadállatok, úgy lettek bezárva az egytetemes bukás után a mi lelkünkbe a szenvedélyek, köztük hatalmasak és fékezhetetlenek, vadak.⁶³⁴

⁶³⁴ [„Nam arca haec corpus significat, quod necessario capit affectionum vitiorumque immanes pestes et indomitas...” PHILO, *De Plantatione = Philonis Iudaei opera omnia Graece et Latine*, ed. MANGEY, Thomas, III, Erlangen, 1820, 105, 107.]

(IV. Szükséges, hogy ehelyütt a szenvedélyek tanát és elméletét kifejtsük.)

Mivel tehát a szenvedélyekben lakozik az érzékletesség élete, a szépművészetek ezen általános teóriájában ki kell fejtenünk azok meghatározott tanát és elméletét, hogy ezáltal ki-kibánni tudjon mind a saját magában, mind más személyben rejtő szenvedélyekkel, és azokat képes legyen akár felkelteni, akár lecsillapítani, s saját céljára, a szépség irányába vezetni. Az esztétáknak tehát feladata a szellem valamennyi betegségét, a lélek valamennyi szenvedélyét megfigyelni, elkülöníteni a jókat és a rosszakat, egyenként megállapítani karakterüket. Ez pedig nem történhet meg a megfelelő módon, ha a szenvedélyek és indulatok székhelyét, eredetét, terjedését, természetét nem ismerjük: ezért ezeket is kötelességem kifejteni. A szépművészetek művészei kötelesek az emberek lelkét ilyen vagy olyan, a művészeti águkhoz tartozó alkotásokkal megindítani és lecsillapítani, felkavarni és megnyugtatni, sérteni és meggyógyítani; az ő feladatuk a felkavart indulatokat és a lélek valamennyi szenvedélyét megfelelő jelek által érzékelhetővé tenni. Megvannak a festőknek a maguk mesterei, akik megtanítják, hogy kell a szenvedélyek különféle fokait és módjait megfesteni: milyen arccal, milyen testtartással, milyen gesztusokkal ábrázoltassék a szerelem, gyűlölet, remény, fájdalom, irigység, öröm – –⁶³⁵ De nekem valamennyi művészeti ágra vonatkozóan kell beszélnem, melyek amiként egy forrásból fakadnak, és ugyanazon kitűzött cél felé haladnak, éppúgy általánosan érvényes szabályok kell hogy irányítsák őket. Lehet bizonyosfajta szabályokat adni az emberi lélekkel való bánásmódhoz, és indulatainak ábrázolásához: mivel oly nagy ereje van a szépművészeteknek, hogy nemcsak a lankadó lelket felvidítani, a megtorpantat megindítani, hanem az ellenkező, ellenálló lelket is, mint a jó és erős uralkodók, hatalmukba tudják keríteni. Mindezt meghatározott támaszokra és segédeszközökre kell alapozni. De kit kövessék ebben vezetőmül? Ha e tárgy tudományos kifejtését valaki nagy művészetnek kívánná nevezni, nem tiltakoznék.⁶³⁶ A mesterek véleménye nagyon eltérő, a téma sem kifejtve, sem megvilágítva nincs. – Azt a rendszert próbálom tehát majd követni, melyet a természet a szenvedélyek keletkezésében felmutat, és innen próbálok majd szabályokat levezetni. Lássuk tehát.

Második fejezet.

A szenvedélyek keletkezése. Mely szabályok adódnak ebből felindításukra, és esztétikai szempontú tárgyalásukra vonatkozóan?

(Hogyan keletkeznek a szenvedélyek?)

A szenvedélyek keletkezését a következőképp gondolom el. Először egy külső tárgy, jó vagy rossz, érzékeink útjába kerül; azután megindul a fantáziánk, és ez a jót vagy rosszat saját képében magába fogadja; és így eme képzet révén megmozdul a vérünk, testnedveink, hőmérsékletünk és lelkesedésünk; és mindaz, ami előbb még egyenletesen oszlott el az egész testünkben, a test ama részeibe kerül elsősorban, amelyek vagy a jó követését, vagy a rossz előli menekvést szolgálják. Ezen lelki áramlást, áradást nevezzük *παθος*-nak, *passio*-nak, azaz szenvedélynek, mivel benne elszenvedjük vagy a fájdalom, vagy a gyönyör érzését. Eme indulat, vagy inkább lökés, illetve roham, mely az embert mintegy a villám erejével sújtja, az

⁶³⁵ Le Brun. *L' Art de dessner les Affets* –. [LE BRUN, Charles, *Methode pour apprendre a dessiner les Passions*, Amsterdam, Plaats, 1702.]

⁶³⁶ Cic. Lib. II. De Orat. n. VIII. [CICERO, Marcus Tullius, *De Oratore*, II. VIII. 32.]

első mozzanat: váratlan, és igen rövid idő alatt bekövetkezik. Ennek annyira ki van szolgáltatva az emberi természet, hogy senki nem képes a halandók közül teljesen előre látni vagy kivédeni; ezért önmagában sem nem jó, sem nem rossz, de bármelyiké válhat. – Ezután ebből a fájdalom- vagy gyönyörérzetből születik egy ítélet az értelem révén, hogy hogyan őrizze meg, vagy csökkentse a jót, illetve a rosszat. Ha ez az ítélet akarattá válik, mérték nélküli cselekvés követi, ahogyan mondjuk is: szenvedélyből, vak indulattal. Ha azonban az elménk uralja az akaratunkat, megvizsgálja a jót és rosszat, és érett bölcsességgel kikutatja, mi lenne hasznunkra, akkor határozott tett következik.

(Milyen szabályok következnek ebből a szenvedélyek felindítására és esztétikai tárgyalásuk módjára vonatkozóan?)

A szenvedélyek e keletkezéstörténetében három dolog van, ami minket érdekel, így ugyanennyi szabály következik belőlük felindításukra és esztétikai tárgyalásmódjukra vonatkozóan. Először: ami a szépművészetekben a lélek felindulását okozza, az szükségképp vagy jó, vagy rossz. Másodsor: mindig megfelelő módon alkalmazni kell az emberi érzékekhez. Harmadsor: szükséges, hogy a fantáziánk erősen munkálkodjék. Most egyenként fogjuk ezeket tárgyalni, sem nem haszontalan, sem nem kedvetlen módon.

(I. Az első szabály.)

Ami a lelkek megindítására alkalmas, az vagy jó, vagy rossz. – Hogy jó és rossz jelen van e világban, senki sincs, aki kételkedhetne benne, mert mindannyian saját magunktól tanuljuk meg, hisz jelen vannak bennünk bizonyos vonzódások és ellenszenvek. Az pedig, ami minket magához vonz, jó; az, ami taszít, rossz. A lelkek e két izgatószerét különféle módokon osztják fel. Először is tudniillik a jót és rosszat valódi és látszólagos kategóriára: vágyat vagy taszítást kelteni ugyanúgy képes a valódi és a látszólagos jószág és rosszóság.

Egyszer egy Árgosi fő polgár' elméje
Mebomlott, 's a Szín volt esze kelepczéje,
Üres Theátrumban csuda játékokat
Vélt látni...
Hogy jó rokonai gondjával végtére
Ó bor 's hunyor által szert tett ép elmére,
Így szólott: Barátim, bizony megöltetek,
Midőn józan fejű emberré tettetek,
Olly tévelygésnek lett miattatok vége
Mellynek irigylendő vala édessége.⁶³⁷

A jó és a rossz vagy a lélekre, vagy a testre, vagy a társadalmi állapotra hat; és ezért mind a valódi, mind a látszólagos jó és rossz vagy a lelket, vagy a testet vagy a társadalmi állapotot érintő lehet. Ezt aztán belsőnek vagy külsőnek nevezhetik, természetesnek vagy erkölcsi- nek, nemesnek vagy hitványnak, gyönyörködtetőnek vagy terhesnek, hasznosnak vagy haszontalannak – ki tudná a jó és rossz valamennyi felosztását követni?

A sztoikusok az emberi jószág körébe egyedül az erény cselekedeteit sorolták; az összes többiről vagy tagadták, hogy jók lennének, vagy rossznak tartották.⁶³⁸ Az ő tanuk szerint

⁶³⁷ Horat. Lib. II. Epist. II. [Quintus Horatius Flaccus, *Epistulae*, II. II. 128–130., 136–140. Kis János fordításában.]

⁶³⁸ Vö. Cicero, *Paradoxon I.* [Cicero, Marcus Tullius, *Paradoxa Stoicorum*, *Paradoxa I.*, 6–15.]

semmi sem jó, hacsak nem nemes – ezt ismétli újra és újra Seneca,⁶³⁹ hogy meggyőzzön, egyedül az jó, amivel senki nem tud visszaélni. Pedig látod, a gazdagsággal, nemesi ranggal, erejűnkkel milyen sokan visszaélnak. Az ő számára nem tűnik jónak semmi, amit bárki is rosszra tud használni.⁶⁴⁰ A peripatetikusok, és nem sok különbséggel a régi akadémikusok azt tanították, helyesebben, hogy három fajtája van a javaknak: a legnagyobbak a lelki javak, másodlagosak a testiek, és harmadlagosak a külsők. A lélek javai, azaz a legnagyobb javak közé számlálták a tehetséget, műveltséget, tudományos képzettséget és minden erkölcsi erényt. Ezekre visszavezethetők mindazok, amelyek részint lelki, részint testi javak, úgymint amelyek nagyjából a lélekhez tartoznak, mint a görög nyelv ismerete és az ékesszólás. A testi javak közé, melyek a második fokon állnak, számlálták az egészséget, teherbírást, ép érzékeket, erőt, gyorsaságot, alakot, csábos színt, szépséget. A legalacsonyabb fokozatú javak között kapott helyet a megbecsültség, vagyon, tehetőség, nemesség, barátok, haza hatalom, tisztesség, dicsőség, hírnév.⁶⁴¹

Kissé másként tárgyalja ezt az isteni Augustinus: merthogy ő is három részre osztja a javakat, de az elsők közé csak azon javakat helyezi, melyek életünk örök boldogságához vezetnek – mi érdemeknek nevezzük ezeket. Középre állítja azokat, melyek nélkül senki sem tud helyesen élni, de melyekkel bírva sem él mindig mindenki helyesen: ilyenek a lélek képességei. Legkisebbeknek mondja a testi javakat, és minden, hozzánk képes külsődleges dolgot: a vagyont, ezüstöt, aranyat, zsákmányt, házakat, rabszolgákat, a múló pompát, elenyésző és evilági dicsőséget.⁶⁴² – A filozófusok, ahogyan az kitűnt, az elméjüket követve értekeztek úgy, ahogyan bölcselkedtek; nekünk azonban az isteni hit fényétől a szent doktorral együtt megvilágosodva első helyre azon javakat kell helyeznünk, melyek minket a remélt boldogság és örök örömök megszerzésében segítenek. A többi tekintetében egyetértünk. – A rossz dolgokat ugyanígy osztályozzuk, és azt mondjuk: megkülönböztetünk lelki, testi és külső ártalmakat. Az elme és a lélek ártalmi közé tartozik a tudatlanság, butaság, bárdolatlanság, erkölcsi hibák, és mindaz, ami a józan, keresztény erkölccsel ellentétes. A testi ártalmakhoz soroljuk a gyengeséget, vakságot, megromlott egészséget, halált, és mindazt, ami a testet károsítja. A külső ártalmak számosak: magány, nemtelenség, alacsony sors, kedveseink elvesztése, árvaság, száműzetés, a haza sérelmei, szegény, rosszhírűség; mi többet még?

Hogy végülis a jó és rossz melyik osztályába tartozó javak és ártalmak nagyobbak? Vajon nyilvánvalóan meghaladják a testiek a külsőket? Vajon a rosszhírűség vagy száműzetés súlyosabb, mint a halál vagy a betegség? Vajon a testi javak nagyobbak azoknál, melyeket a külsődlegesek közé soroltam? De mit is? Ártalom-e a szegénység és nemtelenség ---? Jó-e a gazdagság és dicsőség – –? Mindenki azt vélheti és védheti, amit gondol; merthogy szabadon ítélnünk. Ám mi megtartjuk e lefektetett rendszert, és mindig azt keressük, ami az adott dologban a legvalószínűbb.⁶⁴³ azt az egyet tudom, hogy senki sem cáfolja: a testi és külső javak a földhöz tartoznak. Csalóka a bennük rejlő csáberő, terméketlen a rájuk való

⁶³⁹ [SENECA, Lucius Annaeus, *Epistulae morales ad Lucilium*, XX. CXX. 3.]

⁶⁴⁰ Epist. CXX. [SENECA, Lucius Annaeus, *Epistulae morales ad Lucilium*, XX. CXVIII. 11.]

⁶⁴¹ Összevethető: Cic. Lib. V. Tusc. Quaest. [CICERO, Marcus Tullius, *Tusculanae Disputationes*, V. XXX. 85–87.]

⁶⁴² Ezt a tant kifejti: L. I. Retract. Ugyanezt l. L. II. de Libero Arbitr. és más helyeken. [AUGUSTINUS, Aurelius, *Retractationes*, I. IX. *De libero arbitrio*.]

⁶⁴³ Így szól Cicero Lib. IV. Tusc. Quaest. [CICERO, Marcus Tullius, *Tusculanae Disputationes*, IV. X. 29.]

törekvés, örökös a félelem, veszedelmes a magasság: hiúságok hiúsága. Ezeket Isten emiatt engedte át az ártalmaknak, nehogy túl jónak látszanak a jók számára. Hathatós érv ez azok ellenében, akik Plutarkhosznál úgy ítélik, a szegénység a legnagyobb rossz, és annak elkerülése érdekében az embernek egy szikláról tengerbe kell vetnie magát. Másfelől viszont ama isteni lelki javak mindenütt meglelhetők, az eget érik. Hathatós érv emellett Kritolausz ama mérlege,⁶⁴⁴ amelynek mikor az egyik serpenyőjébe a lelki Javakat helyezte, a másikba a testieket és a külsőket; úgy gondolta, az előbbi serpenyő annyira lesüllyed, hogy a földnél és a tengernél is nehezebb lesz. A test és a szerencse Javai nem hordoznak magukban valódi dicsőséget: ez, úgy gondoljuk, egyedül az erény sajátja; mégis maga az erény igen nagymértékben észrevehető ezek mértékletes használatában. Így kell szólnunk az ártalmakról is minden tekintetben. De mivel érzéki testben lakozunk, érzékszerveink szerint munkálkodunk, azon javak és ártalmak, melyek a sor végére kerültek, gyakran akkorák, hogy a legnagyobbak erejét is elveszik: sőt, a lelki javaknál és ártalmaknál jobban hatnak ránk, és jobban izgatnak minket.

(II. A második szabály.)

Ama jó vagy rossz, bármi is légyen, annál nagyobb hatással van a lélekre, minél közelebb férközik érzékeinkhez. Úgy kell intézni tehát, hogy a tárgy az érzékekhez megfelelő módon alkalmaztassék, és azokat ne csak érintse, mint inkább üsse meg, rohanja le. Így ugyanis az emberi elme, mely a jó és rossz dolgok csupasz megértése érdekében a maga fellegrárában szokott székelni, az érzékek eme megrázkódtatása, erőszakos érintettsége által mindannyiszor izgalomba jön, lángra gyúl. Két olyan érzékszerv van, amelyeket célba kell venni, hogy a lélek jobban indulatba jöjjön: a hallás és a látás.

Hogy mennyire fel lehet serkenteni a lelket a hallás útján, a zene által kívánom bemutatni. Midőn ez a természet rejtekéből mintegy az érzékek királynőjeként, dallamoktól díszítve előlép, minden egyéb gondolat messzire fut, és csak egy dolog érdek: hogy ezt egyszerűen gyönyörűség hallgatni. Az ártó keservet megédesíti; a füstölő dühöt meglágyítja; a barbár haragot kedvességgé változtatja; felserkenti a restet, a heverésző bágyadat; a virrasztónak megadja a legegészségesebb nyugalmat; a csúfság szeretetétől szennyes embert a tisztaságra való törekvére indítja; gyógyítja az elme unalmát, mely mindig gátolja a jó gondolatokat; a veszedelmes gyűlöletet segítő kegyességre változtatja. És ami gyógymódjai közül a leg szebb: az édes gyönyörűségek által felindítja a lélek szenvedélyeit; a testetlen lelket testi módon simogatja; és pusztán a hallás által elvezeti ahhoz, amire vágyik, olyan lágyan, mint ha nem is ő lenne az erősebb. Halk szóval kiált, száj nélkül beszél, és az érzékelhetetlen dolgokat szolgálatába állítva uralja az érzékeket.⁶⁴⁵ A valódi indulatokat kivéve, az ütemnél és az éneknél semmi sem adja vissza valóságosabban a harag, kegyelem, bátorság, önmérséklet, és minden, ezekkel ellentétes, vagy más, erkölcsökhöz tartozó dolog képét és hasonlóságát.⁶⁴⁶ Vajon Homérosz is nem arra tanít minket, hogy Akhillész a zenével, melyhez hangszert Khirontól kapott és melyet tőle tanult, csillapította saját haragját? Rájöttek ugyanis, mondja, hogy a lant édes, változatos hangja simogatja az elmét: ezt tudniillik a lélek megbékéltetésére használták az antikok, akárcsak a gyógyszereket a ezt megkönnyíté-

⁶⁴⁴ [Cicero előző jegyzetben megjelölt szöveghelyének leírása Kritolausz (Kr.e.200–118) peripatetikus filozófusra utal.]

⁶⁴⁵ Cassiodorus Lib. II. Epist. XL. [CASSIODORUS, Flavius Magnus Aurelius, *Variae epistolae*, II. XL. *Mirabiles musicae manualis effectur describuntur.*]

⁶⁴⁶ Aristot. Lib. VIII. de Rep. [ARISZTOTELÉSZ, *Politika*, VIII. 5–6.]

sére; a megtorpantakban ezzel szították a harci kedvet. Mire másra való a mi csatáinkban is a zene? Ezzel űzik el a gondokat a lélekből, ezzel tanítanak igazságosságra, ennek ösztönzésére érik el a jelesek az erényt, az érdemeket, a dicsőséget, a test fáradalmi csitulnak, eltávolodnak; végezetül Istennel is összekapcsol minket. A lélek egész mivoltát uralmuk alá vonják a dallamok: a zene a Lélek édes kényura. – Képzeld el továbbá, hogy a dallam a vadállatokat is megszelídíti, és ismert dolog a történelemből, hogy nem egy kancaló táncol a dallamra, amint magam is tanúsíthatom. De ez engem most nem érdekel, hiszen az emberi érzékekről beszélek.

Ám sokkal erősebben rohanják meg lelkünket azon dolgok, melyeket szemeinken keresztül fogunk fel, mint amelyeket akár a füleinkkel, akár más érzékszervünk segítségével. Ami a szemünk elé kerül, látványnak nevezzük; ennek erejét pedig nap mint nap érzékeljük. A katonák háborúban szerzett sebeik helyét mutogatják, a nélkülözők saját nyomorúságukat, és régen a hajótöröttek az őket ért veszedelmet képen megfestve tartották maguk előtt.⁶⁴⁷ Rómában mikor a vádlottak ügyét tárgyalták, ők maguk is megjelentek, átöltözve piszkos és csúnya ruhába; megjelentek az aggódó atyák, az érdemes fiak, a gyásztól megviselt feleségek. A vádlók véres kardot tartottak fel, sebekből kiálló csontokat és vérrel szennyezett ruhákat tettek közszemlére; szokás volt a sebeket megnyitni és a megkorbácsolt testeket lemezteleníteni. A legtöbb ilyen dologban hatalmas erő rejlik, az emberek lelkét arra vezeti rá, hogy most játszódóként lássa a történeteket. Ama kitűnő szónok, M. Antonius midőn Aquiliust – akire még emlékezett, amikor consul volt, és a szenátus által díszbe öltöztetett, diadalmas hadvezérként, ünnepelve vonult a Capitoliumra – midőn őt meggörnyedve, elgyengülve, az ítélőszék elé állítva látta, lelkének hatalmas indulatával és fájdalommal, könnyeit ontva felemelte a szomorú, beszennyezett öregembert, megszagatta tunikáját, és sebeit szemtől szembe megmutatta a bírácoknak, és minden Isten, ember, polgár és barát segítségével könyörgött.⁶⁴⁸ De mit is? Gondolnád-e, hogy a másik Antonius, a triumvir, Julius Caesarról szólva olyan szánakozást kelthetett volna, ha annak töröktől és kardoktól átszagattott, véréből szennyezett tógáját nem teríti ki a fórumon, hogy lássák? Jaj, kutyák, kiabált, bemocskolták vérrrel! Jaj, szétszagattott ruha! Legyőzhetetlen Caesar, azért vetted fel a tógát, hogy ebben halj meg? – Tudták, hogy megölték őt, teste már kiterítve hevert a ravatalon; mégis, vértől ázó ruhája oly módon jelenítette meg a gáztett képét, mint ha még nem ölték volna meg Caesart, hanem éppen akkor ölnék.⁶⁴⁹ Így e látványtól feldühödve, a nép azon nyomban az összeesküvők lakhelyeinek felgyújtására indult. – Mind között a leggyorsabb a látóérzék, és általában a látás útján jobban felindulunk, mint bármi más érzékszervünk útján. Ezért is kapták a test felső részét mintegy királyi székhelyként a sze-

⁶⁴⁷ Az ilyesfajta képek témáját l. Lukiánosznál, a *De Mercenariis Convictoribus* című könyvének elején. [LUKIÁNOSZ, *Defensio eorum, qui mercede coniecti in potentiorum convictu sunt*, I. 11.] Hasonlóak azok a táblácskák, melyeket az Isteneknek ajánlottak, akik túléltek egy hajótörést, vagy valamilyen nagy veszedelemből menekültek meg. Ezért mondja Juvenalis a XI. szatirájában: Festők, ki ne tudna Isisből megélni? [JUVENALIS, *Decimus Iunius, Saturae*, XII. 28.] L. Od. V. Lib. I. Horatius. [QUINTUS HORATIUS FLACCUS, *Odae*, I. V. 12–15. „Me tabula sacer / uotiuia paries indicat uuida / suspendisse potenti / uestimenta maris deo.”]

⁶⁴⁸ Elmondja Cicero, Lib. II. de Orat. [CICERO, *Marcus Tullius, De Oratore*, II. XXVIII. 124.] – Ő maga, ahogyan az Orator n. XXXVIII-ban mondja, olyan fájdalmas módon szokott élni a szánalommal, hogy csecsemő fiút a karjaiban tartva könyörgött; más esetben egy nemes vádlottat védve felvette annak kicsiny fiát, és sírásával, panaszkodásával betöltötte a fórumot. [Uő., *Orator*, XXXVIII. 131.]

⁶⁴⁹ Quintil. L. VI. Cap. I. [QUINTILIANUS, *Marcus Fabius, i.m.*, VI. I. 31.]

meink, mivel ők lelkünk és szívünk leghűségesebb segítői. Egyfelől a külső dolgokat eljuttatják elménkhez, másfelől lelkünk belső mozgásairól is hírt adnak kifelé. Helyesen mondja Cicero: A lelket tükrözi minden cselekedet, a lélek képe az arc, hírnökei a szemek. Ez az egyetlen testrészünk, amely annyi jelenséget, változást képes kifejezni, ahány mozdulata csak van a léleknek.

(III. A harmadik szabály.)

Az maradt még hátra, hogy a fantáziának is működnie kell. Miután ugyanis a csúf és rossz, szép és jó nyoma érzékeinket megérintette, a fantázia teszi a gyengébb hatást erőssé. Felfogja, hogy a tárgy jó vagy rossz, és amint a maga számára több vagy kevesebb, nagyobb vagy kisebb hasznot vagy kárt ismer fel benne, úgy nagyobb vagy kisebb vértolulás keletkezik, és fennakad a lélegzet. A jó és rossz erői hasonlóak azon vesszőnyalábhhoz, melyet a király hord: egyenként gyengék, de ha összekapcsolódnak, erőssé válnak. Emberölés történt; és íme, mindent látok a szemeim előtt! Nem most ront elő ama döfő-gyilkos? Nem retten meg amaz, amikor körülvették? Felkiált, vagy könyörög, vagy menekül? Nem látom majd a gyilkost, amint döf, s áldozatát, amint összerogy? Nem üli meg lelkemet vére, sápadtsága, nyögése, utolsó lehelete? Szenvedélyeink innentől kezdve nem másként viselkednek, mintha az eseménynél mi magunk is jelen lettünk volna.

A legkifinomultabb művészetek, amilyen az ékesszólás és a költészet, könnyed kölcsönhatással segítik a fantáziát; hiszen hatalmukban vannak nagy és kicsiny, jelen és eljövendő dolgok. De mit tehetnek a többi művészeti ágak, ahol nincs helye a beszédnek, és amit megmutatnak, azt egy pillanatba merevítve állítják elénk, s tárgyakat néma, elhaló ékesszólással beszélnek el? Hogy nem kevésbé nagy hatással működik a szobrászat, és hogy milyen lelki indulatokat kelt a festészet a maga részleteivel, azok tudják leginkább tanúsítani, akiknek volt alkalmuk látni kitűnőbb mesterműveket. Ugyanezt kívánom kijelenteni az építészet, a táncművészet és a kertművészet vonatkozásában is. Bár a zene a hallás útján működik, mégis minden egyéb művészeti ág nál hatalmasabbnak tűnik. Ennek természete a leginkább alkalmas a szívek felindítására: ugyanis az egész idegrendszer és a testi érzékek egyaránt a hatalmában vannak. Innen pedig már egyenesen következik, hogy ama látványosságok a hatásosabbak, melyek több művészeti ág együttműködéséből, egységéből jönnek létre.

Ki tudná mind elősorolni, mely dolgok tudják a fantáziát segíteni az indulatkeltésben? A művész semmit se hagyjon figyelmen kívül, ismerje valamennyi időt és módot, melyek segítségével megindítható vagy lecsitítható mások lelke. Semmit sem fogok szólni a költőkről és szónokokról. A festőknél mind az egyes részek gyönyörködtető volta, mind a tárgyak elrendezése, mind a színek árnyalatai a legalkalmasabb módon illeszkedjenek a fő tárgyhoz; a gyászos téma keserű színeket, szomorú dolgokat követel. A zenében a gyászos vagy vidám dallamot a keserű vagy örvendező harmónia adja; azon érzékszerveket veszi célba, melyek a fájdalmat leginkább érzik; és maguk a zenészek is könnyedén, élénken vagy játékosan muzsikálnak, ahogyan a tárgy megkívánja.

Harmadik fejezet. A szenvedélyek változatossága.

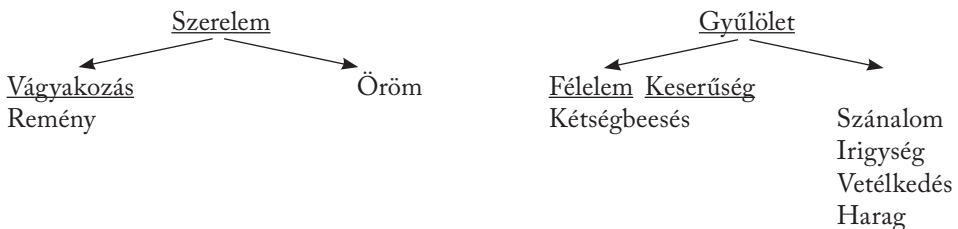
(I. Milyen sok és sokféle szenvedély létezik?)

Az emberi lelket olyan sok és olyan sokféle indulat űzi, hogy szenvedélyeit számszerűen meghatározni nem lehetséges. Főlösképpen fáradtak, akik mindezeket kifejtteni, a kifejteteket megjelölni, megnevezni és mesterségesen osztályozni törekedtek. Már hajdan Platón is helyesen jelentette ki: olyan szenvedélyek, melyeknek van neve, sokan vannak; olyanok pedig, melyeknek nincs nevük, megszámlálhatatlanok.⁶⁵⁰ mégis valamennyit, akárhányan is vannak vagy lehetnek, egyetlen egy forrásra vezethetjük vissza. És itt is milyen sok, egymás véleményétől eltérő felekezeteit kell látnom a filozófusoknak! Én meghagyom kinek-kinek a saját dicsőségét, és amit mondtam a szenvedélyek természetéről, továbbra is azt határozotam el követni: merthogy korunk és szokásaink sajátja, hogy egy kívánt kútfőből származtatunk mindent, és úgy láttatjuk, minden onnét folyik.⁶⁵¹

(II. A szerelem és a gyűlölet valamennyi szenvedély kútfője.)

Minden szenvedély, amint már gyakran említettem, a lélek indulata, mellyel vagy a jóra törekszünk, vagy a rosszat kerüljük; és mi más a jónak követése, ha nem a *szerelem*, s a rossznak kerülése, ha nem a *gyűlölet*? Bizonyos, hogy ez az a kettős kútfő, avagy forrás, melyből minden más indulat származik, akármilyen is. Hiszen ha a jó, amelyhez mintegy nehézségi erővel vonzódik a lélek, jelen van, oly módon, hogy nyugalomban, békességben meg is tud maradni, az így keletkező szenvedély az élvező szerelem, vagy ahogyan másként nevezzük: gyönyörűség, öröm, boldogság. Mikor pedig e jó eltávolíttatik, és akaratunk hozzá hajt, ez a szerelem a vágyakozás, avagy vágy. Ha úgy véljük, hogy e jót meg lehet szerezni, akkor reménynek nevezzük a szerelmet, mely vagy halvány, vagy merész. Ugyanígy van ez a rossz is. – a rossz, amelyet gyűlölünk, ha jelenvaló, akkor kényelmetlenséget és fájdalmat okoz; mikor pedig távolról fenyeget, félelmet kelt; és ha úgy véljük, elkerülhető, akkor próbálunk menekülni; ha pedig elkerülni nem tudjuk, vagy aligha tartjuk lehetségesnek, abból születik a kislelkűség és a kétségbeesés. Megadom a szenvedélyek származási rajzát egy ábrán, teljes mértékben keletkezésük módja szerint, ahogyan én tárgyaltam őket:

Szenvedélyek

Tehát minden szenvedély a jóból vagy a rosszból, a szerelemből vagy a gyűlöletből születik. A jóból a vágyakozás és az öröm, amaz a jövendő, emez a jelen javak által. Az ártalmak-

⁶⁵⁰ τήτος, ἢ περὶ ἐπιστήμης. [PLATÓN, *Kratülosz*, 411e–413d]

⁶⁵¹ Tulliuszal mondom. [CICERO, *Marcus Tullius, De oratore*, II. XXVII. 117.]

ból pedig a félelem és a fájdalom születik; amazt a fenyegető, emezt a meglévő ártalmak okozzák: mert amiktől félünk, hogy bekövetkeznek, ha már bekövetkeztek, kellemetlenséget okoznak. – de minden egyes felindulás alá több, ugyanolyan jellegű indulat sorolható részként: úgymint a vágyakozáshoz és vágyhoz a remény, merészség és hasonlók; az örömhöz a gyönyör, boldogság, elégedettség és több más. A félelem alá tartozik a rettegés, az iszony, a zavarodottság, a kétségbeesés, a fejvesztettség; a fájdalom alá is több következik, úgymint a keserűség, szájalom, irigység, vetélkedés, harag, és még sok minden, amit csak – ámbár inkább fölöslegesen, mint hasznosan – elősorolhatnék.

(III. Mi erről a mi tanításunk?)

Nem vagyok terjengős a szenvedélyek osztályozásában és meghatározásában: azokat szemeltem ki, melyek élők, melyek igen jelesek, és melyek az összes többit magukban foglalják. Miután a kikötőt elhagyva egy kissé messzebb eveztünk, azaz evezőinkkel, beszédünkkel messze taszítottuk magunkat a dialektikusok definícióitól, kifizítem vitorláinkat a szenvedélyek tengerén, melyen úgy hajózunk át, hogy megtapasztaljuk: hogyan képesek a szenvedélyek felizgatni és lecsitítani, hogy külön-külön milyen karakterrel rendelkeznek, milyen általános szabályok mentén kell őket szemlélnünk – és még több más, ezen a tengeren nem haszontalan dolgot is megtapasztalunk. Mivel pedig a művészek között a költők alakítják legerőteljesebben szellemünket és lelkünket, és mind a bennük rejlő erő, mind tematikai bőségük révén kitűnnek az indulatok tekintetében, szívesebben élek majd az ő képeikkel és példáikkal.

Negyedik fejezet Szerelem.

(I. Mi a szerelem?)

Amit másutt a szépségről elmondtam, azt a szerelemről is el kell mondanom: a halandók vétke tette, hogy a szerelem neve egyesek fülében olyannyira gyanús cseng, és csaknem gyűlöletes. Ez az ok mozgatta Szent Dionüszioszt, hogy a szerelem hangját szent dolgokra alkalmazza, és megmutassa, hogy semmi nincs abban, amitől félni kellene.⁶⁵² én most, midőn a szerelemről értekezem, sem annak jó mivoltát, sem erkölcsileg ártó oldalát nem részletezem, hanem azt mintegy a jó megérezését, és a szép életét mutatom be.

Bizonyos jóra való hajlam, tudom, mindenkiben megvan, de olyan képlékeny, gyenge formában, hogy gyakorinál is gyakrabban kipusztul. Hogy az istenség milyen távol esik tőlünk, emberektől, minden épeszű ember tudja. Hogy mégis milyen hevesen vágyik az istenség után az emberi lélek, abból látjuk, hogy az emberek nemcsak arra törekszenek, hogy maguk az istenekhez hasonlóvá váljanak, hanem hogy magukat az isteneket is önmagukhoz hasonlóvá tegyék, valahányszor őket emberi alakban – és ez az, amit a leginkább élveznek! – szokták kifarangni, elképzelní. Ugyanezt tennék az ókrök és az oroszlánok, hogyha kezük lenne, és ismernék azon mesterfogásokat, melyek a mi szellemünket megnemesítik: a lovak gondolom lovakat és a majmok a majmokat formálnának istenhez hasonlatosra.⁶⁵³ ennek a

⁶⁵² Lib. de Divin. Nom. Cap. IV. [PSEUDO DIONÜSZIOSZ *Areopagitész, i. m., IV. XI.*]

⁶⁵³ Így mondja a Kolofóni Xenophon. Vesd össze: Cicero Lib. I. De Nat. Deor. n. XXVII. [CICERO, *Marcus Tullius, De natura Deorum, I. 27., Xenophon állítását ugyanitt, az I. 28. szöveghelyen idézi Ciceró.*]

vágyakozásnak a gyökere, miként minden szenvedély legelsőbbje: *önmagunk szeretete*. Emiatt van, hogy az ember mindazt, amit a maga számára jónak vél, keresi, vágyik rá, fáradságot nem kímélve kutatja, tör utána; amit pedig ellenkezőleg, ártalmasnak gondol, attól elfordul, visszaretten, menekül. Ez pedig az, amiről azt szokták mondani, hogy természetéből fakadóan ki-ki saját maga barátja.

(II. *A szerelem a jóból származik.*)

A szerelem habár a test minden táján széjjel szokott ömleni, mégis elsősorban a szív legbelsejét foglalja el magának, és innen előtörve a többi testrészt is egyfajta melegséggel lángra gyújtja. Ezért tartották úgy az ókoriak: ha valódi, akkor éget is a szerelem⁶⁵⁴ – ennek valódiságát teljes mértékben elfogadjuk. Ennek a szerelemnek a legfőbb, sőt egyetlen okozója, újra és újra mondjuk, a jó, amely midőn gondolataink megragadták, vágyat kelt maga után. Amire vágyunk, az vagy valóban jó, vagy egész biztosan ilyennek tűnik számunkra. Még amikor Phaedra felakasztotta magát,⁶⁵⁵ mikor a saguntumiak felgyújtották városukat,⁶⁵⁶ mikor Cassius és Brutus kardjukba dőltek,⁶⁵⁷ akkor is mindannyian a jó szerelemétől hajtva cselekedtek. Ez az, amiért Indiában a barbárok, akiket bölcseknek tartanak, a jéghideget és a tüzet is elviselik; amiért szeretett asszonyaik, ha férjüket elvesztik, együtt akarnak vele a máglyán elhamvadni; amiért az ókori egyiptomiak előbb vetették alá magukat kínhalálnak, mint hogy ibist, vagy áspiskígyót, vagy macskát, vagy kutyát, vagy krokodilt bántsanak, melyeknek ha botor módon bántalmat okoztak, semmilyen büntetés ellen nem tiltakoztak. De mivel a jó, melyre vagy vágyódunk, vagy birtokoljuk, sokféle lehet nagysága, helye és ideje szerint; a szerelem is igen sokféle, amit első pillantásra beláthatunk.

(III. *A jó sokfélesége.*)

Hogy ne kerülő utakon, rendezővel nélkül tévelyegjünk, bizonyos határokat meg kell szabnunk, melyekkel minden javak körülhatárolhatóak és rendezhetőek. Úgy vélem, minden jó részint a tisztességre, részint a kellemre, részint pedig a haszonra vezethető vissza, és ezen megnevezések kényelmesen alkalmazhatóak megkülönböztetésükre. Mégsem kívánom ki nyilatkoztatni, hogy a tisztességet illető, a kellemes és a hasznos javak eredendően elkülönülnek egymástól: mert ez esetben meg sem hallgatnának. Valóban Platón is azt mondja – s ez józanul ítélve a legjobb megállapítás, és az is marad –, hogy a hasznos egyszersmind tisztességes; és én hozzáteszem, hogy egyszersmind kellemes is.⁶⁵⁸ E dologban a legkevésbé sem törekszem sem mást vitára hívni, sem más által vitára hívatni: az egyetlen dolog, amit

⁶⁵⁴ [A mondás ókori eredőjét nem sikerült felkutatni, de John Owen 1606–0613 között keletkezett, ismert *Amator desertus* című epigrammája ezt dolgozza fel „Ignis ut inferni, quamvis non luceat, ardet. / Sic tuus haud lucet, me tamen urit, amor. / Igni elementari similis meus est amor in te: / Lucet enim, sed te non meus urit amor.” *The Epigrammata of John Owen*, Hypertext, Critical Edition, <http://www.philological.bham.ac.uk/owen/>, 2012.05.30., VIII. 95.]

⁶⁵⁵ [Phaedra: mitológiai alak, athéni királyné, aki, miután mostohafia, Hippolitosz visszautasította szerelmét, öngyilkos lett.]

⁶⁵⁶ [Saguntum Kr.e. 218-as ostromáról és annak befejezéséről l. LIVIUS, Titus, *i.m.*, XXI. 9–10.]

⁶⁵⁷ [Caius Cassius Longinus Kr.e. 42-ben, Philippinél lett öngyilkos az első összecsapás után, mivel azt hitte, elvesztették a csatát, társa, Marcus Iunius Brutus a második összecsapás után, a végleges vereség hírére tette ugyanezt.]

⁶⁵⁸ [Platón, *Nomoi*, 667b; „Verum bonum ab apparente in eo differt, quod illud simul jucundum, simul honestum, simul utile sit...” HEINECCIUS, Johann Gottlieb, *Elementa philosophiae rationalis et moralis*, Amszterdam, 1733, 288. § 206.]

akarok, hogy amit a javak kútfejeinek mondunk, azokat a szerelem okainak is tartsuk egy-szersmind. Tartsd meg tehát magadnak a saját véleményedet – szerintem három kútfe van, melyből szerelem születik: a *tisztesség*, *gyönyörűség* és *haszon*. Később mindegyiket külön-külön tárgyaljuk; most először a tisztesség módjait fejtjük ki.

(IV. A tisztesség java.)

Ha az ókori bölcs doktorokhoz fordulok, azt találom náluk, hogy a tisztességet a jutalmait, eredményeit és mindenfajta hasznát figyelmen kívül hagyva, önmagában is lehet joggal dicsőíteni és tisztelni. Hogy ez milyen is, nem annyira értekezésekből – bár az is lehetséges lenne – kívánták megértetni; mint inkább valamennyiük közös ítélete alapján, és a legjobbak azon törekvéseiből, tetteiből, melyeket azért követtek el, mivel illőnek, mivel helyesnek, mivel tisztességesnek látták, még ha semmi közvetlen hasznuk nem is származott belőle. Röviden szólva: tisztességes csak és kizárólag az, ami az erényekkel van összekötve. Nagy Sándor erényei még ellenségében, Dareioszban is mekkora vonzódást keltettek! – Hazám Istenei, szilárdítsátok meg uralmamot; de aztán ha velem már végeztetek, könyörögök, ne más legyen Ázsia Királya, mint Ő, az oly igazságos ellenség, az oly irgalmas győztes!⁶⁵⁹ – Senki nincs, aki ne szeretné az erkölcsös embert, aki az élet minden területén mértékletes és mérsékletes, szemérmes, kötelességtudó, vallásos és erényekkel teli. Amint Dido, e kivételes tisztességű hősnő megismerte a trójai vezér igazságosságát, kegyességét, lelke nemességét és életerejét, mely minden állapotában és minden mozdulatából előtör, és a többi erényét is látta, érezte, hogy körülhálózza a szerelem édes kötelékével. Ki ő – mondja –, és mely nagy férfiú, aki sorsának ennyi hányattatása után végül hozzánk került, Anna nővérem! Mily nagy arcának, tekintetének nemessége, mily bátor keblű, mily magas szellemű, micsoda lelki gazdagságban bővelkedik! Azt hiszem, Istenek sarja. Férjem keserű veszte óta ő az egyetlen, aki meghatotta érzékeimet, megindította tétova lelkemet, felismerem a régi tűz nyomait.⁶⁶⁰ – Az erény uralta lényét, olyanfajta erények, melyek a bátor férfiakat szokták, és a szépség is, mely e vendégben megvolt, gyönyört adott⁶⁶¹ – úgyhogy az is igaz, amit az isteni Nanziani Gergely tanít: A szerelem élvezetére semmi nem alkalmasabb az erényre való törekvésnél.⁶⁶² Ezért a spártaiak, amikor isteneikhez szóltak, semmi mást nem kértek, mint hogy többi javaikhoz adják meg az istenek azokat, melyek a legtisztességesebbek. Úgy hiszem, a sztoikusok tana alapján, akik az ember boldogságát az erényekre való törekvésben látták, olyan sokat ért a világi emberek szemében a tisztesség, hogy Persius ezt kérte a gonoszok számára mintegy a legnagyobb büntetés gyanánt:

Lássák meg az erényt, s emésszék a többit.⁶⁶³

(V. A gyönyörűség java.)

A *gyönyörűség* java az ember vágyakozásának nyugalmat hoz, és valamelyes élvezetben részesíti őt. Az ember mindkét részének megörvendeztetésére született ez a jó; mert e fajtaból

⁶⁵⁹ Curt. Lib. IV. [Quintus CURTIUS Rufus, *i.m.*, IV. X.]

⁶⁶⁰ Aen. IV. [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, IV. 9–30. szabad, erősen rövidített idézet]

⁶⁶¹ Cic. Orat. in Pisonem. [CICERO, Marcus Tullius, *In L. Calpurnium Pisonem oratio*, XXXII.]

⁶⁶² [Gregorio di Nanziano mondata valószínűleg a jezsuita Gérard Pelletier retorikakönyvének közvetítésével jutott el Szerdahelyhez: ugyanezen szöveghelyet idézi, Nanziani Gergely *Orationes*, II-t jelölve meg forrásként: PELLETIER, Gérard, *Reginae Palatium Eloquentiae*, Lugduni, 1653, *De singulis affectibus*, III. I. 334.]

⁶⁶³ Sat. III. [Aulus PERSIUS Flaccus, *Saturae*, III. 38.]

egyes javak az érzékekre, mások az értelemre hatnak. A gyönyörűség javának mindkét fajtáját, mind az érzékit, mind az intellektuálisat elválasztom most a tisztesség javától, mellyel akár össze is lehet kapcsolva, vagy egyesülve.

A gyönyörűség javai közé számlálom a törekvésekben, szokásokban, veszedelmekben való hasonlatosságot, a családias bizalmasságot és familiaritást, a jóban és rosszban való közösséget, a bizalmat, a becsületet, a dicső hírnevet, és sok mást, s ami a legfőbb közöttük, a szerelmet. A hasonlatosság, amint általában tartják is, a szerelem szülőanyja, és egy tudom-is-én-micsoda⁶⁶⁴ érzésével a jóindulatnak köt össze azokkal, akiket hazájuk, koruk, kedvteléseik, törekvéseik, veszedelmeik, szerencsájuk és szokásaik hozzánk hasonlatossá tesznek. Mindez megannyi kötelék, melyek lelkeinket összekapcsolják egymással. De ha ez a hasonlatosság boldogulásunkban gátol, akkor irigység születik. Mit mondjak a szerelemről? Helyesen nevezték egykor a szerelmet mágnesnek. Semmi nincs annyira belénk oltva, mint hogy aki kedvel téged, azt kedveld; semmi sem tűnik kevésbé emberhez méltónak, mint nem viszonzni a szerelmet afelé, aki kezdeményezi.⁶⁶⁵ Egyetlen egy szenvedély sincs, amely inkább megkövetelné a kölcsönösséget. A szerelem leginkább a szerelem által uralkodik, és más értékért nem árulható, mással nem vásárolható meg, csak saját maga által.

(VI. *A hasznosság java.*)

A *hasznosság* java segít abban, hogy elérjük a célt, amire törekszünk: vágyunk rá, de nem azért, hogy nála meg is állapodjunk, hanem hogy általa célunkhoz közelebb juthassunk. Melyik jó embert nem húzza magával e lánc, és e bilincs kit nem tart megkötözve? A nekünk hasznos dolgokat nem kell figyelmen kívül hagynunk, hiszen szükségünk van rájuk; hanem ki-ki köteles a maga hasznát előmozdítani, amennyiben mások sérelme nélkül teheti,⁶⁶⁶ és nem tisztességtelen dolog kiemelkedő haszonra törekedni. Ennek megértését panaszolja fel Ovidius.⁶⁶⁷ E kútfőkre a szerelem más okait is vissza lehet vezetni; ámde mégis az ezekben való gyönyörködéshez szükség van komoly ítélőképességre és tiszta ízlésre. Tudniillik ki kell válogatni azokat, melyek a témával a leginkább rokonságban vannak, és a leginkább összehangzóknak látszanak. A tisztesség a gyönyörűséget és a hasznot megelőzi méltóságban, részint mivel a tisztesség java az elmében és az erényben gyökeredzik, részint mivel ennek eléréséhez a gyönyörűség és a hasznosság javát, mintegy célhoz, fel kell használni. Ez tartozik leginkább a jelen tárgyhoz, mivel szerelmet ébreszt.

(VII. *A szerelem ereje.*)

Amit valaki hevesebben megszeretett, elméjéből és gondolataiból nem bocsájtja el. El kell válnia barátjától? Útitársához, társához a munkában és veszedelemben még élete kockáztatásával is eljutni vágy, mint Euryalus, akinél szebb nem akadt Aeneas seregében,⁶⁶⁸ vagy ha

⁶⁶⁴ [L. 96. jegyzet.]

⁶⁶⁵ Cic. Ep. I. Ad Brutum. [CICERO, Marcus Tullius, *Epistulae ad Brutum*, I. I. 1.]

⁶⁶⁶ Vö. Cic. Lib. II. et III. Off. [CICERO, Marcus Tullius, *De officiis*, II–III.]

⁶⁶⁷ „Még mondani is szégyen; de ha az igazat megvalljuk,

A tömeg a barátságokat a Haszon szerint mérlegeli.

Hogy fenntartások mit használ, előbbre való, mint hogy mi a Tisztességes;

És amikor a szerencse fordul, lehanyaglik a hűség.”

És még többet l. Lib. II. de Ponto Eleg. III. [Publius OVIDIUS Naso, *Epistulae ex Ponto*, II. III. 8–10.]

⁶⁶⁸ Aeneid. IX. [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, IX. 179–180.]

testileg nem is, szellemével, lelkével követni őt, mint Deidamia a hadba hajózó Akhilleiszt.⁶⁶⁹ Elválasztják őket égtájak, messzeségek? Egyek gondolataikban, örülnek viszonzott szerelmüknek. Tarquinius is, mikor hadat viselt Ardeánál, Rómában volt Lucretiánál, a legtisztább hitvesénél.⁶⁷⁰ Együtt, összekötve kell maradniuk? Annál jobb; minden más dolog gondját semmibe veszik. Afrikába vetődik a trójai vezér, és megismeri a királyné:

S abbamaradnak a toronyok, az ifju felejtí a feyvert,
Kőbástya s kikötő megkezdvé, de nem befejezve,
Áll mindenhol a munka; a félig-kész falak, éyig
Nyúló toronyok tömbje ijesztően fenyegetnek.⁶⁷¹

Mennyire félek, nehogy mivel hevesen szeretsz, elméd hatalmát elvesd, lelkedet elve-sejtsd, és csak a másíkbán élj. A lélek ugyanis ott, abban van, akit szeret, nem akiben léleg-zik. A gazdagságba szerettél bele? Aranyon fogsz kotlani. Halálosan szereted a tisztségeket? Azokhoz leszel hozzásegezve. Cupido nyíla sebzett meg valakit? Álmatlan lesz, nyugha-tatlan, féltékeny és gyanakvó, és még mi nem? Mit számít majd, még ha fel is adod magadat? Nem ok nélkül írta le Maximosz Türiosz a szerelmet szegénynek, rongyosnak, mezítelen-nek, porban heverőnek.⁶⁷² És mit számítana, ha beteg és őrült leszel?

Ötödik fejezet. Gyűlölet.

(I. Melyek a gyűlölet okai?)

A gyűlölet a szerelem ellentétes tükörképe; ezért ahogy ez vonzódik a jóhoz, amaz elfordul és menekül a rossztól. Nem gondolom, hogy kötelességem lenne, hogy itt hosszasan taglal-jam, mi is légyen a gyűlölet. Az, hogy honnan születik, kérdéses: kell, hogy legyen oka, bár ez nem mindig és nem mindenki számára nyilvánvaló, hanem inkább belénk plántált termé-szeti erőnek tartjuk a gyűlöletet. Amint az élőlények fajai között van egy rejtett bizalmat-lanság, ámbár a bizalmatlanságnak semmi oka nem látszik lenni, mint a pókok és a kígyók; a hangyák és a cickányok; az ökörszem és a sas és még sok más állat között: úgy vannak, akik ezt vagy azt a népet gyűlölik, miközben nem is tudják, miért teszik ezt. Egyesek gyű-lölik a retorikát vagy a görög betűket, bár nem is ismerik, amit gyűlölnék.⁶⁷³ nem lehetnek mások a gyűlölet okai, mint a szerelem kútfőinek ellentétei. Azt mondtuk, hogy a szerelem

⁶⁶⁹ A toronyban távol, övéi könnyeitől követve,
Vallomását megtarva, és Pyrrhus neveit viselve
Csüngött a hitves, szeméit a vitorlára függesztvén,
Ment és egyedül maga látta már csak a hajót a tengeren.
Statius Lib. II. Achilleid. [STATIUS, Publius Papinius, *Achilleid*, II. 23–26.]

⁶⁷⁰ Ovid. Lib. II. Fast. [Publius OVIDIUS Naso, *Fasti*, II. 684–856.]

⁶⁷¹ Aeneid. IV. [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, IV. 86–89. Lakatos István fordításában.]

⁶⁷² [Nem idézet, hanem általános utalás Maximosz Türiosz, *Logoi/Dissertationes* (korabeli kiadás-ban pl. Oxoniae, 1667) munkájára.]

⁶⁷³ Plin. Hist. Nat. L. X. Cap. LXXIV. és Aristot. L. IX. Cap. I. de Nat. Animal. [Caius PLINIUS Secundus, *i.m.*, X. LXXIV.; ARISZTOTELÉSZ, *De natura animalium*, IX. I.] – A szőlő a káposztát, a tölgy az olajfát, és még inkább a diófát nem kedveli, mondják. A farkasbőr dobok elhallgattatják azokat, melyek báránybőrből készültek; a sasok szárnyai minden mást elfednek. A káposzta és a ruta is valamilyen módon ellenségesek, és mások nemkülönbén. De most nem ezekről van szó.

a tisztesség, gyönyörűség és haszon javából fakad; honnan máshonnan vezessük hát le a gyűlöletet, ha nem a tisztességtelenség, a kellemetlenség és a hátrány ártalmaiból?

(II. *A tisztességtelenség ártalma.*)

A vétkek szelleme ugyanolyan, mint az erényeké: amint emezek szerelemre, úgy amazok gyűlöletre serkentenek, és lángra gyújtják az illőt és jót megítélő lelkeinket. Mely jó embert ne indítana fel Castor embertelen hálátlansága, aki, bár Deiotarus király minden jóval elhalmozta, mégis őt nemcsak koholt bünténnyel vádolta, halálát követelte, törvény elé idézte, hanem az élet, a közjó és az emberiség jogát is teljességgel megsértve szolgáját szavakkal, reményt keltve és ígéretekkel felbízta, megrontotta, haza vezette, ura ellen felfegyverezte, és nem egy rokonával, hanem egész családokkal szemben uszította istentelen háborúba – ezt merészelte.⁶⁷⁴ Ki ne ítélné el Maximus Tyrannus⁶⁷⁵ kielégíthetetlen és beteges kapzsiságát? Bíborba öltözve ott állt folyvást a mérleg mellett, és a mért teher súlyát, a mérleg nyelvének mozdulását sápadva, mohón vizslatta. Összehordta újra a provinciákból szerzett zsákmányt, a száműzöttek javait, a meghaltak vagyonát; itt aranyat, melyet matrónák kezeiről rángattak le, amott árva leányok nyakáról lerabolt aranyboglárokat, emitt családok vérével szennyezett ezüstöt mérlegeltetett. Bárkinek első pillantásra úgy tűnhetett, hogy ahol folyvást pénz számlálgatnak, kincstárakat töltenek meg, nemesfémeket halmoznak fel, vázákat gyűjtenek – mindez nem egy uralkodó lakhelye, hanem rablótanya. Ráadásul nincs remény, hogy eltelik a zsákmányszerző: mert a bőséget nem követte, ahogyan az természetes lenne, a kielégültség; birtoklási vágya napról napra nőtt, és szerzési dühét a megszerzett javak csak egyre szították.⁶⁷⁶ Gyűlöletet érdemlőnek gondoljuk mindazokat, akikről látjuk, hogy teljesen szégyentelenség, és elszántak a gaztettekre. Nem lehet nem gyűlölni azokat, akik csak magukat tartják nagynak, mindenki más maguk alá helyeznek és megvetnek. Átkozzuk azon ember méltánytalanságát, aki mások vesztéből és romlásából húz hasznot; menekülünk, elborzadunk, s az elvetemültek tisztátlanságára büntetést könyörgünk. Vajon milyen lélekkel fogadjuk Dolabella⁶⁷⁷ szokatlan, hallatlan, vad és barbár gaztettét? C. Trebonius,⁶⁷⁸ kiváló polgár és mértékletes ember consuli hatalommal birtokolta Asia provinciát, midőn hozzá érkezett Dolabella, ellenségeskedés minden gyanúja nélkül. Mert ki gondolta volna ezt? A legbizalmasabb beszélgetések, a legnagyobb jóindulatot jelző ölelések után! De mily hami-sak is voltak ezek, mennyire színlelt volt csak a szeretet! A kézfogások, melyek a hűség jelei szoktak lenni, álnokok, bűnnel szennyezettek voltak. Éjszaka támadták meg Treboniust, ő, szerencsétlen, előbb látta meg a latrok kardjait, minthogy megérthette, mi történt, és meghallotta a dühöngő Dolabella érkezését, tisztátalan hangját, meglátta rosszhírű ábrázatát, a kínvallató gépet, a hóhért és szamoszi kízó mestert. Ennek az istentelen embernek, számkivetettnek adta át a consuli hatalmat; az foglyát nem akarta rögtön megölni, nehogy győzelmében túl kegyesnek tűnjék. Egyrészt mocskos szájjal sértegette eme igen jó férfiút, másrészt korbáccsal és kízóeszközökkel vallatta a közpénz felől, mégpedig két napon keresz-

⁶⁷⁴ Cic. in Orat. pro Deiot. [CICERO, *Pro Rege Deiotaro ad C. Caesarem oratio*, XI. 30.]

⁶⁷⁵ [Maximus Tyrannus/Tiranus (?–422) Gerontius teszi Hispania urává 409–411 között.]

⁶⁷⁶ Pacatus Theodosius Aug. dicsőítő énekében. [PACATUS, *Panegyricus Theodosio Augusto dictus*, XXVI. 6.]

⁶⁷⁷ [Publius Cornelius Dolabella (Kr.e.70–43) zülött életű, hírhedt római politikus és hadvezér, Cicero veje.]

⁶⁷⁸ [Caius Trebonius (Kr.e.92–43) katonai parancsnok és politikus, Julius Caesar követe, Asia tartomány prokonzula, majd a Caesar ellen szőtt összeesküvés egyik fő alakja.]

tül. Ezután lefejeztette, és megparancsolta, hogy lándzsára tűzve hordozzák körül: testének többi részét meghurcolva, marcangolva a tengerbe vettette, de még előbb saját csillapíthatatlan kegyetlenségét kitöltötte rajta nemcsak élve, de holtában is; s annak testét tépázva és kínozva, mivel kegyetlen lelkét nem volt képes kielégíteni, saját szemeit ütötte. Hogy lehetséges ekkora embertelenség?⁶⁷⁹

Nem szólok semmit a többi gaztettéről: mindnek olyan a természete, hogy közülük egynek is elégnek kell lennie ahhoz, hogy gyűlöletessé tegye őt, mely tekintetben, úgy tűnik, e vétkek súlya igen nagymértékben nőtt. Mi történik, ha valaki mindabban, ami csak egy semmirekellő, romlott emberben megvan, jelesül kitűnik? Azt mondják, ilyen volt C. Verres.⁶⁸⁰ Nincs olyan jele a kéjvágynak, véteknek, vakmerőségnek, melyet ezen egyetlen ember életében ne láthatnánk meg. Aki az életben a legszentebb dolognak a hűséget tartja, lehet nem ellensége neki, aki quaestorként saját consulját, aki terveit megvitatta vele, pénzét rábízta, minden dologban megbízott benne – merészelte kifosztani, elhagyni, feladni, megtámadni? A szégyen- és szeméremérzést aki tiszteli, képes lehet-e nyugodt lélekkel nézni ennek paráznságát, kéjhölgyekkel való rendszeres kapcsolatát, családon belüli kerítő tevékenységét? Aki a halhatatlan istenek vallásos tiszteletét meg akarja tartani, ki tudna nem az ellensége lenni ennek, aki minden szent helyet kifosztott, aki az istenek szekereiről lelopta a kerekeket?⁶⁸¹ Aki azt kívánja, hogy minden jogszerűen történjék, az neked, Verres, ne lenne a legnagyobb ellenséged; miután megvizsgálta határozataid sokaságát és önkényességét? Akinek fáj szövetségeseink félelme, a provinciák megkárosítása, az ne gyúlna haragra ellenedben Asia kifosztása, Pamphilia meggyötrése, Sicilia nyomorúsága és könnyei miatt? Aki azt akarja, hogy a római polgárok jogai és szabadsága mindenki előtt szentnek tartassék, az semmi több nem lehet irányodban, mint az ellenséged, ha emlékezetébe idézi az általad római polgárok büntetéseiként kiszabott korbácsütéseket, lefejezéseket, keresztrefeszítéseket?⁶⁸²

(III. A kellemetlenség és hátrány ártalma.)

A rossz másik két fajtájáról, a *kellemetlenről* és a *hátrányosról* egyszerre, és keveset szólok. Legyen az akár a helyszín vagy az idő okozta ártalom, testi, lelki vagy vagyonbeli nehézség; legyen bár háború vagy pestis, legyen éhínség vagy földrengés; legyen egyéni vagy közszerecsentelenség; legyen bármi más lehetséges veszteség, vagy valamilyen jónak az akadálya, vagy kellemetlenséget és fájdalmat hozó: megrendíti a lelket, gyűlöletet okoz benne és láng-
ra gyújtja – belénk van plántálva az azon dologtól való elfordulás, melyet maga a természet ítelt kárhozatra. Nem gondolom ugyanis, hogy ép érzékekkel rendelkezik az az ember, akit a rossz dolgok nem indítanak meg. Gyűlöljük a megvetést és az ármánykodást, és annál hevesebben fordulunk el tőlük, minél nagyobb törekvéssel ápoljuk hírünket, és mások szemében saját nevünk megbecsültségét. Ami csak nekem és barátaimnak, ami szüleimnek és az emberi fajnak, ami hazámnak és Istennek ellene van, gyűlölöm, és ártalmának súlya szerint elhárítom, szememmel, fülemmel, lelkemmel kerülöm.

⁶⁷⁹ Cic. Philip. XI. [CICERO, Marcus Tullius, *In M. Antonium oratio philippica undecima*, III. 8.]

⁶⁸⁰ [Caius Licinius Cornelius Verres (Kr.e.120 körül–43) római lovag, Szicília kormányzója, e minőségben támadja Cicero az *In Verrem* öt beszédében.]

⁶⁸¹ Az Istenek szekere olyan jármű, melyen az Istenek képeit a cirkuszi játékokon körülhordozták; ezért e szekerek Suetoniusnál és másoknál is az Istenség jelei. [SUETONIUS, *Tranquillus, Vita Divi Augusti*, XLIII.]

⁶⁸² Cic. Libro III. in Verrem. [CICERO, Marcus Tullius, *In Verrem*, II. 3. 6.]

Valójában a rossz ereje akkora, hogy időnként csupán annak képe is lángra gyújtja a lelket, gyűlöletre lobbantja azt. Akarom mondani: nemcsak a valódi és biztos a rossz, hanem az is, ami nem rossz, de annak tűnik, gyűlöletet kelt, és kifordítja az embert, hogy a tisztességet, gyönyöröket, fényt, embereket gyűlölje. Honnan fakad Hippolüosz nőgyűlölete, ha nem abból, hogy a nők egész népsége rossznak tűnt számára?⁶⁸³ Nem tudjuk nem kiemelni ama hírhedt Timont, akit az athéniak az egész emberi nem iránti egyedülálló gyűlölete miatt mizantrópnak neveztek: az egész emberi nem rossznak tűnt számára.⁶⁸⁴ Ezért azt gondolta, pompásabb adományt nem adhat a népnek, mint ha a rövid úton történő elhalálózásukhoz karókkal és kötelekkel látja el őket. Kérdezték, hogy miért gyűlöl minden embert? A gazfickókat joggal gyűlölöm – mondta –, a többieket pedig azért, mert nem gyűlölik a gazfickókat. – Ezért nem vallásos okból, nem az égi dolgokon való elmélkedés miatt, hanem természete keménysége, e rossz szenvedélye, a gyűlölet tébolya által vezetve akart egyedül lenni, minden emberi társaságból kizárván magát. Végül, ahogyan az ilyenek megérdemlik, élete az emberek gyűlölete közepette elsorvadt.

Hatodik fejezet A vágyakozás.

Első rész.

(I. A vágyakozás szellemisége előadatik.)

A vágyakozás arra a jóra irányul, amely távol van. Amint ugyanis egy bizonyos dolog java megnyilatkozik lelkünknek, saját maga iránti vágyakozásra ragadja azt, és mintegy fáklyával, melyet szelek lobogtatnak és táplálnak, lángra lobbantja. De nem mindannyian ugyanazon dolgokra vágyunk: a kereskedő a hasznot, a gazda jó aratást, a pásztor nyáját és legelőt, az anya lányának gazdag jegyest, a nemes uralkodó dicsőséget, más és más ember mást és mást kíván és ég érte. A vágyakozás természete olyan, amilyen a kívánt jó. Az ifjakat a vágyakozás hevesebben fellobbantja; az öregeket lassabban kerülgeti, de tartósabban hat rájuk; a gyerekek és a nők gyakrabban, de állhatatlanabban lobbannak vágyakozásra. Nem mindig igaz, hogy a vágyak a halogatástól növekednének. Ha azonban az adott dolog java mégis ugyanúgy fénylik tovább az elmében, és képes abban megőrződni, akkor a reménykedő minél tovább van távol attól, amire vágyik, vágyakozása a szeretetnek annál nagyobb erejével fog égni – aminthogy nekem nem ok nélkül tűnik úgy, hogy a vágyakozás a gyönyörnek és a fájdalomnak egyfajta keveréke. A jó, mely élénk tűnik, tetszik; mivel azonban távol van tőlünk, fájdalmat okoz: és ez az igazi vágyakozás. Ezért a továbbiakban már ennek természetét vesszük szemügyre.

⁶⁸³ [Hippolüosz: görög mitológiai alak, Thészeusz és Antiopé fia, aki miután visszautasította mostohaanyja, Phaedra szerelmét, atyja átka miatt, Poszeidón közbeavatkozása révén meghalt.]

⁶⁸⁴ [Timon – a mizantróp athéni főúr alakja Plutarkhosz, Lukianosz, majd Shakespeare művei révén rajzolódtott ki az európai kultúrában.]

(II. És megmagyaráztatik.)

Ha nagyobb a vágyakozás, az ember megvet minden mást, és különféle módokon, ahogyan Tobiasz szomorú atyja, törekszik kijátszani a vágyakozás unalmát.⁶⁸⁵ Piheg, habozik, még a testét is lankadttá teszi;⁶⁸⁶ fogadkozásban tör ki és panaszkodik;⁶⁸⁷ gyakrabban sóhajt és nyögdecse, ⁶⁸⁸ éber és álmatlan szokott lenni; vagy ha néha álmodik, gondolatait nem tudja eltemetni, hanem álmában is a vágyott dolog képét hozza maga elé.⁶⁸⁹ Türelmetlen a késés-szel szemben, bármely idő hosszúnak tűnik számára;⁶⁹⁰ szeretne szárnyakat növesztetni, vagy hogy ő maga a jóhoz repüljön, vagy hogy azt magához vonzza;⁶⁹¹ merész, semmit sem vél túl bonyolultnak, semmit túl nehéznek, csak a jónak birtokába juthasson: sőt, a nehézségek csak növelik vágyát, mivel a magával nem bíró hatalom gyakorta nem enged, nem elégszik meg.⁶⁹²

⁶⁸⁵ Semmi módon nem lehetett megvigasztalni, hanem minden nap felkeve körülnézett, minden utat körbejért, melyeken, úgy látta, reménye teljesülhet, hogy távolról meglássa őt, ha lehetne, amint érkezik. – Minden nap egyedül ült az út mellett a hegy ormán. Tob. X. és XI. [„**Mindennap kiment és kémlelte az utat, amelyiken elment a fia. Senkinek sem hitt már.**” Tób 10,7]

Nem oly tisztán, de nem kevésbé égőn

Vágyott Hero Leandrosra.

Vagy drága dajkámmal suttogok rólad,

És csodálkozom, hogy hol késel az úton.

Vagy a gyűlöletes szélről korbácsolt tengerre tekintve

Szidom annak mezejét csaknem a te szavaiddal.

Tovább lásd a szerzőnél. [Publius OVIDIUS Naso, *Heroides*, XIX. *Hero Leandro*, 19–22.]

⁶⁸⁶ Mint Cydippe, aki így ír Acontiusnak:

„Írod, hogy legyen szabad látni neked elgyengült testemet,

Távol vagy tőlem, de mégis, onnan is bántassz. – –

Összeroskadok a soványságtól, színemből hiányzik a vér, amilyen,

emlékszem, a te gyümölcsödben volt. – –

Ha engem most látnál, megtagadnád, hogy láttál előtte, stb. – [Uo., XXI. *Cydippe Acontio*]

⁶⁸⁷ Lásd Sappho levelét Phaonhoz, és másokhoz Ovidiusnál. [Uo., XV. *Sappho Phaoni*]

⁶⁸⁸ Ugyancsak őnála. [„**ingemit et tacito suspirat pectore**” Uo., XXI. *Cydippe Acontio*]

⁶⁸⁹ Lásd Ouid. Lib. II. de Pont. Eleg. II. [Uő., *Epistulae ex Pontō*, II. II. *Messalino*]

⁶⁹⁰ Hosszas késlekedés mindannyiunk számára mindaz idő, mely örömtől elválaszt;

Bocsáss meg a sietségért: nem türelmesen szeretek.

Ahogyan teste gyenge, úgy elméje is bizonytalan még a lányoknak;

Hiányozni kezdek, csak késs egy kicsit. Epist. XIX. *Heroid.* [Uő., *Heroides*, XIX. *Hero Leandro*]

Nem kisebb vágytól lánkol Phyllis, midőn így szól:

Ha az időt úgy számolnád, mint ahogyan mi, szerelmesek tesszük,

Nem jönne panasz ajkunkra a maga napja előtt stb. – [Uo., II. *Phyllis Demophoonti*]

⁶⁹¹ Most én Triptolemus szekerére vágyok felugrani,

Aki barbár sarját ismeretlen földre küldte.

Most Medea sárkányait zaboláznám,

Akiket megfutamított Corin hosban íjad.

Most vágnék szárnyakat ölteni,

Akár a tiedet, Perseus, vagy a tiedet, Daedalus.

Hogy a lány légben tova repülve

Megpillanthassam újra, mi édes! Hazám földjét stb.

A száműzött Ovidius, L. III. *Trist.* [Uő., *Tristiae*, III. VIII.]

⁶⁹² Vö. Seneca Ep. CXIX. és Boetius Lib. II. Hasonlóképp Seneca Lib. II. de Benef. Cap. XXVII. [SENECA, Lucius Annaeus, *Epistulae morales ad Lucilium*, XX. CXIX.; BOETHIUS, Anicius Manlius Severinus, *Consolatio Philosophiae*, II.; SENECA, Lucius Annaeus, *Ad Aebutium liberalem de beneficiis*, II. 27.]

Második rész. A reményről.

(I. Mi a remény?)

A remény táplálja a vágyakozást, és melegen tartja a vágyódást. Olyan javat kíván, mely távol van, nehezen hozzáférhető, de meg tudja szerezni: ezért addig nem nyugszik, mígnem vagy megszerzi a kívánt dolgot, vagy ő maga elpusztul. Teljesen vak indulat, melynek édessége a keserűeket felvidítja, a bágyadókat felélnkíti, a ridegeket felmelegíti, s a halottakat szinte feléleszti.⁶⁹³

(II. Hogyan éled fel?)

Az effajta vágyakozás felélesztésében azon dolgok számítanak a legtöbbet, melyek a jó elérésének bonyodalmaikat csökkentik, az elérendő dologhoz utat nyitnak, és a keresőnek segítségére vannak. Ilyenek általában: az adott dolog létrejött, elkészült már valamikor egy hasonló tevékenység eredményeképp; vagy hihető, hogy létrejön az adott időben és helyen. Látzólag akadnak más segédeszközök is, melyek a dolgok elérésének keménységét mérséklék, és lelkünket nem kis mértékben felélnkítik, akár csak testi erőinket, melyekről a természet úgy rendelte, hogy még a vadállatok sem vehetik semmibe. Ilyenek: ellenségeink vagy akadályaink gyengesége; a vágyott jó könnyen elérhető volta; szorgalom, okosság, vitézség, tapasztalat.⁶⁹⁴ Vagy mit mondjak arról, ha egyébként a dolgok szerencsésen alakulnak, és a remény átadja a helyet az elhatározásnak? Vagy arról, ha díj van kitűzve,⁶⁹⁵ illetve ha biztosan vagyunk abban, hogy isteni segítséget kapunk?⁶⁹⁶

(III. Bemutattatik, hogy mekkora erők munkálnak benne.)

Hogy mire képes a remény, sehol máshol nem látjuk jobban, mint Nagy Sándor esetében. Égett a vágytól, hogy birtokolja Ázsiát, és minden királyságot a saját hatalma alá vessen. A dolog igen veszedelmes volt, és szinte teljesíthetetlen munkát jelentett; mégis elhatározta

⁶⁹³ Mindene hiányzik, mégis lelke mindent legyőz;

Erejét arra irányozta, legyen teste.

Ovid. de Ponto Lib. II. Eleg. VII. [Publius OVIDIUS Naso, *Epistulae ex Ponto*, II. VII. *Attico*, 75–76.]

⁶⁹⁴ Így lelkesíti társait Aeneas (Lib. I.)

„Kedveseim! hisz a bajt ismerjük már mi eléggé,

Óh, a kutyábbakat is – lesz isten majd, aki megszán.

Vagy nem vagytok-e túl a dühös Scyllán, a dübörgő,

Mély-üregű szirten? ti, akik láttátok a cyclóps

Bérceit is! ne remegjen ezért, gyáván sose féljen

Lelketek! egykor öröm lesz tán gondolni ezekre.”

[Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, I. 198–203. Lakatos István fordításában.]

⁶⁹⁵ Ugyanaz a szerencse – mondta Annibal a katonáknak –, mely harcolni kényszerít bennünket, ha győztök, olyan jutalommal kecsegtet, melynél nagyobbat az emberek még a halhatatlan Istenekről sem szoktak kívánni. Ha csak Szicíliát és Szardíniát, melyeket őseinktől elragadtak, vitézségünk révén vissza fognánk foglalni, már az elég nagy jutalom lenne: amit csak a rómaiak oly sok diadallal elérve és felhalmozva birtokolnak, az, uraikkal együtt mind a tiétek lesz. Ezért az oly kiváló díjért küzdjetek, az Istenek segítségével – fegyverre! Liv. Lib. XXI. [LIVIUS, Titus, *i.m.*, XXI. 43.]

⁶⁹⁶ Úgy vélem, nemcsak az emberek, hanem a halhatatlan Istenek is egyetértenek a Köztársaság megőrzésével. Akár ugyanis jelekkel és csodákkal mondják meg a halhatatlan Istenek számunkra a jövőt; ezek nyilvánvalóan azt mutatják, hogy amazokra büntetés, reánk pedig szabadság vár; akár mert valamennyiünk között ily nagy egyetértés az Istenek ösztönzése nélkül nem jöhetett volna létre; ugyan miben is kételkedhetnénk az égiek akarata kapcsán? Cic. Philip. IV. n. IV. [CICERO, Marcus Tullius, *Philippicae*, IV. I. 10.]

lelkében, és nekivágott a nehézségeknek. Mint legtöbbször, az igen nagy Remény igen nagy bátorságot ad, és erős hajlandóságot, hogy nekivágjunk.⁶⁹⁷ Miután hadjáratára elindulva szinte minden vagyonát szétosztotta a katonák és hadvezérei között, amikor Perdikkasz⁶⁹⁸ megkérdezte: – És neked, király, most mi maradt? – A remény – válaszolta. Erre Perdikkasz így szólt: – Ez bennünk, veled harcolókban közös lesz a tiédde. – És a díjat, melyet számára kijelölt Sándor, visszautasította, mert úgy vélte, tisztességebb megvárni a Dareiosztól zsákmánylandókat, mint saját fejedelmének javait elfogadni.⁶⁹⁹ Granikosznál csatára készülve biztatta a makedónokat, hogy bőséggel reggelizzenek, mert következő nap már az ellenség élelmiszerkészletéből fognak ebédelni: ennyire elszánt volt lelkében, és a háború kimenetelében ennyire biztos volt. A szogdanoknál volt egy szikla, melyet igen nehéz volt bevenni; magassága ugyanis ötven láb volt, mindenünnen meredek, előreszőkellő, s még egy keskeny ösvény sem vezetett át rajta. Az egyetlen út, egy keskeny horhos, mely a csúcsára vezetett, az ellenség kezében volt: harmincezer emberrel szállták meg ugyanis a sziklát. Sándor mindeme természetes és mesterséges akadály ellenében sem akart engedni a feltartóztatásnak. Háromszáz kipróbáltan gyors ifjút választott ki, akik egykor a hegyekben gulyát hajtottak, és ezért hozzászoktak a meredélyekhez és úttalan utakhoz. Így szólt hozzájuk: – Veletek, ó ifjak, honfitársaim, bevehetetlen városok védfalait vettem be, örök hóval borított hegyerinceken keltem át, megjártam Cilicia szorosait, Indiában bágyadság nélkül kiálltam a fagy erejét: bizonyosságul vagyok nektek erre, és ti is nekem. A sziklára, melyet láttok, egyetlen út vezet, a barbárok azt őrzik, a többit elhanyagolják. Még őrségük sincs, hacsak nem akik a mi táborunkat figyelik. Találjatok utat! Ha ügyesen fürkésztetek, hozzáférést leltok a csúcshoz: semmit sem emelt a természet olyan magasra, melyen a vitézség ne tudna felülemelkedni. Mertük, amiről a többiek lemondtak: így szereztük meg Ázsiát. Jussatok fel a csúcsra! Mihelyt elértek, fehér kendőkkel adjatok nekem jelet, és én a többséggel támadva elvonom az ellenség figyelmét rólatok. Tíz talentum lesz a díja, aki elsőnek foglalja el a csúcsot; eggyel kevesebbet kap az utána érkező; és így tovább, az első tíz megkapja a maga részét. Biztos vagyok benne, hogy nem annyira a bőkezűséget, mint inkább az akaratot látjátok bennem. –⁷⁰⁰ Íme, az általam idézett források alapján előtettek áll a remény!

Az ember egész élete telve van reménnyel. Mert mit is cselekednének az emberek, ha nem lenne remény? Sok dolog hiányától szenvedünk, melyeket az istenek mind, ámbátor szükségesek, csak fáradozásunkért cserébe adnak. E fáradozásokra a szükség kényszerít, de egyedül a remény alapozza meg őket; mely ha az emberek dolgaiból hiányozna, a kereskedők ügyleteiket, a katonák zsoldjukat, a falusiak a termést – már rég feladták volna. – Már véget vetnék bajaimnak a halállal – mondja magáról Tibullus –, de életemet óvja a hiszékeny remény, és mindig azt súgja, jobb lesz a holnap.⁷⁰¹ A remény azoknak is megmarad, akiknek

⁶⁹⁷ Thucyd. Lib. VII. [THUKÜDIDÉSZ, *A peloponnészoszi háború*, VII. XXI.]

⁶⁹⁸ [Perdikkasz (?-Kr.e.321) makedón katona és politikus, Nagy Sándor hadvezére, a diadokhoszok egyike.]

⁶⁹⁹ Plutarch. in Alex. és Orat. II. de Alex. Fort. [PLUTARKHOSZ, *Vitae parallelae, Vita Alexandri*, 15. 3-6.; Uő., *De Alexandri magna fortuna et virtute*, II. XI.]

⁷⁰⁰ Curtius Lib. VI. [QUINTUS CURTIUS RUFUS, *Historia Alexandri Magni*, VII. XI.]

⁷⁰¹ Lib. II. Eleg. VI. [TIBULLUS, *Albius*, II. VI. 19-20.]

Ovidius pedig Lib. I. de Ponto Eleg. VI. [PUBLIUS OVIDIUS NASO, *Epistulae ex Ponto*, I. VI. *Graecino*, 29-38.]

Ez az Istennő, midőn az isteni lények elmenekültek a bűnös vidékről, egyedül itt maradt az Istenek által gyűlölt földön.

Ő cselekszi, hogy éljen az ember még bilincsbe kötözve is,

már semmijük sincsen. Reménykedve élünk és halunk; mert a jövőn gondolkodók számára a jelen érdektelenné válik, és aki messzire előre tekint, nem látja, ami a szeme előtt van; aki holnap szeretne élni, ma már nem él – mondja Petrarca.⁷⁰²

(IV. Hogyan lehet megerősíteni?)

Akit egyszer nagy remény szállt meg, nem könnyen hagyja azt el; a kedvezőtlen jelen inkább hajtja és megerősíti: nem lehet közvetlenül kigyomlálni. Senkit sem rettentenek el otthonának megépítésétől a romok; és mikor otthonunkat, házi isteneinket elemésztí a tűzvész, újra ugyanoda rakjuk az alapokat, s a kifosztott városokat gyakran ugyanott alapítjuk újra: lelünk ragaszkodik a jó reményhez. Földön s vízen mind elpusztultak volna már az emberi alkotások, ha nem tetszene nekünk a rossz sors által lerontott dolgokat újra megkísérelni.⁷⁰³ Nem tudod azt másként eltemetni, csak ha meggyőződ magadat, hogy az adott Jó dologhoz leküzdhetetlen nehézség lenne hozzájutni: mégis, szinte a lehetetlennel határosan is újra feléled. Időnként remény és félelem között hánykódik a lélek.⁷⁰⁴ Hogy ez mennyire igaz, sokak megtapasztalták már: váltakozva, hol a reménynek, hol a félelemnek adunk hitelt. Ebből nem középszerű fájdalom támad, melynél jobban semmi sem fárasztja ki a lelket, és sietteti az öregséget. Igen keserves az a remény, melytől így szenvedünk, ily feszülten függünk, hosszú bűnhődéstől kízzatunk: ezért a bölcs férfiú gyakorta haszonnak nevezi reménye vesztét, és a végeláthatatlan vágyakozástól megszabadulván örvendezik, hogy a hiábavaló várakozásoktól a saját javai feletti öröme kényszerítettett. Caesar barátainak, akik könyörögtek, hogy vegye körül magát testőrséggel, és az e célra ajánlkozókat elutasította, azt mondta, hogy jobb egyszer meghalni, mint a folytonos remény és várakozás feszültségében élni.⁷⁰⁵

(V. Még néhány dolog a remény megismeréséhez és vizsgálatához.)

Mivel azonban minden reményben van valamennyi gyönyörűség, és látjuk, hogy sok olyan dologgal érintkeznek, melyek egyeseket várakozásuk ellenére kétségkívül felemelnek, másokat pedig letaszítanak. Ha azt gondoljuk, ránk szakad az ég, gyorsan megragadunk valamely

S vasból alig szabadulva a lába, már a jöről gondolkodjék.

Ő teszi, hogy midőn sehol nem lát földet

A hajótörött, a tenger közepén is úszni kezd.

Gyakorta ha valakin az orvosok értő gondja sem segít,

Fogyatkozó ereiből nem szökik el a remény.

Mondják, a börtönbe zártak szabadulást remélnek,

És a kereszten függő fogadalmakat tesz.

⁷⁰² [PETRARCA, Francesco, *De remediis utriusque fortune*, I. 109. *De spe bona* – „Dic verius: in spe mori; nam et futura cogitantibus presentia dilabuntur et qui longinqua prospiciunt, que sub oculis sunt non vident, et qui cras vivere destinant hodie non vivunt.”]

⁷⁰³ Seneca Lib. VII. de Benef. Cap. XXXI. [SENECA, Lucius Annaeus, *Ad Aebutium liberalem de beneficiis*, VII. XXXI. 5.]

⁷⁰⁴ És amint a tengeren fújó szeleknek sem egyenletes

Örjögésük, és nem folytonos dühük;

Hanem amint lecsillapodnak, szünetet hagyva elcsendesednek,

Hogy azt gondolnád, erejüket vesztették,

Úgy jönnek-mennek bennem, váltják egymást a félelmek és

Téged, megnyugvás reménye, hol megadnak nekem, hol elvesznek tőlem.

Ovid. L. II. Trist. [Publius OVIDIUS Naso, *Tristiae*, II. I.]

⁷⁰⁵ Plutarchus. [PLUTARKHOSZ, *Vitae parallelae, Vita Iulii Caesaris*, 57.]

reményt-horgonyt, pontosabban oszlopot, mellyel dolgainkat fenntarthatjuk, és bármit is teszünk, a magunk javára magyarázzuk. Valaki azt mondta, hogy az örökös remény a nagy karakter jele.⁷⁰⁶ Az én véleményem az, hogy nem szabad mindenféle ok miatt kétségbe esni lelkünkben; mert amíg az ember éli forgandó sorsát, addig lehet remélni. Gyakorta az olyan dolgokat, melyeket mondani, tenni igen nehéz, és szinte lehetetlennek tűnt megvalósulásuk, a merészek kívánságuk szerint elnyerik, a félénkeket pedig csodálattal töltik el. De ami nagyon is könnyű és hihető, azt ki akarná elnyerni? Ilyenek szoktak lenni azok, akik valamely dolgot hevesen megszeretnek. Ezek ugyanis maguk álmodnak álmokat maguknak, ébren is álmodnak, és lelkükben különféle látomások jelennek meg, és eme képekben annyira gyönyörködnek, mintha már birtokolnák, amit szeretnének: a hiszékeny remény falat állít az oroszlán elé is. Ó, emberek csalóka reménye, törékeny szerencséje, és a mi hiábavaló hatalmas erőfeszítéseink! Melyek gyakran derékba törnek, összeomlanak, és azon nyomban összeesnek, mielőtt még akár a kaput megláthatnák.⁷⁰⁷

A jó remény gyakorta várakoztat, majd szed rá minket.⁷⁰⁸

Reményünk tárgya ne legyen könnyen megszerezhető, sem nem vakmerően merész; mert mindkettő balgaságra vall. Az előbbi emellett az elpuhult lélek jele is, az utóbbi pedig a műveletlen, nyers, faragatlan léleké. Nem is mondok többet a hiszékenységről. A remény, akárcsak az oroszlán, legyen szilárd és erős, mely látva a nehézséget, csak erősödik. A gladiatori vakmerőségben nincs semmi a józan észből, hanem dühében vak, önmagát pazarló.

A' kevély vágyat Phaeton leeste

Inti, 's a' szárnyas Pegazus; mi szörnyű

Példa! hátán Bellerophon, halandó,

Nem vala boldog.

A' mi hozzád illik, azont keressed:

A' mi mód nélkül nagy, azont ne hajhászd:

Tarts hasonlóval.⁷⁰⁹

Hetedik Fejezet. A félelem.

Első rész.

(I. Honnan ered a félelem?)

A félelem megtöri és ellankasztja a lelket. Ez a kegyetlen kínozómester ama vélekedésből születik, miszerint rossz fenyeget minket. Jól mondja Arisztotelész, hogy a félelemkeltő dolgoknak három fajtája létezik.⁷¹⁰ Az egyikbe azok tartoznak, melyek megölnek, mint a villám, tűzvész, áradás, vadállat támadása, ellenséges rajtaütés; a másodikba azok, melyek nagy veszteséget okoznak, mint a szülők, házastárs, gyermekek, testvér, vagyon elvesztése,

⁷⁰⁶ L. Flor. Lib. IV. Cap. VIII. [FLORUS, *Épitome de T. Livio bello omnium annorum DCC libro duo*, II. XVIII.]

⁷⁰⁷ Cic. Lib. III. de Orat. [CICERO, Marcus Tullius, *De oratore*, III. II. 7.]

⁷⁰⁸ Ovid. Ep. XVI. [PUBLIUS OVIDIUS NASO, *Epistulae Heroidum*, XVII. *Helene Paridi*]

⁷⁰⁹ Horat. L. IV. Od. XI. [QUINTUS HORATIUS FLACCUS, *Carmina*, IV. XI. 25–31. Virág Benedek fordításában.]

⁷¹⁰ [ARISZTOTELESZ, *Rétorika*, II. 5. 1382b, 1383a, 1383b.]

börtön, száműzetés, rossz hírnév; a harmadik fajtája ezen ártalomnak a félelemkeltő dolgok előjeleit foglalja magában, melyek biztos és közeli veszedelmet jelentenek: csodákat, csodajeleket, melyek ha a természet szokott menetét felfüggesztve megjelennek, nagy riadalmaikat szoktak okozni. Az ártalmaknak mindeme kútfőitől akkor félünk a leginkább, amikor súlyosak, sürgetőek, közelieliek, és nagy ártó vagy megsemmisítő erejük van. Ám nem mindannyian ugyanolyan módon indulunk fel egy bizonyos rossztól fenyegetve: akik lomb módján a szél könnyedebb lökésére, sőt, egy rózsa árnyékára is összeremennek, azok félénkek. Ezt a szenvedélyt a bátor férfiak, mint szégyellnivaló dolgot, megvetik: – Inkább meghalnék – mondja Neoptolemus –, minthogy félősnék nevezzenek.⁷¹¹

(II. Milyen módon kelthető fel?)

Valakit félelem révén kell kétségbe ejteni? Tartózkodjunk az üres és babonás, faun módra való⁷¹² rémisztgetésektől, a szellemek és kísértetek üres játékától; sem üstökösök feltűnése, sem a hold vagy a nap fogyatkozása nem jelent számunkra semmi rosszat; tovatűntek ugyanis az ilyen üres képzelgések. Hanem gyereünk, kutasd ki, kit milyen törekvés, félelem indít meg! Dicsvágyó? Tisztiségének kárával fenyegezd. Kapzsi? Hasznának és vagyonának kárával. Szerelmes? Gyönyöreinek elvesztésével rémiszd. Gyűjts össze minden rosszat mintegy egyetlen vesszőnyalábbá, és annak nagyságát mutasd meg, győzd meg, hogy közeli a veszély, már-már a nyakán csügg; mert amely dolgok megléte bajt okoz nekünk, ugyanazokat féljük, ha bekövetkezni látjuk. – Úgy tűnik, mintha Róma városát látnám, a világ fényességét, minden nemzet fellegrát hirtelen egyetlen tűzvészről összeomlani; látom lelkemben elpusztult hazámat, a szerencsétlen és elpusztult polgárok tömegeit; szemeim előtt Cethegus képe lebeg, és a ti halálotokon örvendő őrvongása. – Így rémisztgette Cicero a római polgárokat; így biztatta őket arra, hogy saját legfőbb javukról, házastársaikról és gyermekeikről, szent helyeikről és templomaikról, az egész város épületeiről és lakhelyeiről, a főhatalomról és a szabadságról, Itália üdvéről és az egész köztársaságról alaposan és keményen határozzanak.⁷¹³

(III. Milyen érzések támadnak fel a félelem révén, és mik a félelem jelei?)

Akiket a rossztól való, hevesebb félelem támad meg, megzavarodnak, elsápadnak, és ha próbálnak is valami örvendetes dologra gondolni, mégis szellemük legbelsőbb indulatainak kimutatója, az arcuk annyira elárulja őket, hogy homlokukra kiül lelkük képe. Fogaik összszeverődnek, hajuk égnek mered, szívük majd kiugrik, egész testük összeremeg, ide-oda kapnak: láttam, hogy egyesek egyszerre fáztak és egyszerre verejtékeztek. Mindig előttük van a rossz képe. Nyugtalan és aggodalmas a félelem, gyanakvó, még a biztos dolgokban is kételkedik, felnagyítja a rosszat, és mint a rossz tudós, a dolgok nagyobb részét csak jósolja. Nem enged nyugalmat, keresi a magányt, mindent körülkémlél, és ami csak megcsörren, máris megijeszti, minden szellőre és fuvallatra újabb rémület önti el. Legyenek csak Tullus Hostiliusnak a maga istenei a Rettegés és a Rémület; ezeket és saját magát is kifejezetten megérdemli, aki ezen oly kegyetlen istenségek erejét mindig jelenlévőnek vé-

⁷¹¹ [Neoptolemosz, másként Pürrhosz: mitológiai alak, Akhillész fia.]

⁷¹² [Faunus egyik funkciója szerint Incubus, azaz éji rémületet hozó. Buffo-jellegű karaktere inkább a görög szövegekben domborodik ki, többek között rémisztgeti az erdőkben járókat. Vö. HEMINGSON, Tate L., *Custos Viri Mercurialis: Faunus in the Odes of Horace*, dissertation, University of Wisconsin–Madison, 2008.]

⁷¹³ In Catilin. IV. [CICERO, Marcus Tullius, *Orationes in Catilinam*, IV. 24.]

li.⁷¹⁴ Akit megszállt a félelem, időnként panaszokra, kérésekre, fogadalmakra vagy futásra kényszeríti; mindeközben hangját és érzéseit eltompítja vagy teljesen elveszi, szinte lélegzetét veszti. Ami Tantalosznak a szikla, Prométheuszak a keselyű, Phineuszak a hársziák:⁷¹⁵ az sokaknak a félelem. Semmit sem nyugodtan, hanem mindent elrettenve fogadnak; ami igaz, azt hamisnak tartják; a biztos és szilárdabb dolgokat elhagyják és a bizonytalanok felé hajlanak. Ahol fontolva haladás lenne szükséges, ott vaktában cselekszenek; ahol siettetni kellene a döntést, ott lelassulnak. A vidámságot épp annyira gyűlölik, mint szeretik; s miközben az igaz tanácsokat megvetik, a legrosszabbak vonzzák őket. Ami másoknak a nyugalom ideje, nekik a félelem mezeje; alig kezdenek remélni, már kétségbe is esnek; ha megszólalnak, dadogni kezdenek; ha nekifognak valaminek, habozni kezdenek; ahol viszont semmi szükség rá, ott óvatosak.

(IV. A vétkes embereket leginkább a félelem aggasztja)

Nagy félelem leginkább azokat szállja meg, akik vagy az isteni, vagy az emberi jogokat gáztettükkel bemolesztették. Ezek nemcsak hogy nem nyugosznak gond nélkül, hanem még lélegzetet sem tudnak venni félelem nélkül. Nemde látjátok, akikről nekünk a költők azt hagyományozták, atyjukat megbosszulandó büntették halállal anyjukat: bár ha a halhatatlan Istenek parancsára történt is, és a jószok is megmondták, hogy ezt cselekszik – mégis üldözték őket a fúriák, és sehol sem hagyták, hogy megállapodjanak, hiszen még a kegyes életűek sem lehetnek vétkek nélkül? – De ne gondoljátok, ahogyan a mesékben gyakran látjátok, hogy azokat, akik valami kegyetlen, vétkes dolgot elkövetnek, valóban fúriák üldözik és rémisztgetik lángoló fáklyákkal. Kit-kit a saját álnoksága, saját rémülete gyötör leginkább: mindenkit a saját vétke űz és kerget az örületbe; saját rossz gondolatai, lelkiismerete rettentik el. Ezek a kegyetlen emberek örökös házi fúriái, melyek éjjel-nappal büntetik a vétkeket.⁷¹⁶ Te

azt gondold, megmenekülnek, akiket kegyetlen tettüket
ismerő Elméjük tart kábulatban, és hangtalan ütéssel
lesújt remegő lelkükre kínnal a láthatatlan ostor? – –

Ezek azok, akik remegnek, és minden villámcsapásra elsápadnak,
Mikor dörög az ég, már az első mordulásra kiszáll belőlük a lélek,
Hogy nem mintegy véletlenül, nem a szelek rabjaként, hanem
Haragjában szakad a földre a villámtűz, és bünteti a vétket.⁷¹⁷

⁷¹⁴ [Aurelius AUGUSTINUS, *De Civitate Dei contra Paganos*, XXII. CI. 4. 23. és LACTANTIUS, *Divinae Institutiones dedicationes*, I. *De falsa religione*, 20. Tullus Hostilius Livius szerint Róma harmadik uralkodója volt, eme tettét ő is megemlíti, *Ab urbe condita*, I. 27.]

⁷¹⁵ [Mitológiai alakok, akiket az istenek örökös kínszenvedéssel sújtottak: Tantalosz sziklát görget egy hegyre, de az a csúcs előtt mindig visszagurul; Prométheuszak keselyű/sas marcangolja folytonosan a máját, miközben ki van láncolva a Kaukázus hegyére; Phineusz thrák királynak az ételét hársziák ragadják el/piszkítják be, mielőtt szájához emelhetné. A két utóbbi szereplőt egyébként megszabadították: Prométheuszt Héraklész, Phineuszt az Argonauták.]

⁷¹⁶ Cic. pro Roscio Amer. [CICERO, Marcus Tullius, *Pro Sex. Roscio Amerino oratio*, 67.]

⁷¹⁷ Ezt és még több mást I. Juvenalis Sat. XIII. és Ovid.

Aminthogy mindenkinek a saját elméje mindent tud óróla, úgy

Saját kebelén belül fogan meg a remény vagy a félelem, tettei szerint.

[IUVENALIS, Decimus Iunius, *i. m.*, XIII. 193–195, 223–226.; Publius OVIDIUS Naso, *Fasti*, I. 485–486.]

Nem is tudjuk, a bűnnel szennyezett elme micsoda belső kízó mestereket rejt magában: semmi sem szálanomra méltóbb nála. Ezért vétkeidnek egyik ismerőjétől se tarts annyira, mint saját magadtól: a többi elől ugyanis elmenekülhetsz, de magad elől soha. A saját maga aljassága kinek-kinek a büntetése.⁷¹⁸ Nézd csak meg a szentségtörő Belszárt.⁷¹⁹

(V. Mi a gyógyír a félelemre?)

Sokféle fegyverrel látja el a félelem ellen Luciliust a kitűnő mester, Seneca. Először is azt tanítja, hogy nem szabad elménkben előidézni azon keservet, mely minket ezelőtt megszorított, mintha újra jelen lenne; hanem ki kell zárni azt az elménkből, és megerősíteni lelkünket.⁷²⁰ Valóban, mindenfajta rossz dolog jobban rettegteti azokat, akik várják, mint elkövetkezendőt, mint amennyire akkor kellemetlen, amikor már bekövetkezik. A félelem tehát annyira gonosz dolog, hogy sok dolgot, amitől félünk, mintegy előrehoz: mint akik a tengeren viharban hánykolódnak, ha nem félnek a hajó elsüllyedésétől, könnyebben segítenek magukon.⁷²¹ Mit használ a rossz dolgokat felidézni, és a jelent a jövő félelmével tönkre tenni? Nagy balgaság már maga az is, hogy félsz, és úgy vagy óvatos, hogy amit talán ki tudnál kerülni, önként felidézed és magadra hívod. Az eljövendő dolgokat félelemmel, a jelen dolgokat szomorúsággal terhelni: az effajta természetet, mint a mi hibánkat, kárhoz tlatni kívánjuk. A csatában is mindig azok számára a legnagyobb a veszedelem, akik a leginkább félnek, és a bátorság mintegy védfal gyanánt szolgál.⁷²² A második: akkor szabadulsz meg a félelemtől, amikor felhagysz a reménnyel; a félelem gyökere ugyanis a jó iránti vágyakozás. Működjenek ezek, ha működnek.

Szerintem elsősorban az ártalom súlyát, ahonnan az egész félelem fakad, kell csökkenteni, illetve felszámolni – vagy ha az a vélekedésünkben gyökeredzik, akkor azt. Több dolog van, amitől félünk, mint ami valóban fenyeget minket; és gyakran vélekedéseink miatt többet szenvedünk, mint magától az ártalomtól.⁷²³ – A félelem elleni másik segédeszköz a nyugodt elme és a büntelen lélek. Ez, mondja Bernard, nem retten meg az emberek ármánykodásaitól.⁷²⁴ Hogy mit számít a földön a nyugalom, és a tiszta, aggálytalan lelkiismeret? Aki ilyen, az a dolgok kárhozatos fordulataitól nem fél, sem a szavak, sem a test bántalmai nem kínozzák; sőt, még maga a halál is inkább felemelő, mint nyomasztó számára. A nagyra termett férjfit –.⁷²⁵ Mit is mondjak a reményről? Igen nagy segítség ebben a dologban.

⁷¹⁸ Seneca. [SENECA, Decimus Iunius [?], *Incerti auctoris liber, qui vulgo dicitur de moribus / Proverbia Senecae*, 64.]

⁷¹⁹ Daniel V. [Dán 5, 1–31 – Belszár, azaz Bel-sarri-uszur története.]

⁷²⁰ Epist. XCVIII. et C. [SENECA, Lucius Annaeus, *Epistulae morales ad Lucilium*, XVI., XCVIII. 6. és C. 6.]

⁷²¹ A cinikus Diogenes. [Szinópéi DIOGENÉSZ (Kr.e. 404–323) cinikus filozófus.]

⁷²² Sallustius de Bello Catil. [CAIUS SALLIUSTIUS CRISPUS, *Bellum Catilinae*, 58.]

⁷²³ Sen. Ep. XIII. még többet. [SENECA, Lucius Annaeus, *Epistulae morales ad Lucilium*, II. XIII. 4.]

⁷²⁴ [Clairvaux-i Szent BERNARD, *De modo bene vivendi, ad sororem*, XXIX. *De cogitatione*, 89. Nem pontos idézet, a szöveghely tartalmi összefoglalása.]

⁷²⁵ [L. 372. jegyzet.]

Második rész. A kétségbeesésről.

(I. Mi élteti a kétségbeesést?)

A kétségbeesés a levert lélek szenvedélye, melynek a jó megszerzésére, a rossz elűzésére nincs sem reménye, sem gondolja, sem vágyakozása. Milyen reménye lett volna Aeneasnak Tróját megvédeni? Elfoglalták a várost, és felgyújtották.

Pergamum és Priamus többet tőlünk se kívánhat;

Óvni ha lenne remény, ez a kar megvédi bizonyval!⁷²⁶

- mondta a túlvilágról visszatérő Hektór, és figyelmeztette, hogy hagyjon fel a város gondjával, az azért való fáradozással, és meneküljön házi isteneivel. Akit már a mindenfajta rossz miatt a reménytelenség végleg megszállt, mintegy minden veszedelmen felülemelkedve valamennyi félelmetől megszabadul. Mert mitől kellene annak félnie, aki a vég küszöbén áll? Csak nyerhet, veszíteni nem tud. Így függ fejünk fölött ama végső óra, és a soha vissza nem térő nap, amikor a halál kinyilvánítja magát, és nem félünk a végső dolgoktól, mert már bizonyosak. Ezért van, hogy a vádlottakban egészen az ítéletig félelem, azután döbönt kábulat van, és a reménytelenségből bizonyosság, s a bűnhődés helyére való szándékos sietőség fakad.⁷²⁷ Látod, milyen biztos vesztében, mégis rémület nélkül való Medea? Bátorságot adott neki a kétségbeesés.⁷²⁸ Az ilyen lélek érzéketlen minden tanácsra és gyógyírra, a figyelmeztetések inkább ingerlik, mint megszelídítik: hiábavaló visszatartanod. Így aztán vak-

cselekszik, sem balszerencse, sem veszedelem nem rettentí.

Tovább nem tarthatom lelkemet e földön,

Meghalok, nincs hátra semmi. Minden jót elvesztettem már,

Józan elmém, fegyverem, hírnevem, feleségem, gyermekeim, kezeim,

Még a dühömet is; senki sem tudja romlott lelkemet

Meggyógyítani: a halál a gyógyír csak a bűnre⁷²⁹

- így érzi s mondja Héraklész. Gyűlöletében élete, az élvezett fény és üdve ellen támadva keresi Ödiposz, milyen módon haljon meg: az üli meg gondolatait,

Hogy kiöntse a halállal régóta gyászoló lelkét,

és keresse a sötét túlvilágot; mert az nekem, bűnösnek

Egyenlő a mély éjszakával.⁷³⁰

Ő saját maga vezete, vagy menedéke, vagy ösztökélője. Úgy forr a lélek, hogy bármit meg mer tenni, és véghez vinni a kétségbeeséstől feltüzelve; minden rosszat harcba hív és magára ingerel a dühöngő Alkidész:

⁷²⁶ Aeneis II. [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, II. 291–292. Lakatos István fordításában.]

⁷²⁷ Pacatus a Paneg.-ban. [PACATUS, Drepanius, *i.m.*, XLI. Az eredeti mondat bővebb: „Hinc reorum usque ad damnationem metus, postea adtonitus stupor et ex desperatione securitas, et ad locum supplicii voluntaria, carnifice non trahente, properatio.”] Seneca is ezt mondja, Ep. XXX., A közeleli halál még a tapasztatlanoknak is bátorságot fog adni, mint a kikerülhetetlen kikerülése. Így az egész harc folyamán féltő gladiátor ellenfelének odatartja a nyakát, és kardját magára irányozza. [SENECA, Lucius Annaeus, *Epistulae morales ad Lucilium*, IV. XXX. 8.] És a Tragédiáírók: A legnagyobb dolgokat azok szokták megcselekedni, akik biztosak a rájuk váró rosszban. [UÓ, *Oedipus*, 386.] Ovidius pedig: A legrosszabb sors a legbiztosabb és legbiztonságosabb. [Publius OVIDIUS Naso, *Epistulae ex Ponto*, I. II. 113.]

⁷²⁸ A Kétségbeesés jeles példáját kapjuk ebben az asszonyban a Tragédiáíró Senecától. [SENECA, Lucius Annaeus, *Medea*]

⁷²⁹ Senecánál, a Hercules furens-ben, V. felvonás. [UÓ, *Hercules furens*, V. 1268–1262.]

⁷³⁰ Ugyanő, Thebaidos, I. felvonás [UÓ, *Phoenissae*, I. 141–144.]

Apám, bőszen most mennydörögj mindenfelől!
Ki elhagyta, most állj bosszút, ha késve is,
unokáidért! A csillagos menny zengjen, és
mindkét sarkpont csapkodja vad villámait!
Keselyű gyötörje a Caspi-part szikláihoz
láncolt testem! – De Prometheus szirtje miért üres?

Így kíván magára más rettentő dolgokat is, és haragra gyúl, hogy a fegyvereket, melyekkel életének véget vehetne, elvették tőle:

Theseus, követelem, azonnal adjad vissza most
fegyvereimet! Ha józan elmém, íjamat
adjátok vissza! Ha bujkál bennem az örület,
engedj, apám: a halál ösvényét meglelem!

Halljuk végül, amint kétségbeesésének teljes nagysága feltárul, amint saját magát átkozza:

Fúriák gyászos hona,
jaj, lenti börtön, bűnösök kiszabott helye,
ha létezik, túl Erebuson rejtett zugoly,
mit a Cerberus vagy én sem ismerek, oda rejtse
el, Föld! A Tartarus széléig elmegyek,
s örökre ott maradok.⁷³¹

(II. A kétségbeesés nem törődik azzal, mi jön ezután.)

A kétségbeesett, siratni való emberek nem törik magukat azon, mi lesz ezután: ezt mutatja a saját királya ellen lázadó Achitophel,⁷³² és a Isteni Mesterrel szemben vétkező Júdás esete. Ez a helyzet Saullal és az ő fegyverhordozójával.⁷³³ Úgy tűnik, arra az egyre van gondjuk, hogy ellenségeiken bosszút álljanak, és ha lehetséges, magukat is elveszejtsék: így egyfajta keserű gyönyörrel vetik magukat a végső veszedelembé. Mily sok és mily lángoló fogadalmakkal, lelkének és elméjének mely nagy megrázkódtatása által kívánta ez Dido Királynő! Amikor a szív betegségéről és őrjöngéséről beszélünk, gyakran vissza kell térnünk őhozzá, mintegy lélegző és élő képhez; melyben a napnál világosabban látjuk, milyen indulatok, milyen hányattatások és mily különböző háborgások űzik az ember lelkét. Szín, hang, szemek, lélek, tehetetlenség vajon mennyit őriz az egészséges állapotból? – És mihelyt a bosszú reményét is elveszítette, mit tehetne? Őrjöngve lép a máglyára ---

Mégis meg kell vallani, az emberi dolgok oly sok vesződése közepette gyakorta olyan dolgokat is véghez vitt a kétségbeesés, melyekről senki sem hinné, hogy lehetségesek: úgy mint a legtitkosabb dolgokat nyilvánossá teszi, a legerősebbeket összerontja, és a legmagasabbakat eléri. Mert amiként a mérsékelt félelem visszatartja a lelket, úgy a folytonos és keserű, a legvégsőre készülődő félelem a heverőket is merészségre serkenti, és azt súgja, mindent kísértsenek meg.⁷³⁴ Mert aki biztos valamiben, azt szükségképp elhagyja a félelem, és sokkal több remény, mint veszély lebeg a szeme előtt. Egyébként mihelyt nyugodtak vagyunk, kevés dologtól félünk, kedvünkre van fejjel előre rohanni a veszedelembé, kihasznál-

⁷³¹ Hercules Furens. [Uő, *Hercules furens*, V. 1202–1207, 1242–1245, 1221–1226. Eiler Tamás fordításában.]

⁷³² II. Reg. XVII. [Achtophel történetét I. 2Sam 17.]

⁷³³ I. Paralip. X. [1Krón 10, 4–5.]

⁷³⁴ Seneca Lib. I. De Clementia Cap. II. [SENECA, Lucius Annaeus, *De Clementia*, I. XII. 4.]

ni lelkünk változását. Ez az, amit mindig veszedelemmel telinek vélnek: úgy megszorogatni az ellenséget, hogy azon eluralkodjék a kétségbeesés dühe. Felöltik bennem itt az isteni Probus alatti időkből a frank foglyok közül néhánynak hihetetlen merészsége és méltatlan szerencséje,⁷³⁵ akik a tengerről folytonosan elragadott hajókkal Görögországot és Ázsiát fosztogatván, nem minden baj nélkül, de többségében Lübia partjain kötöttek ki. Végül ama egykori vízi győzelmeiről híres Szürakuszába jutottak, és hatalmas utat megtéve, elérték az óceánt, ahol a szárazföld eltűnik: és nem találtak fogást a hajóikon, mert védte a kalóz-kétségbeesés.

Nem könnyű kétségbe esni, tanítja az értelem. A bölcseknek oly gyűlöletes a reménytelenség, hogy valahányszor hatalmas veszteség éri őket, győztesként viselkednek, nem mint ha valóban győzedelmeskedtek volna, hanem mert nem estek kétségbe. Tudniillik ez azt jelenti, hogy reményükben győzelmesnek lenni, és azt, amit a megtört vitézség megfogad, mint ha már jelen lenne, elővételezni. A Canne-i vereség után, amikor egy hajszálon múltott a Római Birodalom, Varro consul megmentette azt,⁷³⁶ mivel nem esett kétségbe. Bizonyos, hogy hol a bátorság, hol a kétségbeesés fogja el inkább az embert, és valahányszor a keblünkben csatáznak, ritkaság, ha nem a bátorság győzi le a kétségbeesést. Nincs ugyanis annyira rossz dolog, amit a bátorság nyomban serényen szét ne zúzna.

Nyolcadik fejezet. Az öröm.

(I. Leíratik az öröm.)

Hogy szerelem nemcsak egyfajta létezik, már abból is tudható, hogy látjuk, sokféle javak vannak. Mihelyt a jó dolog hatalmunkba, használatunkba kerül, jelenléte egyfajta meleg indulatot kelt; mely, ha mérsékelt, akkor vidámságnak, vagy inkább örömnak nevezzük. Mikor pedig igen szeret, szinte felforr a lélek, s keblünk dobog, szívünk ugrál, nő és kitor örömünk: az a boldogság. Az öröm tehát a jó jelenlétének érzése.

(Egy kép által is bemutatattik.)

Semmi sem olyan nehéz, mint örömhírt hirdetni. Örvend a szónokunk, mivel őt, bár fivérének kívül senki sem könyörgött érte, szenátusi határozattal és törvénnyel, egész Itália egyetértésével, valamennyi jó polgár hihetetlen törekvésének köszönhetően visszahívták hazájába. Ama nap számára szinte felért a halhatatlansággal, mikor hazájába visszatért: mikor látta, hogy a szenátus kivonul, s az egész római nép, és úgy tűnt, hogy lakhelyén szinte egész Róma összesereglett, hogy megölelje saját őrzőjét. Úgy fogadta őt Róma, hogy úgy tűnt, nemcsak a legkülönbözőbb nemű, korú, rendű férfiak és asszonyok, a legkülönbözőbb vagyonnal, lakhellyel rendelkezők, hanem még maguk a falak is, és a város házai, templomai is örvendének.⁷³⁷ – Ámbár – mondta –, az ember számára nincs kívánatosabb, mint a vi-

⁷³⁵ [Marcus Aurelius Probus (Kr.u.232–282) római császár. Az itt leírt eseményeket I. ZOSZIMOSZ / ZOSIMUS, *Historia nova*, I. 34–35.]

⁷³⁶ [A – többek között – Caius Terentius Varro római konzul vezette római hadsereg a 2. pun háborúban, 246-ban Canne-nál döntő vereséget szenvedett Hannibál pun seregétől. A vesztes ütközetből mintegy 10 000 főnyi gyalogságot mentett ki, aminek nagy szerepe volt a háború későbbi fordulatában.]

⁷³⁷ In Pisonem. [CICERO, Marcus Tullius, *In L. Calpurnium Pisonem oratio*, XVII.]

rágzó, kiegyenlített, folytonos jószerecse, életének kedvező, ártalom nélküli folyásával; mégis ha számomra minden nyugodtan, békésen alakult volna, akkor nem lett volna részem ebben a hihetetlen, szinte isteni boldogságban, melyet a ti jóvoltotokból élvezek. – Elősorolja ezután azon dolgokat, melyek örömet okozhatnak: gyerekeket, testvért, vagyont, barátságokat, kapcsolatokat, jószomszédi viszonyt, patronáltak körét, végül a játékokat és az ünnepeket, a hazát és sok más dolgot, melyekről azt mondja, hogy az általuk okozott gyönyört inkább akkor értette meg, amikor nélkülözötte, mint amikor birtokában volt.⁷³⁸ Emitt pedig ünnepel, ujjong: Végre valahára, római polgárok, L. Catilinát, aki vakmerőségében őrzöng, vétket lehel, istentelen módon hazájára romlást hoz, titeket és ezt a várost fegyverrel, tűzzel fenyegeti, vagy kiűzzük, vagy kiküldjük a városból, vagy távozóként szavainkkal üldözzük. Elmegy, távozik, elrohan, kitör innen. Több veszedelmet e csuda szörnyeteg e falak ellen, e falakon belül már nem készít. –⁷³⁹ Látod boldogan, és a szokatlan örömtől tapsolva a konzult, s magukat a város- és házfalakat, melyeket azelőtt félelem csüggesztett, boldogságra gerjedve szinte ugrándozni.

(II. *Melyek az öröm hatásai?*)

Tudniillik így gyönyörködünk a dolgok vágyott kimenetelében és a jó élvezetében: úgy érezzük, felszabadult a lelkünk, elűzettek gondjaink és fájdalmaink; arcunk ragyog és homlokunk az örömtől nyájasan szétterjedő véráramtól kisimul.⁷⁴⁰ az arc színlelt maszkját lefosztja az öröm; kezét fogunk, tapsolunk, más lelkeket is örömezésre indítunk, kilép belőlünk a lélek, és magával ragadja a testet. Archimédész, mikor az arany és az ezüst ötvözésének módját kitalálta, a fürdőből kiugorván meztelenül szaladt haza, azt kiabálva: *Heuréka!* *ἔυρηκα!*⁷⁴¹ Horatius táncol;⁷⁴² mások fogadalmakban törnek ki, kívánják, hogy ugyanezen javak gyakrabban térjenek vissza hozzájuk –. Ha a jó, mely részünkül jut, nagyon nagy, ha szinte nem is remélt, ha nagyon vágyott, ha váratlan, ha nagy veszedelemből csodás szerencsével megszületett, akkor szükségképpen hatalmas az ujjongó lélek felkavarodása is, és az örömnak akkora a túláradása, hogy a lélek vagy lerogy a terhe alatt, vagy magával is alig bír. Anchises, ama kegyes atya az elíziumi mezőkön

Hogy megpillantotta a pázsiton át közelegni
Aeneást, örvendve kitérta azonnal a karját,
Csorgott végig a könny arcán, s így szólt, e szavakkal...⁷⁴³

Vagy mit tett a legbátrabb, minden anyánál kitünőbb anyja a makkabeusoknak? Látja sorra fiait, s mintha saját testének tagjaiban éreznék kínjaikat. Egyik a másik után hullt el, a halottak a holtakra hullanak; zsúfolva volt az ártatlanok tetemeivel a hely. Nem sírt az anya,

⁷³⁸ Ad Quirites post Reditum. [Uő., *Post reditum ad Quirites oratio*, 2. Az idézetet követő mondat Voss, Gerard Johann, *Rhetorices contractae, sive partitionum oratoriarum libri quinque*, Madrid, 1681 című kötetének 181. oldalán, ugyanezen Cicero-idézetet kommentálva olvasható.]

⁷³⁹ [CICERO, Marcus Tullius, *Oratio in Catilinam secunda*, 1.]

⁷⁴⁰ Mindenkinél kiül az arcára nyílt örömeinek ékessége, és a nyugodt, ragyogó homlokokon a lelkük lenyomatát olvashatod. Mert a kiáradó boldogság nagysága nem fogja vissza magát, hanem semmibe véve keblünk oldalfalait, kifelé oly nagyon és oly ragyogóan előragyog, hogy megértik: nem nagyobb, mint igazabb. Így írja le Nazarius a Constantinus uralmából fakadó boldogságot. [NAZARIUS, *Panegyricus Constantino Augusto*, I. 3.]

⁷⁴¹ [VITRUVIUS, Marcus Pollius, *De architectura*, IX. 10.]

⁷⁴² Lib. I. Od. XXXVII. Most kell inni --. [QUINTUS HORATIUS FLACCUS, *Carmina*, I. XXXVII.]

⁷⁴³ Aeneid. VI. [PUBLIUS VERGILIUS MARO, *Aeneis*, VI. 684–686.]

nem nézte egyikük szemét sem, nem zárta le szájukat; hanem látva, mily bátran viselik fiai magukat,

— — — Feloldotta az öröm az anyát,

És, ahogy ott állt, megszabadulva a bajoktól, szava bennszakadva csak sóhajt, kezei között övéinek elhullt teste

Lerogy eszméletét vesztvén, szétterült tagjai elnyugodnak.⁷⁴⁴

De mit is? A spártai Khilon, mikor az Olümpiában győztes fiát megölelte, kilehelte lelkét;⁷⁴⁵ az athéni Klüdamosz a dicsőségtől, Publius Crassus a nevetéstől halt meg.⁷⁴⁶ Mert a hirtelen indulatokkal nem bíró lelkünket a boldogság éppúgy, mint a fájdalom, ha megragadja: kiragadja azt belőlünk. Nemde ama kegyességéről igen ismert római anya, akit úgy megrémített a cannae-i vereség híre, mikor fia mégis visszatért, eddigi sírásából halálra vált? Az a fajta öröm is tud elviselhetetlen lenni, mikor a veszteségünk valótlannak bizonyul.⁷⁴⁷

Kilencedik fejezet.

Keserűség.

(I. Bemutattatik a keserűség természete.)

Kleanthész, akit megkérdeztek, mi legyen a fájdalom, azt felelte: a lélek ellankadása.⁷⁴⁸ Bizonyos, hogy így van. A vélekedés, hogy rossz ér, különösen, ha nagynak tartjuk, és ennek érzékelése a lélek és a test erejét megtöri vagy elbágyasztja, és ellankasztja. Ezért gondolja azt Khrüszipposz, hogy a nehézséget, rosszulletet azért nevezik λύπην-nak, mert mintegy az egész ember feloldódása, ellankadása.⁷⁴⁹ Keserves a fájdalom kétségtelenül: kemény, keserű, természetellenes, és eltűrni, elviselni, bármi bátran és állhatatosan állunk neki ellent, nehéz. Nem sziklák, hanem gyenge természetűek vagyunk; lelkünkben van valami lágy és finom, melyet a nehézség, mint a vihar, megremegtet. Kevesen képesek elviselni a fájdalmat, mivel egyik emberi szenvedély sem kellemetlenebb és súlyosabb nála. Megvan, mint tudjuk, a maga tüze a szerelemnek, megvan a gyűlöletnek is a maga ereje, időnként őrzöngő is. Nemde az örömben is megtalálható egyfajta kellemetlen könnyedség; a vágyakozásban egyfajta aggodalom; valamelyes megvetés és lealacsonyodottság pedig a félelemben? A remény aggasztja és izgalomban tartja a lelket. Mindegyik szenvedélynek megvannak tehát a maga hátrányai; de melyiknek adatott több ebből, mint a fájdalomnak: kórság, betegség, bú, kín és örület? Egyrészt minden felkavarodás keserves, másrészt kízó maga ez a kellemetlen állapot: marcangolja, felemészti a lelket, teljesen elpusztítja.

⁷⁴⁴ Marius Victorinus Rhetor Afer in Coll. Pisaur. Vol. V. [*Collectio Pisauensis*, V, Pisauri, 1796, VICTORINUS, Caius Marius, *De fratribus Machabeis interfectis ab Antiocho Epiphane*, 86.]

⁷⁴⁵ [Khilon: Spárta ephorosza Kr.e.556-ban. Halálának leírását I. LAERTIUS, Diogenes, *i.m.*, I. 3.]

⁷⁴⁶ Tertullianus Libro de Anima LII. [TERTULLIANUS, Quintus Septimus Florentis, *De anima liber*, LII. 3. Ugyanezen példák szerepelnek a jezsuita Maseniusnál, a Tertullianus-hivatkozással együtt: MASENIUS, Jacobus, *Palaestra oratoria, Coloniae Agrippinae*, 1678, I. XXIV. 5.]

⁷⁴⁷ Pacatus a Paneg. Theodosii-ban. [PACATUS, Drepanus, *i.m.*, XIX.] Livius beszámol két anyáról, akik a Tramesinumi vereség után fiaikat visszakapva az örömben belehaltak. L. XXII. n. VII. [LIVIUS, Titus, *i.m.*, XXII. 7.]

⁷⁴⁸ [Kleanthész (Kr.e.331–232) sztoikus filozófus.]

⁷⁴⁹ [Khrüszipposz (Kr.e. 279–206) görög sztoikus filozófus. Itt idézett állítását I. CICERO, Marcus Tullius, *Tusculanae disputationes*, III. XXV. 61.]

Octavia, Augustus nővére elveszítette gyors elméjű, nagy szellemű, és minden dicséretet felülmúló fiát, Marcellust:⁷⁵⁰ nagybátyja és apósa is őrá támaszkodott már, és kezdte átadni neki a kormányzás terhét. Octavia ezután életének minden idejében vég nélkül sírt és jajgatott, egy szót sem szólt üdvözlésképp a hozzá ajándékkal érkezőknek; nem is tűrte el, hogy megszólítsák. Erre az egy dologra ráfeszülve, egész lelkével ezen rögzülve olyan volt egész életében, amilyen a temetésen – minek is soroljam: nem mert felkelni, de visszautasította a segítséget, veszteségéhez mérve ontotta a könnyeket. Nem akarta fiának egyetlen képét sem megtartani, és nem akarta, hogy egyáltalán említsék előtte. Gyűlölt minden anyát, különösen Livia ellen dühöngött, mivel úgy tűnt, annak fiára száll a sajátjának ígért boldogság. Az árnyakkal és a magánnyal volt a legjobb viszonyban, még bátyjára sem volt tekintettel. A Marcellus emlékének ünneplésére komponált dalokat, és más megtisztelő kezdeményezéseket visszautasított, füleit minden vigasztalás elől elzárta; az ünnepi szertartásoktól visszavonult, és bátyja nagyságának őt nagyon is körberagyogó szerencsésjét is gyűlölve elrejtőzött, elvonult. Mikor gyermekei, unokái körülötte ültek, akkor sem vette le a gyászt, nem kis sértődöttségére övéinek, hogy bár egészségben ott voltak mellette, ő mégis mindentől megfosztottnak érezte magát. Seneca így tanítja meg számomra, hogy mi a fájdalom: midőn a gyászoló Octaviát állítja középre.⁷⁵¹

(A keserűség hatása és sajátos természete)

Úgy vélem, nem maradt más számomra, mint hogy tovább időzzek azon jelenségeknél, melyeket a Keserűség maga, saját természete szerint, illetve, ahogyan mondják, hálón át, homályosan felfed magáról. Nem sorolom elő azon ártalmakat, melyek égő fájdalmat okoznak: szúr a nemtelenség, mardos a szegénység, aggaszt a száműzetés – s van még sok és nagyon rossz dolog. Hanem lássuk inkább a fájdalom erejét és sajátos természetét. De ki tudná ezt teljes valójában elősorolni? Az a fájdalom nem nagy, még ha nekünk sok is, amelyik könnyeinket ontja, szemeinket a földre szegezi, hogy elménket a rosszban visszatartja, testünket és ruházatunkat elhanyagolja, ütteti keblünket; hogy szokott törekvéseinket elhanyagoltatja velünk, az ételt, italt, alvást megutáltatja. Ennél nagyobb fájdalom jele: összekócolni, kitépni a haját, arcunkat marcangolni, ruháinkat megszaggatni, ide-oda rohanni nyugtalanul, elménkben megzavarodni. Akit igazán nagy fájdalom ostromoz, panaszkodik, jajgat, sóhajtozik, arca színtelen, sápadt, ridegség fogja el minden tagját, gyűlöl embert látni, visszautasítja a vigaszt, inkább akar meghalni. – – – Végül nem tudom, mi lehet nagyobb fájdalom annál, mint amikor a könnyek és a szó elakad, félájultan heverünk, a fájdalom letaglóz – vagy ha fájdalmunkban önmagunkra támadunk.

Nagy erény sem a kedvezőtlen dolgok által meg nem történni, sem a kedvező dolgok közepette nem elbizni magunkat; de az ártalmakat, melyek sokasága ostromol minket, és keménysége belénk vág, nem érezni, nem fájlalni nem emberi dolog. Vagy örült, vagy nevetetni akar Epikurosz – aki, mint tudjuk, kéjvágyó ember volt –, mikor ugyanazon szavakat alkalmazza mind a fájdalomra, mind a gyönyörrre. A bölcs – mondja –, ha megégetik, ha kínozzák, ha Phalarisz bikája előtt hever is, azt mondja: Mily édes ez! – Bölcs tehát Epikurosz számára, és bátor is volt Philoktétész⁷⁵² és Héraklész: mégis, fájdalmuk nagysága miatt,

⁷⁵⁰ [Marcus Claudius Marcellus (Kr.e.42–Kr.e.23) Octavia és Caius Claudius Marcellus Minor konzul legidősebb fia, sokak Augustus „örökösének” tartották.]

⁷⁵¹ Consolat. ad Marciam [SENECA, Lucius Annaeus, *Ad Marciam de consolatione*, II. 1.]

⁷⁵² [Philoktétész: mitológiai alak, részt vett a trójai háborúban, ám úton Trója alá megmarta egy mérges kigyó, s mivel jajgatását és sebének bűzét nem tudták a görögök elviselni, Lemnosz szí-

úgy tartják, jajgattak.⁷⁵³ Én nem tulajdonítok az embernek ekkora erőt a fájdalom ellenében. Mindenfajta fájdalom közepette attól kell óvakodnunk, nehogy valamit aljas, félénk, gyáva, szolgai vagy asszonyi módon cselekedjünk. Ez az ember kötelessége, és ez volt Pompeiusé is.⁷⁵⁴ De mi most nem azt tárgyaljuk, mi illik az erényhez, hanem hogy mit okoz az égő lélek fájdalma.

(II. Mindez életszerűbben ábrázoltatik.)

Nemde sír a szerelmeiben szerencsétlen író, elszakadva övéitől;⁷⁵⁵ gyászolják Phaetont a nővérei, hiábavaló áldozatként könnyeiket adják a halálnak;⁷⁵⁶ és nemde mily sokan fájlalják Pallasz halálát?⁷⁵⁷ Akár mert úgy vélik, hogy előre látott, várt ártalomból szükségképp fakad a gyász; akár hogy a halottnak kedveskedjenek: mindegy, ha egyszer súlyosan gyászolják őket.⁷⁵⁸ Nem tudja elfelejteni Juno, hogy Párisz alábecsülte őt.⁷⁵⁹ Prokné úgy hiszi, hogy gonosz hitvestársa megölte lánytestvérét, ezért széttépi aranytól ragyogó ruháját, és sötétbe öltözik.⁷⁶⁰ A hűtlen Theseusz által elhagyott Ariadné sírásával megtölti az egész szigetet.⁷⁶¹ Catullus elvesztette lelkének korábbi gyönyörűségeit: testvére halála terveit és örömeit is sírba vitte.⁷⁶² Keserű éjszakákat virraszt át Médea Jászón távozása után, s keblében nem lakik álom.⁷⁶³ Orpheusz, elveszítvén feleségét, hét napig ül gyászolva a Sztix partján, étlen-szomjan: a gond, a fájdalom és a könnyek voltak táplálói.⁷⁶⁴ Mit tett Venus, miután a vadkan felkoncolta szerelmét, Adonisz? Éppígy megszagatta ruháját és haját.⁷⁶⁵ Amit egy nőnek meg kell bocsájtanunk, midőn látjuk Homérosz Agamemnonját, és az ő Accianusát ugyanúgy vagdalni addig nyíratlan haját.⁷⁶⁶ Mit tettek Narkisszosz nővérei testvérük gyászos veszte miatt? Levágott hajukat bátyjukra helyezték.⁷⁶⁷ Nemde Anna, Dido nővére is elcsú-

getére számúzték egy időre. Vö. SZOPHOKLÉSZ, *Philoktész.*]

⁷⁵³ [Epikurosz itt idézett állításait I. CICERO, Marcus Tullius, *Tusculanae disputationes*, II. 17–19.]

⁷⁵⁴ „Nem volt nyöszörgés, sem sírás, hanem tiszteletre méltó Fájdalom, töretlen Fenséggel. Amilyenvel neked, Nagyszógos, illet a római bajok élén állnod,” – mondja Lucanus.

⁷⁵⁵ [Ti. Publius Ovidius Naso, I. *Tristia.*]

⁷⁵⁶ Ovidiusnál, L. II. Metam. [Publius OVIDIUS Naso, *Metamorphoses*, II. 340–341.]

⁷⁵⁷ [Euander király fia Vergilius *Aeneis*-ében, Turnus csatában megöli, Aeneas megbosszulja. *Síratását I. Aeneis*, XI. 139.]

⁷⁵⁸ Euandrosnak egyetlen fia volt, aki mikor bátran vívott Aeneasért, Turnus leterítette. Elérkezett a temetési menet az atyához, és a gyász jelei közepette bevezetik, aki Urának társa és öre volt, az idős kort megért Acetest, aki

„Ott karmolja a képét és veri, döngeti keblét,
Míg csak egész testét végig nem vágja a földön.
Majd rutulus vértől rőt harci-kocsik sorakoznak.
S hozzák már hadi ménjét is, szerszámai fosztva,
Aethont, könnye csorog, megesik nagy cseppjei képét.”

Aeneid. XI. [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, XI. 86–90. Lakatos István fordításában.]

⁷⁵⁹ *Aeneid*. I. [Uo., I. 27.]

⁷⁶⁰ Ovid. L. VI. Metam. [Publius OVIDIUS Naso, *Metamorphoses*, VI. 566–570.]

⁷⁶¹ Ovid. Epist. X. [Publius OVIDIUS Naso, *Heroides*, X. *Ariadne Theseo.*]

⁷⁶² Ad Manlium. [CATULLUS, Caius Valerius, *Carmina*, LXVII. *Ad Mallium.*]

⁷⁶³ Ovid. Ep. XII. [Publius OVIDIUS Naso, *Heroides*, XII. *Medea Iasoni.*]

⁷⁶⁴ Metamorph. Lib. X. [Publius OVIDIUS Naso, *Metamorphoses*, X. 74–75.]

⁷⁶⁵ Metam. Lib. X. [Uo., X. 720–724.]

⁷⁶⁶ [Idézet: CICERO, Marcus Tullius, *Tusculanae disputationes*, III. XXVI. 62.]

⁷⁶⁷ Met. L. III. [Uo., III. 505–507.]

fította arcát körmeivel?⁷⁶⁸ Latinus miért lép elő oly megszaggatott ruhában?⁷⁶⁹ Vagy Andromakhé miért topog hol ide, hol oda, eszememhez hasonlóan?⁷⁷⁰ Mitől zavarodott meg Aeneasnak, az oly kegyes és serény fejedelemnek a lelke?⁷⁷¹ Megindít engem Euryalus anyja, midőn hallok őt fia teteme felett asszonyi jajgatással és panaszokkal telezengeni az eget.⁷⁷² Mások elhagyatott helyeken fakadnak újra panaszra a madarak és a sziklák előtt,⁷⁷³ könnyeiket a forrásokhoz és patakokhoz, sóhajaikat az erdőkhöz ontva; szóba elegyednek magával a magánnyal, és nemcsak az embereket, hanem az eget és a földet is gyászuk társául hívják.⁷⁷⁴ Nem idézem fel most, hogyan dermedt meg Halküonész férje elhajózásakor;⁷⁷⁵ sem Niobé sápadt orcáját gyermekei halálakor.⁷⁷⁶ Pompeius özvegye, Cornelia csúfnak vélte, hogy nem lehet meghalni egyedül a hitves elvesztése feletti fájdalomtól.⁷⁷⁷ Hekubának és Hüpszipülének sem szavai, sem könnyei nem voltak: megnémultak fájdalomukban.⁷⁷⁸ Szerencsétlenek, hogy mindennapi kínjaiknak véget vessenek, hevesen keresik halálukat: egyszer Phillisz, másszor Briszéisz, Deinaira és Kanaké.⁷⁷⁹ Lelkük lánggra kap, és tüzeli a fájdalom. Dido esetét nem szívesen idézem fel, nehogy magam is beleoldódjak fájdalmaiba: véget vetett saját életének. Mert hisz az erős fájdalom fonák elhatározásra sarkallja az embert, sok közös van benne az örülettel. Kevésbé botor módon cselekedett Artemiszia, Karia királyának, Mauszolosznak a felesége, aki Halikarnasszoszban ama nemes síremléket csináltatta: amíg élt, gyászban volt, s gyásza elemészttette.⁷⁸⁰

Gyakorta fájdalomunk együtt nő az idővel,

Nem másként, mint a Nilus hatalmas vadja szokott.⁷⁸¹

⁷⁶⁸ Aeneid. IV. [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, IV. 673.]

⁷⁶⁹ Aeneid. XII. [*Uo.*, XII. 609–611.]

⁷⁷⁰ Seneca Troad. [SENECA, Lucius Annaeus, *Troades*, I.]

⁷⁷¹ Aeneid. Lib. IX. [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, IX. 186–187.]

⁷⁷² Aen. lib. IX. [*Uo.*, IX. 486–489.]

⁷⁷³ Lásd Propert. L. III. El. XVIII. [PROPERTIUS, Sextus, *Elegiae*, III. XVIII.]

⁷⁷⁴ Így tesz a Thébaiak kórusa Senecánál, a Hercules furens-ben, IV. felvonás. [SENECA, Lucius Annaeus, *Hercules furens*, 1054–1137.]

⁷⁷⁵ Lib. XI. Metam. Fab. X. [Publius OVIDIUS Naso, *Metamorphoses*, XI. 383–388.]

⁷⁷⁶ Lib. VI. Metam. Fab. IV. [*Uo.*, VI. 301–309.]

⁷⁷⁷ „...” Lucanus L. IX. Phars. [LUCANUS, Marcus Annaeus, *i.m.*, IX. 109–116.]

⁷⁷⁸ „hangját s könnyeit is, mik készek mind kitörésre, benső kín nyeli el, megdermed, mint a kemény szirt, megkövesült szemeit bénultan szegzi a földre”

L. XIII. Metam. [Publius OVIDIUS Naso, *Metamorphoses*, XIII. 538–541. Devecseri Gábor fordításában.]

„Ő pedig, mikor Archemorius halálát meghallotta,

a nagy gyász nyomban vadságba rántotta.

Ráismer a gaztetre, s a földön mintegy

ártó villámtól sújtva, előbb a gyászban sem szavakat,

sem könnyeket nem ad; csak keserű csókokat kettőz szája.

Stattius Lib. V. Thebaidos. [STATIUS, Publius Papinius, *Thebaidos*, V. 590–594.]

⁷⁷⁹ Lásd Ovidius heroida-leveleit. [Phillisz: Publius OVIDIUS Naso, *Heroides*, II. *Phyllis Demophoonti*; Briszéisz: *Uo.*, III. *Briseis Achilli*; Deinaira: *Uo.*, IX. *Deinaira Herculi*; Kanaké: *Uo.*, XI. *Canace Macareo*.]

⁷⁸⁰ [Kariai II. Artemiszia (?–Kr.e.350) Mauszolosz kariai király testvére, felesége és örököse. Férje emlékére emeltette az ókori világ egyik csodájaként emlegetett Halikarnasszoszi Mauzóleumot. Vö. CICERO, Marcus Tullius, *Tusculanae disputationes*, III. XXXI. 75.]

⁷⁸¹ A krokodil, azt mondják, amíg csak él, addig nő. Ezért az egyiptomiaknál a Fájdalom hieroglifája volt. [Jelen archeológiai tudásunk szerint a krokodil Sobek isten szent állata volt Egyiptomban,

Ami addig igaz, amíg úgy véljük, hogy jelen rossz nemcsak megmarad, hanem növekszik is az idővel; amíg ugyanis ama vélt ártalomban van erő, addig szükségképp megmarad ugyanazon fájdalom. De a korral elenyésszik a fájdalom, ha ebbéli vélekedésünk erejét veszti.

(III. Milyen módokon enyhítendő a keserűség?)

Mit is mondhatnék a módról, mellyel enyhíteni lehet a fájdalmat, vagy megszüntetni, vagy csillapítani, vagy elnyomni, hogy ne maradjon meg tovább, vagy másfajta felkavarodásnak adja át a helyét? Első és legnagyobb gyógyírja, ha a rosszat, melyből a fájdalom fakad, csökkentjük – vagy, jobb esetben, teljesen megsemmisítjük. A fájdalom azonban más segédeszközökkel is megtörhető és meggyengíthető, ha azokat helyesen alkalmazzák. Sajátos megkönnyebbülés fakad abból, hogy senkit sem találsz, akinek valamiféle gyász vagy keserűség ne jutott volna osztályrészül, még ha egyeseknek több, másoknak kevesebb fájdalom is adott. Mert amiként nem lehetséges, hogy akik hajón utaznak, teljesen gondtalanok legyenek; úgy akik ezt a törekeny életet élik, nem élhetnek nyugtalan aggályok nélkül. Tekintsd azt is, milyen változó az élet, mennyire forgandó a szerencse.⁷⁸² Tompítja ugyanis, és megkönnyíti a terhet bárki életében, ha elgondolkodik rajta: semmi sincs, ami meg ne történhetne; ez a dolgok természete, az élet törvénye és az emberi faj gyengesége. A gyógyír, amit a távolság és az idő jelent, ámbár hathatós, de lassú; mert hisz mily sok időnek kell eltelnie, míg a fájdalomra való érzéketlenséget meghozza a kor? – A könnyeknek kiváltképp az a haszna, hogy a fájdalmat csillapítják, megszelídítik. Ezért vadul meg az, aki könnyeit, jajgatását visszafojtani próbálja.⁷⁸³ Előbb ragadod el egy nőtény oroszlántól vagy tigristől a kölykeit, mint hogy a kegyetlenebb fájdalomtól szíven ütött ember sírását korlátok közé szoríthatnád. A fájdalmat a könnyek lakatják jól leginkább, és a szabadjára engedett jajgatás megszelídíti.⁷⁸⁴ Sírnai is egyfajta gyönyörűség; a könnyektől eltelik, elnyugszik a fájdalom. Időnként vigaszt lehet nyerni egyrészt a fájdalomunkban osztozó társainktól,⁷⁸⁵ másrészt az irodalom tanulmányozásából, a művészetek használatával.⁷⁸⁶ de talán a legtöbb vigaszt a saját ártatlanságának tudatában lévő lélek jelenti. Mert nagy az öntudat ereje, mindkét tekintetben. Éppúgy, ahogy akik valami rendkívüli gonosztságot, bűnt követtek el, nemcsak azt érzik,

erejét és gyorsaságát tisztelték, ezért a krokodil hieroglifa a fáraói hatalom jelölését szolgálta. Az idézett kétsoros vers több emblematárban is előfordul a krokodil képéhez kapcsolva, pl. CAMERARIUS, Joachim, *Symbolorum et emblematum centuriae quatour*, Moguntiae, 1678, LXVI. 132. *Cum tempore crescit* címszó.]

⁷⁸² Cic. in Orat. pro Milone. [CICERO, Marcus Tullius, *Pro T. Annio Milone oratio*, XXVI. 69. Az eredeti szövegben a „commutabilis fortuna” kifejezés helyett „commutabilis ratio” szerepel.]

⁷⁸³ L. Ovid. Lib. V. Trist. Eleg. I. [Publius OVIDIUS Naso, *Tristia*, V. I. 51–52.]

⁷⁸⁴ L. Statius L. II. Silv. Car. I. [STATIUS, Publius Papinius, *Silvae*, II. I. 14–18.]

⁷⁸⁵ Jólesők a gyászolónak a fájdalomában együttérző emberek,

Jóleső, ha sírását népek visszhangozzák;

Enyhébb a gyász, kevésbé csípnek a könnyek,

Melyket sok ember hasonló sírása szaporít meg.

Mindig, ó, mindig örvend maga a nagy fájdalom is

Hogy sokakkal megoszthatja végzetét,

És hogy nem egyedül kell bűnhődnie.

Elviselni olyan sorsot, melyet mindenki más is visel – ettől nem vonakodik senki.

Seneca a Troadesben Act. IV. Hasonlóképp Iuuen. Sat. XIII. [SENECA, Lucius Annaeus, *Troades*, IV. 1007–1015; JUVENALIS, Decimus Iunius, *Saturae*, XIII. 229–249.]

⁷⁸⁶ Hogy ezt megtapasztalta, tanúsítja Ovidius L. IV. Tris. Eleg. I. [Publius OVIDIUS Naso, *Tristia*, IV. I., különösen: 91–106.]

amit a büntetés nyomán elszenvednek vagy attól félnek, hanem saját vétküik és büntudatuk is fáj nekik; éppúgy azok, akik becsületes emberként tudják, hogy lelkük erős a jóban, nemcsak a bajoknak való kitettségük miatt nem szomorkodnak, hanem örvendenek életük helyes útvonalának. Az pedig, hogy semmi se fájjon, bármi is történjék velünk, nem juthat osztályrészünkül, hacsak nincs meg lelkünkben az emberfeletti nagyság, testünkben pedig a kábult érzéketlenség adománya. – Létezhet-e olyan ember, aki becsülettel és tisztán élvén le életét, olyanfajta vigaszt nyer, hogy baj nem érinti, vagy lelkének csak alig kell megküzdenie a fájdalommal? Akik sok mindent kiálltak, könnyebben viselik, bármi történik, mert úgy vélik, megkeményítették magukat a szerencse forgandóságának ellenében.⁷⁸⁷ Mint a betegségben az orvos, úgy lássuk meg mi is, hogy a szív baját enyhítendő ki-ki milyen gyógymódot fogad el.

(IV. Melyek a fájdalom vagy a keserűség legerősebb hajtásai?)

A fájdalom hajtásainak száma nagy, és keserűek azok: mert mind aggódni, mind búsulni, mind gyászolni, mind szükségét szenvedni, mind jajgatni, mind megrendülni, mind gondban lenni, mind gyötörödni ugyanezen ártalom sajátja. E megnevezések nem ugyanazt jelentik, hanem ahogyan a nevük is különböző, úgy tárgyuk is eltérő. – Ha ugyanis finoman tagolva akarjuk őket meghatározni: az aggodalom elnyom, a gyászban sírunk, a szükségtől szenvedünk, kiáltva jajgatunk, gyászba borulni általunk szeretett személy vagy dolog keserű vesztén szoktunk; a fájdalom, amely nyugtalanít, folytonosan új gondolatokat szül. S amelyik fájdalom a testet kínozza, nemde gyötör? Amelyik pedig nem múlik el, mindenképpen gondot okoz. És éppen annyi szál gyökere van e hajtásoknak, amennyi betegsége a léleknek.⁷⁸⁸ de ezeket fentebb kifejtettem. Most a fájdalom erősebb típusairól kell szólnom, melyek: *szánalom, irigység, vetélkedés* és a *harag*.

Első rész. A szánalom.

(I. Hogyan támad fel bennünk?)

A szánalmat mást erő ártalom támasztja fel, ha ez olyan valakit ér, aki igazságtalanul szenved. Nincs senki ugyanis, hacsak nem viaszból van a lelke, akit egy apagyilkos vagy egy áruló büntetése megindítana.⁷⁸⁹ Nagy erő szokott ebben a szenvedélyben lenni, s valahányszor a művész művészete és igyekezete a bajok súlyával mintegy összejátszik, nagy hatást gyakorol. Mert kifinomult ez az indulat, és ahogyan erőszakkal, paranccsal nem lehet elnyomni, úgy nem is mindenfajta, és nem is akármilyen súlyos bajok megjelenése éleszti fel. Óvakodjék tehát mindenki olyan ártalmakkal, melyek romboló és megsemmisítő erővel

⁷⁸⁷ Így szól Euripidesnél:

Ha nekem most először gyászos nap virradna fel,
Nem olyan zúgolódva hajóznék a nyugtalan tengeren,
lenne ok a fájdalomra; ahogyan csikók, ha zablát
vetnek rájuk, az újszerű, váratlan érintéstől nyugtalanná válnak,
– De már túljutván a gondokon, megtorpanok.

[Az Euripidész-részlet idézett latin formája Cicerónál olvasható: CICERO, Marcus Tullius, *Tusculanae disputationes*, III. XXVIII. 67.]

⁷⁸⁸ L. I. Tusc. Quaest.-ből. [Uo., III. 83.]

⁷⁸⁹ L. IV. Quaest. Tus. [Uo., IV. 18.], és: A gaztettek rútsága lehetetlenné teszi a szánalmat, mondja Tacitus. Azokat kell szánni, akik a szerencse forgandósága, nem pedig saját vétküik miatt szenvednek. [TACITUS, Publius Cornelius, *Annales*, XI. 32.]

bírnak (Arisztotelész ἀναιρέτικᾶ-nak hívja ezeket),⁷⁹⁰ hevesen szembeszállni: ilyenek a betegségek, testi bajok, és minden ártalom, mely vagyonunkat, testünket vagy lelkünket érheti. Erejük növekedhet a szereplők, helyszínek, idők, cél és mód vele összefüggő körülményei révén. Látnivalóan akkor, hogy ha az, aki szánandó, egyszersmind ártatlan, ha nemes, ha bölcsességéről, erényéről vagy életének más díszeről híres, illetve ha méltatlan, vagy jótette által lekötelezett emberek miatt szenved. Vagy mit mondjak arról, ha olyan időben és helyen szenved sérelmet, amely nehézségeit tovább növeli? Vagy ha szenvedésének olyan nézői akadnak, akiket a legkevésbé se szeretett volna? Vagy a legkevésbé sem alkalmas helyen történik mindez? Vagy olyan időszakban, amikor nem is gondolta volna?

Nem kívánom ezt aprólékosan tovább folytatni; könnyedén kitetszik ugyanis, mi növeli meg leginkább a szenvedést. Az isteni Ambrosius megváltónk előhírnökét, a táncosnő kívánságára lefejezett Jánost több szint alkalmazva jeleníti meg. A táncosnő jutalma a próféta halála. Hogy mitől borzadjak meg előbb, nem tudom. Ki ne gondolta volna azt, midőn azt látta, hogy a lakomáról a börtönbe küldenek futárt, hogy a próféta szabadon eresztését adták parancsba? Ki ne vélte volna azt, mondom, midőn hallotta, hogy Heródes születésnapja van, és ünnepi lakoma, s a leánynak szabad választás adatott, hogy megkapja, amit akar, hogy ne azt kívánta volna, hogy Jánost szabadítsák ki? Micsoda kevercse ez kegyetlenségnek és gyönyörnek? Gyásznak és kéjnek? A prófétát fejvesztésre viszik a vendégség idején, a vendégség alatt adott parancsra, amely nem alkalmas még a felmentésre sem. Lefejezik karddal, és fejét odaviszik egy tálon. Ez a kegyetlenség eledele kellett legyen, hogy az ételektől már eltelt vadságot jóllakassa. Nézd meg jól, Király, ezt a te lakomádhoz méltó látványt! Nyújtsd ki jobbodat, nehogy valami hiányozzon kegyetlen dühödnek, hogy ujjaid között csoroghassanak le a vérpatakok! És mivel nem fog tudni eltelni az étkekkel éhed, sem a serlegek nem tudják csillapítani hallatlan kegyetlenséged szomját, idd a levágott fej csurgó ereiből előfolyó vért! Nézd a halálában is vétked tanúsító szemeket, melyek elfordulnak a gyönyörűségek látványától! Lecsukódnak szemhéjai, nem annyira a halál miatt, mint a fényűzéstől elborzadva; az a vértelen, arany száj, melynek ítéletét nem voltál képes elviselni, elnémul, mégis félsz tőle; nyelve pedig, mely még a halál után is be szokta tölteni életbeli szolgálatát, mozogva, jóllehet a mozgatótól, ítéletet mond fajtalanságod felett.⁷⁹¹

(II. Ha a szánandó embert erő ártalmak távoliak, segítségül kell hívni a fantáziát sajátos jelek és képek által.)

Könnyyű és alkalmas a szánalom felkeltésére vezető út, midőn ha másik embert éri ártalom, és a szenvedő nem vétkes; vagy az ártalom önmagában véve sötét és gyászos dolog; vagy midőn a szánandó ember előttünk áll. Mikor pedig a másik ember fájdalma, mint tárgy, távol esik tőlünk, segítségül kell hívni a fantáziát, ahogyan korábban tanítottam, az ikonikus megörökítés révén, hogy az mindazon rosszat, ami a másikat aggasztja, űzi, lelkünknek bemutassa. Sokat használ ennek az ügynek, ha a szánandókat megszólaltatjuk. Mi lenne, ha hallhatnám Jákob pátriárkát, miután megkapta József halálhírért, és elhitte, s siratta őt.⁷⁹² Vagy Sedeciát, Júda királyát, mikor Nabukodonozornál elítélve utoljára szól fia-

⁷⁹⁰ [ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, II. IX. 8.]

⁷⁹¹ Lib. III. De Virgin. [AMBROSIUS, *De Virginibus ad Marcellinam sororem suam libri tres*, III. VI. 29–30.]

⁷⁹² L. Philo. Lib. de Joseph. [ALEXANDRIAI PHILO, *De Josepho*, V. 22. A pátriárka beszédét idézi az alábbi jegyzetben is hivatkozott CAUSSIN, Nicolas, *i.m.*, VIII. XLV. 550.]

hoz?⁷⁹³ Valahányszor Cicerót a bajkeverő Milóval beszélni hallanám, meg kellene rendül-
nöm egész elmémben és lelkemben.⁷⁹⁴

A szív hevesebb szenvedélyének felkeltésére szoktuk összevetni a balszerencsét, mely
fenyeget, a hajdani jószerencsével. Mert a legnagyobb szerencsétlenség virágzó, szerencsés
állapotból esni a nyomorba, és az élet effajta változását a szemek elé tárni. Azon az éjszakán,
amikor a görögök lerohanták Tróját, az alvó Aeneasnak úgy tetszett, mintha Hektórt látná,
gyászban, könnyeket ontva, megszagatva szakállát, vértől meredt hajjal, lábán, egész tes-
tén sebekkel; és ahogyan a falak körül hurcoltatott, véres portól feketéllve:

Ó, mily szörnyű volt! mily egész más, mint az a Hectör,

Hajdan Achillés fegyvereit ki felöltve feszített

És danaók bárkáit phryg tűzzel borította!⁷⁹⁵

Már nem is emlitem Niobét, aki a legszerencsésebb anyának tűnhetett volna, ha nem
kellett volna annyi tetemet egyszerre maga előtt látnia, ahány gyermeke volt.

Mennyire más Niobe Niobe, mint volt azidőben,

hogy Leto oltáraitól tovauzta a népét,

s végig a városon át göggel ha vonult, irigyelték

mind az övei – az ellenség is szánta szegényt már!

Omlik a hült tetemekre, nem is néz sorra se rendre,

osztja szülőtteinek végsőkját.⁷⁹⁶

Látom Jeruzsálemet, az egykor oly nagy és virágzó várost, mely annyira különbözik haj-
dani magától, midőn már a római hadsereg kitombolta rajta magát! Hol van ama hatalmas
Jeruzsálem? Hol Sion ékessége? Hol a csodálatos templom? Hol a szentek szentje, melybe
egy évben egyszer lép be az isteni áldozatra készülő főpap? Fájdalom! Most mindezt porba
döntve az ellenség gyalázza, bűnös lábbal tiporja – –. Így kezd szánalomra indítani minket
Hegeszipposz.⁷⁹⁷

*(III. Akkor tudjuk a legnagyobb szánakozást kelteni, mikor mások szenvedésének látványát
megjelenítjük.)*

De miért folytassam ezeket? Mások szenvedése, ámbár tőlünk távol zajlik, akkor szomorít-
ja meg leghatásosabban lelkünket, midőn azt valamely képzet segítségével megjelenítjük.
Mi az, amivel Brutus a legvadabb ifjakat és az egész fiatalságot a jól felfegyverzett Tarquinius
ellen harcra készítette, a királyság megdöntésére, a királyi hatalom eltörlésére rávette, feltü-
zelte? Lucretia tetemét, kihozva a házukból, a fórumra vitték, és e dolog szokatlan volta s a
méltatlankodás révén felizgatták az embereket, hogy maga helyett mindenki a királyi vétket
és erőszakot panaszolta.⁷⁹⁸ Nem leszek hosszadalmasabb e tárgyban, mivel erről már koráb-
ban bővebben szoltam; egyedül Szophoklész darabját, az Elektrát hoznám elő, melynél nem
is tudom, mi lehetne hatásosabb. E királyi szűznek egy urnát adnak, s szentül meg van
győződve, hogy az bátyjának, aki számára különösen kedves volt, Oresztésznek a hamvait

⁷⁹³ Causs. Lib. VIII. [A jelenet: 2 Kir 25,7; CAUSSIN, Nicolas, *i.m.*, VIII. XLV. 549.]

⁷⁹⁴ Orat. pro Milone. [CICERO, Marcus Tullius, *Pro T. Annio Milone Oratio.*]

⁷⁹⁵ Aeneid. II. [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, II. 274–276. Lakatos István fordításában.]

⁷⁹⁶ Metamorph. Lib. VI. [Publius OVIDIUS Naso, *Metamorphoses*, VI. 273–278. Devecseri Gábor for-
dításában.]

⁷⁹⁷ Látni lehet in Biblioth. PP. [PSZEUDO-HEGESZIPPOZS, *De bello Iudaico et Urbis Hierosolymitanae
excidio, Coloniae, 1559. 699.*]

⁷⁹⁸ Livius Lib. I. Cap. LIX. [LIVIUS, Titus, *i.m.*, I. 59.]

tartalmazza. Átveszi, kezeiben tartja, csókolgatja, és nem késik könnyeivel elárasztani. Ó, maradványa – mondja –, számomra minden ember közül a legdrágábbnak! Ó, bátyám életnek drága hagyatéka! Hogyan kaptalak vissza téged, Oresztészem! Mennyire másként, mint ahogy az atyai házból virágzó ifjúként távoztál. Most téged, én szerencsétlen, ugyanazon kezekkel, mint hamvat, üres költeményt, semmit tartalak! – Igen gyászos látvány, nővérnek messze legkeserűbb panaszai, sóhajai ezek; s mikor ezeket átélem, szívemnek kénytelen feloldódni, s szememből könnyeket kell hullatnom.⁷⁹⁹

(IV. Mire kell a legjobban ügyelnie a művésznek?)

Az ember természetéből fakadóan irgalmas állat – mondja Antoninus császár.⁸⁰⁰ Midőn ugyanis szerzőnk a szerencse és a szenvedés mindenfajta viszontagságaival szembesít minket, és felmutatja a szenvedést, mely részint a javak hiányából, részint az előrontó ártalmak viharából, mindennapi balesetekből fakad, megtanítja kebelünket arra, hogy mások bajainak is feltáruljék, sőt, nyitva álljon és meglágyuljon azoktól. Ezért ha rátermett a művész, azaz ha tekintettel van a következőkre: Milyen szerepet és kik előtt játszik? Mi a célja a tárgynak? És ha látja, hogyan fogjon hozzá mások szenvedésének bemutatásához, és a végén hogyan kell a legjobb módon lezárni azt, s meddig lehet e tárgynál időzni, hogy ne támaszszunk unalmat és csömört; és ha teljes mértékben elkerüli, hogy rideg vagy ízetlen legyen, hanem úgy tűnjék, hogy egész műve a valóságból vett, megtörtént esemény: akkor az is megtörik a szájalomtól, aki nem akar. Ha az ártalom már önmagában is gyászos, további dolgokat és személyeket nem kapcsol hozzá; mert ezzel nem növeli, hanem megtöri a szájalommat, és az idegen díszről súlyát veszti a mű. Ha a festők Philoktétész fájdalmát⁸⁰¹ vagy Athamasz őrjöngését⁸⁰² úgy, ahogy volt, lefestik, az épp elég.

Második rész. Az irigységről.

(I. Az irigység lakhelye és szerepe.)

Mikor először kezdtem gondolkodni az irigységről, úgy tűnt nekem, hogy egy házba vezetnek, melyet félreeső völgyben, egy barlangban helyezett el a szellemdús építész, Ovidius: gyászos, homályos, mocskos és rideg, napnak és szélnek áthatolhatatlan, közel az alvilághoz, melyet az örökös rettegés kerít körül. Az ajtó előtt álltam; ami azonban roppant nagy volt, s láttam belül az irigységet, amint viperahúst eszik.

Sápadozik rút képe, soványra van aszva a teste,
két szeme kancsin néz, fogait rőt rozsdá rutítja,
melle epétől zöld, mérges nyál ömlik a nyelvén,
nincs nevetése, hacsak nem lát mást küzdeni kinnal,
álma sosincs, örökös virrasztó gond dühösíti;
hogya szerencsést lát, szomorú, sorvasztja e látvány.

⁷⁹⁹ Fordulj magához Szophoklészhez. Hosszú nála a bajok sora.

⁸⁰⁰ Herodianusnál. [HERODIANUS, *De Imperatorum Romanorum praeclare gestis.*] És Juvenalis Sat. XV. Maga a természet is nyilvánvalóvá teszi, hogy az Emberi fajnak lágy Szívet adott. [JUVENALIS, *Decimus Iunius, i.m., XV. 131–132.*]

⁸⁰¹ [L. 752. jegyzet.]

⁸⁰² [Athamasz: görög mitológiai alak, orkhomenoszi király. Héra örületet bocsájtott rá, mert második felesége, Inó befogadta Zeusz fiát, Dionüszoszt. Tébolyában fiát, Learkhoszt szarvasnak nézte, és lenyilazta. L. Publius OVIDIUS Naso, *Metamorphoses*, IV. 481–530.]

Másokat egyre emészt, s ugyanakkor emészti magát is; önnön bűnhődése.⁸⁰³

(II. *Mik a sajátságai?*)

Az irigység, jobban mondva irigykedés⁸⁰⁴ tudniillik olyan gond, és igen ocsmány s keserű fájdalom, mely mások ügyeinek szerencsés alakulásából ered, még ha azok semmiféle kárt nem is okoznak nekünk. Szörnyű varázslat, mivel benne a jó dolgok rosszakká válnak, és belőle a jók örömet, az irigyek kínszenvedést nyernek. Mi lehetne méltánytalanabb és viszsásabb dolog ennél? Ezért látjuk, hogy az Irigy magát nagyszerűleg kiemeli, másokat pedig minden erejének lehetséges megfeszítésével lealacsonyít; előtte semmi sem nemes, semmi sem tiszta.⁸⁰⁵ Aggódva fél, nehogy valaki fölé kerekedjen, és ragyogását, melyet saját magából eredőnek vél, elhomályosítsa. Akit az Irigység tart hatalmában, nem szab határt megjegyzéseinek, ellensége marad mások erényének és boldogságának. Ez annál inkább megveendő számára, mivel az erény, még az ellenségben meglévő erény is, gyönyörködtet.

Vajon melyik Isten kötötte össze kiengesztelhetetlen rokonsággal a Szerencsét és az Irigységet? ki parancsolta a kibékíthetetlen istennőknek, hogy örökre háborúzzanak? vajon egyetlen otthont sem fog megjelölni, melyet ez nem ilyen görbe szemmel néz tovább, és nem zavarja meg kegyetlen jobbával örömét?⁸⁰⁶

Ez az, ami Pompeiust és Caesart a polgárháború közepette egymás ellen fordította. Mindkettejük híres volt, és az emberiség emlékezete szerint a legnagyobb nagyok közé való. De saját magát mindegyik kisebbnek vélte a másíknál, mivel napról napra ragyogóbb lett a másik híre: a versengő erény ösztökélte őket. Pompeiust eredményeinek haszna és sokasága, Caesart kemény lelkierije; amazt korábbi győzelmei, ezt az emberi természetet és a hihetőséget meghaladó bátorsága emelte ki; amazt haditudománya és szerencséje, emezt terveinek sokasága, ambíciója és dicsvágya buzdította: s az irigység mindkettejüket éjjel-nappal ösztökélte, hiszen

Nem akadhat már senki Caesarnál előbbre való,
vagy Pompeiusszal egyenrangú.⁸⁰⁷

(III. *Az emberekben gyakorta előforduló érzés ez.*)

E hiba mindennapos és igen elterjedt; mivelhogy az erény és boldogság kísérője mindig az irigység. Nincs olyan nagy boldogság, amely a rosszindulat fogait el tudná kerülni: a gazdagság mások számára veszteség, a bőség keserv, a halhatatlan hírnév gyász. – egyedül a szerencsétlenség nem vonzza az irigységet.⁸⁰⁸ Ha most az emberek erkölcsaire és szokásaira

⁸⁰³ A Metam. II. könyvében. [Publius OVIDIUS Naso, *Metamorphoses*, II. 775–782. Devecseri Gábor fordításában.] – Vésd össze Vergiliusszal, az Appendixben. Bajokkal emésztő irigység – [Publius VERGILIUS Maro, *De Livore seu Invidia carmen hendecasyllabum* – az *Appendix Vergiliana* tartalmazza.]

⁸⁰⁴ Mert az Irigység kifejezés nemcsak arra használtatik, aki irigyel, hanem arra is, akit irigyelnek. Cic. L. IV. Tusc. Quae. [CICERO, Marcus Tullius, *Tusculanae disputationes*, IV. VII. 16.]

⁸⁰⁵ Nézd meg, Ajax miként kisebbíti Ulyssset, és dicsóíti saját magát L. XIII. Met. [Publius OVIDIUS Naso, *Metamorphoses*, XIII. *Vita Achilles fegyvereiért. Ajax.*]

⁸⁰⁶ Statius [STATIUS, Publius Papinius, *Silvae*, V. 137–141.]

⁸⁰⁷ Lucanus Lib. I. Pharsal. [LUCANUS, Marcus Annaeus, *Pharsalia*, I. 125–126.]

⁸⁰⁸ Valeri Max. Lib. IV. [VALERIUS MAXIMUS, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, IV. 4.7 ext.2.]

utalhatok, akkor úgy látom, leginkább azon szenvednek e rossztól, akik közel egyezők, hasonlóak, vagy életkörülményeik egymáséihoz közel állnak. A kincse törekvő szomszéd-dal a szomszédja verseng, fazekas a fazekas iránt gyúl irigységre, ács az ácsot, koldus a koldust irigyli, kántor a kántort.⁸⁰⁹ Vajon a nemzetek, rokonok, költők, filozófusok, jogtudósok, hadvezérek, szenátorok, gazdagok, hatalmasok köreiben nemde nagyobb versengés szokott lángolni egymással, mint a különböző rendű-rangú emberek között? Kor, nemzeti hovatarozás, tudás, méltóság, szerencse, dicsőség, hírnév és hasonlóak valamennyien az irigység gyújtófáklyái. A nemzetek közötti versengés kapcsán a rómaiakat és a kárhágóiakat idézem fel; és ha valaki körülnéz egyes tartományokban, a tudományokban, művészetekben, nem tud nem így vélekedni: a hasonló irigyli a hasonlót, és a halandók természetébe van oltva, hogy mások pillanatnyi hasznára rossz szemmel nézzünk, és a szerencsét senki inkább nem hajhássza, mint aki magát hátrányban lenni látja.⁸¹⁰

(Az alkotók számára a leginkább veszélyes)

Mivel pedig más javai mindig nagyobbak tűnnek, mint amekkorák valójában,⁸¹¹ nő az irigység, e dögvészes szenvedély, amely csak abból a szempontból igazságos, hogy szerzője és szülője kárára egyaránt kegyetlenül dühöng:

Siculus irigységénél tirannosz még nem talált nagyobb kinszenvedést.⁸¹²

Magamagával szemben találékony és folytonosan kínzó; magamaga ellen dühöng, nem tudja abbahagyni úgy, hogy ne térjen vissza mindig, és hatalmas ereje van önmaga szétmargolására. Bárcsak nyílna rá szemük az irigyeknek minden országra, hogy valamennyi ember boldogsága kínozza őket! – kívánta Seneca.⁸¹³ Mélyből a magasra, magasból a legragyogóbbra tekint, és mintegy viperamérget kotyvaszt saját szívében. Most titokban, rejtett utakon és a lehető leggyalázatosabb mesterkedésekkel tépdesi mások hírnevét. Majd rejtekeiből kitörni indul, megtámad egy igen tekintélyes embert: sem Homérosz hírét, sem Démoszthenész erejét, sem Cicero gazdagságát, sem Platón fenségességét, sem Arisztotelész tudományát nem kímélik az Arisztarkhoszok, Momoszok és Zoilusok.⁸¹⁴ Ők minden ha-

⁸⁰⁹ Hesiod. Ἔργα, καὶ ἡμέραι. [HÉSZIODOSZ, *Munkák és napok*.]

⁸¹⁰ Tacitus Hist. Lib. II. [TACITUS, Cornelius, *Historiae*, II. 20.]

⁸¹¹ A szomszéd földjén mindig dúsabb a vetés, a szomszéd nyája mindig jobban gyarapszik – mondja Ovid. L. I. de Arte. [Publius OVIDIUS Naso, *Ars amatoria*, I. 349–350.] – Lásd Plin. Hist. Natur. Lib. XVIII. Cap. VI a mérgezéssel gyanúsított parasztról. [Caius PLINIUS Secundus, *i.m.*, XVIII. VIII. 41–44.]

⁸¹² Horat. Lib. I. Ep. II. [Quintus HORATIUS Flaccus, *Epistulae*, I. II. 57–58.]

⁸¹³ [A florilegiumok egy része Szokratésznek tulajdonítja a mondást, pl. a jezsuita Theophil Raynaud által kiadott *Raymundi Jordani Idiotae opera omnia*, Paris, 1654, *Oculus mysticos*, VIII. II. 5. 513. Ahol Senecának tulajdonítva bukkan fel, ott is szöveghely megadása nélkül, pl. Hugonis de Sancto Charo ... *praedicatorum tomus tertius, in libros proverborum, ecclesiastae, Cantorum, sapientiae...*, Venetiis, 1703, 82.]

⁸¹⁴ [Szamothrakéi Arisztarkhosz (? Kr.e.220–? 140) az alexandriai könyvtár könyvtárosa, grammatikus, a homéroszi eposzok első jegyzetelt kritikai kiadásának elkészítője, aki e szövegeket legendásan kritikussal szemmel nézte; Momosz – mitológiai alak, az Éj (Nüx) fia, a rosszindulatú, gúnyos kritika megtestesítője, Platón *Államának* VI. fejezetében is ebben a minőségében emlegeti Glaukón, de felbukkan Francis Bacon, Jonathan Swift és más újkori szerzők műveiben; Zoilus (Kr.e.400–320 körül) görög grammatikus, cinikus filozófus, a Homeromastix melléknevet kapta, mivel könyvet írt Homérosz műveinek hibáiról, hasonlóképp Platónról is.]

landó között a legszerencsétlenebbek, mivel másoknak csak a maguk bajai fájnak; az irigyek pedig a saját bajaik mellett mások javán is keseregni törekednek. Szánalomra méltóak lennének, ha büntetésüket vétkükért meg nem érdemelték volna. Irigységük ellen semmit sem használ, ha megmondják nekik az igazat; mások javaiból fakadó fájdalomuknak egyetlen gyógymódja, ha ama javakra nem úgy gondolnak a továbbiakban, mint máséra.

Az irigységet akár tétlenségből, akár szerencsétlenségből adódóan nem kerülheted el; mert ha ettől megmenekülsz, akkor te válsz megvetetté: ami pedig bizonyosan igen nehéz dolog. Az irigység követi a nagy jellemet és boldogságot, mint árnyék a testet. Mi jobb, nélkülözni vagy elszenvedni az irigységet? Sírt ama görög, és sorsa felől keményen panaszkodott, hogy semmit soha úgy nem végzett, hogy abból irigység támadjon.

Dicséri, szereti, dalolja Rómám könyveimet,
Minden ölben, minden kézben ott vagyok.
Ím, pirul ez, sápad, döbben, ásít vagy gyűlöl;
Ezt akarom: így tetszenek magamnak dalaim.⁸¹⁵

Harmadik rész. A vetélkedésről

(I. Milyen indulata a léleknek a vetélkedés?)

Jobb ennél az a lelki fájdalom, mely ugyan, akár az irigység, mások javaiból fakad, azonban nem mert nekik szerencsájuk van, hanem mert nekünk nincs. Vetélkedésnek nevezik ezt, s mivel az erények követésére sarkall, jó és dicséretes. Nagy Sándor, a makedón, látva Akhilleusz sírját, könnyezni kezdett a dicsőségre való törekvés, a virtusban való vetélkedés miatt, és boldognak mondta, mert megadott neki, hogy dicsőségének hirdetője Homérosz legyen.⁸¹⁶

Ami kitűnik, az ki van téve a vetélkedésnek, legyen az tudás, bátorság, erény, tisztesség, dicsőség. Híres és tevékeny családból születél? Gondold meg, ki leszel, mely helyen – figyelmeztet Tullius –,⁸¹⁷ mivel tartozol a római népnek, mivel őseidnek. – Körülállnak téged a legnagyobb tekintélyek, melyek nem hagynak téged megfélemlkezni családi dicsőségedről; akik téged éjjel és nappal figyelmeztetnek, hogy atyád volt a legbátrabb, nagyapád a legbölcsebb, apósd a legtekintélyesebb. Amiért is ha atyádnak, Glabrionnak erejét és keménységét megkapnád, hogy ellenszegülj a legmerészebb embereknek; ha nagyapádnak, Scaevolának okosságát, hogy előre lásd a csapdákat, melyeket neked és az ő híruknek készítenek; és mellé még apósdnak, Scaurusnak állhatatosságát, hogy senki se tudjon elmozdítani igaz és bizonyos ítéletedtől; akkor megértené a római nép, hogy a feddhetetlen és igen tisztességes praetornak, és válogatott tanácsának ártó vádlott esetében a pénz nagysága nagyobb jelentőségű a bűn gyanúja, mint a jólétre való gond szempontjából. Szemeink előtt vannak a hűség, a bátorság, a bölcsesség, a mértékletesség és más erények példái, melyekkel mások maguknak, a polgároknak, a Hazának, a Fejedelmeknek és Istennek érdemeket szereztek, és kiérdemelték a halhatatlanságot. Ezt kövessétek ti, akik a méltóságot, dicsőséget keresitek. Ezek a nagyszerűek, az isteniek, a halhatatlanok, ezeket követi hírnév, ezek maradnak fenn az utókorra.⁸¹⁸

⁸¹⁵ Martialis. Lib. VI. [MARTIALIS, Marcus Valerius, *Epigrammaton libri*, VI. 60.]

⁸¹⁶ [PLUTARKHOSZ, *i.m.*, I. *Alexandrosz*, 15.]

⁸¹⁷ Act. I. In Verrem. [CICERO, Marcus Tullius, *In Verrem*, I. 17.]

⁸¹⁸ Cicero pro Sextio. [UÓ, *Pro P. Sestio oratio*, XLVIII. 102.]

(II. Mekkora a jelentősége?)

Miért vannak a görögöknél és a rómaiaknál olyan híres hadvezérek, olyan törekvő katonák, olyan sok bölcs? A vetélkedés teszi. Themisztoklész az atyja, mivel szabadosabban élt, és a család ügyeit elhanyagolta, kitagadta. Themisztoklész ezután kezdett népe példaira felnézni, és serdülőkora számos hibáját eltörölte érényeivel, annyira, hogy senkit sem tartottak nála többre az athéniak közül, sőt, vele egyenlőnek is csak keveseket.⁸¹⁹ Ki ne hallott volna Démoszthenész virrasztásairól? Fájt neki, valahányszor a mesteremberek hajnalig tartó szorgalma felülkerekedett rajta.⁸²⁰ Sarkantyú a vetélkedés az emelkedett és nehéz dolgokra; és akit egyszer ösztökélni kezdett, az olyan törekszik lenni, mint akivel vetélkedik. De nem minden lélek kész arra, hogy a maga számára követendőnek tartsa ama dolgokat, melyeket ősei, vagy rokonai, vagy ismerősei, vagy nemzete, vagy városa erényük révén megszerezve eléje állítottak; hogy a jótettek sarkallják, valódi dicsőségre és hírnévre tüzeljék; és mások diadalai csak megerősítsék ebben. Nemes vérűnek és tisztas keblűnek kell lennie, aki akár az ösztökélését, akár a tüzet megérzi a vetélkedésnek, s általa hasonló szerencsét és dicsőséget küzd ki magának; aki magát mások hasonló törekvései közepette nem irigyként, hanem vetélkedőként, nem lebecsülve, hanem dicsérve, nem ellenségesen, hanem jóindulattal viseli.

Az ékesszólás ugyanazon dicső híréért két kiváló férfiú versengett, Hortensius és Tullius,⁸²¹ olyan hévvel, melynél lángolóbb nem lehet: egyiket a másik példája, de különösen Cicerót Hortensius dicsősége tüzelte. Hortensius Ciceró, mint korban és gyakorlatban előtte állót követni, Cicerót Hortensius életkori különbségüknél nagyobb mértékben felülmúlni törekedett. Ki ne félt volna, vagy várta volna, hogy törekvéseik oly heves és éles versengése irigységet, féltékenykedést, viszályt szül? Mégis, a legbizalmasabb viszonyban voltak, és akkor is barátok maradtak, amikor egyes ügyekben vagy ítéletekben nem értettek egyet. Úgy gondolták, dicsőséges dolog ugyanazon ügyben vetélkedni egymással úgy, hogy nem mint ellenfelek, hanem társak, nem a másik dicsőségére féltékenyen, hanem a dicső munkában osztozva viseljék magukat. Nemcsak sosem akadályozta Tullius Hortensius előmenetelét, vagy Hortensius Ciceróét; hanem ellenkezőleg, mindig segítette egyik a másikat, osztozva, figyelmeztetve, kedvezve egymásnak. Barátságukat és bizalmas viszonyukat a köztársaság különböző, és a konzulátus legfőbb tisztségeit viselve kellemes társalgás, sokféle kötelezettségük egyeztetése és minden döntésük közös megbeszélése révén életük legvégéig szentül őrizték és ápolták.

Negyedik rész. A haragról.

(I. A harag ikonikus megjelenítése.)

A fájdalom mindennemű hajtásai közül a legerősebb a harag. A többiben ugyanis van valamelyes nyugalom és szelídség; de ez a rossz szenvedély teljes egészében izgalommal teli, heves, tüzes, a fájdalmat megbosszulandó csapásra vágyik, s míg másnak árt, magával nem gondol. Lássuk tehát megjelenésének természetét. Lángolnak és villognak a szemek, az

⁸¹⁹ [PLUTARKHOSZ, *i.m.*, I. *Themisztoklész*, 2. írási erről a hagyományról, de egyben felül is vizsgálja azt. A forrás: Cornelius NEPOS, *i.m.*, *Themistocles*, 1.]

⁸²⁰ L. Cic. L. IV. T. Q. n. XIX. [Uő, *Tusculanae disputationes*, IV. XIX. 44.]

⁸²¹ [Quintus Hortensius Hortalus (Kr.e. 114–50) római szónok, Ciceróval való viszonya korántsem ilyen egyértelmű, miután a Verres-perben alulmaradt vele szemben, később együtt dolgoztak ugyan, de emögött nem valószínű, hogy baráti viszony is volt. Vö. MACROBIUS, *Saturnalia*, III. XIII.1–4.]

egész arc vöröslik a kebel legmélyéről előáradó vértől, az ajkak remegnek, a fogak csikorognak, felmered és – borzolódik a haj, elakad a lélegzet, és a görcsbe csavarodó ízületek csikorogásának zaja, sóhaj, nyögés és néhány kiejtett szó tör elő. A kezek gyakorta összecsapva, a lábak a talajon dobogva, az egész test izgalomban, fenyegetően, ránézni is szörnyű, az eltorzuló, felfúvódó vonásoktól ijesztő az arc. Nem is tudod eldönteni, e vétkes szenvedély utálatosabb vagy csúfabb-e? A többit el lehet rejtteni, rejtekben táplálni; a harag eltör, kiül az arcra, és minél nagyobb, annál nyíltabban forr.⁸²² Mit gondolsz, milyen lehet a lelke a keblében annak, akinek a külső képe ilyen rút? Nincs itt semmi helyénvaló, sem megfontolt vonás; az elme és a lélek egy betegséggel, mintegy örülettel küzd: szükségszerű ugyanis, hogy a haragtól, mint kemény zsarnoktól menekül az értelem.

(*És változatai.*)

De nem mindig ilyen a harag. Néha illékonynak látjuk, mely olyan gyorsan elül, amilyen gyorsan feltámadt. Vannak, akik epésnek mondják, ez tullius számára az *indulatosság*. Máskor súlyában és időtartamában is nagyobb, és a bosszú valamennyi alkalmára lecsap, s csak akkor nyugszik meg, mikor látja, hogy az ellenség elnyerte büntetését. A harmadik fajtáját *dühnek* nevezném: vaktában jön, esztelen, minden tanács lepereg róla, őrzöngő, és ha nagyon felbőszült, semmilyen büntetés nem elég neki, hanem mint Akhillész Hektór tetemén, dühöng. Vagy mint Dionüsziosz, aki a pannonok egy bizonyos vezére, Niketa tanúsága szerint a halottak csontjaiból emelt győzelmi emléket, és tombolva táncolt a szerencsétlenek vérében tapodva.⁸²³ Vagy amit, úgy tudjuk, a júdeaiak csináltak, hogy a felkoncoltak húsát vértől csöpögő zsigereikkel együtt megették. A kegyetlen őrzöngés a legszörnyűbb, nem emberi, hanem a legvadabb vadállatokra valló bűn.

(*II. Ugyanez életszerű képekkel bemutatattatik.*)

Hallom, hogy a hatalmas Jarba, Afrika Királya, mivel Didonak jobban tetszett nála a trójai vezér, haragra lobbant, és ellene Juppiter oltára előtt, az Isteni hatalmak jelenlétében minden hamis vádját, a legnagyobb megvetéssel, kiöntötte.⁸²⁴ Hallom a szánalomra méltó Priamust, bár már a halál karjában van, mikor meglátja fiát, Politészt maga előtt, lábainál a kapott sebtől halálba hanyatlón, e gyilkosság miatt a dühöngő Pürrhoszra büntetést könyörög az égtől.⁸²⁵ Hallom, amint a fóníciai asszony szerte az egész városban őrzöng, hallom saját jótetteit felhányni, vendégét kiáltással, fenyegetésekkel, veszedelmekkel, elrettentéssel kemé-

⁸²² Seneca. [SENECA, Lucius Annaeus, *Ad notatum de ira*, I. 5.]

⁸²³ NICETAS, Choniatius, *Imperii Graeci historia*, ed. Wolff, Hieronymus, Vignon, 1593. V. 1. A Dionysius név a Denes görög változata itt.]

⁸²⁴ „Fél-férfi legényei élén

Most is ez a... ez a kenceficés, e Paris, ki kobakján

Maeoni mitrával máskál mindig, melyet állán

Úgy köt meg, nézd, élvezi zsákmányát.” Aen. IV. [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, IV. 215–217.

Lakatos István fordításában.]

⁸²⁵ „Hát ha e rémtettet, ha e bünt – ordít fel – az égben

Van még számontartani és meglátni igazság,

Isteneinktől kapj méltó hálát te jutalmul,

Hogy gyerekem vesztét végignéztetted e szemmel,

S szörnyű vétkeddel szennyet szórtál a szülőre.” Aen. II. [Uo., II. 536–540. Lakatos István fordításában.]

nyen becsmérelni.⁸²⁶ Hallom, ahogy Aeneas, hazája végső veszedelmében Heléna ellen, merthogy egyedül ő lenne a baj oka, bosszút és halált követel őrzöngő elmével. Ez láthassa viszont épségben az ősi Mycénaet? *Ez menjen Spártába, királynóként diadallal!*⁸²⁷ Hallom Marcus Tullius – aki ebben a dolgában nem az én Tulliusom –, amint a legsúlyosabb szidalmakat és becsmérést zúdítja a consuli férfiakra, Pisora és Gabiniusra, és őket, miközben jelen vannak a szenátusban, sértésekkel, csúfságokkal és hamis vádakkal árasztja el, csaknem elborítja velük őket.⁸²⁸ Így felizgatva zaboláját vesztí a lélek, ezért nekem nem tűnik elvetemültségnek, ha ennek hatására átlépjük a határokat. Így aztán az egyébként tekintélyes férfiakat is, megzavarodván elméjük, amelynek az egész lélek feletti hatalom adatott a természettől, mértéket vesztvén elragadja a bosszúvágy, és ahogyan a leggonoszabbak szokták, abban gyönyörködnek, hogy látják ellenségeiket gyűlöletben, gyalázatban, bajban lenni. – Látom, ahogy Hannibál Sikhéusz hadvezér megölését látván, fejét rázza, és liheg a haragtól;⁸²⁹ ahogy vad tekintettel fenyegeti Héraklést Akhelousz,⁸³⁰ s ahogy Kakosz ellen feldühödik Héraklész lelkében, s fogát csikorgatja.⁸³¹ Látom, ahogy Medeát elragadja dühe, s a vad indulattól rázkódik feje, és mint a kölykeitől megfosztott tigris Gangesz ligeteiben, ide-oda rohan.⁸³² Látom, ahogy Turnus hadi kedve újra feléled, látván a szüzet menthetetlen szerelemtől égni, látom, amint szikrázik arca és keserű szeméből lángok csapnak elő;⁸³³ vagy ahogy Hekuba tüzeli magát a hűtlen Polümesztor ellen, haragjában kővé meredve. Keveredik benne a düh a gyásszal, zord, csörtet, megfélelkezve évei számáról a gaztevőre rohan, kitépi szemeit, vérebe merítve kezeit.⁸³⁴ Amit csak a haragtól hajtott emberek tesznek, az mind szükségszerűen vaktában történő, oktalan és teljesen elhibázott dolog; nem lehetséges ugyanis, hogy haragtól tüzelve értelmükre hallgassanak. Éspedig mi esztelenebb, mint az emberek ellen összegyűlt haragot egy vadállatra vagy élettelen lényre rázúdítani? – A harcias haragnak akkor telik be mértéke és ér véget, amikor bosszúvágya betelt, ekkor a fájdalom helyét elfoglalja a bosszú gyönyöre: mely szörnyű és vadállati.

(III. A lenézés és a megvetés a harag legnagyobb gyutacsá.)

A haragot ugyanolyan ártalmak okozzák, mint a fájdalmat; de az emberi életben nincs nagyobb gyutacsá a haragnak, mint a *megvetés* és a lenézés okozta jogtalan sérelmek: ezek lobbantják leginkább lángra a lelket. Igen rossz tudniillik, és tűrhetetlen azon emberek ambíciója, akik mások megvetéséből akarnak hasznot húzni, nagynek látszani és nagygyá lenni. Ezt okos és jó férfiú nagyon nehezen tudja elviselni. Bár nem gondolom, hogy bármi károm származna belőle, mégis nehezen viselem a telamoni Ajax pöffeszkedését és gúnyos gögjét, melyet az Akhillész fegyvereiért folytatott ama híres küzdelmében vetélytársára, Odüsszeuszra rázúdít. Nem volt olyan erős testileg Odüsszeusz, mint amilyen Ajax volt; de híres és kitűnő férfi volt. Lásd immár, milyen göggel fogadja őt a telamoni a vezérek körében:

⁸²⁶ Aen. IV. [*Uo.*, IV. 305–330.]

⁸²⁷ Aen. II. [*Uo.*, II. 577. Lakatos István fordításában.]

⁸²⁸ [CICERO, Marcus Tullius, *Post reditum in senatu; De provinciis consularibus.*]

⁸²⁹ Siculus Italus Lib. V. [SILIUS ITALICUS, Tiberius Catius Asconius, *Punica*, V.]

⁸³⁰ Metamorph. [Publius OVIDIUS Naso, *Metamorphoses*, IX.]

⁸³¹ Aeneid. VIII. [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, VIII. 222–246.]

⁸³² Seneca a Medea IV. kórusában. [SENECA, Lucius Annaeus, *Medea*, IV. 860–863.]

⁸³³ Aeneid. XII. [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, XII. 324–327.]

⁸³⁴ Metam. L. XIII. [Publius OVIDIUS Naso, *Metamorphoses*, XIII. 555–564.]

Nem tagadom, nagy a díj, de veszít értéke, ha érte
ő a vetélytársam: nem büszke, ha elnyeri, Aiax,
azt, s ha akármilyen nagy is, mit Ulixes vágya remélt már.
Ebben a percben, igen, nyertes lett ebben a perben,
mert ha legyőzöm is őt, tudják: velem állt viadalra.⁸³⁵

A dolog röviden így fest: nincs közöttünk olyan, aki ne törekedne és ne keresné a tiszteletet és a megbecsülést; és gyűlöljük, s mint egy kutyát, pestiseset kerüljük, ami csak nevünket megvetésbe taszíthatja. Ha tehát azt látjuk, hogy valaki megvet minket, ne jönnénk indulatba? Semmi más érvel nem érte el jobban Canuleius néprövidet, hogy a nép haragját és gyűlöletét a patriciusok ellen felszítsa.⁸³⁶ Ha keserű dolog, hogy a nagyobbak megvetnek, mennyire keserű lehet, ha az egyenrangúak tartanak kicsinynek vagy semminek, és néznek le? Visszaűzettek hazájukba, de még nem lettek megbabolázva a kárhágóiak, mikor a rómaiak azt követelték, hogy Hannibált adják ki: a rómaiak Hannibált, hódítójukat és félelmük okát, a bátrát, aki egy hadsereggel volt felfegyverezve. Ő, ahogy kellett, haragra gyúlva így szólt övéi tanácskozásán:

Kiadatásunkat kérjük, ó társak, és Fabius a hajóról láncokat
mutogat, s uraknak szólít minket haragjában a szenátus.

Ha unjátok, amit elkezdtek, és kárhozott fegyvereinkhez nyúlunk,

Az a Carinát a tengeren gyorsan vegyétek vissza;

Nem kések: különben, legyőzött jobbaitok nyújtsátok, hadd marcangolják.⁸³⁷

Csodálkozunk-e, hogy Juno a leghevesebb haragra gyúlt, mivel a danaók által meghagyott trójaiakat nem tudta elveszejteni, és egyetlen nemzettel oly sok éven át hadat kellett viselnie?⁸³⁸ A legnagyobb tüzet az gyűjtja bennünk, ha azon törekvésünket, erényünket ve-

⁸³⁵ Lib. XIII. Met. [Uo., XIII. 16–20. Devecseri Gábor fordításában.] Különböző változatai vannak, melyeket felsorolok. Aeneas Lausust megölve így szólt: Mégis nagy ember jobbától esel el. [Publius VERGILIUS MARO, *Aeneis*, X. 830.] Majd Tassus: Add legyőzött kezeid; elég dicsőség lesz az neked, hogy azzal dicsekedhetsz, velem harcoltál. [TASSO, Torquato, az idézet feltehetően *A megszállított Jeruzsálem című eposzából származik.*] Vagy finoman a Francia Szónok Bourbon Lajos halotti beszédében: Akkora a mi Hősünk dicsősége, hogy még ellenségeinek sem kell szégyellniük magukat, ha általa győztek le. Ugyanezen mondatra már rálelt előtte Constantinus dicsőítője, mikor azt mondta, hogy Maxentius a Tiberisbe ugrott, nehogy olyan csúf különlegesség vagy halálnak ilyen híre maradjon fenn róla, hogy egy bátor férfi kardjától, lándzsájától esett volna el. Hasonlóan Nazarius Constantinus panegyricusában. [NAZARIUS, *i.m.*]

⁸³⁶ A patriciusok sem a konzulátus, sem más tisztségek vállalását, sem a velük való házasság jogát nem akarták megadni a római népnek. Canuleius azonban így szólt: „Rómaiak, én már azelőtt is gyakran megfigyeltem, mennyire megvetnek titeket a patriciusok, mily méltatlannak ítélik, hogy egy városban, egyazon falak között laktok velük együtt, de soha ennyire, mint most, amikor ily eszeveszetten támadják törvényjavaslatainkat. ... Miért kell ezért fölforgatni földet és eget? Miért kellett emiatt engem csaknem megtámadniok a szenátusban, és kijelenteniök, hogy tettlegességtől sem tartózkodnak a jövőben? ... Egyébként hogy egy plebejus is consul lehessen, azt jelenti-e, mint ha azt mondanánk, hogy egy rabszolgát vagy felszabadított rabszolgát válasszunk consullá? Érzékelitek-e kellőképpen, mekkora megvetés övezi élteteket? Elvonnék tőletek még a napfényt is, ha tehetnék; görbe szemmel nézik, hogy lélegeztek, beszélni tudtok, és emberi formátok van. Sőt, istenemre szentségtörésnek tekintik, hogy egy plebejus consul lehessen. ... Van-e nagyobb és szegénylenebb gyalázat, mint hogy a lakosság egy részét fertőzötték módjára méltatlannak ítélik a házasságra? Mi más volna ez, ha nem annyi, mint száműzetést, teljes elkülönítést eltűnni egyazon falak között?” Ezeket, és sok más sokkal súlyosabbat l. Livius L. IV. [LIVIUS, Titus, *i.m.*, IV. 4.]

⁸³⁷ Silius Ital. Lib. II. [SILIUS ITALICUS, Tiberius Catus Asconius, *i.m.*, II. 44–48.]

⁸³⁸ Az Aeneisben. [Publius VERGILIUS MARO, *Aeneis*, I. 29–32.]

tik meg, melyben ki szeretnénk tűnni, és nagyobbak látszani. Hitelt fognak nekem szerezni a bemutatott példák. Rossznak mondd a festőt, aki saját véleménye szerint igen tapasztalt? Nem fogja elviselni. Megveted, és pór származásúnak mondd a költőt, aki azt gondolja, hogy a Parnasszoszról érkezett, és az Aganippé habját kóstolta.⁸³⁹ Meg fog sértődni, és félek, nehogy haragja tüzét rád okádjá. Kevésre becsüled, vagy ami még rosszabb, semmibe veszed a filozófust, aki azt hiszi, saját fejében lakozik a filozófia egész tudománya? Önmérsékletét, értelmét vesztve, düh és harag ragadja majd el elméjét. – Csúfnak nevezed azt, aki legnagyobbbrészt csak magát csinósítja, ékesíti, magának elegáns és bájos, és úgy tűnik maga magának, mintegy rózsá a virágok között, nap a csillagok között, hogy ő a legszebb és legbájosabb az elegánsak között? Ez bizony mind közül a legkevésbé viseli el a megvetést, bosszankodik majd, haragra gyúl és lángol, és haragjának nem tudom, hány fáklyáját szórja szét. Hipponax költőt, mivel arca sajátos alakú volt, ezért egy tréfás költő megfestette, s a közönség nevétségére kiállította a képet, mire a költő annyira haragra gyúlt, hogy kinevetetésének szerzőjét és ösztönzőit dühödt dalában akasztanivalóknak nevezte.

(Különösen, ha megvetés okozta szenvedéshez még gúny és gyalázás is járul)

Tévednék-e, hogy igen jogos és súlyos haragtól és fájdalomtól lángol az, aki midőn a szerencse legrosszabb tréfájaként a jóléteől keserű bajokba vetve szorongattatik, mikor a szánalom és emberiség köteles szívessége helyett gyalázkodásokat, még nagyobb szenvedést kell elviselnie és megtapasztalnia felülről és maga körül? Ez a szörnyűség okozta fájdalmát és ez indította haragra a szerencsétlen Nasot is.⁸⁴⁰ Nem más az, amit magából az Ibisben⁸⁴¹ akkor epével, oly heves áradással és folytonos tűzzel, folyamatosan hulló mennykövekkel kiont. Borzad a lelkem, égnek áll a hajam, egész testem megdermed, mikor ezt a vihart megtapasztalom. Sehol jobban nem tűnik ki, mire képes a megvetésből fakadó fájdalom, mely újabb sértésekre újra fellángol. Mindez annál is csodálatra méltóbb, mert tudom, hogy Ovidius szelíd, lágy lelkű volt, szavaival sosem szokott mennydörögni és villámlani, hacsak nem midőn az őt érő nagy szerencsétlenséget még ellenségének gúnyolódása is tetézi. A szerencsétlen sorsú emberek érzékenyek.

(IV. A haragot megjelenteni nagy munka.)

Nagy munka a művészetekben más haragját helyesen bemutatni; talán sokan jól megfestették Nagy Sándort gyermekkori előjátékai közepette, de kevesen, amikor villámlott a haragtól. A szerelmeket, nyájas és szelíd szenvedélyeket nem kevesen igen elegánsan tudják visszaadni; de a harag szövétekeit és mennyköveit mily ritkán látjuk természetes módon kifejezve! Akhillész haragját nem minden művész adta úgy vissza, mint Homérosz.⁸⁴² Nincs sok Euripidész,⁸⁴³ nincs sok Seneca.⁸⁴⁴ --- Könnyebb a saját haragunkat kifejezni. Nézd, milyen tüzes dárdákat hajigál Démoszthenész, Cicero --- Van ebben a szenvedélyben valami kellemes is, mikor időnként meg lehet könnyebbülni általa, vagy mikor időnként azt reméljük,

⁸³⁹ [Aganippé: a Helikonon eredő forrás nimfája, aki a forrás habjaiból ivott, művészi ihlet szállta meg.]

⁸⁴⁰ Lib. V. Trist. Eleg. VIII. [Publius OVIDIUS Naso, *Tristia*, V. VIII.]

⁸⁴¹ [Publius OVIDIUS Naso, *Ibis*.]

⁸⁴² L. Iliad. I. [HOMÉROSZ, *Iliász*, I. 1–8.]

⁸⁴³ L. a Medeában. [EURIPIDÉSZ, *Médeia*.]

⁸⁴⁴ L. a Thyestesben és a Hercules furensben. [SENECA, Lucius Annaeus, *Thyestes*; Uő., *Hercules furens*.]

hogy bosszúvágyunk kielégül; ezért Homérosz nem minden méz nélkül valónak tartotta a haragot.

(*V. Milyen módon kell csillapítani a haragot?*)

Szükséges időnként a szépművészetekben a haragot csillapítani és elsimítani; ami nehezebb dolog, mint felkelteni. Mit tegyen akkor a művész? Az első dolog a sértő személyek természetét és akaratát kifürkészni. Gyerek még? Kora s tudatlansága miatt bocsássuk meg neki, hogy vétett. Atya? Vagy csak kihasználta, hogy neki a jogtalanságra is joga legyen; vagy talán ez az az érdeme, ami sért minket. Asszony? Téved. Parancsra cselekedett? A szükség-szerű dolgokért ugyan ki neheztel, hacsak nem méltatlanul? Sértett volt? Nem jogtalan sérelem eltérni azt, amit korábban te tettél másnak. Bíró? Jobban megbízhat az ítéletében, mint a magadéban. Király? Ha vétkest büntet, engedj igazságosságának; ha ártatlant, engedj a szerencse forgandóságának. Néma, vagy némához hasonló? Kövesd őt, ha haragszol! Betegség vagy hamis vád bánt? Könnyebben elmúlik, ha tűrik. Isten? Hiábavalóan vesztegeted a fáradságot, ha az ellen átkozódsz haragodban, akihez másokat átkozva fordulsz. Jó férfiú, aki a jogtalanságot cselekedte? Ne hidd el. Rossz? Ne csodálkozz. Mást fogsz büntetni azzal, amivel magadat kéne, és már meg is tette az, aki vétkezett.⁸⁴⁵ A harag másik gyógymódja rejtezhet időnként abban is, aki elszenvedte a sérelmeket: ha bölcs, ha elkötelezettje az erénynek, könnyebben visszatartja lelke indulatát. Mi történik, ha igazságtalanul megfosztanak egy személyt nagyságától és súlyától? Mi, ha veszteségét közönséges mértékűre zsugorítod, és hogy neki is így tűnjék, rosszabb dolgokkal méred egybe? Amilyenek a költők elképzelték a kígyókkal és tűzzel övezett alvilági szörnyet, olyan alakot ölt számunkra a harag.⁸⁴⁶ mi történik, ha a harag késedelmet szenved, úgy, hogy első tüze gyengül, és hevesége, mely az elmét elnyomta, vagy lecsillapszik, vagy ritkul? Egyeseknek hasznára van haragjuk csúfságát meglátniuk. Galénoszt bizonyosan annyira elborzasztotta e látvány, hogy elhatározta, hogy sosem bocsájt haragot a lelkébe.⁸⁴⁷ Platón figyelmezteti övéit, hogy nézzék meg magukat haragosan egy tükörben; mert midőn saját dühöngő arcukat, mely mindenben egy tébolyodottra hasonlít, meglátják, e szégyentől megborzadva a továbbiakban könnyen korlátozni tudják majd magukat haragjukban.⁸⁴⁸ Te, ha valakinek a dühét le akarod csillapítani, alkalmasan járj el.⁸⁴⁹ Mert ki az, aki egy oroszlán vagy egy tigris elé kedveskedve lép? Nem az én feladatomból leírni a módszert, mellyel ki-ki a saját vagy mások haragos indulatát lecsillapíthatja, vagy le kell, hogy csillapítsa. Ha valaki Plutarkhoszhoz és Senecához kívánna fordulni, látni fogja, hogy ők mely szirteket állítanak a lélek hullámainak útjába, és mely sziklával törik meg a haragot.

⁸⁴⁵ Sen. L. II. de Ira. [SENECA, Lucius Annaeus, *De ira*, II. XXX. 1–2.]

⁸⁴⁶ Uő. Lib. II. de Ira. [Uő., II. XXXV. 5.]

⁸⁴⁷ [GALÉNOSZ, Claudius, *Opera omnia*, V, Lipsiae, 1833, 16.]

⁸⁴⁸ [LAERTIUS, Diogenes, *i.m.*, III. 26. – itt ugyanez a részegségre alkalmazva szerepel, amint DU BOIS, Petrus Josephus, *Eruditionis tam sacrae quam profanae gazophylacium, Augustae Vindelicorum*, 1754, 452. kötetében is. LYCOSTHENES, Conrad, *Apophthegmata*, Geneve, 1602 szólásgyűjteményében mind az *ebrietas*, mind az *ira* címszó alatt szerepel.]

⁸⁴⁹ Midőn a düh kitör, térj ki a rohanó tébolyodott elől, Minden indulathoz nehéz hozzáférközni.

Ovid. Lib. I. de Remed. Am. [Publius OVIDIUS Naso, *Remedia amoris*, 119–120.]

Tizedik fejezet. Függelékül.

Az élénkség felkeltéséhez, alkalmazásához és bemutatásához.

(I. Hogy a jó és a rossz milyen, és mennyi, előadatik.)

Amit csak szeretünk vagy gyűlölünk, azon dolgok miatt vágyakozunk vagy menekülünk attól, amiről felismertük, hogy jó vagy rossz. Tehát a legfőbb törvény ez: lelkünket a jó és rossz különböző, sokféle megjelenítésének, képzetének kell kormányoznia, felkavarnia vagy lecsillapítania. Midőn a jót vagy rosszat felmutatják nekünk, vérünk és lelkünk felbuzdul; mikor ezek megtörnek, vagy alábbhagynak, csillapodik a szív, és a duzzadó ár elül. Amint a javak és ártalmak felmutattatnak, úgy keletkeznek és csillapodnak a szenvedélyek. Hatni kell tehát másnak a szívére? Ügyelj rá, hogy a jó vagy rossz a maga bőségében és nagyságában jelenjék meg; hogy bizonyos vagy nagyon valószínű legyen; hogy jelenlévő vagy biztosan közeli legyen: Hannibál a kapuk előtt.⁸⁵⁰ Meg kell szelídíteni másnak a Lelkét? Nem mindig tanácsos a háborgó érzelmekkel egyenesen szembeszállni; mert nem csillapodnak, hanem fellázadnak. Amikor ez történik, óvatosságra van szükség. Mind a jót, mind a rosszat el kell távolítani a középpontból, vagy meg kell gyengíteni; vagy biztos támadását az ellentétes erővel kell fogadni, és ellenállásukat akadályokba ütköztetni. Helyeztessék szembe a mérészséggel a félelem, a szomorúsággal az öröm, a vággyal a rossz, a gyűlölettel a szerelem érvei. Amint Neptunus a valamennyi tengert vaktában kavaró szeleket, a rendezett emberi beszéd a haragot uralja, és megtöri a lelkek vad rohamát. Ehelyt Caesar és Perolla jut eszembe. Iulius Caesar Deiotaros királyt nyíltan és gyakran fenyegette halállal; Perolla pedig a campaniaiaknál egy igen fékezhetetlen ifjú volt, aki azon mesterkedett, hogy Hannibált a lakoma elfogyasztása után vassal felkoncolja. A tervet tökéletesnek hitték, így mindkettő égett a vágytól. Amazt Tullius, emezt Pacuvius államत्या ékesszólása és indulata; mindketten akaratok ellenére, sőt, önmagukkal nagymértékben küzdve megtörtek, de megtörve is nem másként, mint az ár, mely nagy sziklához csapódik, zúgolódtak. Amit a beszéd művészei, azt a néma művészetek is képesek megtenni lelkeinkkel.⁸⁵¹

Egy bizonyos Rugendas megfestett, vagy inkább képre vitt ellenséges hadsorokat.⁸⁵² Hevesen küzdenek. Itt puskák és ágyúk okádják, szórják tüzüket; ahány lövés, annyi villám; mindenfelé messze repülnek, és megszámlálhatatlan halált osztanak: itt kardok és török villámlanak, szablyák szegeződnek az arca; senki sincs biztonságban a veszedelemtől. Egyesek kezüket, mások fejüket veszítik el; ez lábairól, az lováról taszítatik le; ezt ólomgolyók terítik le, másokat ágyúgolyók szakítanak szerte; egyesek az ápolóknál, a gyógyítók kezei között lehelik ki lelküket, megint mások a homokban haldokolnak. Ők már sem nem élnek, sem nem halnak, kínlódnak a földön félig holtan. Azok veszte a legszánandóbb, akiket az emberek lábai vagy a lovak patái taposnak agyon. Mindenütt hasonló romok és megszárlás. Fegyverek és testek, meghajolva vagy hanyatt fekvve, szerte, vagy halomban hevernek; vértől ázik a föld, borzadnak a tetemeiktől megrakott mezők. Ó háború, anyáktól átko-

⁸⁵⁰ [„Hannibal ad portas...” alakban: CICERO, Marcus Tullius, *De finibus bonorum et malorum*, IV. IX. 22.]

⁸⁵¹ Perolláról Livius Lib. XXII. n. IX., Deiotarusról Cicero. [Perolláról I. LIVIUS, Titus, *i.m.*, XXIII. VIII.; Deiotarusról CICERO, Marcus Tullius, *Pro Rege Deiotaro ad C. Caesarem oratio*.]

⁸⁵² [Georg Philipp Rugendas (1666–1742) német festő, csataképeket, hadijeleneteket festett. Legtöbb festménye a braunschweigi Herzog Anton Ulrich Museumban látható, Szerdahely leírása több képére is ráillik.]

zott! Ilyen és hasonló színekkel festett képet ajándékoztak egy nemes ifúnak, aki semmit sem óhajt és vágyik inkább, mint a katonaságot, és kiolthatatlan vágytól ég, hogy fegyvert ölthessen. Tévednék, hogy vágya tüze ettől nem lángol fel? Mint megtudtam, ettől a kegyetlen és siralmas látványtól a lángoló lélek lecsillapodott. Tudom, hogy Hogarth a gyönyör csábításait és az ez okozta károkat olyan szépen és élénken ábrázolta, hogy a vér és lélek hevesebb tüzét is mérsékelni tudta.⁸⁵³ Ez valamennyi művészet sajátja.

(II. Alkalmazkodni kell azokhoz, akiknek szívét fel kell tüzelnünk vagy le kell csillapítanunk.)

Figyelembe kell venni azokat, akiknek szívét indulatba kell hoznunk. Saját jogára vágyik mindenki, természete szerint, és nem könnyen viseli el, ha más uralkodik rajta. Emellett elmondhatatlan, mennyire sokféle a lelkünk. Mert ha nekem, egymagamnak azt kell tapasztalnom, hogy lelkemnek oly sok rokon, de eltérő társa van, hogy gyakorta úgy tűnök magamnak, mint aki nem csupán egy ember: akkor milyen sokfélék, vagy inkább végtelen számúak lehetnek az emberek szenvedélyei, indulatai, felkavarodásai? A szépművészetek arra születtek, hogy minden ember lelkét megindítsák; és valóban képesek az egyes szenvedélyek felkeltésének és lecsillapításának feladatát ellátni. De úgy tárgyalni őket, hogy a mondottak egytől egyig érvényesek legyenek rájuk: nos, ez az igazi munka, ez a nehézség. Mert ugyanazon szerző ugyanazon művészeti fogással és művel sosem fog hatalmat szerezni mindenki lelke felett. Feladata és művészi mestersége éppen abban áll, hogy azoknak, akik számára dolgozik, a szellemét, erkölceit és szokásait szorgosan tanulmányozza és átlássa, és önmagát közönségének elvei, természete, kora, vagyon helyzete és nemzeti hovatartozása szerint kormányozza. Nem ismétlem meg, amiket már a korábbi könyvekben elmondtam. Igen érzékeny és szorgos volt ebben az én Tulliusom: Bizony – mondja –, amikor hozzáfogok, hogy egy kétes és súlyos bírósági ügyben a bírák lelkét meggyőzzem, teljes elmém az azon gondolkodom, és arról gondoskodom, hogy kifürkésszem, amilyen szemfülesen csak tudom, mit éreznek, mi a véleményük, mit várnak, mit akarnak. Melyeket kitudván a beszéd segítségével vezetni őket már igen könnyen lehetségesnek tűnik.⁸⁵⁴ Mind a szónokoknak, mind más művészeknek már nyert ügyük van, ha olyanokat akarnak megindítani, akik saját lelkük indulatát alkalmazkodóan hozzá tudják kapcsolni önként ahhoz, amerre a művészet hajtja őket. Mert úgy mondják, könnyebb serkenteni a már futót, mint megindítani a lustálkodót.

(III. A művésznek legyen tekintélye; legyen olyan a lelkülete, mint amilyen lelkületet másokban fel akar kelteni, vagy művével meg akar jeleníteni)

Aki mások Lelkét szavakkal vagy tárgyakkal meg akarja indítani, vagy arra törekszik, hogy valamely művészet révén szenvedélyét kifejezze, az legyen megbecsült és tekintélyes. Sokat számít ugyanis a kebel megindításában, hogy ki az, aki lelkünkre hatni akar: Therszitéusz⁸⁵⁵ vagy Agamemnon? Voltaire vagy Rousseau? Klopstock vagy Gerstenberg?⁸⁵⁶ Híres vagy ismeretlen, festő vagy szobrász? – Megbecsültséget sok minden eredményezhet: életkorból adódó érettség; ha tisztességes, becsületes férfúnak tartják az illetőt; bölcsesség, mesterségbeli tapasztalat; röviden összefoglalva ezek. Az életkorból fakadó érettséget a természet

⁸⁵³ [Hogarth I. 47. jegyzet.]

⁸⁵⁴ De Orat. L. II. [Uő, *De Oratore*, II. XLIV. 186.]

⁸⁵⁵ [Therszitéuszról I. 515. jegyzet.]

⁸⁵⁶ [Heinrich Wilhelm von Gerstenberg (1737–1823) német író, kritikus.]

kedvezésének tulajdonítjuk; ha becsületesnek tartanak valakit, az azoknál számít sokat, akiket gaztettekkel vádolnak. A mesterségbeli tapasztalatról nincs mit mondanom; enélkül ugyanis sem a szenvedélyt, melyre vágnak, sem a megvetést, melyet kerülnek, nem tudják megszerezni a művészek. A legfontosabb, hogy a szerző maga is legyen előbb olyan lelkületű és indulatú, amilyent a másikban feltámasztani kíván, vagy meg kíván testesíteni. Hogy ezt meg tudjuk tenni, részint az egyes szenvedélyek természetét, okait, jeleit kell ismernünk, részint alkalmasnak kell lennünk természetünkéből fakadóan és gyakorlás révén e tárgyak képzeteinek megalkotására: egyszóval legyünk fantáziadúsak, εὐφραντασίωτοι. De időnként nehezebb dolog erre szert tenni, és nem ritkán, amikor a fantáziádat megfeszíted, és mindent megkísérelsz, mégsem érsz el semmit. Úgy vélem, ezért történik, hogy számunkra mások heroikus tettei lehetetlennek tűnnek. Hiszek Cicerónak, mikor azt mondja,⁸⁵⁷ sosem akarna a bírákban sem fájdalmat, sem szánalmat, vagy irigységet, vagy gyűlöletet kelteni beszéde által anélkül, hogy ő maga a bírák megindítása során azon érzésektől, melyekre azokat szerette volna rávezetni, ne indult volna meg. Mert nem is lehetséges, hogy valódi fájdalom keletkezzen abban, aki azt hallja, hogy gyűlöljön, irigykedjen, hogy féljen valamitől, és sírásra vagy szánalomra rá lehessen venni – ha nem tűnne úgy, hogy mindama indulat, melyet a szónok a bíróban fel akar kelteni, magában a szónokban is megvan mintegy belevésve, beleégetve. Ez pedig valamennyi szépművészet mestereire vonatkozik; hiszen gyakorta mások szerepét kell, hogy felöltsék magukra. Tudniuk kell tehát szeretni és gyűlölni, félni és remélni, haragudni és megbocsájtani. Homéroszt látom úgy, amint fél, amint dühöng, és minden mást csinál; – ama híres Milton most ember, most ördög, most angyal, és kevéssel utána Isten. Lángra kell lobbanniuk azoknak, akik azon fáradoznak, hogy mások lelkét lángra lobbantsák. És hogy ne is mondjak semmit a zenészekről, s másokról! Gyakorta hallottuk, és nincs is ennél igazabb állítás: Senki sem jó költő, aki nem lánglelkű, és mintegy nem csapja meg az örület szele. Hogyan? Azt gondoljam, hogy Shakespeare, Corneille vagy Racine írás közben nyugodt, mérsékelt lelkűek voltak? Lehetetlen. Ki lenne Roscius,⁸⁵⁸ ki lenne jó színész a színházban, ha, ahogyan kell, más szerepét felöltve nem gyúlna lángra? Így a híres athéni színész is, Polusz,⁸⁵⁹ mikor Szophoklész Elektráját játszotta, felöltötte annak gyászos lelkületét. Hogy magát még jobban megindítsa, előhozatta saját, nemrég meghalt fiának csontjait a sírból, s urnáját, hamvait átölelve, mintha Oresztészé lennének, miközben úgy tűnt, hogy mások szenvedését magára véve gyászol, valójában a maga szeretett siratta. Úgy megtöltött mindent valódi, élő könnyeivel, hogy a költőtől valódi fájdalom tört elő, s ő pedig, hagyván szerepét, sírva kivonult a színpadról.⁸⁶⁰ Semmi sem vonzza úgy a lelket, mint a szenvedélyek, lelkületek hasonlósága. Ha hasonló lelkek találkoznak, könnyen átadják szenvedélyeiket a másiknak, és könnyen befogadják saját bensejükbe a másikéit. Honnan életüknek és törekvéseiknek oly szoros összeköttetése Dávidban és Jonathánban? Kasztórban és Polüdeikészben? Akhillészben és Patrokloszban? Püladészben és Oresztészben? Nisusban és Euryalusban?⁸⁶¹ Ahogyan időnként a testek kö-

⁸⁵⁷ Ugyanott, n. XLV. [Uo., XLV. 189.]

⁸⁵⁸ [Rosciusról l. 316. jegyzet.]

⁸⁵⁹ [Poluszról és az alább hivatkozott Gellius-szöveg hely háttéréről l. HOLFORD-STREUVENS, Lorefranc, *Polus and his Urn. A Case Study in the Theory of Acting c. 300. B.C. – c. A.D. 2000*, *International Journal of the Classical Tradition*, 11 (2005), 4. 499–523.]

⁸⁶⁰ Gellius L. VII. Cap. V. [GELLIUS, Aulus, *Noctes Atticae*, VI. V. 1–8.]

⁸⁶¹ [Sokat forgatott művekből híressé vált barátok: Dávid, Jonathán – Ószövetség; Kasztór, Polüdeikész (Dioszkurok) – Homérosz, *Odüsszeia*; Akhillész, Patroklosz – Homérosz, *Ilíász*;

zött, úgy a lelkek között is akadnak hasonlóak, és amikor ez nyilvánvalóvá válik, tetszik, és a szív hasonló indulatait kelti fel. Mikor Theagenész és Kharikleia először megpillantják egymást, egész lelkük, melyeknek hasonló vonásait felismerik, azonnal kiül különféle indulatoktól megzavarodott arcukra, s mintegy ugyanazon lélek lesz ezentúl kettejükben, vagyis kettejükbe egyenlően elosztva.⁸⁶² Ha nincs meg ez a hasonlóság, akkor hízelgők és tetszelgők azok, akik mások minden indulatát igyekeznek tükrözni, hogy csapdába csalják őket:

Nevetsz? nagyobb kacagással

Visszhangozza; sír, ha barátja könnyeit meglátja,

de nem fáj neki. Ha tél idején melegséget kívánsz,

Gyapjúköpenyt vesz; ha azt mondanád, izzol, akkor izzadni fog.⁸⁶³

(IV. Mindig tartsa szem előtt, saját vagy színlelt karakterét, személyiségét játssza.)

Az erkölcsi jó vagy rossz mivoltot a szépművészetekben nem mindig szükséges szem előtt tartani. A művész ugyanis, akinek mostani tanításunk szól, képes kettős személyiséget viselni: hol a sajátját, hol a másét. Mikor saját személyében dönt és cselekszik, ne tévessze szeme elől a jószágot, lelkét pedig úgy kormányozza, és korlátozza, hogy egyetlen szenvedélye se legyen az értelem és az erény fényének híján. Amikor pedig saját személyiségét levete más szerepébe bújik, csak arra figyeljen, mi illő ahhoz. Ne gondoljon se bűnnel, se erénynyel, hanem a játszott karakter szenvedélyeit, jó és rossz tulajdonságait, lelkének megzavart, felizgatott indulatait és a mérsékelteteket is, az ésszerűség ellen valókat és az elmére hallgatókat is úgy fejezze ki, ahogyan ahhoz illenek. Mert megőrizni az illőséget a bűnök tekintetében is: nem bűn.

V. A szenvedélyek legyenek összhangban a szereplő helyzetével és a természettel.

Amit egyebütt különféle érvekkel már nem egyszer igazoltam, arra itt is figyelmeztetnem kell: hogy tudniillik a szenvedélyek, melyeket szerzőink mások szerepében megjelenítenek, a természetestől ne térjenek el. Bár felkavarodott lelkekben lakoznak ezek, bár hullámlásuk heves, és meggondolatlan irammal csapnak fel, ellentétben állnak az elmével és a nyugodt étellel; de nem lehetnek annyira mesterkéltek és kimunkáltak, hogy a méltósággal és természetbeni, elsődleges Mintájukkal nyilvánvalóan ellenkezzenek. A lélek minden indulatának természetstől fogva sajátos arculata, hangja és gesztusai vannak. Sokkal alkalmasabb Julius Caesart úgy ábrázolni, hogy kevés szóval, töredezetten mondja: – ÉS te is – fiam, Brutus! –; mint takaros, szép hanghordozással, bőbeszédűen, teátrálisan szónoklóként. Nincs itt helye a sok szónak és a hasonlatoknak; inkább néma ez az indulat, mint szóbeli, inkább gesztus és jelek által, mint beszédben hat. A franciák tragédiáit szófecsérléssel vádolja Home:⁸⁶⁴ mire való a nagy szónoklatok, mikor épp tetőfokára hág a zavar és az eszeveszettség? Nem minden báj nélkül történik ez Senecánál. Hogy ezt a törvényt minél biztosabban megtartsuk, abban sokat segít, ha kíváncsiban megfigyeljük a lelki indulattól felizgatott embereket: miért, mit és hogyan mondanak, tesznek, milyen a kinézetük, arcuk, gesztusaik, egész test-

Püladész, Oresztész – Aiszkhülosz, Oreszteia; Nisus, Euryalus – Publius Vergilius Maro, Aeneis.]

⁸⁶² Lásd Heliod. Aethip. Lib. III. [HÉLIODÓROSZ, *Aithiopia / Megszabadított szerelmesek*, III.] – Hasonló zajlik le Klitophonban és Leukippében Akhillész Tatiósnál. [AKHILLÉSZ TATIÓSZ, *Leukippé és Klitophon*.]

⁸⁶³ Juvenal. Sat. III. [JUVENALIS, *Decimus Junius, i.m.*, III. 100–103.]

⁸⁶⁴ [HOME, Henry, Lord Kames, *Elements of Criticism*, I, Edinburgh, 1788, Chapter XVI. *Sentiments*, 458–459.]

tartásuk? Ez az elsődleges. A másik, ami ugyanennyit használ, ha dolgok és emberek életbeni képét elménkben rögzítjük: hogyan dühöngenek, hogyan gyűlölnek, hogyan viselik az örömet, vagy hogyan emésztődnek fájdalmukban, hogyan vágyakoznak vagy félnek? És mindezeket, ha nincsenek is jelen, lássuk szinte magunk előtt.

VI. *Epilógus.*

Hogy mekkora erő van az indulatokban, részint azok felett, akiket megszállnak és űznek-hajtanak; részint azok felett, akik szemükkel és érzékeikkel felfogják őket, abból, amit eddig előadtam, látjuk nekünk, a művészeteknek és a művészeknek a szenvedélyekben lakozik az éltető erőnk. Emiatt van, amit Longinosz egyedül csak az ékesszólásról állít bizvást:⁸⁶⁵ semmi más dolog, csakis a nemes indulat teszi fenségesebbé a szónoklatot; ugyanis egyfajta rajongó ihletettséggel és isteni lehelettel hatja át azt, és mintegy a lehelethez teszi hasonlóvá. Én ezt a humanitás valamennyi művészetére érvényesnek tartom. Semmi más által nem lesznek műalkotásaink esztétikusabbak, érzékletesebbek és élettelibbek, mint ha valamely, magukra illőn öltött szenvedélyt mutatnak fel. Kívánatos, hogy szívünket, lelkünket mindig hatalmunkban, elménk irányítása alatt tartssuk. Nem azért, hogy semmi dolog ne indítson meg minket, mert ez lehetetlen; de hogy semmi dolog ne hasson ránk úgy, hogy vágyunk gyeplőit megoldjuk, és amit az rendel vagy mutat, vakon kövessük. Azt pedig ki ne tudná, hogy milyen nehéz dolog úgy elűzni a szenvedélyeket, hogy semmilyen nyomot ne hagyjanak az emberben – még abban sem, akinek megadatott, hogy a bölcsesség kincsét birtokolja? Bárki, aki mértékletessége és állhatatossága révén olyan nyugodt lelkében, és annyira megbékélt önmagával, hogy nem emésztődik a bajoktól, nem törí meg a félelem, nem ég szomjúhozva a vágytól azután, amit kíván, sem a múltó derűben vígan nem gyönyörködik – bölcs és boldog az. Neki, úgy tűnhet, semmi sem jutott az emberi dolgokból, ami akár elviselhetetlen a lelkének, akár nagyon is örvendetes ahhoz, hogy elviselje.⁸⁶⁶ De vajon hol találunk ilyen embert a nemzetek, vidékek sokaságában? Szókratészről az maradt fenn, hogy sosem nevetett, sem nem sírt; sőt, mindig egy és ugyanolyan arckifejezéssel látták. Ráadásul, ami csodának tűnhet, hogy lelke eme kiemelkedő fegyelmét még a szerelmi boldogság sem tudta megváltoztatni, sem pedig annak a napnak a keserve, melyen a mérget megitta.⁸⁶⁷

Kebelünkben viseljük táplálóját, és ha szabad így mondani, termékeny anyját vágyainknak, ellenszenveinknek, indulatainknak. Amiért is az embernek megengedhető, hogy miközben érzi testének súlya alatt görnyed, ember legyen. Azaz hogy ki-ki teljes erejével az erényre törekedjék; de egyszermind mindig emlékezzen saját gyengeségére, és mindig legyen körültekintő, nehogy a vétkek csábereje csapdába csalja, és a helyes útról letérve eltévelyedjen. Mert még maga az erény sem olyan szilárd, sem annyira idegen tőlünk, hogy semennyit se engedjen indulatainknak. De tiltja, hogy azok olyanná fajúljanak, ami nem tisztességes, s ezt a törvényt és az erről való gondoskodást szabja az elme feladatául. Ennek a kötelessége, hogy minden indulatot először az értelem elé citaljon; mert ha az már szenvedéllyé duzzad, vagy tette sarkall, igen nehéz lesz vele a küzdelem. Az emberben egyetlen indulat sem oly kicsiny, hogy ha az gonosz, ne tudna igen nagy bajt előidézni.

⁸⁶⁵ [PSZEUDO-LONGINOSZ, *i.m.*, VIII. 4.]

⁸⁶⁶ Lib. IV. Tuscul. Quaest. [CICERO, Marcus Tullius, *Tusculanae disputationes*, IV. XVII. 37.]

⁸⁶⁷ [Caius PLINIUS Secundus, *i.m.*, VII. XIX. 79.; AELIANUS, Claudius, *Varia historia*, IX. VII.]

HARMADIK KÖNYV

Első fejezet

Hogy mi a szép és a szépség, a korábbi fejezetek alapján összefoglaltatik.

(I.)

Eddig kifejtett vizsgálódásunk alapján összegezzük, mi a szép, és mit tartsunk mások előítéletes megállapításairól, melyekre a maguk helyén emlékeztettem, és a hasonló vélekedésekről. Nem vitatnám, hogy a szép eme leszámaztatásából, az én véleményemből adódnak nehézségek. Tudtam ugyanis jól, és alaposan átgondolva előre látom, hogy vélekedéseimnek, egész művem építményének nem kevés dolog vethető ellene. Amit megerősítenék, az az, hogy nem vagyok azok közül való, akik úgy gondolják, hogy biztosan tudnak bármit is: ezzel még jobban belemerülnek ugyanabba a bizonytalanságba, melyből, úgy tűnt nekik, kiemelkedtek. De azt gondolom, hogy alaptételeimből sok nem alkalmatlan módon illeszkedik tárgyához. Sokáig kísérletezve derítettem fel, hogy minden szépségben, melyet a művészetek és a széptudományok által keresünk, jelen kell lennie a változatosságnak, és annak tökéletes egységének. Annál mértékletesebb a tárgyak sokasága és változatossága, minél jobban vannak elrendezve, és minél erősebb valamennyi részletüknek az egyetlen célra való egyetértő ráhangoltsága. Az ilyenfajta kompozíciókból származik a szépség, mely minket már formája révén megindít, mivel az önmagában véve kedves érzékeinknek és fantáziánknak, tekintet nélkül hasznára és belső felépítésére.

(II.)

Mert valóban az összhangba fogott változatosság gondolatából születik meg az emberben a gyönyörűség, mely annál hatalmasabb, minél nagyobb a szépség, és minél bájolóbb: ha ilyen, gyakorta az egész szívet hatalmába keríti, amint az érzékelés egyesül a megértéssel és az értelemmel. Ezt mi magunk is nem egyszer tapasztaltuk, midőn egy különösen szép tárgyat szemlélve elménk annyira elidegenedett tőlünk, és elmerült a mély gyönyörben, hogy mintegy érzéketlenül maradván sem cselekvésünk időtartamát, sem mást, ami körülöttünk történt, nem voltunk képesek megfigyelni. Ez a gyönyörűség teszi, hogy sok jeles filozófus, mind mostaniak, mind antikok, a szépséget úgy akarták meghatározni, hogy azt mondták: az a szép, mely kizárólag saját megismerése révén tetszik és gyönyörködtet. Ehhez idézhetnénk Diego de Rosist, Pallavicinit, Leibnizet, Crouzat, Volffot, Fuginellit⁸⁶⁸ és sokakat

⁸⁶⁸ [Rosis, Diego de (1591–1655) jezsuita szerző, az utalás talán *L'efficace risoluzione che deve fare chiunque desidera da vero la felicità eterna. Discorso dedicato all'eccellentissima sig. principessa di Rossano*, Róma, 1654 művére vonatkozik. Ugyancsak jezsuita szerzők Sforza Pallavicini és Mark Schönmann, *Ars Christianae Perfectionis*, Prága, 1711 művük III. XI. fejezete tartozhat ide. Gottfried Wilhelm Leibniz elsősorban poszthumusz megjelent *Nouveaux essais sur l'entendement humain*, Amsterdam, Leipzig, 1765 című munkája révén tagja e listának. Crouza feltehetően Jean-Pierre de Crousaz, *Traité du beau*, Amsterdam, 1715 műve érdekes itt. Christian Wolffról I. 76., 152., 460. jegyzetet. Végül: Adamante/Diamanti FUGINELLI, *Principia metaphysices geometrica methodo in usum privatorum adolescentium pertractata*, I–II, Florentiae, Bonducci, 1755–1758.]

másokat, akik ezen iskolákból kerültek ki. De hogy miként kell ezt érteni, már másutt kifejtettem: ami szép, gyönyörködtet – de nem minden, ami gyönyörködtet, szép is. Ezt nemcsak azon dolgokra értem, melyeket mintaképp kiemelve bemutatunk; hanem általában Petaviusszal⁸⁶⁹ egyetértve bármely dolog szépségét úgy értem, hogy van benne egyfajta egybeesés azzal a tökéletes képpel, mintával, mellyé válni természetéből fakadóan törekszik. Ezért mikor mondják, hogy a szépség egész létmódja az archetipikus formákhoz kapcsolódik, egyszersmind úgy értik, hogy a gondolkodásra és a megismerésre is vonatkozik.

(III.)

Ha valaki szépségnek vagy formának kívánja nevezni az – ámbár külsődleges – tökélyt, azzal nem vitázok. Mert más a belső, más a külső tökéletesség; amazt mondjuk jóságnak, emezt szépségnek. Ezt én nem másként szoktam elgondolni, mint a ruhát, melyben jó és rossz dolgok egyaránt rejtőzhetnek. Az ugyanis semmilyen belső értéket nem ad a dolgoknak; célja elménket figyelemre sarkallni, hogy amit ezen öltözet tartalmaz, gyönyörűséggel érzékelje. Ami teljes mértékben jó és szép, az minden részletében azt mutatja, hogy nagyobb szépség jóság nélkül nem létezhet. Emiatt a szépséget mintegy a jóság különleges virágának is lehet nevezni: ennek csábereje, mintegy csalétke, a belül lakozó jóság csalogatja a ránézőt. – mivel pedig elménk gondolkodása gyakorta él az értekek segítségével, a jóságot a dolgokban megértjük és nem keressük, hacsak a külső alak révén nyilvánvaló jelek nem készítetnek arra. Ebből kitűnik, mi a szépség nagy haszna. Ezért nem kevesen úgy vélik, annyi a különbség a jóság és a külső, azaz a szépség között, amennyi mag és virág között; és ahogyan a növények magvaiból sarjadt virágok maguk is teremnek, úgy a jóság e külső arca, a szépség, ahogyan a jóságból sarjadt, úgy el is vezeti a jóhoz azokat, akik szeretik.⁸⁷⁰

Második fejezet A szépség mintája a természet.

(I. *Mi a természet?*)

Semmi sem közönségesebb dolog a természetnél. Ezt ugyanis részint birtokoljuk, részint létrehozuk, részint szemeinkkel és más értekeinkkel birtokba vesszük: mégis nem kevés homály látszik lenni a róla való ismereteinkben. Hozok erre egy példát: hogy tudniillik ez az elnevezés a mindennapi használatban, a Szent Könyvekben és a világi könyvekben, valamennyi korszak és nemzet filozófusainál különféle dolgokra vonatkoztatatik – ezért történik az, hogy ez az önmagában világos dolog elhomályosult. Én csak árnyékokat állítanék a fény elé, ha egyesek szokása szerint kimerítően magyaráznám el ennek képzetét. A természet számunkra egyrészt a dolgok egyetemessége, másrészt sajátos értelemben minden, ami nem az ember műve, hanem bizonyosan a legfőbb Művész szabályai és törvényei szerint született.

⁸⁶⁹ [Dionysius Petavius / Denis Pétau (1583–1652) francia jezsuita teológus. Vö. STANONIK, Franz, *Dionysius Petavius. Ein Beitrag zur Gelehrten-Geschichte des XVII. Jahrhunderts*, Graz, K. K. Univ., 1876.]

⁸⁷⁰ Körülbelül így Marsilio Ficino Platón ellenében. [Feltehetően FICINO, Marsilio, *Sopra lo amore over convito di Platone*, Firenze, 1544 című kötetéből.]

(Más dolog a közönséges természet.)

Ezért kell azt állítanunk: ez a világ, melyet halandóként élvezünk, és a politikai, történelmi értelemben vett világ, mely előttünk volt, és mely telve van jó és rossz tettekkel egyaránt; a világ, mely minden dolog összessége és rendje – a közönséges értelemben vett természet.⁸⁷¹

(És más a szép természet.)

De itt más természet kell hogy előttünk megjelenjék. Mert a többi mesterség és tudomány a közönséges természet határain belül marad, nem törekednek azt átlépni, nem is tudják. A mi Múzsáinknak azonban nincs egy kijelölt területe, melynek határai közé zárva maradnának; unják folyvást a régi helyeket bejárni, és annyira ambiciózusak, hogy a régi természetben nem lelik nyugtukat, hanem más Világot keresnek maguknak: mégpedig újat, erkölcsöset, fenségeset és ízléssel gyönyörködtetőt, azaz szépet. Ez a világ kétségtelenül szép, és tökéletesebb, mint az előbbi, mivel ezt mi több dolog adottságait és ékességeit kiválogatva elménkben és lelkünkben teremtőként alkotjuk meg, s így tökéletesebbnek kell lennie. Olyan ez, amely elménk és szívünk szabadságának jobban kedvez: ezt nevezzük *szép természetnek*. Amit verulami Bacon józan okossággal a történelemtől és a költészettről mondott, azt az én tárgyamra is vonatkoztatom, hogy az egyszerű és a szép természetre is értsük. A tettek és események, melyek a valós történelem körébe tartoznak, nem olyan tágasak, melylyel az emberi lélek megelégedhetne: vegyük csak a költészetet, mennyivel heroikusabb tetteket gondol ki. --- mivel a valós történelem a dolgok unalmas egyformasága és hasonlósága révén nyilvánvalóan untatja az emberi lelket, felélénkíti azt a költészet, mely váratlan, változatos és forgandósággal teli dolgokat énekel meg.⁸⁷²

(Egymással összehettnek.)

Úgy tűnik nekem alkalmasnak, hogy itt mutassam be e két természet rövid egybevetését. Az előbbi közönséges minden tan és minden ember számára; a másik csak a szépművészetekhez és az esztétikához illik. Amaz rend szerint való, emez rendkívüli; amaz mindig ugyanolyan, ez teremtőinek különbözősége szerint változik. Amaz látható, külső érzékeinknek kínálgatik; emez az elmében képződik meg, és előbb a gondolkodás során festetik le. Amaz biztos és való; emez valószínű. Amaz valóban létezik; emez létezhet. Látod tehát, hogy nálunk két világ van: az egyik való, a másik szép, és nemcsak azt nevezzük természetnek, amelyik létezik, hanem azt is, amelyiket mi teremtünk. Ami csak van, vagy lehet, az természet.

(II. Mindkét természetben vannak szép dolgok.)

Mindkét természetben vannak szépségek; sőt azt kell mondanunk, hogy amabban sok dologról észre vesszük, hogy szép; ebben pedig minden, ami csak benne van, ízlés szerint van megválogatva, és szépek tartjuk. Nem szólok semmit a szép természetről, mivel ezt a világot inkább észlelni lehet semmint szavakkal leírni: szépsége, melyről később esik szó, a műalkotásokból olvasható ki. Erről beszélni nem tudok, de szükséges bemutatnom azt, a szemek és az érzékek elé tárnom. Már másutt is nem egyszer ingereltem és ösztökéltem Olvasóim valamennyi érzékét e természet látványának, páratlan változatosságának, tárgyai

⁸⁷¹ Vö. Cicer. L. II. De Nat. Deorum a n. XXXII. [CICERO, Marcus Tullius, *De natura Deorum*, II. XXXII.]

⁸⁷² De Augmen. Scient. Lib. II. Cap. XIII. [BACON, Francis, *De augmentis scientiarum*, II. XIII. = UÓ., *Opera omnia, Francofurti ad Moenum, 1665, 59–60.*]

állandó mértékletességének és egybehangzásának, az egész mű csodálatos szépségének, és mindannak, ami a természet ösztönzésére, vezetésével és mérhetetlen törvénye szerint annak színpadán bemutatattatik, az alaposabb megfigyelésére. Azt találjuk, hogy ama dolgokban is, melyek egyesek számára kicsinek, vagy éppen semminek tűnhetnek, ha működés közben szemléljük a természetet, gyakorta a legőszintébb harmónia és gyönyörűség rejtezik. Az isteni Augustinus gyönyörűséggel szemlélte két kakas küzdelmét. Látni lehetett ugyanis kinyújtott fejüket, lebegő tollaikat, heves ütéseit, igen óvatos védekezésüket, és egész mozgásukban minden ékes volt. – Végül pedig látta a győztes gőgös viselkedését, énekét, és szinte egyetlen körré tekeredő tagjait, mintegy az uralkodás kegyetlenségének képét. A legyőzött jele a nyakáról felmeredő tollak, hangjában és mozgásában teljes torzulás; és volt ebben a természet törvényeivel valami tudom-is-én-micsoda egybehangzó és szép dolog.⁸⁷³ Azt gondolnád, e két harcos az angolok neveléséből és iskolájából került ki, akik előkészítettek őket az ilyenfajta harcra.

(III. A szép sokfélesége a természetben.)

A szépség sokféleségét, melyet e természet közönségesen felmutat, ha sorban és mintegy egyetlen képbe összefogva kellene bemutatnom, úgy vélem, nem tehetek jobbat, mint ha úgy rendezem, hogy ki-ki megértse, a természetes szépségek között egyesek *testetlenek*, mások *testiek*. A testetlen szépségek vagy a szokásokhoz és erkölcsökhöz kapcsolódnak, mint sok erényes cselekedet; vagy *erkölcsi tekintetben közömbösek*, mint az elme gondolatai és a vegytiszta tudomány. Azt kell mondanunk, hogy ezt a szépséget akkor tekintjük esztétikainak, azaz olyanoknak, amilyenek leírtam, amikor érzékletesen tárul elénk. A testi szépség részint a *látásra*, részint a *hallásra* hat: már régen megfigyelték a görögök, hogy szép az, ami látás vagy hallás útján gyönyörködtet minket;⁸⁷⁴ hiszen nem nevezzük szépnek sem az ízeket, sem a szagokat.⁸⁷⁵

Ha valaki itt gondolatait szabadon engedi, és elindul a természet művei mentén, a szépség számtalan és mindennemű mintáját fel fogja találni, melyeknél kellemesen elidőzhet. Nekem elég kettőt érintenem: egyet az ember, egy másikat Isten kapcsán.

Az emberi szépségnek két fajtája van, közülük az egyikben báj, a másikban méltóság lakozik – emez a férfiaké, amaz az asszonyok szépsége.⁸⁷⁶ Ilyen

Alakot kíván mértékkel fiainak, jobban leányainak

Imát mormolva, mikor Venus templomát meglátogatja, az aggódó Anya,
fogadalmakig is elmelve.⁸⁷⁷

Hogy a szép mindkét fajtája mennyire törekeny és veszendő, nincs, aki ne tudná.

Bizonytalan a szépség java a halandók számára.

Csekély adomány, rövid időre,

Mintegy gyors lábon, sebesen elinalsz.⁸⁷⁸

⁸⁷³ Lib. de Ordine, Cap. V. [AUGUSTINUS, Aurelius, *De ordine*, I. VIII. 25. A tudom-is-én-micsoda fogalmáról I. 96. jegyzet.]

⁸⁷⁴ Platónnál Szókratész a Hippias Maiorban, a vége felé. [PLATÓN, *Hippias maior*, 299c–e.]

⁸⁷⁵ S. Thomas I. 2. Quae: 27. art. I. ad III. [AQUINÓI SZENT TAMÁS, *Summa theologiae*, XIX. 1a2ae. 27. 3.]

⁸⁷⁶ Cic. L. I. Off. [CICERO, Marcus Tullius, *De officiis*, I. 130.]

⁸⁷⁷ Iuvenalis Sat. X. [IUVENALIS, Decimus Junius, *i.m.*, X. 289–291.]

⁸⁷⁸ Seneca a Hippolytusban. Lásd tovább. [SENECA, Lucius Annaeus, *Phaedra*, 761–764.]

Minden órában, mely elérkezik, megviseltebb, mint a már elmúlt órában volt, és minden nap elveszi a maga zsákmányát az arcról: mint a virág, elhullik a szépség. Mit mondjak a veszedelmekről, melyek a szépeket fenyegetik?

Tiltakozik Lucretia, hogy olyan legyen az arca,
Amilyen régen volt; arra vágyott, hogy Rutila szűzies
alakját megkaphassa, sajátját Rutilának adhassa.⁸⁷⁹ A fiúnak pedig,
kinek teste kitűnő, mindig szerencsétlen, remegő Szülei
vannak; ritka a szépség és a szemérem oly egybeesése,
bár mogorva háza szent erkölcsöket adott, utánozva a
régi szabinokat; emellett tiszta szellemet, mértékletes
vértől piros arcot juttatott neki a jótékony természet
Bő kézzel.⁸⁸⁰

Érvényes az, amit Euripidész mond: a szépség szerencsétlen dolog.⁸⁸¹ Ami akkor igaz leginkább, amikor a szépséghez nem társul az erény. Nem ritkán azonban a test szépsége és méltósága szép lelket is jelent. Az emberi test és lélek egysége akkora, mondja Ambrosius,⁸⁸² hogy ami a lélekben lakozik, többnyire a testben előtűnik: annak alakja az elme képmása – a jószág, formába öntve. A természet maga a nagy szellemeknek méltó testi lakhelyet juttatott. Mert kölcsönösen szeretik és ékesítik egymást a szépség és az erény: ezért filozofált hiába Seneca.⁸⁸³ A szép testből sarjadó erény bájosabb. A belső erény egyfajta szépség, amint maga a szépség is erény, bár külső. A szellem szépsége felkelti a csodálatot, a léleké a megbecsülést, a testé a tetszést és a szerelmet. A testnek, a szellemnek és a léleknek eme hármas ékessége a tökéletesség egyfajta csodáját teszi ki, és mintegy isteni lényt teremt itt a földön.

De mindez a szépség, mely az emberekben és az egész természetben szét van hintve, milyen egybevetve az Övével, amely tökéletes, és mindenfajta mértéken felül álló szépség, a dicsőség fényének ragyogása az Atyánál, és lényének szép alakja! Szépek a rétek, a folyók és az erdők, szépek a mezők, szép a föld, a csillagos ég is szép, ez az egész kicsiny és nagy világegyetem szép. De mily csekély e szépség, ha Istennel vetjük össze, akitől mindez korábban saját szépségét nyerte? Ezen dolgok minden szépsége abból az örök és legtisztább forrásból ered, és akkora ékesség van minden egyes dologban, amekkora az Ő bőségéből neki csordult. Isten a legnagyobb szépség, egyszersmind Isten a szépség szerzője is.

(IV. Mindkét természet mintája a művészeteknek.)

Mindkét természet, melyet néhány színnel felfestettem, a széptudományok és szépművészetek szépségének közös alapja. Itt van elhelyezve és megalapozva minden gyönyörűségünk, itt kell azt keresni. Mindkettő a szépség mintája, melyre felnézünk, és melyre törekszünk. Mert amit csak ama közös anyánk, a természet szült, nemcsak az élőlények, hanem ami úgy sarjad a földből, hogy gyökereivel azon támaszkodik, a maga nemében tökéletes akar lenni,⁸⁸⁴ de számunkra célul, gyönyörűségül, haszonra, tisztes önbecsülésre nem elegendő.

⁸⁷⁹ Szűzi szépségében feltűnő és ritka bájú szűz, akit Atyja, otthon és háborúban is jó példa, hogy Appius decemvir vágya ne tudja magának elragadni, saját kezével ölt meg, mondván: ezen az egy módon, ahogy tudlak, szabadítalak meg téged, lányom. Liv. Lib. III. [LIVIUS, Titus, *i.m.*, III. 44.]

⁸⁸⁰ Iuven. idézett helye. [JUVENALIS, Decimus Junius, *i.m.*, X. 293–302.]

⁸⁸¹ [EURIPIDÉSZ, *Helené*, I. 25.]

⁸⁸² [AMBROSIUS, Aurelius, *De virginibus, ad Marcellinam sororem suam*, II. II. 7.]

⁸⁸³ Vö. Epist. LXVI. [SENECA, Lucius Annaeus, *Epistulae morales ad Lucilium*, VII. LXVI. 2.]

⁸⁸⁴ V. Tusc. Quaest. [CICERO, Marcus Tullius, *Tusculanae disputationes*, V. XIII. 37.]

Gyakrabban követjük azt, amit mi magunk alkottunk meg úgy, mint a heracleai Zeuxisz, akiről tudjuk, hogy a maga korában messze a legkiválóbb festő volt, de leginkább a női test megfestésében előzte meg a többieket. Így tehát nagy jutalmat ígérve őt bízták meg a krotóniaiak, hogy Heléna képmását fesse meg Juno templomának gazdagítására, melyet ők maguk nagy áhítattal gondoztak és tiszteltek. Nézzük, hogyan vett mintákat a természettől! – Hozzátok ide nekem, kérlek – mondta –, a szüzek közül a legszembeket, míg megfestem azt, amit ígértem nektek, hogy a néma képmásra az élő mintából életszerűség sugározzék. – Akkor a krotóniaiak közös döntéssel egy helyre összehívták a szüzeket, és rábízták a festőre, hogy válassza ki, akiket akar. Az pedig ötöt választott, mert nem gondolta, hogy mindent, amit a szépséghez keres, egyetlen testben feltalálhatja.⁸⁸⁵ Ezt jelenti a szép természetből dolgozni. De amaz a művész, midőn Juppiter alakját, vagy Minerváét mintázta, nem vizsgálgatott senkit sem, akiről hasonlatot vett volna; hanem a saját elméjében lakozott a szépségnek egyfajta kiemelkedő képmása, melyet szemlélve, melyet szem előtt tartva, annak hasonlatosságára vezette művészetét és kezét.⁸⁸⁶ Ezért a szépművészetek szájába is illik, amit a Múzsák mondanak Hésziodosznál a Theogoniában:

Szánkön tarka hazugság, mind a valóra hasonlít,
tudjuk zengeni mégis a színigazat, ha akarjuk!⁸⁸⁷

Harmadik fejezet

Mindkét természetre ügyelnek a szépművészetek az imitáció révén.

(I. A természet imitációja alapja, egyszersmind segédeszköze a szépművészeteknek.)

Mi az, amire minket és a szépművészeteket a szépségnek eme kettős mintája vezet és segít? Mi lenne ez, vajon alap vagy segédeszköz? – itt már a szépművészetek híres alapelvéhez, az *imitáció*hoz érkezünk, ahogy mondtam.

Mielőtt többet mondanék a mi Imitációnkról, jónak látom néhány szóval figyelmeztetni arra, hogy ez olyan jelentős dolog, melyet egy pillanatig sem nélkülözhetünk. Mert ki az, aki a dolgok egyetemességében a legszebb dolgokat teremti Imitáció nélkül, illetve aki a legtökéletesebb? Maga Isten, aki uralkodik minden dolog felett, s aki e világot oly tágasra, oly ékesre, oly sok különböző fajtájú dologban bővelkedőre, oly sok fénytől ragyogóra, oly változatosan festettre alkotta meg, azt imitálva, ami isteni elméjének archetipikus kincses-tárában lakozott. A természetes okok, melyek Istennek az egyes dolgok létrehozásában segítői, s melyeket együttesen a természet névvel jelölünk, a dolgok megteremtésekor ideákat imitáltak, melyeket minden egyes fajtához mintegy az egyes dolgok mintáit rögzítette a legnagyobb és legbölcsebb Építész. Honnét lenne a sok művészi invenció, ha nem a természet dolgainak imitációjából? Hasonlóképp minden tudás megszerzése, melyek jobban hasonlítanak a művészethez, mint a tudományhoz, és a gyermeki egyetemes tudásszerzés is nemde nem más, mint imitáció?⁸⁸⁸

⁸⁸⁵ Cic. L. II. de Invent. [CICERO, Marcus Tullius, *De inventione*, II. 3.]

⁸⁸⁶ Nézd meg, hogyan mutatja meg ugyanazon Cicero a szép természetet az Oratorban, n.I. és II. [CICERO, Marcus Tullius, *Orator*, I–II., az idézet a II. 9. mondata.]

⁸⁸⁷ [HÉSZIODOSZ, *Istenek születése*, 27–28. Trencsényi- Waldapfel Imre fordításában.]

⁸⁸⁸ Nigrónius a szónoklataiban. [Julius Nigrónius, azaz NEGRONE, Giulio, *Orationes XXI, Moguntiae, 1610. Oratio XV–XVI. De Imitatione.*]

Helyesen állítja Arisztotelész, hogy az imitáció a költészet alapja.⁸⁸⁹ Ez ennek és más csiszoltabb művészeteknek az kezdete és erőssége: az imitáció révén született az ékesszólás, a szobrászat, a festészet, az építészet. És bár az imitáció nevét és elvét a művészek nem sűrűn hangoztatják, valójában mégis az imitáció révén gyarapodik és fejlődik minden szépművészet. Ahogyan korábban elhanyagolták, és meggyengült az imitáció, úgy most az imitáció tisztelete és művelése újra visszanyerte létjogát és fényét. Maga a szép természet is úgy tűnik, hogy szükségképp imitáció révén jött létre – mert a mi lelkünk semmit sem teremt imitáció nélkül: amit csak létrehoz, bizonyos, hogy egy meghatározott minta jeleit és jegyeit hordozza magán. Még a csodaszörnyek, amelyeket kitaláltak, sem imitáció nélkül jöttek létre.

A természet szépségét először az ókoriak figyelték meg a látható dolgokban. Ezért, miután az élethez szükséges és hasznos dolgokról gondoskodtak, hogy saját, egész emberségüket átfogó boldogságukat növeljék, valamely termékenyebb szellem vezetésével hozzáfogtak a művészetek és a tudományok szépségeinek felfedezéséhez és műveléséhez. A költészetet és az ékesszólást most mellőzöm; ezek ugyanis magában az emberi társaságban, mintegy bölcsőben lelik eredetüket. A szobrászat és a festészet igen szerencsés előrehaladással, igen ízléses műremekeket hozott létre. De mégis előbb a szobrászat ért el valamiféle határt és tökéletességet gyorsabban, mivel egyszerűbb imitációt kíván, míg amaz kifinomultabbat. Egész Görögország csodáit: Jupiter szobrát Pheidiasz, Junóé Polükleitosz előbb készítették el, semmint hogy feltalálták a fény és árnyék arányainak szabályait. Zeuxisz és mások csak ekkor tűntek fel. Hogy pedig a szobrászat a festészetet megelőzve gyarapodott és emelkedett, az is az oka volt, hogy nagyobb volt a haszna és becsülete: mert minden nép, amely hatalmas és koholt isteneket imádott, isteneinek szobrait, képmásait otthon és közterein is látni akarta.⁸⁹⁰ Az építészet, mely csak részben szépművészet, lassan haladt előre: ennek ugyanis az elrendezés és arányokat, ahonnet egész szépsége ered, sok kísérletezés és minta útján kellett kikutatnia, megtartania, felállítania.

Úgy tűnik, az imitáció közel áll a tökéletességhez, annyira könnyű ránézésre. Azonban a vele kísérletezőknek nyilvánvaló, hogy igen nagyszűlyű tevékenység, sok nehézség akadályozza, és a tudományok és művészetek nehéz tevékenységei között könnyen a legelsőnek mondható. Kevesen tudták eddig ennek nehézségei közepette a szépművészetekben legnagyobb dicsőséget elérni. A másik Plinius, mikor Cornelius Nepos képeinek és T. Cassius képeiből egyeseknek a lerajzolására és megfestésére utasítja Severust, figyelmezteti, hogy minél szorgalmasabb festőt vegyen maga mellé; mert egyrészt nehéz dolog a hasonlóságot a valósághoz hűen utánozni, másrészt messze a legbonyolultabb dolog az imitáció imitációja. Kéri azt is, hogy a művésznek, akit kiválaszt, ne hagyja, hogy szépítsen az eredetin.⁸⁹¹

⁸⁸⁹ [ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, I. 1. / 1447a8.]

⁸⁹⁰ Ki lett volna valaha is olyan vak a dolgok vizsgálatában, hogy ne látná, hogy ezen emberi alakokat az Istenek helyére vagy a bölcsék tanácsára emelték, hogy a tapasztalatlanok lelkeit minél könnyebben fordítsák az élet javai felől az Istenek tiszteletére; vagy pedig babonás hitből, hogy legyenek képmások, melyekről a hívők azt hihessék, maguk elé az Istenek elé járulnak? Elhalmoztak ezekkel a költők, festők és más művészek. Lib. I. de Nat. Deorum. [CICERO, *Marcus Tullius, De natura Deorum*, I. 77.] Ha hinnünk kell Martialisanak:

Nem aki aranyból vagy márványból arcukat kifaragta,

Tette e szobrokat Istenné: hanem az teszi őket azzá, aki tiszteli.

[MARTIALIS, *Marcus Valerius, i.m., VIII. XXIIV. 5–6.*]

⁸⁹¹ [CAIUS PLINIUS CAECILIUS SECUNDUS, *Epistulae*, IV. 28.]

(II. *A természet gyönyörködtető, szomorú és közömbös mintákat ad.*)

A szép természet bármit mutat is, az szép. De ama elsődleges természet, melynek mi is részei vagyunk, nem egyetlen mintának való dolgot tartalmaz. Egyes művei gyönyörködtetők, és élvezetesekek; mások szomorúak és elrettentőek; megint mások ezekből semmit nem tartalmaznak, hanem mintegy közöttük állnak, és közömbösekknek nevezhetők. Gyönyörködtető Blandusiae forrása, melyet nem érint meg a hőség, hanem mindig szeretetreméltó hűvösséget ad;⁸⁹² az élviteli liget,

Ahol hatalmas fenyő, és fehér jegenye
szereti ágait összefűzve egyesíteni árnyékát,
és gyors forrásvíz siet a szaladó pataokban.⁸⁹³

Mit mondjak a csillagokról, ékkövekről, gyémántokról, állatokról, növényekről, virágokról, hangokról és az olyan emberekről, mint Alkibiádész, aki minden kortársánál sokkalta szebb volt?⁸⁹⁴ Az ilyen dolgokat a természet magától, sajátos örömmel ruházta fel, és kellemetességgel díszítette. Nem gyönyörködtető dolgok a viharok, a záporok és a zivatarok;⁸⁹⁵ szomorú dolgok az Alpok, a Vezúv és az Etna; borzasztó a hajótörés és földrengés. Vagy mit mondjak az olyan emberekről, mint ama homéroszi Therszitész, kancsal szemű, sánta lábú, ritkás hajjú, hajlott vállú, összenyomorodott keblű, hullaképű, egész teste szörnyűséges?⁸⁹⁶ Vagy mit mondjak Prokloszról, arról a csúfról, nagyfejűről, nagyfülűről, és igen széles s bőkezűen mért orrúrol? Akit midőn a görög Költő gúnyol, leírja klasszikus, zászlóvivő jellegű orrát, mely oly hatalmas termetű, hogy nem érhet el a végéig a keze. És hozzáteszi, azért lett ilyen, mert amikor tüsszenteni szokott Proklosz, nem kérte az Istenek segítségét, és nem mondta: Σεῦ οὖσον. Ezért aztán az orra oly messzire távolodott a fületől, hogy tüsszentésének hangja csak egy jó idő múlva jutott el odáig, mikor már nyilvánvalóan régen tüsszentett, és nem volt már szükség a továbbiakban Juppiter segítségére.⁸⁹⁷ A természettől fogva csúf emberek, ha erkölcsaik is rosszak, úgy tűnnek, mintha a természettől kapták

⁸⁹² Horat. L. III. Od. XIII. [Quintus HORATIUS FLACCUS, *Carmina*, III. XIII. 10.]

⁸⁹³ Ugyanó L. II. Od. III. [*Uo.*, II. III. 9–12.]

⁸⁹⁴ Cornelius Nepos. [NEPOS, Cornelius, *i.m.*, *Alcibiades*, 1.] – Alkibiádész feltűnő szépségű volt, és, ahogy Szókratész mondja, κάλλιστος, καὶ μέγιστος, [PLATÓN, *Alakoma című művében Szókratész többször használja e jelzőket Alkibiádész kapcsán.*] megmaradt szépsége minden korra, Plutarkhosz szerzőségének köszönhetően. [PLUTARKHOSZ, *Vitae paralellae – I. Alcibiades.*] Ugyanis Apolló ítélete szerint valamennyi görög között a legszebb volt. Plin. XXXIV. [Caius PLINIUS CAECILIUS, *Naturalis historia*, XXXIV. XII. 26. – itt ugyan szó esik Alkibiádészről, de Apollón említett ítélete szerint nem „formosissimus”, hanem „fortissimus”, azaz a ’legbátrabb’.] – Végül szépségét a saját műveikkel is gyarapították a Szobrászok, akik a legnagyobb szépséget akarták megmintázni.

⁸⁹⁵ Lásd L. I. Georgicorum. [Publius VERGILIUS MARO, *Georgicon*, I. 322–337.]

⁸⁹⁶ Lásd Iliad. L. II. [HOMÉROSZ, *Iliász*, II. 182–189.]

⁸⁹⁷ οὐ δύναται τῇ χειρὶ Πρόκλος τὴν ῥῖν' ἀπομύσειν
τῆς ῥίνος γὰρ ἔχει τὴν χέρα μικροτέρην:
οὐδὲ λέγει 'Ζεῦ σῶσον' ἐὰν παρρη': οὐ γὰρ ἀκούει
τῆς ῥίνος: πολὺ γὰρ τῆς ἀκοῆς ἀπέχει.
lib. 11. 268?

Anthol. Lib. II. [*Anthologia Graeca.*, .II. 11. Ammiánosznak tulajdonított epigramma.

Orrfújáshoz nem elegendő a karja Proklosznak,

Nem csoda, hisz karja rövidebb az orránál.

Nem is mondja magának: Egészségedre!, ha tüsszent,

Mert nem is hallja azt, oly messzire van füleitől az orra.]

volna meg rossz erkölcsükért büntetésüket. --- Azon dolgokról, melyek sem tetszenek, sem pedig nem tetszenek, nem szólok semmit.

III. *Mindent illő módon kell imitálni.*

Bármit tesznek a művészek, ha nem illő módon vetélkednek a természettel, semmit sem érnek el. Egyes mesterségeknek az a természete, hogy ha valamely dologban hiányunk van, ellátnak vele és segítenek; a szépművészetek mesterségének pedig az, hogy imitáljanak, és különféle mesterfogások révén kifejezzenek, visszaadjanak és felékesítsenek valamit. De mi fejezi ki jól a természet művészetét? Winckelmann azt gondolja, vannak bizonyos műalkotások, melyek megérdemlik, hogy a természet hasonló jellegű, legszebb alkotásainál többre becsüljük őket.⁸⁹⁸ Ez olyan művek körében fordul elő időnként, melyeknek az ideája a szép természet birodalmából vétetett. Amelyek azonban a mi természetünk, a legtapasztaltabb tanítómester által mutatott mintára lettek formálva, azok a saját prototípusukhoz mérten kétségtelenül alábbvalóak. A szépen ragyogó csillagokkal telehintett ég mindig elegánsabb, mint amit ama bizonyos, igen tudós Apellész képén⁸⁹⁹ látunk. Ha valaki Helenát akarta szoborban megmintázni, ez a kitalált alak azon igazinak, akit Venus Párisznak ígért, sosem ért a nyomába. Sőt, a művészeteknek az az alapszabálya, hogy a kifejezni akart tárgyat imitálják. Imitálni pedig azt jelenti, hogy követni, nem pedig felülmúlni: aki felülkerekedik, az nem imitál. És jobban gondolja ama művész, aki sajátját a mintához közelíteni akarta, hogy az a legjobb, aki a legközelebb kerül a mintához a kifejezésben. Ugyanúgy pedig, ahogyan a természet megalkotta, egy valódi rózsát, olyan szépet, olyan bájost soha, semmikor nem tudunk létrehozni. Bár a művészet nagy, ahogyan valaki mondta; de *valóságosan hamis*, mivel a valóság felidézésére a valóság képét játssza elénk, valós színekkel.

(IV. *Az illő imitáció révén tetszik minden.*)

Ha jó, és a tetszéshez, ízléshez alkalmazott az imitáció, akkor tetszik. Vajon nem gyönyörködtetnek oly nagyon az ember képmását, vagy csatát, vagy tűzvészt, vagy tengeri vihart felidéző képek? Ámbár halálos sebeket, vértől csöpögő vágásokat, méregtől folyós keléseket, felkoncolt tetemeket, szétmarcangolt ifjakat, királyok keserű lemészárlását, lángoktól élve eléggé öregeket, szirteken szertetőrt hajókat, a hullámoktól elborított úszókat, és más igen gyászos és keserű eseményeket mutatnak vásznukon, melyre sem könnyek, sem megindulás nélkül nem tudunk szemünkkel ránézni.⁹⁰⁰

Az imitáció révén elérjük, hogy nemcsak közömbös tárgyak, hanem nem szeretett, utálatos és borzasztó, igen gyászos tárgyak, miközben valós színekkel grafikusán ábrázoltatnak, olyannyira nem rémítenek, hogy még vonzerőt és gyönyört is adnak. Nem annyira arra figyelünk, mi az, amit megjelenítenek, hanem hogy hogyan, mennyire illően, mennyire természetesen vannak megformálva. Virág vagy vipera; diadalszekér vagy kereszt; palota vagy szikla; arany- vagy vaskor; Medúza vagy Gráciák, Therszítés vagy Adonisz, Venus vagy Baucis, Nero vagy Titus, mit számít nekem? Rubens megfestette a két latrot a kereszt-

⁸⁹⁸ [WINCKELMANN, Johann Joachim, *Anmerkungen über die Geschichte der Kunst der Alterthums*, I, *Dresda*, 1767, 35.]

⁸⁹⁹ [Apellészről I. 14. jegyzet.]

⁹⁰⁰ Majdnem így P. Nigrónius Orat. XV. [NEGRONE, Giulio, *i. m.*, XV. *De Imitatione et laudibus*, 476.]

ten,⁹⁰¹ egyiket a Megváltó jobbán megbékélten, nyugodtan haldokolva, a másikat a balján dühösen, káromkodásokkal lehelvén ki lelkét; mindkettő egyaránt nagyon tetszik. Mit tehát? Szépnek mondjuk azokat a dolgokat, melyek csúfak? Valóban, dicsőítették Athénban ama Vulcanust, akinek öltözetén könnyedén áttetszett nem csúf sántasága. Tullius azt mondja, hogy igen szép volt ama Gorgó, a kígyófürtű, melyet Verres a syracusai templom aranyból és elefántcsontból nagyszerű tökéletességgel elkészített ajtajáról letépett és elvitt.⁹⁰² Úgy értem, hogy az anyaga, a kidolgozottsága, és a művészete volt a szépséges, nem a Medúza vipera-feje. Itt a művészet és az imitáció tetszik, az az illő, az a szép. És ellenkezőleg: a jó imitáció gyönyörűsége nem annyira magából a tárgyból, mint inkább annak megértéséből fakad, hogy a tárgy művészien van megjelenítve. Tetszenek a jól megfestett vétkek, de nem tetszenek a valódiak: ezért nem vagyunk a vétkek olyanfajta imitálói, mint amilyenek az ephesosi ezüstművesek voltak, akik a vallásból hasznot húzva kis Diana szentélyeket faragtak.⁹⁰³ A mi vétkeink csak alakok és képek; nem kell félniük a törvény szigorától.

(V. De milyen okból tetszenek?)

De úgy tűnik, még nem szóltam eleget e tárgyról; sürget ugyanis e kérdés: Mi teszi, hogy azon dolgok is tetszenek a mi művészeinkben, amelyek nem tetszenek a természetben? Honnan fakad a szomorú dolgok képeiben lakozó gyönyörűség, mely engem úgy derít fel, hogy egyszersmind meg is könnyeztet? Miért gyönyörködtet minket az imitáció és a művészet mestersége? Ha saját lelkem nem csal meg engem: amellet a gyönyörűség mellett, melyet bennem az imitáció és a művészet mestersége kelt, érzek egy másfajta gyönyört, mely ezzel az előbbivel nem azonos. – Nem hozom fel, amit már egyebütt Lucretiustól említettem, hogy azért annyira édes nekünk mind a csatát a mezőkön, mind a hajót a szelektől és hullámoktól korbácsolt tengeren nézni, mert látjuk, hogy mi ettől a veszedelemtől mentek vagyunk.⁹⁰⁴ Hallgatok Horatiusról, aki hasonlóképp ezen okból tartja jónak a költőt,

aki az ő keblét nem valós dolgokkal gyötri,

Izgatja, csillapítja, hamis ijesztesékekkel tölti meg,

Mint egy mágus, egyszersak Thébába visz, egyszersak Athénba.⁹⁰⁵

Tudom, hogy a mások balesetét minden fájdalom nélkül nézőknek még maga a szánalom is gyönyörűsége.⁹⁰⁶ De, ahogyan fentebb említettem, nálunk a művészetben nemcsak azon dolgok lesznek gyönyörteliek, melyek tudatosítják velünk, hogy mentek vagyunk a veszedelemtől; hanem azok is, amelyek teljességgel nem szeretett, utálatos dolgok, és sem nekünk, sem másoknak nem veszedelmesek. Tehát általában is másfajta oka kell legyen ennek a tetszésnek. Én úgy vélem, hogy ez nem más, mint a mű és mintája közötti *hasonlóság*: ez, minél közelebb esik az erényhez, annál inkább gyönyörködtet. Részletesebben is kifejtem e dolgot.

⁹⁰¹ [Peter Paul Rubens (1577–1640) flamand festőművész, a szöveg az 1619–1620 között készült *Krisztus a kereszten a két lator között / Lándzsával átszúrva* című festményére utal, jelenleg az antwerpeni Koninklijk Museum voor Schone Kunsten galériájában látható.]

⁹⁰² In Verrem Lib. IV. n. VI. [CICERO, Marcus Tullius, *In Verrem*, II. IV. 124.]

⁹⁰³ Act. Apost. Cap. XIX. [Apcsel 19, 23–28.]

⁹⁰⁴ [L. 498. jegyzet.]

⁹⁰⁵ Lib. II. Epist. I. [Quintus HORATIUS FLACCUS, *Epistulae*, II. I. 212–213.]

⁹⁰⁶ Cic. L. V. Ep. XII. ad Lucceium. [CICERO, Marcus Tullius, *Epistulae ad familiares*, V. XII. M. Cicero S. D. L. Luceio Q. F.]

A természet helyes imitációja játékot űz velünk: mivel az, Hésziodosz tanúsága⁹⁰⁷ szerint is, a valóságához hasonló káprázat, mely hamis tárgyat helyez a valódi helyére, és annak valóságáról meggyőzve kijátszik minket. Ez a *kijátszás, illúzió*, a művészet és a fantázia élvezetes alkotása, mely távoli dolgokat jelenlévőkként állít elénk, mely másét a sajátunkká teszi, a hamis dolgokat valósággá változtatja, és viszont. Ki ne tudna Zeuxisz szőlőjéről, Parrhasziosz fátyláról, Apellész lováról, Myron pásztoráról?⁹⁰⁸ Pügmalion szörnyű gaztette szobrával együtt örök feledéssel borítandó.⁹⁰⁹ Rembrandt szolgálólányához⁹¹⁰ odajöttek a szomszédos szolgálók, hogy megszólítsák; más képet maga a mester figyelmeztetett tévedésből, hogy válaszoljon már neki.

A pheidiaszi művészet híres domborművén
Halakat látsz, adj nekik vizet, s úszni fognak.
A Mentor csészéjében tanult kézzel vésett
gyík él, és félénk
ezüst.⁹¹¹

Ilyenfajta illúzióban a jó színházakban van részünk. Ha ugyanis a Színészek saját szerepüket úgy játsszák, ahogyan kell, azt gondoljuk, hogy amit ők tesznek, azt mi tesszük; amit ők szenvednek el, mi tűrjük. Miközben ülünk, szerelem és gyűlölet, vágy és öröm, szomo-

⁹⁰⁷ [L. 887. jegyzet.]

⁹⁰⁸ Myront leginkább a tinó tette híressé, melyet ismert verssorok dicsőítettek. Az Anthologia Graecában található a XV. epigramma; Ausoniusnál pedig a XI. latin. Egyet és mászt innen nektek:

Tinó vagyok, melyet atyám, Myron vésője készített
Ércből; azt gondolom, nem is csinált, hanem nemzett.

A szomszéd tinó így bög,

A borjú így kéri szomjazva emlőimet.

Csodálkozol, hogy becsapom a nyáját? maga a nyáj páyztora
is a legelészők közé szokott számlálni engem.

[AUSONIUS, *Epigrammata, In buculam auream Myronis, LVII.*]

És:

Myron érc tehene bögni is tud,

De fél, hogy megrettentí a művész szellemét.

Mert élőhöz hasonlót teremteni több, mint élni.

Nem az Isten művei csodálatosak, hanem a művészé.

[Uő., *Epigrammata, De eadem Myronis bucula, LXIV.* Valamennyi említett műalkotás esetében a megtevésztő valóságghűség áll a hozzájuk fűződő, többnyire Caius PLINIUS Secundus, *i. m.*, XXXV. könyvében szereplő anekdota középpontjában.]

⁹⁰⁹ Róla és másról Clemens Alex. Protrept. ad Gentes. [ALEXANDRINOSZ, Clemens, *Admonitio ad Graecos seu Gentes, s. i., s. n. 1610.*] A knidoszi Venusról Lukianosz és Plinius. [LUKIÁNOSZ, *Erotész / Amores, 11.*; Caius PLINIUS Secundus, *i. m.*, XXXVI. IV. 20.]

⁹¹⁰ [Harmenszoon van Rijn Rembrandt (1606–1669) holland festő, valószínűleg *Hendrickje Stoffels az ablakban* című, 1655-ös festményére vonatkozik a célzás, ma a berlini Gemäldegalerie-ben látható.]

⁹¹¹ Martialis. [MARTIALIS, *i. m.*, III. XXXV. *De piscibus sculptis*; és XLI. *De lacerta celata.* Az előbbi epigramma mintaként szerepel a jezsuita Dominico de COLONIA *Rhetoricájában is: Lugduni, 1744, 515.*] – Ezekhez hasonló, ami következik. Iuno egyszer, megharagudván Iuppiterre, amint mondják, Euboara jött; és amikor megpróbálta Iuppiter megbékíteni, Cithaeronhoz, aki a Platensiseknek parancsolt, e tanácsaiban és okosságában igen jeles férfiúhoz járult. Akkor Iuppiter az ő intésére fa képmást készített, amelyet felöltöztetve szekerére helyezett, és mindenkinek hírül adta, hogy Plateát, Aesopus lányát fogja feleségül venni. Ezt mikor megtudta Iuno, rögvést a szekérhez rohanva kezével a képmásra sújtott; de amikor lerángatta róla a ruhát, látja, hogy kellemesen becsapatott: amiért is könnyen megbocsájtott Iuppiternek. Innen erednek a Daedaloszi Játékok.

rúság, remény és kétségbeesés és más lelki indulatok közepette forgunk. Ha hallod, hogy Racine Athaláját adják, ott vagy. Nemde mikor látod, hogy fegyvert fognak a Főpapak, te is fegyverkezel? Jojádát látva, aki mindent előrelátóan elrendez, nemde teszed te is? Nemde mikor a gyermek Joas Atyja trónjára emeltetik, te is dicsőíted? Látod Athaliát dühöngő rohanásban; nemde kiáltasz? Amit csak ők külön-külön tesznek, te egymagad teszed: te vagy Abner, te Athalia, te Ioas, de Iosabeth, te vagy magadnak minden. És nemcsak valónak véled, amit tenni látszol, hanem ami még több: megtapasztalod magadban, amit azok egykor elszenvedtek. Kik azok, még ha faragatlan népség is, akiken az illúzióknak nincs hatalma, s nevetnék azt? Méltán nevezzük e dolgokat *Vízióknak*, melyek révén távoli dolgok képei úgy jelennek meg lelkünkben, hogy úgy tűnik nekünk, mintha látnánk szemünkkel, és előttünk jelen volnának. Orestes Euripidesnél mikor felébred, visszatér dühéhez, és szól: – Anyám, kérlek téged, ne küldd hozzám a véres és kígyóhajú szüzeket; ezek ugyanis, ezek lerohannak engem. – Jaj nekem! – megtörtént! – Itt maga a Költő is látja a fúriákat. Amit pedig úgy látja, hogy lát, azt látni szinte kényszeríti hallgatóit is.⁹¹²

Bár nem egyedül a színház az, melyben érezzük, hogy effajta játékot űz velünk a hasonlóság. Amikor csak a jeles szépművészetek mintapéldányait olvasom, nézem vagy hallgatom, arra a helyre, abba az időbe, azon szerepbe, körülmények és érzelmek közé kerülök át, amelyek erőteljesen és életszerűen tárulnak érzékeim elé. – Tetszik nekünk, hogy így rászednek. És bár egyébként a csalást és a kijátszást nehezen viseljük, most mégis, ha a műszed rá minket, olyannyira nem fájlaljuk, vagy haragszunk érte, hogy inkább örülünk, miután tévedésünket megtudjuk. És valóban, ha nem rendelkezik e mágikus erővel egy műalkotás, akkor nem tökéletes. Mivel ugyanis a szépművészetek tökéletessége abban áll, hogy Másolatuk a mintával annyira megegyezzek, hogy azt minden tekintetben kifejezze és érzékletesen megjelenítse, azaz hogy ahhoz hasonló legyen; lehetetlen, hogy ez ne kellemesen hasson ránk. Ezért úgy vélem, hogy ez maga a Lelkünk és a természet, Érzékeink és a művészet közötti Harmónia, melyet Mindenek Szerzője rendelt el. Egy bizonyos tárgy művészi megjelenítése és tökéletes érzékeltetése számomra az az alapelv és mód, melynek révén a szépművészetek alkotásai tetszenek: és ebben addig, amíg jobbat nem találnak helyette, meg is nyugszom. Ha valakinek tetszik, szemügyre lehet venni a különbséget, amit Home e tekintetben a néma és a hangzó művészetek között tett.⁹¹³

Hátra van, hogy azt is elmondjam: nem ugyanolyanok a vízióink és illúzióink. Legalacsonyabb fokozatuk, mikor a bemutatott tárgy úgy vonja magára az elme figyelmét, hogy az nem kevésbé jelenvaló a maga és mások számára is. A vízió második fokán állunk, amikor semmit sem érzékelünk a tárgyon és magunkon kívül. A legfelsőbb fokát pedig az érte el, akit a megjelenített tárgy annyira erősen rászéd, hogy mind minden másról, mind magáról is megfeledkezik, és mintegy magán kívülre ragadtatik. Ez az elragadtatott állapot az ekstázis, ἔκστασις, ἐκπλήξις, az elme és az érzékek elidegenedése. A vízióknak mindezen és más fokozatai is megvalósulnak a szépművészetek segítségével, de nem egyenletes hatással

⁹¹² Longinosznál több más is. [PSZEUDO-LONGINOSZ, *De sublimitate*, XV. 8–9.]

⁹¹³ Tom. II. Cap. XXI. [HOME, Henry, Lord Kames, *Elements of Criticism*, Book II., Chapter XXI. „These rules, as they concern the things expressed as well as the language or expression, require a division of this chapter into two parts; first of thoughts, and next of words. I pretend not to justify this division as entirely accurate: for in discoursing of thoughts, it is difficult to abstract altogether from the words; and still more difficult, in discoursing of words, to abstract altogether from the thought.” Az 1762-es kötet újabb kiadásából: II., ed. Peter JONES, Indianapolis, Liberty Fund, 2005, 325.]

és sikerrel. A zene mind közül a legerősebb, mivel a nyers és szinte érzéketlen szíveket is gyakran annyira megindítja, hogy magának az elmének is úgy tűnik, hogy nincs a maga helyén.

(Megjegyzés Batteux alapelveihez.⁹¹⁴)

Itt szeretném tudomásra hozni, hogyan vélekedem Batteux, eme igen elegáns mester tanításáról. Az imitáció a szépművészetek alapja abban az értelemben, hogy az Imitáció révén keletkezett és műveltetik a két természet; mivel ez által gyarapodnak, őrződnek meg és tökéletesednek. Ez számomra tiszta és már megvizsgált dolog. Mivel azonban Batteux azt állítja, hogy maga a természet imitációja az alapja, avagy oka azon gyönyörűségnek, melyet a szépművészetek bennünk keltenek, vajon meg kell-e hallgatnunk? Nem kevesen megtagadják ezt, és felpanaszolják, hogy az ő kezében minden imitációvá válik. Tényleg egyedül a természet imitációja miatt tetszenek neked a szépművészetek, és az gyönyörködtes téged? De vajon nem tetszik-e a természet imitáció nélkül is? – Azt mondják, Indiában egy filozófusnak, midőn azt állította, hogy a világ eme gépezete egy teknősnön nyugszik, egy igen tanult férfiú ezt felelte: nem látja be, mit fog e filozófus mondani akkor, ha megkérdezik, milyen alapon áll maga a teknős. Elégnek vélte szerzőnk azt tanítani, hogy a természet imitációja a gyönyörűség alapja, azok szokása szerint, akik a folyók eredetéről azt fejtegetik, hogy egy géniusz önti ki vizüket egy korszóból, és nem is izgatják magukat azon, hogy vajon honnan veszi a géniusz a vizet. De fennáll a kérdés: miért tetszik a természet imitációja olyannyira, hogy gyönyörködtes? Azt mondják, erre azt kell válaszolni: mivel a természet imitációja az ember érzékeire, szívére, lelkére kellemesen hat. Így eljutunk egy művészi, érzékletes és tökéletes megjelenítéséhez a természetnek, és az ember e gyönyörűségét részint a kifejezőmódra, részint az emberi érzékekre alapozzuk. Azt tanítják, ez az elv alapvető, teljes, kielégítő, világos, és mint a gyönyörűség oka, végső. Én Batteux tanát nem értelmezem másként, hanem azon az egyszerű módon, mellyel ők és én korábban beszéltem. Mivel a szépművészeteket egyetlen alapelve, az Imitációra vezeti vissza, és azt tanítja, hogy ez a gyönyörűség oka, és ezen nem akármilyen imitációját érti a természetnek, hanem az érzékletest és tökéletest, mely a természetből vett tárgyat éppúgy szépként, mint közös vetélkedésre hívóként, világosan, teljesen, ékesen és természetesen fejezi ki és adja vissza. Magának a szerzőnek a műveit idéztem most, és azt gondolom, jobb e könyveknek visszaadni a szót.

(VI. Az imitáció két alapvető törvénye.)

Az imitáció leginkább két törvény által ragadható meg. Az első megköveteli, hogy a bemutatott dolog természete megőriztessék; a második abban áll, hogy az időnek, a helynek és minden dolognak, melyek a megjelenítéshez valamilyen módon kapcsolódnak, az illő voltát mértékkel megőrizzük. A művészetek alapszabálya az eddig fejtegetettekből önként következik. Mivel annak alapját már tárgyaltam a maga helyén, kevesebb szóval emlitem.

Bár az imitációnak a természet adatott mintaként, azonban nem minden műben azzal verseng: maga a természet tiltja. Vannak ugyanis ebben a mi mintánkban olyan dolgok, melyek *rémisztőek, undorítóak és csúfak*, vagy melyek inkább elrejtőzni vágyóknak, semmint a szépművészetek fényénél mindenki előtt megjelenni. A „piszokfestők”, rhüparográfusok, a

⁹¹⁴ [L. 37. jegyzet.]

rémisztő és csúf dolgok imitátorai ezt csinálják. Semmi sem tetszik, ami nem illik: barátok vagyunk a végsőkig – egészen a Tisztesség oltáráig.⁹¹⁵

Ha valamit a rémisztőből és a csúfból ezen Múzsák birodalmába lehet engedni, az a szépművészetek számára, melyek az értelem, a fantázia és a fülek számára dolgoznak, el fog veszni. E művek ugyanis nem maradnak meg, nem lakják be az érzékeket, hanem elmennek mellettük; azok pedig, melyek a szemek legeltetésére születtek, és szüntelenül a szemünk előtt maradnak, minden rémisztőbb, becstelen látványtól teljes egészében el vannak tiltva – vélik. Megfestheti a költő Aiszoposzt, Therszitészt, vagy az asszonyt, aki

nagy kontyú, duzzadt ajkú, éjszínü a teste,
széles keblü, lelóg emlője, zömök hasa keskeny,
vékony lábszárú, de hatalmas széles a talpa;⁹¹⁶

de vajon jó festő ilyen képet ad mindenki szeme elé? Egyesek nevetni fognak, de mások, különösen a nőneműek, elrémülnek, és... Szabad a költészetben bemutatni Hektórt mocskos szakállal és vértől meredő hajjal, vagy a falak körül hurcoltatni ugyanőt. Szabad Philoktéteszt leírni, amint genny és mérég folyik belőle. Adhat Laokoón a kígyók gyűrűjébe szorítva rémisztő kiáltást; le lehet nyúzni a bőrt még az élő Marszüaszról is. Elmondják a költők, hogy Medea ikerfiai férje szeme előtt öli meg, Atreusz saját unokaöccseit adja apjuknak étékül; Polüphemosz Odüsszeusz társait szétzúzza egy sziklán, és remegő tagjaikat falatozza. Elmondják azt is, hogy a jeruzsálemi anyák saját fiaik húsát falták fel, Ugolino⁹¹⁷ és mások az éhségtől űzve saját karjukat rágták; elmondják, volt, aki nem borzadt halott anyjának teteméből falatozni. Mindezeknek okos előadása nem hibáztatható.

De ezeket és az ehhez hasonlókat sem a színészeknek a színpadon, sem festőknek a vásznon nem engedem megjeleníteni:

Se fiait ne koncolja fel az emberek szeme előtt Medea,
Vagy ne főzze nyilvánosan az emberi testrészeket Atreusz.⁹¹⁸

Nem mindent tűrnek el a művészetek, melyek jelen vannak a természetben: állítom, hogy a művészetek annál keserűbben sérülnek és zúzódnak össze, minél súlyosabban vétkeznek a méltóság és tisztesség törvénye ellen. Itt a költőkre, elsősorban a komikusokra, és a festőkre gondolok. Ezek ugyanis, mivel azt gondolják, nekik mindent lehet, ami a természetben megvan, szabadabban nyúlnak rémisztő és csúf tárgyakhoz; ennek örülnek, ennek ujjonganak. Miért van az, hogy egyeseket a rémisztő és csúf dolgok gyönyörködtetnek, ha nem azért, mert azokhoz hasonló szív és érzékek lakoznak bennük? A nyers lélek rémisztő, az obszcén csúf dolgokra vágyik, és amitől mások visszariadnak, ez azokat gyönyörűségére szólóngatja.

⁹¹⁵ [A rhüparagrafus elnevezés forrása: Caius PLINIUS Secundus, *i.m.*, XXXV. XXXVII. 112., egy Püreikosz nevű görög festő kapcsán alkalmazza és definiálja a kifejezést. Az „amici sumus usque ad aras” szólás eredetije Plutarkhosznál olvasható, *i.m.*, I, *Pericles*, később ’barátok vagyunk a végsőkig’ jelentéssel terjedt el, erre reflektál a szöveg a ’barátok vagyunk a végsőkig – de ez a tisztesség határa’ jelentéssel. Vö. G. L. HENDRIKSON, *Amici usque ad aras*, *The Classical Journal*, 45 (1950), 8, 395–397.]

⁹¹⁶ [*Moretum*, *Appendix Vergiliana*, 59–61. – a több ismeretlen költőtől származó versgyűjtemény szerzőjének hosszú ideig Vergiliust tartották. Lakatos István fordításában.]

⁹¹⁷ [Ugolino della Gherardessa – itáliai nemes, akit 1289-ben ellenfelei egy toronyba zártak fiaival együtt, ahol halálra éheztek őket. Alakja megjelenik Dante Poklában, ahol a fikció szerint fiai felajánlják, hogy egyen holttestükből, amit meg is tesz, I. *Divina Comoedia*, XXXIII. 56–73.]

⁹¹⁸ Horat. [*Quintus HORATIUS Flaccus*, *Ars poetica*, 185–186.]

Nem tudom nem helyeselni az ősi görögök ízlését, amely a festészetben és szobrászatban csak bájos és szeretetreméltó képeket engedett meg; mert a fúriák csak ezután lettek feltalálva. Arisztotelész is tiltja, hogy olyan vadakat fessenek meg, melyek emberi vérben szoktak tobzódni:⁹¹⁹ mert ki az, aki egy emberi testet vadul szaggató tigrist gyönyörűséggel fest meg, vagy szemlél, hacsak nem maga is hasonló szörny? Könnyebb szemlélni a faunokat, a kecskelábú szatírokat és kentaurokat, mint akár a tüzet okádó sárkányokat, vagy az emberi húst lakomázó Minotauruszt, vagy Khimérát, ahogyan a költőktől halljuk: elől oroslán, hátul sárkány, középujt maga Khiméra. Volt az ókoriak művei között Medúza-fej, voltak törvényszegő faunok, voltak holttetemek, voltak undorító vénasszonyok, volt lernai hydra: de mindösszesen is kevesen voltak, és többnyire azon időszakból, amikor az emberek ízlése még nem jutott el a teljes kifinomultságig. Kevés volt a Pauszon, kevés a Püreikosz, kevés a Demetriosz, kevés a Dionüsziosz,⁹²⁰ akik művészetüket alacsonyabb rendű tárgyakon gyakorolni és az alacsonyrendűség dicsőségét keresni nagy dolognak tartották. Azokat pedig, akik Apollónt, akik Diánát, akik a Gráciákat, akik Venust és hasonlóan bájoló műalkotásokat, és finom, érzékletes témákat dolgoztak ki, valójában megszámlolni sem lehet. A jó költők és festők, a jó szerzők, ahogyan mondtam, tudták magukat tartani a természet törvényeihez. A rémisztőt és a csúfat úgy tudták ábrázolni, hogy sem saját magukat, sem a szépművészeteket, sem pedig nézőiket vagy hallgatóikat nem zavarták meg a rettenettel, és nem szennyezték be a csúfsággal. Mit tett Terentius? Mit Plautus? Vajon visszafogottabb Molière? Swift és Holberg vétkesek.⁹²¹ Brockes költött vénasszonya, ámbár Breitinger dicséri,⁹²² számomra mindig is utálatos marad; Brower penniculusa⁹²³ cinikus, elborzadok tőle.

Arisztotelész az imitáció három hibáját három festő példáján át mutatja be: Polügnotusz, mondja, a tárgyakat, melyeket a természetből vett, hogy megfesse, túlzottan kidíszítette; Pauszon elcsúfította; Dionüsziosz a természetet szolgáló módon követte.⁹²⁴

⁹¹⁹ [ARISZTOTELESZ, *Poétika*, I. 4.]

⁹²⁰ [„Mivel az utánczó cselekvő embereket utánoznak, vagy kiválóknak vagy hitványoknak kell lenniük, ... vagy nálunk jobbaknak, vagy rosszabbaknak, vagy hozzánk hasonlóknak, mint ahogy a festők is csinálják: Polügnótosz jobbakat, Pauszón rosszabbakat, Dionüsziosz pedig hozzánk hasonlókat festett.” ARISZTOTELESZ, *Poétika*, I. 2.; továbbá Uő., *Politika*, VIII. 5. – Sarkady János fordításában. Püreikosz kapcsán l. 915. jegyzet. Alopekei Demetriosz (Kr.e. 4. sz.) görög szobrász, szembeszegült kortársai idealizáló ábrázolásával. Pellikhoszról készített szobra kapcsán emeli ki LUKIANOSZ, *A bazudozó* című dialógusában.]

⁹²¹ [Holberg kapcsán l. 280. jegyzet.]

⁹²² [Valószínűleg BROCKES, Barthold Heinrich, *Irdisches Vergnügen in Gott, bestehend in Physicalisch- und Moralischen Gedichten*, I–IX, Hamburg, 1721–48 egyik költeményéből. A kötetekről Johann Jakob BREITINGER elismerő, de szúrós megjegyzésektől sem mentes kritikája: *Von den Gleichnissen in Brockes irdischem Vergnügen in Gott* = Uő., *Kritische Abhandlung von der Natur den Absichten und dem Gebrauche der Gleichnisse*, Zürich, 1740, 427–458.]

⁹²³ [Talán Cristoph Brouwer (1559–1617) németalföldi jezsuita egyháztörténész művéről van szó.]

⁹²⁴ [L. 920. jegyzet.]

Negyedik fejezet

A természet helyes imitációja hozza létre a művészi szépséget.

(I. Honnan fakad a művészi szépség?)

Nincs más hátra, mint hogy elmondjam, mi is a célunk. A természet imitációja a szépség filozófiája és a szépművészetek tana, törvényei és szabályai szerint létrehozza azt a szépséget, melyet már *művészinek* nevezhetünk. Ennek mintapéldái birtokunkban vannak, mind az irodalmi művészetekben, úgymint a költőknél és a szónoknál; mind a szabad művészetekben, úgymint a zenében, a festményekben és szobrokban; mind azon művészetekben, melyek inkább mechanikusnak látszanak, úgymint a kertekben és az épületekben. Nap mint nap mennyi szépség születik! – én mindig is szerencsésnek tartottam azokat, akik ezekből sok mintapéldányt láthatnak és birtokolhatnak: ha hozzájuk hasonlítom magamat, mind a vágától, mind a fájdalomtól lángolok.

A szépművészetek minden alkotását saját filozófiám és elméletem alapján ítélem meg; mert ítéltesse meg ugyanazon alapelvek és törvények mentén, amelyek létezésük alapját megszabják. Ha e törvényekre és a hasonlóakra, mind az általánosakra, mind a részterületekéire, melyek az egyes művészetek sajátjai kell legyenek, megfelelően ügyelnek, akkor keletkezik, úgy vélem, a szépség, mely a természetet egyfelől ékesíti, másfelől kifejezi. Ám ritkán létrejöhet olyan dolog a szépművészetekben, amely a szép szabályaitól eltérni látszik, mégis szép. Mert van, ahogy mondtam, *gonddal kidolgozott hanyagság* és a *beszédes csönd*.

(II. Időnként a hanyagság is szép.)

A *hanyagság* akkor a leginkább művészi, amikor valóban gondatlanságnak tűnik. Annál nagyobb a szépsége, minél hanyagabb: úgy értsd, olyan, amikor a szorgosságot visszafogjuk, nem amikor elhagyjuk. E szépség egyfajta képét az istenek és istennők ruházatán láthatjuk; egyszerű az öltözetük, könnyed és hanyag. Ezt bölcsen alkották meg így a költők, festők és más szerzők, hogy azok annál szebbek legyenek, minél kevésbé nagyszerűen vannak felékesítve. Ilyeneknek tartod a szép embereket is, akik ha kevesebb ékítményt viselnek, bájuk annál jobban kitűnik. --- Tudniillik amint a műveltséget és vagyont a maga helyén elhanyagolni bölcsesség és takarékoság; úgy a szorgalmat, ha az nagyon kitűnik, visszavenni, és az eleganciát megőrizni a művészet és a jó ízlés kifejeződéseként kell megbecsülnünk. Terentius inkább akar törekedni az ilyesfajta hanyagságra, tanúsítja Seneca, mint mások homályos szorgalmára.⁹²⁵ És valóban jobb, hogy Agamemnon a képen, mikor fel kell áldoznia lányát, Iphigeniát, elfedi fejét. Hiszen Timanthész⁹²⁶ szomorúnak festett meg mindenkit: különösen a nagybátyját (Ménélaoszt), így a szomorúság az egész képet áthatja – magának az atyának az arcát pedig eltakarta, mint akinek gyászát ecsettel már nem is tudja imitálni,

⁹²⁵ [Az idézet magától Terentiustól származik: Publius TERENTIUS Afer, *Andria*, 18–21. „qui quom hunc accusant, Naevium Plautum Ennium / accusant quos hic noster auctores habet, / quorum aemulari exoptat neglegentiam / potius quam istorum obscuram diligentiam.”]

⁹²⁶ [Timanthészról l. 10. jegyzet.]

megmutatni.⁹²⁷ Apellész hasonló hanyagságáról, amit az Antigonusz esetében⁹²⁸ érvényesített elegáns műfogással, már szóltunk. Hogy a szemek hibáját elfedje, az ép felét mutatta meg az arcnak, a másikat beárnyékolta, hogy ami hiányzik a testből, hiányozzék a képről is. Egyik lábára sánta volt Tamerlán, festője⁹²⁹ pedig kitalálta a legegyszerűbb módot, hogy e hiányossága ne tűnjék fel: állva festette meg, de épp midőn iját erősen megfeszíti, így lába hibája épp cselekvésének erényévé vált.

(III. És beszédes, ékesen szóló a csend.)

Ide tartozik az alkalmazható, a szó helyére lépő *csend*, mely hallgatásával minden szónoklatnál nagyobb ékesszólást sugall. Ennek legnemesebb példáját a telamoni Ajax nyújtotta, aki látván a halottak birodalmában Odüsszeuszt, életbeli vetélytársát és legyőzőjét, ámbár az lágyan és barátságosan szólította meg, hallgatott; majd sértetten más erebusi lelkekhez fordult.⁹³⁰ De mit emlegetem itt Homéroszt, amikor e tárgyban a szerencsés kezű Maronál látom még a saját mintájánál is kitűnőbb imitációt? Bolyongott a szerencsétlen Dido a nagy erdőben, mikor Aeneas leszállt az alvilágba; megismerte friss sebéről a királynőt, és hízelgő beszéddel, könnyekkel próbálta engesztelni; mentegette magát az Istenek parancsával, fájalta tettét. De

elfordul az árny s a szemét lesüti, s merev arca

Éppúgy nem rezdül meg semmi beszédre ezentúl,

Mint nem mozdul a kő s a kemény marpessusi márvány.

Aztán kapja magát s gyűlölködve s vadul elfut ... homályos berükbe.⁹³¹

Azt hiszem én, hogy ez a csend a legékesszólóbban beszélt; és Ajax s Dido eme cselekedete, ámbár hang nélkül való, néma, a megszólalás bármely gazdagságánál, a szavak mindenfajta bőségénél, és a szónoklat tágasságánál is szebb, hatásosabb, csodálatra méltóbb. E hallgatásból sokkal jobban megértem végtelen gyűlöletüket, melyet dühöngéssel és szavak villámaival sem fejezhetek volna ki ékebben.

De nem mindenki érti az efféle ékesszólást. Ezek közé sorolom Kambüzszt, aki hogy Pszammetiknek, egyiptom királyának,⁹³² foglyának ártson, leányát rabszolganőnek öltöztette, és más, hasonló szenvedés sújtotta szűzekkel együtt vízholdásra ítélte. Sírtak erre a

⁹²⁷ Plin. Lib. XXXV. Cap. X. [Caius PLINIUS Caecilius, *i.m.*, XXXV. XVI. 73.] A példa Euripides Iphigeniájából van. [EURIPIDÉSZ, *Iphigenia a tauruszok között*.] Lást Critische Wälder és Lessing Laocoonja. [HERDER, Johann Gottfried, *Kritische Wälder, oder Betrachtungen die Wissenschaft und Kunst des Schönen betreffend*, s.n., 1762 – *Erstes Wäldchen. Herrn Lessings Laokoon gewidmet*; LESSING, Gotthold Ephraim, *Laokoon, oder über die Grenzen de Maleres und Poesie*, Berlin, 1766. Lessing műve Winckelmann és Comte de Caylus ellen irányuló polémiaként jelent meg, erre reflektál Herder, illetve J.J.W. Heinse.] – Cicero is említi az Oratorban, n. XXII. [CICERO, Marcus Tullius, *Orator*, XXII. 74.]

⁹²⁸ [L. 626. jegyzet.]

⁹²⁹ [Tamerlán / Timur Lenk ('Sánta Vas') (1336–1405) hódításairól híres mongol/türkomán fejedelem, egyben művészetpártoló is. A célzás talán a *Timurnáme* Akbar mogul festőcsapata által készített illusztrációjára vonatkozik.]

⁹³⁰ [„És egyedül Telamóniadész Aiásznak a lelke / állt félrébb, most is haragudva a győzelemért, mit / bárkánál vetekevedve, fölötte arattam: Akhilleusz / fegyvereit kaptam meg, amelyeket anyja kitűzött.” HOMÉROSZ, *Odüsszeia*, XI., 563–567, Devescéri Gábor fordításában.]

⁹³¹ Aene. VI. [Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, VI. 469–473. Lakatos István fordításában.]

⁹³² [Az alább hivatkozott Hérodotosz-részlet szereplői: II. Kambüzs, perza uralkodó, Kr.e. 525-ben elfoglalta Egyiptomot. III. Pszammetik fáraó volt ekkor Egyiptom trónján. Fiát a perzsák kivégezték, lányát eladták rabszolganak, egy későbbi lázadás miatt pedig őt magát is kivégezik.]

látványra atyáik, és jajgattak; Psammetik azonban lehajtotta fejét, és hallgatott. Máskor, hosszú idő múlva elővezették fiát, hogy tíz más hercegi férfúval együtt övéik előtt megöljék. Pszammetik ugyanígy viselte. Mikor azonban polgártársai közül egy egykor gazdag öreget meglátott, amint egy ajtófélfánál kéreget, könnyekbe tört ki, és leszegte szerencsétlen fejét. Kambüész, megértvén a dolgot, kérdezte, hogy van az, hogy egy koldus láttán könnyezik, elcsügged, ő, aki lánya és fia bántalmain csak hallgatott. Azt felelte neki: – Családi bajaim nagyobbak voltak, semhogy sírni tudtam volna. De méltó volt a könnyekre annak a barátomnak a panaszkodása, aki a sok és szerencsés jólétből ily nagy szükségbe esett öregsége küszöbén.⁹³³

A csend szinte istenség volt a rómaiaknál, az egyiptomiaknál pedig szent dolog, és senki sem akadt közöttük, aki ékesszólását ne hallotta volna meg.⁹³⁴ Homályosak, és minden emberi otthonosságtól távol állók voltak a rómaiak ligetei; mégis azt hitték, valami szent és tiszteletreméltó dolgot lehelnek és sugallnak. A csendnek, mely e ligetekben uralkodott, tulajdonítjuk ezen isteni tiszteletet; a ligeteket, és bennük a csendet imádjuk – mondja Plinius.⁹³⁵ A legszebbnek azt tartom, és kívánom, bár bennem meglenne, amit Ovidius írt Germanicusról:

Amikor hallgatva ott állt, ott volt, ékesszóló arca
tanult szavának szép köntösét remélte.
Majd mihelyt telt az idő, és az égi száj megszólalt:
Ilyen módon az istenek szoktak törvényt hirdetni.
És ez, mondd, a Fejedelemhez méltó ékesszólás.
Csak a nemes beszédben van ez meg.⁹³⁶

A művészi szépség eme kettős példáját különösen azon művészek elé szeretném odatar-
tani, akik hogy műveiknek dicséretet csikarjanak ki, nem tudják azokat befejezni. Csodálta
Apellész Protogenész nagy munkával és módfelett aggályos gonddal készített művét;⁹³⁷ és

⁹³³ Herodotus Lib. III. [HÉRODOTOSZ, *i.m.*, III. 14. 2–10.]

⁹³⁴ Lásd Arrianust Gyraldusnál [GYRALDUS / GIRALDI, Giglio Gregorio, *De Deis Gentium varia et multiplex Historia*, Lugduni, 1565 című kötetében többször is említ Csend-istenségeket (pl. 79.o.), és hivatkozik Arrianusra is, de a Paupertas isteni tisztelete kapcsán (80.o.)], Macrobiust a Saturnaliákban [MACROBIUS, *Ambrosius Theodosius, i.m.*, I. VI. 20.], Plutarchust Numa kapcsán [PLUTARKHOSZ, *Vitae parallelae – I. Numa*, 14.: „Körmenetek, de különösen papok felvonulása idején hírnökök járták be a várost, s felszólították a lakosságot, hogy tartson ünnepélyes csendet, és szüntessen be minden munkát.” Máthé Elek fordításában.], Pliniust a H. N.-ban [CAIUS PLINIUS SECUNDUS, *Historia naturalis*, III. V. 65.]. Tréfásan rója meg Ovidius a Nők fecsegő természetét, mikor a Csend Hallgatag Istennőjének áldozatot bemutató öregasszonyról így énekel, Lib. II. Fasti:

„Ím az öregasszony a lánykák között ülve korosan
Áldozatot mutat be a Hallgatagnak; de ő maga alig hallgat.”
[Publius OVIDIUS Naso, *Fasti*, II. 571–572.]

⁹³⁵ H. N. Lib. XII. Cap. I. [CAIUS PLINIUS SECUNDUS, *Historia naturalis*, XII. II. 3.] És amit Enniusról mond Quintilianus, Lib. X. Cap. I. Enniust, mint régisége miatt szent Ligeteinket, imádjuk, melyekben nagy és ősi erők már nem testesülnek meg annyira, amennyire hisszük és tiszteljük; én magam ez az Antikvitásban sok mesterre és művészre érvényesnek tartom. Alig szólnak, keveset mutatnak; de azt akarják, hogy sokat halljunk és értsünk belőle: Alig beszélnek többet a Csendnél. [QUINTILIANUS, *Marcus Fabius, i.m.*, X. LXXXVIII.]

⁹³⁶ Lib. II. De Ponto Eleg. V. [Publius OVIDIUS Naso, *Epistulae Ex Ponto*, II. I. 51–56.]

⁹³⁷ [A két művészről I. 13., 14. jegyzet. Találkozásuk történetét I. Caius PLINIUS SECUNDUS, *i.m.*, XXXV. XXXVI. 81–88. A történet híres példázattá vált, később Guillaume Apollinaire is felidézi azt *A kubista festők* című tanulmányában.]

azt mondta, az mindenben egyenrangú vagy jobb az övénél, de egy dologban ő mégis megelőzi: hogy amaz kezét a képről nem tudta elemelni. Emlékezetre méltó szabály, hogy gyakorta árt a túlzott aprólékosság.⁹³⁸ – Hogy valaki a Gonddal kidolgozott Hanyagságot és a Beszédes Csendet értse és megérezze, szükséges, hogy elméje legyen sok dolog, de különösen a szépművészetek tanához tartozó dolgok ismeretével átítatva; ez az első. A második pedig, hogy Érzékei és Szíve az Esztétikus alkotások nem kevés vizsgálata révén legyenek nyitottak és engedékenyek a befogadásra. E segédeszközökkel mivel Cambyses nem rendelkezett, a szerencsétlen Király ékesszólását nem értette meg: a faragatlan és nyers érzékekre a különösen finom és szép dolgok semmi módon nem tudnak hatni.

Erre a forrásra vezethető vissza a szépművészetek nem kevés alkotása, melyek ámbár nyelvük nincs, vagy csak kevés szóval szólnak, mégis sokkal ékeesebben beszélnek. Szerettem volna látni Laurentius Boden disszertációját az Ékesszóló Csendről.⁹³⁹

Ötödik fejezet

A művészi szépség az egyes művészetekben egyedi és hasonlítólan.

(I. A szépművészetek aktívan érintkeznek egymással.)

Mindezen tudományok és művészetek rendelkeznek valamiféle közös kapoccsal, és egyfajta rokonság köti össze őket. Hiszen ugyanazon természetet, rendet és szépséget tartják mintegy mintaként szemük előtt, és ugyanazzal az anyaggal dolgoznak; látnivalóan ugyanazon alappal, erősséggel és Imitációval élnek; ugyanarra a célra törnek, hogy tudniillik gyönyörködtessenek; mindegyik azon fárad, hogy a szépet érzékletessé tegye. – Úgy viselkednek teljességgel, mint ama kilenc Múza, Juppiter és Mnémoszüné lányai, akikről azt mondják, hogy Apollón vezérlete alatt a különféle művészeti ágak gondját viselik: mégpedig Klio a történetírását, Kalliopé a hősköltészetét, Thalia a komédiáét, Melphomené a tragédiáét, Erató a szerelmi költészetét és a himnusokét; Terpszikhore a táncét, Euterpé a zenéét, Polühümnia az énekét és a színjátszásét; Urania pedig a csillagászatét. A szépművészetek egyazon anyaméhből erednek: a természet az édesanyjuk, az imitáció az atyjuk. Anyjuk adományát, a szépséget úgy követik, hogy sosem veszítik szemük elől, hanem hűségesen, ahogy kell, vetélkednek érte, és igyekeznek megjeleníteni.

(II. Azonban nagymértékben különböznek is egymástól.)

Azonban bár a szépművészetek mind rokonságuk, mind rendeltetésük, mind más közös jegyeik kötelékei által olyan szorosan együvé tartoznak, hogy képesek egymásnak kölcsönösen hasznára lenni, még ha nem is akarják; és nem más-más célra törnek, képekkel és mintákkal dolgoznak, mégis nagymértékben különbözőek, eltérőek. Nem jelölöm meg az egyes

⁹³⁸ Amint Plinius Hist. Nat.-jában áll. [Caius PLINIUS Secundus, *Histora naturalis*, XXXV. XXXVI. 80.]

⁹³⁹ Kiadta Wittembergben, 1762-ben. [BODEN, Benjamin Gottlieb Lorenz, *Dissertatio de silentio eloquente, Wittembergae, Eichsfeld, 1762.*] Néhány példa van a Scriptorum Philosophicorum Tom. II. szerzőjénél [MORE, Henry, *Scriptorum philosophicorum tomus alter*, London, 1679.], és Clodiusnál, De Sublimitate Homeri § 20. [CLODIUS, Christian August, *Super Quintilianii Iudicio de sublimitate Homeri*, Lipsiae, 1764.] Hozzátehető Mózes szöveghelye, Levit. X. versu III. [Lev 10,3]

művészetek határait, jogait és különbözőségeit; jeleiket és törekvéseiket, melyekkel a szépséget imitálják, egyenként nem számlálom elő. Ez ugyanis valamennyi művészeti ág egyedi elmélete és tana után levonható, és levonandó következtetés; akkor tudniillik, amikor már azok benső természetét és rendszerét részletesebben megvizsgáltuk. Amit itt az én kötelességemnek gondolok, hogy ezek legfőbb különbségeit és eltéréseit két fejezetben összegezve egybefoglaljam. A többit, ha tudjuk, hogy e rokonokat a két természet révén tudjuk elkülöníteni, ebből megértjük.

(III. Különösképpen a mintákban, amiket imitálnak; és a tárgyokban, amiket létrehoznak.)

Az első általános különbség a tudományok és művészetek között a tárgyokban és mintákban van, melyeket ama kettős természet birodalmából imitálás céljából kiragadnak, és művészi-en bemutatnak. Meg kell itt jegyeznünk, hogy a természetnek nem minden műve esik valamennyi művészeti ág hatókörébe. Hiszen egyesek időfolyamatban zajlanak, mások nyugalomban állnak: akarom mondani, a természet egyes művei *szukcesszívek*, melyeknek szükségük van az idő folyamatára; mások pedig *szimultánok*, melyeket egyszerre lehet megpillantani és befogadni. Az előbbieket bemutathatja a költészet, ékesszólás, zene, pantomim, tánc; mert ezek szelleme és hatása sorrendben, részenként, és a dolgok egyfajta egymásra következőzése révén működik. A természet másik fajta művei, melyeket én a világosság és a rövidség kedvéért szimultánoknak neveztem el, a többi szépművészetnek jutottak. Amit a festészet, plasztika és szobrászat vagy az építészet bemutat, azt a részek egymásra következőzése nélkül, egyszerre mutatja be. Ezek a művészeti ágak a tárgyat egyben és egyszerre; amazok több részletben és egymást követően jelenítik meg. Egyes művészeti ágak tehát *szukcesszívek*, egyesek *szimultánok*. A költészet és az ékesszólás mindkettőt tudja, de az utóbbi módszernél kisebb a hatóerejük. Rajta hát, és amit itt röviden felhoztam, elmédet megmozgatva tapasztald meg! Minden egyes művészetnek megvannak a maga sajátos adottságai, melyek a többiben nincsenek meg; szeretnek egymással vetélkedni, de egymást mindenben nem követhetik.

(IV. Másodjára a jelekben és karakterekben, melyekkel imitálnak, és műalkotásaikat létrehozzák.)

A különbségek másik tárgykörét, mégpedig a legnagyobbat a *jelek* és *jegyek* alkotják, melyeket szépművészeink a szépség kifejezése során használnak. A széptudományoknak, amelyennek a költészetet és az ékesszólást neveztem, a jelei a beszéd; amely mivel a mi elhatározásunkon, önkényünkön múlik, hogy ezekkel vagy azokkal a szavakkal, szabadon vagy versmértékben, ilyen vagy olyan rendben készüljön el, ezért *önkényes* jelekkel rendelkezik. Más művészetek jeleit *természetesnek* mondom, és két részre osztom: mert egyesek a *látásra*, mások a *hallásra* hatnak. A hallásra hat az ének és a zene a hangok változatossága révén. Ha látható jeleket alkalmazunk, azok a táncművészethez és a tornaművészethez illenek. Ha pedig a test nyugalmi állapotát mutatják be, az vagy a festészethez, vagy a szobrászathoz tartozik, minthogy ezekben a test térbeli, vagy legalábbis szilárd. A térbeli és a szilárd testeknek bizonyos fajta pozíciói keletkeznek; ezeket hozza létre a szobrászat és a vele rokon művészetek. Másfajta pozíciók keletkeznek a síkban, a képeken; ez a festészet és a metszetkészítés területe. Hogy az építő- és a kertművészet milyen jegyekkel kénytelen vetélkedni a szépségért, világos. De ezeket másutt már elmondtam; itt vagy meg-, vagy csak felemlítendő.

(V. Az egyes művészeti ágakon belül is vannak különbségek.)

Nagyok a szépművészeti ágak közötti különbségek; de ezeknél nem sokkal kisebbek azok, amelyek az egyes művészeti ágakon belül találhatóak. Mikor ezeket elmém és szemem elé idézem, nem tudom, vajon azokat magukból a művészeti ágakból származtassam le, vagy az eltérések egyetemes rendszerét osszam le művészetenként. Egyetlen művészeti ág a szoborformálásé, melyben kiválóak voltak Mürón, Polükleitosz, Lüszipposz;⁹⁴⁰ akik valamennyien egymástól eltérőek voltak, mégis úgy, hogy egyik sem tért el saját művészetétől. Egyetlen művészeti ág és mód a festésé; mégis különböznek egymástól Zeuxisz, Aglaophon, Apellész;⁹⁴¹ de nincs egy sem közöttük, akiben bármi is hiányozna saját művészetéből. És ha ez a mintegy néma művészetekben csodálatra méltó, mégis igaz; mennyivel csodálatosabb a szónoklatban és a nyelvben? Mely bár ugyanazon mondatokkal és szavakkal él, a legnagyobb eltéréseket mutatja, nem úgy, hogy egyesek kárhozzatandók, hanem úgy, hogy azok, akikről nyilvánvaló, hogy dicséretreméltók, mégis különböző utakon-módokon nyernek dicsőséget. Ezt legyen szabad először a költők között szemügyre venni, akik szoros rokonságban állnak a szónokokkal. Mennyire különböznek egymástól Ennius, Pacuvius és Accius;⁹⁴² mennyire a görögöknél Aiszkhülosz, Szophoklész, Euripidész; ámbár mindegyiküknek ugyanolyan nagy dicsőséget tulajdonítunk különféle műfajokban. – Milyen különbségek vannak a szónokok törekvései és természete között? Iszokratész bájt, ahogyan már ugyanezen szavakkal elmondtam, Lüsziász fenségét, Hüpereidész elmeelt, Aiszkhinész hangzatosságot, Démoszthenés erőt birtokolt.⁹⁴³ Ki nem kiváló közülük? Mégis, ki hasonlít máshoz, hacsak nem magához? Africanus tekintélyt, Laelius könnyedséget, Galba keménységet, Carbo egyfajta gördülékenységet és dallamosságot bírt.⁹⁴⁴ Ki az, aki közülük abban az időben nem számított fejedelemnek? Mégis mindegyik a maga nemében volt a legjobb. De minek kutatom a régi dolgokat, amikor mostani, élő példákkal is élhetek? – Ezekről én nem ok nélkül tartózkodom. Mert aki a szabad művészetek birodalmában mozog, ugyanazokat a különbségeket figyelheti meg az élő, vagy nem sokkal előttünk élő művészek között is, melyek alapján Tullius a régieket elkülönítette.⁹⁴⁵ Maga ez a művészetelmélet is már sokak karakterével megismertetett.

⁹⁴⁰ [Mürón – 6. jegyzet; Polükleitosz – 7. jegyzet; Lüszipposz – 104. jegyzet.]

⁹⁴¹ [Zeuxisz – 8. jegyzet; Aglaophon (Kr.e. 6.sz.) – thaszoszi festő, Polügnotusz apja, festményeit Quintilianus dicséri és írja le, *i.m.*, XII. X. 3.; Apellész – 14. jegyzet.]

⁹⁴² [Római tragédiaírók: Quintus Ennius (Kr.e.269–169); Marcus Pacuvius (Kr.e.220–130); Lucius Accius (Kr.e.170–86).]

⁹⁴³ [Híres görög szónokok: Iszokratész (Kr.e.436–338); Lüsziász (Kr.e.445–380); Hüpereidész (Kr.e.389–322); Aiszkhinész (Kr.e.389–314); Démoszthenész (Kr.e.384–322).]

⁹⁴⁴ [Híres itáliai szónokok: Julius Africanus (Kr.u. 1.sz.) – Nero idején működő szónok, életéről mindössze a Quintilianus által említett néhány adat tudható, *i.m.*, X. I. 118., XII. X. 11.; Caius Laelius Sapiens (Kr.e.188 –?); Caius Sulpicius Galba (Kr.e. 2.sz.) – a róla tudható kevés adatot l. CICERO, Marcus Tullius, *Brutus*, XXXIII. 127., XXXIV. 128.; Carbo – valószínűleg Lodovico Carbone (1435–1482) humanista, szónok.]

⁹⁴⁵ Lib. III. de Oratore. Vö. Quintil. Lib XII. Cap. X. [CICERO, Marcus Tullius, *De Oratore*, III. VII. 27.; QUINTILIANUS, Marcus Fabius, *i.m.*, XII. X. I–II.]

Hatodik fejezet

Vajon mégis hogyan tudnak ezek a művészetek összekapcsolódni?

(I. Ámbár a művészetek különbözőek, mégis jól egybe tudnak kapcsolódni.)

Bár az egyes szépművészetek rendelkeznek mind határokkal, melyek egybefogják őket, mind saját jelekkel, melyek segítségével érzékeink elé teremtik a szépséget; gyakorta mégis kettő vagy három, sőt több is, egymás között, mintegy ugyanazon anya lányai, összejönnek, hogy együttes erőfeszítéseikkel még csábítóbb, még érzékletesebb szépséget hozzanak létre, és minél erősebben, s minden oldalról hassanak szívünkre és lelkünkre. Közel áll a szónokhoz a költő: annak beszéde mértékben ugyan kevésbé kötöttebb, szavak tekintetében viszont szabadabb, de sokféle díszítési módban hasonló, majdnem megegyező vele.⁹⁴⁶ Milyen szépen vezeti a zene a kart, a táncművészettel együtt! Milyen elegáns ékítményeket hoz létre gyakorta színházakban és palotákban a költészet és a festészet! Az építészet nem ritkán, a szobrászat és festészet gyakrabban hívja segítségül a költészetet, hogy epigrammát helyezzen el nyilvános alkotásán, mely az ékesszóló csend természetét viseli magán.⁹⁴⁷ A zenedráma a költészet segítsége és szövetsége nélkül nem létezhetne. A művelt nemzetek látványosságaiiban egész sereg szépművészeti ág jelenik meg: itt ugyanis a költészet és zene, amott festészet és tornaművészet, és gyakorta az építőművészet is mutogatja csábos szépségét. Nem lehetséges, hogy ne egyezzenek mélységeikben ezen oly sok szépművészeti ágak, ha ilyen szerencsésen képesek egyesülni. Mert ha közülük egy is bájaival felserkenti az emberek érzékeit és lelkét, mire képes a művészetek e baráti együttese?

(II. De nagy művészet ezek összhangzatát létrehozni.)

Nem olyan egyszerű dolog magát a művészeti ágak szövetségét és összhangzatát létrehozni. Egyeseknek ugyanis nem kívánczik csatlakozni, maguktól csak ritkán találhatnak egymásra. De többüket is előszólitani, és mikor együtt vannak, nagy szorgalommal és okossággal egymásra hangolni, hogy egyikőjük se sértődjék meg akár a túlzott igénybevételtől, akár elhanyagoltsága miatt, hanem ki-ki engedjen valamennyit saját igényeiből, mégis a saját szerepeit játszassa: nem egyszerű. szépek a szépművészetek; és a szépség természete nagyon is érzékeny és finom. A táncművészetet könnyebb egybehangolni a zenével, mivel az utóbbi gyakorta irányítója és megítélője az előbbinek. Sok munkát és jó ízlést kíván, ha más, egymástól jobban eltérő művészeti ágakat akarunk kölcsönös egyetértésre és egyazon tárgy bemutatására bírni. Különösen, ha olyan művészetekről van szó, melyek közül egyesek a szépséget egyszerre és maradandóan, mások pedig folyamatában és állandóan más jelleggel ragadják meg. Látjuk, hogy a hangoknak, a színeknek, az alakoknak és a mozgásoknak természetűtől fogva különböző szépségei térben is időben hosszú folyamat során komponálódtak egybe a legtökéletesebb harmóniáig; de ki az, aki ennyire különböző dolgok e kompozí-

⁹⁴⁶ Lib. I. de Oratore n. XVI. [CICERO, Marcus Tullius, *De Oratore*, I. XVI. 70.]

⁹⁴⁷ Mivel e műrecek olyanok, melyek tárgyat hang nélkül beszélnek el, nincs szükség feliratra. Mikor mégis szavakkal kell szólni, az kevés szóval történjék, mégis sokatmondón; ahogyan Berlinben történt a Veterán Katonák Otthonában: LAESO. ET. INVICTO. MILITI – A SEBESÜLT ÉS GYÓZHETETLEN KATONÁNAK. [Berlin, Invalidenhaus, épült 1748-ban, építészé Isaaq Jacob von Petri, az említett felirat kifejezetten II. Frigyes kérésére került a homlokzatra, Marquis d'Argens (Jean-Baptiste de Boyer) francia filozófustól rendelték meg. Az épület I. világháború előtti képét I. COHEN, Deborah, *The War Come Home. Disabled Veterans in Britain and Germany*, London – Berkeley, California Press, 2001, 172. Figure 16.]

cióját pontosan tudná imitálni? Tudom, hogy a festészetet, a szobrászatot és az építészetet a zenével és a táncművészettel több mester társította egymással jeles művekben. Az operában (ugyanis így nevezik a zenedrámát) a zene bája képes egy egész várost vagy egy elegáns épületet előtűnk felnöveszteni. Amphión is megindította lantja hangjával a sziklákat, és arra kényszerítette őket, hogy felvonuljanak Théba város falaihoz.⁹⁴⁸ A táncosok képesek mozdulatlan szobrokat megjeleníteni, és ugyanazon zene varázslatára megelevenedni, hogy azután a korábbi szobrok érzéseiket boldog szokellésekkel tudják kitárni. Ilyen módon, melynek mi magunk is tanúi lehetünk, a különböző művészetek összhangja a nézők számára teljes mértékben érzékletessé válik. De ki nem veszi észre, mikor mindezen művészetek egybekapcsolása fonákul sikerült? Sok különálló művészetre tanított meg minket a természet: de hogy miként kell többet, s ami még több, különbözőeket egyetlen térre összegyűjteni, azt rejtve hagyta, és úgy tűnik, egyedül magának akarta megőrizni.

(III. Mi itt az első és általános szabály?)

Hogy mégis részint kevesebb – ami könnyebb –, és több – ami nehéz – művészeti ág egyesítése olyan jól történjek, amilyen jól csak lehetséges, az általános és első szabály: minden művészeti ágnek egyetlen célja és törekvése legyen; közülük egy játssza mintegy a főszerepet, és az domináljon, a többiek legyenek a segítői és társai. Mert mihelyt különböző a céljuk és törekvésük, szükségképpen működésük is megoszlik; nem jön létre a művészetek összhangja, és nem lesz nyilvánvalóvá, milyen okból akart a művész több művészeti ágat is összegyűjteni. Hogy e szabályt betartsuk, a szövetségi kört alkotó művészetek, hogy a fő művészetnek kedvezzenek, szabják hozzá saját ékességüket, vegyenek vissza saját jogaikból, törvényeik szigorából, amennyit kell – az pedig, amelyik az uralkodó művészet, semennyit se engedjen, míg végül egyetértő lesz az összhang, és minden a közös ügyet szolgálja. A költészetnek színpadra kell lépnie: félek, ha egyedül marad, nagyon száraznak és üresnek fog tűnni, különösen, ha a nézők olyanok, akik mivel a költészet természetét közelebről nem ismerik, rossz előzetes ízlésítéletekkel rendelkeznek. Mivel a szavak magukban is igen hatásosak, a hang is hozzáteszi sajátos erejét a dolgokhoz, és a gesztusok, mozgások is jelentőséggel bírnak, valóban valami tökéletesnek kell létrejönnie, midőn mindez egyszerre van jelen.⁹⁴⁹ Ezért hívja a költő segítségül a társművészeteket: legyen itt a zene, legyen a mozgásművészet, legyen a táncművészet! De közülük egyik sem nagyon erőteljesen, s egyik sem lanyhán; úgy végezze mindegyik a maga dolgát, hogy munkájukkal a költő invencióját és művészetét együttes erővel látsszanak szolgálni.

Minden egyes művészet őrizze meg illőn a saját ráosztott helyét. Hogy ez megtörténjék, a költő egyeztesse tárgyát e művészetek valamennyi mesterével, és tanulja ki, mit lehet elhagyni. Igaz Platónnak az a már másutt is hallott szólása: eme nemes és emberi művészetek minden tanát a társiaság egy bizonyos köteléke tartja együtt.⁹⁵⁰ Mihelyt ugyanis azon mód erejét átláttuk, amely által a tárgyak okai és kimenetele ismeretesek lesznek, minden tanításban egyfajta csodás egyezést és összhangot lelünk fel.⁹⁵¹ Az fogja legjobban összekapcsol-

⁹⁴⁸ [Amphión – görög mitológiai alak, Zeusz fia, aki testvérel, Zéthosszal elfoglalja Thébait, majd fellegvára köré falat építenek. Míg testvére cipekedik, Amphión Hermésztől kapott lantján játszik, zenéjére magától odagyűlnek a sziklák. Giambattista Tiepolo *The Force of Eloquence, Amphion raising the walls of Thebes with his lyre* című, 1724–25-ös festménye ezt örökíti meg.]

⁹⁴⁹ Mondja Fabius. [QUINTILIANUS, Marcus Fabius, *i.m.*, XI. 3. IX.]

⁹⁵⁰ [CICERO, Marcus Tullius, *De Oratore*, III. VI. 21. – szintén Platónnak tulajdonítja a mondást.]

⁹⁵¹ Cic. Lib. III. de Orat. [CICERO, Marcus Tullius, *De Oratore*, III. VI. 21.]

ni a művészeteket, aki járatos bennük. Molière és Krüger nemcsak költők, hanem színészek is voltak.⁹⁵² Gellert színházi művei, és Tomsonéi, és Young tragédiái azért inkább olvasásra, semmint előadásra alkalmasak, mivel szerzőik nem voltak jártasak a színrevitelben.⁹⁵³

Azon művészeteket a legfáradtságosabb összekapcsolni, melyek eleganciája a jelek egymásra következéséből keletkezik. Ilyen a költészet és a zene, melyek ámbár külsőleg is kölcsönösen serkentik egymást, és szerelmükben egymás között megkettőződve vetélkedésükkel gyarapodnak, és egy vers sosem juthat nagyobb ékességhez, mint amikor zeneszerszámmal alkalmazva minden ideget és minden hangszert átjár. Ezért ha szerencsésen történik a költészet és a zene összekomponálása, amennyivel nehezebb munka ez, annyival inkább isteni dolog szokott létrejönni általa. Mert akkor a dal milyen élesen emelkedik fölfelé, és milyen súllyal gördül lefelé; milyen könnyedén ugrál, milyen remegve torpan, milyen lágyan folyik, s végül mily változatosan váltja mértékeit! És mihelyt füleinkből szívünkbe lép, lelkünkbe foly, és fokonként behatol legmélyebb rejtekeinkbe – mily indulatokat hív itt elő, mily szenvedélyeket mozgat meg, hogyan járja és hatja át legbelsőnket? Mennyire hatásos minden tekintetben az ütemek és mértékek művészi összhangja, melyek gyorsasága elragadja a lelket, lassú folyása pedig ellankasztja azt, súlya összerendezi, könnyedsége megkönnyíti, ahogyan épp vagy boldog, vagy vidám, vagy nyugodt a dal természete és a mondandó formája.⁹⁵⁴

Hetedik fejezet Végülis mi a jóízlés?

(I. A szép filozófiája és a szépművészetek tana alakítja ki a jóízlést.)

A szép filozófiájából, a széptudományok és –művészetek elméletén és tanán keresztül formálódik ki a *jóízlés*, melynek segítségével megérzem és megkülönböztetem, hogy mi szép, ahogyan az értelem segítségével az igazat és a hamist. Ez az erő rejtett, de szilárd; eredményeiben látjuk meg. Ez részint irányítja a tehetséget, részint megtanítja a helyes imitációra. A jóízlés gondoz és táplál minket, életteliséget és szépérzékét szül, arra sarkall és vezet, hogy jól cselekedjünk: még mindennapi cselekedeteinkbe is belevegyül. Paullus Aemilius,⁹⁵⁵ aki a hadművészetben igen jártas volt, miután a Római Birodalom leigázta Macedóniát, Görögország hozzá érkező előkelőinek nagyszerű lakomát szervezett, és mivel ezt az arany és ezüst edények legragyogóbb elrendezésével, a különlegesen finom fogások csodálatos sorrendjével és szimmetriájával, a fekhelyek nagyszerű elrendezésével szervezték meg, a jelenlévők legtöbbje nem győzte eléggé csodálni, hogyan rendeztek el mindent ilyen szépen, ilyen rendszerezetten, ellentétben azzal, amit egy hadban nevelkedett és a katonaság iránt odaadó embertől vártak volna. Amit mikor észrevett Aemilius, mintegy sértésnek véve ezek

⁹⁵² [Johann Christian Krüger (1722–1750) drámaíró, színész, Lessing neki ajánlja a *Hamburgischen Dramaturgie* 83. darabját.]

⁹⁵³ [Drámaíróként is ismert szerzők: Christian Fürchtegott Gellert (1715–1769) német költő vígjátékokat írt; James Thomson (1700–1748) skót író drámáit Lessing fordította németre; Edward Young (1683–1765) angol költő három tragédiáját már a kortárs kritika bombasztikusnak minősítette.]

⁹⁵⁴ PP. Mogunt. S. I.

⁹⁵⁵ [Lucius Aemilius Paullus Macedonicus (Kr.e.229–160) kétszeres római konzul és hadvezér, a püdni csata győztese.]

ilyenfajta csodálatát, így szólt: – Hát nem tudjátok, hogy ugyanazon tehetség, ami a hadsereg felállítására és a hadsereg elrendezésére megtanít engem, arra is megtanít, hogyan kell az étkeket jól elrendezni?⁹⁵⁶ – Ezt magáról a jóízlésről is el kívánom mondani, hogy teljesen meggyőzözzek, ennek nemes lelkülete nemcsak a lélekben és az érzésekben ver tanyát: hanem a test gesztusaiban, mozgásában, a beszédben, a szokásokban, a szenvedélyek kimutatásában, az élet legtöbb cselekvésében elegánsan kitűnik.

(II. De sok idő, sok munka árán – és emellett még milyen segédeszközökkel?)

De sok munkát és sok időt igényel az ember eme legszebb boldogsága. Igen nagyon tévednek, akik azt gondolják, hogy a mi Múzsáinkat könnyed üdvözlésekkel meg lehet ragadni, és a szépművészetek csekély kószolgatásával ízlésre lehet szert tenni. Kiváló tehetségre, nagy művészetre és egy egész életre van ehhez szükség. Aki fáradozásának nagyobb jutalmát akarja elnyerni, annak ízlése ápolása közepette kell megöregednie: ezért hogy a maga idejében és szorgosan gondolzza azt, újra és újra javaslom.

Kérdezik egyesek, vajon a jóízlés függ-e a neveléstől, kortól, szokásoktól és kormányzási formától – ? Senkinek se jusson eszébe kételkedni. És az éghajlattól, és a századtól, és a vérmérséklettől, és még mi minden mástól? Egyes vidékeken, vagy városokban látjuk, hogy megesik, hogy az emberek szelleme tompább az éghajlat kemény természete miatt. Élesebb és felfogásra később azok szelleme, akiknél a levegő tiszta és langyos, mint azoké, akiknél a levegő nem tiszta és hideg:⁹⁵⁷ így kell gondolkodnunk az ízlés kapcsán is. Erről már sokat értekeztek. Ha igaz, amit mondanak, a franciákhoz jobban illik a komédia, az angolokhoz a tragédia, a hollandokhoz a festészet, az itáliaiakhoz a tánc, – – – milyen más nagyobb oka lehetne? A festői tehetség már régen is, ahogy most, vidékek és helyek szerint elkülönült. Mert más volt az ázsiai, más a hellasz. Ez a műfaj különböző volt Pontuszban, Sziküonban és Attikában. Kinek-kinek megvolt a maga módszere, kézjegye. Ahol az értelmet a jóízlés alapelveivel kötelező felruházni, a szívet lelkesítő művekkel, különösen a költők olvasásával megnyitni, a fantáziát műalkotások szemlélésével, és patetikus dolgok képeivel gyarapítani, csiszolni az érteket, és a jóra, lelkiismeretességre szoktatni, a szép elméletét és az egész esztétikát a művészetekben érvényesíteni kell: ott az ember teljes egészében, gondolkodásában, látásában és hallásában is érzékenyebbé vált.

(III. A jóízlésnek sok fokozata van:)

A jóízlés nem mindenütt ugyanolyan tökéletes; sok különböző fokozata van. Én, nehogy az aprólékos felosztással elhomályosítsam magát a tárgyat, csupán három fokozatra osztottam. Mindegyiknél elidőzöm egy rövid ideig.

(Mindenekelőtt van a kifinomult ízlés,)

Első helyre teszem a *kifinomult* ízlést, amely a szépet és a csúfot, és azok határait olyan elkülönülten látja, hogy a kisebb szépségeket és hibákat is azonnal észreveszi. Ezt én hasonlóan gondolom az erkölcsi kifinomultsághoz, amely a méltányos és jó minden határát figyelembe veszi; de közöttük az a különbség, hogy amaz a csekély hibák is sértik, a miénket pedig nem mindig. Hiszen hány műalkotás, különösen a nagyobbak, vannak mindenfajta hiba híján? Homéroszt és Vergiliust már ítélőszék elé vontuk; Ciceronak is szüksége van pártfogóra,

⁹⁵⁶ Plutarchus Paullus életrajzában. [PLUTARKHOSZ, *Vitae parallelae – II. Aemilius Paulus*, 28.]

⁹⁵⁷ Lib. II. De Nat. Deor. [CICERO, Marcus Tullius, *De natura Deorum*, II. 42.]

hogy az az ürességgel vádolt szónoknak a legjobb ékesszóló hírét keltse. Az egyik enniusi frázisokat hány szemére, a másik szavainak túlzott lágyságát és megmértékelt voltát, melyek a zenéhez a megengedettnél közelebb viszik. Ha szemügyre vesszük minden évszázad valamennyi mesterét a szépművészetekben: egyik sem olyan ártatlan, hogy egy szigorú ítéset mindenben feloldozhatná. Még Pheidiasz sem készített olyan szobrot, mely minden tekintetben egyenlő szépségű. Olyan az emberi természet, hogy ami csak tőlünk származik, legalábbis részben kifogásolható. Mindig, minden művészetben vét valamennyit az, aki nehéz és nagyszerű műre vállalkozik. De a szükségszerű hibákra mentség, hogy a természet is, mely bár e cselekvésben jártasabb, s a művészetnek előírja a szabályait, gyakorta tévedni látszik.⁹⁵⁸ Sok dologban, melyekben különleges, mintegy a legkisebb porcikájukat is átható szépség kezdett megjelenni, a sors közben valamivel, hogy késleltesse, akadályozza kifejlődését. Mindannyiunk egyetértésével kérdelem, az emberek közül vajon hányan szépek? Amikor Athénban voltam, mondta Corta, az ifjak seregéből alig egy-egy akadt.⁹⁵⁹ Azután meg nekünk gyakorta a hibák is kedvesek. Alkaioszt egy fiúban az egyik csuklóján lévő anyajegy gyönyörködtette; ámbar az anyajegy a test vakfoltja.⁹⁶⁰ Neki ez mégis fénynek tetszett. Q. Catulus szerette a komédiás Rosciust, és úgy tűnt neki, szebb az istenségnél is.⁹⁶¹ De igen kancsal szemei voltak. Szeretném, ha erre tekintettel lennének azok, akik olyan szabadosan és szemtelenül feddik és gúnyolják másokban a legkisebb hibát is, hogy azt hinnéd, ők feletlenül állnak minden tévedésnek; magukkal szemben valójában a lehető legrészre hajlóbbaknak tűnnek. Minden szerző, ahány kiváló csak akadt az irodalomban és a humanitás művészeiben, olyan sorsra született tehát, mint Akhillész, hogy megvannak a maguk Therszítészei, akik a nemes és szép erényt is becsmérlik? Bolond dolog az egész aratást feláldozni, mert a vetés között, a földműves gondossága ellenére, néhány haszontalan növény is kinőtt. Az a szellem, amely nem szívesen időzik jó dolgok közepette, és maga vigasztalására vétkeket fürkészként, hogy azokat kijavítsa, hasonló a mohához, mely nem az egészséges, hanem a rothadó részeket csüng. A mi halandó életünk rövidege ad nekünk, embereknek egyfajta privilégiumot, hogy időnként tévedhessünk, ne ismerhessünk meg minden dolgot, és semmit se tudjunk, hogy úgy mondjam, végtelenül tökéletesre kidolgozni.

Amelly versezen több szépség fénylik, azont én
Nem vetem el némelly mocskáért, mellyet az Író
Vagy gondatlan tett, vagy az emberi elme kerülni
Gyarlósága miatt el nem tud..⁹⁶²

⁹⁵⁸ Petrus Firmianus a Bibliotheca Divitisben. [FIRMIANUS, Petrus / DE LISIEUX, Zacharie, *Bibliotheca Divitis = Uő, Cyges Gallus, accessere Somnia sapientis*, Paris, Thierry, 1658, 196.]

⁹⁵⁹ [CICERO, Marcus Tullius, *De natura Deorum*, I. 79.]

⁹⁶⁰ [Uő.]

⁹⁶¹ Ugyanezen Rosciusra vonatkozik Catulus Lib. I. De N. D.

Megálltam, tán a pirkadó hajnalt üdvözölni,
Mikor hirtelen Roscius kel fel a kerevetről.
Engedjete meg nekem, égiek, hogy azt mondom,
E halandó látványa szebb volt az Istennél.

[Quintus Lutatius CATULUS Rosciushoz, a színészhez írt epigrammáját Cicero örökítette meg, az itt idézett szöveget I. CICERO, Marcus Tullius, *De natura Deorum*, I. 79.]

⁹⁶² Mondja Horatius. [Quintus HORATIUS Flaccus, *Ars poetica*, 351–354. Virág Benedek fordításában.]

(Azután a nemes ízlés,)

A nemes ízlés áll nálam a második helyen. Az nevezem így, ami a szépségek közötti különbségeket is látja, és amikor cselekedni kell, a szép nagyobb és fenségesebb példáit követi. Ugyanis miként a nemes vér, melyet őseinktől hosszú időtől folyva kapunk, megtapasztalva nemzettségünk erényét és dicsőségét, fellelkesül, és forr, hogy a nemesség magasabb díseit is elérje, úgy ezen ízlés is türelmetlenül, alig tartóztatva, miután a szépművészetek szerelmétől és lelkiületétől felforrósodott, mindig nemesebbek után vágyik, és sosem nyugszik.

(Végül a legtökéletesebb.)

A legjobb és legtökéletesebb ízlésnek azt nevezem, amely a szépet a csúfval sosem cseréli össze, hanem mindig finom dolgok között forgolódik; amely több dologból azokat választja ki és vezeti elő, amelyek a tárgyhoz leginkább illenek; amely a szépet és a csúfot, ahogyan érzékeli, úgy is fejezi ki, részrehajlás nélkül, sem nem gyarapítja, sem nem kisebbíti; amelynek semmi sem tetszik, ami nem illő; amely a tisztesség érzésével szoros és elválaszthatatlan szövetség kötelével van összekötve. – kevesen vannak a tökéletesség eme fokán, és talán valójában senki sem – de mindenki azt fogja mondani, hogy le kell írnom, milyennek kell az ízlésnek lennie. Ez, akár a tökéletes fejedelem, Cicero szónoka, Castiglione udvari embere: platonai ideák és képek, mondják.⁹⁶³ – Azt válaszolom: az én képem olyan, amely a dolgok természetéből, szilárd testéből vétetett. fejedelem, szónok, udvari ember, ámbár minden tekintetben abszolútak, színekkel festetnek meg. E képzetek alkotói azt mutatták meg, hogy a művek legnagyobb tökéletességében nincs semmi természettől idegen.

Egyébként akár csak kevesen, akár senki sem rendelkezik azon a fokával az ízlésnek, melyet utoljára említettem, ez nem akadály, hogy kevésbé törekedjünk erre a fokra eljutni. Nincs az *teljességgel* elérhetetlen helyen, de hosszabb fáradozást, sőt, egész életét és igyekezetét követeli attól, aki erre a célra alkalmas természettel van felruházva. Semmit sem teremtettem sem a természet, sem a művészet olyan magasra, ahová az erény fel ne tudna emelkedni. És habár ezt a fenséges és igen tiszta ízlést nem is érzük el, ott lesz mégis jutalmul és tisztességül, amit igyekezetünk kiérdemel: a közepszerűség is kiérdemli az ennyire kiemelkedő dolgokban a dicsőséget és a jutalmat, mert nagyok azok, akik a legjobbakhoz a legközelebb állnak. A jóízlés egyik foka sem megvetendő, de mindig magasabbra kell törekedni. Tartsuk azt az iramot, amelyre képesek vagyunk: tisztos dolog ugyanis az elsőket követve a másodikak és harmadikak közé tartozni.⁹⁶⁴

Ehelyt figyelmeztetnem kell, nehogy miközben ízlésünket tökéletesíteni, csiszolni törekszünk, az iránta való túlságos vágytól felgyúlva ne ügyeljünk arra, mi a jó, és igyekezetünkben a sok vetélkedés során bűnbe ne essünk. A jóízlés egyeseknél akkor kezd hanyatlani, amikor úgy tűnik, elérték a méltóság magasabb fokát: sok művészet, miközben ékesíteni

⁹⁶³ [CICERO, Marcus Tullius, *Orator*; CASTIGLIONE, Baldassare, *Il Libro del Cortegiano*, Venence, Aldine, 1528.]

⁹⁶⁴ Ide tartozik, amit Quintilianus mond, L. XII. Cap. XI. Mert ha valaki Achilles dicsőségét a harcokban nem tudja elérni, az ne vesse meg Ajax vagy Diomedes dicsőségét; és akik Homéroszok, nem Tyrtaeusok. Sőt, ha az emberek így gondolkodnának, hogy senki se tartsa magát jobbnak annál, aki a legjobb volt; maguk azok is, aki a legjobbak, nem lennének azok. Epictetus pedig: Ha nem is tudok Milo lenni, azért nem hagyom abba testem gondozását; és ha Szókratész, ha Croesus nem is leszek, azért nem hagyok fel a fürkészés és szerzés minden törekvésével; mert ha a legnagyobbak lenni, úgy tűnik, nincs reményünk, azért nem kell minden próbálkozással felhagynunk. [QUINTILIANUS, Marcus Fabius, *I.m.*, XII. 11. XXVII.]

akarja a természetet, túlterheli azt.⁹⁶⁵ Nem is tudod, vajon kevésbé kell-e félteni az ízlést a túlzott művésziességétől, mint a korábbi korok nyers tudatlanságától. Hogy amaz veszedelmesebb, sokan nem ok nélkül mondogatják. Hiszen a megromlott ízlésben mennyi előítélet van, hány alakja a tévedéseknek, mennyi törtetés, mennyi a javulást nehezé tevő dölyf! Kisebbséggel nevelődik ki az ízlés a nyers, egyszerű természetből, mintsem hogy azt kiszakítsuk, amely már mélyen belegyökeredzett a rosszba, vagy a művészet kárára kigyógyítsuk.

(IV. A jóízlés az erkölcsöknek, szokásoknak is javára van.)

Sokakat látok, akikben több mint biztos, hogy az ízlés és az emberi szokások, erkölcsök mindig egyenlő léptékben voltak meg, és ugyanazon a fokon álltak: az elmúlt idők története is ezt támasztja alá. Amilyenek az emberek erkölcsi, szokásai voltak, olyan volt az ízlésük is, mondják. Olyannyira, hogy véleményük szerint az ízlésből meg lehet ítélni a szokásokat, erkölcsöket, és akiknek a szokásait és erkölcsi látjuk, azoknak az ízlését is ismerjük. Aztán Smith és Wieland cáfolja, hogy a jóízlés a vallásnak és az erényeknek hasznára van.⁹⁶⁶ Pedig van valami a dologban. Aki ugyanis a kertben, házban szereti a rendet és a választékosságot, az ne szeretné az erkölcsök és szokások rendezettségét és szépségét? Aki a zenében nem kis mértékben járatos, az sem munkájában, sem szavaiban nem fog tévútra kerülni; hanem hogy mi illő, mi helyes és a józan ésszel összhangban lévő, mindig és mindenütt tudni fogja.⁹⁶⁷ Vannak képek, melyek a vétkeseket ugyanúgy képesek a helyes útra vezetni, ahogyan a filozófusok erkölcsstanai.⁹⁶⁸ Valójában ugyanis a jóízlés nem kis jótéteményeket kínál az emberek polgári életére, erkölcsi, szokásai és erényére nézvést. A szépség, mivelhogy az érzékekre hat, inkább formálja és megindítja a szívet, mint a filozófusok valamennyi gondolata. És így vagy helyet készít a szívből az erénynek, vagy, ha valakinek a lelke már birtokában van az erénynek, azt előtte még inkább szerethetővé és kedvesse teszi. Legyen tehát az ízlés a szép és a Jó megérzése.

(V. Honnan ered az ízlések sokfélesége?)

Itt még hátra van, hogy bizonyos kérdésekre röviden válaszoljak. Kérdezték tőlem: miért van, hogy az Emberek ízlésüket gyakorta megváltoztatják a csiszoltabb Irodalom, az épületek, a kertek, a ruházat, a testápolás, a házi dolgok használata és alakja tekintetében? Enniusban gyönyörködöm, mondja valaki, mivel nem távolodik el a szavak köznapi használatától; Pacuviusban, mondja a másik, mert minden verssor ékes és kidolgozott nála, amannál sok hanyagabb. Végy egy másikat: ő Acciusban⁹⁶⁹ gyönyörködik, mert sokféle ezek meg-

⁹⁶⁵ [Charles BATTEUX, *Einschränkung der schönen Künste auf einen einzigen Grundsatz*, [Traité des beaux arts réduits à un seul principe], I–II., aus dem französischen übersetzt, und mit verschiednen eignen damit verwandten Abhandlungen begleitet von Johann Adolf SCHLEGELn, dritte von neuem verbesserte Auflage, Leipzig, Weidmanns Erben und Reich, 1770. I., 89.]

⁹⁶⁶ Schmitth Empfind. in Bibl. Poet. Gemälden. Wieland Empfindungen Eines Christen. [WIELAND, Christoph Martin, *Empfindungen eines Christen*, Zürich, 1757, magyarra Vályi András fordította le, *Egy keresztyén érzékenységei* címmel, Kassa, 1789.]

⁹⁶⁷ Mondja Plutarchus. [PLUTARKHOSZ, *Vitae paralellae, Lükurgosz*, I. 21. Nem pontos idézet, ez a Plutarkhosz-szöveghely azt fejtegeti, a spártaiak kiválósága éppúgy megnyilvánul a harcban, mint a zenében.]

⁹⁶⁸ Így Arisztotelész.

⁹⁶⁹ [L. 942. jegyzet.]

ítélése, akár a görögöknél. A képek között egyeseket a rémisztő, vad, rejtett és sötétes képek; másokat ellenben a ragyogó, boldog, fényteliképek gyönyörködtetnek.⁹⁷⁰

Amit az egyik elfogad, a másik elveti; ami korábban tetszett, most nem tetszik és viszont; ugyanazon érzékek ugyanazon tárgy kapcsán változnak és küzdenek egymással. Honnan az ízlés eme változatossága? Valamit, ahogyan a korábbiakból következtetni lehet, tudok mondani erre. Ahogyan különbözőek az ízlések, úgy a gyönyörűség is sokféle. Ezért nem mindig fogja mindenki szépnek tartani azt, ami téged gyönyörködtet. Miért van, hogy ama igen régi kép, kevés színével mégis jobban gyönyörködtet, mint ez, a már tökéletesre készített? Az, úgy hiszem, mintául követelendő számunkra, de ezt el kellene utasítanunk mint csúfat? Sok dolognak bájt kölcsönöz az újdonság; de ezeket, ha elévülnek, nem szeretik többé, ám-bár korábban tetszettek: jönnek mások, melyek a korábbiakat ragyogásukkal elhomályosítják, akár mert újak, akár mert szebbek. Gyakran a dolgok nem szépségük, hanem hasznuk miatt is tetszhetnek; vagy azért tetszenek, mert mások becsülik: ez pedig gyakori előhírnöke a tévedésnek. Mások előítéletei az embert vakságba taszítják, mely ha szétoszlattatik, rögtön másfajta ítélet születik benne. Sokan már azelőtt el vannak határozva, mint hogy meg tudnák ítélni, mi a legjobb. Ezért életük legzsengőbb szakaszában vagy valamely barátot követve, vagy egy korábban hallott beszéd-től megragadva mondanak ítéletet az ismeretlen dolgokról, és valamely tanhoz, mintegy vihartól úzva a biztos sziklához, ragaszkodnak. Ezt a jelen tárgyra alkalmazva is érthetjük.⁹⁷¹ Nem ritkán megesisik, hogy egy dolgot mások összehasonlításából ítélünk meg, és mondunk szépnek vagy csúfnak. Mit tesz a műveltség? Mit a szokás? Mit a szenvedély és a felkavart lélek? Ezek a műalkotások erényeit nagymértékben eltakarják, ha azokéi, akiket nem szeretünk; ha azokéi, akiket szeretünk, épp ennyire kiemelik azokat. Miként ugyanis a szemek, úgy az értelem is kétfajta látásmóddal rendelkezik; az egyik a tárgyakat felnagyítja; a másik pedig csodálatos módon lekicsinyíti azokat. Ezen ok miatt meg kell ismételnünk, hogy az ízlés a szépség minden forrásában eltérő, és nagymértékben változatos a helyszínek, idők, nemzetek, korok és emberek tekintetében. Az etiópiiainak szép, aki fekete színű, vastag ajkú, nyomott orrú; a kínaiainak tetszik a veres szín, a keskeny és alig nyitott szem; az északi népek az égszínkéi szemet, szőke haját becsülik, olyannyira, hogy ami nekik szépség, Európában csúfságnak tartanak. Az itáliaiainak a hegyes és hosszú orr a szép, az afrikaiainak a lapos, a perzsáknak pedig a görbe. Milyen legyen a homlok, széles vagy keskeny? Milyen szempillák, milyen szemek nem számítanak valahol a legszebbnek? Milyen bőrszín, a sápadt fehér, vagy rózsás lilium? Milyen hajszín a leginkább tetszetős? Nem ugyanaz, nem is volt ugyanaz ezekben a népek ízlése. Hogy egyetlen tárgyban is különböző az emberek ízlése, nem másért van, hanem mert vagy nem ugyanazok az alapelveik, vagy mert egyik a másiknál többet lát, és tökéletesebb ízléssel rendelkezik. A jóízlés ítélete biztos, mivel biztos alapokra támaszkodik; akik ugyanolyan mértékkel mérnek, lehetetlen, hogy ne értsenek egyet. Ezért meg szeretném jegyezni: ugyanazon művészetben nem lehet több Jóiízlés, melyek egymással ellentétesek; lehetséges azonban, hogy a különböző emberekben jobb, tökéletesebb fokban vannak jelen.

Az ízlés sokféleségét nem másként, mint az Ítéletek különbségét kell tekinteni: mert azt gondolom, nincs olyan, és nem is lehetséges olyan tana a szépművészeteknek, melyben különböző, egyet nem értő emberi ítéletek ne bukkannának fel. Nem bánom, hogy ne mondják azt, hogy általánosságban, azaz homályosabban szólok: nem ugyanazon dolgok voltak a

⁹⁷⁰ In Oratore n. XI. [CICERO, Marcus Tullius, *Orator*, XI. 36.]

⁹⁷¹ Lib. IV. Tuscul. Quaest. [CICERO, Marcus Tullius, *Academicorum priorum*, II. III. 8.]

görögöknek és a rómaiaknak tisztetek és csúfak. Tisztességesnek tartották a szeretőket; hogy színpadra lépjen valaki, és a népnek látványosságul legyen; hogy lánytestvérüket feleségül vegyék. Ezek és hasonló dolgok, melyek a görög népeknél nem számítottak csúfságnak, a rómaiaknál részint rossz hírű, részint alacsonyrendű, és a tisztességtől igen távol eső dolgoknak számítottak. Ellenben, ahogyan az emberi szokásokban legteljesebben író Cornelius Nepos mondja:⁹⁷² többnyire olyan dolgok megbecsültek a mi római szokásaink szerint, melyeket ők csúfnak gondoltak. A rómaiak közül ki szégyenli feleségét lakomába vinni? Vagy hol nem a legelső helyet kapja a házban a családanya, és tisztelet hol nem övezi? Ami nagyon másként van Görögországban. Mert nemcsak hogy a lakomában nincs helye a feleségnek, hacsak nem rokoni körben; és nem máshol, mint a házak legelrejtettebb zugában lakik; ahová senki sem léphet be, hacsak nem közeli rokon. Az ősök szokásai így látták jónak. – Vagy ha az ókori politikát és a mait, ha a mostani erkölcsfilozófiát és teológiát és a korábbi, ha a szent és profán tudományokat végigtekintjük, a szabályok és ízlések mily nagy különbségére, sokféleségére bukkanunk. Képzeld el olyan embereket, akiknek ízlése és ítéletei ugyanazon alapokra, egyező szabályokra támaszkodnak: nincs semmi eltérés, hanem egyfajta baráti, kölcsönös harmóniában egyesülnek.

Nyolcadik fejezet A jóízlés az embert széppé és emberibbé teszi.

(I. Hogy végső soron mi is a haszna a szépművészetek jóízlésének?)

Vajon a bölcsek fölöslegesnek fogják gondolni, hogy ezt megkérdézzék? Milyen haszon származik magán- és közös dolgainkra a szépművészetek jóízléséből? Ezt ugyanis elég nyilvánvalónak ítélik. Bár úgy rendelnek az égiek, hogy ne legyen senki, aki a legszebb dolgot is kevésre becsüli, és mások megvetése miatt szeretne tudományának lebecsülésében még jobban kitűnni. Szégyellem, hogy még vannak olyanok, akik a tudományok és művészetek eme fényessége közepette, amit a legnemesebb nemzetek a választékosság és a csoda fokáig emeltek, vak és rosszul érzi magát. Felhangzik ugyanis a tudatlan embereknek ez a panasza: Milyen hasznot hoz a jóízlés?

Azért nem annyira kellemetlen nekem, hogy vannak ilyenfajta emberek. Ilyenek ugyanis mindig és mindenütt vannak; egyesek gyorsabban, mások lassabban eljutnak az értelem fokára, semmint hogy gúnyolódással és szidalmakkal illessék a legszeretreméltóbb Műzsákat. Semmiféle békességet nem szeretek annyira, hogy inkább akarjam lenyelni a jogtalan sértést, semmint hogy megsértvén hadra keljek, és kivívjam a biztos győzelmet, ha az egész emberiséget kellene is legyőznöm. Nem lenne nehéz dolog a tudatlanságot és a méltánytalanságot legyőzni. De nem ez az én szándékom, és Műzsáim sem akarják, hogy csúful vitázó írók fegyverei védjék őket: ne álljon közénk semmilyen háborúság. Én barátaimként beszélgetek azokkal, akik nem gondolnak engem teljesen elvetemültnek, hogy amiként a családi beszélgetésekben lenni szokott, azon javakra, melyeket az ízléstől kapunk, emlékeztetve a legkellemesebbeket felelevenítsük. Mások pedig, ha tanulni akarnak, és ítéleteiket hozzám igazítani, megtehetik. De hogy ne kelljen nekem e tárgyban végtelen területeket bejárni, meghúztam a határokat, és tömören kijelentettem: *A szépművészetek jóízlése az em-*

⁹⁷² [NEPOS, Cornelius, *i.m.*, *Praefatio*, 6–7.]

bert széppé és emberibbé teszi. Nincs egyetlen dolog sem mind között, amit ezen művészetek érintenek, amely súlyosabban és nagyszerűbben hangzik.

(II. Mit, kit tartunk szép léleknek, szép elmének és szép embernek?)

Sokakra emlékszem, akik azt akarták, hogy szép lelkű embereknek tartsák őket, és annak is nevezik őket. – Vajon mindőjüket méltán? – kérdezhetjük. Ebben úgy kell ítélnem, ahogyan az ízlésem sugallja, mikor az ő műveiket vizsgálom. De távol legyen tőlem, hogy bárkit, aki él, e névtől, mely dicsőségesebb kell legyen, mint az ókori konzulok, diktátorok, győztesek valamennyi mellékeve, véleményem által megfoszjak. Azt azonban kijelentem, hogy igen sok az, amit e név viselőjétől megkövetel. A szép lélek és ember alapjait lefektette a természet. Nem mindannyian születünk mindenre. De mivel szülőanyánk, a természet választékoságra és művészi tehetségre szánta az embert, annak bizonyos, hogy úgy mondjam, magvait belé plántálta, és olyan szellemi és testi tehetségeket adott az embernek, melyek a megismerésre, megérzésre, megítélésre és törekvésre nyitottak és alkalmasak: hogy mikor távoli dolgokat jelenlétüként megidézünk, mintegy a Teremtő szavára megjelenjenek előttünk.

De bármilyenek legyenek ezen adottságaink, akár a lehető legbőkezűbben mérték is, nem elegendő. Hogy a szellem és a fő esztétikaivá váljon, hogy a lélek és az ember szép legyen: művelni, tisztelni kell azt, és több étellel kell eltölteni. A kiemelkedően ízléses emberek túlhaladtak az általános emberség tartományán, és mintegy tiszta, fenséges lelkeként égi levegővel táplálkoznak. Amit a természettől kapunk, akár a nyers márvány vagy ékkő: ragyogóbb részüket a művészetnek mint tanítómesternek kell kicsiszolnia. Mert mi más különíti el őket, és helyezi magasabb fokra? Ezt a tudományt, melyet összefoglalok, és egy másikat, egy ennél még sokkal tökéletesebb vezetőt és társat szab elő a művészet a természetnek. E tudomány a régiségkutatást, a történelmet és a filológiát, és még sokféle tudományt, a polymathiát, azaz a tudás tudományát és igen sok tudományág ismeretét, nagy műveltséget foglal magába, mintegy a szép elme kincsesára és raktáraként. Ez a legkülönbözőbb dolgok megtapasztalását adta meg nekünk, a világ, az emberek, a szokások, erkölcsök és hibák megismerését nyújtotta, minden érzékünket tökéletesítette. Milyen sokat látnak a festők még az árnyékban is, és a ragyogásban, amit mások nem látnak!? Milyen sok dolgot kihallanak az énekből, ami a mi figyelmünket elkerüli, azok, akik ebben gyakorlottak!? Épp csak megszólal a síp, és a tapasztalt zenész már fel is ismerte a dalt. A gyakorlott fülek, vagyis inkább a lélek, a fülek ítélete alapján, magában hordja minden hang mértékét és értékét. Ha valakit a művészet hosszas gyakorlás révén meg nem erősített, mint Homéroszt, Vergiliust, Horatiust, Corneille-t, Molière-t, Boileau-t; ha az az élők és holtak szokásrendszerét meg nem ismerte, ha a legjobb mintákat mindig a szeme előtt nem tartja, akkor nem fog olyan finom, olyan nemes, olyan fenséges képzeteket alkotni.

A jó s a tudományokban szorgalmas ember
Elvet üres verset; durvát fedd; íze-veszetre
Fordított tollal feketét húz, a buja cifrást
Megnyesi; ami homályban van, fényt annak adtat.
Nem tűr el kétes mondást; feljegyzí, minek kell
Más meg más formát a versben venni magára:
Lészen Arisztárkus.⁹⁷³

⁹⁷³ Horat. [Quintus HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, 445–450. Virág Benedek fordításában.]

(III. A szép, azaz esztétikus ember karakterjegyei.)

A természet és a művészet jóvoltából ilyenek tartjuk a szép elmét és lelkületet, a szép szívet és lelket; végül a szép és gyönyörű embert: aki a Teremtőtől bőkezűbben kapott tehetségeit az esztétika által úgy kiművelte, hogy finoman érez, sebesen gondolkodik, tárgyát, témáját magának és másoknak élettelen adja elő, hűségesen megőrzi magát, vágyát és akaratát az értelem szerint irányítja, illón és tisztességesen cselekszik. Ahogy mondtam, az szép és ember egyszerre, akiben a szép és jó érzéke kölcsönösen egyesülve van; aki, amit cselekedni elhatározott, szépen és jól, tökéletesen véghezviszi.

Szép dolog a gesztust, mozgást, hangot és beszédet, s az egész test magaviseletét az illőség törvényeihez szabni. A finom és választékos embernél ez megtapasztalható. Semmit sem jelent be előre, vagy kezd bele, vagy visz végbe, ami a dicsővel nincs összeköttetésben, vagy ami nem a szépségen alapszik. Nincs választékosabb, nincs emberibb nála. Bármit tesz, az szép és jó; azt mondanád, egy jobb és csiszoltabb világból való, sőt, az égből szállott alá. Gondolatai és megjegyzései egyedül arra vannak tekintettel, ami illő és tisztességes; ezért valamennyi cselekedete szép és erkölcsös. Szívet, lelkét, nemességét, nagyságát, és az egész, választékosan szép embert minden művében ott látod és szereted: azt mondd, ő a leginkább alkalmas a közös jó mércéjéül. És csoda-e, hogy valaki, aki ennyire isteni, egész nemzetének becsületére, megbecsülésére és dicsőségére válik? Homéroszról a kolofóniak azt mondják, az ő polgártársuk, a khiosiak maguknak követelik, a szalamisziak visszakövetelik, a szmürnaiak pedig erősítgetik, hogy az övék: ezért még egy templomot is neki szenteltek a várban. Még sokan mások is küzdenek érte, és vetélkednek. Mit gondoljak? Vajon kevésbé dicső dolog a rómaiaknak, hogy M. Tulliuszt nemzették, mint hogy a népek feletti főhatalmat megszerezték? Az a szellem, melynek adományát a római nép a hatalommal egyenlő mértékben birtokolta – azt eredményezte, hogy amit fegyverrel nem vettek be, azt szellemükkel győzték le. Zeuxiszt és Apellészt mindig ünnepelni fogják; Polükleitosz és Pheidiasz híre sosem hal meg. Az ilyen szép lelkeket nemcsak saját nemzetük és koruk, hanem az egész emberi nem, s mind az utókor halhatatlanként fogja méltatni.

(IV. Végkövetkeztetés.)

Ez az a cél, melyre minden törekvésükkel és erőfeszítésükkel törekednek a szépművészetek: hogy az Embert olyanná formálják, amilyennek most megfestettem. Ez az a cél, melyet követünk. A jóízlésnek el kell bennünket fordítania a dolgok és tettek csúf oldalától, és a szépség sokféle bája és gyönyöre által a jóra serkenteni és vezetni. Ez tanít minket helyesen cselekedni: ez az ő legfőbb erénye és hatása. Ha ennek segítségével valaki eléri kitűzött célját, boldog lesz. Törekvésünkre mondjuk azt: Európa legnemesebb nemzetei az emberi érzéket, azaz a szépérzéket leginkább a jóízlés révén érték el, és a szépművészetek azok, melyekben, úgy gondoljuk, korunkban leginkább szép és méltó fáradozni.

Nyíltan szóltam tehát, és a szépművészeteket a legnagyobb joggal neveztem humanioráknak, melyek által az ember a szépségre és a humanitásra, emberiességre képezheti magát. Olyan erejük és hatalmuk van, hogy bármely természetű, bármely tehetségű embert, aki a tanulmányoknak és törekvéseknek ezen igen nyugodt, és igen szép részére adja magát, meglágyítanak és megszelídítenek. Itt találjuk fel a csiszoltabb emberséget; ezek nélkül nem lesz tisztességes a közügy, nem lesz szabad és nemes a magánélet. Némelyek azt merik mondani: nélkülük alig ember az ember.

FÜGGELÉK

DE GUSTIBUS NON EST DISPUTANDUM? KÖZELÍTÉSEK SZERDAHELY GYÖRGY ALAJOS *AESTHETICAJÁHOZ*¹

1. Tudósi pályamodell töréspontján

Mi az oka annak, hogy a 18. század magyarországi tudósainak pályaképét és tudomány-szemléletét felrajzolni igyekvő kutató egyelőre csupán a gyanakvások, sejtések és remények retorikájára van utalva? Holott, ha nem is bővelkedünk ambíciózus, kiterjedtebb érvényű modellekben a 18. század kultúra- és tudománytörténete kapcsán, szinte egyedülálló módon, rendelkezésre áll egy összefoglaló, általános viszonyrendszereket felmutatni képes munka, Kosáry Domokos *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* című monográfiája.² E monográfia tudománytörténeti narratíváját szemügyre véve megállapítható, hogy duális modellel dolgozik, mely a század hatvanas éveiben rögzített töréspont mentén bontakozik ki, azaz érzékeltet egy radikális törést, ha úgy tetszik, paradigmaváltást. Persze elmondható, hogy ez az osztottság egy külsődleges, sok sebből vérző tematizálás mentén jön létre, a stílustörténet és az eszmetörténet terminusainak sajátos egybedolgozásával: a század első, nagyobb részét meghatározó paradigma a barokk, a második felét uraló pedig a felvilágosodás elnevezést kapja. És persze az is elmondható, hogy nemcsak az elnevezés külsődleges és *a posteriori*, hanem maga a tudománytörténeti vizsgálódás szempontjai is zömmel azok. Nem történik kísérlet arra, hogy a tudományok rendszerét a korabeli tudomány szemlélet(ek) szempontjai szerint vázolja fel a kötet, hiányolható a tudományos önértelmezés, azaz a korabeli tudományfogalom felmutatása is. Ámde a kötet e hiányosságoknál sokkal nagyobb érdemeit elismerve, hadd kapaszkodjék bele a mankóra vágó kutató ebbe a bizonyos szalmaszámba: a hasított modell, a 18. század 60-as, 70-es éveire rögzített paradigmaváltás gyanújába. Merthogy, némi túlzással, e szalmaszálat kazalnyi társa erősítheti, ha a kutatás során olyan tudósok pályáját és tudomány szemléletének alakulását veszi szemügyre valaki, akik szenvedő alanyai voltak e feltételezett változásnak. Csupán néhány példa, a teljesség és a strukturáltság (sőt, sajnos tudományos szakkiegyensúlyozottság) igénye nélkül. Schwartner Márton pályáíve a diplomatika-heraldika szakosztástól a (göttingeni „eredetű”) statisztika adaptálásáig.³ Koppi Károly pályáíve a matematika-fizika-retorika tanárképzési stúdiumaitól a *historia universalis* szemléletének kidolgozásáig.⁴ Kovachich Márton György pályája a hivatalnoki stúdiumoktól a filozófián és a folyóiratszerkesztés gyakorlatán át egy modern

¹ A szerzőt tanulmány megírásakor az MTA Bolyai János kutatói ösztöndíj támogatta.

² KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1996³.

³ Érintőlegesen felvázolja Soós István, *Kísérlet a magyar nyelvű diplomatika megteremtésére – Horvát István és Schwartner Márton*, Aetas, 4(1993), 44–91.

⁴ BALOGH Pirokska, „... ut nulla Historiarum vos unquam satietas capiat” Koppi Károly történész-professzori székfoglaló előadása 1784-ből, Sic Itur ad Astra, 2000/4, 13–46.

bibliográfiai szemlélet megalapozásáig.⁵ Kalmár György pályáíve a pietizmus, az ismeretelmélet bacon-i vagy épp leibnizti teóriáján, a fiziognómia buktatóin keresztül egy radikális nyelvelméleti revolúció hipotéziséig.⁶ Talán ennyi is elég, felkelteni a gyanút: valóban, a mondott időszakban a magyar tudományosságon belül egyfajta revolúció, vagy legalábbis átrendeződés zajlik, a szaktudományok beszédmódja, önreflexiója, a tudományok univerzumának modellje átalakulóban van. Szerdahely György Alajos tudományos pályájának és tudomány szemléletének változásait követve úgy tűnik, ez a modell az ő esetében is működőképes – egy további szalmaszál lehet tehát az ő története is az említett kazalban.

Szerdahely György Alajos (1740-1808), az első magyar esztétika professzor életrajzának, ezen belül tudományos pályájának áttekintését megnehezíti, hogy a matrikulák és korabeli életrajzi összefoglalók adatszertű, száraz mementóin túl jelentősebb (akár kéziratos), biografikus szempontból hasznosítható hagyaték nem maradt utána.⁷ Egészen 1774-ig lineáris, nem különösebben szokatlan pályakép rajzolódik ki, jezsuita kulturális égisz alatt: Szerdahely középfokú tanulmányait a kőszegi jezsuita gimnáziumban végezte, mely tananyagában, tantárgyfelosztásában a *Ratio Studiorum* alapvetését követte.⁸ Domináns helyen a retorika és poétika oktatása állt (ez utóbbinak erősségét mutatja, hogy nemcsak Szerdahelynek, de a vele együtt itt tanuló Rájnis Józsefnek is ismertté váltak költői kísérletei). A bécsi teológiai egyetemi képzés nem hagyott maradandó nyomott Szerdahely tudományos pályáján. A nagyszombati bölcseleti fakultás, ahol 1773-ra megszerezte a doktori oklevelet, illetve a *collegium repentium*, melyet a jezsuita tanárképzés alapjaként ugyancsak el kellett végeznie, szintén a retorika-poétika pólusú humaniorákat erősítette, erőteljes görög és latin auktorolvasási gyakorlattal és filozófiai kurzussal.⁹ Az itt olvasott auktorszövegek és az itt forgatott tankönyvek és kézikönyvek¹⁰ alapvető hatással voltak Szerdahely György Alajos műveltségére. Valamennyi későbbi esztétikai értekezésében és monográfiájában alappreferenciaként működnek mind e klasszikus szövegek, mind e jezsuita kézikönyvek. Ennek bizonyítását Tóth Sándor Attila minden kétséget kizáróan elvégezte:¹¹ az ő értelmezése voltaképp azt mutatja be, Szerdahely írásai hogyan olvassák a jezsuita oktatás ezen alapszövegeit. Mindez teljes mértékben képesítette Szerdahelyt arra, amit tett is 1774-ig: retorikát tanított a pozsonyi jezsuita kollégiumban

Arra is képesítette, hogy 1774 és 1784 között a nagyszombati, majd budai egyetem *eloquentia profana*, azaz világi ékesszólás professzora legyen, ellenben arra nem adott alapot, hogy az *aesthetica*, azaz az ekkor alig két évtizede tudománnyá avatott esztétika professzo-

⁵ V. WINDISCH Éva, *Kovachich Márton György, a forráskutató*, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1998.

⁶ HEGEDŰS Béla, *Prodromus: Kalmár György (1726-?) világáról*, Budapest, Argumentum, 2008.

⁷ Életrajzának részletesebb összefoglalását l. MARGÓCSY István, *Szerdahely György Alajos művészetelmélete*, ItK, 1989/1-2, 1-33.; TÓTH Sándor Attila, *A Szép-Jó hatalma és a jezsuita szellem. Szerdahely György költészetelmélete és poézise*, Budapest, METEM, 2009 12-44.

⁸ MIKONYA György, *A jezsuita tanügyi szabályzat = A jezsuita tanügyi szabályzattól napjainkig*, szerk. BALOGH László, Budapest, OPCM, 2000, 7-18.

⁹ BARISKA István, *A kőszegi gimnázium 300 éve. 1677-1977. A kőszegi Jurisich Miklós Gimnázium jubileumi évkönyve az intézet fennállásának évfordulója alkalmából. 1677-1977*, Kőszeg, 1977, 9-32.; BARISKA István, *A kőszegi gimnázium igazgatói és tanárai. 1677-1977. A kőszegi Jurisich Miklós Gimnázium jubileumi évkönyve fennállásának évfordulója alkalmából. 1677-1977*, Kőszeg, 1977, 33-41.

¹⁰ SELESTEI NAGY László, *Adalékok a kőszegi jezsuiták történetéhez = A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, szerk. SZILÁGYI Csaba, Piliscsaba, PPKE BK, 2006, 359-365.

¹¹ TÓTH Sándor Attila, *i.m.*

raként működjék. Még akkor sem, ha az 1777-es *Ratio educationis*, melynek kidolgozásában Szerdahely maga is részt vett, *aesthetica cum literis et artibus amoenioribus*, azaz a szépművészetek és szépirodalom esztétikája elnevezéssel illeti a friss, igen hamar professzori katedrát nyerő tudományt.¹² Hogy miért nem? Szerdahely 1778-ban, Budán kiadott, *Aesthetica sive doctrina Boni Gustus* című, tankönyvként funkcionáló, egyszersmind az új diszciplína kézikönyvének szánt monográfiája ad egyértelmű választ erre. Mert bár a különféle jezsuita tanintézményekben elsajátított poétika és retorika jelen van e műben, de nem diszciplínaként, nem tudomány szemléleti keretként, sokkal inkább mint hordozóanyag és példatár. A diszciplináris keret, az esztétika tudománya nemcsak nevében, de szemléletében és módszertanában, sőt, előadásmódjában is más habitust, eltérő horizontot jelenít meg. Két kérdés következik ebből. Egyrészt: miben ragadható meg e szemléleti váltás, azaz hogyan valósul meg a gyanúsán sok tudósi pályaképet szabadaló hasított modell Szerdahely esetében? Másrészt: van-e magyarázat, vagy legalább hipotézis arra nézvést, milyen ösztönzésre, milyen forrásokból, milyen céllal vállalta fel ezt a jelentős váltást Szerdahely? Mindkét kérdésre nehéz választ adni, az elsöre a vonatkozó szöveganyag bősége és feldolgozatlansága miatt, a másodikra pedig a vonatkozó források, kútfők hiánya miatt.

A szemléleti keret módosulása részint az *Aesthetica*, részint Szerdahely más, ehhez kapcsolt értekezései alapján három pilléren nyugszik: 1. az esztétika tudományának Alexander Gottlieb Baumgarten által megszabott fogalmának adaptációja, mint ismeretelméleti alap; 2. az angolszász élményesztétikák dinamikus tematizáltságának átvétele; 3. a Francis Bacon nevéhez kapcsolt aforizmatikus tudományos önreflexió megjelenítésében elsősorban a beszédmód, azaz a retorizáltság szintjén.

1. A Baumgarten-modell adaptálása, melynek mikéntjéről, részleteiről e tanulmány következő alfejezetében esik majd szó. E modell lényege, hogy az esztétikát az *aiszthézisz*, azaz az érzéki megismerés tudományaként határozza meg, episztemológiai alapot adván annak. Szerdahely ennek átvételével a korábbi, elsősorban a poétikában rendszerezett témákat a megismerés alapjelenségéig vezeti vissza, és egy új rendszert alakít ki. E rendszer alapját tehát az esztétika adja, mely a szépművészetek és a széptudományok teóriája. Szerdahely ennek központi területét, jelesül a legfontosabb széptudományt, a poézist veszi majd részletesebben górcső alá. Meghatározása szerint a poézis az imitáció és invenció sajátos együttműködésén alapszik. Majd további értekezésekben vizsgálja meg azon szépművészeteket, melyek e széptudományra támaszkodnak: a drámai, az elbeszélő, a lírai és a didaktikus poézist, azaz költészetet. Ebben a tudomány szemléleti struktúrában az esztétika nem egyszerűen episztemológiai alap, hanem központi ismeretelméleti bázis, az ember megismerésének lehetséges forrása. Részint ezért nevezi Szerdahely az esztétikát a *humanitas* teóriájának, illetve emlegeti az esztétika kapcsán a *polymathia*, azaz a tudományok egybekomponált rendszerének lehetőségét.

2. Az angolszász élményesztétikák számos elemének átvétele a fenti rendszert dinamizálja. Az *Aesthetica* középpontjában nem a költői képek rendszerezése, hanem egy dinamikus kapcsolat áll: a hatás (*vis*) és az ennek nyomán keletkező *motus* (megindultság, indulat, szenvedély) viszonya. Az esztétika lényege tehát, hogy legyen hatást generáló erő, és legyen azt befogadó, arra mozduló indulat: a fenti episztemológiai séma nem merev struktúraként, hanem dinamikus viszonyként szemlélendő. Ez a dinamizálási szándék ad lehetőséget arra, hogy Szerdahely rendszerébe számos, önmagában is izgalmas elem épüljön bele. Az indulatok

¹² A tanszék történetére vonatkozóan I. SZENTPÉTERI Imre, *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935*, Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem, 1935. 281–284.

rendszerében kap helyet az alapvetően Hume felosztásán alapuló szenvedélyelmélet,¹³ és az erre épülő, a jelen kutatások által morális fenomenológiának,¹⁴ a neohumanizmus nyelvén paideiának¹⁵ nevezhető, etikai irányú célzatosság. A *vis*, azaz a hatás jegyében számos érdekes, eddig retorikai klasszifikációkba szorított téma bontakozik ki, így például a nyelv vizuális erejének vizsgálata az *iconismus* címszava alatt, melynek tézisei számos ponton romantikus teóriákat előlegeznek meg.¹⁶ És itt nyer értelmet a rendszer egyik központi kategóriája, az ízlés, mely mindeztől kívül rekedt a tudományos diskurzus terén. Most azonban lényegi szerepet kap: az ízlés nyit kaput a hatás és az indulat interakciójának. A jó ízlés ebben az értelemben áteresztő médium, a rossz ízlés tévútra tereli a hatást és a befogadás irányát, az ízléstelenség pedig útját állja e kölcsönhatás megvalósulásának, azaz a művészet működésének.

3. A harmadik szemléleti újítás pedig voltaképp lerombolja eddigi állításaimat: a rendszert, alapokat, struktúrát gyanakvásokká, kísérleti hipotézissé avatja a baconi aforisztikus tudománymodell keretében. Ennek részletes bemutatására a következő fejezetben kerül sor. Az akatalepszia és a dogmatikus tekintélyelvű tudományközvetítés között elhelyezkedő, a tapasztalati alapot és a fel/megmutatást hangsúlyozó metódus elsősorban az *Aesthetica* beszédmódjában nyilatkozik meg. Az *Aesthetica* nem személytelen szöveg, hanem egy narrátor, egy elbeszélő hang szólal meg, aki azt állítja magáról, hogy nem tökéletes, dogmatikus rendszert kíván alkotni, csupán gondolkodik, töpreng, tapasztal. Ennek egyébként élénk tanújeleit is adja csodálkozó felkiáltások, félmondatok, kérdések, kiszólások formájában, sokszor önironikus fordulatokkal kerülve vagy érvénytelenítve a folytonos definíciós kényszert. Az *Aesthetica* tehát nem szabálykönyv, hanem útleírás vagy kalandregény: olyan tudomány foglalat, mely nem rendszerezendő ismeretek struktúrája, hanem elbeszélendő személyes tapasztalat. Ha a Szerdahely által is forgatott, és számos helyen megidézett Juvencius-poétika¹⁷ vaskos kötete mellé teszi valaki az *Aestheticát*, a kettő közötti tudomány szemléleti különbség talán éppen ebben a nyelvi-retorikai szinten jól kifejtett eltérésben lesz a leginkább érzékelhető.

Felvázolván, milyen szempontok mentén ragadható meg a Szerdahely tudomány szemléletében bekövetkezett fordulat, hátra van még a nehezebb kérdés: a változás életrajzi indokoltasága, az ösztönzés forrása. Erre nézvést azonban egyelőre csak hipotézisek állíthatók fel. Az nyilvánvaló, hogy a hivatalos jezsuita képzés sem közép-, sem felsőfokon nem kínált alkalmat (legalábbis hivatalos, tanórai tematikákban tetten érhető alkalmat) ilyen irányú tájékozódás megszerzésére, vagy arra való ösztönzésre. Feltűnő, és már a korábbi szakirodalomban is emlegetett jelenség¹⁸ továbbá, hogy a kor felekezeti különbségektől még igen élesen szabdalt kulturális világában Szerdahely tudomány szemlélete mennyire toleráns – sőt, mennyit köszönhet egyébként protestáns körökhöz kapcsolódó irányzatoknak, alkotóknak. Hogy csak

¹³ James FIESER, *Hume's Classification of the Passions and Its Precursors*, *Hume Studies*, 1992/1, 1–17. Az *Aestheticában* megjelenő, részint ábrázolás-, részint hatáselvű szenvedélyelméleti rendszer külön tanulmányt érdemel. A hagyomány jelentőségét, melybe bekapcsolódik, kitűnően bemutatja: LACZHÁZI Gyula, *Hósi szenvedélyek. A heroizmus és a szenvedélyek a XVII. századi magyar epikus költészetben*, Budapest, ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2009.

¹⁴ Michael B. GILL, *Moral Phenomenology in Hutcheson and Hume*, *Journal of the History of Philosophy*, 2009/4, 569–594.

¹⁵ Kevin ROBB, *Literacy and Paideia in Ancient Greece*, New York, Oxford University Press, 1994.

¹⁶ Beate ALLERT, *Theoretizing Visual Language in George Berkeley and Jean Paul*, *Studies in Eighteenth Century Culture*, 1998, 307–342.

¹⁷ Josephus *Juvencius*, Institutum poeticarum libri I–V, Venezia, 1743.

¹⁸ Még több példát hoz: MARGÓCSY, *i.m.*, 15–16.o.

néhány adalékot említsek: Baumgarten evangélikus lelkészfiú volt, nagy hatással volt rá a pietizmus, tanulmányait és később professzori munkáit jeles protestáns felsőoktatási centrumokban (Jéna, Halle, Odera-Frankfurt) végezte. Az angolszász esztétikák szerzői ugyancsak nem katolikus szellemi műhelyekben működtek, ráadásul Hume, Burke, Hutcheson, Shaftesbury műveit elsősorban a protestáns német egyetemek közvetítették a magyar tudományosság irányába. De az *Aesthetic*ban tudománymodellként emlegetett *polymathia* legjelesebb magyarországi művelője is evangélikus felekezetű: Johannes Heyl, későbbi pozsonyi lelkész *De Polymathia generatim et speciatim grammatica, de oratoria, de apparatu oratoria, de philosophia in genere, de virtute heroica, de utilitate et praestantia philosophandi* (Wittenberg, 1698) című munkáját wittenbergi egyetemi évei alatt dolgozta ki. Szerdahely egyik alkalmi beszéde igazolja,¹⁹ hogy a Göttingenhez kötődő Sajnovics Jánost, annak csillagászati és nyelvészeti munkásságát egyaránt becsülte a professor. Mint említettem, azt megelőzően, hogy az esztétika professzori katedrát megkapja, pontosabban megalakítja a maga számára, Szerdahely Pozsonyban tanított, a jezsuita kollégiumban. A fenti adalékok alapján úgy vélem, megkockáztatható az a felvetés, hogy a protestáns oktatási centrumként is működő Pozsonyban, ahol az evangélikus líceum tanárai között ekkor is számos német egyetemet megjáró oktató lelhető fel,²⁰ kialakulhatott, ha nem is általában, de Szerdahely esetében valószínűen egy felekezeti szemponton felülemelkedő tudományos diskurzus, ami ugyancsak egy közlegő tudomány szemléleti váltás előjeleként értelmezhető.

Szerdahely György tudományos pályaképe tehát egyértelműen paradigmaváltás jellegű jelenség nyomja rá a bélyegét: szemléletében a tudományok felosztását, önmeghatározását, módszertanát és beszédmódját tekintve is megragadható változás következett be. Ez pedig egyben erősíti a gyanakvást, hogy a 18. századi magyarországi tudósok pályaképének, tudomány szemléletének vizsgálatával valóban körvonalazható lehet erre az időszakra egy tudománytörténeti modell, mely izgalmas, és több oldalról körüljárandó váltás köré épül. Bár az általam megragadott szalmaszálak inkább a bölcsészettudományok oldaláról támogatják – így együttesen talán már nem is hatástalanul – ezt a hipotézist, ám lehetséges, hogy a korszak természettudományos pályarajzai (elegendő Bolyai Farkasra utalni) is értelmezhetőek lehetnek e modell mentén.

2. Kontextusok keresztmetszetében

Az eddigi, Szerdahely műveivel foglalkozó szakirodalmat olvasva azonban egyértelműen úgy tűnik: a Szerdahely-szövegeket, különösen az *Aesthetic*at az utókor nemcsak hogy nem az életmű kontextusában, sokkal inkább arról leválasztva olvasta. Margócsy István 20 esztendővel ezelőtt publikált tanulmánya,²¹ mely újraakanonizálási kísérletként is olvasható, részletesen bemutatja a Szerdahely-életmű (élet + művek) recepciójának elágazásait és hajtűkanyarjait. Egyszerűsített sajátos dualitást látat – nem indokolatlanul – a Szerdahely-jelenségen belül: felállít egy dichotómiát Szerdahely tudósi-politikusi portréja és Szerdahely, az esztétikai írók szerzője között, előbbi helyezvén a negatív, korszerűtlen, utóbbit a pozitív, meglepően korszerű pólusra. Felhívja a figyelmet, hogy a Szerdahely-szövegek kortárs magyarországi és külföldi recepciója impozáns, aktív, azaz a szövegek elméleti és módszer-

¹⁹ SZERDAHELY György Alajos, *Memoria Francisci Weiss*, Buda, 1785, 10. Vö. MARGÓCSY, i.m., 10.

²⁰ MARKUSOVSKY Sámuel, *A Pozsonyi Ág. Hitv. Evang. Lyceum története kapcsolatban a Pozsonyi Ág. Hitv. Evang. Egyház Multjával*, Pozsony, Wigand, 1896.

²¹ MARGÓCSY, i.m.

tani hozadéka szervesen beépül a 18. század végi magyarországi poétikai irányzatokba. Éppen ezért emlegetett valamiféle mulasztást, adósságfélét a kritikátörténet irányából a Szerdahely-szövegek irányába. És valóban, mintegy büntudattól vezérelve, a Szerdahely-olvasás/értés kétségkívül felélénkült, pontosabban fel kívánt élénkülni az elmúlt két évtizedben, így a Szerdahely-idézetek számát grafikonra vetítve e két évtized metszetében bizonyára határozott emelkedés vetülne elő.²² Hogy pedig egy 2008-as Burke-konferencián két előadás is behatóbban foglalkozott Szerdahely művészetelméletével,²³ még inkább pedig az első monografikus Szerdahely-kötet²⁴ 2009-es megjelenése akár azt is jelenthetné, hogy a történeti-kritikai diskurzus immár elérkezett az adósságlevél szétszaggatásának üdítő pillanatahoz. Úgy vélem azonban, ezzel mindössze a kamatfizetés periódusa zárult le. Aligha feltételezhető, hogy bármely interpretációs és kontextualizációs javaslat, amely Szerdahely György Alajos esztétikai írásait célozza, legyen az ámbár kitűnően megalapozott és izgalmas, mint a Szerdahely-életmű iskolás humanizmus mentén történő újraértése és interpretálása Tóth Sándor Attila monográfiájában, önmagában képes lenne kitörni az életmű zárványszerű, azaz a nagy, kanonizált irodalomtörténeti narratívákból rendre kizáródó recepciójából. Továbbírva a metaforát: a tőketörlesztés alapfeltétele egyértelműen a Szerdahely-szövegek magyar fordításban, kommentárokkal kísért újbóli kiadása. Mert, ahogyan Szerdahely írja, „a poétának sem kell mindig a semmiből teremtenie”²⁵ – ez pedig még inkább igaz az irodalomtörténeti diskurzusokra.

Miért is? Maradván a két említett példánál, Debreczeni Attila konferenciaelőadása, mely a *Magyar Museum* érzékenység-konceptióját, illetve e koncepció eredetét ambíciózusan nyomonvált tér ki Szerdahely-passzusokra, egyfelől újabb irányból erősítette meg a Margócsy-tézist a kortárs magyar nyelvű poétikai megnyilvánulások szoros kötődéséről Szerdahely írásaihoz. Másfelől óvatosan jelzi: a Szerdahely-szövegek olvasásában a kritikátörténész rákényszerül a fogalmak/műfajok/poétikai kategóriák mentén történő szemelgetésre, azaz kénytelen e szövegeket „széltében” olvasni.²⁶ Pontosabban nemcsak olvasni, hanem fordítani is, hacsak

²² Csupán néhány példa: SZAJBÉLY Mihály, *„Idzanak a’ magya tollak”. Irodalomszemlélet a magyar felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Budapest, Universitas, 2001; CANELLA TÓTH Laura, *La storia della letteratura italiana nelle opere di György Alajos Szerdahely = Atti del Convegno degli italianisti dell’Europa Centrale ed Orientale: Visegrád, 24–27 ottobre 1990*, szerk. FÁBIÁN Zsuzsanna, SZABÓ Győző, Budapest, ELTE, 1991 101–111.; HAJNÓCZI Kristóf, *L’Esthetica di Georgius Szerdahely, un esteta ungherese del 700 e un saggio di Benedetto Croce = Benedetto Croce 50 anni dopo*, szerk. Krisztina FONTANINI, János KELEMEN, József TAKÁCS, Budapest, Aquincum, 2004 292–299.

²³ 2008.11.07. *Edmund Burke és az európai felvilágosodás*, Konferencia a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Esztétika Tanszéke és az ELTE BTK XVIII–XIX. Századi tanszékének “A magyar és európai felvilágosodás” Doktoriskolája rendezésében. A két, Szerdahellyel (is) foglalkozó előadás: DEBRECZENI Attila, *Az ‘aesthetica’ fogalma és az irodalmi megújulás programjai a magyar századvégen*; BALOGH Piroska, *Egy lábjegyzet tanulságai. Burke esztétika- és társadalomelméletének hatása Schedius Lajos philokália-konceptiójára*. Valamennyi előadás tanulmány-változata olvasható az azóta megjelent tanulmánykötetben: *Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, SZILÁGYI Márton, Budapest, Ráció, 2011.

²⁴ TÓTH Sándor Attila, *A szép-jó hatalma és a jezsuita szellem. Szerdahely György költészetelmélete és poézise*, Budapest, METEM, 2009.

²⁵ “...non tamen semper necessario incumbit Poetae, ut sibi materiam de nihilo procreet.” *Ars poetica generalis*, 51.

²⁶ Némileg anakronisztikusan alkalmazva a Hász-Fehér Katalin által népszerűvé tett olvasástörténeti fogalompárt (HÁSZ FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében: Fáy András irodalomtörténeti helye*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000).

nem vállalja fel az eddigi ismertetések szétszórt szövegmorzsáinak, esetleg Szép János átdolgozásának²⁷ ingatag médiumát. Tóth Sándor Attila Szerdahely-monográfiája történetesen nem vállalta fel: a szerző alaposan végigolvasta-fordította Szerdahely teoretikus kötetei mellett annak verseskötetét is. Mindaddig azonban, amíg a szűkebb szakmai diskurzus, azaz a potenciális olvasók elől e lehetőség többé-kévésbé el van zárva, ezzel a monográfus elől a metanyelv, az elemző beszéd differenciáltabb dimenziói záratnak el. Tóth Szerdahely-monográfiájának szövegét is megterheli és eluralja a latin szövegek idézése-ismertetése, tömörített újramondása. És bár a „széltében” olvasók számára így jelentősen nagyobb számú felcsipegethető Szerdahely-szövegmorzsa kínáltatik, többek között az „attente” olvasás strukturális perspektívája, vagy a Szerdahely-szövegek metanyelvi sajtáságai továbbra is rejtve maradnak előttük. Kérdés persze, mekkora hiátust jelenthet ez. Ennek érzékeltetésére álljon itt mindkét vonatkozásban egy-egy példa.

A Szerdahely-életmű strukturális olvasásának jelentőségét jól szemlélteti az *Ars poetica generalis* pozicionálásának kérdése az esztétikai írások rendszerében. A struktúra elemei tehát: *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores...* = *Aesthetica; Ars poetica generalis ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata...* = *Ars poetica generalis; Poesis Dramatica ad Aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata...* = *PDR*; *Poesis narrativa ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata* = *PN*.²⁸ Tóth Sándor monográfiája szerint „az esztétikai irodalomban csak később kristályosodott ki az a bevett rend, mely az esztétikát általános (*generalis*) és speciális részre osztja”,²⁹ így Szerdahely rákényszerült, hogy a hagyományos humanista iskolai képzésnek megfelelően a túl modernre sikerült esztétika mellé egy másik általános elméleti alapot adjon, a poétika hagyományos kategóriájában, és ehhez csatolja a műfaji szempontú, „akár a művelés, akár a megítélés” szempontjából íródott további munkáit. Azaz a Jánosi Béla által kijelölt irányvonal,³⁰ miszerint az *Ars poetica generalis* egyfajta Juvencius-utánérzés, megerősítést nyer ebben az olvasatban. Így az *Ars poetica generalis* szövegének ismertetése-értelmezése alapvetően Juvencius műve³¹ felől történik, megállapítván, hogy az *Ars poetica generalis* ennek struktúráját, terminusait veszi át, és csupán bővíti a felvetett szempontokon, azaz problémamentesen belesimul a humanitás iskolás poétikáinak rendszerébe. A struktúra tehát egy különálló, e humanitás-rendszert újraíró szövegből (*Aesthetica*), valamint egy tradicionális rendszer mentén mellé helyezett, azt mintegy a befogadók felé „megszelidítő” kisebb rendszerből (*Ars poetica generalis*, és ennek műfaji leágazásaiként a *PDR* és a *PN*) áll. – Bár ezen interpretáció vitathatatlan és jelentős érdeme, hogy markánsan bemutatja a Szerdahely-szövegek kétségtelen kötődését a tradicionális iskolai humanizmushoz, már az érvelés szintjén mutatkoznak ellentmondások. Ha Szerdahely az egyetemi oktatás követelményeihez alkalmazkodva írja meg az *Ars poetica generalis* -t, helyettesítendő az *Aestheticat*, miért az utóbbi szerepel a hivatalos tanrendekben 50 esztendeig,

²⁷ SZÉP János, *Aesthetika avagy a jó ízlésnek a szépség filozófiájából fejtegetett tudománya...*, 1–2, Buda, Landerer Katalin, 1794. Az átdolgozás nyelvi vetületéről, problémáiról I. BARABÁS Balázs, *Szép János és a magyar esztétikai nyelv kezdetei*, A Dunánál, 2002/5, 63–66.

²⁸ SZERDAHELY György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores...*, I–II, Buda, 1778; Uő., *Ars poetica generalis ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata...*, Buda, 1783; Uő., *Poesis Dramatica ad Aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata...*, Buda, 1784; Uő., *Poesis narrativa ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata...*, Buda, 1784.

²⁹ TÓTH, *i. m.*, 45.

³⁰ JÁNOSI Béla, *Szerdahely György esztétikája*, Budapest, MTA, 1914.

³¹ JUVENCIUS, *i. m.*

Schedius 1828-as művének megjelenéséig előbb egyedüli, később kiegészítő tankönyvként? Ha az *Ars poetica generalis* szövege a hagyományba simulás gesztusa mentén értelmezendő, mi az oka, hogy a Margócsy-tanulmányban sorolt „modernségek” jelentős része, így a *phantasia*-fogalom abszolutizálása, a zsenielmélet kifejtése ebben a szövegben történik? Kénytelen az olvasó ezt valóban holmi „beszivárgásként” kezelni? Hogyan értelmezendő az a jelenség, hogy Szerdahely az oppozícióba állított poétika – retorika páros közül szokatlan módon az előbit preferálja, illetve magának a retorikának a státuszára nem is reflektál igazán? Nem szólva az érvelés kiindulási alapjáról, miszerint a *generalis* – *specialis* osztás az *aesthetica* tudományán és szakkönyvein belül az *Ars poetica generalis* megírásakor nem volt bevett szokás. Holott Baumgarten *Aesthetica*ja 1750-ben bevezette az *aesthetica theoretica* – *practica* osztását, amelynek szinonimájaként éppen a *generalis* – *specialis* kifejezéseket adta meg.³²

A fenti ellentmondások feloldására álljon itt egy javaslat a Szerdahely-szövegek másirányú kontextualizálására. Feltűnő, hogy a Szerdahely-szövegekben szintén alappreferenciaként működő Baumgarten esztétikai írásai hasonló strukturális tendenciában helyezhetők el. Baumgarten *Aesthetica*ja mellett annak tervezett műfaji-speciális részei nem készültek el, ugyanakkor már 1735-ben készen állt egy sajátos poétika-konceptió a *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus* kötet³³ révén. Az újabb Baumgarten-szakirodalom³⁴ különös figyelmet fordít e szövegre, mégpedig nem egyszer Kant *Az ítélőerő kritikája* irányába orientálva azt. E gondolatmenet lényege, hogy a 17. század végére kibontakozik egyfajta antagonizmus a retorika antropocentrikus irányzata és a metafizikai alapokon képződő filozófiai diskurzus között, ahol a retorika antropocentrizmusa emancipálja az emberi invenció, a korlátozott tudás, az individuális nézőpont jelentőségét. A két irányzat ellentéte készíti elő Baumgarten felvetését, aki megkísérli az ortodox racionalizmuson alapuló filozófiába integrálni az érzéki percepciót, mint az ismeretszerzés egyenrangú módozatát. Ezt pedig a poétika-fogalom újraértelmezésével teszi. A *Meditationes* rögzíti retorika és poétika unióját, a kettő között mintegy csupán fokozatbeli különbséget tételezvé, amennyiben a poétika az érzetek tökéletes, a retorika pedig a nem tökéletes reprezentációját célzó tudomány: „§. IX. Az érzékiség tökéletes nyelvi megvalósulása a POÉMA, azon szabályok összetett egysége, melyekhez igazodva kell a poémát létrehozni, a POÉTIKUM, a poétikum elmélete a POETIKUS FILOZÓFIA, a poéma megalkotásának képessége a POÉZIS, az eme képességgel rendelkező személy a POÉTA.”³⁵ A Baumgarten-féle *aesthetica* tétje az így értett poétika és filozófia integrálása (poétikus filozófiaként). Ezek között nem fokozatbeli, hanem lényegi különbséget tételez, olyannyira, hogy míg korábban antitetikusan értelmezték kapcsolatukat, helyette

³² Az latin szöveget tartalmazó, itt használt kiadás: BAUMGARTEN, Alexander Gottlob, *Aesthetica*, Traiecti Cis Viadrum, Kleyb, 1750. Magyar fordítása: BAUMGARTEN, Alexander, *Esztétika*, ford. BOLONYAI Gábor, Budapest, Atlantisz, 1999. Az itt idézett felosztást a 13. § rögzíti.

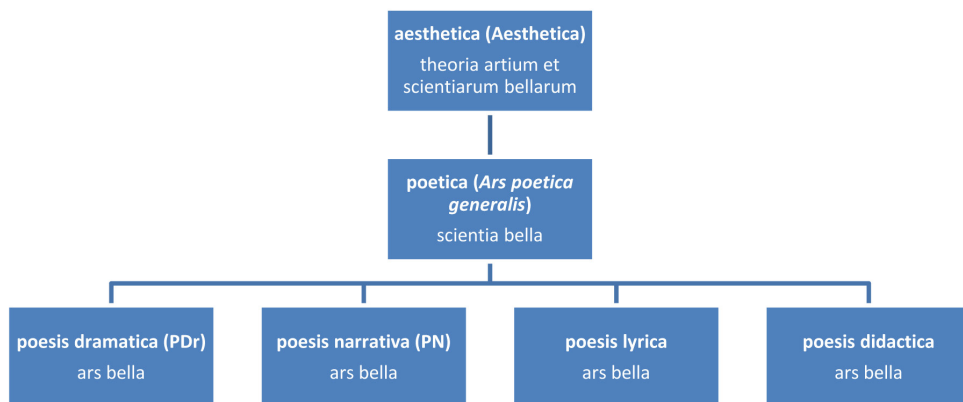
³³ BAUMGARTEN, Alexander Gottlieb, *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus*, Halle, Magdeburg, Grunert, 1735.

³⁴ A szöveg újraértésének fordulópontját a következő kiadás és kommentárjai, csatolt tanulmánya jelentették: BAUMGARTEN, Alexander Gottlieb, *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus. Philosophische Betrachtungen über einige Bedingungen des Gedichtes*, ford., bev., Heinz PAETZOLD, Hamburg, 1983. A bekezdésben leírtak részletesebb kifejtését egy újabb, összegző tanulmány rögzíti: POULAKOS, John, *From the Depths of Rhetoric: The Emergence of Aesthetics as a Discipline*, *Philosophy and Rhetoric*, 2007/4, 335–352.

³⁵ „§. IX. Oratio sensitiva perfecta est POEMA, com plexus regularum, ad quas conformandum poema POETICE, scientia poetices PHILOSOPHIA POETICA, habitus conficiendi poematis POESIS, eoque habitu gaudens POETA.” BAUMGARTEN, *Meditationes*, 8–9.

paraleliztikus értelmezést javasol. Ennek központi kategóriája a *mimesis*: a filozófus feltárja a világot, a költő imitálja azt – mégpedig úgy, mint „creator”, azaz a poémában újratereztén. Ezáltal a poétikus filozófia, mint a tökéletes poéma létrehozásának tudománya, a világ teremtő megismerésének analóg módszerét jelentheti. Ebben a kontextusban a poémának, mint tökéletes világreprezentációnak három karakterisztikuma emelkedik ki: a mértéké (ehhez kapcsolódik többek között a metrum és a ritmus kategóriája), a harmóniáé (a világ, mely Isten poémája, racionálisan rendezett) és a hatásé (az alkotó affektusai, illetve a befogadó érzelmeinek befolyásolása). Kant ebből a komplex, az *aesthetica* tudományának alapját képező poétika-fogalomból bontja majd ki a meggyőzés – ékesszólás ellentétpár mentén a retorika újraértelmezett fogalmát, továbbra is a poétikának tulajdonítva elsőbbséget.

Az *Ars poetica generalis* szűkszavú bevezetője,³⁶ mely az *Ars poetica generalis* és az *Aesthetica* kapcsolatát formalizálja, e hagyomány felől érte sajátos struktúrát rajzol ki. Fundamentuma az *Aesthetica*, mint a széptudományok (*scientiae*) és szépművészetek (*artes*) teóriája, elméleti metatudománya. A széptudományok legelsőbbike (*scientia*) a poétika, melynek a produktumok, azaz a műalkotások oldaláról tekintve négy műfaji leágazása (*artes*) van. Az *Ars poetica generalis* tehát, akárcsak a *Meditationes*, egyfajta mediális szerepet tölt be a *generalis aesthetica* (*Aesthetica*), illetve annak műalkotás-típusok szerint konkretizált, speciális verziói (*PDr*, *PN*) között.

1. ábra. Szerdahely esztétikai írásainak lehetséges rendszere

A poétika e mediális szerepét az teszi lehetővé, hogy középpontjába olyan poézis-fogalom állíttatik, mely baumgarteni mintára filozófiai minőségűvé avatódott: „Immár ezen igazság belső rendszerét és alapját fogjuk megvizsgálni, és filozófiai módszerrel kutatjuk fel a poétika eredetét.”³⁷ A vizsgálat során a poétika felruháztatik a *harmonia* és a *metrum* (*rhythmus*) karak-

³⁶ „POSTEAQUAM Generalem Bellarum Artium, et Scientiarum Theoriam sub titulo: *Aesthetica, siue Doctrina Boni Gustus ex Philosophia Pulcri deducta* --, docendo pertractauit, necesse habeo ad particularia gradum facere, et eas ipsas Artes, ac Scientias, quoad facultas, animusque tulerit, enucleate, atque ex Gustu aetatis hodiernae tradere. Poesis ut ordine prima est, ita primas a me curas, industriamque postulauit. Quia vero Ars Poetica ex natura sua non una est, proponendam imprimis esse reor *Poesim Generalem*, tum speciatim agendum de *Narratiua, Dramatica, Lyrica, et Didactica*: nam omnia Poetices Opera, artificiaque his ex capitibus existunt.” *Ars poetica generalis, Prooemium*.

³⁷ „Indagemus iam in rationem intrinsecam, fundamentumque veritatis huiusce, et Philosophorum more perscrutemur Originem Poetricae.” *Ars poetica generalis*, 8.

terjegyeivel, mégpedig azon indoklással, miszerint a minket körülvevő (így a poézis által új-raképzett) világ alapjai is ezek. A poézis mozgatórugójaként pedig az *imitatio*, azaz a *mimesis* jelöltetik ki.³⁸ Ez az interpretáció tehát egyszersmind erősen közelíti a poézis jelentéskörét a mendelssohni képzés-fogalomhoz.³⁹ A poétika épp képzéselvése révén avatódhat médium-má az *aesthetica* mint teória, illetve annak művészi megvalósulását a műfajokra osztott műveken keresztül vizsgáló, speciális műfajleírások makrostruktúrájában. A poétika tehát mint képzés a humán világ egészét átfogja, térben, időben, szubjektív és objektív irányban.⁴⁰ Anyaga univerzális, egyszersmind mint képzésforma, *Bildung* is valamennyi művészeti ág reprezentánsaként, alpmintázataként működik: „akár elbeszél a költő, mint a történész; akár tanít, mint a filozófus; akár játszik, mint a színész; akár lantjába csap vagy sípjába fúj, mint a zenész; akár fest, mint a festő, mindig belül marad az emberi kultúra, szokásrend hagyományán, és cselekvésének célja az, hogy a jó és rossz dolgokat felmutassa, az erényt szeretetreméltóvá tegye, a vétket pedig elrettentővé.”⁴¹

Így a poétika sajátos, baumgartenire emlékeztető pozicionálása egyszersmind arra is rámutat: nem biztos, hogy az *Ars poetica generalis* iskolai humanizmust (elsősorban Juvencius tankönyvét) követő belső (mikro)struktúrája és a beleépített „modernségek” ellentmondása Szerdahely szégyenlősségével, avagy az iskolai oktatás béklyóival magyarázandók. Az iskolás humanizmus felől olvasva ugyanis talán valóban a poeizsziz – poéma – poéta hármassága fedezhető fel a kötet hármas felosztásának hátterében: *A poézis értékéről (De pretio poetices)* – *A poézis természetéről (De natura poetices)* – *A költő adottságairól és karakterjegyeiről (De dotibus et characteribus poetae)*. A látszólagos inkoherencia abból adódik, hogy a fejezetek csupán kulcsszavak szintjén követik a juvenciusi struktúrát, a kulcsszavak interpretációjában, ennek megfelelően a problémakifejtésben inkább dekonstruálják azt. Íme egy javaslat e mikrostruktúra dekonstrukció eredményeként felfogott értelmezésére:

³⁸ „Consideremus Mundum hunc utrumque, quem habemus in conpectu, magnum et paruum, quorum alterius portionem aliquam nos efficimus, alter autem quisque nostrum est; an non uterque ad omnes numeri, harmoniaequae leges efformatus est?” *Ars poetica generalis*, 9.

³⁹ MOSES MENDELSSOHN, *Über die Frage: was heißt aufklären?* Berlinische Monatsschrift, 1784/IX, 193–200. Az itt szereplő képzésfogalom egyik legújabb, magyar esztétikatörténeti összefoglalását l. FÓRIZS Gergely, *„Alpeseken Alpések emelkednek” A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben*, Budapest, Universitas, 2009, 56–58. Mendelssohn-hatást feltételezni Szerdahely írásai esetében azért sem indokolatlan, mert e szerző filozófiai írásait Szerdahely számos alkalommal használja referenciaként, hol egyetértőleg, hol vitatva azt. Az *Aesthetica* esetében a szépség-fogalom kapcsán külön alfejezet szentel Mendelssohn véleményének (123–130.), az öszinteség poétikai jegyeinek leírását pedig Mendelssohn meghatározására építi (308.).

⁴⁰ „In tota Poetices generatione, historiaque obseruo, eam a prima aetatis adolescentia apud omnes gentes etiam feras, et inhospitas ad Diuinas, Humanasque Laudes esse adhibitam; quasi unica haec esset aut lingua, aut scientia, quam auctor naturae nobis impertiri voluit ad Deum, Hominemque celebrandum; tum etiam ad omnem Scientiarum, et Artium disciplinam traductam, et in tradenda Morum doctrina semper occupatam. Triplex igitur erat usus Artis Poeticae; quem ego nunc singillatim explanare debeo.” *Ars poetica generalis*, 14.

⁴¹ „... seu narret Poeta ut Historicus, seu doceat ut Philosophus, seu agat ut Histrio, seu neruos increpet, aut tibiam animet, uti Musicus, seu pingat ut Pictor, semper in doctrina Morum est, agitque eum in finem, ut bona, malaqua ostendat, virtutem reddat amabilem, vitium efficiat horridum.” *Ars poetica generalis*, 23. A „doctrina morum” kifejezés véleményem szerint itt és gyakorta másutt is nem egyszerűen erkölcsstanként, hanem a Cicero-szövegek vonzásában az emberi kultúra és szokásrend „tanaként”, azaz hagyományaként értelmezendő.

A poézis értékéről: 1. eredendő mivoltáról 2. eredetéről 3. alkalmazásáról 4. rangjáról és megbecsültségéről (De pretio poetices: 1. de antiquitate 2. de origine 3. de usu 4. de aestimatione et honore poetices).

A poézis (képzésként történő) pozicionálása: 1. az emberi történelem, mint fejlődéstörténet dimenziójában (elsődleges, korábbi a retorikánál) 2. antropológiai dimenzióban (az emberi alapkarakternek, az *imitation*nak és a harmóniára törekvésnek a leképződése) 3. a kulturális funkciók dimenziójában (művészetek és tudományok alapképletét nyújtja) 4. a civilizáció dimenziójában (a költők társadalmi megbecsültsége, a társadalmi normák fölé, mintegy istenivé emelése).

A poézis természetéről: 1. anyagáról 2. formájáról 3. céljáról (De natura poetices: 1. de materia 2. de forma 3. de fine poetices).

A poézis természetének, azaz a képzőszellem működésének megragadása értelmezhető a baumgarteni *mimesis – harmonia – effectus* hármasság irányából is. *A poézis anyaga* címszó alatt a poézis, pontosabban a nyelvi utáncépzés/*mimesis* valóságrepresentáló funkciói (valószínűség-kérdéskör), e reprezentáció köre (univerzális, de sajátlagosan az emberi cselekedetek szűrőjén át tekintett világ), és eredménye (*heterocosmos*/fikció-probléma) tárgyalatik. *A poézis formája* című alfejezet a nyelvi utáncépzés rendezett eszköztárát adja. Az itt felbukkanó *fabula – dictio* dualizmus alapvetően eltér az iskolás humanizmus, így Juvencius vagy Voss rendszerétől, ahol egyszintű rendszerben soroltatnak fel a formai eszközök. Azért érdekes a duális felosztás és a *fabula–dictio* kettős fogalmának bevezetése, mert ez értelmezhető a nyelvi tudatformák – nyelvi reprezentációs eszközök kettősségének felvetéseként is. A poézis, mint nyelvi utáncépzés célját pedig hatásán keresztül értelmezi a szöveg.⁴² A poézis azért válhat alapmintájává a *Bildung (disciplina)* valamennyi típusának, mert az emberi életre vonatkozó, azaz antropológiai alapozottságú ismeretek érzéki úton (*delectando*) történő megismerésének módja, mely megismerési mód valamennyi ember számára elérhető, kortól, műveltségtől, egyéb előfeltételektől függetlenül. A poétika kiemelését a széptudományok közül tehát univerzális hatóköre indokolja, mely hatókör az emberi érzelmeket, *affectus*okat célozza, akár csak a Baumgarten-koncepcióban.

A poeta adottságairól és karakterjegyeiről: 1. Nagyszerű és kiteljesedett szellem 2. Gyors és éles tehetség 3. Költői megszállottság 4. Élénk, hathatós és dús képzelőerő 5. Könnyed költői véna 6. Jó ízlés (De dotibus et characteribus poetae: 1. Mens Magna, et Plena 2. Ingenium Velox, et Acutum 3. Furor Poeticus 4. Phantasia Viuax, Facilis, et Copiosa 5. Vena Fluida 6. Bonus Gustus).

A harmadik, a humanista poétikák irányából olvasva leginkább kirívó fejezet főcíme akár félreérthető is lehet. A humanista poétikákkal szemben azonban e fejezet nem az ideális költő definícióját adja: a listán szellemi adottságok, karakterjegyek szerepelnek, és hiányoznak a műveltségi összetevők. Holott az *Aestheticában* olvasható *genius*-értelmezésből egyértelmű, hogy az ideális költő / *genius* fogalmában fontos szerepe van a kulturális képzettség-

⁴² „OFFICIUM, finisque Poetices est iucunda vitae humanae institutio. Quo in opere insignis est eius praerogativa. Cum enim sic homines nati simus, ut Voluptate, et Utilitate maxime moueamur, agamurque, Ars Poetica multo magis est adcommodata Naturae humanae, quam aliae Disciplinae: illa nos ad maxima quaeque Morum, et Scientiarum emolumenta delectando potest deducere. Aut ignari sunt, aut calumniantur, qui dicunt Poesim ad hoc esse genitam, ut fabularum inuolucris, et confictis amoribus eorum potissimum animos, qui aetate, iudicioque non valent, ad libidinem et turpitudinem impellat, ut aiebat Eratosthenes.” *Ars poetica generalis*, 124.

nek és a mintakövetésnek. Ragaszkodva azonban ahhoz az értelmezési javaslatához, miszerint az *Ars poetica generalis* szövegében egy képzéselvű poétika-fogalom kibontása fedhető fel, logikusan következik a képzőszellemet pozicionáló, működését behatároló fejezetek után a képzőszellem karakterjegyeit, antropológiai megjelenési formáit taglaló zárás beiktatása. Felvethető ennek ellenében a jó ízlés (*bonus gustus*) karakterjegye, mint kulturális követelmény jelenléte. A *bonus gustus* itt és az *Aestheticában* olvasott definíciói, pontosabban metaforái és kulcsszavai azonban arra utalnak, hogy e fogalom jelen kontextusban mint a mérték és rendszer megteremtésének képessége szerepel. Egyszersmind az előzőleg felsorolt szellemi adottságok fölrendeltje, mintegy metakarakter is (a többi szellemi adottság önmagában ugyanis Pandora szelencéjéhez hasonlíttatik, mely csak akkor alakul át termékeny képzőerővé, ha a mérték, arány és koherencia regulázza).⁴³ Ez a kettősség beágyazható abba a 18. századi angolszász hagyományba, melyet a *Spectator* origójából kiindulva főként Shaftesbury, illetve Young szövegein keresztül szokás felvezetni.⁴⁴ Ennek lényege, hogy az *ingenium* teremtő erőként értelmezendő, teremtő képességeinek egy része az „eredetiség” fogalma alá rendelődve voltaképp csak metaforákon keresztül ragadható meg (villám-metaphora), ugyanakkor a teremtő képességek fölé egyfajta kontroll is beépítendő, mégpedig gyakorta a mintakövetéssel összekapcsolva. Ez a hagyomány transzponálódik át, az újabb szakirodalom szerint elsősorban Hamann-szövegek közvetítésével, Kant zsenielméletében. Az *ingenium* inspiratív oldala itt is a villám- (pontosabban: szikra-) metafora („sprühende Funken”)⁴⁵ mentén a megnevezhetetlenség jegyével ruháztatik fel, kontrollként pedig beleépíttetik az *ingenium* fogalmába a mintakövetés négy módozata (*Nachfolgen*, *Nachmachungen*, *Nachahmungen*, *Nachäffungen*). Felvethető persze, nem csupán távoli analógián alapuló túlzás-e a Szerdahely-szövegek kapcsán ezen angolszász hagyomány emlegetése, még akkor is, ha látnivalóan jelentős közvetítettsége van a korabeli német kulturális közegben. Erre vonatkozóan az *Aesthetica* szövege adhat támpontokat: ebben, azonkívül hogy az *Aesthetica* több esetben expliciten hivatkozik nemcsak Addison műveire, hanem magára a *Spectatorra* is, éppen a *génusz* fogalmának körüljárásakor bukkan fel egy jól azonosítható *Spectator*-utalás.⁴⁶ A Szerdahely-féle képzőszellem *Ars poetica generalis*ban olvasható, illetve a *génusz* *Aestheticában* olvasható leírásában sajátos módon a másik oldal bomlik ki részletesebben: az 1-5. kategóriák, középpontban az itt is felbukkanó villám-hasonlattal⁴⁷ a képzőszellem kreatív és intuitív oldalát járják körül. E kategóriák gyűjtőpontjában a *phantasia* áll, melyet a felsorolás a „*mater poeseos*”-ként, azaz a „poézis szülőanyja”-ként emleget: ez az a fogalom, mely a korábbi fejezetekben is folyamatosan jelen van, esetenként a poétai *ingenium* metonimikus megfelelőjeként.⁴⁸ Kiemelt szerepe egy másik hagyomány jelenlétére figyelmeztet.

⁴³ „Quod si paradoxum adparet, dicam Poesim esse similem Pandoraae, quam omnes Dii, Deaque auxisse, et dotasse perhibentur.” *Ars poetica generalis*, 158–159.

⁴⁴ Egyik legújabb összegzése e gondolatmenetnek, melyre jelen tanulmány is támaszkodik: GAMMON, Martin, „*Exemplary Originality*”: *Kant on Genius and Imitation*, *Journal of the History of Philosophy*, 1997/4, 563–592.

⁴⁵ A vonatkozó Kant-szöveghelyeket részletesen idézi GAMMON, *i. m.*, 591.

⁴⁶ A folyóirat magyarországi hatástörténete mutatja, hogy Szerdahely utalásai nem kuriózumok, ugyanakkor előkelő helyet érdemelnek a *Spectator* magyar recepciótörténetében. Vö. *Szemlélő. A Spectator 18. századi magyar fordítása*, kiad. BALÁZS Péter, LABÁDI Gergely, Szeged, 2005, 10–17.

⁴⁷ „...mens debet esse lucida, ingenium promptum, et fulguris instar mobile.” *Ars poetica generalis*, 146.

⁴⁸ Az *Ars poetica generalis phantasia*-szöveghelyei: „...modo rebus inanimis sensum tribuimus, atque etiam poenarum fictarum iconismos exhibemus, et innumera Phantasiae figmenta spiritu nostro creatore construimus.” 50; „...nempe ut res omnis, quae licentia ingenii, phantasiaque fingitur, vel

Mint Szerdahely lábjegyzete idézi is, Francis Bacon a *De dignitate et augmentis scientiarum et artium* című tudományelméleti munkájának⁴⁹ alaptételeként voltaképp elővételezte a poézis baumgarteni rehabilitációját, amennyiben a humán képzésformákat (*doctrina*) három részre osztotta: *historia*, *poesis*, *philosophia*. Tette ezt az intellektus három képessége mentén: a *historia* a *memoria*, a *poesis* a *phantasia*, a *philosophia* pedig a *ratio* kivetüléseként értelmeződik kötetében. A Szerdahely-szöveg röviden így summázza Bacon phantasia-fogalmát: „A poézis teljes mértékben a fantázia műve.”⁵⁰ Elgondolkodtató egyébiránt, hogy Bacon itt megidézett képzés-struktúrájában a *poesis* hármas felosztású: *narrativa*, *dramatica*, *parabolica*. Bár Szerdahely rendszere ettől eltért, ugyanakkor a kidolgozás sorrendisége mintha ugyan-csak kötődne Bacon rendszerezéséhez.⁵¹

A Bacon-recepció felvetése átvezet a másik olvasási javaslatához, mely a Szerdahely-szövegek eddig voltaképp reflektálatlanul hagyott sajtóságára hívná fel a figyelmet. A magyar Bacon-recepcióban, amint az újabb kutatások jól mutatják, centrálisnak tűnik egy olyan hatás, mely nem tételek vagy struktúrák mentén írható le, hanem metanyelvi sajtóságokban, jelen esetben a Szerdahely-szövegek retorizáltságában ragadhatók meg.⁵² Az aforizma hagyománya műfaji értelemben aligha lenne applikálható Szerdahely esztétikai írásaira, ugyanakkor az aforisztikus módszer mint az akatalepszia és a dogmatikus tekintélyelvű tudományközvetítés között elhelyezkedő, a tapasztalati alapot és a fel/megmutatást hangsúlyozó metódus⁵³ annál

instruat ex ratione Naturae, Personarum, et Morum; vel Historiae Politicae adcommoetur.” 53; „Valere hoc forte posset in Historia Uniuersali; quae si praecipua facinora recensere, officium fecisse dicitur: at cum in Epopoeia illustres heroum actiones per omnia spectare debeamus, impatienter ferimus, si quis auiditati nostrae subtrahatur, mens, et phantasia plena rerum cognitione, imagineque destituatur.” 63; „Vitium hoc esse dicamne phantasiae luxuriantis, vel paupertatem infecundumque solum argumenti?” 72; „*Periphrasis* est utilissimum Dictionis Poeticae ornamentum; illa enim sermonem nostrum variat, unam eandemque rem in alia, semperque noua forma ostendit, gratissimas ubique imagines elaborat, phantasiae, et sensibus ea lingua loquitur, quae omnium est aptissima...” 113; a *phantasia*-fejezet: 149–156.

⁴⁹ Az itt használt latin kiadás: BACON, Francis, *De dignitate et augmentis scientiarum libri IX*, Lugd. Batav, Franc. Moyard, 1645. 18–19. századi recepciója kapcsán a magyar recepcióra is érvényes megfigyeléseket ad ROBERTSON, John, *A Bacon-Facing Generation: Scottish Philosophy in the Early Nineteenth Century*, *Journal of the History of Philosophy*, 1976/1, 37–49.

⁵⁰ „Tota Poesis Phantasiae opus est.” *Ars poetica generalis*, 150.

⁵¹ Szerdahely idézi is Bacon felosztását, *PN Prooemium*.

⁵² Nem csupán a magyar recepcióban van jelen e felfogás: Northrop Frye a maga sajátos nyelvi korszakolásában külön egységet szán a Bacon által teremtett tudományos diskurzusnak, melynek fő jellemzőjévé a dedukciót és a hasonlatot teszi meg, olyan ismeretelméleti előfeltevéssel, miszerint „a gondolkodás vagy reflexió az érzéki tapasztalás sugallatait követi, a szavak pedig a reflexió segédeszközei.” FRYE, Northrop, *Kettős tükör. A Biblia és az irodalom*, Budapest, Európa, 1996, 46 (Pásztor Péter fordítása). Másutt Frye a fentiekben jellemzett aforisztikus beszédmódot erőteljesen köti a humanista kompilációs módszerekhez is, az *adagia* és a *sententia* hagyományának sajátos újrakontextualizálásaként értve azt (Uő., *The Well-tempered Critic*, Indiana University Press, 1963, 87–90.). Mindez jól alkalmazható az *Aesthetica* nyelvi-retorikai jellegének megragadásában, amint azt a következő példák is mutatják.

⁵³ Az aforisztikus módszer mibenlétének részletes kifejtését l. FÓRIZS, *i.m.* 214–227. Műfaji szempontból tárgyalja az aforizma baconi változatát DE BRUYN, Frans, *The Classical Silva and the Generic Development of Scientific Writing in Seventeenth-Century England*, *New Literary History*, 2001/2, 347–373. A Kant irányába húzódó hatástörténetről l. ZÖLLER, Günther, *Lichtenberg and Kant on the Subject of Thinking*, *Journal of the History of Philosophy*, 1992/3, 414–441. Szerdahely irányába az aforisztikus módszert és látásmódot csillagászatban való jártassága is közvetíthette, a 18. századi csillagászati tudományosság pedig részint az orvostudomány irányából recipiálta a műfajt és a mód-

inkább. Álljon itt igazolásként az *Aesthetica* előszavának egyik kulcsmondata: „Nem gondolom, hogy teljesen tökéletes, abszolút érvényes művet nyújtok. Sőt, valójában hihetetlen lelki fájdalom gyötör, mivel látom, mily sok hiányzik számomra a tökéletességhez. Sokat kellene mind hallanom, mind látnom, mind olvasnom, mind pedig tapasztalnom... E műhöz tehát nem annyira a tökéletes befejezés reményében kezdtem hozzá, mint inkább tapasztalni akarásból; nem annyira egységes koncepciót kialakítani, mint inkább irányvonalakat felvázolni akartam, amelyeket tovább kell gyarapítani, kitölteni...”⁵⁴ Ez az erőteljes narratív alapvetés, miszerint a szöveg nem általános érvényű rendszer, hanem egy személyes tapasztalat megformálódásának elbeszéléseként olvasandó, nem merül ki az előszó hagyományosan szerénykedő toposzaiban.⁵⁵ A korábban akadémikusnak beállított Szerdahely-szövegben újra és újra előbukkannak a szubjektív beállítódásra és a szükségszerű bizonytalanságra figyelmeztető narrátori megnyilvánulások. Az újra felvetett, esetenként megválaszolatlanul hagyott kérdések folyamatosan azt a képzetet keltik az olvasóban, egyfajta nagyszabású kísérlet narratíváját olvassa, mely narratíva tartalmazza az elbizonytalanodás, az újrakérdezés, a téves kérdések felismerésének és elvetésének részfolyamatait is. Így például a *Kétely támad* sokatmondó címét viselő fejezetben⁵⁶ az ízlés fogalma körüli szubjektív bizonytalanságot, egyszersmind saját egzisztenciális beágyazottságát egy parabolával érzékelteti az elbeszélő: „Apellész megfestette Venust, úgy, hogy a legszebb legyen; akadt mégis olyan, akinek nem tetszett. A festő pedig azt mondta: nézd az én szememmel, és látni fogod, hogy ő az Istennő!”⁵⁷ Figyelemreméltó sajátosság, hogy e kísérletszerű narratíva hangsúlyozottan szubjektív horizonton helyezkedik el. Saját nézőpontját ugyanis egyedülállóként és személyesként határolja el a narrátor a többi esztétikai írótól a *Mi a különbség közöttük és közöttem?* című fejezetben.⁵⁸ Definíció helyett sokszor a definiálás nehéz vagy lehetetlen voltára hívja fel a figyelmet e narrátori hang, mint például a *Hogy mi szép, ez igen nehéz kérdés*, vagy *A szép kifejtését, magyarázatát mely dolgok akadályozzák?* című fejezetekben,⁵⁹ melyeket alapvetően empirikus nézőpontból futtat ki a *Szépséget a saját nyomait követve keresendő* fejezet.⁶⁰ Az egzisztenciális kétely, és a kérdésfeltevések szükségszerű elbizonytalanítása már-már önironikus és önfelszámoló reflexióba csap át például az *És milyen módon hat a szép az érzésekre?* című fejezetben, ahol a narrátor leszögezi, hogy erre a kérdésre ezidáig senkinek sem sikerült választ adnia, és tőle se várjunk választ: „Inkább szeretném én ezt a dolgot misztériumnak tekinteni, mint hogy vaktában összehordjak valamit arról, amit nem ismerek. Mert nem kell szégyellnie az embernek, hogy

szert, vö. DEMAIRE, Luke E., *The Art and Science of Prognostication in Early University Medicine*, Bulletin of the History of Medicine, 2003/4, 765–788.

⁵⁴ „Non puto merem perfectam, absolutamque dare. Immo vero angor animi dolore incredibili, quum video multa mihi ad perfectionem superesse. Et audire, et videre, et legere, et multa experiri debuissim; quibus ego me non parum destitutum profiteri cogor. Adgressus sum opus non tam perficiendi spe, quam experiendi voluntate; nec tam corpus efformare, quam lineamenta ducere volui, quae porro augeri, complerique debeant.” *Aesthetica, Prooemium*.

⁵⁵ Ezek a toposzok egyébiránt önmagukban is érdekeseek, amint arra Főríz Gergely felhívta a figyelmet. Forráskról l. jelen szövegkiadás 15. jegyzetét; hatástörténetileg igen sokágú, többek között Kőlcsey-szövegekig vezethető hagyományba illeszkednek.

⁵⁶ „Tollitur Dubium.” *Aesthetica*, I. 33.

⁵⁷ „Saepe in caussa est Gustus diuersitas. Apelles pinxit Venerem, ut decuit venustissimam; erat tamen aliquis, cui illa displicuit. Pictor autem, accipe, dicebat, meos oculos, et videbis esse Deam.” *Uo.* I. 35.

⁵⁸ „Quid discriminis inter illos, et me?” *Uo.* I. 56–58.

⁵⁹ „Pulcrum quid sit, difficillima est quaestio.” *Uo.* 97.; „Explicationem Pulcri quae faciunt impeditam?” *Uo.* I. 100.

⁶⁰ „Quaerenda est Pulcritudo per sua vestigia” *Uo.* I. 122.

megvallja: nem ismeri, amit nem ismer; semmint hogy mivel azt mondja, ismeri, sose érdemelje ki, hogy megismerhesse.”⁶¹ Még markánsabbá teszi ezt a naplószerű és a parainesis-jellegű karakterjegyek megjelenése a narrátor szólamában. Jellegzetesen naplószerű jelenség az *Előszó* zárósorainak deiktikus utalása a narrátor/szerző nehéz élethelyzetére (sajnos az életrajzi források szűkössége miatt nem ellenőrizhető, hogy ez mennyiben tekinthető fiktív retorikai elemnek): „Hogy mennyire leszek mások hasznára e munkámmal, nem tudom megmondani. Nekem magamnak, megvallom, fáradozásom ára már megtérült, mivel a különféle, és engem mindenünnen előtteni akaró problémáktól, csömörtől és legnagyobb gondomtól, hogy holnap mi lesz majd? az írás révén megkönnyebbültem; ha ez kevésbé hajtott volna, a szükségesnél talán nagyobb jókedvvel átítatva jött volna világra a jóízlés tana.”⁶² És bár ez a „rosszkedvünk tele” motívum nem tér vissza sűrűn, a parainesis-szerű, olvasóhoz intézett intelmekben is felbukkannak negatív elemek. Ezek az *Aesthetica* morális fenomenológiai horizontjához kapcsolódva többnyire arra utalnak, hogy az esztétika által kínált hasznokat és adományokat sokan nem becsülik, mert nem (elsősorban) anyagi javakhoz segíti hozzá művelőit.⁶³ Ami azért is érdekes, mert ezekben a neohumanista *paideia* jegyében fogant utalásokban felbukkan az esztétika tudományának társadalmi közege. Miközben ugyanis narrátor jelzi, hogy az esztétika az őt értőknek és művelőknek nem kínál közvetlenül anyagi előnyöket, nem tesz gazdaggá, egyszersmind nem zárja rövidre e gondolatmentet azzal, hogy nem is kell haszonnal járnia, elég, ha nemesíti az erkölcsöket. Legszebben a záró fejezetekben⁶⁴ bomlik ki koncepció, mely a kérdéstől – „Milyen hasznot hoz a jóízlés?” – eljut egy komplex válaszig, miszerint az esztétika az, ami az embert emberré teszi, nemcsak gondolkodó, hanem érző lényé, nemcsak önmagában, hanem társias létében is. A záró következtetés így akár a csiszoltság – ugyanezen angolszász hagyományhoz kapcsolódó – diskurzusának⁶⁵ erőterében is érthető és olvasható: „Nyíltan szoltam tehát, és a szépművészeteket a legnagyobb joggal neveztem humanioráknak, melyek által az ember a szépségre és a humanitásra, emberiségre képezheti magát. Olyan erejük és hatalmuk van, hogy bármely természetű, bármely tehetségtű embert, aki a tanulmányoknak és törekvéseknek ezen igen nyugodt, és igen szép részére adja magát, meglágyítanak és megszelídítenek. Itt találjuk fel a csiszoltabb emberséget; ezek nélkül nem lesz tisztes a közügy, nem lesz szabad és nemes a magánélet. Némelyek azt merik mondani: nélkülük alig ember az ember.”

Természetesen nem állítható, hogy közvetlen Bacon-hatásként kell érteni az *Aesthetica* részletesebben is megvizsgálandó retorizáltságát, hiszen a Szerdahely által is idézett angol-skót kritikai hagyomány (Burke, Home, Shaftesbury, Hutcheson stb.)⁶⁶ éppúgy mediumként

⁶¹ „Malo ego rem hanc inter mysteria refere, quam, quod nescio, temere adferere. Neque enim erubescendum est homini confiteri se nescire, quod nescit; ne dum se scire mentitur, numquam se scire mereatur.” *Uo.* I. 134–135.

⁶² *Aesthetica*, *Előszó*.

⁶³ Például: „Az esztétika, bevallom, nem tesz gazdaggá téged, és nem is helyez rögvést a méltóságok legmagasabbikába. Ehelyett először érzékeidet, lelkedet műveli ki; egészséges, választékos ízlést és ítélőképességet ad; és amint élni fogsz érzékeiddel, ezek révén tanítani fog: sok dolog ismeretével, messze a legnagyobb kincsekkel ruház fel.” *Uo.* I. 72.

⁶⁴ *Uo.*, II. 425–434.

⁶⁵ E diskurzus részletes bemutatására és magyarországi hatástörténetére l. BODROGI Ferenc, *„egyedül Artistának kivoának tekintetni” – Kazinczy Ferenc és a csiszoltság* –, kézirat, PhD-disszertáció, Debrecen, 2010.

⁶⁶ Az angol-skót esztétikai/filozófiai hagyomány szerepét érdemes felvetni az esztétika érdek nélküliségének vonatkozásában is, mely a Margócsy-tanulmány szerint az *Aesthetica* egyik legfontosabb

működhetett, mint a Meier-féle individuális horizontokkal operáló *Vernunftlehre*,⁶⁷ vagy az ugyancsak aforisztikus alapozásúnak tűnő *meditationes*-műfaj, többek között Baumgarten emlegetett poétikája. Az azonban megkockáztatható állítás, hogy a baconi aforisztikus módszertan hagyománya mentén olvasva a *Aesthaticat*, az inkonzisztensnek tűnő „modernségek” interpretálhatók a hagyományos, dogmatikus struktúrák és tételek újrabontásának eredményeként, melyek szándékoltan nem alkotnak újabb dogmatikus tételhalmazokat. A Bacon-recepció felvetése a Szerdahely-szövegek horizontján pedig nemcsak azért nem tűnik indokolatlannak, mert (számos közvetlen idézet mellett)⁶⁸ a próza irányába fordulás,⁶⁹ az esztétikai szövegek diskurzusának tudatosan hagyománytörő alakítása mutat ebbe az irányba. Nem lenne érdektelen megvizsgálni a *Sylva sylvarum*⁷⁰ és a *Silva Parnassii*⁷¹ kapcsolatát sem, különösen, mivel egyes Bacon-kommentárok⁷² az előbbit termékeny párbeszédbe léptetik a hellenisztikus *silva*-műfajjal, melyhez Szerdahely kötete is kapcsolódik.

Ugyankor az imént említett médiumok szerepe is továbbgondolandó a Szerdahely-életmű kontextusában. A korábban vizsgált Baumgarten-kontextushoz is szorosan kapcsolódó (Baumgarten műveit tanítványként kiadó, továbbbíró) Georg Friedrich Meier *Vernunftlehre* koncepciója⁷³ azért lehet érdekes ebben a vonatkozásban, mert jelenléte Szerdahely írásainak kontextuális erőterében egyfelől magyarázatot kínál azok néhány, a jezsuita retorikák és poétikák felől inkonzisztensnek látott „modernségére”, másfelől igen távlatos fogalomtörténeti narratívába ágyazhatja bele az *Aesthetica* szövegét. Az *Aesthetica* első könyvének második fejezetében a szerény *E célból elővezettetik néhány megfigyelés*⁷⁴ cím alatt kapja az olvasó az *esztétikai horizont* elméletének kifejtését. Önmagában a kifejezés megjelenése is meglepő lehet, a részletesen kifejtett definíció pedig még inkább. A gondolatmenet a fogalom optikai és geográfiai analógiájából indul ki: „Amiként az optikában, úgy itt, az esztétikában is mindenkinek megvan a maga horizontja. De ahogyan a geográfusoknál a megjelenő horizont nem egy és ugyanaz mindenki számára, így nálunk is előle szélesebb, afölé szűkebb borul: amit elménk a maga belső terén és határain belül tartogat, az esik a mi horizontunkba.” Ezt követően a fejtegetés kitér ízlés és horizont viszonyára: rossz ízlésről akkor beszélhetünk, ha valaki semmit nem tud a horizontjába befogni, illetve horizontján kívül eső (idegen), vagy

novuma (MARGÓCSY, *i.m.*, 26.). Vö. RIND, Miles, *The Conception of Disinterestedness in Eighteenth-Century British Aesthetics*, Journal of the History of Philosophy, 2002/1, 67–87.

⁶⁷ Részletesen I. Pozzo, Riccardo, *Prejudices and Horizons: G. F. Meier's Vernunftlehre and its Relation to Kant*, Journal of the History of Philosophy, 2005/2, 185–202.

⁶⁸ Szerdahely Bacon-hivatkozásai: *Aesthetica*, 36, 205, 340; *Ars poetica generalis*, 52, 150; *PN Prooemium*, 59; *PDr* 2. Ez, tekintetbe véve Szerdahely sajátos hivatkozástechnikáját, relative jelentős mennyiségű hivatkozásnak számít.

⁶⁹ A prózai formák iránti elméleti érdeklődés megnövekedése, az értekező próza narratív mozzanatainak cizellálódása és Bacon tudomány-koncepciója közötti kapcsolatra I. BRADBURY, Jill Marie, *New Science and the „New Species of Writing”: Eighteenth-Century Prose Genres*, Eighteenth-Century Life, 2003/1, 28–51.

⁷⁰ BACON, Francis, *Sylva sylvarum seu historia naturalis, in decem centurias distributa*, Lugduni Batavorum, Hack, 1648. (Az angol eredetit Jacob Gruter fordította latinra.)

⁷¹ SZERDAHELY György Alajos, *Silva Parnassii Pannonii*, Vindobona, Schmidt, 1788. Második kiadása: Buda, 1803.

⁷² DE BRUYN, *i.m.*

⁷³ Kifejtését I. Georg Friedrich MEIER, *Vernunftlehre*, Halle, Gebauer, 1752; Uő., *Auszug aus der Vernunftlehre*, Halle, Gebauer, 1752. Kurrens szakirodalmi olvasatait I. Günter SCHENK, *Leben und Werk des halleischen Aufklärers Georg Friedrich Meier*, Halle, Hallescher Verlag, 1994; és Pozzo, *i.m.*

⁷⁴ *Aesthetica*, I. 186–191.

horizontja alatti / feletti momentumok kerülnek az alkotás (és az értelmezés) folyamatába. Majd az esztétikai horizont tágasságát tárgyalja a szöveg: „Ki szabna egy költőnek, festőnek vagy más művésznek ... szűk határt?” A kifejtés zárása pedig arra utal, hogy az esztétikai horizont személyhez kötött belső látásmód, szubsztancialis része a személyiségnek: „az esztétikai horizont méltányos módon egyéni, ahogyan azt már az előbb szeretjük volna kifejejteni: tekintettel van az ember adottságaira, és fenntartja az ezekkel való bensőséges, kölcsönös viszonyt.” Az *esztétikai horizont* fogalomtörténete messzire vezethet, hiszen a *kognitív horizont* (*horizon cognitionis*) fogalma és terminusa már – az egyébként Szerdahely által gyakorta idézett – Aquinói Szent Tamásnál is felbukkan, aki az időbe vetettség antropológiai nézőpontjaként különbözteti meg azt az örökkévalóság horizontjától (*horizon aeternitatis et temporis*).⁷⁵ A fogalom sajátosságai közül a 17-18. századi filozófiai diskurzusokban egyrészt szubjektív meghatározottsága emelődik ki (Christian Wolf például *Gesichtskreis*, azaz 'egyéni látókör' értelemben használja, mégpedig a csillagászat tudományos kontextusa kapcsán, ami akár közvetlenül is eljuthatott a csillagászat iránt érdeklődő Szerdahelyhez),⁷⁶ másrészt egyértelműen hozzárendelődik az ismeretelmélethez. Ebben a tekintetben a szakirodalom kiemeli Leibniz szerepét, aki a *horizont* fogalmát a *sciencia generalis* közegeben eleveníti fel, és az emberi tudás határainak, mérhetőségének megnevezésére alkalmazza.⁷⁷ Ehhez az értelmezési hagyományhoz kapcsolódik Baumgarten *Aestheticája*,⁷⁸ ahol megjelenik a *horizon aestheticus* és a *horizon logicus* fogalom pár, mivel Baumgarten a horizont fogalmát a különféle megismerésmódokhoz (*genera cogitandi*) kapcsolja, ahol a horizont voltaképp az adott megismerési mód által befogható tárgyi világ körülhatárolására szolgál. Ez a jelentéskör megjelenik a Szerdahely-szövegben is, amikor az *esztétikai horizont* alá, fölé és rajta kívül eső tárgyi elemek megjelenésének lehetőségét taglalja. Ugyanakkor a Baumgarten-szöveg igen szűkszavú, inkább csak bevezeti, semmint kifejti a fenti fogalom párt: a részletes kifejtést, egyszersmind tovább / újra értelmezést tanítványa, Georg Friedrich Meier végezte el a *Vernunftlehre* koncepcióját taglaló műveiben.⁷⁹ Meier horizont-fogalma rendkívül érdekes, kontextuális csápjai a szakirodalom szerint nemhogy Kantig, de Gadamer – hosszú ideig csupán Husserl-szövegekig visszaértett – horizont-koncepciójáig nyúlnak. E fogalomtörténeti perspektíva részletes bemutatása, igazolása a Meier műveivel foglalkozó szakirodalomban megtalálható,⁸⁰ jelen gondolatmenet szempontjából inkább a Szerdahely-féle hatástörténeti leágazás érdekes, mely e kapcsolódási pont révén tehát igen messzire mutató diszkurzív távlatokat nyer. Egyértelmű, hogy Szerdahely definíciója az *esztétikai horizont* fogalmáról, illetve a horizonton kívül eső tárgyi világ bevonása az ismeretelméleti diskurzusba nem szó szerinti átvétel, de Baumgarten írásán túl Meier fogalomhasználatának ismeretét is feltételezi. Ennél azonban sokkal figyelemre méltóbbak e feltételezett két pretextustól való eltérések, amelyek két momentum körül sűrűsödnek. Az egyik momentum az, hogy Szerdahely kizárólag az *esztétikai horizont*ról értekezik,

⁷⁵ A *horizont* fogalomtörténetének részletes, pontos szöveghelyekkel alátámasztott bemutatását l. Pozzo, *i.m.*, 198–202.; a vonatkozó Aquinói Szent Tamás-szöveghely: *Summa contra gentiles*, IV. 55. n.3936.

⁷⁶ Christian WOLFF, *Neuer Auszug aus den Anfangsgründen aller mathematischen Wissenschaften*, 531. 22 a. Marburg, 1797².

⁷⁷ Legkövetkezetesebben az 1693-as *De l'horizon de la doctrine humaine* című művében használja e fogalmat (Michel FICHANT, Paris, Librairie philosophique, 1991 kiadásában).

⁷⁸ BAUMGARTEN, *Aesthetica*, § 119–124, 149.

⁷⁹ L. 72. jegyzet.

⁸⁰ Különösen Pozzo, *i.m.*, 201–202.

azaz a Meiernél alapvetőnek számító logika dimenziója kívül reked a fogalom hatókörén. A tárgyismeret kapcsán nem egyszerűen az esztétikailag, azaz érzékileg megismerhető tárgyi világra vonatkoznak az *Aesthetica* kijelentései, hanem az alkotó géniuszt által megragadható (korántsem csak tárgyi) szférára. Ezért olvashatunk itt olyan kijelentéseket, melyek a két német szerző szövegében nem, vagy nem így szerepelnek. Például hogy a teremtő művészek esztétikai horizontja végtelen tágasságú. Másrészt pedig arra is utalnak jelek, hogy Szerdahely nemcsak tárgykritikai szempontból tartja alkalmazhatónak az *esztétikai horizont* fogalmát, hanem a műalkotás befogadására, mint esztétikai megismerésfolyamatra is érvényesnek tartja: „az esztétika tere egyetemesen oly tágas, hogy szinte végtelen sokaságú dolgot magában foglal, nem csoda, hogy a nagy szellemeknek szolgál gyönyörűségére, és kizárólag olyan embert követel meg és bocsát e gyönyörűséges vidékre be, akinek elméje kiterjedt, műveltsége nagy, lelke tágas; és aki lendületével képes e hatalmas tereket átöröpnülni.”⁸¹ Ezért van szükség arra, hogy, ámbár Baumgartenhez és Meierhez hasonlóan a *varietas* alfejezeteként szerepel mindez az *Aesthetica* szövegében, leválják róla, és máshová kerüljön a Meier-féle *aptum / prepon / illőség* fogalma, helyette a *horizont*-téma záróakkordjaként e látószög személybe helyeztettsége, személyhez kötöttsége, szubjektivitása kapjon kiemelt hangsúlyt. Posztmodern nézőpontból olvasva akár az a felvetés is megkockáztatható, miszerint Szerdahely ízlésesztétikájának egyik tartópillére voltaképp egy hermeneutikai tétel: a horizont fogalma nemcsak az alkotásmódszertan háttéréként, hanem az ízléskülönbségek egyik lehetséges magyarázataként is szolgál.

Látnivaló tehát, hogy Szerdahely *Aesthetikájának* kontextuskeresése nem feltétlenül az explicit hivatkozások azonosítása útján történhet: az *Aesthetica* esetében az életmű rendszerébe való beágyazottság, a narratív-retorikai elemek és a terminológia is értelmezhető utalás-rendszerként, melynek elemei látnivalóan egyrészt sokszor egyirányba, másrészt sokszor igen komoly távlatokba, messzire mutatnak.

3. Hatástörténeti dilemmák – egy lábjegyzet ürügyén

Ugyanakkor nem kerülhető meg a hagyományos hatástörténeti vizsgálat sem az *Aesthetica* szövege kapcsán, ám ez nem feltétlenül azzal a módszertannal végzendő, amit Jánosi Béla követett Szerdahely „szövegforrásainak” tételzerű azonosítása során.⁸² Hogy miért nem és mennyiben nem, arra álljon itt példaként a Burke-szövegek hatásvizsgálata az *Aesthetica* vonatkozásában. Persze a magyarországi Burke-recepció első száz éve tekintetében úgy tűnik, meddő próbálkozás Burke esztétikaelméletének, különösen a *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően* (a továbbiakban: *Enquiry*)⁸³ című írásának hatástörténetéről akár még csak említést is tenni. Fellapozva a magyar esztétikatörténet 1770 és 1850 közötti időszakát meghatározó, egyetemi tankönyvként is szolgáló és külföldön is ismert esztétikaelméleti monográfiáit, azaz Szerdahely *Aestheticáját* és Schedius Lajos

⁸¹ *Aesthetica*, I. 191.

⁸² JÁNOSI, *i. m.*

⁸³ Az angol terminusok azonosításához *A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful. With an Introductory Discourse Concerning Taste, and Several Other Additions*, London, Dodsley, 1787 kiadást használtam, a magyar idézetek pedig Fogarasi György friss fordításából származnak: Edmund BURKE, *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*, Budapest, Magvető, 2008.

1828-as *Principia Philocaliae, seu doctrina Pulcri*⁸⁴ című munkáit, a név alapú hivatkozáskérés mondhatni, elkésérítő eredménnyel jár. Mindkét kötetben mindössze 1 hivatkozás: a Szerdahely-kötetben egy név szerinti említés, a Schedius-kötetben egy jegyzetszerű címleírás és egy név szerinti hivatkozás lelhető fel ezirányban.⁸⁵ Így még az is meglepőnek tűnik, hogy a magyar esztétikatörténet-írás eddigi produktumaiból legalább (szintén) egy lábjegyzetnyi, bár kissé homályos reakciót kiváltott a Jánosi György szavaival élve „genialis Burke” illetén hatása, pontosabban hatástalansága – Szerdahely monográfiájáról szólva: „Burke és Crousaz neve csak a többi aesthetikus közt fordul elő.”⁸⁶

Ahelyett azonban, hogy vállalkoznék a heroikus filológusi feladatra, hogy e két hivatkozás alapján konstruáljak recepciótörténeti elbeszélést, mely még a jelenlegi, filológiát rehabilitálni megkísérlő elméleti közegben⁸⁷ is felér a kommentált szöveg erőszakos lezárásának és felszámolásának brutális gesztusával, azaz kétségtelenül megüti a burke-i hamis fenségesség mércéjét – ehelyett szükségesnek látszik némi önkritikus módszertani magábaszállás. A vizsgált időszak magyar bölcseleti és széptani hatástörténetei – tisztelet az újabb és örvendetesen gyarapodó kivételeknek⁸⁸ – igen gyakran olyan módszerrel alkottatnak meg, mintha a vizsgálódó mintegy „searching” funkcióba kapcsolva úgy keresne rá nevekre, címekre és idézetekre az általa búvárolt szövegekben, hogy nem csupán az egyéb intertextuális kapcsolódási pontokat hagyja figyelmen kívül, de nem számol a fellelt hivatkozások interiorizált, belső helyiértékével sem. Természetesen, és ez jól látszik az előbb említett Jánosi Béla Szerdahely- és Schedius-szövegekről írott tanulmányaiban,⁸⁹ az ilyenfajta alapvető, elsődleges linkek fellelése és értelmezése fontos lépés az intertextuális irányultság alapvető irányainak kijelölésében, enélkül a jelen iránymódosítás sem lenne lehetséges.

De miben is állna a javasolt iránymódosítás? Mindössze a közvetlen idézetek toposz-szerű sokirányúságának tudatosításában, illetve a hivatkozások kontextualizálásában az előbb említett belső (Szerdahely-szövegek körán belül maradó) helyiértékek (struktúra, narráció és retorika, terminológia) mentén. A második navigációs trükk a Szerdahely-kötet esetében viszonylag egyszerűen végrehajtható. Az a jelenség ugyanis, hogy Szerdahely *Aestheticájában* Burke nevét mindössze egyszer említi, a következőképp kontextualizálható. Burke neve ama mindössze másfél oldalas alfejezetben szerepel, ahol az újként felvezett esztétikatudomány főbb művelőit sorolja elő a szöveg: 9 név szerepel itt, Burke-n kívül Shaftesbury, Home, továbbá Batteux és Du Bos, illetve Baumgarten, Wolff, Mayer és Sulzer neve.⁹⁰ Szövegszerű hivatkozásként, azaz az idézett és lábjegyzetben hivatkozott művek között Burke-szöveg egyáltalán nem szerepel. Az ilyen jellegű hivatkozásokat kategorizálva kitűnik azonban, hogy

⁸⁴ SCHEDIUS Lajos, *Principia philocaliae, seu doctrinae pulcri, ad scientiae formam exigere conatus est*, Pest, 1828; magyarul Balogh Piroška fordításában: *Doctrina pulcri. Schedius Lajos János széptani írásai*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005 253–380.

⁸⁵ *Aesthetica*, 56.; SCHEDIUS, *Doctrina*, 372, 378.

⁸⁶ JÁNOSI, *i. m.*, 11.

⁸⁷ Vö. KULCSÁR SZABÓ Zoltán, *Filológia az irodalom előtt?* Irodalomtörténet, 2008, 323–346.

⁸⁸ A teljesség igénye nélkül említendő pozitív kivételek: *Közelítések a magyar filozófiatörténethez*, szerk. MESTER Béla, PERECZ László, Budapest, Áron Kiadó, 2004 tanulmányai; GURKA Dezső, *A schellingi természetfilozófia és a korabeli természettudományok kölcsönhatásai*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2006; illetve a *Recepció és kreativitás. Nyitott magyar kultúra* <http://zeus.phil-inst.hu/recepcio/html/masodik.htm> (2012.05.24.) oldal vonatkozó tanulmányai.

⁸⁹ JÁNOSI, *i. m.*, Uő., *Schedius Lajos aesthetikai elmélete. Felolvasta 1915. évi márczius hó 1-én*, Budapest, MTA, 1916.

⁹⁰ *Aesthetica*, 56.

ezek túlnyomó többségükben ókori szövegeket céloznak meg, ezen belül is vezető helye van a három nagy eposznak, az *Iliás*nak, az *Odüsszeiá*nak és az *Aeneis*nek – jelentőségük mellett eltörpülni látszik az esztétikaelméletnek tételezhető *Ars poetica*- vagy Quintilianus-hivatkozások száma. Azaz a lábjegyzetszerű és megformált idézet formájában történő hivatkozás a kötetben láthatóan nem a felhasznált szakirodalom megjelölését szolgálja. Funkciója feltehetően abból az intézménytörténeti vonatkozásból érthető meg, hogy Szerdahely feladata esztétika professzorként nem csupán az esztétikaelmélet, hanem egy „bevezetés az ókori irodalomba” típusú diszciplína oktatása is volt,⁹¹ és az általa írt kötet e hibrid tantárgy oktatásának alapjául készült. Megérne egy külön exkurzust annak bemutatása is, miként használja fel és ki az *Aesthetica* az ókori szerzők szövegeit, miként válik egy, sok esetben jelzés és határok nélkül a főszövegbe épített antik szöveggkonglomerátum kurrens esztétikaelmélet hordozóközegévé, egyszersmind betöltve antológia-szerű, illetve művészettörténeti/irodalomtörténeti/kritika-történeti narratíva jellegű funkciókat is.⁹² Visszatérve a fő kérdésirányhoz, megállapítható tehát, hogy a meglévő Burke-említés helyiértéke innen szemlélve megnő, másrészt hogy a Burke-szövegekre való hivatkozás hiánya nem feltétlenül szignifikáns.⁹³

Ami az első módszertani javaslatot illeti, azaz közvetlen idézetek toposzszerű sokirányúságának tudatosítását, ez csupán annak nagyobb fokú tudatosítása, hogy a jelöletlen idézetek, definíciók és példák egyezése más esztétikai szakmunkákkal nem jelent feltétlenül közvetlen és megjelölhető irányú recepciót. Az efféle játék önszejező üzésére nagyon jó terep Szerdahely köteté. Az immár fekete báránként kiszemelt Jánosi komparatistikai elemzése meggyőződéssel állítja, hogy Szerdahely köteté az *Enquiry*t csupán (az egyébként e vonatkozásban nem hivatkozott) F. J. Riedel *Theorie*-jének⁹⁴ közvetítésében ismeri, ugyanakkor számos Burke-nél is megtalálható szöveghelyet, különösen az érzelmek, illetve a szubjektum érzékeire gyakorolt hatótényezők (színek, nagyság, simaság stb.) vonatkozásában Home-hatásként azonosít, nem is feltételezve, hogy a Home-szöveg akár olvasható a Burke-szöveg médiumaként. Ha egyáltalán valóban Home-olvasásról van szó itt... Mint ahogy a Szerdahely-szöveg Moses Mendelssohn-írásokra utaló, a szakirodalomban eddig is elismert tézisei mögött éppúgy feltételezhető akár Burke-szövegek közvetett, mediális olvasása.⁹⁵ E végtelenné tölcésesedő hermenutikai körök vonzóerejének az újabb Szerdahely-szakirodalom már jóval erőteljesebben ellenállt, sőt, a Jánosi-értelmezés sem merészelté explicite kimondani, hogy a „szép

⁹¹ Vö. SZENTPÉTERI, *i. m.*, 242–245.

⁹² Az *Aesthetica* hivatkozási módszere rendkívül érdekes. Egyrészt egyértelmű a hivatkozásokban a görög és római művészi és művészetelméleti írások túlsúlya. Másrészt ezek nemcsak utalásként vannak jelen a szövegben, hanem sok és nagy terjedelmű szó szerinti idézetet is beépít abba a szerző, ámde vagy hivatkozás nélkül, vagy nem pontos (mondat szintű) hivatkozással, emellett sem a hivatkozásokban, sem a szövegben nem adja meg az idézetek határait. Ez olyan sajátos szövegfúziót eredményez, melynek hatására az olvasó ugyan választhat, 18. századi esztétikaelméleti monográfiaként, avagy az ókori művészet és művészetfilozófia tankönyveként, netán aktuálisan kanonizált ókori művészi és művészetelméleti írások sajátosan koherenssé tett antológiájaként olvassa az *Aesthetica*t, de bármelyik opciót is választja, az olvasási folyamatban látenszen a másik kettő is működni fog.

⁹³ Jó párhuzam erre Friedrich Justus RIEDEL, akinek *Theorie der schönen Künste und Wissenschaften*, Wien, Jena, 1766 című kötetével számos szövegszerű egyezést mutat ki Jánosi (JÁNOSI, *i. m.*), anélkül, hogy Szerdahely valamennyi alkalommal explicite hivatkozna a szövegre.

⁹⁴ L. előző jegyzet.

⁹⁵ Szerdahely Mendelssohn-recepciójáról l. JÁNOSI, *i. m.*; MARGÓCSY, *i. m.* 13, 15, 29.; továbbá 39. jegyzet. Mendelssohn közvetítői szerepéről a Burke-recepcióban l. HLOBIL, Tomáš, *The Reception of Burke's Enquiry in the German-language Area in the Second Half of the Eighteenth Century (A Regional Aspect)*, *Estetika*, 44 (2007), 125–150.

érdek nélkül tetszik” szállóigészerűen terjengő tételét az azt ismertté tévő Kant Szerdahely kötetéből vette volna.⁹⁶ Burke vonatkozásában egyetlen példa is jól érzékelteti mindennek tanulságait: az ízlés-definíció problémája. Könnyen megállapítható, hogy Szerdahely definíciója a *bonus gustus*ról és a Burke-szöveg utólag beillesztett ízlés-fejezete feltűnő egyezéseket mutat: a kulcsszavak, azaz a mindenkiben meglévő, részint tanulóval fejlesztendő, szenzuális alapozású megismerőkészség, illetve az ízlésbeli különbségek magyarázata beilleszthető a két szöveg párhuzamos szöveghelyei közé. Ugyanakkor Baumgarten *Aesthetica*jában,⁹⁷ vagy a Sulzer-lexikonban⁹⁸ szereplő „Geschmak”-definícióval éppily bátran bővíthető lenne a sor, ami ezzel még csak be sem zárul... Azaz számolni kell azzal a jelenséggel, hogy a korszak esztétikai monográfiáinak szövegében, különösen ha lexikográf vagy tankönyv-jellegűek, számos definíció és magyarázó példa toposzzerű sajtóságokat ölt, vándorlásának iránya sok esetben nem azonosítható. Genetikus hatástörténeti egymásra következtetéseket kimutatni tehát sok esetben leegyszerűsítő, kissé illuzórikus – inkább hatástörténeti csoportokat lehet elkülöníteni az egyes problémák esetében. Ez a következőkre nézvést azt is jelenti, hogy jelen eszme-futtatás nem kívánja azt állítani, a vizsgált problémák mentén kimutatott kapcsolatok az *Enquiry* irányában vegytiszta, filológiai is alátámasztható intertextuális kapcsolatok lennének.

A többszörös közvetettség feltételezése egyébként nem csupán a német enciklopedikus esztétikák, Sulzer és Eschenburg kézikönyvei,⁹⁹ vagy Moses Mendelssohn interpretációja¹⁰⁰ irányából valószínűsíthető. Úgy tűnik, a Burke-recepció szempontjából sem elhanyagolható az az akadémiai-egyetemi tudományos hálózat, melynek professzori minőségében mind Szerdahely, mind pedig Schedius tagja volt. Tomas Hlobil regionális vizsgálata, mely az *Enquiry* német nyelvterületen történő recepciójának legfrissebb feldolgozása,¹⁰¹ kiemelt jelentőséget tulajdonít a protestáns északnémet egyetemi központok, így az amúgy is angolszász kötődésű Göttingen mellett a katolikus, alapvetően Lipcséhez köthető, de Meißner révén a prágai egyetemen is jól kimutatható recepciónak.¹⁰² A Burke-recepció tehát összefonódhat akár a

⁹⁶ JÁNOSI, *i.m.*.

⁹⁷ BAUMGARTEN, *Aesthetica*.

⁹⁸ Johann George SULZER, *Allgemeine Theorie der Schönen Künste. In einzeln, nach alphabetischer Ordnung der Kunstwörter auf einander folgenden, Artikeln abgehandelt*, Leipzig, M. G. Weidmanns Erben und Reich, Bd. 1, 1771 461–465.

⁹⁹ Johann Joachim ESCHENBURG, *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften. Zur Grundlage bei Vorlesungen*, Berlin und Stettin, 1789 és Uő., *Beispielsammlung zur Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften*, I–IX, uo., 1788–1795. Schediusra gyakorolt hatásáról I. BALOGH Piroksa, *Ars scientiae. Közelítések Schedius Lajos tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Debrecen, 2007 361–385.

¹⁰⁰ Lessing, Mendelssohn és Nicolai Burke-vitájának dokumentumait I. MOSES MENDELSSOHN, *Gesammelte Schriften. vol. 3.1 Schriften zur Philosophie und Ästhetik*, ed. Fritz BAMBERGER and Leo STRAUSS, Berlin, Akademie, 1932, XLI–XLV.; Uő., *Gesammelte Schriften, vol. 4 Rezensionenartikel in Bibliothek der schönen Wissenschaften und der freyen Künste (1756–1759)*, ed. Eva ENGEL, Stuttgart, Bad Cannstatt, Frommann, 1977, LXXIII–LXXV. L. még HLOBIL, *The Reception*.

¹⁰¹ HLOBIL, *The Reception*.

¹⁰² „Although research to date has helped in important ways to shed light on the penetration of Burke’s *Enquiry* into the German-language area, a comprehensive treatment of this reception as a process distinguished not only by changes over time, but also characterized by regional variations, remains lacking. Based on the lectures on aesthetics by August Gottlieb Meißner (1753–1807) at Prague University in the late eighteenth and early nineteenth centuries, the paper seeks to illuminate this underexposed regional aspect. The first phase of the reception of the *Enquiry* took place especially in Berlin immediately after its publication in London in 1757. The second phase can be located mainly in the northern maritime centres of German culture, particularly Königsberg, Riga, Hamburg

magyarországi Meißner-recepcióval is, melynek akár Szerdahelyt is érintő korai szakasza az *Orpheus*-ban és az *Urániában* közölt fordítások, illetve Ignaz Aurel Feßler révén alapvetően a szépprózához kötődnek,¹⁰³ Schedius egyetemi előadásából azonban kitűnik, hogy az ő esetében egyfajta szakmai kapcsolat is működhetett a háttérben.¹⁰⁴ De hasonló egybefonottság tételezhető fel Schediusnak a részben göttigeni, részben lipcsei kötődésű Christian Garve-recepciója¹⁰⁵ irányából is, melynek háttérében ugyancsak akadémikus kapcsolatrendszer áll – tekintettel arra, hogy az *Enquiry* német fordítása Garve nevéhez köthető. Azaz a magyarországi irányultságú, Burke-szövegekre kiható mediális közeg nemcsak filológiai, de intézménytörténeti kapcsolatok mentén is vizsgálható és vizsgálendő.

Mindezek tanulságait figyelembe véve, és mintegy kiszakadván a lábjegyzetek büvköréből, következzenek egy kísérlet az *Enquiry* továbbolvasására Szerdahely *Aestheticájában*, mégpedig három aspektusból: a fenséges fogalmának kiterjesztése és rendszerbe illesztése; a narrátori diszpozíció; illetve a metaforizált gender-vonatkozások és az esztétikum társadalomelméleti kivetülése mentén.

A fenséges fogalmának ki- és beépítésében a Szerdahely-szöveg már terminológiai szempontból is sokatmondó. Egyfelől a fenséges latin megjelöléseként következetesen a *sublime* terminust használja, mégpedig többnyire melléknévi formában (azaz nem mindig *sublimitas* alakban), és csupán egyszer említi egyik szinonimáját, az *altus* kifejezést, holott a latin esztétikai szaknyelvben irányadó Baumgarten-szöveg¹⁰⁶ rendszeresen használja a *grave* és *grandus* kifejezéseket. A Szerdahely-szöveg e következetes terminológiai szűkítése azért is érdekes a Burke-recepció szempontjából, mert az egyszeri szinonimaként meghagyott *altus* metaforikusan is kivetül a szövegben, amely a fenségességet úgy definiálja, mint ami által „a magasba emelkedünk”, „ez ugyanis megemeli az embert, és gyakorta szinte lábujjhegyre állítja. – A nagyság tehát inkább tágasságot, kiterjedést; a fenségesség pedig magasságot jelöl: amaz kitágítja a szellemet és az érzékeket, emez felemeli a szellemet.”¹⁰⁷ Azaz a nagyságot és a fenséges-

as well as Copenhagen. Christian Garve's translation, published anonymously by Hartknoch in Riga in 1773, and Kant's Critique of Judgement (1790) constitute two peaks of north-German interest in Burke's Enquiry. The intense reception of the Critique of Judgement within German aesthetics around and after 1800 subsequently led to the polemic with the British author becoming a part of Idealist interpretations for the next few decades. Outlining the three centres (and the three corresponding phases) of the German reception of Burke's Enquiry begs the question which of them should be connected with Meißner's remarks concerning Burke's ideas. Leipzig is presented as another important German-language centre disseminating knowledge of Burke's Enquiry, especially in the first half of the Seventies, moreover the decisive intermediary for the penetration of the Enquiry into the south-German Roman Catholic areas, Prague in particular." HLOBIL, *The Reception*, summary.

¹⁰³ A Meißner-recepció magyarországi vonatkozására I. SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 237–249.

¹⁰⁴ Schedius még egyetemi előadásában is hivatkozik Meißnerre: „Meissner est Professor Pragae. Hic multa scripta edidit. Inter haec illa, quae junior adhuc scripsit videntur habere stylum affectatum et arrogansem et ideo multum aberravit. In senioribus vero suis scriptis jam ab hoc stylo remisit.” A szöveget közli BALOGH Piroska, *Esztétika és irodalom a XVIII–XIX. század fordulóján. Schedius Lajos előadása 1801–1802-ből*, szakdolgozat, ELTE BTK, 1998 függelékében, a kéziratot I. OSZK Kézirattár Quart. Lat. 1477.

¹⁰⁵ Schedius explicit utalásai Garve Ciceró-fordítására vonatkoznak. *Doctrina*, 312, 373.

¹⁰⁶ BAUMGARTEN, *Aesthetica*.

¹⁰⁷ „in altum adsurgamus”, „haec enim ad tollit hominem, et saepe in extremis pedum articulis constituit. – Magnitudo igitur Latitudinem, potius, et extensionem; Sublimitas autem Altitudinem significat: illa mentem, et sensus explicat, haec spiritum eleuat.” *Aesthetica*, 330, 332.

séget a tágasság és a magasság térbeli metaforái mentén ragadja meg a szöveg, egybehangzóan a távolság és a végtelenség Burke-féle fenségesség-definícióban betöltött központi szerepével. Mindkét definíciónak fontos alkotórésze a nagyság és a fenségesség összekapcsolása, azonban míg a Burke-szöveg a nagyságot a fenségest kiváltó fizikai-érzéketi minőségként írja le, a Szerdahely-szöveg a nagyságot következetesen a fenségességgel egyenértékű, azzal gyakorta összefonódó érzéketi tényezőként vezeti fel. Ezen a ponton jól látszik az a különbség, amely a két szövegben a szépség és fenségesség kapcsolatának strukturális eltéréséhez vezet majd. E különbség alapja, hogy a Burke-szöveg nem határozza meg egyértelműen, hogy a fenséges a különféle érzéketeket stimuláló, ezáltal szenvedélyeket ébresztő objektív (azaz a tárgyi, érzékelt világba kódolt) hatástényező-e, avagy az érzékelő szubjektumban megképződő idea/kép/image.¹⁰⁸ És akkor még nem is számol az értelmező a Burke-szövegbe is be-beszűrődő, egyébként Baumgarten-szövegekben¹⁰⁹ gyakori vonatkozással: a „*sublime cogitandi genus*” kifejezéssel, mely egyfajta ítéletalkotási minőségként fogja fel a fenségest. A Szerdahely-kötet ezzel szemben kísérletet tesz arra, hogy egy strukturálisan koherens esztétika-koncepcióban jelölje ki a fenséges helyét. Ez a rendszer strukturális csúcspontként a szépséget (*pulchrum*) jelöli meg, amelynek létéhez három tényező szükséges: kettő objektív, mégpedig a *varietas*, azaz a változatosság és annak egységessége, *concordia varietatis*; a harmadik szubjektív adottság, nevezetesen a *sensibilitas*, azaz az érzékenység. A változatosság egységességét biztosító tényezők között található egymás mellett a nagyság (*magnitudo*) és a fenség (*sublime*), illetve azoktól elkülönülten az *amaenitas* és a *gratia*, azaz a gyönyörűség és a báj. Ez a többszintű rendszer önmagában véve kizárja azt a felületes összehasonlítási lehetőséget, miszerint a Burke-szöveg elválasztja a szépséget a fenségestől, a Szerdahely-szöveg azonban egybemossa – már csak azért is, mert a *beauty* és a *pulchrum* fogalmainak azonosítása igen problematikus. Azon paraméterek, melyek a *beauty* fogalmát meghatározzák, nevezetesen az általa keltett pozitív öröm, illetve társias jellege, továbbá kapcsolata a kicsinyiség, simaság stb. tárgyi minőségeivel a Szerdahely-szövegben az *amaenitas* és elsősorban a *gratia* paramétereiként köszönnek vissza,¹¹⁰ nem a *pulchrum* meghatározásában, azaz éppoly élesen elválasztatnak a fenségestől, mint a Burke-szövegben. A Szerdahely-koncepcióban azonban a fenséges egyértelműen tárgyi hatástényező – az általa az érzékelés során kiváltott, az *Enquiry*ből is ismert ideák és érzelmek, a félelem (*metus*), az elkeseredettség (*desperatio*), a bánat (*tristitia*), az együttérzés/szánalom (*miser cordia*) és az ambíció/törekvés (*aemulatio*) már a szubjektumközpontú, a szépség harmadik elemét, a *sensibilitat* tárgyaló fejezetben kerülnek tárgyalásra, szemben a Burke-szöveg relatív egybemosottságával. Azonban nemcsak a fenséges fogalmának strukturális beágyazottságát érdemes a két szövegben szinkronban vizsgálni, hanem a fogalom belső strukturáltságát is. Mint azt a szakirodalom többnyire hangsúlyozza is, Burke-szövegben a fenségesség mintegy shock-jelenségként kerül bemutatásra, és pedig úgy, hogy az empirikus közelítés miatt felnagyított jelentőségű példák többnyire ennek a negatív hatásaival számolnak (félelem, megfosztottság stb.). Ugyanakkor folyamatosan kiemelődik az, hogy a fenséges gyönyört kelt, azaz *delight* társul hozzá – eme érzelem pedig meghagyatik a maga ambivalens,

¹⁰⁸ Erre részint a magyar fordító, Fogarasi György is reflektál a fordítói utószóban, BURKE, *Filozófiai*, 221–222.

¹⁰⁹ BAUMGARTEN, *Aesthetica*, § 295–308.

¹¹⁰ Erre utal Schedius mátt idézett megfigyelése is: „EDM. BURKE művében, A philosophical Enquiry into the Origin of our ideas of the Sublime and the Beautiful. London. 1757. 8. kévséssé pontosan elkülönítve, sok olyan dolgot és szépnek tekint, melyek csak kedvesnek, bájosnak tarthatók.” *Doctrina*, 378.

bár kétségkívül inkább negatív konnotációiban. A Szerdahely-szöveg azonban a *magnum* és a *sublime* esetében egyaránt hangsúlyozza a kiragadottság állapotát, azaz a schock-hatást, de egyértelműen úgy, hogy a *magnitudo*, azaz a nagyság olyan irányú kiragadottság, melyhez fájdalom társul, a *sublimitas* ellenben édesség, *dulcedo* érzetét kelti, melyből hiányzik a rossz, s míg az előbbi elsősorban a lélek szellemi oldalára hat (*mens*), az utóbbi annak ösztönös oldalát célozza (*spiritus*). Azaz ebből a szempontból a Burke-i *sublime* megfelelője voltaképp a Szerdahely-féle *magnum* és *sublime* együttese. Ezt megerősíti, hogy amiként a Burke-szöveg katasztrófaturizmus-metaphorái, éppúgy a Szerdahely-szöveg definíciója is hangsúlyozza, hogy az emberben veleszületett vonzalom él mind a jó, mind a rossz kiragadottság, azaz mind a *magnum*, mind pedig a *sublime* irányában; illetve hogy mindkettő része a művészet hatásmechanizmusának, azaz a műalkotásokba akár képek, akár szavak által bealkodolható hatásmechanizmusról van szó. Ehhez inkább már csak filológiai adalék, hogy a hatásmechanizmusra hozott példák köre is feltűnő egyezést mutat, azaz mindkét szövegben a természeti jelenségek, illetve az építészet körébe tartozó műalkotások szerepelnek itt – a háttérben pedig mindkét esetben ott áll a többször hivatkozott Pszeudo-Longinosz-írás a fenségességről.¹¹¹

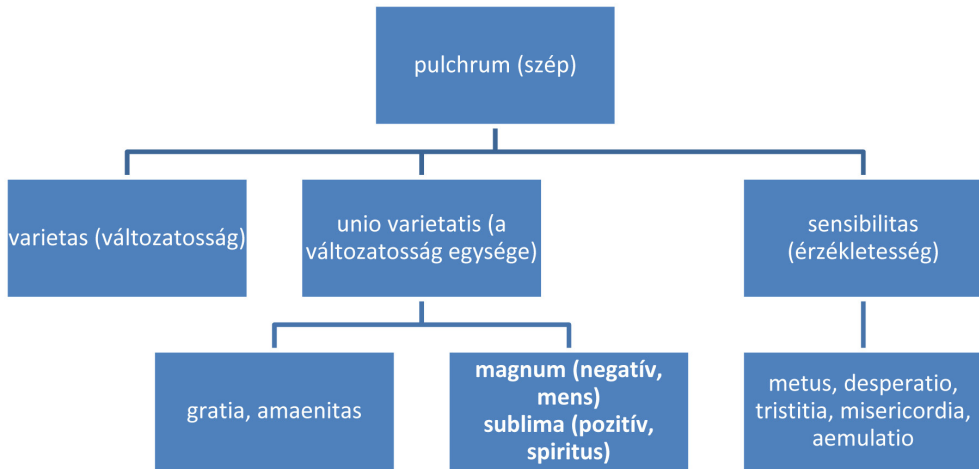
A narrátori diszpozíció tekintetében is elmondható, hogy az *Enquiry* mentén újraolvasva a Szerdahely esztétikai monográfiáját, a recepcióban eddig elfedett jelentésrétegek kerülnek felszínre. Az *Enquiry* kapcsán szinte közhelyszerűen jelenik meg a szakirodalomban a szöveg retorikai megformáltságának kiemelése,¹¹² elsősorban a narrátori hang személyes és nem általános érvényű szólammá írása, másrészt pedig a metaforikus szövegépítkezés vonatkozásában. A narrátori diszpozíció tekintetében szokás különbséget tenni az *Enquiry* két kiadása között, amennyiben az elsőben a narrátor teljes mértékben empirikus közelítéseként, mintegy subjektív érvényű próbálkozások sorozataként szituálja saját szólamát.¹¹³ Ez a második kiadásban módosul ugyan, ám az ahhoz írt előszó még mindig hangsúlyozza, hogy e szöveg megalkotásának elsősorban a tapasztalatszerzés, a tévedés kerülésének kísérlete szempontjából van jelentősége, és hogy az olvasók (remélhetően) tisztában vannak azzal, „hogy vizsgálódásunk tárgyai közül sok önmagában véve is homályos és kusza, s hogy napjainkra számos más tárgy is ilyenné vált a mesterkélt aprólékosság vagy hamis műveltség nyomán; tudják, hogy a téma számos buktatót rejt, csakúgy, mint a többi ember előítélete, vagy akár a magunké is, melyek miatt nem kis nehézségbe ütközik tiszta fényben mutatni a természet valódi arcát”.¹¹⁴ Szerdahely *Aestheticájának* előszavában és narratív megformáltságában ugyancsak jelen vannak a fenti jegyek. Mint arról már szó esett, a Szerdahely-szöveg sem tökéletes rendszerként, hanem tapasztalati gondolatkísérletként határozza meg magát, személyesre pozicionált narrátori hangvétellel, a kétely és az önirónia retorikai kliséivel megtámogatva. De retorikai szempontból olvasva a két kötetet, a várnál erőteljesebb befolyásoltság látszik a metaforikus szövegépítés irányából is. Nemcsak az *Enquiry*, de általában a Burke-szövegek nyelvszemléle-

¹¹¹ Longinosz (Kr.u. 213–273) görög író, a palmürai Zenóbia királyné tanácsosa. *A fenségességről* című, itt és az *Aestheticában* gyakorta idézett értekezést (mely meghatározza a fenségesség mivoltát, bemutatja a fenséges stílus forrásait és eszközeit) a 17. században fedezték fel, sokáig az ő művének tartották, a jelenlegi kutatás azonban egy 1. sz-i névtelen írónak (Pszeudo-Longinosz, talán Theón) tulajdonítja. L. még ADAMIK Tamás, *Antik stíluselméletek Gorgiástól Augustinusig*, Budapest, 1998, 169–186.

¹¹² Paul FUSSELL, *The Rhetorical World of Augustan Humanism: Ethics and Imagery from Swift to Burke*, Oxford, Clarendon Press, 1965.

¹¹³ MOLNÁR Attila Károly, *Edmund Burke*, Budapest, Századvég, 2000, 124–148. *Burke képei* fejezet.

¹¹⁴ BURKE, *Filozófiai*, 7.

2. ábra. A fenséges fogalmi beágyazottsága Szerdahely esztétikai rendszerében

te kapcsán jelzi a szakirodalom, hogy a metaforikus beszédmód voltaképp a racionális nyelvi paradigmák felülírásának eszköze ezen írásokban.¹¹⁵ Ezzel szemben a Szerdahely-monográfia kapcsán Margócsy István megjegyzésein kívül¹¹⁶ más értelmező nem reflektált arra, hogy a szöveg beszédmódját a látszólag erős strukturáltság ellenére is figuratív képi elemek, metaforák, parabolák, szemléltető idézetek sokasága határozza meg. Ráadásul e figuratív képi dimenzió feltűnő tematikus egyezéseket mutat az *Enquiry* metaforavilágával: a test-képek (különösen a feminim test-képek), a vizuális tájelemek és az optikai, fényközpontú képi dimenziók uralják. Ez utóbbi különösen érdekes, hiszen a kortárs politikai és szépirodalmi diskurzusban a fény-metaforikát az értelem/racionalitás relációjában szokás értelmezni,¹¹⁷ ezzel szemben mind a Burke-, mind a Szerdahely-szöveg többször reflektál arra, hogy a legerősebb érzéki befolyásoltságot a fény hatása váltja ki, ezért beszélhet el a fény – sötétség pólusok mentén az érzékelésen alapuló esztétikai tapasztalat. Az említett feminim testkép-metaforák jelenléte szintén sokatmondó és eddig kevésbé feltárt vonatkozása a Szerdahely-szövegeknek. Az *Enquiry* élénk reakciót váltott ki a gender-típusú értelmezésekből,¹¹⁸ különösen a társas léttel kapcsolatos szenvedélyek, köztük a szerelem kapcsán kibontakozó szépség-közelítés, illetve a híres apa-anya-nagyapa metafora kapcsán, amely szépséget egyértelműen feminim jellegűként látatja. A Szerdahely-szövegben sem csupán a *gratia* női testi szépség leírásával történő meghatározása,¹¹⁹ vagy a szenvedélyelmélet *amor* címszava mentén¹²⁰ jelenik meg e vonatkozás, hanem a *cupiditas*, azaz a vágy központinak tételezett esztétikai szerepén keresztül a szerelem metaforikája számos esetben válik az esztétikai folyamat médiumává.

¹¹⁵ MOLNÁR, *i.m.*, 124–148.; Frans LE BRUYN, *The Literary Genres of Edmund Burke. The Political Uses of Literary Form*, Oxford, Clarendon, 1996, különösen 1–19.

¹¹⁶ MARGÓCSY, *i.m.*, többek között 25–26.

¹¹⁷ Roland MORTIER, *Az európai felvilágosodás fényei és árnyai. Válogatott tanulmányok*, Budapest, Európa, 1983.

¹¹⁸ Terry EAGLETON, *The Ideology of the Aesthetics*, Cambridge, Blackwell, 1990, 52–61.; MOLNÁR, *i.m.*, 133–136.

¹¹⁹ *Aesthetica*, 319–327.

¹²⁰ *Aesthetica*, 193–208.

Első látásra úgy tűnik, hogy a harmadikként megjelölt kapcsolódási pont, a társiasság szempontja a Szerdahely-monográfia kapcsán meglehetősen terméketlen. Ugyanakkor az előző fejezetben a narratív sajtóságok mentén már utaltam arra, hogy az *Aesthetica* eddig humanista morálfilozófiai kontextusban olvasott passzusai és intelmei, továbbá az esztétika hasznosságára vonatkozó koncepciója mentén mind a csiszoltság, mind a társiasság diskurzusának működése feltételezhető a háttérben. Azaz mind a Burke-szöveg, mind a Szerdahely-szöveg tekintetében tételezhető egy közös hagyomány jelenléte, mely különösen fogékony az esztétikum társadalmi dimenzióira: a 18. századi angol társiasság-elméletek hagyománya, melyet Hume műveihez, vagy akár a *Spectator* hatástörténetéhez is kapcsol a szakirodalom.¹²¹ Érdekes lehet ebből a szempontból a Szerdahely-kötet helyenként kifejezetten kollokvialis retorikája is: az olvasóhoz intézett, helyenként kérdésekkel élénkített kötetlen beszéd adta, már-már társalgás-szerű illúzió. Terminológiai szinten szintén fellelhetők ide kapcsolódó analógiák: az *Aesthetica humanitas*-fogalma könnyen párhuzamba állítható Burke alábbi meghatározásával a *culture* kapcsán: „Az erkölcsi, polgári és politikai intézmények, melyek az ember értelmét (understanding) és vonzalmait (affections) támogatják, nélkülözhetetlenek a civilizált emberi természet kialakulásához. Nincs tehát értelme azt kérdezni, hogy mi igazából az emberi azzal szemben, ahogy az általa alkotott intézményekben – szélesebb értelemben a kultúrában – manifesztálódik.”¹²²

Hogy a fenti linkeket komparatiztikai szempontból közvetett vagy közvetlen Burke-hatásként kell-e értelmezni, olyan kérdés, melyre – Szerdahellyel szólva – egyértelmű válasz a jelen tudáshorizont(om)on nem adható. Ugyanakkor, maradv a Szerdahely-allúzió, e kapcsolatkeresés mint módszertani tanulsággal járó tapasztalat talán megszívlelendő. Hiszen e kapcsolódási pontok olyan kérdésfeltevésekhez, nézőpontváltásokhoz vezetnek, akár a fenéségesség-értelmezések genetikus alakulását, akár a narrátori diszpozíció jelentőségét, vagy a metaforikus alapú gender- illetve társiasság-koncepciók hatókörét tekinti is az olvasó, melyek kifejtése mind a Szerdahely-szövegek értelmezésében, recepciójában, mind pedig a magyar esztétikatörténeti szakirodalomban újabb fejezeteket nyithat.

4. Kortárs magyar szövegekhez vezető, távolatos, ám elfeledett utak

Ámbár a Szerdahely-szakirodalom hangsúlyozza, hogy Szerdahely *Aesthetica*-ja nemcsak mint hatástörténeti tényező, hanem mint hatástörténeti eredő is meghatározó, Margócsy tanulmányának kivételével¹²³ nem sorakoztat fel konkrét összefüggéseket, irányokat, melyek mentén ezen elméleti szöveg beilleszthető lenne a magyar irodalomtörténeti hagyományba. Az alábbiakban két ilyenfajta útírányra szeretnék rámutatni. Nem a teljesség igényével, sőt, kifejezetten olyan példákat választva, melyek azt mutatják meg, nem evidensnek tűnő irányokban is kiépülhet effajta kölcsönhatás. Amint az imént említett tanulmány is jelzi, szinte egyenes út vezethet például az *Aesthetica* irányából az azt filológiailag is igazoltan olvasó¹²⁴ Csokonai életműve felé. A következőkben azonban olyan útírányt kísérek bemu-

¹²¹ Hume és Burke vonatkozó programjának itt felhasznált olvasata részint SZÉCSÉNYI Endre, *Társiasság és tekintély. Esztétikai politika a 18. századi Angliában*, Budapest, Osiris, 2002 című kötetére épül, elsősorban a 132–179. alfejezeteire; részint KONTLER László, *The ancien régime in memory and theory. Edmund Burke and his German followers*, European Review of History, 1997/1, 31–43. tanulmányára.

¹²² SZÉCSÉNYI, i. m., 172.

¹²³ MARGÓCSY, i. m., például 11–12.

¹²⁴ Az *Értekezés az Epopoeiáról* hivatkozása alapján biztosan állítható, hogy Csokonai ismerte Szerdahely *Aesthetica*-ját. (CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Tanulmányok*, s.a.r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002 41.).

tatni, mely korántsem tűnik ilyen széles ösvénynek, ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy diskurzusbeli kapcsolat nemcsak filológiai igazolt olvasási/értelmezési folyamat révén alakulhat ki.

4.1 Széphalom felé...

A Kazinczy-szakirodalom egyik, nem indokolatlanul népszerű toposza Kazinczy teóriaellenes attitűdje. A most következő vizsgálódás nem is kívánja cáfolni e toposz jogosultságát – inkább azt kívánja felmutatni, a látszólagos elméletidegenség egyes pontokon fedhet olyan tájékozódási háttérrel, ami a kortársak számára nyilvánvaló referencia volt, jelenkori olvasó számára viszont korántsem magától értetődő. Ilyen elméleti tájékozódási háttérként működhetett Kazinczy és Szerdahely esztétikai, azaz művészet-, nyelv- és irodalomelméleti tájoltságában egyfelől a csiszoltság diskurzusa. Ennek jelenlétére a Szerdahely-életműben már utaltam, ami pedig a Kazinczy-életművet illeti, e tájoltság hatását illetően Bodrogi Ferenc disszertációja¹²⁵ után aligha marad kétség. Azonban szem előtt tartva az előző fejezetben alkalmazott kontextualizációs javaslatokat, más ösvényekre is rálelhet a két, látszólag nagyon markánsan elkülönülő életművet faggató olvasó.

Kazinczy és Szerdahely kapcsolatát eddig inkább csak tagadólag említette, ha említette a szakirodalom¹²⁶ Ennek több oka is van: részint Szerdahely elméleti munkásságának sajátosan alakuló befogadástörténete, részint pedig Kazinczy és Szerdahely személyes kapcsolatának hiánya, illetve politikai színezetű szembenállásuk.

Mint arra már utaltam, Szerdahely 1778 és 1784 között töltötte be az egyetem esztétikaprofesszori katedráját, ekkor kezdte publikálni felsőoktatási tankönyvként is funkcionáló esztétikai írásait. Az esztétika mint önálló tudomány ekkor még igen ifjúnak mondható, ha tekintetbe vesszük, hogy elnevezését, alapjait és körvonalait az 1750-es években teremtették meg Baumgarten már sokat idézett írásai. Szerdahely esztétikai monográfiája tehát friss, több szempontból érdekes problémákat felvető kézikönyvnek számított a maga korában, európai recepciója sem elhanyagolható.¹²⁷ Hazai recepciója szempontjából meghatározó, hogy az *Aesthetica* egészen az 1820-as évekig hivatalos egyetemi tankönyv volt, poétikai, nyelvelméleti megközelítések alappreferenciája. A 20. századra azonban fokozatosan elfeledetté vált: bár a korszakkal foglalkozó kultúrtörténeti írások máig hangsúlyozzák jelentőségét, a magyar fordítás hiánya miatt – Szép János kortárs, de töredékes és nyelvi szempontból problematikus átdolgozási kísérlete ellenére – Szerdahely elméleti munkássága fokozatosan üres, szinte semmitmondó hivatkozási ponttá szűkült. Ezzel szemben az elméleti munkákat nem publikáló Kazinczy, részint hatalmas terjedelmű levelezésének kiadása révén, egyre fontosabb beméresi ponttá, művei alappreferenciává nőttek ki magukat a 20. század végére. Kortársainak megítélés-

¹²⁵ BODROGI, *i. m.*

¹²⁶ TÓTH, *i. m.*, 16–21.

¹²⁷ A fontosabb esztétikatörténeti összefoglalások később is hivatkoznak rá (például: Johann Joachim ESCHENBURG, *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften*, Berlin, Stettin, Nicolai, 1789, 41.; Johann George SULZER, *Allgemeine Theorie der Schönen Künste*, I, Leipzig, Weidmannchen, 1792, 50.; *Entwurf zur Geschichte und Literatur der Aesthetik, von Baumgarten bis auf die neueste Zeit*, hrsg. von J. KOLLER, Regensburg, Montag und Weißischen Buchhandlung, 1799, 41–42.; Wilhelm HEBENSTREIT, *Wissenschaftliche-literarische Encyclopädie der Aesthetik*, Wien, 1843, *Vorwort*, LII.), és gyakran idézett adat Benedetto Croce hivatkozása, ami mutatja, hogy még a 19. században is számon tartják (WALDAPFEL József, *Croce Szerdahelyről*, *Esztétikai Szemle*, 1936, 98–101.). Ugyanezt igazolja a következő hivatkozás is, ugyancsak összefoglaló jellegű műből: Hugo SPITZER, *Hermann Hettners Kunstphilosophische Anfänge und Literaturästhetik*, I, Graz, Leuschner und Lubenski, 1903, 494.

sében, utólagos kanonizációjában egyre fontosabb szemponttá vált, milyen pozíciót foglalnak el a Kazinczy-levelezés különleges nyilvános terében. Nos, Szerdahely ebből a szempontból sem bizonyult szerencsésnek, már ami az utókor elismerését illeti. Nem állt sem személyes, sem virtuális (levelezésbeni) kapcsolatban Kazinczyval. Kazinczy másoknak írt leveleiben neve csupán egy-egy megjegyzés erejéig bukkan fel, akkor is többnyire exjersuita mivoltára, a magyarnyelvűség preferenciájának elhanyagolására, udvarhű álláspontjára céloz, nem éppen elismerően, a széphalmi levélíró.¹²⁸ Egyértelmű, hogy Szerdahely kultúrpolitikai szempontból Kazinczy számára ellenfél, mégpedig óvatosan került (már-már kímélt) ellenfél volt. Elgondolkodtatóak ugyanakkor azon Kazinczynak címzett levelek, melyeknek írói Szerdahely esztétikai munkáira mint alapművekre hivatkoznak. A legtanulságosabb ebből a szempontból Pálóczi Horváth Ádám vívódása, aki *Hunniás* című eposzát szerette volna átdolgozni, s ehhez elolvasta Szerdahely epikus költészetéről írott munkáját, sőt, levélben is tanácsot kért tőle. Kazinczynak több levélben beszámol ebbéli gondjairól és terveiről.¹²⁹ Ebből kitűnik, hogy sem Pálóczi nem vélte úgy, hogy Kazinczy előtt ne hivatkozhatna Szerdahelyre mint művészetelméleti szaktekintélyre, s látnivalóan Kazinczy sem jelezte azt Pálóczinak, hogy nem tiszta forráshoz nyúlt, vagy hogy Szerdahely véleményét ebben a kérdésben másodlagosnak, esetleg vitathatónak tartaná.

Mindez azért érdekes, mert e kettősséget figyelembe véve elhárítható egy olyan akadály, mely ezidáig gátolta, hogy az elfeledett elméletíró művei és a főként aktuális művészetfilozófiai, műelemzési problémákban megnyilatkozó Kazinczy írásai között bármiféle kapcsolat, intertextualitás tételeződjék. Helyenként ugyanis feltűnő az egybecsengés. Meggyőző példa lehet erre a csiszoltág diskurzusan túl a románok, azaz a regény korai változatai körül dúló polémia tárgyköre.¹³⁰ A 18. század utolsó két évtizedében a románok eladása váratlan könyvkiadói sikertörténeteket eredményez, ugyanakkor az elismertebbnek számító szerzők, literátorok jelentős hányada károsnak és sekélyesnek tartja a műfajt. A regény e speciális formájának egyik legjelentősebb védelmezőjeképp Kazinczyt jelöli meg a szakirodalom:¹³¹ az 1780-as évek második felében mind az *Orpheus* szerkesztőjeként, mind maga is egy levélregény írójaként, mind pedig levelezésében egyértelműen állást foglal e divatos, mégis elítélt műfaj művészi lehetőségei mellett. Műfajelméleti érvei azonban inkább utalásszerűek, nem épül ki belőlük részletes, strukturált műfajelméleti okfejtés. E jelenség érthetőbbé válik akkor, ha az olvasó – akárcsak a kortársak – Szerdahely György Alajos *Poesis narrativa* című, 1784-es kötete¹³² után veszi kézbe Kazinczy írásait. Szerdahely kötete ugyanis az epikus költészetben belül kanonizált műfajként foglalkozik a *fabulae Romanenses*, azaz a regény/román műfajával, megalkotván az első magyar regényelméleti értekezést, mégpedig a műfaj általános nyelvi, poétikai jegyeinek bemutatása mellett számos kortárs regény példaértékű elemzésével, felsorolásával. Kazinczy erőteljes fellépése a regényműfaj elfogadása, kanonizálása érdekében már támaszkodhatott erre az alapokat határozottan körvonalazó összefoglalásra, elegendő volt a főbb művészetelméleti érveket utalásszerűen átvennie és kiegészítenie.

Hasonló kapcsolódási pont, mondhatni, Kazinczy részéről hallgatólagos egyetértés lát-

¹²⁸ KAZINCZY Ferenc *Levelézése*, I–XXI. sajtó alá rendezte VÁCZY János, Budapest, MTA, 1890: II, 47; II, 506; VI, 330–331.

¹²⁹ *Uo.*, I, 221–223, 233, 275, 292.

¹³⁰ GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*, Budapest, MTA, 1941.

¹³¹ DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. Század végének magyar irodalmában*, Budapest, Universitas, 2009, 407–428.

¹³² SZERDAHELY, *Poesis narrativa*.

szik körvonalazódnı közöttük egy másik, poétikát és nyelvszemléletet egyaránt érintő kérdéskör mentén. A Kazinczy-kutatásnak régóta preferált témaköre Kazinczy képzőművészeti érdeklődése. A vizsgálódások egy része elsősorban műgyűjtő tevékenységét, mőbíráló jellegő megnyilatkozásait vette célba.¹³³ Más kérdésirányt követnek azonban a Pál József által kezdeményezett kutatások. Pál tanulmányában¹³⁴ az ikonológia felől közelíti a Kazinczy-életmővet, kiemelten elemezve a halál neoklasszikus ábrázolását, illetve az Árkádia-pör ikonológiai vonatkozásait. Itt már nem Kazinczy és a képzőművészetek viszonya áll a középpontban, hanem annak vizsgálata, a Kazinczy-szövegek miként viszonyulnak a képzőművészeti alkotásokat felidéző vizuális elemekhez. E kutatási irányban tovább lépve Bartkó Péter Szilveszter már kép és szöveg viszonyát vizsgálta Kazinczy poétikájában.¹³⁵ Elemzésének középpontjába az *ekprbrászis* jelenségét állítja, ahol a nyelv kódrendszere által oly módon idéződik fel egy valós vagy fiktív kép, vizuális elem, hogy új poétikai minőséget, egyszersmind kevert, ikonikus hatásmechanizmust hoz létre. Ennek az eljárásnak az alkalmazása, ahogyan Bartkó olvasatai megerősítik, lényegi elemét képezi Kazinczy poétikájának, számos költeményében, prózai írásában tettenérhető. Adódik a kérdés, hogy e poétai stratégia háttérben egyfajta ösztönösen vizuális nyelvszemlélet állt-e csupán, vagy feltételezhető tudatos művészetelméleti tájékozódás. Az utóbbi mellett szól, hogy a szakirodalomban már eddig is emlegetett elméleti háttérként volt jelen Lessing és Winckelmann Laokoón-vitája, azon belül pedig az „ut pictura poesis” elve körül kifejtett nézeteik.¹³⁶ A két német szerző nézetei azonban csak érintőlegesen kapcsolhatók Kazinczy poétikájához: a mőalkotás szavakkal történő felidezésének lehetetlensége Kazinczy szövegeiben inkább ironikusan van jelen, a nála inkább domináló jelenséget, nevezetesen a vizualitás szimulálását, mint jelentésmódosító költői aktust pedig nem érinti a Laokoón-vita.

Ezen a ponton válik érdekessé Szerdahely *iconismus*-elmélete, melyet előbb esztétikai kézikönyvében határol körül,¹³⁷ majd pedig poétikai összefoglalójában is részletez.¹³⁸ Mit is jelent az *iconismus*, azaz *ikonikus megőrkítés* megnevezése, hogyan épül be Szerdahely művészet- és ismeretelméleti rendszerébe, és milyen elképzelést vázol kép és szöveg viszonya kapcsán? Szerdahely művészetelméleti rendszerének alapja, hogy a szépség megismerése, azaz a művészi megismerés az érzékelés, a szenzibilitás, nem pedig az intellektuális megismerés, azaz az ész adottságán keresztül történik. A szépség nem az érzékelt tárgyban lakozik objektíve, hanem az érzéki megismerés folyamatában, azaz medialitásában teremődik meg. Ahhoz, hogy ez megtörténjék, a tárgynak bizonyos, az érzékelésre különlegesen ható kisugárással kell rendelkeznie. Ez a kisugárzás az esztétikai fény, mely, szemben a világossággal, impulzusszerűen hat a befogadóra, ugyanakkor árnyalni szükséges. Ezen árnyalatokat, azaz a kisugárzás fokozatait nevezi a szöveg „színeknek”, a művészi hatás árnyalatainak. A művészi hatások rendszere a következő:

¹³³ FRIED István, *Az érzékeny neoklasszicista. Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*, Sátoraljaújhely–Szeged, 1996.

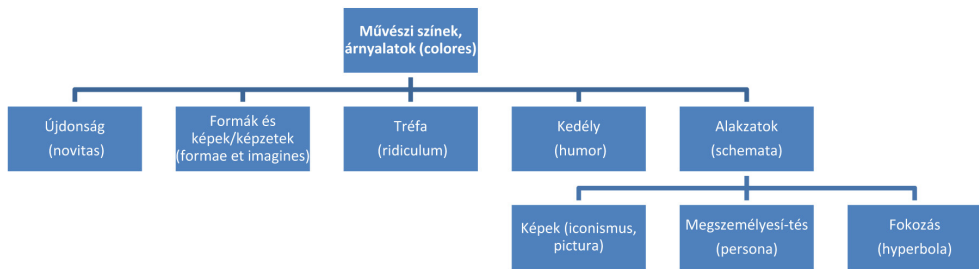
¹³⁴ PÁL József, *Canova és Kazinczy: Megjegyzések a halál neoklasszikus ábrázolásához*, *ITK*, 1978, 187–194.; Uő., *Az Árkádia-pör ikonológiai vonatkozásairól*, *ITK*, 1985, 498–507.

¹³⁵ BARTKÓ Péter Szilveszter, *Kép és szöveg Kazinczy poétikájában. Mediális olvasatok*, *Szkhion*, 2006/2, 66–82.

¹³⁶ *Ästhetik der Beschreibung. Poetische und kulturelle Energie deskriptiver Texte (1700–2000)*, Hg. DRÜGH, Heinz Tübingen, Francke, 2006; SORENSEN, Bengt Algot, *Lessing Laokoon und Winckelmann*, *Lessing Jahrbuch*, XXXVI (2004–2005), 69–78.

¹³⁷ *Aesthetica*, 119–131.

¹³⁸ *Ars poetica generalis*, 66–72.

3. ábra. Az iconismus helye az esztétikai hatások rendszerében

Az *Alakzatok* kategóriában alkalmazott megnevezések első látásra megtévesztőek lehetnek. Nem a klasszikus retorikai alakzatokról van ugyanis itt szó, azaz a *Megszemélyesítés* nem a hagyományos *prosopopeia* eljárását jelenti, hanem a természet lelkének antropomorfizált megszólaltatását; a *Fokozás* ugyancsak nem a megszokott nyelvi-retorikai alakzatot, hanem a hatásdimenziók szándékolt fokozati eltolását jelöli, mely csodálatot vagy félelmet okoz. Nem meglepő tehát, hogy a *Képek* fejezet sem a hagyományos poétikákból ismert allegória, metafora, szimbólum különféle felosztását taglalja. Szép János a szöveg rövidített korabeli átdolgozásában jobb híján, de igen kifejezően a „képírás” megnevezést alkalmazta a terminus magyar megfelelőjeként. Milyen nyelvi-poétikai eljárást fed tehát az *iconismus* elnevezése? A fejezet két metódust alkalmaz ennek bemutatására. Előbb egy lakonikus definíciót ad, melyhez példák kapcsolódnak: „Az ikonikus megörökítés személyeket, valós és fiktív dolgokat szavakkal és a többi művészet eszközeit felhasználva mutat fel, és amit csak megragad, azt annak sajátos jegyeivel és tulajdonságaival együtt úgy állítja (reflektor)fénybe, szemeink és füleink elé, mintha az embert mintegy színházba invitálná, és ott a dolgot bemutatná neki.”¹³⁹ Az *iconismus* lényegét tehát a „fénybe állítás, bemutatás”, azaz egy komplex reprezentáció aktusában ragadja meg, amely egy sajátos mediális folyamat eredménye lesz. E folyamat során a szavak segítségével más művészetek hatóeszközei idéztetnek meg mintegy médiumokként, e kettős hordozóközegen át valósul meg a reprezentáció. Az eljárást bemutató példák közül különösen érdekes a következő: „Úgy tűnik, hogy látom őt, vagyis láttam. Hatalmas test feküdt a sziklán, emberi tagokból álló alak, egyedül nagysága miatt nem lehetett holttestnek vélni. Lassan közeledtünk, sokáig: vagy valami monstrum ez, vagy az istenek egyike. Kezünket sem moccantottuk. Fejét ép haj fedte, arcát eltakarta, vad szakáll terült el keblén, és orcáiról két irányban omlott alá a szőrzet. Micsoda lábszárak, micsoda kar, micsoda oszlopszerű lábak! – Faragott szobornak gondoltam, ha művész alkotta ugyan – vagy tán a természet műve, melynek nagyságához képest milyen gyengék, kicsiny homunculusok vagyunk? Majd mikor a döbbenet szertefoszlott, kezemet ráhelyezve próbáltam megtapasztalni, mi is ez. De ahogy megérintettem, láttam, hogy porrá omlik. Ebből a kételkedők is tudhatják, hogy valóban emberi test.”¹⁴⁰ Valószínűbb ez a képmás, mint amit egy festő, még ha szinte nem is emberi művész, alkotott volna.”¹⁴¹ Mint a példaszöveg mutatja, nem az *ekphrasisz* antik eposzokból és

¹³⁹ *Aesthetica*, 119–120.

¹⁴⁰ A jelöletlen idézet forrása: BARCLAY, John, *Argenis*, Amsterdam, Johansson, 1644, Cap.22. Lib.2. 17–28.

¹⁴¹ *Aesthetica*, 120–121.

retorikákból egyaránt ismert műtárgyleíró eljárásáról¹⁴² van szó. Sokkal inkább emlékeztet az itt példázott alakzat a mediális, posztmodern vizualizáló szövegeljárásokra.¹⁴³ Sajátsága, hogy a kép hangsúlyozottan egy érzékelő szubjektum (narrátor) irányított nézőpontján át kerül megjelenítésre. Mégpedig olyan módon, hogy a narrátor fokozottan reflektál az általa közvetített vizuális élmény reprezentatív szabadságára: azaz jelzi az olvasó számára, hogy a leírás egyfajta alternatív színpadkép, mely tetszés szerint (a médium tetszése szerint) konvertálható (műalkotás / monumentális természeti képződmény / monstrum vagy istenség / holttest). A vizualizált látványkeret egyszersmind interpretációs séma is – s egy posztmodern olvasat nem hagyná említetlenül azt sem, hogy mihelyt az alternatív színpadképek polifóniája helyén megszületik az értelmezői bizonyosság, az egyszersmind a látvány megszűnésével, porrá omlásával is jár. Ez a sajátos mediális közvetítettség működik az idevágó elemzésekben¹⁴⁴ gyakran példaként hozott Kazinczy-versben, a *Kis és Berzsenyi* című szövegben, mely a két személyt hasonlóan egy vizualizált médium, mégpedig az antik mellszobrok reprezentációjaként idézi meg. *Az est-hajnalhoz* című Kazinczy-költeményt pedig azért érdemes itt megemlíteni, mert ott szintén egy érzékelő szubjektum nézőpontjának beiktatása járul hozzá a vizuális dimenzió kiépítéséhez. Hasonló eljárások fedezhetők, illetve fedeztetnek fel a posztmodern képszemantikai elemzések révén számos Kazinczy-kortárs szövegeiben: csupán kiragadott példaként említeném E.T.A. Hoffmant,¹⁴⁵ Goethet,¹⁴⁶ Pope-t,¹⁴⁷ Winckelmant.¹⁴⁸ Poétikaelméletében Szerdahely is hoz kortárs példákat: Haller *Alpokját*, Kleist *Tavasztát*, *Venus templomát* Voltaire-től. Szerdahely elméleti összefoglalása tehát, úgy tűnik, egy kortárs szerzők által használt, újszerű esztétikai minőség¹⁴⁹ teóriáját próbálta kidolgozni. Visszatérve az *iconismus*-fejezet második részéhez, itt az említett eljárás erőteljes hatásának okait és használatának szabályait vázolja fel a kötet. Az erőteljes hatás oka eszerint az, hogy a vizuális megismerés valamennyi érzéki megismeréstípusnál közvetlenebb, így intenzívebb és megkerülhetetlenebb is. Ezt egy mitológiai példa támasztja alá, miszerint a szirének énekét meg lehet hallgatni következmények nélkül, ha valaki erőt vesz magán (lekötözi magát), ám aki a Gorgók szemeibe pillant, a látványtól menthetetlenül kővé válik. Ennek oka a látvány egyedülálló jelenvalósága. Mindez emlékeztet arra a jelenlét-központú értelmezésre, amellyel Gadamer a romantika szimbólum-fogalmának kiemelt voltát magyarázhatónak véli¹⁵⁰ – azaz, vállalva az anakronizmust, akár úgy is olvasható Szerdahely *iconismus*-interpretációja, mint

¹⁴² Deborah BECK, *Ekphrasis, Interpretation, and Audience in Aeneid 1 and Odyssey 8*, *American Journal of Philology*, 2007, 533–549.

¹⁴³ *Narratívák I. Képelemzés*, szerk. THOMKA Beáta, Budapest, Kijárat, 1998.

¹⁴⁴ BARTKÓ *i.m.*

¹⁴⁵ William KUMBIER, *Besonnenheit, Ekphrasis, and the Disappearing Subject in E. T. A. Hoffmann's „Die Fermate”*, *Criticism*, 2001/3, 325–339.

¹⁴⁶ Mattias PIRHOLT, *A Symbolic-Mystic Monstrosity: Ideology and Representation in Goethe's Wilhelm Meisters Lehrjahre*, *Goethe Yearbook*, 2009, 69–99.

¹⁴⁷ Tita CHICO, *The Arts of Beauty: Women's Cosmetics and Pope's Ekphrasis*, *Eighteenth-Century Life*, 2002/1, 1–23.

¹⁴⁸ *Ästhetik der Beschreibung*.

¹⁴⁹ Erre további példákat l. Henry F. MAJEWSKI, *Transposing Art into Texts in French Romantic Literature*, Chapel Hill, (North Carolina Studies in the Romance Languages and Literatures) 2002; Lawrence J. STARZYK, *“If Mine Had Been the Painter's Hand”: The Indeterminate in Nineteenth-Century Poetry and Painting*, New York, Peter Lang, 1999.

¹⁵⁰ Hans-Georg GADAMER, *A szép aktualitása. A művészet mint játék, szimbólum és ünnep*, ford. BONYHAI Gábor, Budapest, T-Twins, 1994, 11–84.

egyfajta kora-romantikus szimbólum-koncepció kifejtése.¹⁵¹ Ami pedig a használati szabályokat illeti, itt a Szerdahely által sajátosan értett valószínűség (valószínű az, ami valamely, akár fiktív konvenciórendszerben a befogadó számára elhelyezhető, kontextualizálható), a karakteresség (Shakespeare-t és Ossziánt hozva példának), és a mediális összhang mellett a legfontosabb a fókuszáltság. Ezt metaforikusan írja körül az értekezés szövege: az *iconismus* vizuális elemének a látótér középpontjában kell elhelyezkedni, mint lovasszobor a tér közepén, maximális megvilágításban, a részletek elaprózása, túlzott kiemelése nélkül. Azaz a közvetítő érzékelő szubjektum beiktatása, ami a korábban elemzett Szerdahely-példánál jól tetten érhető volt, nem véletlenszerű jelenség: az irányított tekintet szituációját generálja, mely tehát az *iconismus* lényegi eleme.¹⁵² Figyelemreméltó egyébiránt magának a Szerdahely-összefoglalónak a nyelvi reflektáltsága: mind az élénk hatás, mind pedig a szabályok leírása, meghatározása voltaképp *iconismus* alkalmazása által valósul meg a szövegben – elegendő a szirén/gorgó vizuális „magyarázó elemének” beiktatására visszautalni.

Az *Ars poetica generalis* poétikaelméleti összefoglalójában Szerdahely ismét visszatér az *iconismus* jelentőségére.¹⁵³ Az alapdefiníció a fent ismertetettel közel azonos, itt is a színpadkép-motívum köré épül. A sajtóságok ismertetése során ugyanakkor új, kiegészítő elemek is felbukkannak. Az egyik fontos vonatkozás az *iconismus* dinamizálási lehetőségének megemlégtése. A szöveg itt egyértelműen hivatkozik a Laokoón-vitára, azon belül Lessing álláspontjára (azaz Kazinczy irányában akár e tekintetben is közvetítő forrásként működhetett). Lessing felvetését, miszerint az *ekphrászisz* elvetendő a megidézés lehetetlensége miatt, nem veszi át. A lessingi érvelés arra épül, hogy az *ekphrászisz*, amennyiben hatásos, már nem leírás, hanem narráció (az eposzok fegyverleírásait hozva példaként, ahol nem magát a fegyvert, hanem annak elkészítési folyamatát írja le Lessing interpretációja szerint az elbeszélő). Szerdahely szerint azonban az *iconismus* eljárásának hatását növelheti, ha a leírás összekapcsolódik a hatás, az effektus érzékeltetésével, amely nyelvi síkon szerinte úgy mehet végbe, hogy a „festő”, azaz leíró szöveg „cselekvésbe fordul át” („in actionem convertunt”), vagyis narrációvá alakul. A két nézet közötti különbség látnivalóan abból adódik, hogy a Szerdahely-féle *iconismus* elméletének fontos eleme az irányított tekintet, azaz az érzékelés folyamatának közvetett megjelenítése, ily módon a hatásábrázolás is, tehát a lessingi *ekphrászisz*-meghatározás egyszeres medialitása helyett többszörös közvetítettséget tételez. Az *Ars poetica generalis* *iconismus*-leírásának másik új, és igen érdekes eleme a különösen csúf, taszító látvány (például a Hector szétszaggatott holttestét maga mögött hurcoló, véres Achilles) megjelenítésének problémája. Bár a szöveg megjegyzi, hogy ilyen vizuális elem alkalmazásakor az *iconismus* akkor működőképes, ha a látvány nem részleteztetik (inkább csak érintve van), nyomatékosítja az értekező, hogy az ilyen vizuális elemek negligálása helytelen: „meg kell festeni azt, mégpedig teljes, befejezett alakban, hogy a szemlélő kielégítve érezze magát, ne pedig kijátszva”.¹⁵⁴ Kevés kijelentés illusztrálja jobban, hogy Szerdahely poétikája nehezen olvasható egy szimplifikált klasszicista horizonton, mely a csúf ábrázolását eleve elutasítja: sőt, számos elemét tekintve meglepően hatás- és befogadáselvű esztétikáról van szó.

Szerdahely elfeledett, még a csekély vonatkozó szakirodalomban sem kiemelt *iconismus*-

¹⁵¹ Az *ekphrászisz* szerepéről a német romantika művészetelméletében összefoglalólag I. OROSZ Magdolna, „A nyelv elégtelensége” *Képleírás a német romantikában*, Jelenkor, 47(2004)/7–8, 765–779.

¹⁵² Vö. KUN János Róbert, *Kép és szöveg kapcsolata: irányított értelmezési lehetőségek = Ikonikus fordulat a kultúrában*, szerk. BALÁZS Géza, H. VARGA Gyula, Budapest – Eger, 272–280.

¹⁵³ *Ars poetica generalis*, 66–72.

¹⁵⁴ *Uo.*, 70.

elméletéről a fentiek alapján több állítás is megfogalmazható. Egyfelől igen élénken és gyorsan reagálni látszik a kortárs európai poétikai gyakorlatban felvetett szemantikai problémákra, különösen az *ekphrasisz*-értelmezések és -alkalmazások kérdéseire. Ennek során olyan felvetéseket, szempontokat fogalmaz meg, melyek részben a romantikus szimbólum-értelmezések, részben pedig a posztmodern vizuális kommunikáció, illetve nyelvsemantikai elméletek felől olvasva sem érdektelenek. Teszi mindezt reflektált, mintegy önreprezentáló nyelvi eszközökkel: nem a hagyományos definitív kategóriákkal, hanem az *iconismus* alkalmazásával adva meg annak definícióját. Ez persze újabb, a romantikus iróniaelméletekben kicsúcsosodó problémához is kapcsolható: az irónia fogalma ugyanis csak ironikus önreflektáltsággal ragadható meg, azaz voltaképp megragadhatatlan – hasonló hermeneutikai kör látszik kirajzolódni itt az *iconismus* körül. Másfelől pedig Szerdahely elmélete, úgy tűnik, nem pusztán elzárt, ezotérikus eszmefergettyű – ahogyan Kazinczy vizuális nyelvsemantika sem csupán az östehetség elszigetelt kitérése: a két jelenség összekapcsolása, és további hatástörténeti tanulmányozása a fentiek ismeretében indokoltnak tűnik.

4.2 ...és tovább, a csillagokig

Az ímént felhasznált Szerdahely-Pálczi Horváth-kapcsolat potenciái azonban nem merülnek ki ebben a közvetítői szerepben. Pálczi Horváth Ádám ugyanis nemcsak az epikus költészet paraméterei kapcsán tekinthette mintának Szerdahely életművét, hanem poétikai előképként is, mégpedig egy sajátos műfaj, a csillagászati tanköltemény tekintetében. Ez az útirány két szempontból is érdekes lehet: egyfelől egy azóta elfeledett, a korszak műfaji rendszerében azonban előkelő helyet betöltő műfaj hagyományait körvonalazza, másfelől választ kínál arra a szakirodalmi tézisre-dilemmára, valóban kell-e egyfajta szerzői skizofréniát tétéleznünk Szerdahely elméletirői és költői énje között.

Rátérve előbb a műfaj történeti vonatkozásokra, tudvalévő, hogy Pálczi Horváth Ádám 1788-ban írt, 1791-ben kinyomtatott csillagászati tankölteménye, a *Leg-rövidebb nyári éjtszaka*¹⁵⁵ az irodalomtörténet egén inkább csak pislákol: többnyire az életmű gazdagságának bizonyítékként, illetve a *dulce et utile* arany szabályának tankölteményekben megnyilvánuló egyik példajaként kerül említésre. A tudománytörténet teleszkópjának köszönhetően kissé felragyogott ugyan a történeti horizonton, de mintegy hold-módrá, azaz kölcsönzött fényvel. A kölcsönzött fény részint Hatvani István alakjából, részint pedig Newton sugárzásából származik. Az előbbi Pálczi Horváth kedvelt tanáraként, egyszersmind a tanköltemény ihletőjeként tartja számon a hagyomány.¹⁵⁶ A newtoni sugárzás ezzel szemben nem a keletkezéstörténet, hanem a költemény tartalmi-kontextuális vonatkozásai mentén árad a Pálczi Horváth-versre, mint a newtonianus kozmológia jeles népszerűsítőjére. „Irodalmunkban az első olyan, nagyobb lélegzetű költői alkotás, amelyik határozottan a newtoni kozmológiai szemléletre épül, Pálczi Horváth Ádám tankölteménye... A fiziko—teológiai munkák szerzőihez hasonlóan Horváth Ádám egyik legfőbb gondja továbbra is az, hogy a newtoninánus természeti világgépet összeegyeztesse a Biblia szövegével... Elmagyarázza a napfogyatkozás lényegét, a Föld kicsinségét a világegyetem roppant nagyságához képest; ha szükségesnek véli, lábjegyzetben közvetlenül hivatkozik Newtonra; a hajnal pirkadásáról szólva, röviden összefoglalja a színek newtoni elméletét. Elutasítja az antikvitásból származó naiv elképzeléseket, mint amilyen a Napnak

¹⁵⁵ PÁLCZI HORVÁTH Ádám, *Leg-rövidebb nyári éjtszaka*, Pozsony, Wéber nyomda, 1791.

¹⁵⁶ L. többek között FEHÉR Katalin, *Hatvani István és tanítványai*, Bp., OPKM, 2002; G. Szabó Botond, *Hatvani István európaisága*, Confessio, 1987/1, 35–41.

szekéren való száguldása. A csillagképek elnevezéséhez fűződő mitológiai tudnivalókat viszont részletesen előadja (pl. 30–38), mivel ennek gyakorlati haszna is van, hisz elősegíti a szóban forgó csillagképek felismerését, s így az éjszaka utazók jobb tájékozódását szolgálja. A mű befejezése a fiziko-teológiai munkák hagyományait követi: az utolsó fejezet témája a Teremtő magasztalása, a záró sorok pedig az Isten nagyságát csodáló, s az ég látványában gyönyörködő ember alakját rajzolják meg.¹⁵⁷

Vörös Imre idézett fejtegetése azt is bemutatja Ányos Páltól Verseghy Ferencig, kik szegődtek poétai eszközökkel a newtonianus kozmológia terjesztőiül, megjegyezvén, hogy igen nagy igény volt e csillagászati alapú ismeretterjesztésre, mégpedig praktikus okokból. Fazekas *Csillagórája*¹⁵⁸ is így válik érdekessé: segítségével tiszta éjszakai égboltról megállapítható a pontos idő. Tagadhatatlan, hogy a csillagászat tudománytörténetének elbeszélésben e tanköltemények ebből a szempontból méltóak az említésre – ugyanakkor elgondolkodtató, vajon megírásuk során tényleg csupán az ismeretterjesztési hév munkált a 18. század végi poétákban? Ha igen, miért éppen a csillagászat váltotta ki bennük e *furor poeticus*? És valóban, olyan könnyen memorizálható, praktikus versezetek ezek, melyeket akár egy kalendárium olvasóközönsége is könnyedén magáévá tesz, s kimenvén az éji ég alá, már szavalják s mondják is segítségükkel a helyes időt vagy útirányt? A Bibliával való példálózás pedig csupán egyfajta öncenzúra és némi vallásos túlbuzgalom vegyületeként kerül e csillagászati tárgyú szövegekbe?

Hogy e kérdésekre valamiféle válasz szülessék, érdemes visszatekinteni egy, többek között a Pálóczi Horváth-szöveg pretextusaként is számon tartott kozmológiai-kozmozgóniai elméletre, William Whiston koncepciójára.¹⁵⁹ Az angol szerző két nagyszerű kötetben fejtette ki teóriáját: *Astronomical principles of Religion, Natural and Revealed* (London, 1717), majd átdolgozva a *New Theory of the Earth* (London, 1737) című munkákban. Ezeket részint eredetiben, részint Johann Jacob Scheuchzer több kiadást megért *Jobi Physica Sacra* című művének¹⁶⁰ közvetítésével mind Pálóczi Horváth, mind pedig Szerdahely valószínűleg ismerte. Whiston koncepciójából az újabb angolszász szakirodalom¹⁶¹ nem annyira azt a momentumot vizsgálja, korszerű szemlélet volt-e a newtonianus kozmológiát a bibliai narratívával egyeztetni. A Whiston-koncepciónak felvetődik olyan olvasata, miszerint itt a Francis Bacon 1605-ös *Advancement of Learning* című művében¹⁶² kifejtett tudománymetodológia, illetve az annak nyomán meginduló intézményi átszerveződés, oktatási reform késői folyamányáról van szó. Bacon javaslata a hatékony tudásátadás módozatairól a természettudományokat és a természetfilozófiát állította középpontba, melyek átadása során a már ismert narratívák, így a bibliai kozmogónia narratívája is, mintegy hordozóközegként, médiumként működik. Innen olvasva a Whiston-kötetek célja nem az, hogy Newton elméletét beszuszakolják a bibliai

¹⁵⁷ Az idézet forrása, egyszersmind a magyarországi Newton-recepció feldolgozása: VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. 34–40. *A newtonianus kozmológiai felfogás diadala* című fejezet.

¹⁵⁸ FAZEKAS Mihály, *Csillag óra, melyből a ki a jelesebb álló csillagokat esmeri, az esztendőnek minden tiszta éjjelén és annak minden részeiben, megtudhatja, hány óra és fertály legyen*, Debrecen, 1826.

¹⁵⁹ Whistonról részletesen I. FORCE, James E., *William Whiston: Honest Newtonian*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985. Feltételezett hatásáról Pálóczihoz I. VÖRÖS, i.m.

¹⁶⁰ SCHEUCHZER, Johannes Jacob, *Jobi Physica Sacra, Oder Hiobs Natur-Wissenschaft, verglichen mit der heutigen...*, Zürich, Bodmer, 1721.

¹⁶¹ POPPER, Nicholas, *Abraham, Planter of Mathematics*: *Histories of Mathematics and Astrology in Early Modern Europe*, *Journal of the History of Ideas*, 2006/1, 87–106.

¹⁶² BACON, Francis, *The Two Bookes of Francis Bacon. Of the proficience and aduancement of Learning, divine and humane*, London, Henrie Tomes, 1605.

hermeneutika évezredes keretei közé, hanem hogy Newton elmélete alapján egyetemes kozmológiai elméletet alkossanak meg, melynek elbeszéléséhez, univerzálissá emeléséhez a bibliai narratíva történeti és metaforikus elemeit használják fel. És bár erre az adott kulturális közegben valóban elsősorban a bibliai narratíva és képrendszer a legalkalmasabb, természetesen ugyanilyen mediális szerepet kaphatnak a speciálisan csillagászati vonatkozású ókori kozmogóniák, mitológiai történetek is – jó példa erre Thomas Wright Whistonéval kortárs csillagászati alapú kozmológiája, a *Clavis coelestis*.¹⁶³ Ennek következtében az asztrológia mitikus és tudományos diskurzusa ugyancsak mediális pozícióba kerül, azaz jól használható hordozóközegévé válik kozmogóniai és kozmológiai koncepcióknak. Kitűnő példa erre a Whiston és Wright-ot egyaránt olvasó Immanuel Kant prekritikai munkássága, mely, mintegy megtestesítve a baconi modellt, természettudományos problémák elbeszélésével is kísérletezik: a vulkánok, szelek és földrengések vizsgálata mellett kitüntetett szerepet szánva a csillagászatnak. *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels* című, 1755-ös kötetében¹⁶⁴ e vizsgálódásai alapján alkot meg Kant egy spekulatív kozmológiát, mely négy téma körül épül ki: a Tejútrendszer (és úgy általában a Világegyetem) fejlődése és szerkezete, a Naprendszer kialakulása és struktúrája, egyes naprendszerbeli objektumok vizsgálata, valamint az esetleges Földön kívüli élet lehetősége. Kant anélkül, hogy szaktudományos, módszeres csillagászati vizsgálatokat végzett volna, pusztán a spekulatív rendszeralkotás révén, egy strukturálisan következetes kozmosz-kép csillagászati terminológia által való felrajzolásával a kortársak számára is meglepő következtetésekre jutott. Lényegében elővételezte a Herschel által majd csak évtizedek múlva felfedezett Uranus bolygó meglétét, megalkotta a ma Kant-Laplace-elméletként emlegetett koncepció spekulatív részét, melyet majd Laplace szaktudományos módszerekkel fog igazolni, továbbfejleszteni.¹⁶⁵ A Földön kívüli életre vonatkozó fejtegetései ugyan ma még inkább szó szoros értelmében science fiction-ként tarthatók számon, de a fentiek ismeretében itt sem árt óvatosan fogalmazni...

Csillagászat, mitikus asztrológia, bibliai hermeneutika és a spekulatív kozmogónia diskurzusának eme sajátos egybejárása nem csupán hat a magyarországi csillagászati irodalomra, különösen annak speciális változatára, a tankölteményre, hanem módosul is annak közegében. Jól megragadható ez Szerdahely 1788-ban, azaz a Pálóczi Horváth-szöveg keletkezésének évében megjelent, *Silva Parnassi Pannonii* című latin verseskötete révén.¹⁶⁶ E kötet irodalomtörténeti említései¹⁶⁷ a közelmúltig még a Pálóczi Horváth-versnél is fénytelenebbek: többnyire Szerdahely esztétikaelméletének és poétikai gyakorlatának inkoherens voltát hivatott prezentálni. A felfénylés valószínűleg Szörényi László egyik megjegyzéséig¹⁶⁸ vezethető vissza, miszerint a kötet kiemelkedő produktuma a két hosszabb csillagászati tanköltemény: a *Historia Uraniae Musae* és az *Elegia Epidictica, per quam demonstratur Uraniam Musan esse*

¹⁶³ WRIGHT, Thomas, of Durham, *Clavis Coelestis. Being the explication of a diagram, entituled, a Synopsis of the Universe, or the Visible World epitomized*, London, printed for the Author, 1742.

¹⁶⁴ KANT, Immanuel, *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels, oder Versuch von der Verfassung und dem mechanischen Ursprunge des ganzen Weltgebäudes nach Newtonischen Grundsätzen abgehandelt*, Königsberg und Leipzig, bey Johann Friederich Petersen, 1755

¹⁶⁵ Kant természettudományos hipotéziseiről I. JANIÁK, Andrew, *Kant as Philosopher of Science*, Perspectives on Science, 2004/3, 339–363.

¹⁶⁶ SZERDAHELY György Alajos, *Silva Parnassi Pannonii*, Bécs, Schmidt, 1788.

¹⁶⁷ VERSÉNYI György, *Szerdahely György*, ItK, 1895, 436–440; MARGÓCSY, i. m., 1–33.

¹⁶⁸ SZÖRÉNYI László, *A latin költészet helyzete Magyarországon a XIX. században*, ItK, 1985, 6–7. „A kötet legnagyobb arányú vállalkozása az a mitikus csillagászati tanköltemény, amely a Herschel által nem régen fölfedezett Uranus bolygó mítoszát („historia poetica”) szerkeszti meg.”

primogenitam Urani. 2007-ben Tóth Sándor Attila újra kiadta e két költemény szövegét, részletes bevezető tanulmánnyal.¹⁶⁹ A tanulmány ismerteti a két latin költemény tartalmi és stilisztikai elemeit, ókori latin mintáit,¹⁷⁰ magyar kontextusban Janus Pannonius csillagászati vonatkozású költeményeit mutatván fel előzményként. Összegzésként a szerző megállapítja, hogy a műfaji skálán epyllionként és heurisztikus elégiaként azonosított Szerdahely-versek a korabeli latin verstechnika tipikus példái, terjedelmes lábjegyzeteik pedig azzal magyarázhatóak, hogy e költeményében Szerdahely „a közéletet kívánta tájékoztatni és a kérdésben befolyásolni, ezért funkciója (a poézis ellenében) az antik és reneszánsz hagyományú társas-közéleti szerepnél marad. A versírói helyzet külső dologhoz (eseményhez) kapcsolódik, hol a struktúra és a funkció kap szerepet. Itt találkozik egymással a tudós költő-filológus és a polihisztor, aki a szellem embereként a vers erejével kíván bemutatni.”¹⁷¹ Ez az olvasat – eltekintve a neolatin poétikai vonatkozástól – lényegében megegyezik Pálóczi Horváth csillagászati tankölteményének kanonizált olvasatával. A Szerdahely-versek kapcsán azonban adódik két olyan momentum, amely arra figyelmeztet: a fenti értelmezés nem alternatíva nélkül való. Az egyik momentum az, hogy a fent leírt „alkalmiság”, eseményhez kötöttség, illetve tudománynépszerűsítési célzat problémamentesen alkalmazható a *Historia Uraniae Musae* önálló megjelenési formáira (Hell Miksa bécsi csillagászati ephemeridesében, illetve önálló kisnyomtatványként is napvilágott látott, Hell versével kiegészítve),¹⁷² amelyek explicite utalnak arra, hogy

¹⁶⁹ TÓTH Sándor Attila, *Az ég Múzsája és planétája: Uránia. Szerdahely György csillagászati tankölteményei*, Szeged, Gradus Ad Parnassum, 2007.

¹⁷⁰ A mintaként megjelölt szerzők: Ovidius, Manilius, Vergilius, Apollonius, Aratus.

¹⁷¹ TÓTH, *Az ég Múzsája*, 66–67.

¹⁷² SZERDAHELY György Alajos, *Historia Uraniae Musae, quam inter Deos, Deasque planetarias recens detexit Herschelius, carmine exposita a Georgio Aloysio Szerdahely*, Viennae, Typis Joan. Thom. nob. de Trattner, 1787, hozzákötve: *Aesthetica sive Doctrina Boni Gustus ex Philosophia Pulcri deducta in Scientias et Artes amaeniores Autore Georgio Szerdahely*, IIm Budaë, Typis Regis Universitatis, 1778-hoz. A füzet mellékleteként közölt *Lis astronomorum...* kezdetű költemény szerzője Hell Miksával azonosítható. Hell szerepére nézvést e kiadvány, és az *Ephemerides*beli közlés tekintetében jól jellemzi Kästnerhez írt levele:

„Tekintetes és hírneves Uram! A jelen ephemeridest, melyeket odaadok, könyörgöm, fogadd baráti lélekkel; hozzáadom az 1782-est, amelyekről emlékeztettél valamikor, hogy neked nincs meg. A *Historia Uraniae* példányát igen nyájas üdvözetemmel a nevemben add vissza a tekintetes Liechtenberg úrnak. Hogy mit gondolsz az *Urania* névhez és a jelhez, amit az új bolygónak adtam, igen szeretném tudni; az *Uranophilus* név Hellt rejti, aki 40 éves kora óta az addig a Parnassusz legelrejtettebb barlangjában felakasztott lantját felragadva megénekelte *Urania Múzsá Apoteózisát* [Apotheosim *Uraniae Musae*], akinek korunk költői még a nevét is alig ismerik. A *Historia Uraniae*-ben, amit Szerdahely úrral állítottunk össze, minden gondolat az enyém, és lényegében minden jegyzetet is én írtam hozzá. – Az 1787-es *Ephemerides*be az *Urania* táblázatait kétszeresen szerkesztettem bele, de ezek, ahogy kezdetben lenni szokott [a bolygóhoz tartozó] pályaelemek pontatlansága miatt még nem eléggé egyeznek az éggel [az égen megfigyelt bolygóhelyzetekkel]. A Merkurnak erre az 1788-as évre vonatkozó táblázata, amit az én segítségével Triesnecker úr készített a Mayer-féle pályaelemek alapján, az összes többinél jobban egyeznek az égbolttal. De la Lande úr Merkúr-táblázatai nagyon is eltérnek az égtől. Az 1789-es *Ephemerides*-be, amely még sajtó alatt van, ugyanazon Triesnecker úr igen jó Mars-táblázatai lesznek betéve. Az elmúlt évről. Berlinbe Bernoulli úrnak küldtem néhány példányt a *Historia Uraniae*-ből, és visszaírt, hogy azokat az Akadémia hálás szívvel fogadta. De a hírneves Bode úr mit fog csinálni az ő *Ephemeridáiban* az ő *Uranuszával*? vagy tán elsőszülött leányát atyja fogja megölni? alig hiszem; ugyanis az *Uranus* szó a teutonoknak, akik a szó jelentését nem ismerik, módfelett tetszik és használatban is van: de hát mindegy, milyen néven nevezzük az új bolygót, csak mozgását és többi pályaelemeit ismerjük meg, de ezt már utódainkra kell hagynunk. Gratulálok, hogy ti birtokoljátok a 10 láb hosszú Herschel-féle

a Herschel által frissen felfedezett bolygó elnevezése körüli vita egyik szólamát képviselik. Feltehető azonban a kérdés, hogy az *Elegia Epidictica*¹⁷³ – melynek fő tartalmi tételei szerint Urania múzsa Uranus, azaz az égbolt elsőszülött gyermeke, illetve az első csillagász a bibliai Ádám volt – vajon milyen tudományos eredményt közvetít, illetve milyen tudománytörténeti aktualitáshoz kapcsolható. A másik momentum pedig, hogy az utóbbi költemény nem látott napvilágot önállóan, hanem Szerdahely *Silva*-kötetének részeként jelent meg először, a *Historia Uraniae Musae* újraközölt szövegével egyetemben. Ráadásul e két verszet nem csupán két természetes, magában álló szálfa a Szerdahely-kötet erdejében, hanem egy, a teljes kötet szövegét átszövő asztronómiai metaforahálózat fókuszpontjai is egyben.

Hogyan is fest tehát a Szerdahely-kötet erdeje felett feszülő csillagos égbolt? Az első fénycsóva a kötet ajánlásának, egyszerűen előszavának is tekinthető paratextus¹⁷⁴ irányából érkezik. Eszerint Szerdahely a *Silva*-kötetet az asztronómus Hell Miksának ajánlja. Mielőtt bármiféle exjezsuita összeesküvére gondolna az olvasó (Szerdahely és Hell hajdani rendtársak lévén), érdemes alaposabban beletekinteni az ajánló gesztus indoklásába. A bevezető szöveg a szokványos szerénykedés toposza mentén épül ki, miszerint Hell, azáltal, hogy a *Historia Uraniae Musae* szövegét folyóiratában közölte, felbátorította a szerzőt egyéb, már meglévő és újabb költeményének közzétételére. Majd általánosabb, tézisszerű megállapítások következnek *astronomia* és *poesis*, azaz csillagászat és költészet kapcsolatáról:

„Mert vajon nem az Égben lakozik-e a Poézis is? A költők, akikről Platón és az egész ókor helyesen tanítja, hogy a Bölcsesség teljességének első és egyedüli Atyái és Vezérei, a Költészet Múzsáját az Égbe helyezték, és nővérel, Urániával együtt, akinek ősi nevét a csillagászoknak a legújabb bolygó elnevezése körüli vitájában te képviselted, a csillagok birodalmában helyezték el. Mindig is barátok, hiszen egyszersmind testvérek is Költészet és Csillagászat. E két nővér uralja az Ég mérhetetlen terét; ők kormányozzák ama örök világokat, melyeket Te nemcsak kiemelkedőleg kutatsz, hanem egyszersmind majdan a lakójuk leszel. Ezért nem tévedek, ha azt mondom: az Ég hosszas és lankadatlan tanulmányozása, valamint Költészet és Uránia testvéri barátsága révén lakozik Benned ama Költői Lélek, mely erős testre vall, és a hosszú élet gyarapítója és keze. Fogadd el tőlem, ami a Tiéd! Ebben az Erdőben felleled mindazt, ami Neked a Te egedet eszedbe juttatja.”¹⁷⁵

Az előszó kiépíti egy mitopoetikus világkép alappontjait.¹⁷⁶ Az egyik alappont az emberi világ kozmológiájának kitüntetett helye, az „Ég”, melyben örök világok (*orbis*) lakoznak.

távcsövet, de annak örülnék legjobban, ha valamelyik fiatal göttingeni észlelő megismételné és megerősítené Herschel megfigyeléseit. A török háború kitörése előtt magam is reménykedtem benne, hogy lesz egy ugyanilyen, legalább 7 lábás távcsövem, de ez a remény körülbelül szertefoszlott, különben is 68 éves előrehaladott korom sem ígérné egy ilyen távcső hosszas használatát, még ha Isten kegyelméből jó maradna is a szemem. Ég veled, és szeress tovább is. Neved legnagyobb tisztelője, Hell Miksa. Adtam Bécsben, 1788. jan. 26-án. „Közli Csaba György Gábor, *A csillagász Hell Miksa írásai* (IV.) http://csillagaszattortenet.csillagaszat.hu/magyar_18-19._sz._csillagaszata/a_csillagasz_hell_miksa_irasaibol_iv_.html, a letöltés dátuma: 2011.02.22.

¹⁷³ SZERDAHELY, *Silva*, 201–219.

¹⁷⁴ Uo. I.

¹⁷⁵ Uo. I.

¹⁷⁶ Érdemes megemlíteni, hogy e mitopoetikus világkép sokat köszönhet az asztrológia sokágú hagyományának, mely a 18. század végén, párhuzamosan a vele már a reneszánsz időszakában kapcsolatba hozott fiziognómia újbóli virágzásával, élő és sokrétű kulturális hagyománynak tekinthető. Ezen sokrétűséget, mely kozmosz, földi mikrokozmosz és antropológiai horizont között keres és talál átjárásokat, bár korábbi időszakra vonatkozóan, jól bemutatja Békés Enikő disszertációjának vonatkozó fejezete (BÉKÉS ENIKŐ, *Asztrológiai, orvosi asztrológiai tanok a De doctrina*

Ez az emberfeletti/emberen túli horizont kettős vonatkozásban kap értelmet: a csillagászat (Hell) vonatkozásában a kutatott bolygók, égitestek kozmosza, azaz a fizikai univerzum – a poézis (a szerző) vonatkozásában a fikció által teremtett világok univerzuma, melyek egyébiránt Szerdahely esztétikájában is megjelennek¹⁷⁷ – az ember vonatkozásában pedig a halhatatlanság birodalma. A költői mű tehát nem más, mint maga az Ég: éppúgy olvasható, kutatható – ezért is ismerhet benne a saját, asztrológiai Egére a megszólított csillagász. A másik alappont a kozmosz emberi tere, antropológiai horizontja: nevezetesen az ember kapcsolata az Éggel – akár csillagászati, akár poétikus megtestesülésében –, ami a Költői Lélek (Spiritus Poeticus) jelenléte révén lehetséges. A Szerdahely-esztétika másik kulcsfogalma¹⁷⁸ bukkan fel tehát itt, antropológia és kozmológia kapcsolódási pontján – egyszersmind egyetemessé tágítva, hiszen érdemes felidézni: a *poeticus* melléknév, szigorúan véve a szó görög eredetét, nem csupán 'költői', hanem 'teremtő' jelentésben is fordítható. Mindez már önmagában is új kontextust nyit a két nagy csillagászati költemény számára, ami azonban még érdekesebbé válik, ha az értelmezés során figyelembe vesszük, hogy az itt alakulni látszó mitopoetikus világ a kötet számos más költeményében is megjelenik. Poétikai hordozóközege háromosztatú: antik mitológiai, keresztény vallási és csillagászati szimbolika közvetíti az olvasó felé e világképet. E versekben egyfelől tovább nyílik az Ég kozmológiai jelentéshorizontja: a *Prooemtion Virginis Deiparae ad Coelos abeunt*¹⁷⁹ Mária mennybevitelének történetén, illetve a Jelenések könyvének szimbolikáján keresztül a vallás perspektívája, a *Nova Stella primum in Coelo Austriaco visa anno MDCCLXXIII*¹⁸⁰ Mária Terézia antik mintákra hajazó csillaggá válásán keresztül a történelem perspektívája is az Ég jelentéskörébe kerül. Úgy, hogy közben mindkettő megerősít egy, már említett értelmezési lehetőségét, miszerint az Ég a halhatatlanság birodalma. Ennél is érdekesebb az antropológiai horizont, azaz az Ég emberi perspektívája. A fenti két vers jelzi, hogy az Ég emberfeletti horizontjára az ember csak kivételes esetekben emelkedhet fel, mely felemelkedés egyszersmind a halhatatlanná válás folyamatoként is megragadható (szinkronban azzal, ahogy az égi felemelkedés leírása által születő költeményben, azaz a költemény egészében válik halhatatlanná az illető). Az Ég örökkévaló kozmogóniai horizontját két erő uralja: a Nap (Sol, Phoebus) és az Éj (Nox). Asszociációs körök, nem meglepően, élet és halál közegében mozog, sajátos módon azonban nem éles váltásokban (pl. éjt elűző nap) tűnnek elő a versek szövegén át, hanem szimultán vannak jelen. Az *Ad Solem*¹⁸¹ fohászkozója a szeméire boroló éj mögött vágyik meglátni a felkelő napot, a *De Nocte*¹⁸² fohászkozója pedig az Éj – *Csongor és Tünde* közegébe is beillő – kozmikus istennőjét ábrázolja úgy, mint aki a nap fényét köpenyével eltakarja. A *Visio Nocturna*¹⁸³ az éjben fénylő szekerén száguldó Pallas képével indít, a látomás elbeszélője arra kéri Phoebust és az antikvitas Egének isteneit, hogy Pallas válhasson csillaggá, tőle származna a génusz és a szellem. A felfénylő csillag azonban újra az éj homályába vész: „somnus erat” – álom volt csupán. Szintén mitopoetikus asztroló-

promiscua-ban = Uő, Galeotto Marzio *De doctrina promiscua* című művének eszmetörténeti és filológiai elemzése, kézirat, PhD disszertáció, 2011).

¹⁷⁷ *A veritas aethetica imaginaria* címszó alatt, l. *Aesthetica*, 270–287.

¹⁷⁸ Legrészletesebb kifejtését l. *Ars poetica generalis* 3. könyve: *Liber tertius de dotibus, et characteribus poetae*.

¹⁷⁹ Uő, *Silva*, 3–6.

¹⁸⁰ *Uo.*, 10.

¹⁸¹ *Uo.*, 38–39.

¹⁸² *Uo.*, 40.

¹⁸³ *Uo.*, 20–21.

giai vonatkozásra, az egymás váltó csillagok képére épít a *De Castore et Polluce*¹⁸⁴ epigramma, mely egyszersmind cáfolata a szakirodalmi toposznak, miszerint Szerdahely poétikai gyakorlatától idegen lenne a csillagászati epigramma, célja csupán az ismeretterjesztés. Az epigramma Lactantiusra utaló jegyzettel ellátott csattanója szerint nincs szerencsétlenebb sem az istenek, sem az emberek között, azaz sem az örökkévaló, sem az emberi horizonton annál, aki nem egyszer, hanem újra s újra hal, újra s újra él. Látnivaló: az antropológia horizontján a múlandóság – az Ég, a kozmogónia horizontján az örökkévalóság uralja az időt (Castor és Pollux szerencsétlensége, hogy egyikhez sem tartoznak). A kettő között átlátást, és kivételes esetben átjárást a poézis és a csillagászat teremt. Nem véletlen, hogy a Sajnovichhoz mint „híres csillagászhoz” címzett két költemény közül az elsőben – újfent epigramma! – a költő kérdése az asztronómushoz, hogy a poézis által megalkotott, fikcionált „égnék hosszú palotái” vajon valóban hosszúak-e? Azaz: a poézis fiktív világa valóban konvertálható-e a csillagászat fizikai távlataivá?

Ebben a kontextusban a *Historia Uraniae Musae*¹⁸⁵ aktuáltudományi intenciója (azaz hogy a Herschel által felfedezett új bolygó neve Urania legyen, ne Uranus) háttérbe szorul.¹⁸⁶ A mitopoetikus elbeszélés szerint Phoebus kérésére Uranus beleegyezik, hogy lánya, Urania, a csillagászat műsája az égboltra kerüljön. Saturnus azonban fellázad a női uralom ellen, így Uraniának menekülni és rejtőznie kell – most jött el az alkalom, hogy Herschel felfedezése révén visszanyerje az őt megillető helyet. A kötet kulcsszavainak horizontján ez az elbeszélés két szempontból is gyújtópontnak tekinthető. Egyfelől a mennybevitel leírásának kettősségéhez hasonlóan egyszerre jön létre poézis (és mítosz) fikciós univerzumában az Uránia műzsa történetét felépítő, ezáltal a mitológiai alakot újrakonstruáló történet, illetve a történet megírásával, mint beszédaktussal a tényleges fizikai univerzumban is megkonstruálódik egy új bolygó „egyénisége”, neve. Másfelől nemcsak a történet tere egyesíti a csillagászati és poétikai diskurzust, hanem a létrehozott mitológiai/asztronómiai szimbólum is: „*Musa colat Terras, Sidera Diva regat*” – Múzsaként az Földet teszi műveltté, Istennőként pedig uralkodik a Csillagokon¹⁸⁷ – Urania a poézis kozmoszában helyet biztosít a csillagászat szimbolikájának, éppígy a csillagászok univerzumában Múzsaként helyet biztosít a Poézisnek. Figyelemreméltó az is, hogy Urania Égbe emelése csak azáltal válik lehetségessé, hogy a legfőbb hatalmat Phoebus ragadja magához Jupitertől. Attól a Jupitertől, akinek hatalmát az univerzumot megrengető villám képével jelöli a szöveg, ám ezen alapvetően fizikai jegyekkel leírható hatalom már egy korábbi epigrammában megkérdőjeleztetett: a *Satyra in Iovem dum Coelum tonuit iacta*¹⁸⁸ szerint hiába rázza meg a mindenséget Iuppiter mennyköve, ha őt a gyermek Amor tartja gyepőlön. Hosszú sorok ecsetelik eme mitikus puccsot, mely egyszersmind olyan kozmológiai rend víziója, ahol a legfőbb hatalmat a fénymetaforákkal jelölt, Phoebusszal és a Nappal azonosított („Unde Iovi Fulgor, nisi Phoebus Lumina spargat?” – ’Honnan veszi

¹⁸⁴ *Uo.*, 81.

¹⁸⁵ SZERDAHELY, *Silva*, 147–174.

¹⁸⁶ Érdemes azzal is számolni, hogy a csillagászati metaforikával játszó kozmológikus neolatin költészetnek van egy olyan katolikus vonulata, mely nemcsak hogy akár Pascalig visszavezethető, de Szerdahely koránál jóval tovább él, még a 19. század második felében is vannak követői, például a viktoriánus Patmore. Részletesen I. FONTANA, Ernest, *Patmore, Pascal and Astronomy*, Victorian Poetry, 2003/2, 277–286. Az asztrális metaforika tágabb kontextusáról jó összefoglalást ad tágabb kontextusban az alábbi kötet utószóként közölt, terjedelmes német nyelvű rezüméje: HERMANN, Marek, *Metaforyka astralna w poezii rzymjskiej*, Kraków, Polska Akademia, 2007.

¹⁸⁷ SZERDAHELY, *Silva*, 168.

¹⁸⁸ *Uo.*, 15–16.

Iuppiter villámja fényét, ha nem a Phoebus által sugárzott ragyogásból?)¹⁸⁹ Spiritus Poeticus (Teremtő/Költői Erő) jelenti:

„Ille Anima est Mundi: *Archaeum* mihi dicere Fas est,
Vivere qui Terrae, Sideribusque dedit.

Ille potest mortale genus super Astra locare:
Ille Hominum vitam perpetuare potest.”

’Ő a Világmindenség Lelke: ha szabad megneveznem, a legrégebbi Létező,
Aki a Földnek és a Csillagoknak életet adott.

Képes arra, hogy a a halandó emberi fajt a Csillagok fölé emelje:
Az embereket örökéletűvé teheti.”¹⁹⁰

Míg tehát a *Historia Uraniae Musae* egy sajátos kozmológiát vázol fel mitopoetikus elbeszélés keretében, mely kozmológia középpontjában a Phoebus/Sol által megszemélyesített Spiritus Poeticus áll, az *Elegia Epidictica*¹⁹¹ azt mutatja be, hogy e kozmológia antropológiai alapozottságú, azaz az emberbe kódolt világrend. Olvasatomban tehát ez költemény nem annak görcsös erőltetése, hogy a Biblia tekintélye egyszerismind az asztronómia irányába is meg erősíthető legyen. Inkább egy, Whiston kapcsán már említett eljárás sejtethető a háttérben: a bibliai alaptörténet mint hordozóközeg működik a közvetíteni kívánt kozmológia érdekében. A bibliai Ádám, Northrop Frye-jal szólván,¹⁹² kulturális archetípusként kap szerepet a költeményben. Azaz annak kifejtése, hogy Ádám, az első és prototipikus ember egyszerismind az első csillagász is, nem más, mint ama egyszerű kijelentés poetizálása, miszerint az emberben antropológiailag kódolt törekvés az őt körülvevő kozmosz megfigyelése, az azon való felül- és túlemelkedés, vagyis a halhatatlanság utáni vágy. Ez különösen annak fényében érdekes, hogy a Mária mennybemenetele köré szőtt költemény egyik jegyzete szerint: „Mihi enim venit in mentem iterum cogitare de concordia Poeseos et Astronomiae; quae certa tanta est, ut Lectorem illum intelligere non posse credam Poetas veteres, qui Poeseos, et Astronomiae Cognitionem non magnam habet. *Primi* Astronomi videntur mihi fuisse *primi* Poetae; primi illi pervenerunt ad coelos, fecerunt Constellationes, observarunt Sidera, et imposuerunt nomina, quibus dein Poetae ceteri, Astronomiae gnari usi sunt.” – ’Nekem ugyanis elmémbe tolt, hogy újra a Költészet és a Csillagászat egységéről töprengjek; mely egység bizonyosan oly nagy, hogy azt hiszem, nem is értheti az antik Költőket az olyan Olvasó, aki nem rendelkezik mind a Költészet, mind a Csillagászat beható ismeretével.¹⁹³ Úgy tűnik nekem, az első Csillagászok voltak egyszerismind az első Költők; elsőként ők jutottak el az Égig, teremtették meg a konstellációkat, figyelték meg a csillagokat, és nevezték el őket, mely elnevezéseket aztán a többi Költő és tudós Csillagász is használ.¹⁹⁴ A költészet és a csillagászat tehát egy kétoldalú kódrendszer, mégpedig a kozmosz megismerésének és eme ismeret közvetítésének kizárólagos kódrendszere. Ennek leképezése lehet a költemény szövegének duplicitása is: a

¹⁸⁹ *Uo.*, 157.

¹⁹⁰ *Uo.*, 156.

¹⁹¹ *Uo.*, 201–218.

¹⁹² Az archetípus itt használt fogalmához l. FRYE, Northrop, *The Great Code: the Bible and Literature*, London, Routledge–Paul, 1982; Uő, *The Archetypes of Literature = Myth and Literature. Contemporary Theory and Practice*, ed. by VICKERY, John B., Nebraska, University of Nebraska Press, 1966 87–98.

¹⁹³ Szerdahely eme sejtését az újabb klasszikafileológiai szakirodalom is alátámasztani látszik, vö. Fox, Matthew, *Stars in the Fasti: Ideler (1825) and Ovid’s Astronomy Revisited*, *American Journal of Philology*, 2004/1, 91–133.

¹⁹⁴ SZERDAHELY, *Silva*, 3.

verses elbeszéléshez körülbelül egyenlő terjedelemben kapcsolódnak a lábjegyzetek prózai értekezései, tudományos, csillagászati témájú hivatkozásokkal. Két lajtorja vezet fel csupán a csillagokig, ahol költőien lakozik az Isten, pontosabban a Teremtő Lélek: a poézis és az asztronómia. A lajtorják megmászására való törekvés az emberbe eredendően kódoltatott – erre hajtja ugyanis a veleszületett Spiritus Poeticus, az emberben lakozó Költői/Teremtő Lélek. Értelmezhető ez úgy is, mint a keresztény, teológiai istenkép megújítása – de úgy is, mint a Poézis, azaz költészet és kreativitás istenné emelése.¹⁹⁵

Úgy vélem, mindezek fényében egyrészt Pálóczi Horváth Ádám csillagászati tankölte-ménye sem csupán a newtonianus tudományos rendszer diadalútjának egyik állomásaként értelmezhető. Hogy Szerdahely asztronómiai vonatkozású kötetkompozíciója hathatott rá, csupán feltételezhető. Akár van azonban filológiailag megragadható kapcsolat, akár nincs, a *Silva* büvkörében olvasva a *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* szövege átértelmeződik. E kontextusban nézve olyan szerepversről van szó, ahol a poéta a „tsillagvizsgáló” szerepét applikálja magára, s miközben – szintén a Biblia médiumán keresztül – felvázoltatnak a kozmosz különféle szegletei s elemei, mintegy az azokat bemutató „tsillagvizsgáló” is mind följebb, följebb emeltetik, eljutván a kozmikus rendet, egyszersmind a saját költői elbeszélését irányító Teremtő Erő képéig, melynek laudációjával zárul a költemény. Talán nem véletlen, hogy egy kortárs interpretáció, Csokonai *Horváth Ádámból* című költeményének¹⁹⁶ vonatkozó olvasata is ezirányba mutat, kiemelve a felemeltetés toposzát, illetve Isten Teremtőként, Kreatorként való ábrázolását. Másrészt Szerdahely vonatkozásában feloldódni látszik a zseniális elméletíró – maradi fűzfapoéta antagonizmusa, hiszen a fentiek azt mutatják, verseskötete jól olvasható és interpretálható az általa bevezetett esztétikai terminusok és tételek mentén. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy Szerdahely szerepét költőként is rehabilitálni kellene, illetve hogy el kellene fogadnunk azt a korszakban meglévő előfeltevést, miszerint az a jó esztéta, aki egyszersmind gyakorló művész is.¹⁹⁷ A fenti vizsgálódás csupán megpróbálja helyreállítani az átjárást az életmű belső közegében, felmutatva annak távlatait és hatásának erejét.

Úgy vélem, ha létezhet *in medias res* kezdés, nem vitatható el a jogalap egy *ex mediis rebus* befejezéstől sem. Azt remélem, a fenti fejezetek közelítési kísérletei Szerdahely életművéhez, különösen pedig az *Aesthetica* köré épülő szövegdimenziókhöz voltak annyira meggyőzőek és lendületesek, hogy folytatásra leljenek. Azt is remélem, hogy a magyar kritikátörténet – és, talán az is látnivaló már, hogy nemcsak a kritikátörténet – Szerdahely írásainak irányába való, már emlegetett adósságtörlesztéséhez jelen kötet valóban megadja az indító impulzust; és a szöveg teljes magyar fordításának megjelenése révén feloldódik a Szerdahely-értelmezések zárványszerűsége, megkezdődik azok beillesztése e korszak művészetelméleti és művészi diskurzusainak hagyományába.

¹⁹⁵ Kozmológia és poézis egymásba játszásának komoly hagyományai voltak már ekkor is. Egyes neoplatonista elképzelések ugyancsak a Teremtés, teremtő erő mentén találták meg az ilyesfajta rendszerek fókuszpontját – vö. POWRIE, Sarah, *Transposing World Harmony: Donne's Creation Poetics in the Context of Medieval Tradition*, Studies in Philology, 2010/2, 212–235

¹⁹⁶ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Horváth Ádámból* = *Uő, Költemények, 1791–1793*, s.a.r. SZILÁGYI Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1988 27–30. Csokonai és Pálóczi Horváth Ádám kapcsolatáról részletesen l. DEBRECZENI Attila, *Horváth Ádám kiadatlan verstani tárgyú levele*, ItK, 1997/1–2, 166–176.

¹⁹⁷ Jól tükröződik ez a felfogás a pesti egyetem esztétika professzori státuszának elnyerésére 1791-ben benyújtott pályázatokon, l. SAUDER József, *Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikai irányzataink 1791-ben*, ItK, 1971, 78–106.

A FORDÍTÁS ÉS KIADÁS ELVEIRŐL ÉS KÉRDÉSEIRŐL*

A kötetben közölt fordítás alapja: *Aesthetica sive Doctrina Boni Gustus ex Philosophia Pulcri deducta in Scientias, et Artes Amaeniores autore Georgio Szerdahely Archi-Dioecesis Strigoniensis Sacerdote, Philosophiae Doctore, in Regia Uniuersitate Budensi Aesthetices Professore Publico, et Ordinario, AA. LL. et Humaniorum Pro Directore, I–II, Budae, Typis Regiae Universitatis Anno A. M. DCC. LXXVIII.* A latin szöveg újbóli kiadása nem látszott szükségesnek, nemcsak terjedelmi okokból, és mert fenti kiadása nyomtatott formában hozzáférhető, hanem mert hamarosan hálózati kiadás formájában is publikussá lesz.

A teljes magyar szöveg Balogh Piroska fordítása. A kötetnek van egy közel kortárs fordítása is: SZÉP János, *Aesthetika avagy a' jó ízlésnek a' szépség filozofiájából fejtegetett tudománya...*, 1–2, Buda, Landerer Katalin, 1794. A fordítástechnikai szempontból inkább erőteljes átdolgozásnak nevezhető, tovább nem a teljes Szerdahely-kötet szövegét alapul vevő mű terminológiai problémái, archaizmusa (ezekről l. BARABÁS Balázs, *Szép János és a magyar esztétikai nyelv kezdetei*, A Dunánál, 2002/5, 63–66.), és erőteljes átíró-átalakító gesztusai miatt közvetlen segítségként nem volt használható, de fenntartásokkal kezelve számos alkalommal útmutatóul szolgált jelen fordítás létrejöttében. Jelen fordítás koncepcióját, fogalmi háttérét a csatolt latin-magyar szójegyzék segíti átláthatóbbá tenni.

A kiadás nem követi az eredeti latin szöveg azon ortográfiai sajátosságát, hogy számos köznév, melléknév, akár ige is mondatközi helyzetben nagy kezdőbetűt kap. Ebben ugyanis sem következetesség, sem rendszerszerűség (pl. germanizmus) nem volt felismerhető, egyfajta kiemelő (kurzíváláshoz hasonlító) funkciója lehetett, ámde a magyar fordításban rendkívül zavaróan hatott. A másik radikálisabb változtatás a tulajdonneveket érintette, melyek az eredeti latin szövegben kivétel nélkül latinositott változatban szerepeltek. A nem latin tulajdonnevek kapcsán is érvényesült a fordítás, azaz a főszöveg az adott tulajdonnév eredeti (angol, francia stb.) változatát tartalmazza, kivéve természetesen a latin neveket, illetve az ókori istenek latin neveit (ugyanis a görög istennevek egyáltalán nem tűnnek fel az *Aestheticában*, még akkor sem, amikor nyilvánvalóan görög kontextusban szerepelnek). Nem történt azonban változtatás a címrendben: bár a jelen kiadásban a 3. szinten lévő alcímek között látnivalóan és logikusan vannak további strukturális eltérések, mivel ezt az eredeti kötet tipográfiája nem jelezte, hanem szerkezet megállapítását az olvasóra bízta, ezt a sajátosságot a magyar fordítás is megőrzi.

Ettől valamelyest eltérő módszerrel készült a Szerdahely-szöveg lábjegyzeteinek fordítása. Ehhez azonban fontos kitérni az *Aesthetica* hivatkozási módszerére, és az ebből adódó nehéz-

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

ségekre. Egyrészt az *Aesthetica* szövegében nagyszámú és jelentős terjedelmű idézet szerepel, nagyobbrészt antik szerzők műveiből. Ezen idézetek kivétel nélkül jelöletlenek abban az értelemben, hogy a főszövegen belül sem idézőjel, sem más jelölés nem különíti el határaikat. Bizonyos hányaduk abban az értelemben is jelöletlen, hogy sem utalás, sem jegyzetbeli hivatkozás nem adja meg forrásukat – ezeknek nyilván csupán egy része került napvilágra a kiadás során, és minden kiadói igyekezet ellenére lesznek majd utólag, e kötet forgatói által felismerendő idézett szöveghelyek. Más részüknél többnyire az idézett szövegrész végén áll a hivatkozás, lábjegyzetben. Ezek a hivatkozások is problematikusak: döntő többsége rövidítés, esetleg csak szerző vagy csak cím szerepel, s még ha történetesen mindkettő megjelenik, a hivatkozás hatóköre akkor is mindig jelentősen tágabb az idézett szöveg határainál (azaz a hivatkozás megad egy könyvet vagy fejezetet, ám az ókori szerzők esetében megszokott sor/mondatszám, újkori szerzők esetében pedig oldalszám szerinti, pontos megjelölés elmarad). Ez a szokatlan hivatkozástechnika a kiadótól is szokatlan kommentálási technikát követelt meg. Egyrészt nem lett volna szerencsés megbontani a szövegkohéziót idézőjelek beiktatásával, mert ezzel egy lényeges értelmezési lehetőség számolódott volna fel a szövegben. Azaz: a magyar fordítás sem jelöli ki az idézetek határait tipográfiai eszközökkel. Ebből a sajátságból, nevezetesen hogy a főszöveg mintegy koherensen magába szívja a belégyúrt idézeteket, egy másik következmény is adódott: amennyiben egy megidézett klasszikus szöveg esetében rendelkezésre állt korszerű műfordítás, azt jelen fordítás igyekezett ugyan beépíteni, ám ez nem volt mindig lehetséges, mivel a Szerdahely-szöveg kontextusa sok esetben jelentősen átértelmezi az idézett, kiragadott részletet, ezért számos esetben újra kellett fordítani e klasszikus szövegfragmentumokat. Amennyiben tehát a kommentáló jegyzet nem adja meg külön egy-egy idézet kapcsán a fordító nevét, ott a fordító magától értetődően a jelen kötet fordítója. Másrészt egyértelműen szükségesnek látszott a Szerdahely-szöveg lábjegyzeteinek további kommentálása. Ennek formai szempontból szebb módzata lett volna, ha az eredeti lábjegyzetek végjegyzetként jelentek volna meg a fordításban, és a lábjegyzet formátuma kizárólag a kiadói kommentár számára őrződött volna meg. Ugyanakkor ez a változtatás túlságosan átalakította volna az olvasó lehetőségeit: a Szerdahely-jegyzetek ugyanis szinte kizárólag forrásmegjelölő hivatkozások, azaz éppen azért kerültek lábjegyzetbe, hogy az adott szöveghely kapcsán jelezzék, ám pontosan mégse körvonalazzák (már-már dekonstrukciós módszerrel) az intertextuális háttérrel. Érvényes ez egyébként a kiadói kommentárookra is: nagyobb részben ezek is név- vagy szövegazonosító, és nem magyarázó funkciót töltenek be. A végjegyzet alkalmazása ezt a hatásmechanizmust (a jelzésszerű, elbizonytalanított intertextuális horizontok játékát) ha nem is felszámolná, de nagyrészt hatástalanítaná. E probléma feloldására jött létre a kötetben alkalmazott szokatlan, hibrid kommentárrendszer. A szerzői lábjegyzetek megmaradtak lábjegyzetnek, a főszöveggel megegyező betűnagysággal szedve, és pontosan megőrizve az eredeti rövidítéseket, név- vagy címalakokat. A kiadói kommentárok részint beékelődnek a pontosítandó szerzői lábjegyzetekbe, szögletes zárójellel és félkövér betűtípussal elkülönülve, részint pedig a főszöveghez kapcsolódnak (többnyire hivatkozás nélküli idézetek, vagy a szövegben említett személynevek egyértelmű azonosítása céljából), itt is megőrizve a zárójel és az eltérő betűtípus ismertetőjeleit. Az idézőjelek hiányát pedig azzal ellensúlyozzák a kiadói kommentárok, hogy mondatszámra, sorszámra, de legalábbis oldalszámra pontosan megadják a hivatkozott szövegrészlet helyét, amely ezáltal, ha nem is első látásra, de be- és elhatárolhatóvá válik. E szöveghelyek azonosításában, valamint számos teljes mértékben jelöletlen, azaz hivatkozás nélküli idézet felismerésében hathatós segítséget nyújtott a kötet igen alapos, egyszersmind gyors lektora, Fórizs Gergely.

SZERDAHELY GYÖRGY ALAJOS ÉLETPÁLYÁJÁNAK FONTOSABB KRONOLÓGIAI ÉS BIBLIOGRÁFIAI VONATKOZÁSAI

I. Életrajzi kronológia 1740–1808

- 1740 Szeptember 27-én született a Vas megyei Váton.
1756 Belép a jezsuita rendbe.
1760 Bécsben filozófiát tanul.
1762 Pozsonyi, majd budai gimnáziumi tanár.
1766–70 Teológiát tanul a nagyszombati egyetemen.
1771–74 Pozsonyban gimnáziumi tanár.
1773 A jezsuita rend megszűnésével világi pap lett.
1774–1784 A nagyszombati, majd budai egyetem első esztétika professzora.
1778 Megjelenik esztétikája (*Aesthetica*), mely az első magyarországi rendszeres esztétikai összefoglalás.
1779 Egy évre az egyetem bölcsészkarjának dékánja.
1783 *Ars poetica generalis* címmel általános költészettant jelentet meg.
1784 Megjelenik elbeszélő (*Poesis narrativa*) és drámai (*Poesis dramatica*) műfajelmélete. A magyar királyi egyetem budai főgimnáziumának igazgatója lesz, és a Helytartótanács tanulmányi bizottságának tagja. Váci kanonoki címet kap, és a Szent István rend kis keresztjét.
1788 Kiadja latin nyelvű verseit tartalmazó kötetét (*Silva Parnassii Pannonii*)
1803 Megjelenik verseskötetének 2. kiadása.
1806 Részt vesz a *II. Ratio educationis publicae* kidolgozásában.
1808 November 9-én, Pesten halt meg.

II. Publikált kötetei:

1. *Tentamen publicum ex aesthetica sive theoria et bono gustu scientiarum, et artium pulcherrimarum quod ex praelectionibus Clarissimi D. Georgii Szerdahelyi AA.AA. & Philosophiae Doct. Aestheticus, & Eloquentiae Profanae Profess. Publ. Ordin. Reg. subibit nobilis, ac perdoctus Dominus Emericus Fekete amaenioris litteraturae repetens In annum alterum Mense Augusto 15. Anni MDCCLXXVI. Typis Tirnaviensibus anno ut supra.* (Nyilvános vizsga tézisei az esztétika, azaz a tudományokra és a szépművészetekre vonatkozó jóízlés tudományából, melyet a kiváló Szerdahely György, a szabad művészetek és a filozófia doktora, esztéta, a gyakorlati retorika rendes királyi professzora előadásai alapján nemes és tudós Fekete Imre, a szépirodalom másodéves hallgatója 1776 augusztus 15-én kísérel meg), Nagyszombat, 1776.

2. *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores...* (Esz­tétika, avagy a jóízlés tudománya a tudományok és a szépművészetek rendszeréhez igazítva), I–II, Buda, 1778.
Részleges magyar átdolgozása:
Szép János: *Aesthetika avagy a jó ízlésnek a szépség filozófiájából fejtegetett tudománya. Fő-tiszt. Szerdahelyi György úrnak nyomdoki után írta*, Buda és Pest, 1794.
3. *Imago aesthetices seu doctrina boni gustus breviter delineata et considerationi exposita* (Az esztétika fogalma, azaz a jóízlés tana röviden kifejtve és kritika elé terjesztve), Buda, 1780.
4. *Ars poetica generalis ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata...* (Általános költészetelmélet, az esztétikához, azaz a jóízlés tanához alkalmazva...), Buda, 1783.
5. *Poesis Dramatica ad Aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata...* (A drámai költészet elmélete az esztétikához, azaz a jóízlés tanához alkalmazva...), Buda, 1784.
6. *Poesis narrativa ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata...* (Az elbeszélő költészet elmélete az esztétikához, azaz a jóízlés tanához alkalmazva,) Buda, 1784.
7. *Silva Parnassii Pannonii* (A pannóniai Parnasszus erdeje), Bécs, 1788. – Második, bővített kiadása: Buda, 1803.
8. *Diploma graecum Sancti Stephani Regis monialibus coenobii Vesprimiensis*, Buda, 1804.

III. Válogatott szakirodalom:

1. RADNAI Rezső, *Aesthetikai törekvések Magyarországon 1772–1817*, Budapest, 1889.
2. VERSÉNYI György, Szerdahely György, ItK, 1895, 436–440.
2. JÁNOSI Béla, Szerdahely György *aesthetikája*, Budapest, 1914.
3. WALDAPFEL József, *Croce Szerdahelyről*, Esztétikai Szemle, 1936, 98–101.
4. SZÖRÉNYI László, *A latin költészet helyzete Magyarországon a XIX. században*, ItK, 1985, 1–17.
5. DÁVIDHÁZI Péter, *Egy irodalmi kultusz meghonosítása: Beavatás a Shakespeare-kultuszba a XVIII. század végén*, ItK, 1987–1988/1–2, 46–73.
6. MARGÓCSY István, Szerdahely György *Alajos művészetelmélete*, ItK, 1989/1–2, 1–33.
7. TÓTH Sándor Attila, *Az ég Műzsája és planétája: Uránia. Szerdahely György csillagászati tanköltevényei*, Szeged, Gradus Ad Parnassum, 2007
8. TÓTH Sándor Attila, *A szép-jó hatalma és a jezsuita szellem. Szerdahely György költészetelmélete és poézise*, Budapest, METEM, 2009.
9. DEBRECZENI Attila, *Az 'aesthetica' fogalma és a Magyar Museum programja = Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, SZILÁGYI Márton, Budapest, Ráció, 2011, 193–211.

Továbbá Balogh Piroska jelen kötet kísérőtanulmányát megalapozó publikációi:

1. *Egy lábjegyzet tanulságai. Burke esztétika- és társadalomelméletének hatása Szerdahely György Alajos aesthetica- és Schedius Lajos philokália-konceptiójára*,
– Laokoón Művészettfilozófiai Folyóirat, 2009 (6) Magyar esztétika tematikus szám,
<http://laokoon.c3.hu/szamok/6.html>
– *Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás*, szerk. HORKAI HÖRCHER Ferenc, SZILÁGYI Márton, Ráció Kiadó, 2011 11–24.

2. *Die Lehren einer Fussnote. Die Wirkung der Ästhetik- und Gesellschaftstheorie von Edmund Burke auf die Ästhetikkonzeption von Alajos György Szerdahely und auf die Philokalia-Konzeption von Johann Ludwig Schiedius, Estetika. The Central European Journal of Aesthetics, 2010/2. 193–214.*
3. „...semmből világokat...?” Szerdahely György Alajos esztétikai írásainak recepciója: zárványok és kitörési pontok = *Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. Csörsz RUMEN István, HEGEDÜS BÉLA, VADERNA GÁBOR, Rec.iti, Budapest, 2009, 28–40. <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/margonautak-1>
4. *Szöveg és kép interakciója: Kazinczy poétikai gyakorlata Szerdahely György Alajos poétikaelmélete tükrében*
 - E-nyelv Magazin, 2009/2, Kazinczy Ferenc és kora tematikus szám, <http://e-nyelv-magazin.hu/2009/12/08/szoveg-es-kep-interakcioja-kazinczy-poetikai-gyakorlata-szerdahely-gyorgy-alajos-poetikaelmelte-tukreben/>
 - A nyelvújítás jelvilága. Tanulmányok Kazinczy és a nyelvújítás máig tartó hatásairól, szerk. Balázs Géza, Magyar Szemiotikai Tanulmányok 21., Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 2009 15–21.
5. *Sic itur ad astra. Változatok a csillagászati tanköltemény műfajára Szerdahely György Alajos és Pálóczi Horváth Ádám műveiből = Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. Csörsz RUMEN István, HEGEDÜS BÉLA, Budapest, rec.iti, 2011, 101–112.
6. *A barokk jezsuita műveltségtől a preromantikus esztétika polifóniájáig. Szerdahely György Alajos, az első magyar esztétikaprofesszor tudományszemléletének sajátosságai, közlésre elfogadva a Tudósok a megismerés színterein. A romantikus tudományok és a 18–19. századi tudós-sztereotípiák című konferenciakötet szerkesztőjétől (GURKA Dezső), várható megjelenés: Budapest, Gondolat Kiadó, 2012*

SZÓSZEDET SZERDAHELY GYÖRGY ALAJOS
AESTHETICA CÍMŰ MŰVÉNEK
TERMINOLÓGIÁJÁHOZ

- Abundantia – túlcsoordulás, bőség
Abusus – visszaélés, nem rendeltetésszerű használat
Adcommo- valamihez alkalmaz, igazít
Adfectio – szenvedély
Adfectus – hatás, érintettség, érzelem, szenvedély
Adiuncta – körülmények
Admiratio – csodálkozás
Aemulatio – vetélkedés
Aestheticus – esztéta, művészetkritikus / érzékletes, érzéki
Aetas – életkor, korszak
Afficio – (rá)hatás
Amabilis – vonzó
Amaenitas – gyönyörűség
Amaenus – elbájoló, szép
Amor – szerelem
Antiquarius – régész
Apologus – elbeszélés
Artes Liberales / Amaeniores / Venustae / Humanitatis – széptudományok és szépművészetek
Artificiosus – mesterséges, művészi
Artificium – mű, mesterségbeli/művészi fogás, művészi kidolgozás
Asperitas – durvaság, kidolgozatlanság, keménység
Blanditia – hízelgés
Blandus – bájos, csalogató
Bonum – jó, javak
Bonus Gustus – jóízlés
Brevitas – tömörség
Candor – felfénylő nyíltság
Claritas – világosság
Cognitio – ismeret, gondolkodás, megismerés
Coloratus – színes
Colores – színek, árnyalatok
Complacentia – tetszés
Compositio – arányos összetétel, kompozíció
Concinnitas – egybehangzás
Concordia – összhang
Congruentia – összefüggés

Constitutio – szerkezet, összeállítás
Convenientia – egygyéválás, egybevágás
Copia – bőség
Corporeus – testi
Corruptus – megromlott, fonák
Cruditas – nyersesség
Cultus – valamely dolog művelése, gyakorlása, illetve tisztelete
Cupiditas – vágy(akozás) valami iránt
Decorum – méltóság
Decorus – ékes, nemes
Deformitas – idomtalanság
Delectatio – gyönyörköd(tet)és
Delicatus – választékos, kifinomult
Demiratio – csodálat
Deridiculum – gúny
Derisus – kinevetés, gúnyolás
Desiderium – vágyakozás
Desperatio – kétségbeesés
Despicientia – megvetés, lenézés
Dignitas – tekintély
Disciplina – tan, tudományág, disziplina
Disparitas – különbözőség, eltérés
Diversitas – megkülönböztetés
Divitas – gazdagság, bőség
Dos – adottság, tehetség
Educatio – nevelés, oktatás
Efficio – hatás
Elaboratus – kidolgozott, művészien megmunkált
Encyclopaedia – világismeret
Enthusiasmus – átszellemültség
Excitare – feléleszteni, felkelteni
Exemplum – példaértékű műalkotás, minta
Experire – érzékileg megtapasztalni
Facultas – adottság, tehetség
Fastus – gőg
Fecundus – termékeny, gazdag
Fictus – színlelt
Formosus – csinos
Fortuna, Fortunae conditiones – vagyon és tisztség
Furor – rajongó ihletettség
Gaudium – öröm
Genius – géniusz
Gratia – báj, grácia
Gustus – ízlés, ízlelés
Harmonia – harmónia
Honestum – nemes

Horizon – horizont, látókör
Humilitas – alacsonyrendűség
Humor – kedély, lelki alkat
Hyperbole – túlzás
Iconismus – ikonikus megörökítés
Ignotus – ismeretlen
Illustrare – megvilágítani
Imaginatio – megképzés, képzelet
Imagines – képek
Imago – képzet, kép
Imitatio – imitáció
Incorporeus – testetlen
Indecorum – nem illő
Indifferens – közömbös
Indoles – természetes adottságok
Industria – gyakorlat, gyakorlás
Ingenium – szellem, tehetség
Instinctuus – ösztönös
Integritas – teljesség, integritás
Intellectus – értelem, intellektus
Intelligentia – ész
Invenio – feltalál, meglel
Invidia – irigység
Locus – trufa
Ira – harag
Ironia – irónia
Linearum ductus – vonalvezetés, körvonal, vázlat
Lux – fény
Luxus – luxus, túlzott bőség
Machina – deus ex machina (váratlan, csodálatos megoldás)
Magnitudo – nagyság
Malum – rossz, ártalom
Mens – elme
Metus – félelem
Mirabilitas – csodás, csodálatos
Misericordia – szánalom
Molestus – kellemetlen, hátrányos
Morositas – zsémbesség
Mos (mores) – szokás, szabály, erkölcs
Multiplicitas – sokféleség
Natio – nemzeti hovatartozás
Negligentia – hanyagság
Nimium – felnagyítás, túlzás
Notio – fogalom, meghatározás
Novitas – újdonság
Odium – gyűlölet

Opes – sokaság, bőség
Opinatio – vélekedés
Organum – érzékszerv
Originarius – eredeti
Parabola – parabola, példázat
Parsimonia – takarékoság
Partitio – felosztás, elosztás
Parvum – kicsinység
Paupertas – szegényesség
Percipio – megismer
Perfectio – tökéletesség
Persona – szerep, szereplő, személy / megszemélyesítés
Perspicax – éles, finom
Perspicuus – világos
Phantasia – fantázia, képzelet
Phantasma – képzetek összessége
Pictura – festés
Proportio – arányosság
Pulcrum – szépség
Ratio – értelem, mód, módszer, számítás
Remotus – távoleső
Repraesentare – megjeleníteni
Res – tárgy, téma, dolog, anyag
Ridiculum – tréfa
Rite – illő módon
Rotundus – lekerekített
Rudus – műveletlen, bárdolatlan, nyers
Schemata – alakzatok
Sedare – csillapítani
Sensibilis – érzékekre ható, élénk
Sensibilitas – érzékletesség, érzékenység
Sensus – érzék, érzet, ítélet, ítélőképesség
Similitudo – hasonlat, hasonlítás
Simplicitas – egyszerűség
Simulatio – tettetés, utánczás, színlelés
Sinceritas – őszinteség
Spes – remény
Spiritus – tehetség, lelkesültség
Stultitia – bolondosság
Stupor – ámulat
Suavis – kellemes, csábító
Sublimitas – fenség(esség)
Symmetria – szimmetria
Taediosus – unalmas
Taedium – unalom, undor
Tonus – árnyalat, színárnyalat, dallam

Topica – toposzok
Tristitia – keserűség
Tumor – dagály
Turpis – csúf, rút
Turpitude – csúfság, rútság
Ubertas – termékenység, bőség
Umbra – árny(ék)
Unicus – egyetlen és egységes
Uniformitas – egységesítettség
Unio – egység
Unitas – egységesség
Universalis – egyetemes érvényű
Urbanitas – elmésség
Varietas – változatosság
Venustas – gyönyörűség, szépség
Verisimilitudo – valószínűség, valószínűség
Veritas – igazság, valóság
Verus – igaz, való(di)
Virtus – adottság, tulajdonság, erény
Vis – erő, hatás, hatóerő
Vis Imaginandi – képzelőerő
Vitium – véték, vétség, hiba
Vivacitas – élénkség, életteliség
Voluptas – gyönyör(űség)

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Accius, Lucius 109, 265, 272
Adamik Tamás 302
Addison, Joseph 46, 118, 124, 177, 290
Aelianus, Claudius 244
Aemilius, Lucius Paullus Macedonicus 268, 269
Aetion 20
II. Ágost lengyel király 136
Agrippina, Julia Minor 45
Aiszküülosz 109, 133, 184, 243, 265
Aiszkhinész 265
Aiszoposz 155, 166, 168, 258
Akhillész Tatiosz 243
Alexa Károly 25
Alexandriai Philo 194, 228
Alexandrinosz, Clemens 255
Allert, Beate 282
Ambrosius, Aurelius 228, 249
Ammiános 252
Anakreón 35, 120, 136, 176
Antimakhosz 38
Antonius Genuensis 60
Ányos Pál 312
Apellész 20, 35, 50, 78, 116, 120, 121, 143, 148, 191, 253, 255, 261, 262, 265, 276, 292
Apollinaire, Guillaume 262
Apollinaris, Sidonius, Caius Sollius Modestus 101
Apollonius, Myndius 314
Aquinói Szent Tamás 60, 144, 191, 248, 295
Aratus/Aratosz 101, 314
Arbuthnot, John 177
Arcadius császár 98
Ariosto, Lodovico 108
Arisztarkhosz 232
Arisztotelész 35, 59, 70, 78, 80, 84, 85, 97, 98, 101, 124, 135, 140, 146, 159, 161, 175, 198, 206, 214, 228, 232, 251, 259, 261, 272
Athenaeus Naukratis 65, 170
Athénodórosz 134
Auernhammer, Achim 138
Augustinus, Aurelius 55, 59, 60, 64, 91, 105, 161, 197, 216, 248, 302
Augustus, Caius Octavianus Caesar 30, 83, 96, 126, 157, 173, 223
Ausonius, Decimus Magnus 121, 192, 255
Bacon, Francis 35, 84, 232, 247, 280–282, 291, 293, 294, 312, 313
Balázs Géza 310, 324
Balázs Péter 290
Balbus, Quintius Lucilius 158
Balogh Piroska 3, 279, 284, 297, 299, 300, 320, 323
Balogh László 280
Balzac, Jean Louis Guez De 85, 187
Bamberger, Fritz 299
Barabás Balázs 285, 320
Barclay, John 100, 180, 308
Bariska István 280
Bartha-Kovács Katalin 49
Bartkó Péter Szilveszter 307, 309
Batteux, Charles 14, 31, 41, 257, 272, 297
Batthyány Ádám 17
Batthyány József 17
Batthyány Károly József 17
Batthyány Lajos 17
Baumgarten, Alexander Gottlieb 32, 41, 42, 47, 86, 192, 281, 283, 286–289, 291, 294–297, 299–301, 305
Bavius, Marcus 84
Beck, Deborah 309
Bede Anna 21, 165
Beke Margit 17
Békés Enikő 315
Bel-sarri-uszur/Bélsazár 217

- Bernoulli, John 314
 Bérout 136
 Biancovich János 152
 Bidermann, Jacob 118
 Bion 184, 188
 Blainville, J. de 121
 Bode, Johann Elert 314
 Boden, Benjamin Gottlieb Lorenz 263
 Bodrogi Ferenc 293, 305
 Boethius, Anicius Manlius Severinus 210
 Boileau, Nicolas 35, 83, 94, 128, 156, 171, 173, 275
 Boissard, Jean Jacques 121
 Bolyai Farkas 283
 Bombino, Pietro Paolo 79
 Bouhours, Dominique 35, 38, 108, 112, 116
 Bradbury, Jill Marie 294
 Breitinger, Johann Jakob 155, 259
 Brockes, Barthold Heinrich 259
 Brouwer, Cristoph 259
 Browne, Thomas 111
 Brucker, Johann Jacob 85, 86
 Brunck, Richard François Philippe 104
 Brutus, Lucius Iunius 229
 Brutus, Marcus Iunius 132, 203, 243
 Bueil, Honorat de, Siegneur de Racan 116
 Bulgakov, Mikhail 107
 Burgoanne, John (?) 111
 Burke, Edmund 41, 283, 284, 293, 296–304, 323
 Butler, Samuel 136, 171, 173, 174, 177
 Byron, Georg Gordon 110
- Caesar, Caius Iulius 78, 126, 130, 131, 139, 163, 164, 169, 172, 182, 199, 207, 213, 231, 240, 243
 Calcagnini, Celio 78
 Caligula, Caius Caesar 39, 109
 Calpurnius, Titus Iulius 151
 Camerarius, Joachim 226
 Camões/ Camoens, Luís Vaz de 40
 Canella Tóth Laura 284
 Carbone, Lodovico 265
 Cassel, Johann Philip 27
 Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius 198
 Castiglione, Baldassare 271
- Cato Maior, Marcus Porcius 43, 73, 130, 131, 139, 151, 163, 164, 173
 Catullus, Caius Valerius 38, 73, 129, 130, 136, 162, 165, 174, 224
 Catulus, Quintus Lutatius 270
 Caussin, Nicolas 62, 80, 161, 177, 181, 228, 229
 Cephalas, Constantinus 104
 Chico, Tita 309
 Cicero, Marcus Tullius 6, 20, 25, 26, 29, 33, 35, 37–39, 43, 46, 48, 49, 52, 53, 57, 58, 65, 66, 73, 74, 79, 81, 82, 84, 86, 92, 93, 97, 100, 102, 109, 110, 112, 113, 130, 132, 136, 137, 143, 153, 154, 157, 158, 159, 162, 164, 168–173, 176–178, 183, 187, 193, 195–202, 204, 205, 207, 208, 211, 214–216, 220–222, 224–227, 229, 231–234, 236, 238, 240, 242, 244, 247–251, 254, 361, 265–267, 269–271, 273, 288, 300
 Clairvaux-i Szent Bernard 217
 Claudianus, Claudius 50
 Clodius, Christian August 263
 Cohen, Deborah 266
 Colonia, Dominico de 255
 Comte de Caylus, Anne Claude Philippe de Tubières 121, 261
 Corneille, Pierre 125, 133, 156, 242, 275
 Correggio, Antonio da 35, 118
 Cranach, Lucas 110
 Croce, Benedetto 284, 305, 323
 Crousaz, Jean-Pierre de 245, 296
 Curtius, Quintus Rufus 107, 115, 123, 125, 127, 139, 204, 212
- Csaba György Gábor 315
 Csokonai Vitéz Mihály 284, 304, 319
 Csörsz Rumen István 324
- Dacier, Anne Le Févre / Madame Dacier 83
 Däuble, Friedrich 138
 Dávid király 69, 104, 128, 242
 Dávidházi Péter 323
 De Bruyn, Frans 291, 294, 303
 De La Lande 314
 De La Motte, Antoine Houdart 156

Debreczeni Attila 284, 304, 306, 319, 323
 Deinokratész 124
 Deiotarus 207, 240
 Demaitre, Luke 292
 Demetriosz 259
 Démokritosz 70, 101, 170
 Démoszthenész 35, 39, 50, 97, 110, 132, 176,
 177, 194, 232, 234, 238, 265
 Descartes, René 64, 153
 Devecseri Gábor 28, 48, 65, 67, 92, 95, 96,
 102, 107, 122, 123, 126, 127, 130, 132, 187,
 189, 192, 225, 229, 231, 237, 261
 Diderot, Denis 60, 91
 Diogenes Laertius 59, 70, 77, 222, 239
 Diogenész 101, 217
 Diomedes, Grammaticus 117
 Diomédész 28, 89, 108, 190, 271
 Dolabella, Publius Cornelius 207
 Dousa, Jan 78
 Drügh, Heinz 307
 Dryden, John 46, 182
 Du Bois, Peter Joseph 59, 239
 Dubos, Jean Baptiste / l'Abbé Du Bos 41, 101
 Duffin, Jacalyn 174
 Dürer, Albrecht 51

Eagleton, Terry 303
 Engel, Johann Jakob 88, 299
 Ennius, Quintus 262, 265, 270, 272
 Epameinondasz 164
 Epikurosz 70, 101, 223, 224
 Erasmus, Desiderius 39, 78, 79, 169
 Eschenburg, Johann Joachim 151, 299, 305
 Euphorion 88
 Euripidész 72, 184, 227, 238, 249, 261, 265
 Eusztáthiosz 170

Fábíán Zsuzsanna 284
 Fassman, David 85
 Fáy András 284
 Fáy Dávid 74
 Fazekas Mihály 312
 Fehér Katalin 311
 Fénelon, François 85
 I. Ferenc, francia király 40

Ferron, Remigio du 138
 Festus, Sextus Pompeius 100
 Fichant, Michel 295
 Ficino, Marsiglio 119, 246
 Fieser, James 282
 Firmianus, Petrus / De Lisieux, Zacharie 270
 Florus 216
 Fogarasi György 296, 301
 Fontana, Ernest 317
 Fontanini Krisztina 284
 Fontenelle, Bernard de 56, 85
 Force, James E. 312
 Főríz Gergely 4, 288, 291, 292, 321
 Fox, Matthew 318
 Fried István 307
 II. Frigyes porosz király 266
 Frye, Northrop 291, 318
 Fuginelli, Adamante/Diamanti 245
 Furetière, Antoine 83
 Fussell, Paul 302

G. Szabó Botond 311
 Gadamer, Hans-Georg 295, 309
 Galba, Servius Sulpicius 28, 265
 Galénosz, Claudius 70, 239
 Galeotto Marzio 316
 Gama, Vasco da 40
 Gammon, Martin 290
 Garve, Christian 300
 Gellert, Christian Fürchtegott 268
 Gellius, Aulus 33, 54, 145, 242
 Gerstenberg, Heinrich Wilhelm von 241
 Gessner, Salomon 111, 115, 120
 Gherardesca, Ugolino della 258
 Gill, Michael B. 282
 Glaukón 54, 232
 Glaukosz 28, 157
 Gleim, Johann Wilhelm Ludwig 120
 Goethe, Johann Wolfgang 309
 Góngora, Luis de y Argote 107, 147
 Götz, Johann Nikolaus 120
 Gracian, Balthasar 25
 Gregorio di Nanziano (Nanziani Szent Ger-
 gely) 204
 Gurka Dezső 297, 324

- Günther, Johann Christian 136
 Gyraldus / Giraldi, Giglio Gregorio 262
- György Lajos 306
- Hadrianus, Publius Aelius 38
 Hagészandrosz 134
 Hajnóczi Kristóf 284
 Haller, Albrecht von 47, 132, 309
 Händel, Georg Friedrich 129
 Hannibál 220, 236, 237, 240
 Hasse, Johann Adolf 110
 Hász-Fehér Katalin 284
 Hatvani István 152, 311
 Hebenstreit, Wilhelm 305
 Hegedűs Béla 280, 324
 Heineccius, Johann Gottlieb 203
 Heinrich, Karl Friedrich 96
 Heinse, Daniel 78, 261
 Héliodórosz 243
 Hell Miksa 314, 315
 Hemingson, Tate L. 215
 Hendrikson, G. L. 258
 II. Henrik francia király 40
 Herder, Johann Gottfried 261
 Hermann, Marek 317
 Herodianus 230
 Hérodotosz 70, 182, 261, 262
 Herschel, William 313–315, 317
 Hésziodosz 96, 232, 250, 255
 Heyl, Johannes 283
 Heyne, Christian Gottlob 96
 Hippiasz 56, 57, 82
 Hippokratész 70
 Hlobil, Tomáš 298–300
 Hoffmann, Ernst Theodor Amadeus 309
 Hogarth, William 35, 50, 171, 177, 241
 Holberg, Ludwig 107, 156, 259
 Holford-Strevens, Lorefranc 242
 Home, Henry, Lord Kames 41, 58, 59, 137, 152, 153, 164, 168, 173, 243, 256
 Homérosz 28, 35, 36, 38, 48, 50, 67, 88, 89, 96, 97, 107, 108, 109, 115, 118, 119, 122, 123, 125–127, 133, 154, 155, 157, 159, 162, 163, 166, 167, 176, 182, 184, 187, 188, 190, 191, 198, 224, 232, 233, 238, 239, 242, 252, 261, 269, 271, 275, 276
- Horatius, Quintus Flaccus 21, 26, 29, 39, 45, 49, 52, 62, 79, 84, 91, 94, 96–98, 100, 125–128, 130, 131, 135, 136, 138, 140, 154, 156, 157, 165, 166, 173–176, 181, 183, 188, 190, 196, 199, 214, 221, 232, 252, 254, 258, 270, 275
- Horkai Hörcher Ferenc 284, 323
 Horne, George 56
 Hortensius, Quintus Hortalus 110, 234
 Horvát István 279
 Huarte, Juan de San Juan or Juan Huarte y Navarro 47
 Hume, David 78, 282, 283, 304
 Husserl, Edmund 295
 Hutcheson, Francis 283, 293
 Hutchinson, John 56
 Hüpereidész 265
 H. Varga Gyula 310
- Izokratész 49, 177, 265
- Janiak, Andrew 313
 Jánosi Béla 285, 296–298, 323
 Jánosy István 68
 Jansen, Hellmut 25
 Janus Pannonius 28, 314
 II. József 17
 Julius Africanus 265
 Junius, Franciscus 110
 Justinus, Marcus Junianus 181
 Juvencius, Josephus 282, 285, 288, 289
- Kalamisz 20
 Kallimakhosz 39
 Kallipposz 85
 Kalmár György 280
 II. Kambüzész 261, 262
 Kanakhosz 20
 Kant, Immanuel 286, 287, 290, 291, 294, 295, 299, 300, 313
 Kariai II. Artemiszia 225
 Karinthy Frigyes 107
 Károli Gáspár 77, 186

- Katona József 133
 Kazinczy Ferenc 293, 305–307, 309–311, 324
 Kelemen János 284
 Keysler, John George 121
 Kheirokratész 124
 Khilon 222
 Khrüszipposz 101, 222
 Kisbali László 25
 Kis Ferencné 133
 Kis János 196
 Kleanthész 222
 Kleist, Heinrich von 309
 Klopstock, Fridrich Gottlieb 107, 110, 132,
 133, 154, 155, 241
 Koller, J. 305
 Kontler László 304
 Koppi Károly 279
 Kosáry Domokos 279
 Kovachich Márton György 279, 280
 Köremon = Scheyb, Franz Christoph von 121
 Kritolausz 198
 Krüger, Johann Christian 268
 Kulcsár-Szabó Zoltán 297
 Kumbier, William 309
 Kun János Róbert 310
 Kurcz Ágnes 130
- La Fontaine, Jean de 173, 177
 Labádi Gergely 290
 Lactantius, Lucius Caelus 102, 103, 108, 173,
 216, 317
 Laczházi Gyula 282
 Laertius, Diogenes I. Diogenes Laertius
 II. Lajos magyar király 152
 Lakatos István 30, 77, 87, 113, 115, 117, 125,
 166, 167, 182, 184, 186, 187, 189, 206, 211,
 218, 224, 229, 235, 236, 258, 261
 Laplace, Pierre Simon de 313
 Le Brun, Charles 195
 Le Bruyn, Frans 303
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 64, 245, 280, 295
 Le Jeune, Pline 51
 Lemoyne, Jean Baptiste 105
 Lessing, Gotthold Ephraim 120, 121, 261,
 268, 307, 310
 II. Lipót 17
- Lipsius, Justus 29, 179
 Livius, Titus 39, 125, 132, 133, 203, 211, 216,
 222, 229, 240, 249
 Lollius, Marcus 28
 Longinosz, Dionüsziosz Kassziosz 128
 Longinus, Caius Cassius 203
 Lope de Vega, Félix Arturo y Carpio 139
 Lord Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper
 41, 283, 290, 293, 297
 Lorraen, Claude 118
 Lucanus, Marcus Annaeus 50, 94, 114, 131,
 132, 139, 150, 163, 173, 224, 225, 231
 Lucretius, Titus Carus 43, 84, 119, 164, 254
 Lukiánosz 66, 67, 78, 81, 84, 85, 91, 150, 156,
 173, 176, 182, 183, 199, 209, 255, 259
 Lullus, Raymundus / Ramón Lull 85, 86
 Lükurgosz 173, 272
 Lüsztandrosz 38
 Lüsztiasz 112, 113, 177, 265
 Lüsztipposz 50, 124, 265
 Lycosthenes, Conrad 239
- Macrobius, Ambrosius Theodosius 28, 88, 109,
 126, 173, 234, 262
 Maecenas, Gaius Cilnius 30
 Maioragius, Marcus Antonius/ Magius, Vin-
 cent 78
 Majewski, Henry F. 309
 Malebranche, Nicolas 64
 Malherbe, François de 35, 116
 Mangey, Thomas 194
 Manilius, Marcus 314
 Månsson, Johan /Johannes Magnus 39
 Marcellus, Marcus Claudius 223
 Marcus Aurelius Probus 220
 Margócsy István 280, 282–284, 286, 293, 294,
 298, 303, 304, 313, 323, 324
 Mária Terézia 17, 316
 Marino, Adrian 25
 Markusovszky Sámuel 283
 Marquis d'Argens (Jean-Baptiste de Boyer)
 266
 Marsuppini, Carlo 119
 Marsuppini, Cristoforo 119
 Martialis, Marcus Valerius 83, 86, 131, 139,
 172, 187, 233, 251, 255

- Masenius, Jacobus 222
Máthé Elek 38, 173, 262
Mauszolosz 225
Maevius, Marcus 84
Maximosz Türiosz 206
Maximus Tyrannus/Tiranus 207
Meier, Georg Friedrich 42, 294–296
Meißner, August Gottlieb 299, 300
Melaeger 104
Menagius, Aegidius 131
Mendelssohn, Moses 6, 61, 115, 288, 298, 299
Merian, Maria Sibylla 50
Merian, Matthäus 50
Mester Béla 64, 297
Metastasio, Pietro Regolo 110
Michelangelo, di Lodovico Buonarroto Si-
moni 50, 51
Mikonya György 280
Milton, John 94, 107, 124, 127, 130, 132, 148,
154, 164, 242
Molnár Attila Károly 302
More, Henry 263
Mortier, Roland 303
Moschus 184
Muratori, Lodovico Antonio 25
Muret, Marc-Antoine 35
Mürón 20, 75, 265
Müsz 96
- Nagy Sándor 20, 50, 83, 107, 112, 124, 125,
127, 139, 164, 204, 211, 212, 233, 238
Naumann, Christian Nicolaus 110
Nazarius 221, 237
Negrone, Giulio 250, 253
Nepos, Cornelius 191, 234, 251, 252, 274
Nero, Claudius Caesar Augustus Germanicus
45, 253, 265
Newton, Isaac 56, 311–313, 319
Nicetas, Choniatus 235
Nicolai, Christoph Friedrich 151, 299, 305
Nikératosz 38
Nikomakhosz 20, 78
Nugent, Thomas 101
- Octavia, Thurina Minor 223
Orosz Magdolna 310
- Ovidius, Publius Naso 27, 45, 49, 52, 65, 74,
92, 95, 101, 102, 110, 119, 123, 132, 134,
151, 156, 187, 189, 191, 192, 205, 206, 210,
211–213, 216, 218, 224–226, 229–232,
236, 238, 239, 262, 314
Owen, John 203
- Pacatus, Drepanius 207, 218, 222
Pacuvius, Marcus 240, 265, 272
Paetus, Arria 131
Paetus, Caecina 131
Paetzhold, Heinz 286
Pál József 307
Pallavicini, Sforza 245
Pálóczy Horváth Ádám 306, 311–314, 319,
324
Papa, Giuseppe del 70
Parrhasiosz 35, 38, 96, 101, 148, 255
Partheniosz 88
Pascal, Blaise 317
Passerat, Jean 78, 79, 154
Pauszaniasz Periégétész 96
Péczei József 123
Pelletier, Gérard 81, 204
Perdikasz 212
Perecz László 297
Pergolesi, Giovanni Battista 50
Perolla, Calavius 240
Persius, Aulus Flaccus 46, 204
Petavius, Dionysius / Pétau, Denis 246
Petrarca, Francesco 35, 213
Petri, Isaak Jacob von 266
Phaedrus, Augustus Libertus 86
Pheidiasz 20, 35, 101, 111, 116, 126, 143, 160,
251, 255, 270, 276
Pigalle, Jean-Baptiste 105
Pintér Tibor 64
Pirckheimer, Bilibard 79
Pirholt, Mattias 309
Planudesz, Maximosz 168
Platón 25, 38, 39, 43, 51, 53–58, 66, 68, 70,
76, 77, 99, 119, 120, 130, 145, 201, 203,
232, 239, 246, 248, 252, 267, 315
Plautus, Titus Maccius 50, 101, 173, 174, 259
Plinius, Caius Caecilius Secundus 51, 76, 81,
84, 109, 131, 136, 251, 252, 261

- Plinius, Caius Secundus 35, 38, 43, 75, 78, 93,
116, 117, 120, 121, 124, 143, 145, 148, 183,
206, 232, 244, 255, 258, 262, 263
- Plutarkhosz 38, 59, 83, 95, 106, 112, 139, 154,
173, 182, 198, 209, 212, 213, 233, 234, 239,
252, 258, 262, 269, 272
- Polüdórosz 134
- Polügnotosz 20, 259, 265
- Polükleitosz 20, 101, 251, 265, 276
- Polükratész 78
- Pomey, Fracois Antoine 181
- Pontano, Giovanni 62
- Pontanus, Jacobus 62, 93
- Pope, Alexander 35, 173, 309
- Popper, Nicholas 312
- Poulakos, John 286
- Poussin, Nicolas 62
- Powrie, Sarah 319
- Pozzo, Riccardo 294, 295
- Praxitelész 35, 63, 101, 121
- Pritanio, Lamindo 25
- Propertius, Sextus 51, 115, 116, 225
- Protozenész 20, 116, 262
- III. Pszammetik 261, 262
- Pszseudo Dionüsziosz Areopagitész 55, 202
- Pszseudo-Hegeszipposz 229
- Pszseudo-Longinosz 25, 37, 40, 63, 112, 117,
122, 128, 133, 137, 171, 177, 186, 244, 256,
302
- Quintilianus, Marcus Fabius 27, 34, 37, 47,
73, 75, 86, 93, 101, 113, 120, 158, 166, 169,
170, 172, 175, 177, 178, 181, 185, 186, 187,
192, 199, 262, 265, 267, 271, 298
- Quintus Roscius 113, 242, 270
- Rabelais, François 136, 173, 174
- Rabener, Gottlieb 136, 173, 178
- Radnai Rezső 323
- Rájnys József 280
- Ramler, Karl Wilhelm 31, 120
- Raynaud, Theophil 232
- Rembrandt, Harmenszoon van Rijn 255
- Riedel, Friedrich Justus 58, 94, 168, 298
- Rind, Miles 294
- Ritoók Zsigmond 124, 140, 161
- Robb, Kevin 282
- Robertson, John 291
- Rosis, Diego de 245
- Rousseau, Jean-Jacques 172, 176, 241
- Rubens, Peter Paul 253, 254
- Rugendas, Georg Philipp 240
- Saint-Mard, Rémond de 37
- Sajnovics János 283, 317
- Sallustius, Caius Crispus 81, 217
- Salvini, Anton Maria 70
- Sanchuniathon 27
- Sapiens, Caius Laelius 265
- Sarkady János 259
- Scaliger, Julius Caesar 78, 126
- Scarron, Paul 171
- Schedius Lajos 284, 286, 296, 297, 299–301,
323
- Schenk, Gunter 294
- Scheuchzer, Johannes Jacob 312
- Schlegel, Johann Adolf 272
- Schönmann, Mark 245
- Schwartner Márton 279
- Seneca, Lucius Annaeus 25, 29, 30, 37, 38, 45,
76, 83, 85, 99, 130, 148, 150, 156, 165, 167,
179, 192, 197, 210, 213, 217–219, 223, 225,
226, 232, 235, 236, 238, 239, 243, 248, 249,
260
- Shaftesbury I. Lord Shaftesbury
- Shakespeare, William 133, 154, 168, 182, 209,
242, 310, 323
- Silius Italicus, Tiberius Catus Asconius 96,
236, 237
- Somkuti Gabriella 31
- Soós István 279
- Sorensen, Bengt Algot 307
- Spagni, Andrea 145
- Spitzer, Hugo 305
- Spurdens, William Turney 186
- Stanonik, Franz 246
- Starzyk, Lawrence J. 309
- Statius, Publius Papinius 50, 150, 206, 225,
226, 231
- Steele, Richard 124
- Stobaeus, Joannes 58
- Stosch, Philipp von 190

Strada, Famiano 170
 Strada, Jacopo 35
 Strattmann Eleonóra 17
 Strauss, Leo 299
 Suárez, Francisco 64
 Suetonius, Tranquillus 165, 208
 Sulpicius, Caius 28, 265
 Sulzer, Johann Georg 42, 47, 69, 118, 129, 297, 299, 305
 Swift, Jonathan 107, 108, 136, 173, 174, 177, 232, 259, 302

 Szabó Botond, G. 311
 Szabó Győző 284
 Szajbély Mihály 284
 Szauder József 319
 Szécsényi Endre 49, 304
 Szelestei Nagy László 280
 Szemere Bertalan 124
 Szentpéteri Imre 281, 298
 Szép János 285, 305, 308, 320, 323
 Szerdahely György Alajos 14, 15, 27, 31, 50, 51, 56, 58, 93, 102, 107, 109, 111, 128, 153, 186, 204, 240, 280–288, 290–307, 309–324
 Szilágyi Csaba 280
 Szilágyi Ferenc 319
 Szilágyi Márton 284, 300, 323
 Szkopasz 121
 Szophoklész 133, 156, 184, 229, 230, 242, 265
 Szószibiosz 173
 Szörényi László 313, 323
 Sztaszikratész 124
 Sztrabon 124
 Szünesziosz 98

 Tacitus, Publius Cornelius 182, 227, 232
 Takács József 284
 Tamerlán / Timur Lenk 261
 Tarnai Andor 20
 Tasso, Torquato 86, 111, 131, 152, 176, 237
 Tassoni, Alessandro 171
 Telemann, Georg Philipp 50
 Terentius, Publius Afer 54, 87, 140, 151, 220, 259, 260
 Tertullianus, Quintus Septimius Florens 162, 163, 222

 Themisztoklész 234
 Theognisz 65, 69
 Theokritosz 67
 Theophrasztosz 99, 175
 Theopomposz 87
 Thímár Attila 25
 Thomka Beáta 309
 Thomson, James 185, 268
 Thuküdidész 182, 212
 Tibullus, Albius 120, 167, 212
 Tiepolo, Giambattista 267
 Timaios 112
 Timanthész 20, 143, 260
 Timomakhusz 109
 Tiziano, Vecellio 35, 38
 Torfaeus, Thormodus 39
 Tóth Áron 93–94
 Tóth Sándor Attila 280, 284, 285, 317, 323
 Travisano, Bernardo 25
 Trebonius, Caius 207
 Trencsényi-Waldapfel Imre 250
 Tullus Hostilius 215, 216
 Tyrius, Maximus 148

 Uz, Johann Peter 120

 V. Windisch Éva 280
 Váczy János 306
 Vaderna Gábor 324
 Valerius Maximus 126, 231
 Vályi András 272
 Varga Gyula, H. 310
 Varro, Caius Terentius 220
 Velleius, Gaius 158
 Vergilius, Publius Maro 30, 40, 50, 54, 77, 84, 87, 96, 97, 102, 107, 113, 115, 117, 118, 121, 123, 134, 157, 159, 166, 167, 171, 176, 179, 181, 182, 184, 186, 187, 189, 190, 204–206, 211, 218, 221, 224, 225, 229, 231, 235–237, 243, 252, 258, 261, 269, 275, 314
 Verney, Louís António 54
 Verres, Caius Licinius Cornelius 154, 187, 208, 234, 254
 Verseghy Ferenc 312
 Versényi György 313, 323
 Vickery, John B. 318

Vida, Marco Girolamo 136, 156
 Virág Benedek 26, 29, 45, 49, 52, 91, 94, 96,
 97, 100, 127, 135, 140, 157, 181, 214, 270,
 275
 Vitelli, Vitellozzo 40
 Vitruvius, Marcus Pollio 82, 84, 93, 109, 111,
 124, 221
 Vivant, Dominique, Baron de Denon 105
 Voiture, Vincent 32
 Volkmann, Johann Jakob 121
 Voltaire / François-Marie Arouet 40, 105, 108,
 123, 152, 156, 173, 241, 309
 Voss, Gerard Johann 221, 289
 Voss, Isaac 38
 Vörös Imre 312

 Waldapfel József 305, 323
 Watkins, Eric 64
 Weisse, Christian Felix 120
 Whiston, William 312, 313, 318

 Wieland, Christoph Martin 47, 118, 151, 173,
 272
 Winckelmann, Johann Joachim 190, 253, 261,
 307, 309
 Windisch Éva, V. 280
 Wolff, Christian 41, 64, 153, 245, 295, 297
 Wright, Thomas 313

 Young, Edward 268, 290

 Zach, Johann Friedrich 152
 Zénón 27, 101, 154, 173
 Zeuxisz 20, 35, 100, 109, 148–150, 170, 250,
 251, 255, 265, 276
 Zoilus 232
 Zoller, Günther 291
 Zosimosz / Zosimus 220
 Zrínyi József 74
 Zwinger, Theodor 175

A SZOROZATRÓL

A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete és a Debreceni Egyetemi Kiadó által közösen gondozott *Csokonai Könyvtár* monográfiásorozat első darabja 1993-ban jelent meg, s azóta évente átlagosan három kötet lát napvilágot belőle. E sorozat testvérvállalkozása a *Csokonai Könyvtár: Források* című, irodalomtörténeti forrásokat közreadó jelen sorozat, amelynek hátterét elsősorban az intézetben működő textológiai műhely jelenti.

A sorozat *feltáró* és *felfedező* jellegű egyszerre. Céljának tekinti, hogy a tudományos kutatás és az oktatás számára hozzáférhetővé tegyen olyan szövegeket, amelyek ha egykor nyomtatásban meg is jelentek, ma már alig elérhető kiadványokban olvashatók, vagy amelyek kézíratos voltak miatt mindmáig ismeretlenek maradtak. A közreadással egyúttal ráirányítjuk a szakmai figyelmet a kiválasztott művekre, műcsoportokra, kapcsolódva ezzel napjaink erőteljes rekanonizációs folyamataihoz. (A feltáró és a felfedező jelleg kötetenként eltérő arányokat mutathat.)

A szöveggondozásban egységesen a kritikai kiadások normái és eljárásai az irányadóak, a sorozat kötetei azonban nem feltétlenül közölnek részletes szövegkritikai apparátust, a szöveg- és kiadástörténetet összefoglalóan is ismertethetik. A szövegek megértését segítő magyarázó jegyzetek teljes filológiai feldolgozásra törekszenek. A kötetek kísérőtanulmányai minden esetben felvállalják a kiadott szövegek alaposabb értelmezését és kontextualizálását is.

MEGJELENT:

Kisfaludy Sándor: Szépprózai művek
Kemény Zsigmond: Kisregények és elbeszélések
Bolyai Farkas: Drámák
Arany János: Tanulmányok és kritikák
Retorikák a reformáció korából
Első folyóirataink: Uránia
Első folyóirataink: Orpheus
Dugonics András: Etelka
Retorikák a barokk korból
Nagyari József tábori prédikációi
Első folyóirataink: Magyar Museum I–II.
Schedius Lajos János széptani írásai
Petelei István összes novellái I–II.
Pántzél Pál önéletírása és más munkái
Arany János: Tanulmányok és kritikák I–II.

ELŐKÉSZÜLETBEN:

Petelei István összes novellái III–IV.